

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380

ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-50

**Special Issue of Department of Economics,
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora**

On

SELF - RELIANT INDIA (ATMANIRBHAR BHARAT): OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Chief Editor

Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor

Dr. Ravindra Bapurao Shende

Associate Editor

Dr. Jayshree P. Shastri (Head, Marathi Dept.)
Dr. Shrinivas N. Pilgulwar (Head, Sociology Dept.)
Prof. Tanaji S. Mane (Head, Pol. Sc. Dept.)
Dr. Dipak P. Lonkar (Head, History Dept.)
Prof. Uttam R. Deulkar (Director, Phy. Ed. Dept.)
Ku. Leena N. Puppalwar (Librarian)
Prof. Shrikant N. Puri (Head, English Dept.)

© : AUTHOR

Edition : Book – I, 2021

Disclaimer: We do not warrant the accuracy or completeness of the Information, text, graphics, links or other items contained within these articles. We accept no liability for any loss, damage or inconvenience caused because of reliance on such content. Only the author is the authority for the subjective content and may be contacted. Any specific advice or reply to query on any content is the personal opinion of the author and is not necessarily subscribed to by anyone else.

Warning: No part of this book shall be reproduced, reprinted, or translated for any purpose whatever without prior written permission of the Editor. There will be no responsibility of the publisher if there is any printing mistake. Legal aspect is in Warora jurisdiction only in Favor of Editor in Chief for this Special Issue on ***Self - Reliant India (Atmanirbhar Bharat): Opportunities and Challenges***

**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES**

S. No. 5+4/5+4, TCG's, Saidatta Niwas, D-wing, Ph- II, 1st Floor,
F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society, Dattanagar, Jambhulwadi
Road, Ambegaon (BK), Pune – 411046.
Web: www.srjis.com

मुख्य—संपादकिय.....

महाराष्ट्राच्या चंद्रपूर जिल्ह्यातील उपक्रमशिलता हा स्थायी भाव बाळगणारी एक अग्रगण्य शिक्षण संस्था म्हणून लोक शिक्षण संस्थेची ओळख आहे. संस्थेद्वारा संचालित लोकमान्य महाविद्यालयाची स्थापना १९९८ साली झाली असून महाविद्यालयाने रौप्यमहोत्सवी तर संस्थेने अमृतमहोत्सवी वर्षाकडे वाटचाल सुरू केली आहे. एक दिवसीय राष्ट्रीय ई—चर्चासत्राच्या निमित्ताने सर्वांचे मी स्वागत करतो. महाविद्यालयाची धूरा सांभाळणे केवळ आपल्या सर्वांच्या सहकार्यामुळे शक्य आहे हे प्रांजळपणे नमुद करतो. महाविद्यालयाची उत्तरोत्तर प्रगती व्हावी हा ध्यास मनाशी बाळगून कार्य करीत आहे.

लोकमान्य महाविद्यालयात अर्थशास्त्र विभागामार्फत एक दिवसीय राष्ट्रीय ई—चर्चासत्र आयोजित होत असल्याने मी अत्यंत आनंदी आहे. चर्चासत्राच्या निमित्ताने महाविद्यालयातील सर्वजण कार्य करीत आहेत. सर्वांचे प्रयत्न आणि परिश्रम निश्चित फलदायी होतील. दिनांक २ जून २०२१ ला “आत्मनिर्भर भारत : संधी आणि आव्हाने” या मुख्य विषयावर होणारे एक दिवसीय चर्चासत्र व यातील खुली चर्चा, व्याख्याने विशेष महत्वाचे वाटते.

महाविद्यालयात आजपर्यंत अनेक उपक्रमशील कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले. हाही उपक्रम नक्कीच यशस्वी होणार अशी मनापासून मला पूर्ण खात्री आहे. आमच्या संस्थेचे अध्यक्ष मा. प्रा. श्रीकांत पाटील, उपाध्यक्ष प्राचार्य अनिल डोंगरे, कार्यवाह श्रीकृष्णाजी घड्यहपाटील, डॉ. मिलींदजी देशपांडे, संस्थेचे सर्व पदाधिकारी या सर्वांचे प्रोत्साहन, पाठिंबा सर्व उपक्रमांना लाभत आहे.

महाविद्यालयातील अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख प्रा. रविंद्र शेंडे, महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक व शिक्षकेत्तर कर्मचारी वृंद यांनी घेतलेल्या परिश्रमातून हे ई—चर्चासत्र संपन्न होत आहे. अशा सर्वांचे अभिनंदन करतो. हे चर्चासत्र सफल होईल अशी मी आशा बाळगतो.

धन्यवाद!

डॉ. सुबोधकुमार सिंह

प्राचार्य

लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जि. चंद्रपूर

Editorial.....

Self-reliant India (Atmanirbhar Bharat) is a new concept but it is run in various forms from ancient time as Gandhi's Swadeshi Movement, Lokmanya Tilak's Chatusutri, Self-reliance objective of third five year plan, Protection Trade Policy, Make in India, De-globalization etc.

Self-reliant means Swavlamban & help to others in crucial time. Atmanirbharta is an important tool for the optimum use of natural & human resources in a country. Every country has its special features so; the Atmanirbharata is an important tool for the long real development of India. This e-seminar aims at discovering some social & economical innovations.

It is an important to discuss such a movement on academic platform on topic "**Self-reliant India: Opportunities & Challenges**" is proposed one day national e-Seminar on 02.06.2021 by Department of Economics, Lokmanya Mahavidyalaya, Warora Dist- Chandrapur (MS)

Paper of topical importance & relevance with analytical base were received from academicians from various part of the country, which is published in form of an International Peer Reviewed Journal with ISSN 2319-4766 & Impact Factor 7.380.

In e-Seminar, Dr. V. S. Deshpande (Ex-Pro VC, RTM, Nagpur University Nagpur) was a Key –Note Speakers. Dr. N. G. Pendse (Professor & Head, Department of Economics, RDVV, Jabalpur) was the Resource Person. Dr. Prakash B. Titare (Chairman, BOS in Economics, Gondwana University, Gadchiroli) was the Chairperson in the research paper presentation session & In e-Seminar Prof. Shrikant Patil, (President of Lok Shikshan Sanstha, Waroda) was Inaugurator. Dr. Subodh Kumar Singh, (Principal of Lokmanya Mahavidyalaya, Warora) was Chairperson in inauguration session. I express my thanks to all concerned.

Dr. R. B. Shende

HOD, Dept. of Economics
Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora.

INDEX

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
1	INDIAN CULTURAL DIVERSITY AND SELF RELIANCE <i>Dr. Manjusha Y. Dhoble</i>	<i>1-4</i>
2	A STUDY OF NEW EDUCATION POLICY IN INDIA <i>Dr. Santosh Bansirao Gaikwad</i>	<i>5-8</i>
3	IMPECT OF COVID – 19 ON BANKING SECTOR AND HUMAN ACTIVITIES: A STUDY <i>Dr. Sanjay Dhanvijay</i>	<i>9-15</i>
4	IMPECT OF COVID 19 ON MANUFACTURING INDUSTRIES AND HUMAN ACTIVITIES: A STUDY <i>Dr. Sanjay B. Bagde</i>	<i>16-23</i>
5	OLD VEHICLES SCRAPPED, INDUSTRY WILL MAKE A PROFIT! <i>Prof. Vinay D. Kawade</i>	<i>24-26</i>
6	ATMANIRBHAR BHARAT FOR MSME <i>Dr Anand V. Kulkarni</i>	<i>27-31</i>
7	SELF-RELIANT INDIA AND INDIAN AGRICULTURE <i>Prof. Swapnil S. Fokmare</i>	<i>32-35</i>
8	COVID-19 PANDEMIC AND ATMANIRBHAR BHARAT ABHIYAN <i>Dr. T. P. More</i>	<i>36-39</i>
9	MENTAL HEALTH ON PUBLIC IN INDIA ON COVID-19 <i>Shree. Shankar G. Bonde</i>	<i>40-43</i>

10	BARRIERS IN ONLINE EXAMINATION ON COVID-19 <i>Dr. Shreekrishna P. Raut</i>	<i>44-49</i>
11	SELF-RELIANT INDIA AND WOMEN EMPOWERMENT <i>Mr. Vilas B. Kamble</i>	<i>50-53</i>
12	SELF- RELIANT IN INDIA UNDER THE CHALLENGES TO FEMALE LIBERATION REGARDING AVAILABLE PRESENT GOVT. SCHEMES IN NAGPUR DISTRICT <i>Dr. Ashok H. Dhote</i>	<i>54-57</i>
13	COVID-19 PANDEMIC AND FINANCE POLICY FOR ATMANIRBHAR BHARAT <i>Dr. Annaji Madavi</i>	<i>58-61</i>
14	A STUDY ON GIG ECONOMY IN INDIA <i>Dr. Razeka Khan</i>	<i>62-66</i>
15	IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON CONSUMER BEHAVIOUR <i>Dr. Harinder Kour</i>	<i>67-70</i>
16	SELF-RELIANT INDIA-AN INITIATIVE TO CHANGE THE ECONOMIC LANDSCAPE OF THE COUNTRY <i>Dr. Manisha Vinay Aole</i>	<i>71-74</i>
17	MIGRATION OF WORKERS SUFFER ON COVID-19 IN INDIA <i>Dr. Ishwar Wagh</i>	<i>75-81</i>
18	A STUDY ON 'SELF-RELIANT INDIA' FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF MSME SECTOR <i>Dr. Harish B. Badwaik</i>	<i>82-85</i>

19	AN ANALYTICAL STUDY OF BANKING CONSOLIDATION AND THEIR IMPACT ON INDIAN BANKING SECTOR <i>Mr. Jawale Gautam Ramchandra</i>	<i>86-91</i>
20	A STUDY ON IMPACT OF FARM BILLS ON FARMERS, PROS, CONS & CHALLENGES <i>Raju Ambhore</i>	<i>92-96</i>
21	GIG ECONOMY, INDUSTRY 4.0 & DE-GLOBALISATION <i>Dr. Rajesh P. Kamble</i>	<i>97-98</i>
22	ATMANIRBHAR BHARAT ABHIYAN (SELF-RELIANT INDIA MISSION) AND AREAS OF REFORMS <i>Dr. R. K. Jumale & Dr. Jyotsna Jumale</i>	<i>99-101</i>
23	SELF-RELIANT INDIA AND NEW EDUCATION POLICY <i>Nitasha Walia</i>	<i>102-105</i>
24	THE STUDY OF CO-OPERATIVE BANKING IN INDIA <i>Dr. Thakur Akash Ashok</i>	<i>106-109</i>
25	SELF-RELIANT INDIA: A USEFUL ADAPTATION OF NATIONAL EDUCATION POLICY 2020 <i>Dr. Ajay Kumar Swain</i>	<i>110-115</i>
26	GOVERNMENT'S FINANCIAL INITIATIVE: MODE OF OPPORTUNITIES FOR WOMEN ENTREPRENEURS <i>Dr. Damayanti Reuel Premier & Dr. Blessy Easo</i>	<i>116-120</i>
27	WOMEN'S ROLES IN THE FISHING INDUSTRY <i>Dr. Prasad Laxman Pagdhare</i>	<i>121-127</i>

28	A STUDY OF ACADEMIC STRESS OF COLLEGE STUDENTS IN COVID-19 SITUATION <i>Mr. Barve Vishal Punjaram & Dr. V. S. Rananaware</i>	128-134
29	NATIONAL EDUCATION POLICY 2020: A WAY FOR ATMANIRVAR BHARAT <i>Dr. Niranjan Mohanty</i>	135-138
30	बाजारवाद व उदारीकरण <i>डॉ. नरेंद्र केशव पाटील</i>	139-143
31	आत्मनिर्भर भारत - कोविड-19 <i>डॉ. संजय मारोतराव महाजन</i>	144-146
32	कोविड –19 आत्मनिर्भर भारत में महिला सशक्तिकरण एवं आर्थिक आत्मनिर्भरता <i>डॉ.संगीता कुंभारे</i>	147-152
33	आत्मनिर्भर भारत : अवसर और चुनौतियाँ <i>प्रा. चैनाराम मुंदलिया & डॉ. ओम प्रकाश शर्मा</i>	153-156
34	गिग इकॉनोमी, औद्योगिकक्रांति ४.०, उद्योगगता, रोजगार संधी और आत्मनिर्भरता। <i>कु. चंदा आनंद बोरकर</i>	157-162
35	आत्मनिर्भर भारत अभियान के अर्न्तगत जारी की गई योजनाओं का एक विश्लेषण <i>प्रा. डॉ. उषा एन. पाटील</i>	163-168
36	आत्मनिर्भर भारत अभियान और इसके फायदे <i>Dr. Harish Bawangade</i>	169-174
37	आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामीण विकास <i>प्रा. डि. टी. डोंगरे</i>	175-180

38	कोविड -१९ चा विविध क्षेत्रावर व मानवी जीवनावर झालेला परिणाम <i>प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई</i>	<i>181-186</i>
39	कोरोनाचा मानवी जिवनावर परिणाम <i>प्रा. डॉ. प्रमोद स. घोनमोडे</i>	<i>187-190</i>
40	आत्मनिर्भर भारत एक आर्थिक योजना <i>प्रा. डॉ. राजश्री आप्पाराव जाधव</i>	<i>191-192</i>

INDIAN CULTURAL DIVERSITY AND SELF RELIANCE

Dr. Manjusha Y. Dhoble

I.G. College, Kalmeshwar, RTMNU.

Abstract

India was globally collegial due to its low productivity, poor quality and low technology. Thus efforts were made to strengthen India's industrial ecosystem. With the turn of the millennium, India still felt that the concept of self-reliance was rubbish as they felt reinventing technology was a waste of time and money when advanced technologies could easily be bought from anywhere at lower costs. So no efforts were made to stimulate real autonomy by the public sector undertakings. They also thought that inviting foreign direct investment would bring in new technologies, thus move India's industrial ecosystem towards self-reliance. But we see no such advancements because the commercial technologies are guarded minutely.

Thus we see that external finance or technology shall not carry us far. For becoming self-reliable progress in research and development is necessary.

Introduction-

Everyone wants to be strong and self sufficient, but few are willing to put in the work necessary to achieve worthy goals. -- Mahatma Gandhi

It is time that India realized that its strength lies not in borrowing but in doing what it can do on its own. Keeping this view our Prime Minister of India, Mr. Narendra Modi, has planned to raise young India in such a way that it creates its own opportunities. India plans to convert this situation of pandemic to its advantage by becoming self-reliant. This term "Aatmanirbhar" was coined by him term to the general public with his 1841 essay "Self-Reliance", though he may not have introduced when he addressed the nation on 12th May 2020. Ralph Waldo Emerson was the one who brought this the concept. Modi believes that by doing what you can do best you can create opportunities for yourself and become self-reliant. By selling these ideas you can enter various fields. But to stay in the market for long further innovation and research of the product is very necessary.

You cannot help people permanently by doing for them, what they could and should do for themselves.--Abraham Lincoln

As Lincoln says we need to discover our specialty and use it towards becoming self-reliant. The heritage of social norms, ethical values, traditional customs, all are unique of Indian culture. Indian culture witnesses a blend of various cultures of various religions, caste, regions and beliefs. Every culture has its own unique way of worship, food, speech, dance, dress and mannerisms. This unity in diversity has also become the strength of India. It also has secured their tolerance power towards humanity and other cultures.

Food culture- diversity and adaptation- There is variety in food products also. Like the north Indian food, the south Indian food, the Maharashtrian food specialty, the Rajasthani Thali and many more. This variety is served by restaurants and is relished by all in India and abroad. Plain South Indian snacks restaurants are famous everywhere. Thus to be self-reliant one type of variety is also enough. Many restaurants have also accepted the *Chinese noodles* and *Italian Pizza's*. They serve them side by side in Indian style toppings. Thus accepted abroad eatery

cultural style and converted it for their benefit. Restaurants also have made many new innovations like replaced a potato *samosa* with tangy noodle *samosa*, the vegetable mix rice (*biryani*) with noodle toppings and so on. They also changed the toppings of pizza and burger by flavouring it with Indian chutneys, sauses and toppings. Thus they remodeled western model into an Indian one.

Consequently we observe that restaurants served a specialty in which they were best at. Restaurants change their menu according to the need of the place and demand of the public. They brought about many new innovations. These new innovations were the product of research. It was noticed youngsters preferred to eat *samosa* at all times but felt the potato filling was too heavy, so the restaurants mixed tangy noodles with the potato. So we notice that new ideas were adopted and molded into the culture according to the need. Hence food variety can be used for becoming self- reliant.

Regional specialty should be protected-- Again each region has its own specialty. Thus many varieties of a product can be obtained due to regional diversity in India. Like the Darjeeling tea, Assam tea, Nilgiri tea and many more varieties. This is so as tea leaves are produced in Assam, West Bengal, Tamil Nadu, Kerala, Arunachal Pradesh, Himachal Pradesh, Karnataka, Meghalaya, Manipur, Bihar, and Orissa, and also processed differently.

Now to be self reliant we not only need to sell or serve a common product specially but also reserve its specialty by making a patent of it. This way we can market our product globally as well publicize our product as a brand. To protect our novelty forming its patent is very necessary.

Patent a step towards globalization -Today more than 600 patents have been filed but a few decades ago this was not the case. The US Patent Office in September 1997 granted a patent “*Basmati Rice Lines and Grains*” to the US Rice Tec. Thus it gave RiceTec a right over an Indian traditional name. This would jeopardize the prospects of Indian basmati rice suppliers seeking to export to the US and other western countries. It had grown a hybrid of basmati obtained from cross-breeding with an US long rice variety. The cross breeding has been practiced for centuries in India. The Punjabi farmers produce a variety of Basmati rice. This US decision was challenged and Rice Tec had to rebrand its product as Texmati, Jasmati and Kasmati. After this incident the Indian Government introduced IP legislation on Geographical Indication of the origin of agricultural products. This shall reinforce the products protection. Similarly US granted the patent of turmeric powder’s use to two of its researchers for wound healing. The Indian agency had to support its fight with documents from ancient Ayurvedic texts, scientific publications and books on home remedies, to win it back. Lot of time and money had to be spent on it.

To prevent the US or other foreign countries claim to patent our traditional remedy, it is important to document this traditional knowledge. It then becomes a proof or evidence of prior knowledge.

Self reliance – The word self reliance misleads one to think that it means doing everything yourself, being economically independent and facing your hardship alone. But it is not so. It

means to develop the ability to think autonomously. People hide behind the locks of tradition and culture and keep on imitating. They need to use their rational capacities, increase their confidence and become self reliant. You should be able to recognize your capabilities and accept them. Try to turn this capability into horsepower and complete the race of life with success. To be self reliant is to be able to take decision for yourself and to be able to solve your own problems. For this you need to have self- knowledge. Then you can enhance those qualities to increase your confidence and learn to live independently. To develop this self reliance you need to be able to manage dependence and recognize it. You should have your own values, as culture may change with region or country.

Initiating self reliance- Modiji has realized that self reliance begins at an early age. So he has decided to change the structural pattern of school and college education. It has been decided that our education shall be skill based. Emphasis on vocational education shall bring in better quality. Earlier our education focused on “What to think”, now it shall focus on “How to think”. This transformational education reform shall map the student’s interest, ability and demand. So that everybody shall be able to discover what capabilities he has and what trait he is good had. The student shall know the basics of the trait and the way how he can develop himself in it, at an early age. The preschool director and author **Carolyn Tomlin** also believes that self-reliance can be more effective when initiated in preschool age.

Development of self reliance- For being self reliant you need to have cognitive skills according to a Psychologist Dr. Jim Taylor. It means to gather information and to be able to rationally analyze it. This shall enable you to take decisions and solve your problems. You need to learn emotional independence so that you are able to handle the ups and downs of life properly. By scheduling routine tasks, making your own rules, managing your time, completing what you begin, developing the skill of making friends and the skill to ask for help, shall make you self reliant. Thus you shall become self organized.

Self Reliant And Swadeshi- Self reliance does not mean to stop engaging in international trade. But to engage in such international trades we need to strengthen our domestic industries. They can be strengthened by doing best what they are good at. This self reliant movement aims at giving a voice to the locals and domestic trade.

It is similar to Gandhiji’s *Swadeshi* movement which aimed at stopping the exploitation of India by using only *swadeshi* made goods. It also aimed at building up a parallel and independent system of “national education”. It was an economic strategy which aimed at strengthening the Indian economy. *Swadeshi* movement was not averse to technology but detested the uncontrolled import of the trimmings of a Western oriented economic model.

Keeping this in view, in 1990’s our former Prime Minister P.V. Narsimha Rao raised the slogan “modernization yes, Westernization no”, with his finance minister Manmohan Singh. By doing this they were cleaning the five-decade old Socialist cobwebs in the Indian economy.

Conclusion-

The pandemic situation gave time to a farmer from Rahata in Ahmednagar to talk with other farmers about the slack season. They soon came up with an idea. They formed a

What's App and decided to prepare vegetable baskets of the products grown in their farm and directly reach consumers. They offered vegetable baskets of various sizes having a variety of vegetables and delivered it within twenty-four hours at the buyer's doorstep. To make it more hygienic they packed them in plastic packets. This process eliminated the go-betweens, stopped the waste of crop and modernized the farmers.

Every aspect like cultural diversity, pandemic situation, Indian culture- presents an opportunity to innovate new methods of doing business. You need to decipher it and think differently. Adopting ideas or imitating ideas may not carry you far. Simple innovations in them to suit the need of place and demand shall have longer life. Consumers must be able to relate themselves to it, to their culture and to their understanding. To be a businessman you should be able to grasp an opportunity in every difficulty.

Nothing is more expensive than a missed opportunity. (H.Jackson Brown Jr//Quoteistan.com)

References-

- Taylor, Dr. Jim. (2012). Raising Generation Tech: Preparing Your Children for a Media-Fueled World. Pub. Sourcebooks, Inc.*
- Raghunandan, D. (27.05.20). "How India can become self-reliant".The Hindu. www.thehindu.com. Visited on 05.04.20*
- Jayaraman, K.S. (04.09.97). US patent office withdraws patent on Indian herb /Nature. www.nature.com .news .article. Visited on 05.04.20*

A STUDY OF NEW EDUCATION POLICY IN INDIA

Dr. Santosh Bansirao Gaikwad

Arts, Commerce & Science College, Maregaon Dist. Yavatmal

Email ID- sbgaikwad12@gmail.com Mob. 9890893249

Abstract

Education is essential in a changing world, where new technological advances are constantly being made in various fields. Educated skilled workforces are required, with multi-disciplinary capabilities. With global warming and unforeseen epidemics changing, the demand for educated individuals in different subject areas is increasing. India is projected to have the largest population in the world in the next ten years (India, 2020). Shortly after the release of the policy, the government clarified that no one will be forced to study any particular language and that the medium of instruction will not be shifted from English to any regional language. The language policy in NEP is a broad guideline and advisory in nature; and it is up to the states, institutions, and schools to decide on the implementation. Education in India is a Concurrent List subject. Higher education is an important factor in determining the economy, social status, technology dependence and healthy human behavior in each country. It is the responsibility of the Department of Education of the Government of the country to improve GER to include every citizen of the country in higher education. The National Education Policy 2020 seeks to achieve this goal by developing innovative policies to improve quality, attract, afford, and increase supply by introducing higher education for the private sector while maintaining quality through strict control. All existing higher education institutions with nominal colleges will expand to multi-disciplinary autonomous colleges graduating in their name or become constituent colleges of their affiliated universities. An impartial agency, the National Research Foundation will fund innovative projects in the fields of basic sciences, applied sciences, and social sciences and humanities. They will become their own student-centered with the discipline of major and ancillary subjects and the freedom to choose other subjects. Professors also have the autonomy to choose the curriculum, procedures, pedagogy and assessment models within the framework of the given policies.

Introduction

Education is essential in a changing world, where new technological advances are constantly being made in various fields. Educated skilled workforces are required, with multi-disciplinary capabilities. With global warming and unforeseen epidemics changing, the demand for educated individuals in different subject areas is increasing. India is projected to have the largest population in the world in the next ten years (India, 2020). Therefore, there is a need to provide educational opportunities for the future sustainability of the country. In 2015-2015, the Sustainable Development Agenda stated that the goal is to promote inclusive and equitable quality education and lifelong learning opportunities for all by 2030 under the "Nations, 201 education". And to solve the problem, creativity and new innovative content must be adapted. This ever-changing field only opposes content-related learning. It has also been recognized that a holistic, experimental, integrated, flexible, inquisitive, research-based, discussion-based and education-centered pedagogy (India, 2020) should be more interesting. Not only mathematics, science and technology but also arts, humanities, handicrafts, sports, sports and fitness, culture, language, literature and values, enabling the development of various aspects of learning abilities. For employment. At the same time, education, regardless of social, economic or background, should create characteristics that are just, compassionate, rational and caring. Educational policy

allows students to learn through knowledge, wisdom and truthfulness, and aims to create an independent individual for life beyond school for their own emancipation (India, 2020). Its aim is to re-establish teachers, to help shape the younger Indian generation through autonomy, accountability, respect and dignity. Whereas, every student is providing an accessible quality educational system regardless of where they live.

The National Education Policy 2020 (NEP 2020), which was approved by the Union Cabinet of India on 29 July 2020, outlines the vision of India's new education system. The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. The policy is a comprehensive framework for elementary education to higher education as well as vocational training in both rural and urban India. The policy aims to transform India's education system by 2021. Shortly after the release of the policy, the government clarified that no one will be forced to study any particular language and that the medium of instruction will not be shifted from English to any regional language. The language policy in NEP is a broad guideline and advisory in nature; and it is up to the states, institutions, and schools to decide on the implementation. Education in India is a Concurrent List subject.

Himachal Pradesh has become the first state to implement New Education Policy 2020. The national educational policy should be implemented in all schools over India by 2022.

Objective of the study

- 1} highlights and overview the policies of the newly accepted higher education system (NEP 2020).
- 2} to compare the National Education Policy 1986 with the currently adopted education policy in India.

Research Methodology

The methodology consists of a conceptual discussion on highlighting the gist of the national educational policy framework, highlighting various sections of the policy of NEP 2020 and comparing it with currently adopted education policy. Identifying the innovations made using the focus group discussion method. The implications of the policy are analyzed using the predictive analysis technique.

Indian National Education Policy 2020

The National Education Policy 2020 envisions an India-centric education system based on our traditions, culture, values and norms to directly contribute to the transformation of the country into a just, sustainable and vibrant knowledge society. By drawing information from its vast and long historical heritage and considering the contributions of many scholars from around the world in various fields such as mathematics, astronomy, metallurgy, medical science and surgery, civil engineering and architecture, shipbuilding and navigation, yoga, fine arts. Chess etc. The entire Indian education system has been established and built. The goal of the recently announced NEP 2020 is to provide multi-disciplinary and interdisciplinary liberal education to every aspirant to increase the current Gross Enrollment Ratio (GER) to 50% by 2035.

Educational life-cycle Stage- The middle school education stage over three years middle school education focuses on more abstract concepts in each subject, such as science, math, arts, social sciences, and humanities. Experiential learning is a method of relying on specific subjects with subject teachers. Students have to face the semester system and two class level examinations are

conducted throughout the year. The Secondary Education phase is designed to provide a multi-disciplinary subject with four years of secondary school education, including liberal arts education. This phase will be built on subject-oriented academic and curriculum style with a focus on more depth, more flexibility, more serious thinking and life aspirations. Students have an idea of the semester system and up to 6 subjects will be studied in each session. Board exams will be held at the end of 10th and 12th. Under Under-Graduate Education Stage The undergraduate degree in each subject should be of three or four years with multiple exit options including certificate after passing the first year, diploma after passing the second year or third year after passing the degree. The four-year undergraduate degree program is preferred with large, minor and research projects. -. Postgraduate Education-Postgraduate Degree - One year for four-year undergraduate students, two years for three-year undergraduate students, and an integrated five-year degree with a focus on high-quality research in the final year. The master's degree will be a strong research factor to strengthen the capacity in the professional field of the year and prepare students for research degrees. Research Stage Ph.D. Includes high quality research that takes place. In any of the core subjects, multi-disciplinary subjects, or at least three to four years of interdisciplinary subjects for full-time and part-time study, respectively. Ph.D. Meanwhile, his chosen Ph.D. Do 8-credit course in the relevant academic / teaching / academic subject. Subject. The previous one-year MPhil program is closed. 8 Lifelong Learning NEP 2020 proposes lifelong learning and research so that man does not become obsolete in society in terms of knowledge, skills and experience to live a comfortable life.

Comparison of National Education policy 1986 & National Education policy 2020 .

Sr. No.	NEP-1986	NEP- 2020
1	The role of education is the all-round development of student.	Objective is to provide Multidisciplinary & interdisciplinary liberal education.
2	Common education structure of 10 (5+3+2)+2+3+2 is followed.	Common education structure of 5+3+3+4+4+1 is suggested.
3	The first preliminary education starts at 6th year of a child as Primary school level.	The first preliminary education starts at 3rd year of a child as a Foundation stage.
4	Two years higher secondary level and two years pre-university levels were separately considered and both had board exams.	Four years Secondary education stage is designated by clubbing Two years higher secondary level and two years pre-university levels. Exams are suggested at the school level except for Board level exams at 10th and 12th .
5	Two years of higher secondary level, students choose specialization areas and subjects like Science subjects or Commerce subjects or Arts subjects.	Four years Secondary education stage contains common subjects and elective subjects.Choice is based on liberal education policy.
6	All undergraduate and postgraduate admissions are based on the entrance exam conducted at the college level or state level except NITs & Medical Colleges.	All undergraduate and postgraduate admissions of public HEIs are based on National Testing Agency (NTA) scores conducted by the national level.

7	Teaching-learning method mainly focuses on classroom training and fieldwork.	Teaching-learning method mainly focuses on classroom training, fieldwork, and research projects.
8	Four years of Bachelor degree holders are not eligible for direct admission to Ph.D. programme unless they acquire Masters degree.	Four years of Bachelor degree holders with proven research performance during the fourth year can directly admit to Ph.D. programme without Masters degree in both types of HEIs.

Conclusion

Higher education is an important factor in determining the economy, social status, technology dependence and healthy human behavior in each country. It is the responsibility of the Department of Education of the Government of the country to improve GER to include every citizen of the country in higher education. The National Education Policy 2020 seeks to achieve this goal by developing innovative policies to improve quality, attract, afford, and increase supply by introducing higher education for the private sector while maintaining quality through strict control. In every higher education institution. Promoting quality-based admissions, including free ships and scholarships, consistent quality and research-based leadership as faculty members, and proven quality-based leaders to regulate outcomes, and rigorous monitoring of quality through biennial accreditation to announce progress through technology. Based monitoring, NEP-2020 is expected to meet the target by 2020. All existing higher education institutions with nominal colleges will expand to multi-disciplinary autonomous colleges graduating in their name or become constituent colleges of their affiliated universities. An impartial agency, the National Research Foundation will fund innovative projects in the fields of basic sciences, applied sciences, and social sciences and humanities. They will become their own student-centered with the discipline of major and ancillary subjects and the freedom to choose other subjects. Professors also have the autonomy to choose the curriculum, procedures, pedagogy and assessment models within the framework of the given policies. This transformation will start from the academic year 2021-22 and will continue till 2030 from where the first level of transformation is expected. Therefore, the Indian higher education system is teacher-centered to student-centered, information-centered knowledge-centered, merit-centered skills-centered, examination-centered to experimental, study-centered to research-centered, and competent-centered to competent.

References

- Rusen kumar dr. rana singh, "india's national education policy 2020.
- Singh, J. D. (2011). *Higher education in India—Issues, challenges and suggestions*. Higher education, 93-103, ISBN: 978-3-8465-1753-6.
- Aithal, P. S. & Suresh Kumar, P.M., (2016). *ABC Model of Research Productivity and Higher Educational Institutional Ranking*. *International Journal of Education and Management Engineering (IJEME)*, 6(6), 74-84. DOI:
- Sankaran, K., & Joshi, G. V. (2016). *Autonomy for excellence in higher education in India*. *Nitte Management Review*, 10(2), 1-10.
- https://en.wikipedia.org/wiki/National_Education_Policy_2020
- <https://indianexpress.com/article/explained/reading-new-education-policy-india-schools-colleges-6531603/>

IMPACT OF COVID – 19 ON BANKING SECTOR AND HUMAN ACTIVITIES: A STUDY

Dr. Sanjay Dhanvijay

*Asst. Professor, Arts, Commerce & Science College, Arvi, Wardha, Dept. of Commerce
Mob No. 9422844811, Email ID: sanjaydhanvijay@gmail.com*

Abstract

In order to defeat the COVID-19, Pandemic, Indian Government announced complete lockdown in the country starting on March 24, 2020 and the same was extended to 3rd May, 2020 in the second phase. Though the lockdown was necessary and inevitable so as to prevent the faster spread of Novel Coronavirus (Covid-19) and to save lives of people of the country, it is going to affect the various sectors of our economy severely. The Banking and Non-banking finance companies (NBFCs) which are backbone of India's economy are not exception to the above. This article is an attempt to assess the impact of this pandemic on Banks and NBFCs due to lockdown which has resulted into closure of all commercial organisations, educational institutions, public and private offices, suspension of means of transportation, etc. The conclusion in this regard is based on the views expressed by several groups including economists, financial institutions like IMF, World Bank and consulting firms. Secondary sources of information are used to collect the required information. The article has indicated a very severe effect of lockdown on banks and NBFCs in case it prolongs beyond July 2020.

Key words: Covid-19, India's economy, Indian Banks, NBFCs, NPAs, Lockdown

I. Problem Statement

On 31 December, 2019, first of all the news came on Novel Coronavirus outbreak from Wuhan city of China. This coronavirus is a new virus that has not been identified in human so far. Literature indicates that Coronavirus is a large family of viruses that causes illness. This disease may cause from the common cold to more severe respiratory syndrome. To combat with COVID-19, Indian Government announced complete lockdown in the country starting on March 24, 2020 and the same was extended to 3rd May, 2020. A similar action has been taken by many governments around the world. WHO has appreciated the timely action in the form of lockdown by Indian Prime Minister- Narendra Modi and many others as it seems the best alternate to stop the spread of the virus in the absence of any cure or vaccine of this disease. However, the Transnational institutions like IMF and World Bank, central banks of various countries, economists, fund managers and consulting firms have expressed their fear regarding the devastating effect of lockdown on GDP world over in general and emerging economies like India in particular. On April 14, for instance, the IMF released its global growth projections, revealing that in 2020, the global economy is expected to plunge into the worst recession since the Great Depression in the 1930s, which might be far worse than the Global Financial Crisis. IMF made a projection of 1.9 per cent growth in GDP for India in 2020 because the global economy is affected by the COVID pandemic, the worst recession since the Great Depression in the 1930s. According to KPMG, the lockdown in India will have a huge impact on the economy chiefly on consumption which is the biggest component of GDP. It says that reduction in the urban transaction can lead to a steep fall in the consumption of non-essential goods. Further, according to the assessment of World Bank, the growth rate in India is expected between

1.5 per cent to 2.8 per cent. Moreover, the lockdown and pandemic is hitting several other sectors including banks, NBFCs, MSME, hospitality, civil aviation, agriculture and allied sector. However, different experts and authorities have given different opinions about the impact of Pandemic; Covid-19 caused lockdown on current position and future of Indian Financial sector, primarily on Banks and NBFCs. So, the flooding of information has confused investors, depositors, borrowers and other stakeholders in this sector of high importance. It is under the above background the present article entitled, "Covid-19 Pandemic and Lockdown Impact on India's Banking Sector: A Systemic Literature Review," has been prepared.

II. Indian Banking Sector: A Backdrop

Before touching the real issue of this article, let me first give a background of the Indian Banking sector along with NBFCs. A bank is an institution which has a primary function to accept deposits and lend money to needful individuals, businesses, and governments. Banks are considered to be trustworthy around the world. When any individual deposits money in the bank, doesn't matter what is the amount, the individual knows that the money will be safe in the bank as compared to anywhere else. Besides this, banks provide numerous services such as loan facilities, fixed deposit schemes, debit & credit card facilities, etc. The Indian banking industry which is nearly 200 years old has been expanding and modernizing since the initiation of reforms in 1991. Now, this industry has evolved into the current size of INR 81 trillion. A study by KPMG (2017) made a prediction that the Indian Banking sector is heading towards becoming the fifth-largest banking industry in the world in year 2020 and third-largest by 2025. There are three types of banks in India, according to ownership pattern. These are: public or state-owned, private, and foreign banks. In India, currently there are a total of 34 banks, of which 12 are public sector banks and rest 22 are private sector banks. State Bank of India (SBI), along with six associates, which was constituted under separates (SBI Act, 1955 and SBI Subsidiary Banks Act, 1959) is acknowledged as a separate group of Scheduled Banks. Ten nationalized banks, and seven SBI and associates form the Public Sector Banks (PSBs), with over 50% government ownership. PSB's control around 2/3rd of total business. The banks have dominant position in India's economy and it is major contributor towards employment in India. Unfortunately, many of the performance indicators of India's banks have been signalling downtrend or negative situation since last five years. This situation holds more true in case of PSBs as they seems more inefficient compared to their peer groups. PSBs account for 80 per cent of non-performing assets, carrying a bad debt book of Rs 7.4 trillion, and PSBs also reported huge losses, when private sector peers reported profits in 2019. Over 90 per cent of bank fraud cases happened with PSBs. Piyush Khaitan (Dec. 19, 2019) expressed that over the last two decades, India's non-banking financial companies (NBFCs) have assumed critical importance in the financial system. NBFCs in India can boast of having total asset size of more than \$370 billion. They provided nearly 20 per cent of total credit in India till March 2018 as compared to 15 per cent in 2015. The lending book of NBFCs has grown at around 18 per cent annually over the last five years. The NBFCs are serving the underserved and often ignored retail and MSME segments which are the backbone of India's growth story. For instance, credit to MSMEs grew at a rate of 12 per cent

year-on-year in June 2019, at a time when credit to larger firms was slowing down massively. However, over the last year, the sector has seen some difficulties in the form of a liquidity crunch when the failure of IL&FS unravelled. IL&FS failed to service its liabilities which has caused suspicion about the strength of the financial sector in India. Moreover, mutual funds reduced NBFC exposure by 30 per cent in the last year and various leading entities in the sector moved over this challenge by increasing bank funding and managing external and internal borrowings through a tightrope. The Reserve Bank of India announced in August 2019 that banks can have an exposure of up to 20 per cent of their Tier 1 capital to a single NBFC. This limit was 15 per cent earlier. This helped boost credit flow as bank funding to NBFCs grew by 30 per cent year on year. The Government has taken a series of measures to generate demand and ease the liquidity by ensuring public sector banks lend further to NBFCs, introducing partial credit guarantee scheme, organizing loan mela etc.

III. Research Methodology

As stated previously the present paper is aimed to assess the impact of Covid-19 and Lockdown on India's Banking sector. To achieve this objective some extracts have been drawn from the existing literature available on various sites of internet in the form of highlights of interviews of renowned economists, fund managers, economic and financial advisors, senior officials of economic bodies, Chambers of commerce and industry, authorities of international institutions like world Bank and IMF and so on. Further, research articles and reports of diversified groups like consulting firms, transnational institutions, central banks, regarding the impact of corona on financial sector of India were referred. The relevant information available in various forms and at various sources was scanned and understood carefully while drawing a right conclusion for this article. It needs mention that this paper is an exploratory type of study.

Presently, there is no factual data regarding impact of COVID-19 on various sectors of economy including banks and only the intuitive estimates are available. The quantified data is available only about the number of positive cases, no. of deaths, cases recovered and so on. On account of non-availability of quantitative data, the use of statistical tool was not possible, hence a descriptive article has been prepared with the help of online views of experts regarding the impact of ongoing pandemic.

IV. Major Findings of the study

Based on a systematic review of online literature regarding the impact of COVID-19 pandemic on India's banking sector, the following findings have emerged:

The rating agency *Fitch* said Coronavirus impact to bring more worries for Indian banks and therefore revised downside the operating environment score for the critical sector by a notch (ET Market New: March 26, 2020). The agency said Indian banking system is under-capitalised and continues to saddled with bad loans, despite some successes. From a banking perspective, travel, which forms 2.2 per cent of all loans and small business lending that accounts for 5.4 per cent will be the hardest hit, along with sectors such as auto that depend on inputs from China. *Rakesh Kumar*, MD and CEO, TransUnion Cibil says, the ongoing COVID-19 pandemic poses new threat to businesses, especially for small and medium enterprises. Out of the loans worth

Rs 2.32 lakh crore of MSME are at a risk, Rs 13,500 crore of micro enterprises may become NPA, in the coming 12 months, as they fall in the risk category of 7 to 10, which is the highest risk category according to TransUnion Cibil, a credit Information firm (quoted in Financial Express Online, April 27, 2020). Thus, banks and NBFCs are going to be ultimately affected if the huge part of loans of micro enterprises turns bad.

India's banking sector was facing a big crisis of mounting bad debts due to which RBI had to come forward with a bailout package for a private sector bank, named- Yes Bank. Banking sector in India was just on the verge of seeing signs of stability, when COVID-19 forced the Reserve Bank of India to further loosen liquidity and bad loan rules. Saswata Guha, the head of financial institutions at Fitch Ratings in India stated that there is an expectation of a sharp slowdown in credit growth and deterioration of asset quality across all private banks in India because of shut down of economic activities due to Pandemic of Corona virus. The individual impact will depend upon the relative exposure to vulnerable small businesses and the risky unsecured retail segment.

Amita Bodla, Assistant Professor of Finance at GMN College, Ambala Cantt., expressed a concern for Private sector banks in an interview conducted by the author on April 22, 2020 telephonically. She said that the private banks namely HDFC Bank Ltd., Kotak Mahindra Bank Ltd. and ICICI Bank Ltd. have performed in the past as best banks of the nation. They have successfully kept the NPAs significantly lower as compared to their counterparts state-owned banks for many years. However, these private banks have been unable to escape the effects of India's lockdown of its economy, which is expected to devastate many of their retail and corporate customers. If they now work on strategy of curtailing new loans even to healthy borrowers, that may lead to serious consequences for the Indian economy.

India's banking stocks have encountered a sizeable value erosion since the beginning of pandemic of Novel Corona. For instance, Nifty Bank- the benchmark index of India's banks has fallen alarmingly since the beginning of March. Kotak Mahindra Bank's loan growth dropped to 6.7% in the first quarter of the current year (i.e. 2020), the slowest in at least three years and down from 10.3% in the previous three months. HDFC Bank, has the lowest bad-debt ratio among its peers. But, *Aditya Puri*, managing director of HDFC Bank stated that they also become more stringent about taking on new lending,

According to a recent study by McKinsey & Co., mentions that India's lockdown extended until May 3 has left businesses struggling. Total non-performing loans in the financial system may rise by 7 percentage points if India ends its lockdown by mid-May, At 9.3%, India already has the worst soured asset ratio of any major nation.

In the beginning of March, the impact of Coronavirus on Non-Banking Financial Companies (NBFC) was termed as 'fairly insignificant' as the sluggish economy remained one of the biggest worries. But, two-weeks later the financial sector looked to be in the crosshairs, hit by a lockdown across the nation and subsequent shut down of businesses. The research report of *Emkay Global* titled "For Asia-Pacific Banks, COVID-19 Crisis Could Add USD 300 Billion To Credit Costs" mentions that the impact of the pandemic would be partial during Q4FY20

earnings. However, the full impact of Covid-19 on growth would be visible from Q1FY21 (quoted in Financial Express- online, March 25, 2020)

A report of S&P Global Ratings said, banks in India are likely to witness a spike in their non-performing assets ratio by 1.9 per cent and credit cost ratios by 130 basis point in 2020, following the economic slowdown on account of COVID-19 crisis.

Christopher Wood, Global Head of Equity Strategy at Jefferies (ET- April 24, 2020) said, "Lockdown in countries like India is more disastrous both for human welfare and economies. It is because in India neither there is any help for small enterprises nor unemployment benefits for the people. He further added, countries such as India, with young demographics, such a lockdown causes more human suffering than Covid-19 itself. Due to ongoing lockdown, India is likely to see a change in consumer lending cycle. On his portfolio strategy, Wood said it does not make sense to own Indian banks in such a macro environment. Wood never saw a negative consumer credit cycle since the inception of his portfolio in 2002, in India; however, probably it is going to happen very soon now.

Sony Mathews, a Senior Market Strategist at Geojit Financial Services expresses that lockdown will have a cascading effect on personal incomes and the individual's ability on repaying personal loans. Personal loans accounted for 28 per cent of total credit. RBI's moratorium on loans has given temporary relief but it needs to be seen how fast the recovery happens and the repayment capacity. Micro and Small Enterprises loans accounted for 12 per cent of the total non-food credit, and this sector is listed as one of the most vulnerable in this lockdown period. The slowdown in economic activity will no doubt impact the debt servicing ability of many borrowers. The moratorium on loans, announced by the RBI, will enable banks to postpone NPA recognition. But eventually, NPAs are expected to spike in the next couple of quarters.

Although the pace of credit growth to NBFCs has slowed down, as a percentage of total credit, NBFC exposure of bank loans have increased to 7.9 per cent, from 6.9 per cent, a year ago. Some of the NBFCs were already struggling with liquidity issues and this lockdown will only make it worse for them. After large corporate lending and housing loans, NBFC sector accounts for the largest percentage of bank borrowings.

V. Conclusion and Suggestions

The review of expert opinions presented in the above section reveals the following crux about the impact of lockdown on Banks and NBFCs in India:

- The coronavirus crisis has left some banks struggling to hang on to deposits, as funds migrate to the perceived safety of state-owned lenders. Besides other smaller private lenders, more prominent name among such banks are IndusInd, RBL Bank Ltd, and Yes Bank.
- According to a report (March, 30, 2020) by Credit Suisse Group AG analysts led by Ashish Gupta, more than 25%, 35% and 45% of loan book is of most vulnerable sectors to the lockdown, such as small businesses and automobile finance in case of ICICI Bank,

Axis Bank, and IndusInd Bank Ltd respectively. Ability to withstand deposit shocks will be key for Private banks for their survival in coming several months.

- Liquidity conditions of smaller private banks could force them to reduce lending on account of which companies relying on banks for lending might face weak financials and poor liquidity. And in this situation the companies may default on loans.
- RBI has given all banks a three-month grace period during which they have some relief from rules governing bad loan recognition. But from September onward, non-performing assets are likely to surge if the crisis is still acute. If asset quality starts to deteriorate, the bad-loan ratios of private banks could rise from the 3.9% recorded in September-2019.
- It is well known by the bankers that since the imposition of lockdown by the Government of India on March 25, 2020, the RBI has taken numerous requisite steps to ensure normal business functioning by the entire banking sector.
- Further, as fresh measures, the RBI infused \$6.5 billion of additional cash for banks to lend to shadow lenders and small borrowers. Moreover, RBI has relaxed the timelines for bad loan rules, and barred lenders from paying dividends for the year ended March 31, 2019.
- Even after withdrawing lockdown, the banking sector will take a long time to revert to any normalcy.

Based on the above findings and assessment of the financial sector situation, the following measures are recommended:

- (i) RBI must take all possible initiatives to maintain sufficient liquidity in the financial system and its constituents in the face of COVID-19;
- (ii) Adequate bank credit flows is must for putting the small and medium enterprises on the track afresh after lockdown is over;
- (iii) Government is required to take decisions and actions to lessen uncertainty and financial stress in the economy;
- (iv) Continuous measures should be taken to enable the smooth functioning of both money and capital markets;
- (v) All enterprises must put in place business continuity plans to operate for disaster recovery so that there is no disruption in customer services; and
- (vi) Government must take timely initiatives to open the economy to avoid the worse to come.

References and Websites referred

ET Market New (March 26, 2020). Retrieved on 22-04-2020;

https://economictimes.indiatimes.com/markets/stocks/news/coronavirus-impact-to-bring-more-worries-for-indian-banks-fitch/articleshow/74829677.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst

Financial Express – online (March 25, 2020); retrieved on 20th April, 2020.

<https://www.financialexpress.com/market/nbfc-shares-immune-to-coronavirus-three-stocks-that-may-gain-up-to-63-beat-downfall/1909344/>

- KPMG International. (2017). The India-U.S. dynamic – Better together. Retrieved on 20-04-2020; <https://home.kpmg/in/en/home/insights/2017/11/india-us-dynamic-relationship.html>*
- Piyush Khaitan, Founder & Managing Director, NeoGrowth Credit Pvt. Ltd(Dec. 19, 2019). The 2020 Outlook for Indian NBFCs. <https://www.entrepreneur.com/article/344069>; retrieved on April 27, 2020.*
- Atmadip Ray, ET Bureau| reported (Apr 01, 2020). Ignoring RBI's relief, some lenders ask microfinance clients to pay loan instalments. https://economictimes.indiatimes.com/industry/banking/finance/banking/ignoring-rbis-relief-some-lenders-tell-microfinance-clients-to-pay-loan-instalments/articleshow/74936601.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst*
- Chris Wood (ET- April 24, 2020). Retrieved on 26 April,2020; https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/indicators/chris-wood-says-lockdown-disastrous-for-indian-economy/articleshow/75350072.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst*
- PTI (April 6, 2020). Covid-19 Impact: Banks to witness spike in credit costs, non-performing assets in 2020; https://economictimes.indiatimes.com/industry/banking/finance/banking/covid-19-impact-banks-to-witness-spike-in-credit-costs-non-performing-assets-in-2020/articleshow/75004720.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst*

IMPACT OF COVID 19 ON MANUFACTURING INDUSTRIES AND HUMAN ACTIVITIES : A STUDY

Dr. Sanjay B. Bagde

Asst. Professor, Dept. of Commerce, Dr. L.D. Balkhande College, Pavni, Dist. Bhandara, R.T.M. Nagpur University, Nagpur. (India). Mob No. 9309972721 prof.dr.sanjaybagde@gmail.com

Abstract

At present time world is facing from the coronavirus disease known as Covid-19. The first case of the coronavirus was reported in the December, 2019 in the Wuhan city of China which is known as the major transportation hub of China. After the spread of Covid-19 many countries have shut down their sea ports and airports. They have banned the import and export activities. Also, China is the major distributor of the raw materials which affect the manufacturing activities across the globe due to lockdowns. India is the developing country due to the Covid-19 spread the cases reported in the India government has lockdown the country for 41 days which affected the manufacturing activities and majorly it affects the supply chains and economy of the country. In the present paper we have discussed the effect of Covid-19 on Indian economy and on supply chains in India. There are total of 18 critical barriers are found out which affected the supply chains in the India. It is expected that this study will help the researchers to develop the conceptual models to overcome from this issue.

Keywords: Covid-19; Indian economy; supply chain; manufacturing industries; barriers

Introduction

Manufacturing plays an important role in the development of nations by contributing to the GDPs [1]. Manufacturing industries are the major contributor in the global economy [2]. At present time industries across the world are focusing on the high value and high margin products. Now the production of the low margin and high volume products have shifted towards the low economies [4]. The application of the just in time and lean philosophies had contributed towards the cost reductions in the industries. But still due to the Covid-19 issues around 35% of manufacturers have reported the disturbances in the manufacturing practices. At present there is huge demands of many products in which the face shields and pharmaceutical products are main. The demand of these products has increased in last two months [5]. The manufacturing units in most of the countries have shut down due to Covid-19 spread and most of the countries are facing from the lack of the labour due to the fear of Covid-19 spread. The first case of Covid-19 in India reported in January, 2020 and now Government of India has declared the lockdown in the country to minimize the spread of Covid-19 [6]. Supply chain across the nation is disrupted. The Indian government has already held the high level meetings to set the new manufacturing strategies. Japan and other countries are also looking for the diversify the supply chains and manufacturing systems to new destinations. Indian government is now focusing on the try and establishing India as an alternative to the China for manufacturing for both the local and global market. Most of the countries have shifted their production out of China due to the disruption of the supply chain between major trading partners [7]. Supply chain is also disrupted in India at local level due to some barriers which are discussed in the present study. In the present paper we have discussed the effect of Covid-19 on Indian economy and on supply chains in India. There are total of 18 critical barriers are found out which affected the supply chains in the

India. It is expected that this study will help the researchers to develop the conceptual models to overcome from this issue.

Impact of COVID 19 on Indian Economy

After the great depression of 1930 in which the global economy has faced the worst recession is now facing the global pandemic of corona virus that has laid the adverse effect on all the economic activities across the world. The sudden decline in economic activities due to the lockdown is unexpected in the history of India. The great economist Keynes has suggested the concept of trade business cycle after the great depression. The four stage of trade cycle is considered to measure the growth rate and real GDP. International Monetary Fund (IMF) has projected the GDP growth as 1.9% and this shows the worst growth performance of India after the liberalisation policy of 1991 in this fiscal year as the corona virus has disturbed the whole economy [8]. Instead, after this the IMF in its latest edition of the World Economy Report has placed India being the fastest growing economy in 2020. The global economy is projected to contract sharply by -3% percent in 2020 which is much worse than the financial crises in 2008-09. In India, the impact on real or productive sectors of the economy is worse than that witnessed in 2008 crises. The country will now face multiple challenges in terms of financial crises, health crises, collapse in commodity prices and much more [9]. The banking system has increased the surplus liquidity because of the demand-side shocks that arises due to uncertainties as well as lock down in the market. There is a huge impact on the financial shock that includes stock market crash, liquidity crises as it began to drain out from global market in banking system and various changes in monetary policies. The US dollar credit crunch has started bothering the world economy due to huge collapse of earnings, dollar denominated debts [10]. As the most of the companies that depends upon international trade will suffer severe pressure. The global economic production is on decline and expecting a huge recession in the entire economy. The global pandemic has hit the economy which questioned the target to make Indian economy of USD \$5 Trillion with 7% of GDP by the year 2024. As per the World Bank latest assessment, India is expected to grow 1.5 percent to 2.8 percent as well as according to IMF, it has projected a GDP growth of 1.9 percent in 2020 and to achieve the object of USD \$5 Trillion economy it is expected to grow at 9 percent every year for five years [11]. India's growth trajectory since 2011 shown in figure 1.

Annual Real GDP Growth (%RHS)

Demand side shock:

The huge uncertainty and fall in market has led to double whammy of business that disturb the entire chain of production and demand cycle. It includes the various facilities and services provided by the Indian government and private sectors such as Tourism, Hospitality and Aviation are the major sectors that are facing maximum loss in the present crises. Tourism that account for 9% of GDP may decline at least next 2-3 quarters [12]. Aviation that contributes around 2.4% of GDP has severely impacted and these sectors include employees around 42.7 million of people. Sectors such as auto, that contributes 10% of GDP and employee around 40 million of people, is declining continuously due to less of demand and due to which the marginal firms and other industries has forced to shut down [13]. Closing of cinema halls, declining in shopping from complex malls has affected the retail sector too and also to the consumption pattern of consumer in terms of essentials and luxury goods. The consumption pattern of consumer has impacted and has shown a downfall due to fall in income and lost jobs especially to the daily wage earners that questioned the Ratchet Effect and Demonstration Effect given by economist J.V. Dusenberry. The constant fear of the pandemic in the public has affected their mental well-being and confidence level that postponed their purchasing decision. The service of travel and transport is on a pause due to lockdown across the country as has direct impact on slowdown in economic activities. It is accounted for a loss of \$4.5 billion every day of the lockdown. The hotel services are catching huge cancellation from business travellers from various conferences, workshops seminar that got cancelled on such a large scale.

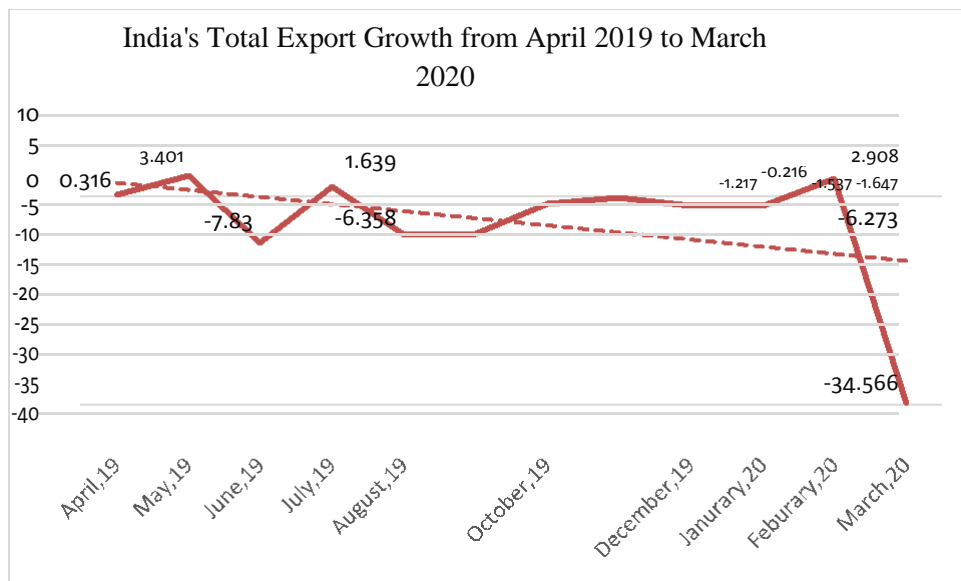
Supply side impact:

Some targeted industries in the supply side go for the shutdown that are the marginal firms. India being the highest exporter of raw material and import source of goods that are required for their intermediate and final goods are on pause now due to the delay in supply of goods from china. Various sectors such as pharmaceuticals, automobiles, electronics and chemical products etc are facing a shortage of required component [14]. As china accounts for 27% of India's automotive part imports. India imports about 85% of active pharmaceuticals ingredients (API) from china and due to the factor there is a possibility of shortage in availability and thus prices may go on hike. Due to the lockdown and global pandemic the business is hampering with the production cycle that will further affect the investments [15]. There is about 55% of electronics are imported from china that has slid down to a percentage.

Impact on International Trade:

According to WTO, world trade is expected to fall by between 13% and 32% in 2020 due to COVID 19 pandemic that has disturbed normal economic activity. Share of Indian export in, in total world's export is 3.5% and share of Import in world's import is 3.1% (2019). The trade balance of India has shown a trade deficit of 9.8 USD bn in March 2020. The unexpected decline the trade and production has negative consequences on the business and households. The aspect of international trade the government may look for the countermeasure for the indigenous

production and to reduce the dependency ratio on a single country that will somehow boost the production of domestic industries and reduce the trade deficit. China being the highest foreign trade with India and it is major market for many Indian products like sea food, gems and jewellery, petrochemicals etc. Due to the fall in export the fisheries sector has shown a fall of Rs. 1300 crore. For the April-February period, India's current fiscal exports have dropped by 1.5% to 292.91 billion [16]. According to UNCTAD, India's trade impact is about to be 348 million dollars. India stood in among 15 most affected economies due to fall in the production of china that is disturbing the entire trade pattern of world. For India, the estimated trade impact to be most on chemical sector at 129 million dollars, textiles and apparel at 64 million dollars, automotive sector at 34 million dollars, electrical machinery at 12 million dollars, leather products at 13 million dollars, metal and metal products at 13 million dollars and wood products and furniture at 15 million dollars. The UN economist has announced drop by of USD 50 billion drop in manufacturing exports around worldwide. India majorly export 7500 commodities to 190 countries and import around 6000 commodities from 140 countries. India share its trade surplus with USA, UAE, and Bangladesh and have trade deficit with China, Switzerland, Saudi Arab India's total export growth from April 2019 to March 2020 is shown in figure 2.

Figure 2: India's total export growth from April 2019 to March 2020

Impact on Financial Market:

As the global economy is declining in terms of output and production it is expected that the world will suffer from recession. The American Credit Rating Agency Fitch has forecasted Indian rupee, the currency will average 77 per US dollar in 2020 and 80 in 2021 and steep monetary easing. In the short run steep monetary easing will pressure the rupee weaker but over the long term it is expected of overvaluation of Indian rupee. The foreign investors has pulled out \$14 billion dollar in March 2020. The economy is facing huge crashes and wealth erosion, which in turn is impacting consumption levels. On the other side Sensex and Nifty closed sharply

baked by weak global cues amid historic due to fall in oil prices. BSE Sensex closed 1,011 points lower at 30,636 and NSE Nifty ended 280 points lower at 8,981 on 21 April 2020. The domestic equity markets was seen on March 12, when following the trend of the global equity markets, both the BSE Sensex and NSE Nifty crashed by more than 8% in a single day. An estimated Rs 10 lakh crore of market cap was reportedly wiped off due to this single day fall. The virus crises has already dropped out equity wealth to 40 percent of the expected size of India's gross domestic product (GDP). The aggregate market capitalism of all BSE listed shares of 52 lakh crore, as it fall from Rs.155.53 lakh crore on December 31, 2019 to Rs. 103.69 lakh crore in March 24,2020. The Reserve Bank of India (RBI) has reduced the repo rate by 75 basis points (bps) and bring it down to 4.4 percent, the lowest repo rate fallen till now. The rate cut will lead to encourage growth and financial stability.

Impact on global manufacturing and supply chain

n-CoV has affected the manufacturing firms and their supply chain over the world. COVID-19 is affecting our supply chains and manufacturing operations daily. The peak of COVID-19 virus have already affected the supply chain and forced thousands of industries to throttle down or shut down their assembly lines temporarily in the U.S and Europe and now in the developing nations like India [18]. Many of global industries are depends on the China for the materials and parts. The manufacturing units in China have already shut down and will be shut down for next few months. Supply lead time have also affected due to n-CoV it takes around 30 days for shipping from China to U.S or Europe [19]. It means if China has shut down their manufacturing units in January then shipments will arrive in February and there will be spike in the temporary closure of manufacturing units in the mid-March. For example Fiat Chrysler automobiles have already announced for temporary shut down their production in Serbia as the parts imported from China. Similarly, Hyundai has also announced to suspend their assembly lines in the Korea due to the disruptions in the supply chain because of n-CoV. The effect of n-CoV has already visible to world as there is decrease in 40% of departures from the ports of China due to n-CoV outbreak which is showing that there is a major effect on the manufacturing worldwide. There are three impact areas which are majorly affected due to the n-CoV which are:

1. **Workforce:** To limit the impact of coronavirus government has already instructed their people to stay at home where in developing nations like India, government has already advised their employees to stay at home. Some of the industries are depends on other industries for goods in which supply chain has disrupted due to n-CoV. Now, the industries having very less workforce to meet the customer demands.
2. **Products:** The n-CoV has transformed the competitive landscape. Suppliers are at risk to lose their market value and share as clients are now seeing the other options when they are not receiving the good products or on time.

Costs: There has been increase in the costs of the products due to increase in the shipping charges of products and industries are now also meeting with their financial objectives. There is increase in some of the products due to the n-CoV effect as it disrupt the supply chains. There are multiple challenges for the industries at present such as: at the same time they have to work for the

protection of their workers and also safeguard their operational viability. At present most of industries are working with mobilizing concept so that they can set up the crisis management mechanism for short term. Industries have to face the six main challenges for this:

1. There is need to create transparency on the multi-tier supply chain with the critical list of components. There is need to determine the origin and alternative sources of supply chain to tackle the current situation.
2. There is need for the estimation of current inventory which includes the spare parts and after sale stock which can be used as the bridge to keep the production processes running until the situation comes under control.
3. The demands of some products may increase or decrease in such type of situations. There should be proper demand planning according to industry experience. There is need to develop demand forecast strategies which defines the time horizon for the demand forecast which will help in the risk informed decision for the industries.
4. There is need to optimize the production and distribution capacity in the organization. Optimization process begins by ensuring employee safety which includes the engaging and sourcing with the teams working on the crisis situation to communicate with the employees of the industries regarding infection risk concerns. There should be options for the home or remote location working.
5. There is need to identify and secure the logistic capacity. It helps to estimate the capacity and accelerate whenever possible also results in flexible transportation whenever required.
6. There is need to manage the cash and net work capital by running the stress tests which helps to understand when the supply chain of industry will start to cause the financial impact.

Barriers in Supply chain during COVID-19 in India:

Supply chains are always influenced by some barriers [20]. India is the developing country and Covid-19 has disrupted the supply chain of India. Global supply chains are also disrupted by the Covid-19. Many countries has banned on the import and export of many goods which affected the manufacturing firms across the globe. The barriers for the Indian supply chain caused by the Covid-19 are found out with the academia discussion and supply chain experts. There are total of 18 critical barriers were found out in the study which is discussed below:

S.No	Barrier	Barrier Name
1	B1	Lack of Labour
2	B2	Lack of raw materials for production
3	B3	Unavailability of Imported goods
4	B4	Shortage of livestock feed and their availability
5	B5	Bottleneck in last mile delivery
6	B6	Lack of transportation
7	B7	Slow movement of goods

8	B8	Lack of availability in local transport
9	B9	Ban on overseas transportation
10	B10	Decline in consumption of High value food commodities
11	B11	Lack of awareness in People regarding Covid 19 (affect the chicken and egg demands)
12	B12	Lack of buyers
13	B13	Perception of scarcity among masses
14	B14	Increased shortage for perishables
15	B15	Slow credit flow from banks and non banking financial companies
16	B16	Lack of cash flow
17	B17	Pressure from local laws enforcement
18	B18	E-Pass issues

These barriers have the great influence on the Indian supply chain. Although these issues in the supply chain are very generalized which needs further study and prioritization of these barriers will help the industries to overcome from the supply chain issues due to the Covid-19. These barriers can be studied with the MCDMs techniques such as AHP, ANP, TOPSIS, DEMATEL, MAVT, MAUT, VIKOR, Fuzzy set theory based MCDMs and other model validation can be done by data analytics techniques such as: SEM, ANOVA, and ISM [21-25].

Conclusion: In the present study the effect of Covid-19 on Indian economy and supply chain is studied. This study also reported about the Covid-19 effect on global manufacturing and supply chain. n-CoV has affected the manufacturing firms and their supply chain over the world. COVID-19 is affecting our supply chains and manufacturing operations daily. The peak of COVID-19 virus have already affected the supply chain and forced thousands of industries to throttle down or shut down their assembly lines temporarily in the U.S and Europe and now in the developing nations like India. In the study with consultation with experts total of 18 critical barriers were identified which affects the supply chain at local level in India. This study can be extended by assessment of barriers with the multi-criteria decision making approaches. Interrelationship between the barriers can be identified with the interpretive structural modelling.

References:

- Johnson, E. (2020). *Logistics Technology: Covid-19 forces Freightos into proactive layoffs*. JOC. Accessed 31 March 2020, from https://www.joc.com/technology/freight-procurement-systems/covid-19-forces-freightos-proactive-layoffs_20200317.html
- Kemp, S. (2020). *China City & Industry Report: A Guide for U.S. Exporters*. Beijing: US Commercial Service. Accessed from https://2016.export.gov/china/build/groups/public/@eg_cn/documents/webcontent/eg_cn_105813.pdf

IHS Markit (2020e). IHS Markit/CIPS Flash UK Composite PMI, 24 March 2020. News Release, Chartered Institute of Procurement & Supply (CIPS) and IHS Markit. Accessed 29 March 2020 at:

<https://www.markiteconomics.com/Public/Home/PressRelease/0f164ac0128b429ea1c329104afd62c3>

Hussain, S. (2020). One third of humanity under virus lockdown. AFP. Accessed 31 March 2020, from <https://www.afp.com/en/news/15/one-third-humanity-under-virus-lockdown-doc-1q57be13>

Fazl-e-Haider, S. (2020). Coronavirus brings a halt to China's trillion-dollar Belt and Road Initiative. The New Arab. Accessed 31 March 2020.

Jamwal, A., Bhatnagar, S., & Sharma, P. (2020). Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Current Literature and Status in India.

DeBord, M. (2020). General Motors and Ford are ramping up ventilator production to fight the coronavirus pandemic. Here's where they are now. Business Insider. Accessed 31 March 2020, from <https://www.businessinsider.com/coronavirus-general-motors-ford-ventilator-production-progress-2020-3>

Giuffrida, A. (2020). Italy and China in plan for new Silk Road-style trade network . The Guardian. Accessed 31 March 2020, from <https://www.theguardian.com/world/2019/mar/23/italy-china-new-silk-road-belt-and-road-g7>

Fernandes, N. (2020). Economic Effects of Coronavirus Outbreak (COVID-19) on the World Economy. March 22. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3557504> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3557504>

OLD VEHICLES SCRAPPED, INDUSTRY WILL MAKE A PROFIT!

Prof. Vinay D. Kawade

Mahatma Jyotiba Fule, Mahavidyalaya, Ballarpur

Email:- vinaykawade47@gmail.com

Abstract

The Center has announced plans to scrap commercial vehicles from 15 years ago and private vehicles from 20 years ago. As a result, more than one crore vehicles across the country will be scrapped. This will not only reduce pollution but also increase the safety of the new vehicle. The Center is trying to boost the industries here by manufacturing their spare parts in India. While this policy is welcome, it is expected that it should not be limited to entrepreneurship.

Key Word:- *Vehicles, Environment, Budget speech, Scraping policy.*

Introduction:- The 2021-22 budget presented by Union Finance Minister Nirmala Sitharaman provides for a capital investment of over Rs 5.5 lakh crore in infrastructure. As its 'multiplier effect' is 2.5, economic growth will gain momentum. In addition, an independent development agency will be set up to fund infrastructure development. As the corporate bond market in India is not yet developed, such an institution is needed to fund infrastructure projects.

However, the projected fiscal deficit for the current year is 9.5 per cent and is expected to come down to 6.8 per cent next year. But this reduction in the deficit seems unlikely to actually happen. In the budget speech, the process of scrapping 15 to 20 year old vehicles has been started as a solution to the problem of air pollution. The new policy will allow disposal of old vehicles and will encourage the production and use of fuel efficient and environmentally friendly vehicles.

As a result, vehicle pollution and oil imports will be reduced. The plan is to demolish 15-year-old commercial vehicles and 20-year-old private vehicles. Vehicles that fail to obtain a fitness test certificate at a fully automated test center will have to be scrapped. The registration of such vehicles will be automatically canceled from the central database. Driving such unregistered vehicles will result in confiscation and a hefty fine. According to Union Roads and Highways Minister Nitin Gadkari, 51 lakh vehicles from 15 to 20 years ago, as well as 17 lakh old vehicles will soon be scrapped. 17 lakh medium vehicles will also be recycled. In total, more than one crore old vehicles will be shut down and pollution will be reduced by 23 to 25 per cent. Moreover, this will create demand for new vehicles. It will attract an investment of Rs 10,000 crore and provide employment to 50,000 people. Older vehicles twelve times more pollution than newer vehicles. In addition, the new vehicles will have more safety features.

Increasing exports in the automotive sector. Gadkari's efforts are on to make spare parts for vehicles domestically. Increasing taxes on imported spare parts will give a boost to 'Make in India'. Of course, giving extra protection to indigenous industries in the name of self-reliance is wrong. This will reduce India's global competitiveness and hurt its exports, said Arvind Pangariya, an economist and vice-chairman of the Narendra Modi government's first-ever policy commission. Under the new snipping policy, vehicle owners will be responsible for disposing of old vehicles. Emphasis will be placed on recycling of steel, other metals as well as rubber from old vehicles.

It is claimed that this policy will make India number one in the world in the automotive sector. India will become a manufacturing hub in the next five years. The auto industry is also expected to generate a turnover of Rs 6 lakh crore. Under the new policy, you will have to sell your old car to a scrap center. You will then be given a certificate. Accordingly, a discount can be given at the time of registration of a new car. The policy of the Central Government applies to commercial, government and private vehicles. Basically, if a commercial vehicle is more than eight years old, there is a provision of green tax on it. Green tax is available for any two-wheeler or four-wheeler. Under the new policy, an estimated 53 crore vehicles will be scrapped and new vehicles will hit the road, saving Rs 2,400 crore in fuel. These vehicles will fetch steel scrap worth Rs 6,500 crore. That will save the country from spending on imports. The new policy will be implemented from April 1, 2022. The Society of Indian Automobile Manufacturers has hailed the policy as 'visionary'.

According to the Federation of Automobile Dealers Association, considering the base year of 1990, 3.7 million merchants and 5.2 million passenger vehicles in the country are eligible for wreckage. There is a suggestion that the policy of throwing away old tires should also be implemented. According to a research report by a finance company, between 2001 and 2005, 7 million passenger vehicles and 11 million commercial vehicles were registered. At least twice the number of vehicles of this number will be eligible for voluntary breakdown. On the one hand, the emphasis is on roads, highways, rural roads, industrial corridors, ports, airports, to promote economic development, and on the other hand, to pursue environmentally friendly policies. But at the same time, in the budget, the tax on inverters for solar power projects will be increased by 15 per cent, which will lead to an increase in electricity rates for new solar power projects. Also, the increase in taxes on vehicle components will increase their production costs. It is amazing to announce policies that are both eco-friendly and anti-environmental. There was also a need to reduce import duty on electric vehicles.

The problem of old vehicles is getting worse day by day across the country. About 1.5 lakh people die in road accidents every year. To prevent this, the Motor Vehicle Act Amendment Bill was introduced later. But it was opposed by many states. The accident rate on national highways is 40%. Thirty percent of vehicle licenses across the country are fake. It is a condition that a person can get four licenses. The number of people killed in road accidents is more than the number of people killed in riots, Naxal or terrorist attacks every year, which is one and a half lakh, in which only the traffic police who are following the rules are being attacked. Driving without a helmet, riding a motorcycle in a three-wheeler, driving in the opposite direction when there is a one-way street, frequent honking of horns are on the rise. Municipal, state and central level roads are in dire straits.

The Mumbai-Goa highway has also been dug up in some places. Vehicles also get damaged due to poor maintenance of roads. Pollution boards in the state have become breeding grounds for corruption. Compared to the world, India's environmental condition is not at all satisfactory. Moreover grand announcements are made in India; But they are not implemented. Implementation balance sheet is not presented.

Conclusion:- Even though a new scrapping policy has been introduced, the industrialists have started demanding a 50 per cent rebate on excise duty on new vehicles. It is mainly because of the lobby of private automakers that India has maintained a policy of not emphasizing public transport for years. Twenty thousand buses will now be taken in public-private partnership to improve the city's transport system. This policy is welcome. But in this PPP model, only the interests of private entrepreneurs and contractors are served. It should not be repeated again.

References :-

- <https://www.sconline.com/blog/post/2021/02/01/live-union-budget-2021-proposals-established-on-6-pillars-definition-of-small-companies-under-companies-act-revised/>
- <https://theguardian.com/kerala-watches-political-battles-with-a-sense-of-deja-vu/>
- <https://knnindia.co.in/news/newsdetails/economy/policies/bankruptcy-code-will-enable-smes-complete-resolution-process-in-90-days-finance-ministry>
- <https://auto.economicstimes.indiatimes.com/news/industry/indias-rating-shouldnt-come-under-pressure-due-to-higher-deficit-dea-secy/80732216>
- <http://www.newsonair.com/Text-Bulletin-Details.aspx?id=35835>
- <https://www.drivespark.com/four-wheelers/2021/union-budget-2021-vehicle-scrapping-policy-announced-implementation-details-033487.html>
- <https://weibold.com/indias-new-vehicle-scrapping-policy-and-drop-in-customs-duties-on-endoflife-materials>
- <https://timesofindia.indiatimes.com/business/india-business/india-enters-scrap-age-gets-18000-crore-bus-boost/articleshow/80640501.cms>
- <https://www.wildapricot.com/blog/january-update-2021>
- <https://www.jagranjosh.com/current-affairs/vehicle-scrapping-policy-all-you-need-to-know-1612248561-1>
- <https://www.endeavorcareers.com/weekly-current-affairs-march-2021-week-2/>
- <https://www.yourarticlelibrary.com/economics/an-overview-on-indias-new-economic-policy-1991/39808>
- <https://www.financialexpress.com/auto/industry/india-global-hub-manufacturing-of-electric-vehicles-five-years-nitin-gadkari-lithium-ion-batteries/1996038/>
- <https://www.theimagestatus.in/2021/02/budget-2020-2021.html>
- <https://www.policybazaar.com/motor-insurance/car-insurance/add-on-covers/no-claim-bonus/>
- <https://www.hindustantimes.com/india-news/certificate-to-incentives-govt-gives-scrapping-policy-details-101616092216229.html>
- <https://www.orfonline.org/research/energy-news-monitor-volume-xv-issue-3347608/>
- <https://www.ibef.org/India-Pushing-the-right-levers/index.html>
- <https://www.cardekho.com/india-car-news/new-scrapping-policy-for-old-and-unfit-vehicles-declared-in-budget-2021-26682.htm>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Belt_and_Road_Initiative
- <https://www.eqmagpro.com/india-overview-of-the-current-energy-mix-and-the-place-in-the-market-of-different-energy-sources/>
- <https://www.dnaindia.com/analysis/column-mass-movement-for-road-safety-2540907>
- <https://news.ycombinator.com/item?id=17900759>
- <https://www.learnbse.in/letter-writing-class-12/>
- <https://issues.org/imagining-the-future-city/>
- Magzine Udhojak, April, 2021, - Hemant Desai (Page No31)

ATMANIRBHAR BHARAT FOR MSME

Dr Anand V Kulkarni

*Assistant Professor, J E S College, JALNA 431203,
anandkulkarni1366@gmail.com, 9422655479*

Introduction:

Atmanirbhar Bharat Abhiyaan or Self-reliant India campaign is the vision of new India envisaged by the Hon'ble Prime Minister Shri Narendra Modi. On 12 May 2020, our PM raised a clarion call to the nation giving a kick start to the Atmanirbhar Bharat Abhiyaan (Self-reliant India campaign) and announced the Special economic and comprehensive package of INR 20 lakh crores equivalent to 10% of India's GDP – to fight COVID-19 pandemic in India.

The government took several bold reforms such as Supply Chain Reforms for Agriculture, Rational Tax Systems, Simple & Clear Laws, Capable Human Resource and Strong Financial System. A self-reliant India with 5 pillars

1. Economy: Quantum jumps, not incremental changes
2. Infrastructure: Represents modern India
3. Systems: Technology-driven systems
4. Demography: Vibrant Demography of the largest democracy
5. Demand: Full utilisation of the power of demand & supply.

What is MSME?

MSME stands for Micro, Small and Medium Enterprise (MSME), introduced by Government of India in agreement with Micro, Small & Medium Enterprises Development (MSMED) Act, 2006 are entities engaged in the production, manufacturing, processing or preservation of goods and commodities.

MSME sector is considered as the backbone of Indian economy that has contributed substantially in the socio-economic development of the nation. It generates employment opportunities and works in the development of backward and rural areas. As per the Government's annual report 2018-19, there are presently 6,08,41,245 MSMEs in India. For your understanding let's discuss some of the basics of MSME, including its classification, features, role and importance in socio-economic development of India.

The boost to the MSME sector will consequently benefit a lot more industries, especially automobile sector as most of the auto companies are MSMEs. It will help resume businesses, strengthen the supply chain and will also help reduce dependence on other countries. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises Vision, Mission and Function of Ministry of MSME

Vision:

Sustainable development of globally competitive micro, small and medium enterprises as an engine of growth for the India economy.

Mission:

Promote growth and development of micro, small and medium enterprises, including khadi, village and coir industries so as to create new enterprises and more employment opportunities. The long-term goal of the ministry is to enhance manufacturing base in the country by improving performance of MSME's through skill and entrepreneurship development.

Functions:

- Facilitation and credit flow to MSMEs
- Improving competitiveness of MSMEs
- Improve manufacturing base through upgradation of technology
- Promotion of MSMEs through cluster bases approach
- Marketing support to MSMEs
- Skill development and entrepreneurship development training
- Creation of new Micro Enterprises through Prime Minister's Employment Generation Program (PMEGP)
- Growth and development of Khadi and Village Industries (KVI) sector
- Growth and development of Coir Industry Existing and Revised Definition of MSMEs

Objective or mean aim of Atmanirbhar Bharat for MSME

1. The aim is to make the country and its citizens independent and self-reliant in all senses. He further outlined five pillars of Aatmanirbhar Bharat – Economy, Infrastructure, System, Vibrant Demography and Demand.
2. The primary aim of this package is to make the country independent and combating the competition in the global market.
3. The focal point of the concept is to make the nation self-reliant with more focus on local manufacturers and service providers.
4. This will strengthen the economy, improve the standard of living and most importantly improve the trade deficit and the exchequer balance of the country.
5. Making the country self-reliant in all spheres- from manufacturing to supplying. It will help the country to reduce its dependence on imports and may also give a boost to exports.

The schemes major focus was on MSMEs sector and its development as there are about 67 million MSMEs operating in the non-agricultural sector in India, and provides sustenance to a large proportion of the population.

Information for Atmanirbhar Bharat for MSME:

The government announced the "Atmanirbhar Bharat Abhiyan" so as to revive every sphere of the economy from demand, supply to manufacturing, and make India self-reliant to sustain and tackle any Black Swan event in the future. The package is divided into four tranches, where each tranche has their own focus areas. The package's score focus is on MSMEs and agriculture and its allied activities. However, the package fails to bring optimism and confidence among the corporate as it focuses more on indirect benefits, with a major focus on loan disbursal. It would have been for the benefit of the corporate if the government would have provided direct benefits

like cash support and pause or reduction in GST payments. This would have helped in reducing the prices of the products, thus leading to higher demand,

The schemes major focus was on MSMEs sector and its development as there are about 67 million MSMEs operating in the non-agricultural sector in India, and provides sustenance to a large proportion of the population.

The government will offer Rs 3 lakh crore as collateral free or unsecured loan to MSMEs with an annual turnover of Rs 100 crore or an outstanding loan of Rs 25 crore. The loan tenure will have tenure of four years with a moratorium period of 12month. Additionally, Rs 20,000 crore loans will be provided to stressed MSMEs.

The government has given a new definition for the MSMEs where it had done away with the distinction between manufacturing and service MSMEs and also increased the limit for investment in these units.

The change in definition will allow these units to expand and at the same time avail the benefits of MSME classification. It has also disallowed tenders from foreign companies up to Rs 200 crore mainly to protect these small units from unfair competition.

Revised Classification applicable W. E.F. 1st July 2020			
Composite Criteria: Investment in Plant & Machinery/equipment and Annual Turnover			
Classification	Micro	Small	Medium
Manufacturing Enterprises and Enterprises rendering Services	Investment in Plant and Machinery or Equipment: Not more than Rs.1 crore and Annual Turnover; not more than Rs. 5 crores	Investment in Plant and Machinery or Equipment: Not more than Rs.10 crore and Annual Turnover; not more than Rs. 50 crores	Investment in Plant and Machinery or Equipment: Not more than Rs.50 crore and Annual Turnover; not more than Rs. 250 crores

All Schemes includes in MSME:

Sl. No.

Scheme Name

1. Prime Minister Employment Generation Programme and Other Credit Support Schemes
  - 1.1. Prime Minister Employment Generation Programme (PMEGP)
  - 1.2. Credit Guarantee Trust Fund for Micro & Small Enterprises
  - 1.3. Interest Subsidy Eligibility Certificate (ISEC)
2. Development of Khadi, Village and Coir Industries
  - 2.1. Science and Technology Scheme
  - 2.2. Market Promotion & Development Scheme (MPDA)
  - 2.3. Revamped Scheme of Fund for Regeneration of Traditional Industries (SFURTI)
  - 2.4. Coir Vikas Yojana (CVY)

- 2.4.1. Coir Industry Technology Upgradation Scheme (CITUS)
- 2.4.2. Science and Technology (S&T) for Coir
- 2.4.3. Skill Upgradation & Mahila Coir Yojana (MCY)
- 2.4.4. Export Market Promotion (EMP)
- 2.4.5. Domestic Market Promotion Scheme (DMP)
- 2.4.6. Trade and Industry Related Functional Support Services (TIRFSS)
- 2.4.7. Welfare Measures (Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana (PMSBY))
3. Technology Upgradation and Quality Certification
- 3.1. Financial Support to MSMEs in ZED Certification Scheme
- 3.2.A Scheme for Promoting Innovation, Rural Industry & Entrepreneurship (ASPIRE)
- 3.3. National Manufacturing Competitiveness Programme (NMCP)
- 3.3.1. Credit Linked Capital Subsidy for Technology Upgradation
- 3.3.3. Marketing Support/Assistance to MSMEs (Bar Code)
- 3.3.4. Lean Manufacturing Competitiveness for MSMEs
- 3.3.5. Design Clinic for Design Expertise to MSMEs
- 3.3.6. Technology and Quality Upgradation Support to MSMEs
- 3.3.7. Entrepreneurial and Managerial Development of SMEs through Incubators
- 3.3.8. Enabling Manufacturing Sector to be Competitive through QMS, QTT
- 3.3.9. Building Awareness on Intellectual Property Rights (IPR)
4. Marketing Promotion Schemes
- 4.1. International Cooperation
- 4.2. Marketing Assistance Scheme
- 4.3. Procurement and Marketing Support Scheme (P&MS)
5. Entrepreneurship and skill Development Programme
- 5.1. Entrepreneurship Skill Development Programme (ESDP)
- 5.2. Assistance to Training Institutions (ATI)
6. Infrastructure Development Programme
- 6.1. Micro & Small Enterprises Cluster Development (MSE-CDP)
7. Scheme of Surveys, Studies and Policy Research
- 7.1. Revised guidelines of scheme SS&PR with effect from 15-10-2018.
8. National SC-ST-HUB
- 8.1. National SC-ST-HUB
9. Scheme of Information, Education and Communication
- 9.1. Scheme of IEC Guideline
Measures for MSMEs under Prime Ministers (PMs) 'Atmanirbhar Bharat Abhiyaan'
(Self-Reliant India Movement).

Finding and Conclusions:

It is a well-known fact that in the global supply chain, China plays a very pivotal role for India and its MSME sector as well, this sector is largely dependent on China for its raw material. Thus, complete lockdown in India has led to various issues ranging from shrinkage of exports, cessation of production, non-availability of manpower, the uncertainty of consumption, and liquidity squeeze in the market as well. The far-reaching impact of COVID-19-Pandemic continues to evolve. Though the Indian government is taking enormous measures to curb the loss caused by global pandemic, MSMEs were grappling for stability when sales and revenue remained at standstill due to prolonged lockdown. MSMEs needed a fiscal stimulus. Finance Minister, Smt. Nirmala Sitharaman addressed the media on May 13, 2020 announcing few

economic measures under Rs.20 Lakh Crore, 'Atmanirbhar Bharat Abhiyaan' mission to revive the economy of the Country amidst the COVID-19 pandemic. The package also announced bold reforms to boost businesses with the major focus on the MSME sector. The Finance Minister redefined the MSME and added the additional criteria of turnover along with the investment. The government announced the "Atmanirbhar Bharat Abhiyan" so as to revive every sphere of the economy from demand, supply to manufacturing, and make India self-reliant to sustain and tackle any Black Swan event in the future.

The package is divided into four tranches, where each tranche has their own focus areas. The package' score focus is on MSMEs and agriculture and its allied activities.

However, the package fails to bring optimism and confidence among the corporate as it focuses more on indirect benefits, with a major focus on loan disbursal. It would have been for the benefit of the corporate if the government would have provided direct benefits like cash support and pause or reduction in GST payments. This would have helped in reducing the prices of the products, thus leading to higher demand

Conclusion: Aatmanirbhar Bharat Abhiyan promises to provide benefits to everyone from every sector. It aims to be self-resilient to face the competition with the global supply chain. The package will support the poor, labourers and migrant workers from both organized as well as unorganized sectors Collateral free loans for businesses: All businesses (including MSMEs) will be provided with collateral free automatic loans of up to three lakh crore rupees. MSMEs can borrow up to 20% of their entire outstanding credit as on February 29, 2020 from banks and Non-Banking Financial Companies (NBFCs). Borrowers with up to Rs 25 crore outstanding and Rs 100 crore turnover will be eligible for such loans and can avail the scheme till October 31, 2020. Interest on the loan will be capped and 100% credit guarantee on principal and interest will be given to banks and NBFCs. Corpus for MSMEs: A fund of funds with a corpus of Rs 10,000 crore will be set up for MSMEs. This will provide equity funding for MSMEs with growth potential and viability. Rs 50,000 crore is expected to be leveraged through this fund structure. 1Subordinate debt for MSMEs: This scheme aims to support to stressed MSMEs which have Non-Performing Assets (NPAs). Under the scheme, promoters of MSMEs will be given debt from banks, which will be infused into the MSMEs as equity. The government will facilitate Rs 20,000 crore of subordinate debt to MSMEs. For this purpose, it will provide Rs 4,000 crore to the Credit Guarantee Fund Trust for Micro and Small Enterprises, which will provide partial credit guarantee support to banks providing credit under the scheme.

References:

<https://taxguru.in/finance/measures-msmes-pms-atmanirbhar-bharat-abhiyaan.html>

<https://msme.gov.in/know-about-msme>

<https://www.paisabazaar.com/business-loan/what-is-msme>

https://msme.gov.in/sites/default/files/AtmanirbharPresentationPart-1BusinessincludingMSMEs13-5-2020_0.pdf

<https://www.elearnmarkets.com/blog/atma-nirbhar-bharat-abhiyan/>

<https://www.prsindia.org/report-summaries/summary-announcements-aatma-nirbhar-bharat-abhiyaan>

*Source: <https://www.thehindu.com/business/businesslive-13-may-2020/article31571094.ece>

SELF-RELIANT INDIA AND INDIAN AGRICULTURE

Prof. Swapnil S. Fokmare

Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya, Telhara

Abstract

India has been an agricultural country from the very beginning so not only is Indian agriculture of immense importance but most of the people in India depend on Indian agriculture for their main source of livelihood. Agriculture The important step taken is a self-reliant India. This article discusses exactly how this self-reliant India program is affecting the Indian agricultural sector. As well as The COVID-19 pandemic has necessitated a new set of reforms to the strengthen economy. One such step announced by the Narendra Modi government is Aatmanirbhar Bharat Abhiyan, aimed at making India a self-reliant nation. The government took several bold steps under the Atmanirbhar Bharat package – it changed the definition of MSMEs,[5] increased the scope of private participation in numerous sectors,[6] and further opened up defence sector.

A branded quality product has the potential to increase India's postCovid global export share beyond 2%, and aid rural prosperity. This Mission Swadeshi 2.0 must include standardisation and promotion of indigenous technology knowledge (ITK) in agriculture, where techniques are dependent on local resources in dealing with nutrition, disease and pests. These are the sort of rural innovations that need to be registered at a national-level innovation registry, which, in turn, can help in the filing. Success with the recent infusion of Rs 1 lakh crore to strengthen farmgate infrastructure depends on discounted measures and regulatory reforms. For instance, farm producer organisations (FPOs) are currently out of ambit of interest subvention that is available to individual farmers under the priority sector lending (PSL) scheme. Extending PSL to FPOs would certainly align them to self-help groups (SHGs).

Given the consistent increase in the agricultural market size in the last five years (about \$300 billion in 2018), it is essential to set up an exclusive agri-business bank, along the lines of those in China, the Philippines and other countries.

The fund crunch to FPOs can also be solved by legitimising the funding of eligible FPOs through corporate social responsibility (CSR) funds. Currently, there is no standardised framework to assess the performance of FPOs. So, such a framework to differentiate their standards is essential. A centralised, digitalised KYC would facilitate faster engagement and save time and resources.

There is an immediate need to increase producer share. This rests on efficient marketing and supply chain.

Aligning with grades and quality controls of international consumers will help these products cross the Indian border as well. Entrepreneurship in the farm and agri-business sector should be encouraged. As SHGs now get collateral-free loans up to Rs 20 lakh and micro food enterprises (MFEs) are supported with funds up to `10,000 crore, connecting these organisations with FPOs at all relevant focal points will spur employment growth in rural areas.

Integrating the efforts of these organisations to identify niche areas — value addition, rural infrastructure, logistics, warehousing, quality certification, etc — can provide livelihood

opportunities for migrant workers bearing the brunt of the Covid-19 lockdown. The effective utilisation of MGNREGA can also create adequate work days, with a thrust on rural infrastructure creation. Finally, recognising allied activities in agriculture — dairy, animal husbandry, bee-keeping, herbal cultivation and fisheries — in GoI's Atmanirbhar Bharat Abhiyan (ABA) is welcome. It is also essential to highlight the fact that their marketing channels have been mostly distorted and less cooperative-driven. Infrastructure supporting these allied activities must be encouraged as a standalone enterprise, especially among the tribal farming communities.

It is the right time to establish an Agricultural Development Council (ADC) on the lines of the GST Council so as to accelerate the pace of reforms to enhance land leasing, private investment, agricultural R&D, etc. With more than 50% population directly or indirectly dependent on agriculture and allied industries, it is essential that big ticket reforms reach these people as we head into a period where we run a vibrant economy adapting to Covid-19 conditions.

Consolidation of landholdings has been uneven across states. Shrinking farm sizes is the root cause of almost all the problems faced by farmers in the rural areas of intensively cultivated states such as Bihar, Eastern part of U.P, etc. Due to the unsubstantial size, the farmers find it difficult to raise plantations or invest in wells, tube-wells, or advanced technologies.

Solution: Though the problem can be solved by land leasing to help farmers enlarge their holdings, the process can be expensive. Therefore, measures should be taken to improve land records. At the same time, the government should chalk out farmer-centric agricultural policies such as cooperative farming.

As well as Food habits in small island developing States worldwide have undergone dramatic changes in recent decades, particularly in the urban areas. Traditional food patterns have been abandoned, and the population has become highly depend on imported foods, often resulting in unbalanced diets. Many small island developing States have expressed serious concern over the declining contribution of domestic agriculture and traditional crops to food supplies; the increased incidence of under-nutrition, malnutrition, and diet-related disorders such as diabetes, obesity and cardiovascular disease; and lack of a coherent policy for food and nutrition in the future.

The abandonment of parts of the subsistence sector in favour of cash crops has in many cases narrowed the range of food crops, resulting in fewer "protective foods" being available for local consumption. Low intake of protective foods results in micro-nutrient deficiency, mostly affecting children. In the Solomon Islands for example, 23 percent of children under 4 years suffer from moderate malnutrition resulting in a stronger risk of illness and parasitic diseases. Among micro-nutrient deficiencies, vitamin A is emerging as a problem in some areas.

"Development of National Food and Nutrition Planning and Programmes in the South Pacific"-Since 1980, a number of activities have taken place in the region to create greater awareness of the food and nutrition problems and to initiate action to remove some of the causes. These activities have stressed the need for a more comprehensive approach to food and nutrition planning and have helped to identify the means to achieve this aim. The project was implemented

in the Federated States of Micronesia, Kiribati, Solomon Islands, Tonga and Vanuatu, and aimed at achieving a nutritionally sound and economically rational food supply for all segments of the population, while increasing awareness among the population of desirable nutritional practices and the importance of local food production for sustained national development. At the end of the project, Vanuatu, Tonga, and Kiribati formulated a food and nutrition policy, and food and nutrition programmes were included in the five-year development plans of Tonga and Vanuatu. Food and nutrition committees which provide the structural mechanism for the assessment, policy formulation, coordination, and monitoring and evaluation for food and nutrition have been established in all countries. As yet, there is no mechanism through which the Pacific countries can communicate, on a regular basis on common problems relating to food production, supply and consumption, and nutritional well-being, although conferences are regularly held in the region on these issues. Since many aspects of food and nutrition planning are best addressed at a regional level, it would seem appropriate to strengthen the South Pacific Commission's capability to provide relevant support to Pacific countries. The lack of facilities for basic nutrition training in the region could be filled by the University of the South Pacific, which is well placed to assume responsibility for training in nutrition, and in food and nutrition planning at the regional level. As well as Agriculture in many small island developing States is characterized by a combination of large-scale commercial production of cash crops and a relatively smaller sector which produces food crops primarily for local consumption. This structure is in transition, driven by changing world markets, trade imbalances, the quest for food security and growing human populations. Limited land area, the paucity of soils suitable for agriculture, the expansion of tourism and exposure to natural hazards have led to a significant dependence on expensive food imports, while the production of food crops expands on marginal land with a low production potential. Therefore, most present agricultural activities do not fulfil the requirement of meeting basic human needs without compromising those of future generations.

Crop diversification can contribute strongly to meeting the objectives of food security and self-reliance, and to broaden the potential sources of income for farmers. Exports of some basic raw food commodities, certain high-value fresh tropical fruits, niche-market fruits and vegetables during the northern winter season, and value-added processed foods are extremely important to small-, medium- and large-scale producers and processors and to the overall economy. Among the constraints on agriculture which must be addressed are: undefined land tenure, access to credit, access to foreign and even domestic markets, and scarcity of farm labour.

Preferential arrangements between small island countries and continental countries (especially the European Union) for bananas, pineapples, sugar, tuna, etc., have facilitated market access for agricultural products which are comparatively disadvantaged by their distance from markets and absence of product differentiation. However, commodity price fluctuations, such as those during the early 1970s, which sent the price of sugar from 52 to 652 pounds sterling over a two-year period before collapsing, reveal the perils of undiversified economies. Frequently, the collapse of commodity prices result in large budget deficits in small island developing States, as

well as a contraction in the availability of credit and an overall reduction in investment in agriculture.

Small island developing States are well suited to fresh fruit and vegetable production and some of them are relatively close to markets in Australia, New Zealand, Japan, and the USA. There is also potential for inter-country trade or import substitution. There is, however, an important obstacle to diversification and trading of local production: endemic fruit fly populations (e.g. in the South Pacific). Unless fruit fly control strategies are put in place and adequate preventive and disinfection measures are available (i.e. alternative treatments to ethylene dibromide fumigation), small islands will continue suffering from production loss and restricted access to potential markets.

Conclusion:

Overall, Indian agriculture is very important for national development. The self-reliant India program is proving to be somewhat nutritious for Indian agriculture. In order to take full advantage of this program, every government scheme needs to be implemented. Also, India as a whole is losing its importance in terms of Indian agriculture.

References:

Agriculture study by mohan jagtap

dainik deshonnati krishikonati dated 05.12.2020

.krishi sagar book

<https://www.insightsonindia.com/2020/08/20/self-reliant-agriculture-is-critical-for-the-goal-of-an-atmanirbhar-bharat-in-this-context-discuss-the-importance-of-agriculture>

<https://www.sanskritiias.com/current-affairs/self-reliance-in-agriculture>

COVID-19 PANDEMIC AND ATMANIRBHAR BHARAT ABHIYAN

Dr. T. P. More

Janta Kala Vanijya Mahavidyalaya, Malkapur, Dist. Buldana

Email.- tukaram.more52@gmail.com Mobile-9146935024

Introduction:

The concept of Atmanirbhar Bharat is a Hindi phrase. This phrase is used and popularized by the Prime Minister of India Narendra Modi and the various ministries of the Government of India. the meaning of Atmanirbhar Bharat is 'self-reliant India'. This phrase is used in relation to economic development in the country during and after the COVID-19 pandemic.

This term is used as broad meaning. It is used in relation to making India as a bigger and more important part of the global economy. To accept and implement the policies to become Indian economy as efficient, competitive, resilient, self-sustaining and self-generating. In short the Atmanirbhar Bharat Abhiyan – which is the name given to the full-fledged economic stimulus package announced by the Union Government.

Atmanirbhar Bharat Abhiyan was highlighted on occasion of India's 72nd Republic Day in 2021. This phrase was most popularised as the 'Atmanirbhar Bharat Abhiyan' or 'Self-Reliant India Mission' during the announcement of India's COVID-19 pandemic related economic relief package on 12 May 2020, 12 October and 12 November 2020. The phrase has also been used by the government in 2021 Union Budget of India.

Under this abhiyan India has implementing policies and building institutions that promote self-reliance. Private companies and their products have also been considered as fine examples of self-reliance in India such as the Maruti 800 car, Amul. HDFC, the leading IT companies of India and Bharat Biotech and Serum Institute of India. Bharat Biotech developed India's first indigenous COVID-19.

Impact of COVID- 19 pandemic on Indian Economy

The COVID-19 pandemic has adversely affected the Indian economy in many ways. With a nationwide lockdown, the total quantum of economic activity in the country measured by the monetary value of all goods and services produced has sharply curtailed.

Most observers estimate that the Indian economy will contract. That is, it will produce less in 2020-21 than it did in 2019-20. This means the Gross Value Added (GVA is a proxy for the income earned) across sectors agriculture, industry and services will fall.

As incomes fall, three things will happen. One is individuals expenditure will come down sharply. When seeing overall demand fall, businesses will likely postpone their investments further. Three, the government revenues will take a massive hit. This means that if the government wants to maintain its level of fiscal deficit, it will have to cut its overall expenditure.

These three types of expenditures— by individuals, businesses and government — essentially make up the GDP of India. There is a fourth component called net exports but this is not helpful due to the sharp fallen in global demand.

Nature of Atmanirbhar Bharat Package:

The Atmanirbhar Bharat Abhiyan was announced in four tranches by the Union Finance Minister Nirmala Sitharaman in May 2020.

The economic stimulus relief package is touted to be worth Rs.20 Lakh crores which is around 10% of India's GDP in the 2019-20 financial year. This package was includes Rs 1.70 lakh crore relief package, as the Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojna (PMGKY) which was initially announced by the government for the poor to overcome difficulties caused by the coronavirus pandemic and the lockdown imposed to check its spread.

Break-up of the Aatma Nirbhar Bharat Abhiyaan economy package

The following table be shows measure components of the entire special economic package:

Table 1: Break-up of stimulus from Aatma Nirbhar Bharat Abhiyaan package

Item	Amount (in Rs crore)
Stimulus from earlier measures	1,92,800
Stimulus provided by announcements in Part 1	5,94,550
Stimulus provided by announcements in Part 2	3,10,000
Stimulus provided by announcements in Part 3	1,50,000
Stimulus provided by announcements in Part 4 and Part 5	48,100
Sub Total	1,295,400
RBI Measures (Actual)	8,01,603
Grand Total	20,97,053

Source: Presentation made by Union Finance & Corporate Affairs Minister Smt. Nirmala Sitharaman under Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan to support Indian economy in fight against COVID-19, Ministry of Finance, May 13, 2020, PRS.

Basic Features of Atmanirbhar Bharat Scheme

1. The Prime Minister announced that an Atmanirbhar Bharat or a self-reliant India should stand on the following **five pillars**:

1. Economy
2. Infrastructure
3. 21st-century technology-driven arrangements and system
4. Demand
5. Vibrant Demography

2. The Five phases of Atmanirbhar Bharat are:

1. Phase-I: Businesses including MSMEs
2. Phase-II: Poor, including migrants and farmers
3. Phase-III: Agriculture
4. Phase-IV: New Horizons of Growth
5. Phase-V: Government Reforms and Enablers

2. The 20 lakh crore worth package is almost **10% of the GDP** of the country.

3. The package emphasizes on **land, labour, liquidity, and laws.**
4. The package includes measures across many sectors such as MSME, cottage industries, middle class, migrants, industry, etc.
5. Several reforms are announced to make India a self-reliant economy and mitigate negative effects in the future. Some of the reforms are:
  1. Simple and clear laws
  2. Rational taxation system
  3. Supply chain reforms in agriculture
  4. Capable human resources
  5. Robust financial system

In comparison to those announced by other countries, India's relief package was very short and limited. The relief package of USA was 13 percent of their GDP.

Table:2 Relief Packages of Various Countries in the World

S.N.	Country	Percentage of GDP
1	USA	13%
2	Japan	21.1%
3	Sweden	12%
4	Australia	10.8%
5	Germany	10.7%
6	India	10%

Source: Atmanirbhar Bharat - MyGov <https://aatmanirbharbharat.mygov.in>

The evaluation of the ABA

This package is mostly depend on the supply of liquidity. The realisation of this potential liquidity infusion into enhanced credit offtake is conditional on the demand for credit in the market. Easy loans would boost aggregate demand for credit if the MSMEs and the farmers do not substitute their past debts with these easy loans.

The aggregate demand for credit would increase only if the aggregate investment demand rises it depends on profitability of the investment projects. The profitability of the businesses/investments is subject to the demand for the products in the market.

The aggregate demand for goods and services again is dependent on the income and purchasing power of people which has come down drastically due to the COVID-19 lockdown.

So the potential infusion of liquidity would actualise and enhance the purchasing power of people to stimulate the aggregate demand only when extra credit is taken from banks and gets invested on the ground.

However, the available data tells us a completely different story altogether.

It is evident that the credit-deposit ratio started falling quite steadily after March 27 following the lockdown, (a decline from 76.4% on March 27 to 73.5 on June 5). On the contrary, the deposits have been continuously rising and the credit offtake has been continuously coming down since the lockdown was imposed. As a result, the credit-deposit ratio has been falling steadily till June.

Consequently, injecting liquidity into the banking system has failed to boost the growth of credit because the problem is not the scarcity of liquidity but that of the demand for credit.

If the aggregate demand for credit does not rise, clearly, 75% of the ABA package would simply fail to stimulate the economy. The unemployment rate would be increasing, the growth rate would be hugely negative and the profit, as well as the wage rates, would be extremely low - the economy would enter into a severe depression.

This is important that the government must go for expansionary fiscal policy. The frontloading of government expenditure through deficit financing with universal employment of last resort programme is the need of the day. An increase in government expenditure on health and education would reduce the out of pocket expenses of people on these services, which in turn, would enhance the purchasing power and revive the aggregate demand.

In this situation this economic package is being criticised. The key criticism is that the government doesn't seem to be raising its total expenditure to arrest the sharp decline in GDP. Some experts states that India's GVA will contract by a whopping 13% this year. If to lift the growth rate, the governments would have to spend more and counteract the natural downward spiral of the economy.

Short of that, the Indian economy will contract. Of course, higher public spend will come at the cost of higher levels of fiscal deficits and higher inflation, but a growth contraction will come at the cost of widespread economic ruin, job losses and even deaths.

Most calculations stated that this package was far from the promised level of 10% of the GDP. The actual government expenditure in the Atmanirbhar Bharat Abhiyan is just 1% of GDP.

It is clear then that Atmanirbhar Bharat Abhiyan economic package is likely to do little for India's economic growth in this situation and that is why it is being criticised.

Conclusion:

The concept of Atmanirbhar Bharat is a Hindi phrase which means 'Self Reliant India'. This phrase is used in relation to economic development in the country during and after the COVID-19 pandemic. The COVID-19 pandemic has adversely affected the Indian economy in many ways. So to tackle the situation the economic stimulus relief package is announced to be worth Rs.20 Lakh crores which is around 10% of India's GDP in the 2019-20 financial year. Under this Mission several reforms are announced to make India a self-reliant economy and mitigate negative effects in the future. This package is mostly depend on the supply of liquidity. The aggregate demand for goods and services again is dependent on the income and purchasing power of people which has come down drastically due to the COVID-19 lockdown. If the aggregate demand for credit does not rise, clearly, 75% of the ABA package would simply fail to stimulate the economy. .So to lift the growth rate, the governments would have to spend more and counteract the natural downward spiral of the economy. It is clear then that Atmanirbhar Bharat Abhiyan economic package is likely to do little for India's economic growth in this financial year and that is why it is being criticised.

References:

https://en.wikipedia.org/wiki/Atmanirbhar_Bharat

<https://indianexpress.com/article/explained/explainspeaking-why-the-atmanirbhar-bharat-abhiyan-economic-package-is-being-criticised-6414905/>

[Atmanirbhar Bharat - MyGovhttps://aatmanirbharbharat.mygov.in](https://www.atmanirbharbharat.mygov.in/)

<https://www.india.gov.in/>

MENTAL HEALTH ON PUBLIC IN INDIA ON COVID-19**Shree. Shankar G. Bonde***Assistant Professor, R. S. Bidkar Arts, Commerce and Science College,
Hinganghat, Dist. Watdha.****Abstract***

The COVID-19 pandemic is a major health crisis affecting several nations, with over 720,000 cases and 33,000 confirmed deaths reported to date. Such widespread outbreaks are associated with adverse mental health consequences. Fear, worry, and stress are normal responses to perceived or real threats, and at times when we are faced with uncertainty or the unknown. So it is normal and understandable that people are experiencing fear in the context of the COVID-19 pandemic. Added to the fear of contracting the virus in a pandemic such as COVID-19 are the significant changes to our daily lives as our movements are restricted in support of efforts to contain and slow down the spread of the virus. Faced with new realities of working from home, temporary unemployment, home-schooling of children, and lack of physical contact with other family members, friends and colleagues, it is important that we look after our mental, as well as our physical, health.

WHO, together with partners, is providing guidance and advice during the COVID-19 pandemic for health workers, managers of health facilities, people who are looking after children, older adults, people in isolation and members of the public more generally, to help us look after our mental health. This perspective article provides a detailed overview of the effects of the COVID- 19 outbreak on the mental health of people.

Keywords: Covid 19, pandemic, mental health, unemployment, physical health.

Introduction:

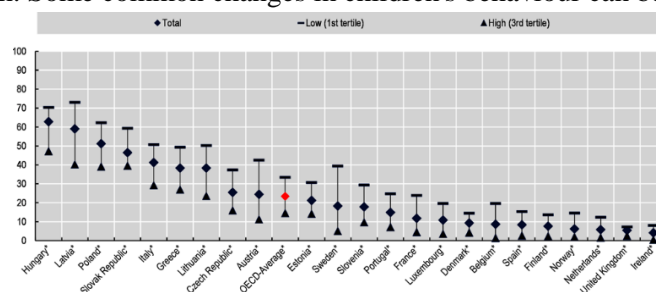
In March 2020, the outbreak of the coronavirus disease 2019 (COVID-19) reached all countries of the Western world . To reduce the speed of its spread, many countries slowed down their economies and enforced pronounced restrictions on public life. A pandemic is not just a medical phenomenon; it affects individuals and society and causes disruption, anxiety, stress, stigma, and xenophobia. The behaviour of an individual as a unit of society or a community has marked effects on the dynamics of a pandemic that involves the level of severity, degree of flow, and aftereffects. Rapid human- to- human transmission of the SARS- CoV- 2 resulted in the enforcement of regional lockdowns to stem the further spread of the disease. Isolation, social distancing, and closure of educational institutes, workplaces, and entertainment venues consigned people to stay in their homes to help break the chain of transmission. However, the restrictive measures undoubtedly have affected the social and mental health of individuals from across the board.

As more and more people are forced to stay at home in self- isolation to prevent the further flow of the pathogen at the societal level, governments must take the necessary measures to provide mental health support as prescribed by the experts. Professor Tiago Correia highlighted in his editorial as the health systems worldwide are assembling exclusively to fight the COVID- 19 outbreak, which can drastically affect the management of other diseases including mental health, which usually exacerbates during the pandemic. The psychological state of an individual that contributes toward the community health varies from person- to- person and depends on his background and professional and social standings.

Quarantine and self- isolation can most likely cause a negative impact on one's mental health. A review published in *The Lancet* said that the separation from loved ones, loss of freedom, boredom, and uncertainty can cause a deterioration in an individual's mental health status. To overcome this, measures at the individual and societal levels are required. Under the current global situation, both children and adults are experiencing a mix of emotions. They can be placed in a situation or an environment that may be new and can be potentially damaging to their health.

Children and teens at risk

Children, away from their school, friends, and colleagues, staying at home can have many questions about the outbreak and they look toward their parents or caregivers to get the answer. Not all children and parents respond to stress in the same way. Kids can experience anxiety, distress, social isolation, and an abusive environment that can have short- or long- term effects on their mental health. Some common changes in children's behaviour can be

- Excessive crying and annoying behaviour
- Increased sadness, depression, or worry
- Difficulties with concentration and attention
- Changes in, or avoiding, activities that they enjoyed in the past
- Unexpected headaches and pain throughout their bodies
- Changes in eating habits

To help offset negative behaviours, requires parents to remain calm, deal with the situation wisely, and answer all of the child's questions to the best of their abilities. Parents can take some time to talk to their children about the COVID- 19 outbreak and share some positive facts, figures, and information. Parents can help to reassure them that they are safe at home and encourage them to engage in some healthy activities including indoor sports and some physical and mental exercises. Parents can also develop a home schedule that can help their children to keep up with their studies. Parents should show less stress or anxiety at their home as children perceive and feel negative energy from their parents. The involvement of parents in healthy activities with their children can help to reduce stress and anxiety and bring relief to the overall situation.

Elders and the people with disabilities at risk

Elderly people are more prone to the COVID- 19 outbreak due to both clinical and social reasons such as having a weaker immune system or other underlying health conditions and distancing from their families and friends due to their busy schedules. According to medical

experts, people aged 60 or above are more likely to get the SARS- CoV- 2 and can develop a serious and life- threatening condition even if they are in good health.

Physical distancing due to the COVID- 19 outbreak can have drastic negative effects on the mental health of the elderly and disabled individuals. Physical isolation at home among family members can put the elderly and disabled person at serious mental health risk. It can cause anxiety, distress, and induce a traumatic situation for them. Elderly people depend on young ones for their daily needs, and self- isolation can critically damage a family system. The elderly and disabled people living in nursing homes can face extreme mental health issues. However, something as simple as a phone call during the pandemic outbreak can help to console elderly people. COVID- 19 can also result in increased stress, anxiety, and depression among elderly people already dealing with mental health issues.

Family members may witness any of the following changes to the behaviour of older relatives

- Irritating and shouting behaviour
- Change in their sleeping and eating habits
- Emotional outbursts

The World Health Organization suggests that family members should regularly check on older people living within their homes and at nursing facilities. Younger family members should take some time to talk to older members of the family and become involved in some of their daily routines if possible.

Health workers at risk

Doctors, nurses, and paramedics working as a front- line force to fight the COVID- 19 outbreak may be more susceptible to develop mental health symptoms. Fear of catching a disease, long working hours, unavailability of protective gear and supplies, patient load, unavailability of effective COVID- 19 medication, death of their colleagues after exposure to COVID- 19, social distancing and isolation from their family and friends, and the dire situation of their patients may take a negative toll of the mental health of health workers. The working efficiency of health professionals may decrease gradually as the pandemic prevails. Health workers should take short breaks between their working hours and deal with the situation calmly and in a relaxed manner.

Preventions:

Understanding the effects of the COVID- 19 outbreak on the mental health of various populations are as important as understanding its clinical features, transmission patterns, and management.

Spending time with family members including children and elderly people, involvement in different healthy exercises and sports activities, following a schedule/routine, and taking a break from traditional and social media can all help to overcome mental health issues.

Public awareness campaigns focusing on the maintenance of mental health in the prevailing situation are urgently needed.

Conclusion:

from the above information and the data and the ratio of the patient and the people who got quarantine this paper tells about how covid 19 impacted the mental health of the people this paper suggest the preventive measures to avoid the mental illness.

References:

- Moukaddam N, Shah A. *Psychiatrists beware! The impact of COVID-19 and pandemics on mental health. Psychiatric Times* 2020. <https://www.psychiatristimes.com/psychiatrists-beware-impact-coronavirus-pandemics-mental-health>. Accessed May 03, 2020.
- Javed B, Sarwer A, Soto EB, Mashwani Z-R. *Is Pakistan's response to coronavirus (SARS-CoV-2) adequate to prevent an outbreak? Front Med.* 2020;7:1-4. 10.3389/fmed.2020.00158. Accessed May 03, 2020. [PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
- WHO warning on lockdown mental health. *Euobserver* 2020. <https://euobserver.com/coronavirus/147903>. Accessed May 03, 2020.
- Correia T. *SARS-CoV-2 pandemics: the lack of critical reflection addressing short- and long-term challenges. Int J Health Plann Manage.* 2020;35:1-4. 10.1002/hpm.2977. Accessed May 03, 2020. [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
- Mental health and coping during COVID-19. *Centers for Disease Control and Prevention* 2020. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/about/coping.html>. Accessed May 03, 2020.
- <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7361582/>
<https://www.karger.com/Article/FullText/510752>
- Looking after your mental health during the Coronavirus outbreak. *Mental Health Foundation* 2020. <https://www.mentalhealth.org.uk/publications/looking-after-your-mental-health-during-coronavirus-outbreak>. Accessed May 03, 2020.
- Liu JJ, Bao Y, Huang X, Shi J, Lu L. *Mental health considerations for children quarantined because of COVID-19. Lancet Child Adolesc Heal.* 2020;4(5):347-349. 10.1016/S2352-4642(20)30096-1. Accessed May 03, 2020. [PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
- Concerns for the mental health of children and adolescents during the coronavirus pandemic. *European Child & Adolescent Psychiatry* 2020. <https://www.escap.eu/index/coronavirus-and-mental-health/>. Accessed May 03, 2020.

BARRIERS IN ONLINE EXAMINATION ON COVID-19

Dr. Shreekrishna P. Raut

Assistant Professor, Dr. Haribhau Admane Arts and Commerce College, Saoner, Nagpur.

Abstract

This paper focuses on the challenges faced by the student in online examination, in the context of India, India is still far away from the digitalization, as many students come from the remote areas they don't have access to the internet as well as connectivity to the broadband and others issues like network, Hardware, Challenge of Impersonation, Challenge of State Continuity, Level of IT Literacy, Security. This paper gives wide views on challenges faced by the student in online examination.

Keywords: *examination, digitalization, internet, network, hardware, IT security.*

Introduction:

India is still developing in many areas as PM Modi started DIGITAL INDIA campaign which works as fast as pulsar to make India digital, still India have to improve in many areas such as network, connectivity, IT literacy, cyber security. Many students faced several kinds of challenges while attending online lectures and classes. This includes bad network connection, lack of human connection, absence of opportunities of collaborative learning, teacher supervision, and the most glaring being lack of opportunities for hands-on learning in complex subjects such as science and mathematics.

Challenges face by the student in online examination

Internet Connectivity

Internet connectivity is still a huge problem in rural and remote areas. In the case of a concurrent number of exams, internet connectivity can be a huge challenge for the smooth flow and execution of the online exam.

Eklavvyahas come up with a unique feature can help conduct exams in an offline/intranet environment. Exam results can be uploaded to a server from a local machine in a secure way.

Managing exam in the offline environment has many advantages:

- (i) It helps to manage the exam without the need to worry about internet connectivity or internet speed.
- (ii) Thousands of candidates can appear for the exam from remote locations by accessing different offline networks.
- (iii) The entire exam audit log is maintained to identify manipulations or errors.
- (iv) Entire exam data is encrypted at each step.
- (v) It is a cost-effective mechanism to conduct large scale exams.

Question Bank Preparation

The quality of an online assessment or an online exam depends on the quality of the question bank and its accuracy. The exam administration should ensure that the question papers are set at a high standard and they are prepared by experts of the subject matter or syllabus.

Eklavvyahas has Question Bank Management feature where individual subject matter experts can log in to the system and design questions of their individual subjects or topics. The exam

administration can define examination parameters like Negative Marking, Total Exam Duration, The Total Number of Questions per subject area, Marking Scheme, etc.

Communication with Exam Candidate

An online exam is conducted across multiple locations. It is essential that communication with remote candidates is conducted seamlessly to clarify any doubts or queries regarding any process. This will ensure the smooth execution of the exam.

Eklavvya has the facility to alert candidates about the exam schedule and login credentials. It is possible to communicate with them over email and SMS to convey information about the online examination process.

Online Exam Security

Online examination process security is one of the critical challenges. Proper authentication, authorization process should be followed to ensure that the right candidate is appearing for the exam in a secure environment without any malpractices.

The system should be able to audit the entire exam process to identify leaks or security lapses during the exam process.

Eklavvya platform has features that can help you to manage the security of the process.

- (i) Remote Proctoring provides the facility of live streaming the video of remote candidates. The system can also take snapshots of the candidate to verify the identity of the person.
- (ii) Secure Browser ensures that the candidate can not open any other window during the exam process. The system prevents the user from opening other windows during online exam activity.

The Main challenges is to identify the personal identity and unauthorized invention of other users in the network using other clients

Challenge of personal identity:

The special cameras of 360o and finger print recognition device will be incorporated for identifying the identity. The camera and the finger print device will be placed at one location in each lab. The biometric scan devices (finger print scanner and camera 3600) will check the students from the data base which is collected and stored in the registration department. The 3600 camera is used for dual purpose of identifying and controlling of examination hall activities. Thus, we are utilizing the same resource for identifying the students.

Unauthorized interference of other users in the network using other clients

To solve this challenge of students entering from different IPs into the domain and attempting the exam for their fellow students, we propose a system, where we create a domain with the set of students user id's allocated by the university domain and each instructor will add all the students user id's of his course; then he will give them the specific permissions like read and write for the specific time of that particular course exam. The students who enter from the different IP's cannot use the allocated domain and thus the system is secure.

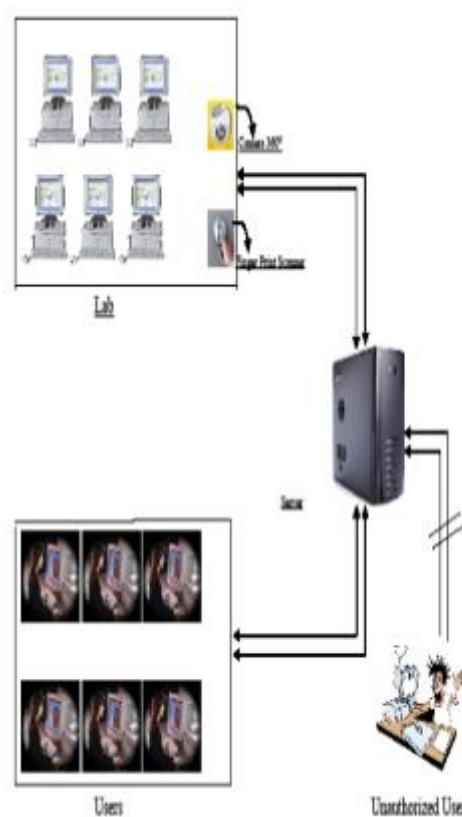

Figure1: System architecture

Figure1: The systems are connected using the star topology. The camera and finger print scanner inside the lab are connected to the security server; once the security server authenticates the biometrics of user, then the users are allowed to write the exam at the specific terminal provided to them. When an unauthorized user attempts to access the system from different location he is not allowed. The proposed system The special exam group is created by grouping the hostnames / IP of clients for a specific location (Computer Lab) and time. To avoid the malpractice in the exams we use different types of biometrics as a means to log into the exam. We use the camera and finger print scanner to identify the students as shown in the figure1 above. The user after identified login into the system uses the user-id and password provided by the university, which are authenticated by the server. This gives him/ her permission to open the exam from the server otherwise the students cannot login into the system. The unauthorized users attempting to log into the system from remote computers are blocked by the proposed system Once the session begins the timer is on, the student completes his exam within the allocated time and once the time is up the system send an alert and logs the user off. Figure 2: The figure 2 shows the flow chart of the secured online exam system proposed. It shows the series of steps of online exam

starting with the secured login using biometrics and system login through server till the end of exam results.

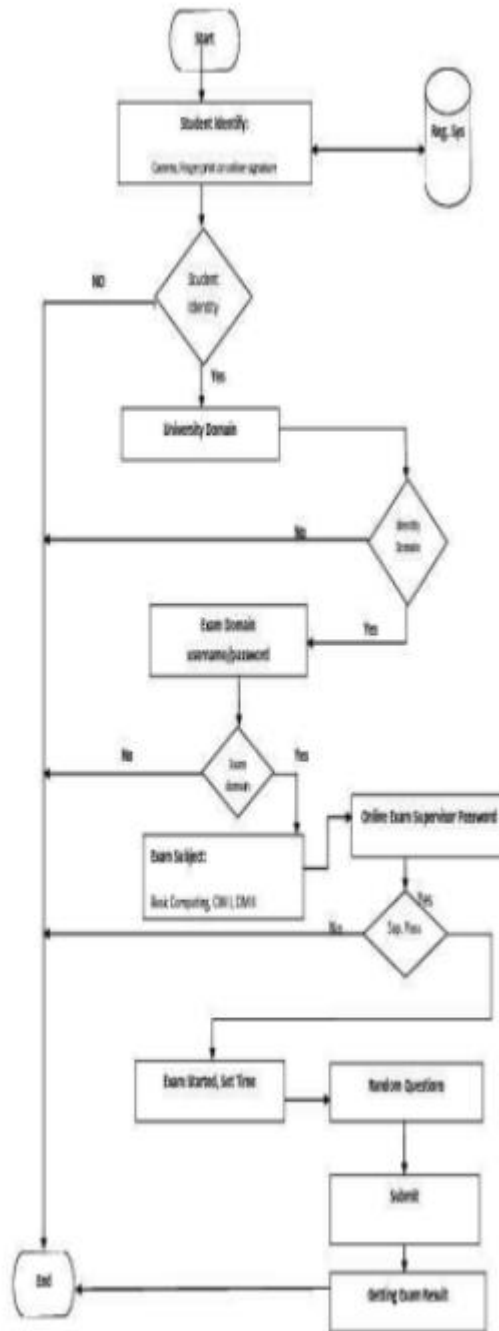

Figure2: Flowchart of secure online exam proposed

Algorithm: Step 1: Student Identification: The system will check the identity of the student by using biometrics which will take the picture and the fingerprint before entering the exam. This will also check whether the student is eligible for that particular exam.

Step 2: University Domain Login: The student will log into the domain of the university with the user name and password provided by the university domain login (Ex: username: SUC, Password: suc).

Step 3: Special login into exam domain: The system asks the user to write the user name and password. If the user name and password are correct, then the user will be able to log into the exam.

Step 4: Access the Exam: The user will complete the exam file that is located in the domain desktop window (Online Exam)

Step 5: Online Exam Supervisor Password: The supervisor password is given to the students who are successfully logged into the exam domain. This gives them access to the exam and the exam session begins for that specific exam.

Step 6: Random questions and Results: The random questions are given to the students, who submit the answers to the server; when the session is completed, the system generates the result of the exam.

Step 7: End.

Conclusion:

We believe the online format is considerably superior to paper-and-pencil exams for our courses. We have come to the conclusion that the above mentioned challenges can be solved by introducing the following security systems. Using biometrics we overcome the traditional way of checking the ID cards of the students after they start the exam. Biometrics will identify the student as he enters the exam hall. The IP address check allows as follows: 1-Using online signature or displaying student photo 2-Using fingerprint 3-We can provide more security to identify the students by using online cameras which are more useful than the traditional method of checking the ID cards. Since we check the identity before the start of the exam, there are some more security problems regarding the questions and answers which are for a further research. This type of online exam system reduces the examination work. The future scope of this research can be the security of online remote exam systems.

References:

- <https://www.blog.epravesh.com/top-4-challenges-manage-online-exam-process/>
<https://www.qs.com/the-challenges-and-advantages-of-conducting-exams-during-the-covid-19-crisis/>
IC3 "Online". Available: <http://www.ucertify.com/certifications/Certiport/ic3.html>
The WebCT, SIMON FRASER UNIVERSITY "Online" available:
<https://webct.sfu.ca/webct/entryPageIns.doweбct>
J. C. Adams and A. A. Armstrong, "A Web-based testing: A study in insecurity," *World Wide Web*, vol. 1, no. 4, pp. 193–208, 1998.
C. Rogers, "Faculty perceptions about e-cheating during online testing," *J. Comput. Sci. Colleges*, vol.22, no. 2, pp. 206-212, 2006.
The Blackboard Northern Illinois Univ. [Online]. Available: <http://www.blackboard.niu.edu/blackboard/>
J. C Adams and A. A. Armstrong, "A Web-based testing: A study in interesting," *World Wide Web*, vol. 1, no. 4, pp. 193-208, 1998.

*Jung, I.Y “Enhanced Security for Online Exams Using Group Cryptography” IEEE vol52, issue: 3
Page(s): 340 – 349 Aug 2009.*

*Al-Mashaqbeh, I.F. Al Hamad, A. “Student's Perception of an Online Exam within the Decision Support
System Course at Al al Bayt University” Conference publication Pages: 131 – 135 7-10 May
2010.*

*Eros Desouza, Matthew Fleming. “A Comparison of In-Class and Online Quizzes on Student Exam
Performance”, Journal of Computing in Higher Education, Vol. 14(2), pp. 121-134, spring 2003.*

SELF-RELIANT INDIA AND WOMEN EMPOWERMENT

Mr. Vilas B. Kamble

*(Assit. Professor), Vmv.Com, Jmt. Arts & Jpp. Science College,
Wardhaman Nagar, Nagpur. E-mail Id: vilaskamble38@gamil.com*

Introduction:

The principle of gender equality is enshrined in the Indian Constitution in its Preamble, Fundamental Rights, Fundamental Duties and Directive Principles. The Constitution not only grants equality to women, but also empowers the State to adopt measures of positive discrimination in favour of women.

Within the framework of a democratic polity, our laws, development policies, Plans and programmes have aimed at women's advancement in different spheres. From the Fifth Five Year Plan (1974-78) onwards has been a marked shift in the approach to women's issues from welfare to development. In recent years, the empowerment of women has been recognized as the central issue in determining the status of women. The National Commission for Women was set up by an Act of Parliament in 1990 to safeguard the rights and legal entitlements of women. The 73rd and 74th Amendments (1993) to the Constitution of India have provided for reservation of seats in the local bodies of Panchayats and Municipalities for women, laying a strong foundation for their participation in decision making at the local levels. India has also ratified various international conventions and human rights instruments committing to secure equal rights of women. Key among them is the ratification of the Convention on Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) in 1993.

The Mexico Plan of Action (1975), the Nairobi Forward Looking Strategies (1985), the Beijing Declaration as well as the Platform for Action (1995) and the Outcome Document adopted by the UNGA Session on Gender Equality and Development & Peace for the 21st century, titled "Further actions and initiatives to implement the Beijing Declaration and the Platform for Action" have been unreservedly endorsed by India for appropriate follow up. The Policy also takes note of the commitments of the Ninth Five Year Plan and the other Sectoral Policies relating to empowerment of Women. The women's movement and a wide-spread network of non-Government Organisations which have strong grass-roots presence and deep insight into women's concerns have contributed in inspiring initiatives for the empowerment of women.

Economic Empowerment of women

Poverty Eradication: Since women comprise the majority of the population below the poverty line and are very often in situations of extreme poverty, given the harsh realities of intra-household and social discrimination, macro economic policies and poverty eradication programmes will specifically address the needs and problems of such women. There will be improved implementation of programmes which are already women oriented with special targets for women. Steps will be taken for mobilization of poor women and convergence of services, by

offering them a range of economic and social options, along with necessary support measures to enhance their capabilities

Micro Credit: In order to enhance women's access to credit for consumption and production, the establishment of new, and strengthening of existing micro-credit mechanisms and micro-finance institution will be undertaken so that the outreach of credit is enhanced. Other supportive measures would be taken to ensure adequate flow of credit through extant financial institutions and banks, so that all women below poverty line have easy access to credit.

Women and Economy: Women's perspectives will be included in designing and implementing macro-economic and social policies by institutionalizing their participation in such processes. Their contribution to socio-economic development as producers and workers will be recognized in the formal and informal sectors (including home based workers) and appropriate policies relating to employment and to her working conditions will be drawn up. Such measures could include: Reinterpretation and redefinition of conventional concepts of work wherever necessary e.g. in the Census records, to reflect women's contribution as producers and workers. Preparation of satellite and national accounts. Development of appropriate methodologies for undertaking (i) and (ii) above.

Globalization: Globalization has presented new challenges for the realization of the goal of women's equality, the gender impact of which has not been systematically evaluated fully. However, from the micro-level studies that were commissioned by the Department of Women & Child Development, it is evident that there is a need for re-framing policies for access to employment and quality of employment. Benefits of the growing global economy have been unevenly distributed leading to wider economic disparities, the feminization of poverty, increased gender inequality through often deteriorating working conditions and unsafe working environment especially in the informal economy and rural areas. Strategies will be designed to enhance the capacity of women and empower them to meet the negative social and economic impacts, which may flow from the globalization process.

Women and Agriculture: In view of the critical role of women in the agriculture and allied sectors, as producers, concentrated efforts will be made to ensure that benefits of training, extension and various programmes will reach them in proportion to their numbers. The programmes for training women in soil conservation, social forestry, dairy development and other occupations allied to agriculture like horticulture, livestock including small animal husbandry, poultry, fisheries etc. will be expanded to benefit women workers in the agriculture sector.

Women and Industry: The important role played by women in electronics, information technology and food processing and agro industry and textiles has been crucial to the development of these sectors. They would be given comprehensive support in terms of labour legislation, social security and other support services to participate in various industrial sectors. Women at present cannot work in night shift in factories even if they wish to. Suitable measures will be taken to enable women to work on the night shift in factories. This will be accompanied with support services for security, transportation etc.

Support Services: The provision of support services for women, like child care facilities, including crèches at work places and educational institutions, homes for the aged and the disabled will be expanded and improved to create an enabling environment and to ensure their full cooperation in social, political and economic life. Women-friendly personnel policies will also be drawn up to encourage women to participate effectively in the developmental process.

Social Empowerment of Women

Education: Equal access to education for women and girls will be ensured. Special measures will be taken to eliminate discrimination, universalize education, eradicate illiteracy, create a gender-sensitive educational system, increase enrolment and retention rates of girls and improve the quality of education to facilitate life-long learning as well as development of occupation/vocation/technical skills by women. Reducing the gender gap in secondary and higher education would be a focus area. Sectoral time targets in existing policies will be achieved, with a special focus on girls and women, particularly those belonging to weaker sections including the Scheduled Castes/Scheduled Tribes/Other Backward Classes/Minorities. Gender sensitive curricula would be developed at all levels of educational system in order to address sex stereotyping as one of the causes of gender discrimination. A holistic approach to women's health which includes both nutrition and health services will be adopted and special attention will be given to the needs of women and the girl at all stages of the life cycle. The reduction of infant mortality and maternal mortality, which are sensitive indicators of human development, is a priority concern. This policy reiterates the national demographic goals for Infant Mortality Rate (IMR), Maternal Mortality Rate (MMR) set out in the National Population Policy 2000. Women should have access to comprehensive, affordable and quality health care. Measures will be adopted that take into account the reproductive rights of women to enable them to exercise informed choices, their vulnerability to sexual and health problems together with endemic, infectious and communicable diseases such as malaria, TB, and water borne diseases as well as hypertension and cardio-pulmonary diseases. The social, developmental and health consequences of HIV/AIDS and other sexually transmitted diseases will be tackled from a gender perspective.

Goal and Objectives of Human Rights:

- (i) The de-jure and de-facto enjoyment of all human rights and fundamental freedom by women on equal basis with men in all spheres – political, economic, social, cultural and civil
- (ii) Equal access to participation and decision making of women in social, political and economic life of the nation
- (iii) Equal access to women to health care, quality education at all levels, career and vocational guidance, employment, equal remuneration, occupational health and safety, social security and public office etc.
- (iv) Strengthening legal systems aimed at elimination of all forms of discrimination against women
- (v) Changing societal attitudes and community practices by active participation and involvement of both men and women.

- (vi) Mainstreaming a gender perspective in the development process.
- (vii) Elimination of discrimination and all forms of violence against women and the girl child; and
- (viii) Building and strengthening partnerships with civil society, particularly women's organization.

Conclusion:

The womens rights movement is important to study for many reasons. My first reason why i think the womens rights movement it's important is that no women wouldn't be working right now. We should be glad that this movement happen because we could of been living with our father if your mom devorced your father. The second reason is that we are free and us women have the right to have to be the same as men working, custody of your child, to be president.

Reference:

- Empowerment of women, K. Shanthi 1998 (Ed.), Anmol Publications pvt. ltd. (Professor, Dept. of Econometrics & Co-ordinator, Centre for Gender Studies, University of Madras, Chennai)*
- Violence against Women: New Movements and New Theories in India By Gail Omvedt, Kali for Women, New Delhi 1997 (Third Impression) (42 pages - 192 words)*
- Gender equality through reservation in decision-making Bodies, By Shashi. S. Narayana. Social Action 1998, Pg 147*
- Mishra, Sweta, Women and 73 rd Constitutional Amendment Act: A Critical Appraisal, Social Action, Vol.44, 16-30, (1997)*
- National policy for the Empowremet of women(2001)*

SELF- RELIANT IN INDIA UNDER THE CHALLENGES TO FEMALES LIBERATION REGARDING AVAILABLE PRESENT GOVT. SCHEMES IN NAGPUR DISTRICT

Dr. Ashok H. Dhote

Taywade College, Koradi, Dist. Nagpur

Abstract

In this research paper the researcher focus on “Self- Reliant in India under the Challenges to Females Liberation regarding available present Govt. Schemes in Nagpur District”. Females Liberation and skill training is not the only responsibility of Government and therefore other stakeholders need to shoulder the responsibility. This paper focuses on the problems, issues, challenges faced by females Liberation, how to overcome them and to analyze policies and schemes of Indian government and problems faced by them while pursuing their business. Hence the research study entitled “Self- Reliant in India under the Challenges to Females Liberation regarding available present Govt. Schemes in Nagpur District”. ” will be undertaken.

Key word: *females liberation, Self-reliant, role and Challenges*

Introduction

Females Liberation is gaining importance in India in the wake of economic liberalization and globalization. The policy and institutional framework for developing Liberation skills, providing vocation education and training has widened the horizon for economic liberation of females. However, females constitute only one third of the economic enterprises. There exist a plethora of successful business female’s liberation both in social and economic fields in India under the concept of self-reliant. They are performing well. Government of India has introduced self-reliant in India in order to provide skill training, vocational education and liberation development to the emerging work force.

It can be said that today we are in a better position wherein female’s participation in the field of liberation is increasing at a considerable rate. Efforts are being taken at the economy as brought promise of equality of opportunity in all spheres to the Indian females and laws guaranteed equal rights of participation in political process and equal opportunities and rights in education and employment were enacted. But unfortunately, the government sponsored development activities have benefited only a small section of females i.e. the urban middle class females. Females sector occupies nearly 45% of the Indian population. At this juncture, effective steps are needed to provide liberation awareness, orientation and skill development programs to females. The role of Females liberation in economic development is also being recognized and steps are being taken to promote females liberation Resurgence of liberation is the need of the hour emphasizing on educating females strata of population, spreading awareness and consciousness amongst females to outshine in the enterprise field, making them realize their strengths, and important position in the society and the great contribution they can make for their industry as well as the entire economy. Females must be molded properly with liberation traits and skills to meet the changes in trends, challenges global markets and also be competent enough to sustain and strive for excellence in the liberation arena. If every citizen works with such an

attitude towards respecting the important position occupied by females in society and understanding their vital role in the modern business field too, then very soon we can pre-estimate our chances of out beating our own conservative and rigid thought process which is the biggest barrier in our country's development process. We always viewed that a smart woman can pick up a job any day, but if she becomes an Industrialist she can provide a livelihood to 10 more females at least. Highly educated, technically sound and professionally qualified females should be encouraged for managing their own business, rather than dependent on wage employment outlets. The unexplored talents of young females can be identified, trained and used for various types of industries to increase the productivity in the industrial sector.

Female's liberation in India

The glass ceilings are shattered and females are found indulged in every line of business. The entry of females into business in India is traced out as an extension of their kitchen activities, mainly 3P's, Pickle, Powder and Pappad. However, with the spread of education and passage of time females started shifting from 3P's to modern 3E's i.e., Energy, Electronics and Engineering. Skill, knowledge and adaptability in business are the main reasons for females to emerge into business ventures. Females Industrialist is a person who accepts challenging role to meet her personal needs and become economically independent. A strong desire to do something positive is an inbuilt quality of Industrialist females, who is capable of contributing values in both family and social life. With the advent of media, females are aware of their own traits, rights and the work situations. The challenges and opportunities provided to the females of digital era are growing rapidly that the job seekers are turning into job creators. Many females start a business due to some traumatic event, such as divorce, discrimination due to pregnancy or the corporate glass ceiling, the health of a family member, or economic reasons such as a layoff. However, a new talent pool of female's liberation is forming today, as more females opt to leave corporate world to chart their own destinies. They are flourishing as designers, interior decorators, exporters, publishers, garment manufacturers and still exploring new avenues of economic participation.

Challenges to Females Liberation

- **Work and Domestic Commitments**-Females' family obligations also bar them from becoming successful liberation in both developed and developing nations. "Having primary responsibility for children, home and older dependent family members, few females can devote all their time and energies to their business.
- **Gender gaps in education**- While females are making major strides in Educational attainment at primary and secondary levels, they often lack the Combination of education, vocational and technical skills, and work experience Needed to support the development of highly productive businesses.
- **Lack of finance** - Access to finance is one of the most common challenges that liberation face and this is especially true for females who are further *Females liberation in India* 1145 impeded by lack of personal identification, lack of property in their own name and the need for their husband's counter signature on many documents.

- **Legal constraints in family law-** The institutional and legal environment is critical to the growth of female-owned enterprises. Laws regulating the private sphere specifically those regarding marriage, inheritance and land can hinder female's access to assets that can be used as collateral when securing a loan.
- **Heavy household responsibilities** leave a demand on females especially those in rural areas who have more children. They are required to perform their traditional role as housewives and therefore, they have fewer hours of free time than men, both during the weekend and on weekdays. An ILO report on female's liberation identifies the following problems faced by females Liberation.
- **Lack of family support-** Sometimes the family may make the females feel guilty of neglecting household duties in her pursuit of business obligations. Cultural traditions may hold back a woman from venturing into her own business.
- **Lack of capital-**traditional sources of finance like banks are reluctant to lend to females liberation especially if they do not have any male or family backing. This is especially true of lower income females. Females do not have adequate finance or legal knowledge to start an enterprise.
- **Lack of confidence and faith-**lack of role models undermines the self Confidence of females Liberation. The activity of selling is considered abhorrent to the female gender.
- **Lack of right public/ private institutions-** Most public and private incentives are misused and do not reach the woman unless she is backed by a man. In addition, many trade associations like ministries, chambers of commerce do not cater to females expecting female's organizations to do the necessary thing.

Role of self-reliant in India for Developing Females liberation in India

Development of females has been a policy objective of the government since independence. Until the 70s the concept of female's development was mainly welfare oriented. In 1970s, there was a shift from welfare approach to development approach that recognized the mutually reinforcing nature of the process of development. The 80s adopted a multi-disciplinary approach with an emphasis on three core areas of health, education and employment. Last some years the govt. focus on self-reliant thought liberation of Females and given priorities in all the sectors including SSI sector. Government and non-government bodies have paid increasing attention to female's economic contribution through self-reliant and liberation.

Conclusion:-

This article the researcher conclude, the self-reliant thought Females liberation and their important Challenges. Also, an attempt is made to identify the challenges faced by these females Liberation, by reviewing various literatures and provide some suggestion for overcoming these obstacles. The females today have emerged as a key player in economic development of the nations. However, this transformation of society is far from over and the female's liberation not only face difficulties while starting up an enterprise but also during the running phase.

References:-

- Agarwal, J. (2018). *Women Entrepreneurship in India: Problems & Essential Strategies*, *International Journal of Research Culture Society, Special Issue 10*: 228-232
- Bhuvanewari, S. (2016). *Challenges and Opportunities of Women Entrepreneurs in India*, *Shanlax International Journal of Management*, 4(1): 263-268
- Chaturvedi, Geeta (1985). *Women administration in India*. Jaipur: RBSA Publication.
- Chimthanwala, M.A., Naidu, K. and Shah, N.V. (2015). *Development and Growth of Women Entrepreneurship of India*, *International Conference on Technology and Business Management*, 320-324
- Colaco, V. and Hans, V.B. (2018). *Women Entrepreneurship in India – Changes and Challenges*, *Sahayadri Journal of Management (SJOM)*, 2(2)
- Desai, Neera. (1977). *Women in modern India*. Mumbai: Vora Company.
- Dhaygude G. G. (2020). *Problems & Remedial Measures of Women Entrepreneurship in India*. *Our Heritage*, 68(25), 488-491.
- Dutt, M. N. (1937). *Status of women*. Calcutta: Mohendra Publishing Committee.
- Garg, S. and Agarwal, P. (2017). *Problems and Prospects of Woman Entrepreneurship – A Review of Literature*, *IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM)*, 19(1, VI): 55-60
- Gautam, R.K. and Mishra, K. (2016). *Study on rural women entrepreneurship in India: Issues and Challenges*, *International Journal of Applied Research*, 2(2):33-36
<http://dcmsme.gov.in/dips/Nagpur%20dips%2012-13.pdf>
- Paranthaman, G., Santhi, S., Radha, R., & Poornima Thilagam, G. (2019). *Indian women status: A historical perspective*. *Muallim Journal of Social Science and Humanities*, 3(2), 258-266.

COVID-19 PANDEMIC AND FINANCE POLICY FOR ATMANIRBHAR BHARAT**Dr. Annaji Madavi***Assist. Prof. & Head, Department of Economics, Adarsh College, Hingoli-431513 (MS)***Abstract**

The Covid-19 pandemic disease were first reported by in Wuhan City, China, in December 2019 and after few months the World Health Organization (WHO) declared this outbreak as a Public Health Emergency of International Concern on 30 January 2020 and on 11 March 2020 the WHO declared the Covid-19 to be a pandemic. During this period when the all country were suffering from a deadly pandemic, India was planning to convert this crisis into an opportunity and strengthen its fight by becoming Aatmanirbhar or self-reliant. This article discusses the financial policy taken by government of India for Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan (Self- Reliant India Movement).

Keywords: Covid-19, Indian Economy, Finance Policy, Atmanirbhar Bharat.

Introduction: Today world is facing a problem of Covid-19 pandemic disease. The disease caused by the novel coronavirus, subsequently named SARS-CoV-2 were first reported by officials in Wuhan City, China, in December 2019 and after few months, it started spreading all over the world. So, the World Health Organization (WHO) declared this outbreak as a Public Health Emergency of International Concern on 30 January 2020. Following large outbreaks of this disease in multiple countries, with thousands of peoples of deaths around the world, on 11 March 2020 the WHO declared the Covid-19 to be a pandemic. During this period when the all country were suffering from a deadly pandemic, India was planning to convert this crisis into an opportunity and strengthen its fight by becoming Aatmanirbhar or self-reliant. This Aatmanirbhar Bharat Abhiyan was stated by the Indian Prime Minister, Mr. Narendra Modi when he addresses to the nation on May 12, 2020. He defined five pillars of this Aatmanirbhar Bharat Abhiyan as Economy, Infrastructure, System, Demography and Demand. He stressed that it is time to become vocal for our local products and make them global.

Concept of Atmanirbhar Bharat: Atmanirbhar Bharat which means 'self-reliant India' is a Hindi language phrase used and popularized by the Prime Minister Mr. Narendra Modi and the government of India. Atmanirbhar Bharat concept is related to economic development in the country during and after the Covid-19 pandemic. In this context, the term is used as an umbrella concept in relation to making India a bigger and more important part of the global economy, pursuing policies that are efficient, competitive and resilient, and being self-sustaining and self-generating. Government of India claims that self-reliant India does not mean 'self-defense', 'moving away from the world' or 'protectionist', it concerns to the whole world's happiness, Cooperation, and Peace.

Atmanirbhar Bharat Abhiyan: Under this campaign, a special economic package released by the Indian government, considering it will benefit various segments like cottage industry, Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs), labourers, middle class, and industries, among others during the lockdown period. The economic package that was announced by the Prime Minister along with various packages released during the lockdown period was around US\$ 283.73 billion, which was about 10 per cent of India's GDP. It was expected to provide support and

strength to various sections of the country and give a renewed boost to the development journey of the country in 2020. In order to prove the determination of a self-reliant India, Land, Labour, Liquidity and Laws have all been emphasized in this package. Finance Minister further announced government reforms and enablers across seven sectors under Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan. The Indian government took several bold reforms such as Supply Chain Reforms for Agriculture, Rational Tax Systems, Simple & Clear Laws, Capable Human Resource and Strong Financial System.

Government Financial Policy: The self-sufficient India campaign was launched last year to strengthen the Indian economy due to the corona virus infection. The Prime Minister of India announced a Rs. 20 lakh crore economic package under the Atmanirbhar Bharat Abhiyan. The government and the Reserve Bank of India have invested Rs 27.1 lakh crore under the Atmanirbhar Bharat Abhiyan. This amount is 13% of the country's GDP. On February 1, 2021, the Union budget was announced by the Finance Minister, Ms. Nirmala Sitharaman, that had said that the packages of Atmanirbhar Bharat Abhiyan were launched last year which was equivalent to the mini budget itself.

The Five phases of Atmanirbhar Bharat Abhiyan: On May 12, Indian Prime Minister Mr. Narendra Modi announced a special economic package of Rs 20 lakh crore (equivalent to 10% of India's GDP) aimed at making the country independent in the face of stiff competition in the global supply chain and to help empower the poor, laborers, and migrants who have been adversely affected by the Covid-19. Following the announcement, Finance Minister Ms. Nirmala Sitharaman announced detailed measures under the financial package through five press conferences. The highlights of the five phases of Atmanirbhar Bharat package are as follows.

Phase-(I) Pradhan Mantri Garib Kalyan Package (1)- Under this scheme, Finance Minister announced a relief package of Rs 1.70 lakh crore to the poor to fight against corona virus. This package included insurance cover of Rs 50 Lakh per health worker, 20 crore women Jan Dhan account holders were given Rs 500 per month for the next 3 months. Increase in MNREGA wage to Rs 202 a day from Rs 182 to benefit 13.62 crore families. Pradhan Mantri Garib Kalyan Package (2)- Under this package Rs 2,000 paid to farmers under the existing PM-KISAN to benefit 8.7 crore farmers. The government announced 24% of monthly wages to be credited into their Provident Fund accounts for the next three months for wage-earners below Rs 15,000 p.m. The limit of collateral-free lending was increased from Rs 10 to Rs 20 lakhs for Women Self Help Groups supporting 6.85 crore households.

Business / MSMEs had been hit hard by COVID-19 pandemic, so they needed additional funding to meet the operational obligations created, purchase raw materials, and resume business. Therefore, government give relief Rs. 3 lakh crores Collateral-free Automatic Loans for Businesses, including MSMEs. For a step towards Self-Reliant India, support Make in India and to help MSMEs to increase their business, global tenders disallowed in Government procurement tenders up to Rs 200 crores.

Phase-(II) Finance Minister announced Rs. 4.22 lakhs crore to avail the benefit of 3 months agricultural loan moratorium. Support of Rs. 4,200 crores provided under Rural Infrastructure

Development Fund to States during March 2020 for rural infrastructure. Adverse impact on the livelihoods of the street vendors due to COVID-19. The government announced to launch a special scheme and Rs 5000 crore Special Credit Facility for Street Vendors. The government announced Rs 70,000 crore boost to the housing sector and middle-income group through the extension of the Credit Linked Subsidy Scheme up to March 2021. To create job opportunities for citizens, Compensatory Afforestation Management & Planning Authority (CAMPA) set up by the government under Compensatory Afforestation Fund Act, 2016, and Plans worth Rs 6000 crores decided to approve shortly.

Phase-(III) Financing facility of Rs. 1,00,000 crores announced for funding Agriculture Infrastructure Projects at farm-gate & aggregation points. Rs 10,000 crores support for Formalisation of Micro Food Enterprises (MFE) Scheme to promote the vision of Hon. Prime Minister 'Vocal for Local with Global outreach'. Announcement Rs 20,000 crores for Fishermen through Pradhan Mantri Matsya Sampada Yojana (PMMSY). An Animal Husbandry Infrastructure Development Fund of Rs. 15,000 crores were set up by the government. For Beekeeping initiatives –Rs 500 crores announced by the government. **Phase-(IV)** The government Announce to Invest of Rs 50,000 crores for Infrastructure development in Coal sector. Rs 810 crores announced for Boosting private sector investment in Social Infrastructure through revamped Viability Gap Funding Scheme.

Phase-(V) The government announced to allocate an additional Rs 40,000 crore under MGNREGS to generate nearly 300 crore person days in total.

Conclusion: The fact that India had to face the COVID-19 situation with patience and self-reliance show that from zero production of personal protective equipment (PPE) before March 2020, India today has the capacity to produce 2 lakh PPE kits per day, which is also steadily increasing. The COVID-19 pandemic virus entered India on January 30, 2020 and was the first case in the state of Kerala. Covid-19 disease is now becoming more serious in India. Currently, India has the highest number of confirmed cases in Asia and by March 2021, it is the third largest in the world after the United States and Brazil. Of these, more than 11.4 million Covid-19 infections have been reported. And more than 165,000 deaths as of April 6, 2021. In this situation to achieve goals of Atmanirbhar Bharat Abhiyan is becoming more challengeable for Indian government. Therefore, government needs to announce a second fresh Atmanirbhar package to give relief for poor people and small business i.e., MSMEs.

References:

- Coronavirus SARS-CoV-2 / COVID-19 pandemic: Information and Guidelines for Pharmacists and the Pharmacy Workforce*, retrieved from <https://www.fip.org/files/content/priority-areas/coronavirus/Coronavirus-guidance-update-ENGLISH.pdf>
- <https://www.indemb-oman.gov.in/docs/15977287161.%20English%20-%20Aatmanirbhar%20Bharat.pdf>
- https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_India#cite_note-5
- <https://www.investindia.gov.in/atmanirbhar-bharat-abhiyaan>
- <https://pmmodyojana.in/aatm-nirbhar-bharat-abhiyan/>
- <https://www.india.gov.in/spotlight/building-atmanirbhar-bharat-overcoming-covid-19>
- <https://www.prsindia.org/report-summaries/summary-announcements-aatma-nirbhar-bharat-abhiyaan>

Presentation made by Union Finance & Corporate Affairs Minister Smt. Nirmala Sitharaman under Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan to support Indian economy in fight against COVID-19, Ministry of Finance, May 13, 2020,

<https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/Aatmanirbhar%20Presentation%20Part-1%20Business%20including%20MSMEs%2013-5-2020.pdf>.

Presentation of details of Tranche 2 by Union Finance & Corporate Affairs Minister Smt. Nirmala Sitharaman under Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan to support Indian economy in fight against COVID-19, Ministry of Finance, May 14,

2020, <https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/Aatma%20Nirbhar%20Bharat%20presentation%20Part-2%2014-5-2020.pdf>.

Presentation of details of 3rd Tranche by Union Finance & Corporate Affairs Minister Smt. Nirmala Sitharaman under Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan to support Indian economy in fight against COVID-19, May 15,

2020, <https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/Aatma%20Nirbhar%20Bharat%20Presentation%20Part-3%20Agriculture%2015-5-2020%20revised.pdf>.

Presentation of details of 4th Tranche announced by Union Finance & Corporate Affairs Minister Smt. Nirmala Sitharaman under Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan to support Indian economy in fight against COVID-19, May 16,

2020, <https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/AatmaNirbhar%20Bharat%20Full%20Presentation%20Part%204%2016-5-2020.pdf>.

Presentation of details of 5th Tranche announced by Union Finance & Corporate Affairs Minister Smt. Nirmala Sitharaman under Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan to support Indian economy in fight against COVID-19, May 17,

2020, <https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/Aatma%20Nirbhar%20Bharat%20%20Presentation%20Part%205%2017-5-2020.pdf>.

A STUDY ON GIG ECONOMY IN INDIA

Dr. Razeka Khan

Assistant Professor, Department of Commerce, Hislop College, Nagpur.

E-mail: razekakhan@rediffmail.com

Abstract

Emergence of Technological Advancements and Artificial Intelligence changed the current Business Environment Scenario. In this highly competitive world businesses have been implementing the technological advancements with open arms to earn profits and survive. The Origin of Gig economy is the outcome of such developments and advancements. A Gig economy means a free market system which provides temporary, flexible jobs, rather than full-time jobs in which companies hire independent contractors and freelancers. It has totally transformed the way of engaging people at work and has brought a fundamental change in how our economy works. There is tremendous growth of Gig economy in India. India is one of the uppermost countries in the world where Gig economy culture is increasing by leaps and bounds. The current study is secondary data based. In this study, an attempt has been made to discuss the concept of Gig economy, the opportunities and challenges that come with the fast growth of Gig economy in Indian perspective. The study will also discuss Recent Regulatory developments for Gig Economy in India.

Key words: *Gig Economy, Artificial Intelligence, Freelance Jobs*

Introduction:

Artificial intelligence is redesigning the way of running businesses. Technology advancements replacing increasingly the older ways of work. For attaining the business objectives of maximising profits on a sustainable basis in this highly competitive world businesses started implementing the technological advancements with open arms. The Origin of Gig economy is also a result of such advances.

A Gig economy means a free market system which provides temporary, flexible and short term jobs, rather than full-time jobs. In Gig Economy companies hire independent contractors, freelancers, project-based workers and temporary or part-time hires. It can be defined as an “economic activity that includes the usage of temporary or freelance workers to complete jobs typically in the service sector” (Malhotra, Jan, 2020). The term “Gig” is a slang used to mention it as a ‘job for a specified period of time’. It has totally transformed the way of engaging people at work and has brought a fundamental change in how our economy works. A Gig economy involves all platforms that hire independent contractors, consultants, and workers in diverse sectors, such as information technology, food and beverages, social media marketing, and communications, creative fields such as art and design (Malhotra, Jan, 2020).

Gig Workers, Companies, and Consumers all make up the Gig economy. The gig economy can benefit workers, businesses, and consumers by making work more flexible to meet the needs and demand for flexible lifestyles. (The Aspen Institute Future of Work Initiative, 2020.)

In recent years there has been an increasing tendency toward a gig economy. There are a number of reasons behind the growth in Gig works. For one, the employees are becoming more mobile and work can progressively be done remotely through digital platforms which decoupled the job and location. Freelancers can select among temporary jobs and projects anywhere in the world,

at the same time employers can select the best individuals for specific projects from a large available options (Gillis, October 2020). Companies like Uber, Airbnb, Zomato have made a enormous success with this concept. (GIG ECONOMY- PROSPECTS AND CHALLENGES, 2020). The numerous sources of freelancing jobs in Gig Economy are Recruitment firms, Professional Facebook Page, Networking Sites (LinkedIn), Social Media Platforms, Word of mouth/referrals, Online Market Places etc.

Objectives of the Study:

The objectives of this paper are to shed light on the following areas:

1. To understand the scenario of Gig Economy in India.
2. To Study the Opportunities and Challenges of Gig Economy in India.
3. To check Recent Regulatory developments for Gig Economy in India.

Methodology of the Study

The Current Study is an Exploratory Study about the Gig Economy, its Opportunities and Challenges in Indian Scenario. The information for the present study was obtained from Secondary source that is from magazines, internet, websites, news articles and published research articles in journals.

Gig Economy in India:

Gig economy is growing in India day by day. The growth of the companies like Uber, Ola, Swiggy, Zomato, Amazon, Flipkart, Groffers and the like have given tremendous boost to the Gig economy. The scope of gig work has been constantly increasing as companies subsequently began hiring people to work part-time/ on a gig basis (Mehta, Jan.2020).Gig economy generates a great opportunity in Indian employment sector. Currently, the Indian economy is facing unemployment problems with lack of inclusive growth. In India large number of educated youngsters are joining global freelancing platforms. The popularity of gig work among these youngsters in India is mainly due to “drive efficiency, competitive advantage and modernization” and at the same time maintaining the human resource cost also at its minimum. Indian freelancers are mainly joining the Gig economy due to flexibility of work hour, getting a chance of being their own boss, option to choose the job of their interest and capacity. (Gobinda Roy, 2020).

Overall, there is tremendous growth of Gig economy in India. According to an EY report, Indians are implementing various kinds of employment through Gig economy (Banwari, 2018). As per Global Gig Economy Index report, 2020 there has been an increase in freelancers in India from 11% in 2018 (third quarter) to 52% in 2019 (second quarter), due to Skill India initiatives and Startup India. (GIG ECONOMY- PROSPECTS AND CHALLENGES, 2020)

Opportunities and Challenges:

Gig economy is growing rapidly in India. However, there are some Opportunities and Challenges that come with it.

Opportunities:

Technological advancements and arrival of Artificial Intelligence has enormous potential to cause job destruction. It could be transformed into an opportunity through online freelancing

and microwork in which some percentage of the millions of young and new labour forces could find their livelihood opportunities. The flexibility offered by the platforms could meet the demands of an evolving society.

Some of the Opportunities of Gig Economy in India are discussed as follows:

- **Reducing unemployment:**

India as a developing country facing the unemployment problems from last several years. Gig economy has extended the availability of jobs which can tap a large pool of people of all categories. Retired people after retirement can also pursue job. The rate of participation from women in India's labour-force for Freelancing is also effectively improving. Students can engage in this sector during their studies after their college hours.

- **Reducing cost and allocate right person:**

Employers can eradicate inefficiencies and lower costs by announcing a dual job market within their organisation, which may be a combination of high paid commitment employees and lower paid freelance workers. Companies started replacing number of full-time employees and focuses on refining operational efficiency. In a gig economy, resources can be saved in terms of benefits like provident fund, paid leave and office space. Companies prefer short term contract as it avoids long term obligations. (GIG ECONOMY- PROSPECTS AND CHALLENGES, 2020) It can help in improving productivity of organisations by choosing and allocating right person. (Banwari, 2018)

- **More women can enter workforce:**

Gig economy also opens the door of jobs and sources of income for educated skilled women who are unable to continue a full-time employment within the corporate world.

- **Flexible work arrangements and adaptable working Conditions:**

Numerous skilled workers are adopting independent work and flexible work projects as it gives them time for other important activities like higher studies and also for living flexible lifestyle.

- **No Geographical Barriers:**

In Gig Economy there is no need for workers to sit at a fixed location - the job can be done from anywhere. Employers also can select the best talent available for a project without geographical barriers.

- **A way for additional income and to opt for a new career:**

Gig work for some people is a way for earning additional income. But for some people, could be a test-drive for a new career. It satisfies ambitious needs of youngsters as they have quite a different attitude towards their careers.

Challenges:

Though the trend of Gig Economy increasing rapidly, but at same time it is facing lots of challenges and problems. Some of the important Challenges for Gig Economy are as follows:

- Gig Economy is largely unregulated. There is no defined regulatory framework, therefore workers have little job security and fewer social security benefits like pension, Provident Fund, Employee State Insurance benefits etc. (Mehta, Jan.2020)
- Bargaining power of employees is also limited as Unionization of workers is difficult.

- There is very Less scope for workers to get skill up-gradation as gig-economy workers will have to upgrade their skills on his own at their own cost. People need to constantly keep updating their knowledge base and skills to remain adaptable and acceptable at all times. (Mehta, Jan.2020)
- Workers face lower credit access from financial institutions as their Income is not steady. Payments of Workers are based on the completion of task/project, the total amount a worker earns at the end of week/month remains uncertain. Mortgage companies are also reluctant for lending to people with insecure work. (Banwari, 2018)
- Workers sometimes faces problems of growing stress and mental ill health due to job instability, uncertain pay schedules, unsteady workload, and a lack of social benefits and statutory protection. (Banwari, 2018)
- No legal protection is provided to workers. (Mehta, Jan.2020)
- It is Difficult for Government to regulate Gig Economy due its flexible and dynamic nature. Therefore, execution of labour laws and tax laws becomes largely ineffective and difficult. (GIG ECONOMY- PROSPECTS AND CHALLENGES, 2020)
- Gig economy may not be accessible for people in many rural areas due unavailability of internet connectivity and electricity.
- People having higher skill set (Software engineers, video producers etc.) have more bargaining power and so they earn fair remuneration, while people with lower strata (delivery boys, chauffeurs etc) don't have financial security as well as dignity of labour. (GIG ECONOMY- PROSPECTS AND CHALLENGES, 2020)
- Employees are guaranteed by such as minimum wages, regulated hours of work, healthcare and other benefits. Independent contractors, however, do not have a legal claim to such benefits, since they merely use the platform provided and do not work directly for the corporations.

Recent Regulatory Developments for Gig Economy in India:

Regulations for the Gig economy workers are in different forms. Recent regulatory developments through some provisions related with providing certain benefits to the Gig economy workers are discussed as follows:

Code on Security:

- The Government had introduced the Social Security Code Bill, 2019 in December 2019 in the Lok Sabha that proposed to provide, for the first time in India, Social Security cover which includes the Employees' Provident Fund Act, 1952, the Maternity Benefit Act, 1961, and the Unorganised Workers' Social Security Act, 2008 to workers employed in the Gig economy. (Sahni, 2020)
- The Code also provides that Central or State government may notify specific schemes for gig workers to provide various benefits, such as life and disability cover. Such schemes may be financed through a joint contribution of the employer, employee, and the appropriate government. (GIG ECONOMY- PROSPECTS AND CHALLENGES, 2020)

- The Code has included various non-traditional types of occupations and workers by categorizing them as gig workers and/or platform workers, unorganised workers, home based workers, etc., which the current industrial laws do not cover, to whom the Code proposes to extend certain benefits. (Sahni, 2020)

State level initiative:

- Karnataka drafted a bill for ensuring the basic facilities for labour employed in the gig economy sector, such as cab aggregators and delivery partners. (GIG ECONOMY-PROSPECTS AND CHALLENGES, 2020)

Presently, Indian Gig Workers are not regulated by existing labour and employment laws. The Code has only drawn the nature of benefits to be provided to such worker. Things will be clear only after provision of the detailed rules and regulations relating to Gig Economy workers. For the successful implementation of the said schemes and for ensuring that the benefits of the said schemes are reached out to Gig workers, the Government may setup an independent council or an organisation which would act a special purpose body to oversee implementation of the said schemes and support the government in creating awareness about the said schemes among Gig workers. (Sahni, 2020)

Conclusion: Gig economy is inevitable for a developing country like India which has a huge workforce, but lack of commensurate employment options. The scope of gig economy is multifaceted and enormous and it has a potential to bring huge number of opportunities like reducing unemployment, reducing cost, flexible work arrangements, additional income for retired people, women, and students. Challenges can be converted into opportunities with the help of collaborations between Government, Corporates, Workers and Educational institutions. It is good to note that the Government have also introduced Laws related to Gig Economy to balance between the needs of the businesses and the growing gig workforce. Government policies and labour laws will go a long way in deciding scope of Gig economy in India after its successful implementation.

References

- Banwari, D. V. (2018). *Gig Economy: Challenges and Opportunities in India*. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR)*, 415-417.
- GIG ECONOMY- PROSPECTS AND CHALLENGES. (2020, June 22). Retrieved April 18, 2021, from *iLearnCANA Revolutionizing Current Affairs*: <http://www.ilearncana.com/details/GIG-ECONOMY--PROSPECTS-AND-CHALLENGES/637>
- Gillis, A. S. (October 2020). *gig economy*. *Tech Target Network*.
- Gobinda Roy, A. S. (2020, March). *Future of Gig Economy: Opportunities and Challenges*. Retrieved April 18, 2021, from *ResearchGate*: https://www.researchgate.net/publication/340253836_Future_of_Gig_Economy_Opportunities_and_Challenges
- Malhotra, H. S. (Jan, 2020). *GIG Economy Aligning Consumer Preferences*. NATIONAL CONFERENCE - GIG ECONOMY - Alighning Consumer Preferences -The Way forward (pp. 9-15). New Delhi: ASSOCHAM, New Delhi.
- Mehta, H. (Jan.2020). *The Rise of Gig Economy in India*. National conference of Gig Economy : the Way forward (pp. 43-45). New Delhi: ASSOCHAM.
- Sahni, M. P. (2020, June 19). *INDUSLaw*. Retrieved April 19, 2021, from *Mondaq*: <https://www.mondaq.com/india/employment-and-workforce-wellbeing/955662/gig-economy-legal-developments>
- The Aspen Institute *Future of Work Initiative*. (2020., Dec. 27). Retrieved April 9, 2021, from <https://www.investopedia.com/terms/g/gig-economy.asp>

IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON CONSUMER BEHAVIOUR

Dr. Harinder Kour

Assistant Professor, Department of Commerce, Hislop College, Nagpur

Abstract

The present situation of pandemic all over the world has placed us in a difficult situation. One can find changing environment all over the globe. Consumer behaviour also changes once the crisis begins. The Covid-19 pandemic brought significant change in people around the world, affected the consumer behaviour, and change in economy. The fear due to pandemic has penetrated in the mind and psychology of customers which affected their ways of buying. The businesses had to exploit the new ways of communication which minimizes the psychological impact in the consumer's minds. In this paper an attempt has been made to study the impact of pandemic on consumer behaviour with reference to factors which include hoarding, gripping digital technology, work home balance, hobbies and learning new skills, change in priority, developing new habit.

Key words: covid-19, pandemic, consumer behaviour, crisis, change.

Introduction:

Presently India is witnessing a rapid surge in the number of Covid-19 cases. Although the lockdowns and restrictions are imposed the country's ever-increasing population, remarkably high population density and poor socioeconomic conditions are major barriers in fighting against Covid-19 pandemic in India. However, the vaccination has brought a big hope. The Government of India and the health care providers have been restlessly taking all the efforts to fight against pandemic. The citizens must also help and support to fight against the pandemic by adhering to government advisories.

At present the crisis generated by Covid 19 pandemic has surprised the world. We have never thought of such a situation in dreams. People are facing an unprecedented level of stress due to present pandemic. People are facing issues like health anxieties, death of relatives, increasing unemployment, isolation resulting in feelings of frustration and anger. People are also adopted various strategies to cope with the effects of the pandemic. The fear and concern caused by this are visibly affecting the behaviour of consumers. During pandemic dealing with changes in consumer behaviour will be a long lasting process. Consumer behaviour changes once crisis begins; it usually becomes much more rational, more economical, and also more demanding and expecting.

Objectives and methodology of the study:

To study the present situation of pandemic in India.

To study the impact of Covid 19 pandemic on consumer behaviour.

To study the factors affecting the consumer behaviour during pandemic.

Primary and secondary sources are used in the paper for study. Primary sources include discussions with customers and observations. Secondary source include newspapers, magazines, journals and websites.

Present condition in India:

India at present in April 2021 is in chaos because of the second wave of coronavirus. The country's single-day hike has been seen continuously increasing. Overcrowded hospitals and severe shortage of medical oxygen can be seen in several hospitals across the country. People are forced to fight this battle on their own to find oxygen cylinders. Shortage of beds in hospital and oxygen has forced many of them to get treatment at home with oxygen and medicines. The priority list of the customers now also includes thermometer, oxy meter and even oxygen. Even though there is no single covid positive patient at home, still people are trying to keep all necessary aids at home. People want to protect themselves and their loved ones. People are getting vaccinated to prevent themselves from virus. They are living in a stressed and scary environment due to pandemic.

Impact of pandemic on consumer behaviour:

During pandemic the customer are most of the times rational as they are scared of loosing income in future due to lockdowns. But still sometimes their behaviour is irrational due to their hoarding mentality, which is because of the fear of future uncertainty. The consumer survival mood is temporary and after the lifting of the lockdown and control on pandemic, the customers will start their purchases with precautions. The post- lockdown situations change the scenario of markets. The Covid-19 vaccine acting as a life jacket may increase the customers' intensity of shopping to some extent. Online shopping has increased and physical buying has gone down. The tourism and travel brands need to recreate and reposition their strategies based on consumer behaviour. The coronavirus fear has much penetrated the mind and psychology of customers which affected their ways of buying. The businesses have to exploit the new ways of communication which will minimize the psychological impact in the consumer's minds. The new technology and strategies adopted by businesses open new avenues and they may be able to influence consumer behaviour. Consumers' behaviour has changed in many aspects. Here we will consider the following factors.

Hoarding

The lockdowns and other restrictions imposed during pandemic have brought out the worst fears of the people, giving rise to stress and anxiety. One way it is manifested in scenes of hoarding and panic buying of essential items. It was visible across the world with customers trying to grab the last piece of essential item. Coronavirus is considered as an invisible enemy and people fear things that they can't see and can't control. Panic buying and hoarding essentials help people to believe that everything is in control.

One of the human behaviour observed during crises like Covid-19 is irrational stockpiling or hoarding. Limited, distorted and exaggerated information during pandemic affects judgement of consumers and this may lead to their irrational behaviour. Hoarding behaviour of customers is where they collect or accumulate things such as money or food in excess of their immediate needs. This leads to shortages, or in the case of hoarding cash, have negative impacts on the economy. Our decisions are not always rational or in our long term interest, and can be

influenced by a wide range of psychological factors and unconscious biases, particularly in times of uncertainty like pandemic.

Grip digital technology

When customers are forced to stay at home for a long time they adopt new technology. Today most of us are surrounded by digital technology due to pandemic crises. Learners use it for learning. Teachers use it form teaching. A sudden change was to be adopted by students, teachers and parents which made them learn variety of new skills, competencies and at the same time work on resources. Customers being confined to four walls during pandemic embrace technology for online shopping. Digital technology has embedded in the lives of many. Increase in use of social media, smart phones, tablet, laptops, desktops, internet has brought change in the consumer behaviour. Consumers became more accustomed to working out at home, they subscribed to online fitness classes, liked to purchase an in-home exercise bike, than work out at a gym being scared of infection or due to imposed lockdowns. Customers became comfortable to being able to access new movie releases in their home and not want to return to movie theaters now.

Work home balance

The world has drastically changed during past crises period. Consumers are restricted at home limited space and too many distinct activities such as working, learning, shopping, and socialization. Consequently, they are often confused with boundaries between work and home tasks. They constantly strive to maintain the balance between the work and home activities. This leads to stress among consumers and affects their behaviour and decision-making. Working from home requires some changes in home settings which include place for computer and other requirements, proper sitting arrangements. These also brought demand for laptops/computers, computer table and furniture. The need of internet facility at home also increased.

Develop hobbies and learn new skills

The uncertain lockdowns in India during this condition of pandemic has brought change in the consumer behaviour. Engaging in hobbies and developing new skills during pandemic leads to reduction of stress caused due to crisis. Hobbies increases knowledge and help to develop new skills. Hobbies help one become more patient which is much needed during present crisis. People are inclined towards hobbies and developing new talents like painting, reading books, craft work, cooking, exercising, yoga, meditation, learning new language, gardening, play instruments, joining a virtual book club. Joining an online group of hobbies help in connecting each other and share your ideas and work. These changes that are found in the life of an individual will bring change in consumer behaviour.

Change in priority

During pandemic, awareness of consumer towards the value of money increased which made the consumer to compare in terms of money, brand, quality of product and personal comfort. The consumer are also engaged in a broader process of information search online for better alternatives because of the risk of making a wrong decision is much more significant during this period. Under the pressure of the risk of getting infected generated by pandemic, the majority of the population has drastically changed their lifestyle. As a result of lockdowns, a large number

of the consumer are inclined towards the online purchases, because it is considered to have a much lower risk of pandemic in terms of direct contact. Consumer's loyalty to a particular brand has also fluctuated with the tendency of storing products. The customers are more concerned about the necessary goods rather than luxuries. The priorities of the customers have changed. The matra, "Jaan hai to Jahaan Hai" is followed on priority by people.

Develop new habits: Necessity is the mother of invention and this has been tested during pandemic. Due to restrictions in mobility and access to various products and services, people have found ways to make things work. They developed many new habits during pandemic. They have developed a saving habit due to uncertainty of future. They developed the habit of increased purchase of goods such as food, groceries and healthcare. Customers even like to be served at home due to fear of infection. On the other hand customers are not showing interest in non-essential goods, such as apparel and footwear. Retailers here are also facing a significant drop in demand and are adopting new ways to reach and engage customers who are shopping from their home, just to sustain themselves.

Conclusion: The lockdown and social distancing norms during pandemic has brought change in consumer behaviour. There are so many behavioural changes noticed in consumers during pandemic. The factors for changing behaviour of consumers include hoarding, adopting digital technology, trying for work home balance, working on hobbies and acquiring new skills, changes in priorities, developing new talents and many more. The factors affecting consumer behaviour may lead to their irrational or rational behaviour. The Covid-19 pandemic has brought significant change in people around the world, affected the consumer behaviour and change in economy.

References:

- KPMG, "Understanding impact on consumer behavior due to COVID-19, Banking, Financial Services and Insurance (BFSI) sector",
<https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/in/pdf/2020/12/financial-services-understanding-impact-consumer-behavior-due-to-covid-19.pdf>
- Jagdish N. Sheth, "Impact of Covid-19 on Consumer Behavior: Will the Old Habits Return or Die?"
Journal of Business Research · June 2020, ELSEVIER.
- Netta Iivari, Sumita Sharma, Leena Ventä-Olkkonen, "Digital transformation of everyday life – How COVID-19 pandemic transformed the basic education of the young generation and why information management research should care?", *International Journal of Information Management*, 55 (2020), 102183, ELSEVIER.
- Rimesh Pal and Urmilla Yadav, "COVID-19 Pandemic in India: Present Scenario and a Steep Climb Ahead", *Journal of Primary Care & Community Health*, 2020 Jan-Dec.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7350042/>
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7183942/>
<https://www.shutterfly.com/ideas/types-of-hobbies-to-try-during-coronavirus/>
<https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/thoughtfulness/impact-of-the-covid-19-pandemic-on-consumer-behavior-25899/>
<https://www.sciencedaily.com/releases/2020/09/200910100608.htm>
<https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/marketing-swan/impact-of-covid-19-on-consumer-behaviour-19164/>
<https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/indicators/covid-19-stress-altering-consumer-behavior-in-india-iim-survey/articleshow/81246153.cms?from=mdr>
<https://www.cnbc18.com/buzz/covid-19-lockdown-what-makes-people-panic-buy--hoard-essentials-5663761.htm>
<https://www.dnaindia.com/india/report-why-india-is-facing-shortage-of-oxygen-during-second-wave-of-covid-19-2887335>

SELF-RELIANT INDIA-AN INITIATIVE TO CHANGE THE ECONOMIC LANDSCAPE OF THE COUNTRY

Dr. Manisha Vinay Aole

Associate Professor, S.P.College of Law, Chandrapur, manishaaole@gmail.com

“The greatest thing in the world is to know how to belong to oneself” –

Michel de Montaigne

Abstract

Self-reliance is the social and economic ability of an individual, a household or a community to meet essential needs including protection, food, water shelter, personal safety, health and education in a sustainable manner and with dignity. Self-Reliant Indian economy, is a policy approach, refers to developing and strengthening livelihoods of persons of concern, and reducing their vulnerability and long-term reliance on humanitarian assistance.

At a time when the World is suffering from deadly pandemic, India plans to convert this crisis into opportunities and strengthen its fight by becoming ‘Aatmanirbhar’ or say ‘Self-Reliant’. The present research paper aims to throw light on the concept of self-reliant economy and how this concept is implemented by the economic policy makers in the process of economic development of India.

Keywords: *Economic policy, Economic development, Make-in-India, Sustainable development, Economic Enterprises, Aatmanirbhar*

Introduction

At a time when the World is suffering from a deadly pandemic, India plans to convert this crisis into an opportunity and strengthen its fight by becoming Self-reliant i.e. ‘Aatmanirbhar’. The term was coined by the Prime Minister of India, Mr. Narendra Modi, during his address to the nation on May 12; 2020. The campaign was called as Self-Reliant India Movement in terms of economy, infrastructure, system, demography and demand. He stressed upon the fact that it is time to become vocal for our local products and make them global. Through this campaign, a special economic package has been released by the government to benefit the various segments including cottage industry, Micro, small and medium enterprises, labourers, middle class, and industries, among others.

With the purpose of making Self-reliant India project successful one the Prime minister of the country announced various economic packages during lockdown period which comes around Rs. 20 lakh crore which is about 10 per cent of India’s GDP. It is expected to provide support and strength to various sections of the country and give a renewed boost to the development journey of the country in 2020. In order to prove the determination of a self-reliant India, effective utilization of Land, Labour, Liquidity and Laws have all been emphasized through this package.

Literature Review and Historical Background

Self-Reliance is an 1841 essay written by American transcendentalist philosopher and essayist Ralph Waldo Emerson. It contains the most thorough statement of one of Emerson’s recurrent themes; the need for each individual to avoid conformity and false consistency, and follow his

own instincts and ideas. The self-reliance theory applies three concepts being responsible, disciplined, and confident. Self-reliance is a concept within the Cherokee holistic worldview where all things are believed to come together to form a whole. Self-reliance means mastery over the environment, with emphasis on the social environment. Self-reliance is considered a peculiarly American virtue. Self-reliance is the ability to depend on yourself to get things done and to meet your own needs. An example of self-reliance is growing your own food. The capacity to rely on one's own capabilities, and to manage one's own affairs: independence not to be dependent.

The Indian Constitution is the most sacred document for all law-abiding citizens of this country and the first article of the same Constitution states that "India, that is Bharat, shall be a Union of States". Unlike the American constitution, it does not use the word 'federation'. The reason is simple, the Constituent assembly that framed the Indian Constitution was of the firm belief that the Indian 'federation' is not the result of an agreement among the states and the states have no right to secede. The policy of Indian Constitution to develop the country with self-motivated resources is the theme popularized through this campaign of "Aatmanirbhar Bharat"

The world has benefited immensely from India's self-reliance campaign as was shown recently India's exports of two made-in India Covid-19 vaccines to a number of countries, as opined by Prime Minister Mr. Narendra Modi. He said two made-in India vaccines have become a symbol of India's self-pride, During the moment of crisis, India is able to serve the world today, since is capable, self-reliant in the field of medicines, vaccines etc. Self-reliant India is essential for increasing India's global competitiveness.. The economic reforms over the past 6 years have to be taken forward to build a self-reliant India. The importance of local markets and local supply chains has gain importance during this pandemic situation. The philosophy "Think global and buy local' has proved scientifically effective in the era of Self-reliant economy.

Objective of Paper

- To study the concept and vision of Self-Reliant Campaign
- To find out the importance of campaign of self-reliant Indian Economy
- To understand the challenges in front of this campaign.
- To find out the impact of Self-reliance on India's economic development and growth.

Research Methodology

The present study is based on secondary data. The data has been extracted from various sources like research articles, publications from Ministry of commerce, Government of India, various economic bulletins, daily newspaper and authentic websites.

Advantages of Self-Reliant Economy

The concept of self-reliant is a great initiative taken by the government and it is definitely going to effect the socio-economic growth of our country, especially in providing employment opportunities and industrial growth. To accommodate the 300 million people who will join India's workforce between 2010 and 2040, each year 10 million jobs are needed. It is expected that the manufacturing sector, with the help of Make-in India project will create about 100

million jobs by 2022. In addition the advantages of becoming self-reliant can be listed as follows-

- Manufacturing sector led growth of nominal and per capita GDP. While India ranks 7th in terms of nominal GDP, it ranks dismal 131st in terms of per capita GDP.
- Employment will increase manifold. This will augment the purchasing power of the common Indian, mitigate poverty and expand the consumer base for companies. Besides, it will help in reducing brain drain.
- Export-oriented growth model will improve India's Balance of payments and help in accumulating foreign exchange reserve, which is very important in the global economy with multiple rounds of quantitative Easing announced by major economies.
- Foreign investment will bring technical expertise and creative skills along with foreign capital. The concomitant credit rating upgrade will further pursue investors. FIIs play a dominant role compare to FDI in the Indian markets. However, FIIs are highly volatile in nature and a sudden exodus of hot money from India can effect a tailspin in the bellwether indices.

Challenges in Implementation of 'Self-Reliant' Economy

The Self-reliant programme initiated by the Government is no doubt will boost up economic growth of the country. The initiative taken by the government is being welcome by every corner of the World. It is very clear that countries and private sectors players are showing their keen interest in this concept and are willing to invest in manufacturing and other sectors.

Much has changed since the self-reliance model of the Nehruvian era, so a perspective for Indian self-reliance in science and technology and industry in a globalized world is long overdue. Self-reliance in state-run heavy industries and strategic sectors in the decades following independence had placed India ahead of most developing countries. In the 1970s and 1980s, however, India did not modernize these industries to climb higher up the technological ladder. The key problem of self-reliance is therefore neither external finance nor domestic off-shore manufacturing, but resolute indigenous endeavor including research and development.

Self-reliant campaign is going to give an unprecedented boost to FDI flows, bringing India back to the global investment radar. The urge to attract investors will actuate substantial policies towards improving the Ease of Doing Business in India. The Government of the day will have to keep its house in order (by undertaking sound economic, political and social reforms) to market brand India to the World at large. There are various challenges in the implementation of this campaign. India's labour laws are still ancient by most standards which makes hiring and firing and shutting down of inefficient units next to impossible. India, in one sense has a federal structure which reduces the Central government's power in pulling off such schemes and ideas. Provisions of utilities of infrastructure such as electricity, water, infrastructure development such as roads, law and order, land allotment, are all under State government's strategy. Thus the cooperation of State governments is an absolute necessity for making 'self-reliant' economy.

Conclusion

Self-reliant India is an ambitious project, but it is one that India desperately needs to kick start and sustain its growth momentum. With relentless policies towards this end, it is possible to make India the powerhouse of manufacturing sector in the world. In order to make this campaign successful the efforts are required to convert it into reality. There are many natural advantages including big manpower and large domestic market with the help of which the landscape of Self-Reliant Indian economy target can be achieved. All that is needed to be done is to improve the ease of doing business in India are these stop tax terrorism, improve infrastructure, reforms in labour laws, investment in skills development, easy land acquire laws, transparency in administration, liberalized government policies, good governance, restore broken trust between industry and government.

The world is now looking towards humanity centric globalization. In this respect, the Prime Minister expressed confidence that India could lead the way. The India's ancient culture saying that the wisdom of age old principles as Vasudaiva Kutumbakam and harmony with nature ensure that world progress is central to India's conception of progress. At the end it can be concluded that the concept of Self-reliant economy will definitely going to boost up the Indian economy and will help in meeting the major challenges of poverty, unemployment, low per capita income and help in sharing the burden of government.

No country can achieve self-reliance without mass quality public education and no country can developed without a much stronger public health system than what we have in India.

To Conclude-

'Growth and change are painful. But nothing is as painful as staying stuck somewhere you don't belong'. — @SteveMaraboll

References-

- Ankita Shree, 'The importance of female workers for India's future economic growth'. *theasiadialogue.com*, (Jan.28 2020)
- Mckinsey Global Institute, 'India's Ascent: Five Opportunities for Growth and Transformation (August 2016)
- Sumant Sinha, 'How India's economy can gain from opportunities thrown up after Covid' - *livemint.com* (Oct-2019)
- www.ibef.org*
- 5.Economic survey of India (2018-19)
- Tyler Cowen, 'A conversation with Dani Rodrik.' *Medium*, posted by 'Mercatus Center'. (October 2015)
- www.hindubusinessline.com*
- www.unhrc.org*
- www.civildaily.com*
- www.newbusinessage.com*
- www.thehindu.com*

MIGRATION OF WORKERS SUFFER ON COVID-19 IN INDIA

Dr. Ishwar Wagh

Assistant Professor, Smt. Rajkmal Baburao Tidke Mahavidyalaya, Mouda.

Abstract

There are an estimated 139 million migrants in the country, according to the World Economic Forum. The International Labour Organization (ILO) predicted that due to the pandemic and the lockdown, about 400 million workers would be poverty-stricken. Most migrants in the state originate from Uttar Pradesh and Bihar, followed by Rajasthan and Madhya Pradesh. The cities of Mumbai and Delhi attract the highest number of migrants. While most men migrate for work, women migrate due to marriage.

Migrant workers consist majorly of daily-wage labourers working in the manufacturing and construction industries. They are often denied adequate healthcare, nutrition, housing and sanitation,^[12] since many of them work in the informal sector. They are mostly from rural areas but live in cities for work for most of the year. Many have no savings and lived in factory dormitories, which were shut due to the lockdown. Additionally, there was no central registry of migrant workers, despite the existence of the Inter-State Migrant Workmen Act, 1979.

According to research published in the Royal Geographical Society, the workers who have been treated the worst are from areas like Odisha, Jharkhand and Chhattisgarh, in which the indigenous population's natural resources were extracted by outsiders. Further, workers paid the least for the hardest work belong to the backward classes, mainly from the Dalit and the Adivasi communities. The research also indicated that the families of the migrant workers supported them by maintaining their houses and taking care of them, either when seasonal work is unavailable or when they are no longer able to work.

Maharashtra has the largest number of migrants, according to the 2011 Census of India. Its state government imposed a lockdown on 20 March in Pune, Pimpri-Chinchwad, the Mumbai Metropolitan Region and Nagpur, leaving the migrant workers with no work. Thousands then gathered at the train and bus stations, seeking transport to their hometowns. With the nationwide lockdown, all transport facilities were closed.

Key Word:- Covid19, Pandemic, Migrant Labour,

Introduction :

A **migrant worker** is a person who either migrates within their home country or outside it to pursue work. Migrant workers usually do not have the intention to stay permanently in the country or region in which they work.

Young male migrant hawker carries colorful Indian print on his head for sale

Migrant workers who work outside their home country are also called foreign workers. They may also be called expatriates or guest workers, especially when they have been sent for or invited to work in the host country before leaving the home country.

The International Labour Organization estimated in 2014 there were 232 million international migrants worldwide who were outside their home country for at least 12 months and approximately half of them were estimated to be economically active (i.e. being employed or seeking employment).^[1] Some countries have millions of migrant workers. Some migrant workers are undocumented immigrants. Some are slaves.

Defination of Migrant Labour:

International Organisation for Migration:

The International Organization for Migration (IOM) differentiates economic migrants from labour migrants . It defines several subgroups of migrant worker, including business travellers, contract migrant workers, established migrant workers, highly skilled migrant workers, immigrating investors, project-tied workers, seasonal migrant workers, and temporary migrant workers.

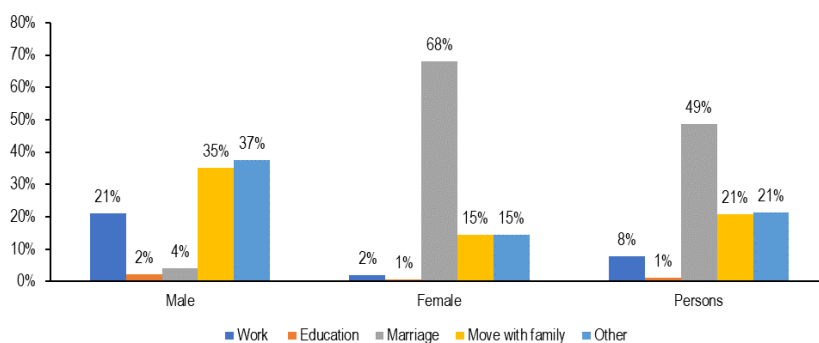
“Labour migrants” are defined as those who move for the purpose of employment.

“Economic migrants” form a potentially broader group that includes people entering a state to perform economic activities, such as investors or business travellers, but can be understood also in a narrower sense similar to the category of “labour migrants”.

International Labour Organisation :

A “migrant worker” is defined in the International Labour Organization (ILO) instruments as a person who migrates from one country to another (or who has migrated from one country to another) with a view to being employed other than on his own account, and includes any person regularly admitted as a migrant for employment.

Reasons for intra-state migration

Sources: Census 2011; PRS.

The media has been full of stories and images of tens and thousands of migrant workers trying to trudge back from urban centres to their homes in villages and smaller towns. The National Sample Survey Office (NSSO) and other independent studies indicate that the percentage of casual and self-employed workers in urban areas is over 60% of the workforce. These sections have had the immediate loss of earnings due to the Covid-19-related lockdown measures.

On 14 September 2020, Labour and Employment Minister Santosh Kumar Gangwar stated in Parliament that information collected from state governments indicated an estimated 10 million migrants had attempted to return home as a result of the COVID-19 pandemic and consequent lockdown. He later stated in Parliament on 15 September 2020 that no data was maintained on the number of migrants in the country who had either died, or become unemployed, as a result of the pandemic.

With no work and no money, and lockdown restrictions putting a stop to public transport, thousands of migrant workers were seen walking or bicycling hundreds of kilometres (or even more than a thousand kilometres) to go back to their native villages, some with their families. Many did so while hungry. Social distancing was not possible for these migrants since they travelled together in large groups. According to some of them, they would rather die from the virus at their own village than starve because of no work in the city.

Many were arrested for violating the lockdown, after being caught at inter-state borders, forests between states and even on boats to cross rivers. Some of the migrants died of exhaustion. Others died in accidents on the roads after walking or hiding in vehicles. On 31 March, as many as 120 migrant workers were allegedly beaten up by the police in Gujarat and forcefully rounded up in a single lorry and dropped in Maharashtra, despite being wounded. In Aurangabad, 16 migrants were killed on 8 May after a freight train ran over them while they were sleeping on the tracks, exhausted from walking. 26 migrants were killed in an accident between two trucks carrying migrants in Auraiya on 16 May. Later in May, a 15-year-old girl carried her ailing father on a bicycle for 1,200 kilometres (750 mi) from Bihar to Gurugram over the

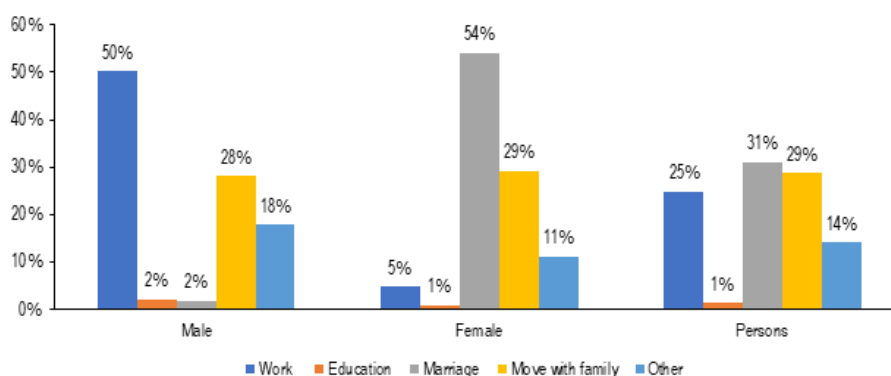
course of a week. She was later approached to try out for the National Cycling Academy by the Cycling Federation of India.

Later in May, despite the launching of special trains and buses by the government, the migrant workers chose to either travel together in large groups in the cargo compartments of trucks and containers, or travel by foot. They did not wait for their turn to board the government-arranged transport, mainly due to starvation. Additionally, they felt that going back to their hometowns, they could return to farming and take up small jobs under the MGNREGA. The consumption of mobile and broadband data under BharatNet more than doubled in rural areas. In September 2020, Minister of State for Home Affairs Nityanand Rai stated that the exodus of migrant workers had been caused by "panic created by fake news regarding the duration of lockdown.

Food Shortage :-

According to government reports, there was enough food grain stocked up in the FCI godowns to feed the poor for at least a year-and-a-half. While government schemes ensured that the poor would get additional rations due to the lockdown, the distribution system failed to be effective as the ration cards are area-specific and fair price shops were largely inaccessible. Additionally, the 'One Nation, One Ration Card' system has been implemented in very few states, as of mid April. While the scheme allowed migrant workers to retrieve foodgrains for free anywhere across the country, very few were aware of the scheme. In addition to this, the scheme also required biometric authentication, which was discontinued due to fears of spreading the virus through common fingerprint sensors. In Telangana, many could not avail of the ration due to a lack of Aadhaar cards. As such, many were left without food and money due to the lockdown. A survey published by 'The Hindu' states that 96% migrant workers did not get rations from the government, and 90% of them did not receive wages during the lockdown.

Figure 3: Reasons for inter-state migration

Sources: Census 2011; PRS.

States reserve jobs for own residents

Even as measures to improve migrant workers' lives have been slow-going, some states have proceeded to reserve jobs for their own residents, in the face of the ongoing economic

crisis. In March 2021, the Haryana government notified a law to reserve 75% of private jobs for local people. Maharashtra, Madhya Pradesh, Karnataka and Andhra Pradesh already have, or have proposed, similar provisions.

Article 19 of India's Constitution allows citizens the fundamental right to freely migrate and seek employment anywhere in the country. But domicile-related provisions will restrict opportunities for migrant workers and go against the recommendation of a 2017 working group that said states must "pro-actively remove domicile provisions in laws relating to work in an accelerated manner".

But state job reservations apply to formal employment, and since migrant workers mostly work in the informal sector, they will be less affected, said Peter. Of around 61 million jobs created in India over 22 years post-Liberalisation in 1991, 92% were informal jobs.

Urban employment schemes designed like MGNREGS, but without the payment delays that have marred the central government's marquee rural jobs programme, could provide jobs and income security for the low-skilled urban poor. The government would have to ensure that migrant workers are purposefully included in the ambit of such schemes, added Varma.

Issues faced by migrant labour

Article 19(1)(e) of the Constitution, guarantees all Indian citizens the right to reside and settle in any part of the territory of India, subject to reasonable restrictions in the interest of the general public or protection of any scheduled tribe. However, people migrating for work face key challenges including: i) lack of social security and health benefits and poor implementation of minimum safety standards law, ii) lack of portability of state-provided benefits especially food provided through the public distribution system (PDS) and iii) lack of access to affordable housing and basic amenities in urban areas.²

Poor implementation of protections under the Inter-State Migrant Workmen Act, 1979 (ISMW Act)

The ISMW Act provides certain protections for inter-state migrant workers. Labour contractors recruiting migrants are required to: (i) be licensed, (ii) register migrant workers with the government authorities, and (iii) arrange for the worker to be issued a passbook recording their identity. Guidelines regarding wages and protections (including accommodation, free medical facilities, protective clothing) to be provided by the contractor are also outlined in the law.

In December 2011, a report by the Standing Committee on Labour observed that registration of workers under the ISMW Act was low and implementation of protections outlined in the Act was poor. The report concluded that the Central government had not made any concrete and fruitful efforts to ensure that contractors and employers mandatorily register the workers employed with them enabling access to benefits under the Act.

Lack of portability of benefits

Migrants registered to claim access to benefits at one location lose access upon migration to a different location. This is especially true of access to entitlements under the PDS. Ration card required to access benefits under the PDS is issued by state governments and

is not portable across states. This system excludes inter-state migrants from the PDS unless they surrender their card from the home state and get a new one from the host state.

Lack of affordable housing and basic amenities in urban areas

The proportion of migrants in urban population is 47%.¹ In 2015, the Ministry of Housing and Urban Affairs identified migrants in urban areas as the largest population needing housing in cities. There is inadequate supply of low-income ownership and rental housing options. This leads to the spread of informal settlements and slums. The Prime Minister Awaas Yojana (PMAY) is a central government scheme to help the economically weaker section and low-income group access housing. Assistance under the scheme includes: i) slum rehabilitation, ii) subsidised credit for home loans, iii) subsidies up to Rs 1.5 lakh to either construct a new house or enhance existing houses on their own and iv) increasing availability of affordable housing units in partnership with the private sector. Since housing is a state subject, there is variation in approach of States towards affordable housing.²

Steps taken by the government with regard to migrant labour during the lockdown

During the lockdown, several inter-state migrant workers tried to return to their home state. Due to the suspension public transport facilities, migrants started walking towards their home state on foot. Subsequently, buses and Shramik special trains were permitted by the central government subject to coordination between states.[3]^[4] Between May 1 and June 3, more than 58 lakh migrants were transported through specially operated trains and 41 lakh were transported by road. Measures taken by the government to aid migrants include-

Transport:

On March 28, the central government authorised states to use the State Disaster Response Fund to provide accommodation to traveling migrants. States were advised to set up relief camps along highways with medical facilities to ensure people stay in these camps while the lockdown is in place.

In an order issued on April 29, the Ministry of Home Affairs allowed states to co-ordinate individually to transport migrants using buses. On May 1, the Indian Railways resumed passenger movement (for the first time since March 22) with Shramik Special trains to facilitate movement of migrants stranded outside their home state. Between May 1 and June 3, Indian Railways operated 4,197 Shramik trains transporting more than 58 lakh migrants. Top states from where Shramik trains originated are Gujarat and Maharashtra and states where the trains terminated are Uttar Pradesh and Bihar.[5] Note that these trends largely correspond to the migration patterns seen in the 2011 census data.

Food distribution:

On April 1, the Ministry of Health and Family Affairs directed state governments to operate relief camps for migrant workers with arrangements for food, sanitation and medical services. On May 14, under the second tranche of the Aatma Nirbhar Bharat Abhiyaan, the Finance Minister announced that free food grains would be provided to migrant workers who do not have a ration card for two months. The measure is expected to benefit eight crore migrant workers and their families. The Finance Minister also announced that One Nation One Ration

card will be implemented by March 2021, to provide portable benefits under the PDS. This will allow access to ration from any Fair Price Shop in India.

Housing: The Aatma Nirbhar Bharat Abhiyaan also launched a scheme for Affordable Rental Housing Complexes for Migrant Workers and Urban Poor to provide affordable rental housing units under PMAY. The scheme proposes to use existing housing stock under the Jawaharlal Nehru National Urban Housing Mission (JnNURM) as well as incentivise public and private agencies to construct new affordable units for rent. Further, additional funds have been allocated for the credit linked subsidy scheme under PMAY for middle income group.

Financial aid: Some state governments (like Bihar, Rajasthan and Madhya Pradesh) announced one-time cash transfers for returning migrant workers. UP government announced the provision of maintenance allowance of Rs 1,000 for returning migrants who are required to quarantine.

What a better migration policy would look like :

Migration scholars and activists interviewed by **IndiaSpend** suggested the following measures to ensure a robust migrant policy:

- All migrant workers, along with informal workers must be covered by universal, portable social protection schemes.
- Employers must be held accountable for the work conditions they provide.
- Labour laws should not be onerous, must be enforced strictly, and must make remedial justice accessible for migrant workers.
- Policy reforms should focus on building up adequate infrastructure and resources, including human resources, to implement welfare measures across state and central departments.
- Urban employment schemes to support the urban poor must include migrant workers.
- Needs of vulnerable groups such as migrant women and children must be addressed.

Reference:

Research Work of Royal Geographical Society.

The Economic Time 6 April 2020

<https://www.indiaspend.com/governance/migrant-workers-no-reliable-data-or-policy>

Arnimesh, Shanker (18 April 2020). "Rotis, mobile recharges, carrom boards – how Kerala fixed its migrant worker anger". *ThePrint*. Retrieved 20 April 2020.

Census, 2011, Office of the Registrar General & Census Commissioner, Ministry of Home Affairs

Report of Working Group on Migration, Ministry of Housing and Urban Poverty Alleviation, January 2017, <http://mohua.gov.in/upload/uploadfiles/files/1566.pdf>.

"Indian Railways operationalizes 4197 "Shramik Special" trains till 3rd June, 2020 (0900hrs) across the country and transports more than 58 lacs passengers to their home states through "Shramik Special" trains since May 1", *Press Information Bureau, Ministry of Railways, June 3, 2020, <https://pib.gov.in/PressReleaseDetail.aspx?PRID=1629043>.*

<https://www.prsindia.org/theprsblog/examining-urban-local-governance-india-through-case-bengaluru>

<https://www.outlookindia.com/website/story/india-news-one-virus-second-wave-and-multi-fold-miseries-of-migrant-and-informal-workers-in-india/380975>

A STUDY ON 'SELF-RELIANT INDIA' FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF MSME SECTOR

Dr. Harish B. Badwaik

Asst. Professor (Commerce), Smt. L. R. T. College of Commerce, Akola

E-mail : harish_badwaik@rediffmail.com Mobile No.: 9422539639

Abstract

Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) sector is a crucial to the economic development of the country. It laid a strong framework for the industrial growth of the nation. But, because of Covid 19 pandemic it is badly affected. MSME contributes 29.7 % of GDP and 49.66% of Indian Exports. Considering the sectors huge potential the Government of India has taken different types of measures to strengthen the base of MSME and achieve the dream of self-reliant India. The empowerment of the MSME sector will surely propel India's aim towards a self-reliant country since the sector is a prominent contributor to the country's GDP.

So, Atmanirbhar Bharat Abhiyaan or Self-reliant India campaign is the vision of new India envisaged by the Government of India and announced the Special economic and comprehensive package of INR 20 lakh crores - equivalent to 10% of India's GDP. The aim is to make the country and its citizens independent and self-reliant in all senses. The idea is to make India strong economically and socially. Hence it is not a case of import substitution but one for making the country a major force which is respected and relied upon to drive the national as well as world economy.

This paper specifically focused on the efforts of the Government of India on 'Self-reliant India' for Sustainable Development of MSME Sector. The paper attempts to analyse the current scenario of measures applied by the GOI for MSME Sector.

Keywords:- *Self-reliant India, MSME, Indian economy, packages.*

Introduction:-

The Micro, Small and medium enterprises in India contributes for the growth of Indian Economy. These MSMEs not only provide the employment opportunities but help in the process of industrialization in each geographical location which reduces unequal income distribution. This sector has become a major contributor to nation's GDP. MSME contributes 29.7 % of GDP through its national and international trade and 49.66% of Indian Exports. India has approximately 6.3 crore MSMEs. The number of registered MSMEs grew 18.5% and reached to 25.13 lakh units in 2020 from 21.21 lakh units in 2019. The role of MSMEs in economic activity is manifested in both tangible and intangible ways. It is the second largest employment generating sector after agriculture and provides employment to around 120 million persons in India. The Government of India has introduced Micro, Small and Medium Enterprises Development (MSMED) Act of 2006. These enterprises primarily engaged in the production, manufacturing, processing, or preservation of goods and commodities. So this sector possess broad perspective and the MSMEs are providing uniform development to the society and can be a strong means to utilize the natural resources of India. The MSMEs are very helpful to remove the regional imbalances if it is established in the underdeveloped areas.

The Covid 19 pandemic badly affected MSME sector. The MSMEs are faltering under crisis by chocking its operational activities and are not in a position to pay their employees, creditors and other dues. The biggest problem faced by MSME is declining demand and broken

supply chain. The announcement of country wide lockdown dragged MSME owners, employers and external stakeholders in unexpected times, where no one had experience to handle this kind of situation. Extended lockdown had negative impact on supply of finished goods, procurement of raw material and availability of employees to work in production and supply processes. During April to July 2020, sector faced challenges related to debt repayments, wages/salaries, statutory dues, etc. To strengthen the base of MSME and achieve the dream of self reliant India, Government of India has taken different types of measures. To study this, the objectives are taken as under.

Objectives of the Study:-

The objectives of this research paper is to discuss the 'Self-reliant India campaign' and a role of government for Sustainable Development of economy.

- 1) To study the significance of 'Self-reliant India campaign' in the Indian economy.
- 2) To study Government of India packages for various sectors of the economy.
- 3) To provide suggestion in promoting 'Self-reliant India campaign'.

Research Methodology:

Research Methodology is a scientific procedure for acquiring knowledge based on empirical observation and logical reasoning and it is analytical, descriptive and quantitative research. Widespread secondary data sources had been used for this research. The Secondary sources, explain the theoretical and conceptual concepts related to the 'Self-reliant India campaign' in the Indian economy and Government of India packages for various sectors of the economy.

Self-Reliant India :

With the aim of making India a self-reliant nation, Self-Reliant India i. e., Atmanirbhar Bharat initiative is introduced. In total 15 relief measures announced by the Ministry of Finance, Government of India under the mega Rs. 20 lakh corer stimulus package wherein six aimed at bringing lockdown-hit India's vast MSME sector back to life. The MSME benefits announced are discussed as follows to find how they can push the economy towards self-reliance. It includes a provision of emergency working capital, creating a dedicated fund with an INR 10,000-crore corpus, among other measures. About 45 lakh MSMEs are expected to gain from this proposal. But, implementation poses challenge because financial aid to the MSMEs will not be effectively distributed as many of them are unidentified, and it is difficult to target those that are most in need. The (economic package announced by the government to fight the economic crisis) and talked about five things to be emphasized for it are Economy, infrastructure, technology, dynamic demographics, and demand and the government appealed to the people to use and promote the things made in India. The Ministry of Finance, declared key benefits measures for MSMEs in India with objective to encounter post Covid 19 situation. This is the 1st set of the announcement under Atmanirbhar Bharat Abhiyan.

A) Rs. 3 lakh crores Collateral-free Automatic Loans for Businesses (including SMEs) :

Lot of enterprises have increased operational liabilities during the Covid19 period. On one side the revenue has shrunk to as good as nil and on another side the fixed and operational costs are constant. Government of India has introduced collateral-free automatic loans Credit Guarantee Scheme upto Rs. 3,00,000 crore. MSMEs can borrow emergency credit from banks

and NBFCs up to 20% of their entire outstanding credit as on February 29, 2020. These loans are available for businesses with up to Rs. 25 Crore outstanding and Rs. 100 Crore turnover only, that's the eligibility requirement. The businesses will have a 4-year tenure and a moratorium of 12 months on the principal payment. The government has provided a **full credit guarantee to lenders on the principal + interest amount**. The scheme has been made available till 31 October 2020. In addition, the government will act as the guarantor without any guarantee fee.

B) Relief for Stressed MSMEs with NPAs:

First benefit is targeted at the loans which are standard and having the timely repayments in the past. The stimulus package has rightly considered credit facilities even for the borrowers where there were few delays or the loans were classified as NPAs. To meet liquidity requirements for such companies, the Government of India will facilitate the provision of **Rs. 2000 crore** as subordinate debt. This facility is likely to benefit **2 lakh MSMEs**.

C) Rs 50,000 crore Corpus i. e., Equity infusion for MSMEs through Fund of Funds:

The government has observed the inability of raising debt by MSMEs beyond a particular level. The MSMEs which are having growth potential and viability will get the support of equity infusion from this corpus. In the recent budget announcement, the honorable finance minister had announced support to start-ups via equity infusion but the actual work on the ground could not be seen. The government is expected to use Fund of Funds which will be operated through a **Mother Fund** and few **daughter funds**. Fund of Funds with **Corpus of Rs 10,000 crores** will be set up. **Fund structure will help leverage Rs 50,000 crore of funds at daughter funds level.**

D) Revised definition of MSME :

After 14 years since the MSME Development Act came to existence in 2006, a revision in MSME definition was announced in the 'Atma Nirbhar' package on 13th May 2020. The Government of India decided for revision of the MSME definition. For micro enterprises with investment upto 1 crore and turnover below RS 5 crore. For small units with investment of up to Rs 10 crore and turnover of below 50 crore and a enterprise will be classified as a medium unit if it has an investment up to Rs. 20 crores and a turnover of Rs 100 crore.

E) Restricting Global tenders up to Rs. 200 crores:

Apart from liquidity enhancement measures, the government has taken a step towards increasing the market for MSME in India. Indian MSMEs and other companies have often faced unfair competition from foreign companies. **Therefore, Global tenders will be disallowed in Government procurement tenders up to Rs.200 crores.** This will provide boost to the earlier 'Make in India' initiative that was focused on increasing the number of Indian products in the market.

F) Release of MSME Dues :

As the **MSME** sector *is* already facing nearly 92% drop in their domestic sales and a 100% drop in the exports, as compared to last year. The Ministry of Finance, Government of India has given an assurance that the government and the central public sector enterprises will release all pending MSME payments/dues in 45 days. Updates from the government also state that **fin-tech**

enterprises will be used to boost transaction-based lending in this sector and the data will be used by the e-marketplace. An e-market linkage is to be promoted to replace trade fairs and exhibitions, and this will help the MSMEs in overcoming marketing problems in this pandemic situation. This will ensure the liquidity in the hands of MSMEs and lead to the smooth conduct of the business.

Impact of Measures – The Way Ahead :

Through the recent measures, the government has instilled a lot of faith in India's backbone – the MSME ecosystem. Particularly the collateral-free loans and the push towards the government procurement tendering will help business. The fin-tech enterprises are useful to boost transaction-based lending using the data by the e-marketplace. This e-market for developing linkages for MSMEs is the innovative promotional effort to replace trade fairs and exhibitions. The commercial incentives introduced by the government will liberate MSME sector affected due to lockdown. Increase in credit guarantees, subordinate debts, clearing of outstanding dues. Besides, the GST refunds need to be accelerated. The collateral-free automatic loan will allow small businesses to bounce back from the pandemic's impact. This supports MSMEs to grow and maintain business. The announcement of collateral-free automatic loans will immensely benefit the existing borrowers. In new definition of MSME, manufacturing and service sector are treated equally. This new definition will pave signal for strengthening the growth of the MSME. It is the main impact of government post-covid packages for MSME. Certainly these efforts taken by Central Government will promote the sector internationally and leaves its multiplier effect at different level including generation of huge employment and entrepreneurial opportunities.

Conclusion : In the Indian scenario amid the ongoing global crisis of Covid-19, the economic perspective discusses that the MSMEs are the ones that offer employment to a major portion of the economically weaker sections of the country. They are the backbone of our business ecosystem. The MSME will develop very smoothly if the above support is provided to them within time framework, so that the MSME will become a major contributor in achieving the vision of Self-Reliant India. It is equally important that the MSMEs need to be completely aware of the government promotional initiatives and harness their benefits. Government schemes should be monitored and effectively modified to suit the need of the present MSME sector to ensure their economic efficiency.

References:

www.ibef.org

<https://www.financialexpress.com/industry/sme/msme-fin-finance-minister-nirmala-sithraman-6-relief-measures-for-msmes-small-businesses-to-survive-covid-19/1958150/>

<https://www.newindianexpress.com/business/2020/may/13/covid-19-economic-package-relief-for-msmes-with-definition-change-dues-repayment-collateral-free-2142989.html>

<https://taxguru.in/finance/decoding-covid-19-relief-package-msmes.html>

<https://www.profitbooks.net/atmanirbhar-bharat-package-part1/>

<https://irisgst.com/measures-released-by-the-government-for-msmes/>

<https://government.economictimes.indiatimes.com/news/economy/opinion-impact-of-covid-19-on-the-indian-economy/75021731>

<https://www.financialexpress.com/industry/sme/msme-fin-finance-minister-nirmala-sithraman-6-relief-measures-for-msmes-small-businesses-to-survive-covid-19/1958150/>

<https://msme.gov.in/sites/default/files/ActiononCOVID-19ReliefforMSMESector.pdf>

AN ANALYTICAL STUDY OF BANKING CONSOLIDATION AND THEIR IMPACT ON INDIAN BANKING SECTOR

Mr. Jawale Gautam Ramchandra

*Assistant Professor, Economics Dept. P.D.Karkhanis College of Arts & Commerce
Ambernath-East Email.:gautamjawale09@gmail.com Mobile no.:7057709829*

Abstract

At present banking, system in India is evolving with a mixture of bank types serving different segments of the economy. This paper aims to look at the literature available on the bank consolidation with a special stress on Indian scenario. The problem of NPAs is becoming dire with each passing day. All these factors along with the aim of strengthening the banking sector, it was felt to bring a paradigm change in the banking sector which will not only provide the fillip but also curb the lapses in the banking sector. This brought into picture the mammoth merger of Banks

Key Words: *Psu Bank, Consolidation of the banks.*

Introduction:

The banking system in India has undoubtedly earned numerous outstanding achievements, in a comparatively short time, for the World's largest and the most diverse democracy. There have been several reforms in the Indian banking sector, as well as quite a few successful mergers and acquisitions, which have helped it, grow manifold. The year 1968 witnessed an ordinance issued by the Government of India and 14 large commercial banks in the country were nationalized. These fourteen banks, back then, contained a whopping eighty five per cent of the total bank deposits in our country. 1980, was witness to yet another round of nationalization and six more commercial banks came under the government control. With this huge leap, an enormous ninety one per cent of the banking sector came under direct control of the Indian Government. With this, the number of

Nationalized banks in India rose to twenty. Sometime later, in the year 1993, the government took yet another stride towards economic prosperity and made a turn towards merger of banks. The New Bank of India was merged with the Punjab National Bank (PNB).

This was the first merger between nationalized banks, ever witnessed in Indian history and consequently, the number of nationalized banks in India was reduced from twenty to nineteen and that remains the same till date. In today's global marketplace, banking organizations have greatly expanded the scope and complexity of their activities and face an ever changing and increasingly complex regulatory environment. It has been realized globally that mergers and acquisition is only way for gaining competitive advantage domestically and internationally and as such the whole range of industries are looking for strategic acquisitions within India and abroad.

Meaning of Merger:

A merger is a deal to unite two existing companies into one new company. There are several types of mergers and also several reasons why companies complete mergers. Most mergers unite two existing companies into one newly named company. Mergers and acquisitions are commonly done to expand a company's reach, expand into new segments, or gain market share.

Meaning of Acquisition:

An acquisition is a corporate action in which a company buys most, if not all, of another firm's ownership stakes to assume control of it. An acquisition occurs when a buying company obtains more than 50% ownership in a target company. As part of the exchange, the acquiring company often purchases the target company's stock and other assets, which allows the acquiring company to make decisions regarding the newly acquired assets without the approval of the target company's shareholders.

Review of Literature:

Several studies have been conducted to examine the impact of mergers and Acquisition. **Anand Manoj & Singh Jagandeep** (2008) studied the impact of merger announcements of five banks in the Indian Banking Sector on the share holder bank. These mergers were the Times Bank merged with the HDFC Bank, the Bank of Madurai with the ICICI Bank, the ICICI Ltd with the ICICI Bank, the Global Trust Bank merged with the Oriental Bank of commerce and the Bank of Punjab merged with the centurion Bank. The announcement of merger of Bank had positive and significant impact on shareholder's wealth.

The effect on both the acquiring and the target banks, the result showed that the agreement with the European and the US Banks Merger and Acquisitions except for the facts the value of shareholder of bidder Banks have been destroyed in the US context, the market value of weighted Capital Adequacy Ratio of the combined Bank portfolio as a result of merger announcement is 4.29% in a three day period window and 9.71 % in a Eleven days period event window. The event study is used for proving the positive impact of merger on the bidder Banks.

Sinha Pankaj & Gupta Sushant (2011), studied a pre and post analysis of firms and concluded that it had positive effect as their profitability, in most of the cases deteriorated liquidity. After the period of few years of Merger and Acquisitions(M&As) it came to the point that companies may have been able to leverage the synergies arising out of the merger and Acquisition that have not been able to manage their liquidity. Study showed the comparison of pre and post analysis of the firms. It also indicated the positive effects on the basis of some financial parameter like Earnings before Interest and Tax (EBIT), Return on shareholder funds, Profit margin, Interest Coverage, Current Ratio and Cost Efficiency etc.

Goyal K.A. & Joshi vijay (2011) in their paper, gave an overview on Indian Banking Industry & highlighted the changes occurred in the banking sector after post liberalisation. This study examined the need for M&A in Indian banking. It also gave the idea of changes that occurred after M&A in the Indian banking sector in terms of financial, human resources and legal between merger and evaluation. The study further finds that every second merger is a success in terms of either cost efficiency or profit efficiency.

Altunba etal (2008) also examined the impact of European Union Bank's strategic similarities on post-merger performance. The study found that on average, bank mergers have resulted in improved performance. The study also found that for domestic deals, it can be quite costly to integrate institutions which are dissimilar in terms of their loans, earning costs, deposits and size.

Aggarwal A.K. (2006) in the study also concluded that the financial sector reforms have aided the banking industry to optimally harness the operational flexibility and functional autonomy for enhancing efficiency, productivity and profitability gains. As a strong banking system is critical for sound economic growth, it is essential to improve the comprehensiveness and quality of the banking system further to fillip efficiency into the performance of the real sectors.

Objectives of Study

1. To Examinerecent trends in the banks Mergers in Indian banking system.
2. To study consolidation of banks and their impact on Indian banking sector since reforms.
3. To find out the benefit ofbank merging to Indian banks.

Research Methodology

Secondary data collection tools are used for the studyvarious web sites have been observed and stud-ied and in the secondary data collection various study material and research works which have been done on mergers and acquisitions have been studied. Important and related data has been gathered and used for this research work.For the purpose of evaluation, investigation data is collected from Merger and Acquisitions (M&A's) of the Indian banking industry. The financial and accounting data of banks is collect-ed from companies Annual Report to examine the impact of M&A's on the performance of banks. Financial data has been collected from Bombay Stock Exchange (BSE), National Stock Exchange (NSE), Securities and Exchange Board of India (SEBI), Money control for the study and other websites.

Overview of Indian Banking Industry

The history of Indian Banking shows that seeds of banking in India were sown back in the 18th century when efforts were made to establish the General Bank of India and Bank of Hindustan in 1786 and 1790 respectively. Later some more banks like Bank of Bengal, Bank of Bombay and the Bank of Madras were established under the charter of British East India Company. These three banks were merged in 1921 and it formed the Imperial Bank of India, which later became the State Bank of India. The period between 1906 and 1911 witnessed the establishment of banks such as Bank of India, Bank of Baroda, Canara Bank, Corporation Bank, Indian Bank and Central Bank of India; these banks have survived to the present. The banking sector in India can be divided into two era i.e. pre-liberalization era and post-liberalization era since 1991. In the pre-liberalization era, the Government of India nationalized the 14 largest commercial banks in 1969. A second dose of nationalization of six more commercial banks followed in 1980. The stated reason for the nationalization was to give the government more control of credit delivery. Later, in the year 1993, the government merged New Bank of India with Punjab National Bank. It was only the merger between nationalized banks and resulted in the reduction of the number of nationalized banks from 20 to 19

Recent Trends in Banks Regarding the Merger and Acquisition

Name of the acquiring bank	Bank targeted	Year in which the merger took place
Kotak Mahindra Bank	ING Vyasa Bank	2014
ICICI Bank	Bank of Rajasthan Ltd.	2010
HDFC Bank	Centurion Bank of Punjab	2008
Indian Overseas Bank	Bharat Overseas Bank	2007
Federal Bank	Ganesh Bank of Kurandwad	2006
Industrial Development Bank of Indi	United Western Bank	2006
Centurion Bank of Punjab	Lord Krishna Bank	2006
ICICI bank	Sangli Bank	2006
Bank of Punjab	Centurion Bank	2005
Industrial Development Bank of India	IDBI Bank Ltd.	2004
Bank of Baroda	South Gujarat Local Area Bank	2004
Oriental Bank of Commerce	Global Trust Bank	2004
Punjab National Bank	Nedungadi Bank Ltd	2003

Benefits Of Merger To Indian Banks

With a view to triumphantly facing global competition M&A are the effective tool. M &A help banks to acquire competitive size, an opportunity to gain sizeable market share, both domestic and international by building brand image and gainfully reducing the cost of product development and delivery. However bank mergers should keep in mind the inherent strength and weaknesses of both the entities. Fundamental features like portfolio, NPA levels, capital adequacy, technology levels, cultural divergence, and employee issues should be meticulously examined.

After clearly understanding the motives and rationale for merger, we studied the mergers of 17 banks in India. In this analysis, we can identify following benefits of mergers to the all participants.

- Sick banks survived after merger
- Enhanced branch network geographically
- Larger customer base (rural reach)
- Increased market share
- Attainment of infrastructure

Benefits Of Mergers And Acquisitions

Growth or diversification: Companies that desire rapid growth in size or market share or diversification in the range of their products may find that a merger can be used to full-fill the objective instead of going through the tome consuming process of internal growth or diversification. The firm may achieve the same objective in a short period by merging with an existing firm. In addition such a strategy is often less costly than the alternative of developing the necessary production capability and capacity.

Bank Mergers in India

After the introduction of financial sector reforms starting early nineties, consolidation of banks assumed significance. The process also gained momentum after the Narasimham Committee-1 (1991), which put forward the broad pattern of banking sector (3 or 4 large banks, 8 to 10 national banks, local banks and rural banks). The consolidation process was also reiterated by the S.H.Khan committee (1997), Narasimham committee-II (1998), Raghuram Rajan committee(2009), Committee on Fuller Capital Account Convertibility(2006) and Committee on Financial Sector Assessment(2009). All these committees viewed that restructuring of Indian banking system is required and this restructuring should be market driven based on viability and profitability considerations brought about through a process of M&A.

The following table shows that since the first round of bank nationalisation in 1969, there were 41 mergers in India. The nature of bank mergers in India has been as follows

Nature of bank mergers in India

Nature of merger	No. of cases
Public sector banks with public sector banks	3
Private sector banks with public sector banks	24
Private sector banks with Private sector banks	14
Total	41

Limitations of The Study

1. The study ignores the impact of possible differences in the accounting methods adopted by different companies.
2. The factors which effect the M & A performance may not be same for all companies.
3. The cost of acquisition for mergers is not considered in the methodology.
4. Analysis and Interpretation

Conclusions:

- The banking system, which was over -regulated and over administered, was freed from all restrictions and entered into an era of competition.
- Since 1992 The entry of modern private banks and foreign banks enhanced competition. Deregulation of interest rates had also intensified competition. In their paper Dr .Shurveer S. Bhanawat, Shilpi Kothari (2013) 13
- Research will evolve the performance of financial institutions only after 1998 and in the wake of Narsimham Committee II.
- The study is micro economic in nature and seeks to analyze the productivity of banking systems. Here an attempt has been made to examine the impact of reforms. The impact of reforms on the profitability of Indian banks has been examined on the basis of

following parameters: Interest income to Total assets, Operating Profit to Total Asset, Return on Asset and Return on Advances.

- Rajiv et al (2016), In their study on Banking Reforms mentioned that Public Sector Banks (PSBs) in India are struggling with high NPAs (Non – Performing Assets) which have been rising steadily since 2009 -10. These banks continue to face the dual problem of significant asset stress and inadequate capitalisation, which has influenced their growth.
- Around 27 PSBs wrote off a staggering Rs 1.14 lakh crore of bad loans during FY12-15. The Punjab National Bank (PNB), the fourth largest state-owned bank by assets, announced that its gross NPAs touched 8.5% of the loan book in December 2015, highest in eleven years.
- Without government recapitalisation, some of these banks may find its lending activity squeezed.

References:

- Ritika Gaubathe *Indian Banking Industry: Evolution, Transformation & the Road Ahead* //, *Pacific Business Review International*, Vol 5 No 1, pp. 85-97.
- Bharathi. N. (2007), *Indian Banking and Finance – A Paradigm Shift*
- Myers, M. D. (2007), *Qualitative Research in Information Systems* //, *MIS Quarterly*, vol. 21 No. 2, pp.241-242.
- Charan Singh, Namrata, Gaurav, *Impact of Foreign Bank's on the Indian Economy* //, working paper 451.
- S. Chawla, K. K. Uppal, K. Malhotra, *'Indian Banking Towards 21st Century'*. Deep and Deep Publications, New Delhi, 1988.
- Bonin, John P Wachtel, *'Toward Market-Oriented banking in the Economics in Transition'*, Cambridge UK, 1999.
- Ritika Gauba, —*The Indian Banking Industry : Evolution, Transformation & The Road Ahead* //, *Pacific Business Review International*, Vol 5 No 1, pp. 85 -97.
- Ministry of Finance (1991), *Report of the Committee on the financial system (Narasimham Committee)*, New Delhi, Government of India.
- M. Kartik and Ganesh, *Changing Landscape of Indian Banking System* //, *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*, Vol. 2. No.12, pp. 34 -49.
- Dr .Shurveer S. Bhanawat, Shilpi Kothari, *Impact of Banking Sector Reforms on Profitability of Banking Industry in India* //, *Pacific Business Review International*, Vol 6 No 6, pp. 60 -65.
- Rajiv et. al, —*Banking Sector Reforms in India* //, Centre for Policy Research, 2016

A STUDY ON IMPACT OF FARM BILLS ON FARMERS, PROS, CONS & CHALLENGES

Raju Ambhore

Assistant Professor- Department of Business Economics, Laxmichand Golwala College of Commerce and Economics, Ghatkopar, (East) Mumbai, University of Mumbai.

Email- id-rajambhore999@gmail.com mob-8805315671

Abstract

India's agricultural sector has been liberalized and sort of privatized by the new Farmers bill 2020 by eliminating the dangerous middlemen, facilitating better realizations for farmers, attracting investment and enhancing technology in the sector.

In the past Maharashtra Agricultural Produce Marketing Rules explicitly says that agricultural produce can only be marketed at the APMCs to prevent exploitation of the farmer. Such laws lack in practicality and are poor in the enactment and cause a monopoly of market players or middlemen.

Millions of farmers who are situated far away from cities can't travel because of higher costs of transportation. To remove these loopholes the new Farmers bill has been passed by the government this research paper high light on the farm bills and it's a impact on farmers.

Keywords: Agriculture and, Economics Reforms, Farm Bills.

1. Introduction:

At the end of September 2020, the Farmer's Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Bill, 2020, and the Farmers (Empowerment and Protection) Price Assurance and Farm Services Bill, 2020 were approved and notified as legislation. The primary provisions of the proposed legislation are intended to assist small and marginal farmers, who have no means of either negotiating for a better price for their produce or investing in technology in order to increase farm productivity. The Agri market bill seeks to allow farmers to sell their produce to whoever they want outside 'mandis'. Even at their farm gates, everyone may purchase their produce. Although 'commission agents' of the 'mandis' and states could lose 'commissions' and 'mandi fees' respectively (the main reasons for the protests), by competition and cost-cutting on transport, farmers will get better prices by this law.

On September 27, 2020, the president of India Mr. Ram Nath Kovind gave his assent to the three farm reform bills - The Farmers' Produce Trade and Commerce (Promotion And Facilitation) Bill 2020, The Farmers (Empowerment and Protection) Agreement on Price Assurance and Farm Services Bill 2020, and The Essential Commodities (Amendment) Bill 2020. These bills have been passed by the parliament in the recently concluded Monsoon season. Our Prime Minister Mr. Narendra Modi hailed by passage of these bills by saying "A watershed moment in the history of Indian agriculture!"

But the thing to worry about is the farmers for whose betterment these Acts have been made are on streets protesting these Acts. Farmers' organizations like Bhartiya Kisan Union (BKU) and the All India Kisan Sangharsh Coordination Committee (AIKSCC) have been protesting the bills from September 2020 itself. They have raised the slogan of 'KISAN BACHAO MANDI

BACHAO' this research highlight on the reforms brought by new Acts, why are farmers protesting and way forward.

Keywords: Farmers, Farm bills 2020 Farmers Union.

2. Research Gap:

Most of the research study is on farmers and the minimum support price for the farm product but there is a need to study on the laws announced by government and its advantages and disadvantages to the farmers therefore this study highlight on the farm bills and its Pros & Cons.

3. Review of Literature:

Puneet Sethi, Co-Founder and Director, FarmPal(an agritech platform that organises the post-harvest supply chain), says, "We have discussed the bills with our farmers, and by and large, there does not seem to be any opposition to them. Large farmer dynamics are very different from small farmers with marginal landholdings who constitute most of Indian agriculture. The larger farmers who tend to benefit more from the earlier scenario might have more reason to protest."

Farmers organizations like Bhartiya Kisan Union (BKU) and the All India Kisan Sangharsh Coordination Committee (AIKSCC) have been protesting the bills from September 2020 itself. They have raised the slogan of 'KISANBACHAOMANDIBACHAO' in this article we will discuss the reforms brought by new Acts, why are farmers protesting and way forward.

The Farmers' Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Bill 2020 or The Market Place Law We have already discussed the process current lying place well according to the new market place law, farmers can sell their produce anywhere not just in the APMC approved mandis or market places but literally anywhere i.e., they can sell inside the state, outside the state, or if they wish they can also sell it online. Which means according to union government this law is been brought in to give freedom of choice to farmers they will have a variety of market places. The government says, this is actually going to do well to them because they can choose from several options.

Kailās Chandra Samal in the midst of strong protests from opposition members Over their demand for a division of votes on their motion to refer the legislation to a select committee, the Rajya Sabha has passed two primary farm bills. The Upper House passed. The Farmer's Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Bill, 2020, by voice vote, and the Price Guarantee and Farm Services Bill Agreement for Farmers (Empowerment and Protection), 2020. The bills have already been passed by Lok Sabha and have now been informed on 27th September, 2020 as legislation. On the other hand, contract farming legislation would enable farmers to enter into a pre-agreed price contract with agribusiness companies or large retailers for their goods. This will assist small and marginal farmers as the law will move from the farmer to the sponsor the risk of market unpredictability. The 2020 Essential Commodities (Amendment) Bill seeks to delete the list of essential commodities such as cereals, pulses, oilseeds, edible oils, Onions and potatoes. It implies that, except in exceptional circumstances such as war and natural calamities, the law would do away with the imposition of stock-holding limits on such products.

4. Objectives of the Study:

This research study has following objectives:

1. To know the awareness among the people about the new farmer bill passed by the government
2. To know about the benefits of the bills.
3. To know about the how its effect to the farmer its advantages and disadvantages.

5. Research Methodology:

For this research secondary data has been collected from the various issues of Reports on farm bills as published by various articles and central statistic organization agriculture department.

In these research journals, articles, research paper, books etc. has also been collect secondary data and information.

In this research the study is based on analysis of farm bills 2020, and its impact on farmers and agriculture market.

What is Farmers Bill 2020

The talk about Farmers Bill 2020 sparked a lot of controversies in our country over the past few months. While the government's claim is that it is a historic step to the benefit of farmers, the oppositions described it as a 'black law'.

Since the bill may destroy the existing system of Minimum Support Price (MSP) and the APMC Mandis, Farmers are skeptical about losing out on government's ongoing welfare benefits established in favor of farmers.

Farmers Bill or the Indian Agriculture Acts 2020, were approved in Lok Sabha and Rajya Sabha on 17 September 2020 and 20 September 2020 respectively.

Farm Bill 2020: Demand of the Farmers

- The demands of the farmers include revocation of all three lawsturned bills:
The Bills have not been revoked and the Lok Sabha passed the Farmers' Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Bill, 2020 & The Farmers (Empowerment and Protection) Agreement on Price Assurance and Farm Services Bill, 2020 amidst the protests.
- The mandi system remains intact and their loans be cleared.
The bills had been claimed by the farmers to dismantle the monopoly of the mandis but it is rather introducing an additional market channel running parallelly with the existing system to ensure free trade. This new legislation has nothing to do with the MSPs, it is merely providing freedom of choice to sell and buy the produces outside the mandis, as stated by Agriculture Minister Narendra Singh Tomar.
- Later in line with the 2006 Swami Nathan report by 'The National Commission on Farmers' law should be promulgated for MSP to be at least 50% more than the weighted average cost of production and if the MSP is not paid, it must be a penalized.
- A law should be put in place that will guarantee payments from the buyers through middlemen. Middlemen also make money by selling the product for more than its purchase price.

Pros & Cons of the new Farm Bills

Pros of the new Farm Bills

- The farmers had moved towards a freer and more flexible system.
- Selling produces outside the physical territory of the mandis will be an additional marketing channel for the farmers.
- The new bill has not brought any major drastic changes, only a parallel system working with the existing system. Prior to these bills, farmers can sell their produce to the whole world, but via the e- NAM system.
- The amendment to the Essential Commodities Act which is one of the three bills under protest removes the scare or fear of the farmers that traders who buy from farmers would be punished for holding stocks that are deemed excess and inflicting losses for the farmers.
- The bills ensure that the farmer or the producer is given the same attention as production is and the farmer gets the stipulated price for crops, so that farming survives.
- The prime minister **Narendra Modi** tweeted on September 20th, that the “system of MSP will remain” and “government procurement will continue”. The Agriculture Minister also stated that past governments actually never thought it mandatory to introduce a law for MSP.
- In the existing APMC system, it is mandatory for farmers to go through a trader (via Mandis) so as to sell their produce to consumers and companies and they receive Minimum Selling Prices for their produce. It was this very system that has influenced the rise to a cartel led by traders and uncompetitive markets due to which the farmers are paid MSP (a very low price) for their produces.

Cons of the Farm Bills

- The Farm Bills hampers with the monopoly of APMC (agricultural produce market committee) mandis, thereby allowing sale and purchase of crops outside these state government-regulated market yards or mandis.
- The Farmers’ Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Bill does not give any statutory backing to MSP. The farmers have nothing to do with the legal system but everything to do with the MSP, a price at which they sell their produce, there is not even a mention of either “MSP” or “Procurement” in the said bill.
- The government declares MSPs for crops, but there has been no law mandating their implementation.
- The only crop where MSP payment has some statutory implementation is sugarcane for which FRP is determined. This is due to its pricing being governed by the Sugarcane (Control) Order, 1966 issued under **the Essential Commodities Act**.
- The new bills are placing farmers and traders at the mercy of civil servants, rather than of the courts.

Challenges:

1. There is mistrust in farmers on the government for passing the bills without debate. Implementing the laws in these circumstances will be a challenge
2. As the restrictions on storing some products are removed, imports of those products may increase. So, protecting domestic farmers from such imports will also be a challenge.

Future Scope Of The Study :

There future scope on this bills for the researcher to have a research on following area.

Breaker monopoly of mandies

Improve farmers' income

Improve agriculture business

Lender legl platform for farmer to enter into contract

Limitations Of The Study :

This research study has the following limitations.

- 1.This research is considering the impact of farm bills on farmers and market only.
2. This research has not take into account the impact of bills on small farmers.
3. This study has not highlighted.
4. Thsresearch has not focused on APMC.

Conclusion:

Some politicians claim the solution is government purchase of all farm produce at a high price. Global experience shows, however, that if the government-guaranteed price is above international levels, this will cause a surplus for which domestic or foreign demand is not present. High farm support prices were used by the European Union, which produced mountains of unsold meat and butter and lakes of milk, which were eventually sold to the Soviet Union at a huge loss.

The EU has now shifted mainly to direct farmers' income support. With Telangana's RythuBandhu scheme (Rs. 10,000.00 per acre) and Modi's PM- Kisan scheme (Rs. 6,000.00 per acre), India is moving in a similar direction. The best is Odisha's KALIYA, which not only provides landowners but also tenants and shareholders with cash transfers (Rs. 10,000.00 per acre); Rs. 12,500.00 to landless households to start poultry, goat-rearing and fisheries; Rs. 25,000.00 over five years to purchase inputs for small and marginal farmers; and insurance benefits. In short, in the meantime, farmers need freedom to sell, move out of farming, and cash support rather than high prices and the new farm act will help the Indian farmers.

References

National Commission on Farmers'

Articles.

Indais Rural Economy

Website

<https://www.thehindubusinessline.com/economy/agri-business/how-many-farmers-are-there-in-India-government-has-no-clue/article30614882.ece>

<http://swaminomics.org/farm-laws-to-bring-more-freedom-and-better-prices/>

<https://indianexpress.com/article/explained/an-expert-explains-farm-acts-and-federalism-6622769/>

GIG ECONOMY, INDUSTRY 4.0 & DE-GLOBALISATION

Dr. Rajesh P. Kamble

Dr. Babasaheb Ambedkar College, Bramhpuri, Dist-Chandrapur

Abstract

Globalization was introduced to India in 1991, when the Indian government introduced to India a set of reforms for the ailing Indian economy to prevent it from going further crisis. These reforms were the liberalization, privatization and globalization reforms. We have seen major changes in India since 1991. Globalization has had impact in the economic, social, cultural, political, economical and ethical changes. The worst effect was on Indian culture the transition being from traditional to modern, old to new, national to global.

Indian culture has been defined different by people. The different definitions attach to culture is based on the differences in the orientation of the people. Tyler states that culture is the complex which includes knowledge, belief, arts, moral, laws, customs and every other capabilities and habits acquired by man as a member of the society. Indian culture is that has its own personality and identity. We human being doesn't the same. Every moment, we are being transformed culture changes exactly the same way as human being change. In short, culture is dynamic. Boiardo states that culture is a continuous process of changes. It gives a community a sense of dignity, continuity, security and binds society together.

Key Words: *Globalization, Culture, Society, Gig Economy, Industry, Language*

Defining Globalization Socialization of people for improving business and financial activities across the globe can be referred as globalization. It is not a new phenomenon as people kept searching new places and avenues to increase their business activities as evident by explorations of Vasco-digamma, Columbus and East India Company. Bitter experiences from East India Companies & British rule makes Indian little bit cautious for delay in liberalization in India. In literary terms, globalization refers to the spread of new forms of non-territorial social activity. To make term more clearly, Globalization has been defined as the process of rapid integration of countries and happening through greater foreign trade and foreign investment. Liberalization began to hold its foot on barren lands of developing countries like India by means of reduction in excise duties on electronic goods in a fixed time frame. Indian government did the same and liberalized the trade and investment due to the pressure from world trade organization. Import duties were cut down phase-wise to allow MNC's operate in India on equality basis. As a result globalization has brought to India new technologies, new products and also the economic opportunities. There is no denying of the fact that globalization has brought cheers to people life by opening new vistas of employment. It has also made in-roads in the cultural heritage of this country.

Impact of globalization on Indian Culture and Community

Indian culture which was mainly governed by spiritual values has undergone significant changes because of globalization. The impact of globalization on the culture is immense and diverse. It has affected the cultural aspect of people in different ways. India's diverse and deeply rooted culture which have always been and still is influenced by a lot of different region, language, and taste in movies, fashion, preferences, music, relationships between members of opposite sex, recreational activities and dance forms. The impact of globalization was less in the form areas

of food habits, importance of mother tongue and changing relationships in society. It has led to good and bad effects on lives of the people.

Culture as explained in oxford advanced learner's dictionary means the customs and beliefs, art, way of life and social organization of a particular country or groups. Culture includes various customs, attitudes, thinking, ideas, art and group of people. These all things are transmitted and evolved through the changes brought by globalization. Globalization deals with many things from how people live, how they think, how they participate in activities and how they involve in everything connected with the society.

It has brought profound change in every aspect of culture and community. It is reducing the distances among the people and increasing interrelationships of people around the world. Today, information technologies have developed the globe, cherished cultural heritage and made it available to all conveniently. Due to advent in globalization the distance is bridged in various fields.

Negative Impacts of Globalization

Globalization has also its some negative impacts. Commercialization of culture is one of the negative impacts of globalization. Goods and services have taken commercialize from because food, clothes, trend, art, images etc. are sold in the markets. Due to globalization our approach regarding the family members is changing. The traditional significant values are vanishing and less significant values are generating. Swami Vivekananda foresaw the dangers of globalization as early as in 1893, when he spoke at the parliament of the world religions in Chicago.

Nowadays, people are interested in using English as official language rather than regional languages. People have given preference to English language everywhere without using and reading books written in foreign language than in local languages.

The internet is performing an important role in the development of globalization. Because, globalization has changed local nature of culture and accepting it's nature at national and international level. Globalization does not have its more effect in rural areas due to some hindrances. It does not have positive impact in agriculture field also.

Conclusion: In the world of competition, globalization is increasing, Societies are multicultural which involves various ways lifestyles, which are affected by globalization. This increasing globalization is trying to create same society and culture which is bringing uniformity in the globe. Globalization focuses on the political, economical and cultural atmosphere. Indian culture is also affected by the forces of globalization. In the 21st century globalization is being talked everywhere by everyone. Different national and international organizations are studying the impact of globalization on various aspects of life. Globalization is advantageous as well as disadvantageous to the people of the globe. Therefore, people should study it first and then turns towards the way, which will be suitable to them.

References

- Lechner, Frank (2002), Globalization in a multi-ethnic state.*
- Croucher, Sheila L. Globalization and Belonging : the politics of identity in a changing world. New York : Rowman of Littlefield.*
- Erosov, B. and Y. Sing (1991). The Sociology of Culture, Moscow: Progress Publishers.*
- Appadurai, A. (1996). Modernity at Large : Cultural Dimensions of Globalization, Minneapolis : University of Minnesota Press.*
- Akande, Wole (2002). Drawback of Cultural Globalization.*
- Carden, Art (2008). Does Globalization Destroy Culture? The Independent Institute.*
- Jouise Overgaard , An Analysis of Indian Culture in an Era of Globalization.*

ATMANIRBHAR BHARAT ABHIYAN (SELF-RELIANT INDIA MISSION) AND AREAS OF REFORMS

R. K. Jumale & Dr. Jyotsna Jumale

¹Research Scholar (Dept. of Physics) N.H.College Bramhmapuri Dist. Chandrapur ,
riteshjumale2@gmail.com

²Dept. of Physics R.S. Bidkar College, Hinganghat, Distt. Wardha, jyotsnajumale21@gmail.com

Abstract

The Prime Minister Narendra Modi announced an economic package of 20 lakh crore rupees, starting a campaign for self-reliant India. 'Vasudhaiva kutumbakam' the world is one family is the philosophy behind Atmanirbhar Bharat. And, India has proved this by acting as a responsible global citizen by sending medicines, protective gear and testing kits, unconditionally, to 89 countries. The pillars of Atmanirbhar Bharat are economy, infrastructure, system, vibrant democracy and demand. It was clarified that "vocal for local" to make it global should not be misconceived as protectionism. The package will act as an important link to the self-reliance campaign. Recently, the government made the economic announcements related to the Corona crisis, which were the decisions of the Reserve Bank and add the economic package that is being announced. So it is about 20 lakh crore rupees, this package is about 10% of India's GDP. This package of 20 lakh crore rupees will give a new impetus to the self-reliant India campaign for the country's growth story in 2020. According to the World Bank's estimate that the growth rate of the Indian economy will fall to just 5% in the financial year 2019-20, then there will be a drastic decline in the growth rate of the economy on a comparative basis in 2020-21 which will come down to just 2.8%. stated in that the epidemic came at a time when the Indian economy was already suffering from sluggishness due to pressure on the financial sector. Corona virus has increased further pressure on it. The government is providing a special economic package to overcome this situation and revive the economy, which will help in providing relief to public and private investment.

Keywords: Covid-19, Atmanirbhar Bharat Abhiyan, five pillars

Introduction:-

Objective:

1. To understand the origin of Atmanirbhar Bharat Abhiyan.
2. To understand the Five Pillars of the Atmanirbhar Bharat Abhiyan.

1. Introductio

Objective:

1. To understand the origin of Atmanirbhar Bharat Abhiyan.
2. To understand the Five Pillars of the Atmanirbhar Bharat Abhiyan

Dimensions of Self-reliant India

In the era of current globalization, the definition of self-reliance has changed. Self-reliance is different from autism. India believes in the concept of Vasudhaiva Kutumbakam. Because India is a part of the world, so if India progresses, it also contributes to the progress of the world. Exclusion of globalization or protectionism will not be promoted in the creation of self-reliant India but will help in the development of the world. In the first phase of the direction of building self-reliant India, sectors like textiles, electronics, plastics, toys will be encouraged and in the second phase, sectors like gems and jewelry pharma, steel will be encouraged. 10 regions have been identified in which domestic production will be encouraged. The government has also

decided to cut the imports of these areas. This includes furniture, footwear and air conditioners, capital goods and machinery, mobile and electronics, gems and jewelry, pharmaceuticals, textiles, etc.

Five main pillars of self-reliant India.

Economy: based on a big boom in place of incremental change.

Infrastructure: Infrastructure that becomes the hallmark of modern India.

Technology: A system based on 21st century technology driven systems.

Dynamic demography: which is a source of energy for India.

Demand: The full potential of India's demand and supply chain must be harnessed

The mission is also expected to complement 'Make in India initiative' which intends to encourage manufacturing in India.

Development of local supply chain

There are many areas in India where there has been great progress in some parts but in others we are still dependent on other countries in some form. For example India Information Technology sector has made its place in the global market but hardware. Indian companies are not as successful in building. Another example is Indian medicine Industries are mobile assemblies etc. where strengthening of the local supply chain is a must.

Participation in the production chain:

Along with industrial development, there will be major changes in the form of production and the working style of companies / industries. In this way, agriculture and other sectors are prepared to adapt to these changes and focus on industrial development as well as rural economy can go. For example, the participation of rural areas in industrial production numbers can be ensured by encouraging the establishment of small industrial units at the local level for packaging various types of agricultural products or manufacturing other products made from them.

Challenges before the campaign:

Recently the Indian industrial sector has seen an increase in cases of active capital and financial liquidity challenge. The pandemic of Kovid-19 has led to increase in industrial sector problems due to stagnation of industrial activity and reduced market demand Currently, Indian companies do not have much experience in many fields, so maintaining quality of products and services will be a major challenge to stay competitive in the global market while keeping costs to a minimum.

According to experts, one of the main reasons for most companies coming out of China to India is the lack of a strong infrastructure in the Indian industrial sector. Over the years, Indian producers have been dependent on imports in some form or the other. Assistance to businessmen can be released only in accordance with free trade agreements and international trade union standards.

Conclusion

There is a need to empower the citizens of the country after the circumstances that have arisen due to the Corona which can solve the problems related to the country. Despite many challenges

facing the self-reliant India campaign, India needs to invest in those industries to strengthen the industrial sector. To do there is a need in which India is expected to emerge as a global power. Reforms were announced not only in the micro, small and medium enterprises sector through self-sufficient relief packages but also in long-term reforms including coal and mining sectors.

References

ATMANIRBHAR BHARAT ABHIYAN: AN ANALYTICAL REVIEW

Dr. Smita Dubey, Dr. Harish K. Dubey-Dogo Rangsang Research Journal UGC Care Group I Journal ISSN : 2347-7180 Vol-10 Issue-07 No. 4 July 2020

Joshi, Vijay and Panigrahi, Ashok and Pitke, Manish, Vision of 'ATMA Nirbhar Bharat' Role and Significance of MSME (December 7, 2020). THE MANAGEMENT ACCOUNTANT, DEC. 2020, VOL.-55, NO. - 12, PAGE - 44-47, ISSN: 0972-3528., Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3743934>

Sharma Subhash, Viswa Vision for Atmanirbhar Bharat (October 5, 2020). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3705150> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3705150>

<https://indianexpress.com/article/india/atmanirbhar-bharat-abhiyan-pm-modi-economic-package-6406850/>

Aatma Nirbhar Bharat Package – Progress So Far <https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1638112>

Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan & Indian Economy -Dr.S.J.Bhavsar , http://cmrj.in/JAS-20_6-Bhavsar-commerce..pdf,www.cmrj.in(ISSN 2456-1665)

SELF-RELIANT INDIA AND NEW EDUCATION POLICY

Nitasha Walia

(Research Scholar), Lovely Professional University Phagwara, Punjab
nitashawalia3@gmail.com

Abstract

Education is a necessity for national development and better quality of life. Education broadens the thinking of individuals and leads to new innovations. The National Education Policy 2020, was approved by the Union Cabinet of India on 29 July 2020, outlines the vision of India's new education system. The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. Hon'ble Prime Minister during his address to the Nation on 12th May used the term Atma-nirbhar Bharat i.e. Self-Reliant India. The new National Education Policy is a step towards Atmanirbhar Bharat (self-reliant India). It aims to strengthen research and development, innovation and entrepreneurship in the country. An education system based on quality and equity, holistic development of individuals and multidisciplinary education will lead to a Self-Reliant India.

Keywords: National Education Policy, Self-Reliant India, Atmanirbhar Bharat.

Introduction

NEP 2020 is a elaborate planning document. The Union Human Resource Ministry formulated the 'Draft National Education Policy, 2019' to keep pace with various development in all stages of education. The National Policy on Education (NPE) is a policy formulated by the Government of India to keep in pace with evolving education and society. The policy covers elementary education to higher education in both rural and urban India. The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. The policy is a comprehensive framework for elementary education to higher education as well as vocational training in both rural and urban India. The policy aims to transform India's education system by 2021. There have been many important developments since the formulation of the NPE 1986/92 that have made it vital to formulate a new Policy. The NPE 1986/92 was formulated just before the Internet revolution and so the potential of technology is not laid down in this policy. Since then we have been lagging in the adoption of technology to improve the quality of education, as well as leading to a education system which leads to self-reliant India. Young learners today belong to a generation that is born and raised in technology-rich environments. They will use technologies that haven't been invented so far and enter jobs that don't exist at present. Globalisation and the demands of a knowledge economy and a knowledge society call for emphasis on the need for acquisition of new skills by learners on a regular basis and become lifelong learners. The time lag between the development of new inventions and technologies is very small; so it's the need of the hour to regularly update curriculum for individual and the emerging national development goals. Therefore, it is essential that children and youth in the country are equipped with the knowledge, skills, attitudes and values as well as employable skills that would enable them to contribute to India's social, economic, and political transformation. Hon'ble Prime Minister during his address to the Nation on 12th May, 2020 mentioned that a virus has destroyed the world. Crores of people around the world are facing a crisis. World all over is engaged in a battle to save

precious lives. This crisis is unthinkable as well as unprecedented for mankind. He informed that the state of the world today teaches us that a "Self-reliant India" is the only path. In order to fulfill the dream of making the 21st century India's, the way forward is through ensuring that the country becomes self-reliant. This vision of India - turning crisis into opportunity- is going to prove equally effective for our resolve of self-reliant India as the production of PPE kits, N-95 masks in India has gone up from almost being negligible to 2 lakh each, on a daily basis. Prime Minister remarked that the definition of self-reliance has undergone a change in the globalized world and clarified that when the country talks about self-reliance, it is different from being self-centered. He said that India's culture considers the world as one family, and progress in India is part of, and also contributes to, progress in the whole world.

THE EDUCATION POLICIES

Before independence, the education in India was under the complete control of the British Empire. The education policies, like the one drawn by Macaulay, as would be obvious, were not for providing any quality education to the Indians, but to produce "Babus;" clerks and bureaucrats, to serve the Britishers. After independence, the society went through series of changes, policies were charted and certain reforms were brought in, but no effective change was achieved. The values such as scholarship, innovative thinking and critical analytical attitude were given no place. Successive administrators promoted this mentality, replacing the traditional, cultural and indigenously valid ideology. After the independence, in 1948, a commission headed by the second president of Independent India and one of the greatest teachers, Dr. S. Radhakrishnan commission, tried to revamp the old policies and tried to align them for the present and future. After a long gap of nearly 18 years, Kothari commission in 1966, National Education Policy 1968 and then in 1986, which was modified in 1992 (1986/92), Yashpal Committee of 1993, National Knowledge Commission of 2006, Tandon Committee of 2009 and 3rd NEP of 2019, were the major milestones towards the evolving society and education system.

The National Education Policy (2020)

Well defined and futuristic education policy is essential for a country at school and college levels due to the reason that education leads to economic and social progress. Different countries adopt different education systems by considering the tradition, culture and ideologies. Government of India announced its new Education policy which is based on the recommendations by an expert committee headed by Dr. Kasturirangan, Former chairman of the Indian Space Research Organization (ISRO). In the decades since Independence, we have been preoccupied largely with issues of access and equity, no work was done towards quality of education. Today's education system does not work towards individual's potential and aspirations. The National Education Policy 2020 envisions an India centered education system by considering its tradition, culture, values and ethos to contribute directly to transform the country into an equitable, sustainable, and vibrant knowledge society. The objective of the currently announced NEP 2020 is to provide a multidisciplinary and interdisciplinary liberal education to every aspirant to raise the current gross enrolment ratio (GER) to 50% by 2035. The direction of the global education

development agenda is reflected in the sustainable development goal 4 (SDG4) of the 2030 Agenda for Sustainable Development. SDG4 seeks to “ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all” by 2030.

An integrated yet flexible approach to education. The present Policy begins with viewing early childhood care and education (ECCE) as a part of the Foundational stage of school education. The Policy considers differences in the development of cognitive abilities in children. The flexibility in the first five years will enable equalising of the multiple cognitive abilities of children. This is followed by a Preparatory phase consisting of three years (Grades 3, 4 and 5) of basic education incorporating some textbooks as well as aspects of more formal classroom learning. The next three years of Middle school education (Grades 6, 7 and 8) would involve developing more abstract thinking and subject teaching leading up to a Secondary education phase of four years (Grades 9, 10, 11 and 12). This last phase of four years of secondary school education will facilitate multidisciplinary studies with appropriate exit options besides preparing for the next phase of undergraduate programme of study. The new policy of education relates the various phases of education and how the same will enable continuity, coherence and processes. The policy incorporated multiple exit and entry options for students starting with secondary education stage and going all the way into undergraduate and postgraduate education and research. Despite student may discontinue his/her studies in different phases he/she will be eligible for re-entry and continuing education into the higher levels. The holistic nature of knowledge as imparted through a broad and interwoven education is an important factor for the preparation of students for life, work and to be an effective member of society

Focus on high quality research during masters and doctoral levels are being strengthened with provision of at least three routes into the Master’s degree - a one-year degree, a two-year degree and the integrated five-year degree. The biggest lacuna in the present education system is the lack of a coherent direction for planning and implementation of research at the university level. This Policy encompasses a new National Research Foundation (NRF) that will focus on funding research within the education system, primarily at colleges and universities. The integration of higher education with research, keeping interdisciplinarity as a central concept. This policy ensures that in the years to come, universities will provide opportunities for higher education and research, in a multidisciplinary environment. National Education Policy 2019 suitably integrate professional education thus making education a truly holistic exercise, with flexibility for students to make their own choices, thereby bringing in the best of creativity and originality; leading to self-reliant India.

Self-Reliant India

India’s objective is to take its place beside the United States and China as the third largest economy by 2030-2032, the same period during which this Policy will bring about the biggest transformation. India is the sixth largest economy now and we will reach five trillion in five-seven years taking us to fourth or fifth position. By 2030-2032 we will be the third largest economy at over ten trillion. Our ten trillion economy will not be navigated by natural resources, but by knowledge and human resources. We have not looked ahead into the implications of being

the world's third largest economy. It will be a totally different environment. Ecosystems force us to think differently and achieving this milestone will have consequences all across the country. Are we in position to stand besides the USA and China as the top three largest economies of the world and be confident of prevailing it in the following years? For achieving this we need a society based on a robust education system, with all the requisite attributes and characteristics in the context of changes in knowledge demands, technologies and the way in which society lives and works. We cannot wait until we get to the ten trillion mark to prepare the human resources that we will need. This human and knowledge resources will lead us to self-reliant India.

Conclusion

NEP will impact on the lives of over 50% of the citizens of this country who are below the age of 25 years which is remarkable, therefore needs to be implemented with the utmost care and commitment. The extent to which high quality educational opportunities are made available to children and youth in the coming years will determine the direction of the future of India and its people. The National Education Policy 2019 provides a framework for the transformation of the education system in order to respond to the requirements of fast-changing, knowledge-based societies. It seeks to ensure that human capital, the most important form of capital that would fuel the necessary transformation, is secured and strengthened. Highest priority is for ensuring universal access to an education of high quality that would support India's continued progress, leadership, culture preservation, new innovations and scientific temper which will lead to self-reliant India. Atmanirbhar Bharat Abhiyan as an idea deserves to be understood, analysed, interpreted and followed. In post covid era, the self-reliance in Indian Economy, is necessary for the survival, existence and for attaining excellence by every Indian which will only be possible with holistic education system.

References

- Airan, M. (2020). *Self-reliant India Mission- A Fulcrum in the Growth of Indian Economy*. Student Company Secretary. June, 1–9.
- Aithal, P. S., & Aithal, S. (2020). *Analysis of the Indian National Education Policy 2020 towards Achieving its Objectives*. *International Journal of Management, Technology, and Social Sciences*, August, 19–41. <https://doi.org/10.47992/ijmts.2581.6012.0102>
- Bandyopadhyay B. (2020) *Designing Effective Higher Education Policy in India: Challenges And Opportunities*. XXI Annual International Conference Proceedings; January 2020. http://www.internationalconference.in/XXI_AIC/INDEX.HTM
- Kurien, A., & Chandramana, S. B. (2020). *Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education*. December. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.13332413.v1>
- National Draft Education Policy. (2019). *Draft National Education Policy 2019*. Retrieved from <https://innovate.mygov.in/wp-content/uploads/2019/06/mygov15596510111.pdf>
- Panditrao, M. M., & Panditrao, M. M. (2020). *National Education Policy 2020: What is in it for a student, a parent, a teacher, or us, as a Higher Education Institution/University?* *Adesh University Journal of Medical Sciences & Research*, 2(2), 70–79. https://doi.org/10.25259/aujmsr_32_2020
- Sarukkai, S. (2020). *Self-reliant India: self of a nation or a national self?* *Journal of Social and Economic Development*. <https://doi.org/10.1007/s40847-020-00115-z>

THE STUDY OF CO-OPERATIVE BANKING IN INDIA

Dr. Thakur Akash Ashok

Assistant professor, Department of Accountancy, G.E. Society's

R.N.C Arts, J.D.B Commerce & N.S.C. Science College, Nasik-Road 422101

E-mail: thakurakash08@yahoo.in Mob: 9371566678.

Abstract

Co-operatives Banks in India have come a long way, since the enactment of the Agricultural Credit Co-operative Societies Act in 1904. The century old, Co-operative Banking structures are viewed, as an important instrument of banking structure, to the rural masses and thus a vehicle for democratization of the Indian Financial system (IFS). Co-operative Banks mobilize deposits and purvey agricultural and rural credit with a wider out-reach. They have, also been an important instrument for various development schemes, particularly subsidy-based program's for the poor.

Keywords:- *Co-operatives Banks, Indian Financial system, Reserve Bank of India.*

Introduction:-

The review, of the problems of Rural Co-operatives by the Task Force (2004) constituted by the Government of India (GOI) and the Vision Document on Urban Co-operative Banks (UCBs), released in March 2005, by the Reserve Bank of India (RBI), have provided a fresh framework with practical and implementable arrangements to rejuvenate the Indian Co-operative Banking Structure.

The emphasis of the recent initiatives, has been to revitalize these institutions for reinstating, the confidence of the Public in Co-operative Banking system. While designing the regulatory and supervisory framework, care is being taken, to preserve their co-operative character and institutional specifics.

History Of Co-Operative Banking In India:-

Under the Banking Regulation Act, 1949; only Urban Co-operative Banks (UCBs), State Co-operative Banks (StCBs) and District Central Co-operative Banks (DCCBs) are qualified to be called as 'BANKS' in the Co-operative sector.

Co-operative as an institutional system, for socioeconomic development, was sponsored by the British Government in 1904, through a special legislation. In 1878, the Peasantry in Bombay Deccan revolted against, the exploitation of money-lenders and forced the colonial government, to find out an institutional alternative to the moneylenders. In the post-independence period, with the adoption of economic planning, Co-operative movement was recognized, as an important institutional frame-work, to change the economy, from individualistic to socialistic and participate in its character. Started as an movement, for meeting credit needs of the agricultural sector, it soon caught attention of the urban lower and middle classes and the 'Urban Co-operative Banks (UCBs)' came into existence. The Urban Co-operative Banks represent, a self-reliant segment of Co-operatives, with negligible Government participation, which was only 0.07 percent in 2000-01; in India. They have played, significant role in meeting the credit needs of the middle class urban population, small businesses, traders etc. Today, we have remarkably, successful Co-operative banks, many of which have, attained

status of Scheduled Banks, and some are Multi-State Banks, as well. Co-operative bank, have proved themselves as an instrument, of achieving socio-economic transformation of Indian society. With concerted and sustained efforts, spanning over a century, the Co-operative Banks, are now enjoying, a place of pride, in our economy.

However, unfortunately, in the recent past, several Co-operative banks have collapsed. The Madharpura Bank in Gujarat, the Maratha Mandir Co-operative Bank, South-Indian Co-operative Bank, Pujnab Maharashtra Co-operative Bank, People's Co-operative Bank [Nasik], Shriram Co-operative Bank [Nasik], Janlaxmi Co-operative Bank [Nasik] etc. needs serious and honest thinking. Failed Co-operative banks, has put a question mark, on the creditability of all Co-operative banks and Co-operative sector.

In fact, the Co-operative banks are not the only ones, which have failed. The mighty Unit Trust of India (UTI) almost collapsed and resulted in losses to lakes of investors. The recently liquidated, Global Trust Bank [GTB] was a Private Sector Bank, several Non-Banking Financial Companies vanished and many others did not have good track record. Therefore, to single-out Co-operative banks is not justifiable.

Today, the entire banking and financial institutions are under cloud of doubt and the creditability and all Financial Institution, needs to be restored.

Structure Of Co-operative Credit Institutions In India

The Co-operative banking structure in India, comprises Two Main Components viz Urban Co-operative Banks [UCBs] and Rural Co-operative Credit Institutions [RCCIs]. While Urban Co-operative Banks, have a single tier structure viz Primary Co-operative Banks (PCBs), Rural Co-operative Credit Institutions, have two distinct structures viz the Short-Term Cooperative Credit Structure (STCCS) and the Long-Term Co-operative Credit Structure (LTCCS). Within Short-Term Co-operative Credit Structure, Primary Agricultural Credit Societies (PACS) at the Village level, forms the base level. While, District Central Co-operative Banks [DCCBs] at the Intermediate level, and the State Co-operative Banks (StCBs) are at the Apex/State level.

The Short-Term Co-operative Credit Structure, mostly provides crop and other working capital loans, primarily for a short period, to farmers and rural artisans. The Long-Term Structure of Rural Co-operatives comprises State Co-operative Agriculture and Rural Development Banks [SCARDBs] at the State level, and Primary Co-operative Agriculture and Rural Development [PCARDBs] at the decentralized district or block level. These institutions focus on providing typically, medium to long-term loans, for making investments in Agriculture, Rural industries, and lately Housing. Thus, the Structure of Rural Co-operative Banks, is not uniform across the States of the country, and varies significantly from one State to another State. Some states have unitary structure with the State level banks, operating through their own branches, while others have a mixed structure, incorporating both unitary and federal system.

Presence Of International Comparison Of Co-Operative Of Co-Operative Banks:-

The origin of Co-operative principles, can be traced to the early stage of European Industrial Revolution. At first, the philosophy of equality, equity and self-help, which was mainly confined, to the area of retail trade. There are now, more than 60,000 Credit Co-operatives operating in more than 100 Countries.

At present, a majority of Co-operative Banks in Europe has range of financial services, to all types of Customers (members and clients alike) as opposed to focusing on serving members with a specific product range. In some, Member States of the European Community [EC], Co-operatives Banks, have been eminently successful viz the Credit Agricole in France, Raiffeisen and People's Banks in Germany, Rabobanks Nederland in the Netherlands and Austrian Raiffeisen Banks. Co-operative Banks, with, the universal bank status, are subject, to banking supervisory legislation, in common, with their commercial and savings bank competitors, as they are the only players in the banking market to have expanded their global market share, in most European Countries, during the past two decades.

The European Association of Co-operative Banks, created in 1970, Functions, as spoke-person for Co-operative Banks to the European Community (EC) authorities and comprises of Member Organizations, from all the European Community, member States- Austria, the Czech Republic, Finland, Hungary, Sweden and the Poland. In the United States, Co-operatives Banks, known as 'Credit Unions' (CUs), with certain unique features, have evolved, as increasingly competitive and customer oriented providers of financial services, Like banking companies, Credit Unions, have a dual character system- Federal or State.

A Corporate Credit Union (CCU) is a Credit Union, providing investment, settlement and liquidity services, for its members and it, also, serves as a banker's bank for Credit Union, accepting deposits and lending, when loans demand is high. Credit Unions, also provides with cheque clearing, automated clearing house processing and others services, and function as a Credit Union Clearing House.

The strength, of the United States Credit Union system, both State and Federal, depends on preserving, the basic principle of dual 'Chartering'. Dual chartering system means, that, Credits Unions should have a meaningful choice, between two strong and distinct charters, State or Federal. Such system, also provides, an invaluable safety value for the Credit Union system. Credit Co-operatives of one form or another existed, in some Australian States, as far back as 1905. The First State Co-operative Act, was passed in 1923 and was amended by a mere flexible Small Loans Act in 1941. Since July 1999, all Credit Unions, became Public Companies, governed by the Corporations Act and regulated by the Australian Securities and Investments Commission (ASIC).

Findings:-

1. Co-operative Banks are more than century old, in India.
2. Co-operative Banks in India have come a long way, since the enactment of the Agricultural Credit Co-operative Societies Act, 1904.
3. Co-operative Banks mobilizes deposits and purvey agricultural and rural credit in India.

4. Co-operative Banks acts as a vehicle, for democratization of the Indian Financial System.
5. The Co-operative Banking Structure in India, comprises of Urban Co-operative Banks and Rural Co-operative Credit Institutions.
6. Urban Co-operative Banks, are also called as Primary Co-operative Banks (PCBs).
7. Rural Co-operative Credit Institutions, have two distinct structures. The Short-Term Co-operative Credit Structure (STCCS) and the Long-Term Co-operative Credit Structure (LTCCS)
8. Structure of Rural Co-operative Banks is not uniform, across the States.
9. Under the Banking Regulation Act, 1947, only Urban Co-operative Banks, State Co-operative Banks and District Central Co-operative Banks are qualified, to be called as 'BANKS' in Co-operative sector.
10. Co-operative Banks are not the only one's who have failed.

Conclusion:-

Co-operative banking in India has made substantial progress, in dissemination of banking services, based on Co-operative principles. In view of the special thrust on financial inclusion, Co-operative banking has acquired renewed significance, in the Indian Financial System. The focus of the recent policy measures, therefore, has once again shifted to the strengthening of Co-operative banking in India.

Abbreviation:-

ASIC:	Austuzalian Securities and Investment Commission.
B.R. Act:	Banking Regulation Act, 1949.
CUs:	Credit Unions.
CCU:	Corporate Credit Union.
DCCBs:	District Central Co-operative Banks.
EC:	European Community.
GTB	Global Trust Bank
IFS:	Indian Financial System.
LTCCS:	Long-Term Co-operative Credit Structure.
PCBs:	Primary Co-operative Banks.
StCBs	State Co-operative Banks
STCCS:	Short-Term Co-operative Credit Structure.
SCBs:	State Co-operative Banks
UTI:	Unit Trust of India

Bibliography:

- Birendra Kumar Sinha:- The Indian Economy in 21st century-A global perspective, New Delhi, 1998.*
Dr.K.G.Pathan:- Intellectual's Sandhaarbh Maharashtra,
Dr.V.S.Mangnale:- Intellectual Bank Burea Bhopal [M.P]
L.M Bhole:- Financial Institutions and Markrts.Tata McGraw Hill Publishing Company Ltd. New Delhi, 2003.

SELF-RELIANT INDIA: A USEFUL ADAPTATION OF NATIONAL EDUCATION POLICY 2020

Dr. Ajay Kumar Swain, OES-II

Senior Teacher Educator, DIET, Cuttack, Odisha. Mail ID: ajaykuswain@rediffmail.com

Abstract

This paper discusses the concept of self reliance and self reliant India. It reflects the importance of the term 'Self-reliant' from independence to till date in the context of our country and useful adaptation of National Education Policy 2020 for making India self reliant.

Key Words: *self-reliant, National Education Policy, Atmanirvar Bharat, sustainability.*

1. Introduction:

Self-reliant is self-sufficient. It means that a country need not depend on other sources to fulfill the needs of its citizens. Self-reliance is one's own power and resources. It refers that country generates sufficient surplus to buy what it needs and it does not depend upon the loans and aids of outside organizations or countries. While self-sufficiency rules out imports, self-reliance allows a country to import, provided it has the capacity to pay for it. In this competitive world, India has been taken various steps to be self sufficient by offering true education to her citizens. National Education Policy 2020 advocates for offering vocational, technical, professional courses through constructive approach. Hence, every citizen should be truly educated, aware and self sufficient to make our country self-reliant.

According to Indian Express, "Atmanirbhar" can be understood as either "self-reliance" or as "self-sufficiency". Swaminathan Aiyar says that, "Atmanirbhar" can be translated as both self-reliance and self-sufficiency. Dr. Manmohan Singh, former Finance Minister says: "Developing countries can no longer rely on increasing flows of concessional assistance and Self-Reliance must be defined in terms of country's ability to sustain a reasonable rate and pattern of economic growth without excessive dependence on external resources supplied on concessional terms." The former honorable president late **Dr. A. P. J Abdul Kalam (1992)** formed a Self Reliance Review Committee. The member of National Security Advisory Board of India, **K. Subramanyam (2000)** said, Self-reliance in defence has to be differentiated from self-sufficiency. In today's international system it is extremely difficult for India to aim at self-sufficiency in defence equipment and it is more pragmatic to plan for self-reliance. **Baru, S (1983)** "Self-Reliance to Dependence in Indian Economic Development". He has stated that self-reliance could be understood as the strategy and the perception of our relative merits and constraints of our opportunities and of our tasks. The former Prime Minister, **Indira Gandhi (1976)**, used the phrase self-reliance a number of times including in relation to "self-reliance in food and energy" and "economic self-reliance" while addressing to the National Development Council. The phrase was used by **Fifth Five-Year Plan** of India (1974–1978) in relation to "achievement of self-reliance" as an objective. This phrase was used in the **Ninth Five-Year Plan (1997–2002)** to reflect "excessive reliance". The **Tenth Five-Year Plan (2002-2007)** used

this term for stating "Science and Technology". All the plans mentioned the "desire for attaining and sustaining self-reliance in some sectors of the economy".

'Self-reliant India' is an umbrella concept in relation to making India "a bigger and more important part of the global economy". It gives focus on self-sustaining and self-generating. Our beloved honorable Prime Minister **Narendra Damodar Das Modi** has been used the term 'self-reliant' or 'Atmanirvar Bharat' since 2014 in relation to national security, poverty and digital India. This came in the form of the 'Atmanirbhar Bharat Abhiyan' or 'Self-Reliant India Mission' during the announcement of India's COVID-19 pandemic related economic package on 12th May, 12th October and 12th November 2020. Since May 2020, the phrase has been used across ministries such as the Ministry of Consumer Affairs, Food and Public Distribution, Ministry of Education and the Ministry of Defence in relation to press releases, statements and policies. The **Finance Minister** stated, "Self-reliant India does not mean cutting off from rest of the world". The law and IT minister **Ravi Sankar Prasad** said that self-reliance does "not mean isolating away from the world", rather "foreign direct investment is welcome; technology is welcome self-reliant India... translates to being a bigger and more important part of the global economy." In May 2020, our honorable Prime Minister laid down five pillars of 'Atmanirbhar Bharat' i. e.

- **Economy:** Brings in quantum jump and not incremental change.
- **Infrastructure:** Become the identity of India.
- **System:** Based on 21st century technology-driven arrangements.
- **Vibrant demography:** This is our strength and source of energy for a self-reliant India.
- **Demand:** The strength of our demand and supply chain should be utilized to full capacity

In March 2021 Modi said that, "at the core of Atmanirbhar Bharat is to create wealth and values not only for ourselves but for the larger humanity." In March 2021, Finance Minister Nirmala Sitharaman reiterated that the Atmanirbhar Bharat campaign was not intended to stop imports but to boost manufacturing which encompasses a variety of development schemes in social, clean energy, clean water and agriculture and human resources. It focuses on sustainable development. India is expected to begin the greening of its national income as a key component in its measurement of gross domestic product (GDP).

Education has a crucial role for making India self-reliant and prosperous. The new National Education Policy 2020 has been introduced with these objectives. Prime Minister Narendra Modi said on India's 74th Independence Day that the National Education Policy seeks to strengthen research and innovation in the country to help its progress in this competitive world. He said the policy lays special emphasis on the National Research Foundation because innovation is important for the country's progress.

2. National Education Policy 2020:

The National Education Policy (NEP) 2020 released on 29 July 2020 which is a historic and ambitious document for us. With an eye on the future, it speaks to all aspects of education during our times. This policy is in many ways radically different from all its predecessors and it

looks at our educational requirements in a new and innovative ways. The holistic development of an individual essentially starts with his or her nourishment and nurturing during the early years. The Policy reflects that more than 85% of a child's cumulative brain development occurs prior to the age of 6 years. The cognitive, intellectual and skill advancements are built during the early-childhood period. So this policy has recommended for including pre-primary education with first and second year of schooling. Focus is given for physical, mental, emotional and psychological development of learners in all the stages. It advocates that holistic, experiential, integrative, and enjoyable learning is important for bringing all round development of the citizens. The proposed curricular and pedagogic approach undergoes with critical thinking, learning based on inquiry, discovery, discussion, problem-solving, creativity, digital literacy and analysis. With an aim to create a more inclusive, cohesive and productive nation, the recently unveiled National Education Policy 2020 (NEP) has come as a ground-breaking reform by the Ministry of Human Resource Development (MHRD).

3. Useful Adaptation of NEP 2020:

We can discuss the useful adaptation of National Education Policy 2020 as follows.

(a)Equity and Inclusion in Higher Education

Quality higher education can open the ways for eradicating all the shortcomings of both individuals and communities. This Policy envisions ensuring equitable access to quality education to all students, with a special emphasis on SEDGs. It includes higher education opportunities, economic opportunity, financial constraints, admission processes, geographical and language barriers, poor employability, and lack of appropriate student support mechanisms.

(b)Academic Research in All Fields through a new National Research Foundation (NRF):

Research and knowledge creation are critical in growing and sustaining a large and vibrant economy, uplifting society and inspiring a nation to achieve even greater heights. The prosperous civilizations of India are strong knowledge societies that attained intellectual and material wealth in large part through celebrated and fundamental contributions to new knowledge in the realm of science as well as art, language, and culture that enhanced and uplifted the citizens and make them self reliant. The research and innovation investment in India is only 0.69% of GDP.

(c)Teacher Education:

Teacher education is vital for shaping the next generation. Teacher preparation is an activity that requires multidisciplinary perspectives and knowledge, formation of dispositions and values, and development of practice under the best mentors. Teachers must be grounded in Indian values, languages, knowledge, ethos, and traditions including tribal traditions, while also being well-versed in the latest advances in education and pedagogy. Each higher education institution will have a network of government and private schools to work closely with, where potential teachers will student-teach along with participating in other activities such as community service, adult and vocational education, etc. it assists to make India self reliant.

(d)Professional Education:

Preparation of professionals must involve an education in the ethic and importance of public purpose, an education in the discipline and an education for practice. It must centrally involve critical and interdisciplinary thinking, discussion, debate, research, and innovation. Thus Professional education becomes an integral part of the overall higher education system. Stand-alone agricultural universities, legal universities, health science universities, technical universities, and stand-alone institutions in other fields, shall aim to become multidisciplinary institutions offering holistic and multidisciplinary education for developing the self depended qualities that is the great sign for making the country self reliant.

- (i) **Agricultural Education:** Only 9% Agricultural Universities are functioning in our country and takes less than 01% enrolment in agriculture and allied sciences. The preparation of professionals in agriculture and veterinary sciences integrated with general education will be increased sharply. So agricultural education will shift for developing professionals with the ability to understand and use local knowledge, traditional knowledge, and emerging technologies. The system will be developed that will facilitate to the local community directly and assist for setting up Agricultural Technology Parks to promote technology incubation and dissemination and promotion of sustainable development.
- (ii) **Legal Education:** It advocates for adopting best practices and embracing new technologies for wider access to render justice timely. The curricula for legal studies must reflect socio-cultural contexts along with, in an evidence-based manner, the history of legal thinking, principles of justice, the practice of jurisprudence, and other related content appropriately and adequately. State institutions offering law education must consider offering bilingual education for future lawyers and judges - in English and in the language of the State in which the institution is situated.
- (iii) **Healthcare Education** Students will be assessed at regular intervals on well-defined parameters required for working in primary care and in secondary hospitals. Healthcare education system must be integrated so that all students of allopathic medical education will acquire basic knowledge of Ayurveda, Yoga and Naturopathy, Unani, Siddha, and Homeopathy (AYUSH) and vice versa.
- (iv) **Adult Education and Lifelong Learning:** The opportunity to attain foundational literacy, obtain an education, and pursue a livelihood must be viewed as basic rights of every citizen. Literacy and basic education is essential of personal, civic, economic, and lifelong-learning opportunities for learners that enable them to progress personally and professionally. The curriculum framework for adult education will include at least five types of programmes such as (a) foundational literacy and numeracy, (b) critical life skills (including financial literacy, digital literacy, commercial skills, health care and awareness, child care and education, and family welfare), (c) vocational skills development (local employment), (d) basic education (preparatory, middle, and secondary stages) and (e) continuing education

(engaging holistic adult education courses in arts, sciences, technology, culture, sports, and recreation, as well as other topics of interest or use to local learners, such as more advanced material on critical life skills).

- (v) **Digital Technologies:** This Policy recommends the following key initiatives.
- **Pilot studies for online education:** Appropriate agencies, such as the NETF, CIET, NIOS, IGNOU, IITs, NITs, etc. will be identified to conduct a series of pilot studies, in parallel, to evaluate the benefits of integrating education with online education in the areas like student device addiction, e-content, etc.
  - **Digital infrastructure:** Digital infrastructure can be used in the education sector by multiple platforms and point solutions, to solve for India's scale, diversity, complexity and device penetration.
  - **Online teaching platform and tools:** E-learning platforms such as SWAYAM and DIKSHA will be extended to provide teachers with a structured, user-friendly, rich set of assistive tools for monitoring progress of learners. Two-way video and two-way-audio will be used for online classes.
  - **Content creation, digital repository, and dissemination:** Content including creation of coursework, Learning Games & Simulations, Augmented Reality and Virtual Reality will be developed with a clear public system for ratings by users on effectiveness and quality. Tools like apps, gamification of Indian art and culture, in multiple languages, with clear operating instructions, will also be created. A reliable backup mechanism for disseminating e-content to students will be provided.
  - **Virtual Labs:** Existing e-learning platforms such as DIKSHA, SWAYAM and SWAYAMPBHA will also be leveraged for creating virtual labs so that all students have equal access to quality practical and hands-on experiment-based learning experiences..
  - **Blended models of learning:** While promoting digital learning and education, the importance of face-to-face in-person learning is fully recognized. Accordingly, different effective models of blended learning will be identified for appropriate replication for different subjects.
  - **Laying down standards:** NETF and other appropriate bodies shall set up standards of content, technology, and pedagogy for online/digital teaching-learning. These standards will help to formulate guidelines for e-learning by States, Boards, schools and school complexes, HEIs, etc.
  - **Online assessment and examinations:** Appropriate bodies, such as the proposed National Assessment Centre or PARAKH, School Boards, NTA, and other identified bodies will design and implement assessment frameworks encompassing design of competencies, portfolio, rubrics, standardized assessments, and assessment analytics.
- (vi) **Vocational Course:** New Education Policy recommended for implementing vocational education for every learner of class 6th to 8th and upper classes to make

every one self sufficient which can open the doors for 'Made in India' or Aatma Nirbhar Bharat. The policy has given focus on productive curriculum, knowledge-based Board exams, rationalization of the syllabus. The school students will learn the important vocational crafts like carpentry, electric work, metalwork, gardening, pottery making, etc., As per its recommendation we must be careful for 'experiential learning' which includes hands-on learning, arts-integrated and sports-integrated education and story-telling-based pedagogy. Classroom communication has been directed towards competency-based learning, which is the pillar for self-reliance.

- (vii) **Technical Education:** It includes degree and diploma programmes in engineering, technology, management, architecture, town planning, pharmacy, hotel management, catering technology etc. Technical education requires closer collaborations between industry and higher education institutions to drive innovation and research in these fields. Technical education will be offered within multidisciplinary educational institutions. Education for managing Industries (coal, lignite, petroleum and its distillation products, sugar and other bulk drugs), Steel and Mines, Commerce and Technology, Transport and Aviation and Textiles etc.

(e) Impact of Education Policy on Employability: "Education is the passport to the future, for tomorrow belongs to those who prepare for it today," said Malcolm X. Yet for a long time now the Indian education system was being questioned for its lack of effectiveness. Business leaders struggled to find job-ready talent and job-seekers grappled to find a job where their skills match the demand. But now the future looks promising with a new revised policy in process that aims to focus on the holistic development of the emerging workforce- students. If NEP 2020 will be implemented effectively, the policy can assist to reshape the future of the workforce and help for providing jobs to the young educated mass.

4. Conclusion: Government of India has announced an INR 20 lakh crore economic package under the Aatmanirbhar Bharat Abhiyan. The package targets a wide array of sectors, a few key ones lend themselves to innovations and widespread participation by the MSME and startup ecosystem of the country. In recent times, the need for behavioral competencies like resilience, agility, innovation and adaptability in the workforce has increased. The traditional education system lacked the focus on building such competencies but the new policy has increased the scope of learning beyond subject-matters and made learning skillful.

References:

- Baru, S. (1983) "Self-Reliance to Dependence in Indian Economic Development" *Social Scientist*, 11 (11): 34-46.
- Behera, L. K. (2013) "Indian Defence Industry: Issues of Self-Reliance, IDSA Monograph Series No. 21. Manohar Parrikar Institute for Defense Studies and Analyses.
- Govt. of India document - 5th Five Year Plan: Chapter-2
- Govt. of India document- 10th Five Year Plan 2002-2007.
- Govt. of India document- 11th Five Year Plan 2007-2012.
- Subrahmanyam, K. (2000) "Self-Reliant Defence and Indian Industry".
- The Times of India*, (12th May 2020) "Atmanirvar Bharat: PM Modi calls for Self-reliant India, lays down five pillars.
- Govt. of India (MHRD) document: National Education Policy 2020.
- Kelkar, V. L. (1980) *India and World Economy: Search for Self-Reliance, Economic and Political Weekly*. 15 (5/7).
- Mehrotra, N. N. (1987) "Indian Patents Act, Paris Convention and Self-Reliance", *Economic and Political Weekly*. 22 (34).
- Browsing internet.

GOVERNMENT'S FINANCIAL INITIATIVE: MODE OF OPPORTUNITIES FOR WOMEN ENTREPRENEURS

Dr. Damayanti Reuel Premier

Assistant Professor, BMS & BEM Department, KES Shroff College of Arts & Commerce, Bhulabhai Desai Road, Kandivali (W) damayantipremier@gmail.com
9619841056

Dr. Blessy Easo

Assistant Professor, BMS & BEM Department, KES Shroff College of Arts & Commerce, Bhulabhai Desai Road, Kandivali (W) blessyeaso@gmail.com 9158783373

Abstract

The term 'Women Entrepreneurship' is gaining its pivotal importance in the wake of economic liberalization and globalization. The policy and institutional framework for developing entrepreneurial skills, providing vocational education and training has widened the horizon for economic empowerment of women. However, women constitute only one-third of the economic enterprises. Government financial initiative schemes has been a mode of support for the women Entrepreneurs. This paper mainly focusses on the few financial schemes, put forth by the government and the challenges and opportunities the women entrepreneurs face in the current scenario.

Key Words: Women-empowerment, Entrepreneurship, Government Schemes

Introduction:

Women Entrepreneurs may be defined as the women or a group of women who initiate, organise and operate a business enterprise. Women entrepreneurship can make strong contribution to the economic well-being of the family and communities, poverty reduction and women's empowerment.

Entrepreneurship Development is considered as a key indicator for growth and development. The attainment of these goal help to achieve the goal of development in self-employment in specific and industrial development as a whole. It was normally, found that since 1991, Government of India has adopted Liberalization, Privatization, Globalization (LPG) which provided accelerated growth to economy. The adaptation of Liberalization, Privatization Globalization (LPG) brought growth and development in various sections, but also excluded some strata of the society which is women. Therefore, in this context the Government of India has introduced many schemes for women which helps them to become self-reliant and become successful women entrepreneurs. The need of the hour is to assess and evaluate of how far the Governmental schemes for women entrepreneurs has been a mode of success and failure.

Government Financial schemes - Women Entrepreneurs:

- a) **Annapura Scheme:** The Government of India offers women entrepreneurs in food catering business loans upto Rs. 50,000/-
- b) **Stree Shakti Package for Women Entrepreneurs:** It is a unique SBI run scheme to support entrepreneurship among women by providing certain concessions.
- c) **Cent Kalyani Scheme:** This scheme under the central bank of India can be availed by both existing and new enterprises like farming, handicrafts, food processing etc.

d) Mudra Yojana Scheme: This is a general scheme offered by nationalised banks for small units that women entrepreneurs can avail. The scheme has Sishu, Kishore and Tarun plans.

e) Mahila Udyam Nidhi Scheme: Offered by Punjab National Bank and SIDB of India to support women entrepreneurs to set up a new small-scale venture by extending loans upto 10 lakhs to be repaid in 10 years.

f) Dena Shakti Scheme: It provides loans upto 20 lakhs for women entrepreneurs in agriculture, manufacturing, micro credit, retail stores or small enterprises.

g) Orient Mahila Vikas Yojana Scheme: launched by Oriental Bank of Commerce, Women who hold a 51% share capital individually or jointly in a proprietary concern, are eligible for the loan.

h) Bhartiya Mahila Bank Business Loan: It offers women entrepreneurs business loans upto 20 crores for meeting working capital requirements, business expansion or manufacturing enterprises.

All these different schemes and plans have one thing in common that each of them is aimed at strengthening the women of the country. They have been designed and constructed keeping in mind the condition of the women who want to start their own business and rise high. Given all these efforts by the government of India to help to bud the women entrepreneurs has already helped a lot of them to live a life of pride and supports each of them for the skill they have excelled in.

Challenges for Women Entrepreneurs:

- Banks and other financial institutions do not view middle class women entrepreneurs as suitable candidates for launching their businesses, and they are hesitant to lend money.
- Higher education is generally denied to women, particularly in rural areas and developing countries.
- Women entrepreneurs are generally unaware of the subsidies and incentives available to them due to a lack of information.
- *Gender Discrimination at Workplace:* It is more of a challenge when a woman comes in as a leader, and gives men directions. While most corporates believe in gender equality, and agree that the best person, irrespective of gender, should get the job, there have been many instances where a woman having a gender-neutral name gets the job.
- *Difficulty in Acquiring Funds:* Those start-ups who look for investors to help them start their business know how difficult the pitching process can be. It can be even more difficult in case of women-owned firms. Many investors are skeptic about investing on women-led companies because they may think that women can't be successful as entrepreneurs. They may feel that women entrepreneurs won't be able to lead their company towards success, as a result of which they may incur losses. This may lead the investors to hesitate in financially supporting women entrepreneurs.
- *Building a Viable Support Network:* As per data, around 48% of female founders say that a lack of able advisors and mentors limits their professional growth. The majority of the high-level business world is still male dominated and it is very difficult for women

entrepreneurs to create their own path and facilitate the introductions and connections into some of the top-notch business networks.

- While women-owned businesses show revenues of between 8-10% more than male-owned businesses of the same age in the same industries, only 5% of women-owned businesses get funding from venture capitalists as opposed to a whopping 77% of male-owned businesses

Opportunities available for Women Entrepreneurs:

- To boost women's entrepreneurship in India, the government and non-governmental organisations (NGOs) provide financial and non-financial help to entrepreneurs.
- *A Diverse and Innovative Workforce:* Men and women from different backgrounds bring in varied experiences with them, which shape their approach to business. Challenging and collaborating with each other helps them in performing creatively and taking the company forward.
- *Strength in Soft Skills and Emotional Intelligence is an Advantage for Women:* Technical skills and knowledge are essential for success. But soft skills and emotional intelligence are equally important. Emotional intelligence in leadership means self-awareness, empathy, and the ability to listen. Although these characteristics are difficult to measure, they can make a major difference. Women can utilize their experiences and soft skill aptitude with emotional intelligence for properly leading their companies.
- *Ability to Create a Woman-friendly Corporate Environment:* The corporate culture of many companies can work against women. But when a woman leads her own company, she has the ability to establish an environment suitable for other women working in the company. Being an entrepreneur, a woman can live a more authentic life and can create a corporate culture more suitable to her own values.
- Few of the top schemes currently in place to assist aspiring women entrepreneurs in taking that first step towards being financially empowered.
- The government of India is also supporting women's empowerment to the fullest. Right from funds to education, the government is taking every possible step to develop women's status in society.

Review Of Literature:

To begin with, researchers have taken literatures related to Women Empowerment and Government schemes. The insights from literatures are mentioned below,

Dr. E. Muthukumar, R. Bhuvaneshwari, (2014) concluded that, to be successful in entrepreneurship women need to be confident intelligent alert, good decision makers and updating knowledge and technological changes.

Raja Banik, C. Arundhati Bai, (2018) through this research paper authors found that, Entrepreneurs are getting support from their families, friends and also appropriate support & encouragement from the society. Much development is seen in self-confidence, self-reliance and independence of woman due to the involvement in the entrepreneurial activities.

Nivedita Dwivedi, Dr. Amit Kumar Dwivedi, (2011) pointed out that, it is found that in starting they can invest small amount and afterward they can invest more from their profit. As their experience grows, so does their investment, resulting in a higher rate of return on investment.

Sathiyabama P Velmurugan R, (2019), Figured out that to increase the number of beneficiaries, the state Government has to adopt a constant monitoring system. In addition, educational institutions and social clubs should provide the required assistance to government authorities in order to raise awareness among women entrepreneurs.

Uma SN and Ramesh HN (2018), states that, supporting institutions not only provides seed capital also helps emerging entrepreneurs for their marketing, exporting and various activities. Government through its various schemes and incentives has created a strong support system to take care of growing entrepreneurs. The strong support system helps the entrepreneur stand firmly in the business.

Objectives of The Study:

The objectives of the study are framed based on the literatures review,

1. To understand financial initiative of government through schemes to empower women entrepreneurs
2. To study the challenges faced and the opportunities available to women entrepreneurs
3. To provide suitable suggestions to empower women in the future scenario

Sources of Data Collection:

The study is based on the extensive survey of secondary data which is collected from published research papers, websites, reference books, journals and reports etc.

Scope & Significance Of The Study:

The present research work has been taken up to understand the financial initiatives taken up by the Government to promote women entrepreneurs in India. The study will give us a basic understanding of the challenges and opportunities the women entrepreneurs are facing in the present scenario. Certain suggestions have been put forth through which the women entrepreneurs can cross the challenges and accept the opportunities which is put forth to them

Limitations of The Study

The limitations of the study are listed below,

1. The study is based on data, which is secondary in nature
2. The study has mainly focused on financial initiative schemes of the government

Conclusion:

Women have emerged as successful entrepreneurs in this highly competitive business environment. They have proven that they are no less than their male counterparts in accomplishing the organizational objectives and in taking their company to the heights of success. Today, every country boasts of their successful women entrepreneurs who have reached the heights of success. Though they have been successful in their efforts, they have been through various difficult situations and have tactfully dealt with them. In spite of that, there are very few women who hold such high positions in major companies. In order to assist them and help them in accomplishing their own as well as the organizational goals, women entrepreneurs should be

supported by their male counterparts, their colleagues, and their family so that they can proceed confidently towards the road of growth, success, and prosperity. Different governmental schemes and plans have one thing in common that each of them is aimed at strengthening the women of the country. These schemes aim to assist with overcoming societal hurdles and creating a stronger nation with a true free-market economy.

Suggestions:

- **Build networks:** Building social networks, will help women to have more support and greater opportunities to make change in their communities.
- **Creating Awareness:** Government should create more awareness programmes in rural and urban areas, to make the women aware of the various schemes which is introduced for them
- **Mentoring Women Professionally and Personally:** To help women actualize their entrepreneurial goals and promote them as leaders, mentoring programmes should adopt a more holistic approach wherein both personal and the professional aspects are taken care.
- **Gender Equality:** Women's entrepreneurship must be examined both at the individual level (i.e., the choice of becoming self-employed) and at the firm level (the performance of women owned and managed firms) in order to fully understand the differences between men's and women's entrepreneurship.
- **Finance Cells:** It should be opened so that women entrepreneur will get finance and appropriate guidance regarding various financial schemes available for them.

References:

- Dr. E. Muthukumar R. Bhuvanewari A study on empowerment of women entrepreneurship in Pudukkottai district Gjra - global journal for research analysis, Volume-3, Issue-11, Nov Special Issue -2014, ISSN No 2277 – 8160, pg. 40-43
- Raja Banik, C. Arundhati Bai, Women Empowerment through Entrepreneurship with Special reference to Vendors in Agartala International Journal of Research in Social Sciences Vol. 8 Issue 1, January 2018, ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081 pg., 712-719
- Impact of Women Entrepreneurship on Women Empowerment in Bangladesh, Farawa MORSHED, Md. Enamul HAQUE, Journal of Economics and Sustainable development ISSN: 2222-1700, Vol 6, No. 1, 2015 pg. 74-82
- Nivedita Dwivedi, Dr. Amit Kumar Dwivedi Women-Empowerment through Women Entrepreneurship (A study of Faizabad Zone of Uttar-Pradesh) SSRN Electronic Journal · July 2011, DOI:10.2139/ssrn.1886250pg.01-18
<https://www.researchgate.net/publication/228173157>
- Sathiyabama P Velmurugan R, A Study on The Awareness of Indian Government Schemes Among the Women Entrepreneurs of Coimbatore District, International Journal of Scientific & Technology Research, VOLUME 8, ISSUE 12, DECEMBER 2019 ISSN 2277-8616 1535-1539
- Uma SN and Ramesh HN A Study on Government Support for Promoting Women Entrepreneurs in Karnataka State International Journal of Economics & Management Sciences Volume 7, Issue 3, 1000521 ISSN: 2162-6359 01-05
- Shrikrishna S. Mahajan and Chandrakant Kamble, "Government Support to Women Entrepreneurship: A Study of Programmes Implemented by MAVIM", Indian Streams Research Journal, Vol.1, Issue XI, December, pp:1-4.

WOMEN'S ROLES IN THE FISHING INDUSTRY

Dr. Prasad Laxman Pagdhare

Assistant Professor,(M.Com, Mphil, Phd, Net), Rnc Arts, Jdb Commerce, Nse Science College,
Nashik Pune Road, Nashik Road, Maharashtra, India., Email – Ppagdharephd@Gmail.Com
Cell No – 8999154603.

Abstract

Fishing is one of man's oldest occupations. It provides mankind with an important source of food, and has over the years developed into a significant source of earnings through world trade. In spite of advancement in the fisheries sector the fisher folk continue to be backward both socially and economically. Understanding the socio- economic framework, the extent of active involvement in the occupation, the impact of welfare programs, the role played by women in fisher folk families in different locations is crucial for devising an effective strategy for the development of this backward sector of the society. This forms the rationale of the study.

Keywords: chemical cycles, traditional fishermen, fishery value chain, exclusive economic zone, environmental factors.

Introduction

India's marine fish harvest annually being 2.46 million tones contributes about 35% to the production from the entire Indian Ocean. This is expected from a nation with the dimension of a subcontinent, having a strategic geographical position and tropical climatic conditions with seas at the east (Bay of Bengal) as well as the west (Arabian Sea). The Lakshadweep and Andaman & Nicobar waters also add to a considerable extent to the country's marine fish production.

Of the three major oceans, Atlantic, Pacific and Indian, the latter is still showing a steadily increasing trend in fish production (FAO, 1997). The increase in Indian marine fish production in recent years, as in the case of developed fisheries elsewhere in the world, is associated with differential fishing pressure on different species constituting the catches. This could be mainly attributed to (i) increase in number of fishing craft and their combined fishing effort on the stocks being harvested from the same fishing grounds and (ii) the consequent management issue arising from the situation. One of the research paper on marine fisheries and fisheries management in India and presents the requisite management and conservation measures needed for sustainable fisheries, livelihood and socio-economic development. Earlier reports on monitoring, control and surveillance for marine fisheries (Somvanshi *et al.*, 1999 a & b) summarize the system of MCS and related constraints in India.

The fisheries sector occupies a very important place in the socio-economic development of India. The sector has been recognized as a powerful income and employment generator as it stimulates growth of a number of subsidiary industries and is a source of cheap and nutritious food. At the same time it is an instrument of livelihood for a large section of economically backward population of the country. More than 6.0 million fishermen and fish farmers in the country depend on fisheries and aquaculture for their livelihood. The fisheries sector has also been one of the major contributors of foreign exchange earnings through export.

Gender

Women play an important role in the fish supply chain at the village level. Typically, they are entrusted with the role of

- 1) Sale of the low value products in and around the villages,
- 2) Salting and drying of fish and
- 3) Sale of dried fish.

However, they have limited or negligible say in decision-making process as the entire process and procedures in the chain is highly male dominated.

The auction of the catch is a domain of the males and the women actors have negligible role to play. Their participation in the entire process is limited to products of generic nature and not of interest to their male counterparts.

The women have a high involvement in the ancillary support services but the exploitation by the dominant players in terms of wages is prevalent. Other instances of exploitation can be seen in the market where the women are the majority retailers and are harassed by the collectors of the market cess, other points worth mentioning is the lack of basic amenities to encourage women to play an important role in the chain.

National Fisherwomen Training Programs For Gender Empowerment

It is an accepted fact that women play a significant role in the transformation of India to the status of a developed nation. In India around 11 lakhs fisherwomen live in 2500 villages. The basic problem of this community is economic in nature as they are engulfed in the vicious circle of poverty and gender bias. Empowerment of these women in fisheries sector is the need of the hour. In this context, there are several initiatives taken by Govt. of India to empower fisherwomen economically, socially and politically.

For a successful empowerment certain tools are required. One of them is educating them of fish handling and product development through formal training. Rising to the institutional responsibility to plug these gaps, NIFPHATT has designed training programs mainly concentrating on the upliftment of the fishing community particularly fisherwomen thus equipping them for self reliance and social security. Self Help Groups are the success story of women empowerment.

NIFPHATT has launched its extensive fisherwomen training programs **since 2000** at the national level on various capacities across 9 maritime states and two union territories. **A total number of 4480 fisherwomen were trained from NIFPHATT till 2014** with the effective support of different user agencies, various state fisheries departments and the Administrative Ministry. These programs have equipped fisherwomen with skills not only in fish handling, fish processing, quality assurance and hygiene but also in micro entrepreneurship, group development and marketing.

Treading along the meaning of the famous saying “Give a man a fish and you feed him for a day: teach a man to fish and you feed him for a life time”, this Institute has been providing the skill and techniques to fisherwomen which help them to get their daily bread. Apart from providing training to them, NIFPHATT has been supporting fishermen cooperative societies,

who play multifaceted roles in the socio- economic, educational and health development of fishermen communities. Manassery Fishermen Co-operative Society in Kochi is one among them. Fisherwomen from that society are directly involved in the product development activities of NIFPHATT.

NIFPHATT's fourteen years of inclusive and innovative interventions in the empowerment and development activities of fishermen communities have given an exact direction to their way ahead. This has motivated them to establish micro units in their own areas with locally available resources. This exactly is comprehending the meaning of the saying "development of a community leads to the development of nation".

Various Training Programs For Fisherwomen

Training on Value added product development from

1. Marine Fishes
2. Farmed Fishes
3. Bivalves
4. Fresh water fishes
5. Cephalopod
6. Tsunami Rehabilitation programs
7. Kolleru Lake Restoration Programs

Fisherwomen Training In Various States

As a part of extending the Institutional service to other places, NIFPHATT partnered with respective state fisheries departments and user agencies of other Coastal States viz, Odisha, Andhra Pradesh, Lakshadweep, Tamil Nadu and Kerala provided training to the local fisherwomen.

Fisherwomen From Odisha

With the association of various user agencies like Dept. of Fisheries, Odisha, Integrated Coastal Zone Management Programs(ICZMP), NIFPHATT has trained fisherwomen from Odisha. The main objective of the training programs was to transfer the technology of development and production of ready to eat/ready to cook fishery products by way of processing and product diversification from all varieties of fish including low value, unconventional and seasonally abundant fishes. The trainees were benefited by both theory and practical sessions on various stages of processing. The detailed list of beneficiaries and the user agencies from Odisha

Fisherwomen From Andhra Pradesh

To augment the development of manpower in Andhra Pradesh especially in fisheries Sector, this Institute has tie up with fishermen cooperative societies, National Fisheries Development Board, United Nations Development programs, Department of Fisheries, Andhra Pradesh and provided training to the fisherwomen.

During 2006, Fisherwomen from various co-operative societies of Vishakhapatnam, Srikakulam, Pedajalaripeta have undergone training in value added product development from low cost fishes.

In 2007, with the support of fisheries department, Andhra Pradesh an onsite training programs in value added product development utilizing fresh water fishes like Rohu, Catla, Mrigal, Barbs, Freshwater prawn was conducted under Kolleru Restoration Programs at Elluru district.

Nava Nirman Trust, Narasimpatnam, Andhra Pradesh which is a Non-Government Organization, sponsored 55 fisherwomen from self help groups during the year 2009. They have undergone training on product development from low cost fishes at NIFPHATT, Vishakhapatnam unit.

During 2013 two major fisherwomen trainings were conducted under the sponsorship of National Fisheries Development Board and United Nations Development Programs. Government of India and Government of Andhra Pradesh have implemented a GoI UNDP- GEF Project named "Mainstreaming Coastal and Marine Biodiversity Conservation into production sector in Godavari River Estuary, Andhra Pradesh". In this regard, East Godavari Riverine Estuarine Ecosystem (EGREE) had approached NIFPHATT to provide training for the fisherwomen from Kakinada district.

The beneficiaries have undergone training on fisheries post harvest technology and value addition. Majority of these beneficiaries were artisanal fishermen who largely depend on the estuarine ecosystem for their subsistence. These trainings provided guidance for maximum utilization of the available resources and thus helped the fisherwomen in getting better returns, resulting in the development of these villages.

Fisherwomen Empowerment

Empowerment is a process of acquiring rights, self development and self realization through independent decision making. Thus when we speak of women empowerment, it means providing social, economical, political, educational rights, so as to give them a status in par with men. The average Indian fishing family today finds it difficult to earn a livelihood throughout the year. Therefore, the vast potential available among the unemployed fisherwomen needs to be tapped, which can be done by making them capable of doing something remunerative on their own. This however requires that the women are motivated, have a degree of awareness, the ability to think critically and take decisions and above all possess a measure of self esteem. This power has to be acquired, sustained and exercised.

The Vulnerability Of Fisher Women

1. Education and training: The low literacy rate amongst women restricts them to utilize world class skills required in competitive business environment. Besides, extension services are dominated by males, and male-female contact is not allowed socially.

2. Poor Housing and Sanitation: The fishing villages are often remote and inaccessible, and with unproductive lands that are also subject to sea erosion. Basic facilities such as drinking water and health services are often missing.

3. Health: Nutritional Food is a vital factor determining health. Fisher women in India generally suffer from malnutrition and dietary imbalances. Cereals and fish comprise the major portion of the diet, and hence only 75 per cent of the calorie and 50 per cent of the protein needs

are met (Srinath, 1987). Commonly seen disorders are malnutrition and vitamin A and B complex deficiency (Devadas and Nirmala Murty, 1979) apart from ailments like gastroenteritis and allergic bronchitis. Women are worst affected and this is reflected by the imbalance in the sex ratio and their lower life expectancy.

4. Physical mobility: Women in some fishing communities are not permitted to work outside the home or with men folk. This is closely linked to religion, class or caste to which the household belongs. Such socio-cultural restrictions limit women's contribution to household income and narrow down options for employment and income sources.

5. Access to credit. In general, women have less access to credit or financing sources due to the various socio-cultural restrictions and low literacy. Lack of possession over assets makes it difficult to procure loans from banks/ financial institutions.

6. Marketing Problems: Fisher women face the problem of marketing their products. Lack of marketing strategies, no liaison with SHGs in interior urban markets, lack of imagination and coordination constrains their marketing efforts.

7. Entrepreneur Development Programs: Entrepreneurs Development Programs provided by the government remain more in theory than in practice for many reasons. Due to marketing problems, the SHG members have not attained self-sufficiency in entrepreneurial activities.

8. Impact of technology: The introduction of machines in fishing industry seems to have benefited fisherwomen in some areas, as reported by Gulati (1979); it has had an adverse effect in many other parts of the country.

Major Issues Confronted By Fisherwomen

Social

In fishing community women play either a role of a housewife or as a source of income generator through fishing jobs. Involvement of women in the primary sectors of capture fisheries is negligible (mostly in the margin while trading their catch and are largely engaged in peripheral activities like cleaning and drying of the catch which renders low wages) hence they have to deal with the deplorable household situation due to decreasing fish catch and downsized income. Women who are involved in marketing face many problems like fluctuating market prices, unhygienic market places, lack of basic amenities in the market place.

Economic

Economic uplift of the fisherwomen mainly depends on the growth and development of fisheries sector. Hence, location oriented and resource based developmental schemes are Required to be implemented for each region which would help in area planning for socio-economic improvement of fisherwomen in any work sector can be found occupying the position of a sub category or performing supportive roles. At landing centers women engaged in fish drying collect small sized by-catches. In Kerala there are 2703 fish markets comprising 185 wholesale and 2518 retail outlets which includes 1126 wayside markets (Anon., 2000). In markets women usually sell low value products in a remote corner. Wholesalers among women are very few. Lack of alternate employment in off-season lead to many complications. They are forced to borrow money usually from private moneylenders at very high interest rate of

10%/month or even more. Though they work hard in peak season, they can hardly pay back the money, as it would have doubled by then. The vicious circle of indebtedness continues. The problem is not the lack of opportunities but is of unawareness about the avenues.

There are no special schemes to improve the social and economic conditions of women in small-scale fishing communities. Nor are there any posts that specifically relate to women.

Opportunities for women in fisheries could be enlarged in the field of integrated aquaculture, fishery estates, marine products processing, manufacture and export development, management of fishery infrastructure, marketing and export as well as in research and technology development.

Education

Literacy is considered as an indicator of development however the literacy level of the fisherwomen is very low. Low literacy incapacitates their bargaining capacity in the trader dominant market thus divesting them of their reasonable price compensation for the risky endeavors in the marine environment. They remain unaware of the new technologies and innovations

Health

The fisherwomen carry loads of fish from the shore or ports to the nearest markets every day. The women carry the fish on their head and with the load of 35-40 kgs, the pressure comes on their body, especially back. The subsistence fisherwomen are prone to health hazards like diarrhea, cholera and fever. Nutrition is a crucial factor determining health. Fisherwomen in India generally suffer from malnutrition and dietary imbalances.

Cereals and fish comprise the major portion of the diet, and hence only 75 per cent of the calorie and 50 per cent of the protein needs are met (Srinath, 1987). Commonly seen disorders are malnutrition and vitamin A and B complex deficiency (Devadas and Nirmala Murty, 1979) apart from ailments like gastroenteritis and allergic bronchitis. Women are the worst affected and this is reflected by the imbalance in the sex ratio and their lower life expectancy.

BENEFITS OF WOMEN'S PARTICIPATION IN FISHERIES

On the contrary, women's participation is changing with the mounting pressure on land and water resources, environmental degradation, out-migration of male family members and increasing rural poverty.

Integrating gender in aquaculture:

- Benefits women through an increase in household income and improvement Innutrition (practical needs/efficiency goal);
- Helps women gain control over their own livelihoods and improve their status Both within the household and the community (strategic needs/empowerment).
- Improved access to income and livelihood options
- Higher household income due to added human capital inputs in aquaculture
- Increased participation in various decision-making processes within the family.

To ensure better involvement of women in aquaculture development as well as improve the economic condition of women, the following aspects are to be considered:

- A better understanding of the existing gender relations in the community and the household must be gained by institutions/organizations working for the development of aquaculture.
- Participatory technology development offers more scope to incorporate women's experiences.
- Successful cases of women's involvement in aquaculture can be emphasized.
- Aquaculture training and extension efforts should be improved by taking a More holistic approach that encompasses women's time use, household responsibilities, literacy levels, as well as all aspects of their daily chores.
- Development of indicators to ensure that the involvement of women is monitored on a regular basis so that their activities or participation in aquaculture can be refocused regularly.
- Even though women are the ones who do the retail marketing of fish in many of the Southeast Asian countries, their information on market is very limited. A mechanism is necessary to expose women to more extensive market information and to link them to a wider market network.

Conclusion

Fisheries are a key sector of Indian economy witnessing progressive and drastic changes over the years, both in production and marketing. The goal for women in fisheries is to make them self-reliant and productive for improving their own and family's living standard. Increasing entrepreneurial activities in post-harvest segment of fisheries for women may provide more and more employment opportunities. Fisherwomen should be provided adequate knowledge and training on awareness of natural disasters and its management. Computer based training module should be designed for employment opportunities. If India's fisheries sector is to be Satisfactorily sustained then fisherwomen empowerment, both socially and economically is essential. Hence skills and use of appropriate technologies will enable them to be empowered socially and economically. This can only be done through education about nutrition, health, sanitation, and child care, and training on current technologies and best practices techniques along with financial assistance.

References

- Ashalatha, S., C. Ramachandra, I. Sheela, A. D. Diwan and R. Sathiadas. (2002). *Changing roles of fisherwomen in India: issues and prospective*, p. 21-43. In: M.P. Kohli Singh and T. Ratna (Eds), *Women in Fisheries*. Indian Society of Fisheries Professionals, Mumbai, India.
- Dehadrai, P. V. (2002). *Women at the center stage for socio-economic change in fishing community*. In Kohli Singh, M. P. and Ratna, T. (2002), *Women in fisheries*. Indian Society of Fisheries Professionals, Mumbai, India, p. 1-7.
- Sathiadas, R., S. Ashalatha, S. Sindhu and Y. Josephraj (2003). *Women workers in the post harvest marine fisheries sector of Kerala: socio-economic profile*. *Fish. Chimes* 23(2):31-35
- Vivekanandan, V. (1988). *Large-scale displacement of women from net making and the need to rectify the situation*. *Proceedings of the All India Workshop on Gainful Employment for Women in the Fisheries field Society of Fisheries Technologists*. Cochin.
- <http://indianfisheries.icsf.net>
<http://afcindia.org.in/fishery.html>

A STUDY OF ACADEMIC STRESS OF COLLEGE STUDENTS IN COVID-19 SITUATION

Mr. Barve Vishal Punjaram

Assistant Professor, G. E. Society's Sir Dr. M. S. Gosavi College of Commerce, Nashik

E-mail: vishalbarve74@gmail.com Mobile: 9579216416

Dr. V. S. Rananaware

Associate Professor, Ahemednagar College Ahemadnagar

Abstract

The college students experience changed speedily and significantly as a result of the coronavirus (COVID-19) outbreak. Stress of college students has become an increasing due to covid-19 pandemic situation. There are various reasons and factors such as financial, changes in the learning pattern, Health Related Issues, Change in activity levels, Difficulty Concentrating, Examination related issue and so on. Stress can be considered as an inevitable condition at least at one point in time or another; however it can also be minimized to the extent that the efficiency and health of the students is maintained which could lead to a dynamic academic career. Stress is also bound to occur in academic ways due to covid-19 pandemic its experience by students in the global and students have different cultural background.

KeyWord: Stress, Academic stress, causes of stress, consequence of stress, Stress Management.

Introduction:

Stress is seen as a pessimistic enthusiastic, psychological, conduct and physiological interaction that happens as an individual attempts to conform to or manage stressors (Bernstein, et al 2008). Stressors are characterized as conditions that disturb, or take steps to upset, individuals" day by day working and cause individuals to make changes (Auerbach and Grambling 1998). Auerbach and Grambling (1998). Regard pressure as a horrendous condition of enthusiastic and physiological excitement that people insight in circumstances that they see as risky or threatening to their prosperity. Nonetheless, stress is seen distinctively and may mean diverse thing to various people. It is seen as occasions or circumstances that cause people to feel strain, pressing factor, or contrary feelings including tension and outrage. Besides, others characterize pressure as the reaction to existing circumstances, which incorporates physiological changes (expanded pulse, and muscle strain), passionate and conduct changes (Bernstein, et al 2008). Stress is constantly viewed as a mental interaction that includes an individual's individual translation and reaction to any compromising occasion. Note that pressure can have both positive and antagonistic impacts on individuals. It implies that pressure might be an ordinary, versatile response to danger. Its job is to flag and get ready people to make a protective move.

Objective Of The Study:

- ❖ To study academic stress among college students in Nashik district, Maharashtra, India.
- ❖ To find out the effects of the COVID-19 pandemic on the college students

Hypothesis:

H0: Stress is not found in college students during academic year in the covid-19 situation.

H1: Stress is found in college students during academic year in the covid-19 situation.

Research Methodology:

The study has been done mainly on the basis of primary data which was collected through the questionnaire from the college students by using random sampling method, and some secondary data and information available from books and published works and reports. Data was collected from 3 different college students situated in Nashik. Hypothesis is tested by using graph & chart

Analysis/ Discussion:

The populations for this study are under graduate students from first to final year from colleges in Nashik, Maharashtra. A survey was conducted by using self-administrated questionnaire by utilizing Google forms. Students were reached utilizing their individual class whatsapp group.

All respondents willfully gave their responses agree to take an interest in the study. 200 responses were collected. When respondents respond to the questionnaire respondents needed to sign in using their registered mail id and it was limited to one response for each student.

All data has been collected and presented by using graph, chart, table and percentage.

Table No. 1 : Number of responses

Sr. No.	Respondents	No. of Responses
1.	Male	92
2.	Female	108
	Total	200

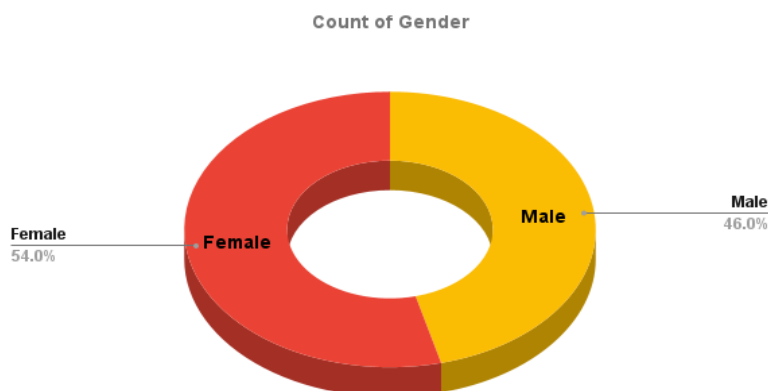
Chart No. 1:**Interpretation:**

Table No. 1 shows the comparison between male respondents & female out of 200 respondents most of the i.e. 54% of female and 46% male respondents express their views on academic stress during the academic year in covid-19 situation.

Table No. 2 : Do you feel a stress during the academic year.

Sr. No.	Responses	No. of Responses
1.	Yes	87
2.	No	34
3.	May be	79
	Total	200

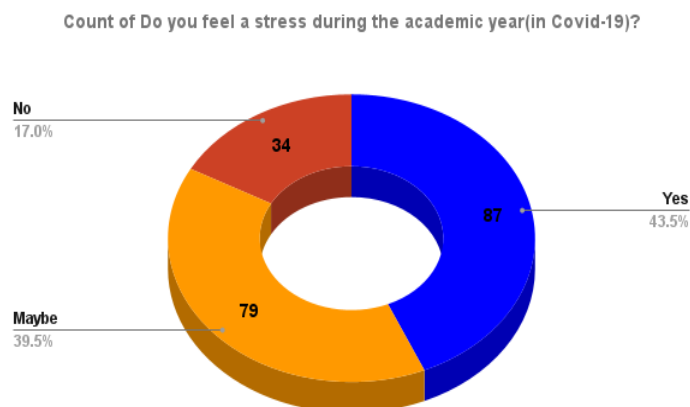
Chart No. 2:**Interpretation:**

Table & chart No. 2 shows the comparison between male & female students respondents regarding experience of stress, out of 200 respondents most of the i.e. 43.5% respondents say that they had experience the stress during the academic year. 39.5% respondents maybe feel stress, and 17% respondents experience the stress during the academic year in covid-19 situation.

Table No. 3 : Stress level of students during the academic year.

	Stress Level										Total
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
No. of Responses	24	4	10	15	40	24	30	14	18	21	200

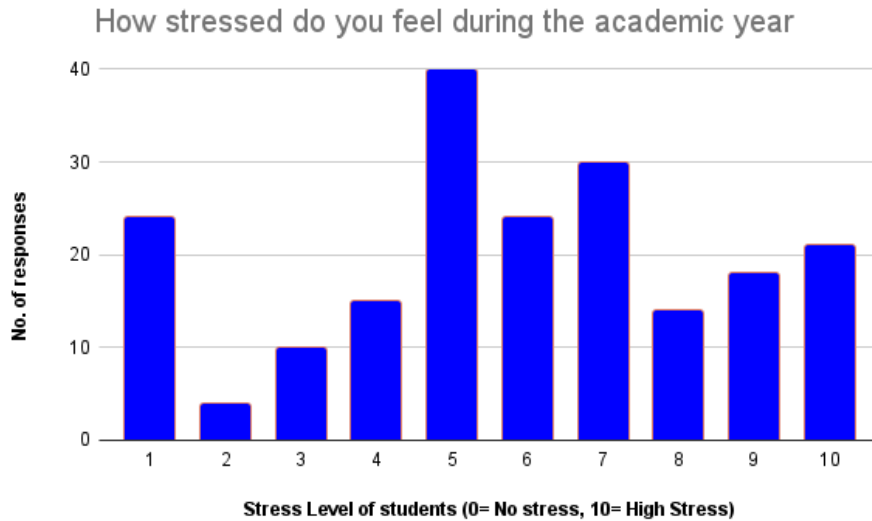
Chart No. 3:**Interpretation:**

Table & chart No. 3 shows the level of stress of students, how much stress students feel during the academic year in covid-19 situation, the chart show that most of the students face stress during this covid19 situation.

Table No. 4 : Causes of a stress during the academic year.

Sr. No.	Responses	No. of Responses
1.	Study issue	56
2.	Financial issues	35
3.	Family issues	23
4.	Friends issues	8
5.	Issues with the significant other (partner)	2
6.	Work (job-related) issues	17
7.	Health Related Issues	26
8.	Sports / Athletics activities issues	9
9.	My involvement in clubs and organizations	3
10.	Other Issue	20
	Total	200

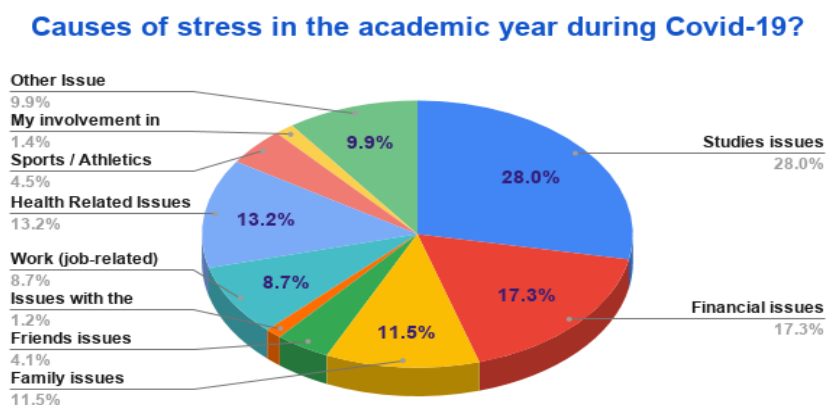
Chart No. 4:**Interpretation:**

Table & chart No. 4 shows the various causes of stress in the academic year during covid-19 28% respondents say they were stressed by studies issue, 17.3% respondents say they were stressed by financial issues, 11.5% respondents say they were stressed by family issue, 13.2% respondents say they were stressed by health related issues.

Table No. 5 : Causes of a stress during the academic year.

Sr. No.	Responses	No. of Responses
1.	Eating	21
2.	Sleeping	26
3.	Drinking	11
4.	Drugs	8
5.	Sports / Exercise	19
6.	Talking with someone	29
7.	Shopping	12
8.	Computer Games	17
9.	Social Media	15
10.	listening Music	24
11.	Yoga / Mediation	18
	Total	200

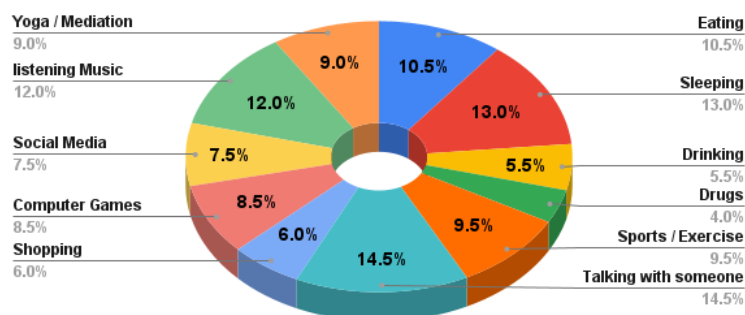
Chart No. 5:**Methods used by students to relieve stress****Interpretation:**

Table & chart No. 4 shows the various methods used by the students to reduce stress. 14.5% respondents reduce their stress by communicating with their colleagues or other people, 12% respondents reduce their stress by listening music, 13% respondents reduce their stress by taking sleep, 9.5% respondents reduce their stress by doing exercise & playing sports, 8.5% respondents reduce their stress by playing computer games, 7.5% respondents reduce their stress by using social media, 9% respondents reduce their stress by doing yoga/ meditation, and near about 10% respondents reduce their stress by using drugs & alcohol.

Conclusion:

After conducting this research we can conclude that during this pandemic situation of covid-19 number of college students are faced academic stress in their academic year during covid, most of the students (87% respondents) experience the stress because of studies issue and financial issue. Student's also high level of stress during the academic year because of Studies issues, Financial issues, Family issues, Friends issues, Health Related Issues, Sports / Athletics activities issues etc. Researcher also conclude that stress is highly self-controllable and those students have the ability to control their feelings and manage their stress by using their own method like communicating with their colleagues, listening music, taking sleep, doing exercise & playing sports, playing computer games, using social media, yoga/ meditation and using drugs & alcohol. Some respondents also face the emotion effects of stress in their academic year during this pandemic situation like-Restlessness, Anxiety or fear, Irritability or anger, Feeling isolated, lost, lonely or abandoned, Worry about safety of self or others, Sadness, moodiness or depression etc.

Testing Of Hypothesis:

The present study was mainly focused on stress of students during the academic year in covid-19 situation. For the testing of hypothesis in the present study percentages, graphs have been used by researcher.

Statement- : H1: Stress is found in college students during academic year in the covid-19 situation.

Most of the colleges students have experience the stress during academic year in covid-19 situation, graphically presented in table & chart no-2. This hypothesis was tested through the collection of data from various respondents

Recommendations For Further Research:

Due to time limitation this study is conducted in shorter time. The recommendations for future studies that we suggest are. First the research should be done on a bigger sample. It assist the researchers to generalize findings efficiently and also helps to come up with better results. Researcher also thinks that it would be better to consider large number of respondents for the future research. It is necessary to have a research and provide data in relation the stress level of students. Sufficient volume of data improves their actions in reducing the level academic stress.

References:

- Prabu, P. S. (2015). *A study on academic stress among higher secondary students. International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 4(10), 63-68.
- Misra, R., & Castillo, L. G. (2004). *Academic stress among college students: Comparison of American and international students. International Journal of stress management*, 11(2), 132.
- Bryman, A., & Bell, E. (2011) *Business Research Methods, 3th Edition. New York: Oxford University Press.*
- Bloisi, W., Cook, C.W., & Hunsaker, P. L. (2007) *Management and Organizational Behaviour. 2th Edition. London. McGraw publication*
- Bano, B., & Jha, R.K. (2012) *Organizational Role Stress Among Public and Private Employees. The Lahore Journal of Business. 1 (1), 23-36.*
- Sekaran, U., & Bougie, R. (2010), *Research Methods for Business, Fifth Edition, Great Britain, TJ International Ltd, Padstow, Cornwall.*
- Thorgren, S., & Wincent, J. (2013) *Passion and Role Opportunity Search: Interfering Effects of Conflicts and Overloads. International Journal of Stress Management. 20 (1) 20-36.*
- Tennant, C. (2001). *Work-related Stress and Depressive Disorders. Journal of Psychosomatic research, 51 (3) 69 7-704.*

NATIONAL EDUCATION POLICY 2020: A WAY FOR ATMANIRVAR BHARAT

Dr. Niranjana Mohanty

Headmaster, S.M.Ali Govt. High School, Bhubaneswar-19

Abstract

This study reflects various provisions for rendering support to the students from Foundation level to University level to make India Self-Reliant or Atmanirvar Bharat. Flexible curriculum and vocational education make the learners self reliance which can build Atmanirvar Bharat.

Key Words: *National Education Policy, self-reliant, Atmanirvar Bharat,.*

1. Introduction:

With an eye on the future, the NEP speaks to all aspects of education during our times. This policy is in many ways radically different from all its predecessors, and it looks at our educational requirements in a new way. A teacher takes an online class for school students as education has been seen as a core necessity of individuals, social groups, nations and human society. The modern world views it as a basic human right. Since the formation of the Indian Republic, most landmark committees or commissions on education have underscored the idea of education for all. Previous reports and policies make it clear that the educational journey of our country has been quite uneven and many genuine aspirations have remained unrealized even after seven decades of Independence.

It would be unfair to claim that our predecessors did not act upon these concerns with reasonable sincerity, at least at the planning level. Yet, in a vast, populous and diverse country of staggering socio-economic differentials, the execution of policy is always a challenge. This is clearly reflected in the recurrence of core educational concerns in reports or policy documents published since the early 1950s. The last national education policy was created in 1986. During these 34 years, the world has changed in unprecedented ways. Revolutionary alterations in the world's political economy, fuelled by technological developments, have significantly contributed to the dismantling of the barriers of gender, class, caste, culture, geographical distance, and so forth. All this has created a strong sense of aspiration and hope among the people.

This is the background in which our government, under the leadership of Prime Minister Narendra Modi, has given priority to a broad-based and futuristic national education policy. The framing of this policy has been a mammoth exercise. Two committees undertook the task. Feedback from the grass-roots was meticulously collected and stakeholders widely consulted. The state governments were always a part of the loop. The policy document was sharpened several times before being sent to the cabinet for approval.

2. Nation Education Policy 2020:

The new National Education Policy (NEP) 2020, released on 29 July 2020, and it is a historic and ambitious document. With an eye on the future, it speaks to all aspects of education during our times. This policy is in many ways radically different from all its predecessors. The policymakers have re-imagined pre-primary education and have envisaged integrating this stage

of a child's physical, mental and cognitive development with the extant formal schooling pattern. Hence the 10+2 model is proposed to be replaced by a 5+3+3+4 model of ECCE and schooling. ECCE shall take place from the ages of 3 to 6 in Anganwadis, Balvatikas and play-schools. This will be followed by Classes 1 and 2 in school. Together, the ECCE years and the first two years of schooling form the first five years of the new model. These five years of schooling is known as **Foundational stage** of education. This will be followed by Classes 3 to 5 (03 years) i.e **Preparatory stage**, 6 to 8 (03 years) i.e. **Middle stage** and 9 to 12 ((04 years) i.e. **Secondary stage**.

(a) School Education:

One fundamental issue that had been left unaddressed until now is Early Childhood Care and Education (ECCE). The holistic development of any individual essentially starts with his or her nourishment and nurturing during the early years. The Policy says, "over 85% of a child's cumulative brain development occurs prior to the age of 6, indicating the critical importance of appropriate care and stimulation of the brain in early years.' This idea is based on strong evidence produced by the latest researches in the field of neurosciences and brain development. The early years are the most crucial for the development of the brain. The later cognitive, intellectual and skill advancements are built on capacities unleashed during the crucial early-childhood years.

This restructuring of the whole span of schooling has been proposed keeping in mind the developmental needs and interests of learners at different stages of their physical, mental, emotional, social, moral and psychological development. This will not only provide nutrition and care for healthy physical and mental growth but will also 'focus on developing cognitive, affective, psychomotor abilities and early literacy and numeracy.' A National Curricular and Pedagogical Framework for Early Childhood Care and Education (NCPF-ECCE) will be developed by the National Council of Educational Research and Training (NCERT). This will focus on several important aspects of ECCE including high quality ECCE teacher preparedness. The manner in which the Policy emphasizes ECCE can be gauged from its plan to bring four crucial central ministries together for 'smooth integration of early childhood care and education into school education'. These ministries are: Human Resource Development (i.e. Ministry of Education), Women and Child Development (WCD), Health and Family Welfare (HFW), and Tribal Affairs.

With respect to school education, the policy makers have given special emphasis on learning to be holistic, experiential, integrative, and enjoyable. The Policy aims at 'real understanding and towards learning how to learn'. It is particularly anguished about the persistence of rote learning. The National Curriculum Framework, 2005 had tried to implement constructive approach for learning. It proposed for curricular and pedagogic approach with critical thinking and learning based on inquiry, discovery, discussion and analysis. The policy suggests for developing relationship among curricular, co-curricular and extra-curricular areas. Art and sports-integrated education will be important strands in this cross-curricular pedagogic approach. Flexibility in course choices will be another curricular advantage for students. The

thought behind this curriculum creates 'holistic' and 'all round' development of individuals in this 21st century.

(b)Teacher Education:

Teachers' capacity cannot be enhanced unless their pre-service and in-service education, service conditions, and terms of recruitment and deployment do not receive renewed focus and uplift. The policy treats these concerns in a detailed and sensitive manner. To attract outstanding students to the teaching profession, it proposes a large number of merit-based scholarships for pursuing quality four-year integrated B.Ed. programmes, with special focus on rural areas. It is also proposed to strengthen Teacher Eligibility Tests (TETs) with respect to the assessment of several parameters i.e subject-content and pedagogy, classroom teaching, passion and motivation for the profession and proficiency of teaching in the local language. These tests will therefore include teaching demonstration and interview components. In order to maximize the ability of teachers to do their jobs effectively, the practice of excessive and arbitrary transfers will become restricted. Teachers' professional autonomy will be restored and a comprehensive merit-based structure of tenure promotion and salary structure will be developed. A new and comprehensive National Curriculum Framework for Teacher Education will be prepared by National Council of Teacher Education (NCTE) by 2021, in consultation with NCERT.

(c)Higher Education:

The makers of the policy have given focus on higher education. A distinctive feature of higher education is that it produces knowledge resources through which all education take place. The concerns of higher education are quite diverse and complex. In order to keep pace and be ahead of others, we need to focus more rigorously on the complex matrix of higher education. The Committee working on the policy has identified the role of higher education as promoting human as well as societal wellbeing and developing India as envisioned in its Constitution - a democratic, just, socially conscious, cultured and humane nation, upholding liberty, equality, fraternity and justice for all.

The policy envisions a 'complete overhaul' of the system for recognizing and effective functioning and progress of higher education institutions in the country. It was naturally anticipated that revamping of curriculum, pedagogy, assessment, and educational administration would be recommended by the policy framers. It must be mentioned that the policy lays out a fairly radical reformation of the higher education structure. Multidisciplinary, flexibility and autonomy are central characteristics to this reform. Through these key ingredients, freshness and vitality are accorded to this stage of education. The decision to do away with the adamant walls between different disciplines and the provision of freedom to exit and enter courses, as these will be credit based, will truly liberate learners. The policy grants them freedom to choose what to learn, how to learn and when to learn. Now, one can opt to study Sanskrit along with Mathematics or Music with Physics. The earlier segregation of streams, rather regimented, did not allow for any formal or institutional interface between the sciences, the social sciences and the humanities. This did not allow for a wholesome development of individuals. The Policy proposes to integrate engineering courses, at institutions such as IIT with the arts and the

humanities in order to move towards holistic and multidisciplinary education. This is a holistic approach and should lead to the blossoming of various human capacities like intellectual, aesthetic, social, physical, emotional and moral etc.

(d)Research and Innovation:

Research is the foundation of knowledge creation and it plays a key role in sustaining and further uplifting any human society. Research both in fundamental and applied disciplines is essential for progress, especially in today's fast-developing world. In order to create a robust ecosystem for high-quality research, the policy envisages the creation of a National Research Foundation (NRF). One of the salient thrusts of this Foundation would be to enable a culture of research to permeate through our universities. The Foundation's main objectives will be to identify priority areas or themes for research and coordinate with different academic institutions and funding agencies in order to 'ensure synergy of purpose and avoid duplication of efforts.'

While looking at the nuances of higher education and research, the policy framers have been sensitive to the needs of our vast population and the national economy. Large-scale employment creation as well as the creation of higher knowledge is our necessity. Our ever-expanding and ever-evolving economy requires workers and professionals with diverse and specialized skill sets.

(e)Vocational Education:

It is quite disconcerting to realize that despite Mahatma Gandhi's emphatic underscoring of vocational education, we have not been able to create any effective synchronization of vocational education and 'mainstream' education. We have considered vocational education inferior and meant for students who are unable to cope with the latter. The policy aspires to dismantle this status hierarchy and aims to integrate vocational education with mainstream education. Vocational exposure starts from middle and secondary classes. Quality vocational education will be integrated smoothly into higher education. This will ensure that every individual learn will study at least one vocation and is able to develop a sense of the dignity of labor and respect for various vocations. This will also enable us to tap our demographic dividend and address skill-deficits of the economy. The policy envisions that the development of vocational capacities will go hand in hand with development of academic or other capacities.

3. Conclusion:

Lastly, I would like to argue that the New Education Policy, 2020 appears to be truly visionary and comprehensive. Its success depends upon its effective implementation. The government will not leave any stone unturned in this national rebuilding project. No doubt this is a policy which can pave the ways to make self-reliant India or Atmanirvar Bharat.

References:

- Govt. of India document, "National Education Policy 2020."*
- Govt. of India document, "National Curriculum Framework 2005".*
- Browsing internet.*

बाजारवाद व उदारीकरण

डॉ. नरेंद्र केशव पाटील

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, आनंद निकेतन कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आनंदवन- वरोरा जि. चंद्रपूर

प्रारूप - बीसवीं सदी के आधुनिक भारत का इतिहास जब लिखा जाएगा, तो उसमें दो तारीखें महत्वपूर्ण मानी जाएगी। पहली है 15 अगस्त 1947, जब लंबे संघर्ष के बाद भारत अंग्रेजों की गुलामी से आजाद हुआ। दूसरी है मई 1991, जब आजाद भारत की सरकारों ने वापस देश को गुलाम और परावलंबी बनाने की नीतियों को अख्तियार करना शुरू किया। कहने को तो राजनीतिक रूप से देश आजाद रहा, किंतु उसकी नीतियां, योजनाएं और कार्यक्रम विदेशी निर्देशों पर, विदेशी हितों के लिए संचालित होने लगे। बहुत तेजी से भारत की नीतियों, आर्थिक प्रशासनिक ढांचे और नियम कानूनों में बदलाव होने लगे। बाजारवाद और उदारीकरण इन दो शब्दों ने भारतीय समाज और मीडिया, दोनों को प्रभावित किया है। 1991 के बाद सिर्फ मीडिया ही नहीं पूरा समाज बदला है, उसके मूल्य, सिद्धांत, जीवनशैली में क्रांतिकारी परिवर्तन परिलक्षित हुए हैं। 1991 के संकट के समय भारत का विदेशी मुद्रा भंडार खाली हो गया था और भारत का सोना लंदन में गिरवी रखना पड़ा था। यह संकट दूर हुआ और भारत के विदेशी मुद्रा भंडार में काफी बढ़ोतरी हुई। भारत के निर्यात भी काफी बढ़े हैं। यदि विदेशी पूंजी निवेश को उपलब्धि माने, तो इस अवधि में वह भी काफी बढ़ा है। भारतीय कंपनियों अब दुनिया के अन्य देशों में जा रही हैं और वहां की कंपनियों को खरीद रही हैं यानी वे भी बहुराष्ट्रीय बन रही हैं। दुनिया के चोटी के अमीरों की सूची में भारतीय नाम भी दिखाई देते हैं।

बीज शब्द - बाजारवाद, उदारीकरण, महंगाई, गरीबी, भूखमरी, खेती, शिक्षा, सेवाओं की लूट

बाजारवाद - 1991 के बाद सिर्फ मीडिया ही नहीं पूरा समाज बदला है। उस समय के प्रधानमंत्री श्री पीवी नरसिंह राव और तत्कालीन वित्तमंत्री श्री मनमोहन सिंह ने इसकी शुरुआत की तबसे हर सरकार ने कमोबेश इन्हीं मूल्यों को पोषित किया। एक समय तो ऐसा भी आया जब श्री अटल बिहारी वाजपेयी के प्रधानमंत्रित्व काल में उदारीकरण का दूसरा दौर शुरू हुआ तो स्वयं नरसिंह राव जी ने टिप्पणी की “हमने तो खिड़कियां खोली थीं, आपने तो दरवाजे भी उखाड़ दिए।” यानी उदारीकरण- मुक्त बाजार व्यवस्था को लेकर हमारे समाज में हिचकिचाहटें हर तरफ थीं। एक तरफ वामपंथी, समाजवादी, पारंपरिक गांधीवादी इसके विरुद्ध लिख और बोल रहे थे, तो राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ भी अपने भारतीय मजदूर संघ एवं स्वदेशी जागरण मंच जैसे संगठनों के माध्यम से इस पूरी प्रक्रिया को प्रश्नांकित कर रहा था। 1991 से 2019 तक गंगा में बहुत पानी बह चुका है और सरकारें, समाज व मीडिया तीनों ‘मुक्त बाजार’ के साथ रहना सीख गए हैं। यानी पीछे लौटने का रास्ता बंद है। बावजूद इसके यह बहस अपनी जगह कायम है कि हमारे मीडिया को ज्यादा सरोकारी, ज्यादा जनधर्मी, ज्यादा मानवीय और ज्यादा संवेदनशील कैसे बनाया जाए। व्यवसाय की नैतिकता को किस तरह से सिद्धांतों और आदर्शों के साथ जोड़ा जा सके। यह साधारण नहीं है कि अनेक संगठन आज भी मूल्य आधारित मीडिया की बहस से जुड़े हुए हैं।

उदारीकरण - देश के जागरूक लोग, संगठन और जनआंदोलन का विरोध करते रहे और इनके खतरनाक परिणामों की चेतावनी देते रहे। दूसरी ओर इन नीतियों के समर्थक कहते रहे कि देश की प्रगति और विकास के लिए यही एक रास्ता है। प्रगति के फायदे नीचे तक रिस कर जाएंगे और गरीब जनता की भी गरीबी दूर होगी। उनकी दलील यह भी है कि वैश्वीकरण के जमाने में हम दुनिया से अलग नहीं रह सकते और इसका

कोई विकल्प नहीं है। प्रारंभ में यह बहस सैद्धांतिक और अनुमानात्मक रही। दोनों पक्ष दलील देते रहे कि इनसे ऐसा होगा या वैसा होगा। हद से हद, दूसरे देशों के अनुभवों को बताया जाता रहा। किंतु अब तो भारत में इन नीतियों को दो दशक से ज्यादा हो चले हैं। एम पूरी पीढ़ी बीत चली है। किन्हीं नीतियों के या विकास के किसी रास्ते के, मूल्यांकन के लिए इतना वक्त काफी होता है। इन नीतियों वैश्वीकरण, भूमंडलीकरण, उदारीकरण, निजीकरण, मुक्त बाजार, आर्थिक सुधार, बाजारवाद, नवउदारवाद आदि विविध और कुछ हर तक भ्रामक नामों से पुकारा जाता है। वास्तव में यह वैश्विक पूंजीवाद का एक नया, ज्यादा आक्रामक और ज्यादा विध्वंसकारी दौर है। भारत में इसके अनुभव की समीक्षा का वक्त आ गया है। इन पर पूरे देश में खुलकर बहस चलना चाहिए। यह इसलिए भी जरूरी है कि भारत सरकार अभी तक के अनुभव की समीक्षा किए बगैर बड़ी तेजी से इन विनाशकारी सुधारों को आगे बढ़ा रही है। उनकी भाषा में यह 'दूसरी पीढ़ी के सुधारों' पर चल रही है। तो आइए देखें कि भारत में इस तथाकथित उदारीकरण का रिपोर्ट कार्ड क्या रहा है ? सरसरी तौर पर पिछले दो दशकों में काफी प्रगति दिखाई देती है। राष्ट्रीय आय (जीडीपी) की सालाना वृद्धि दर पहले 2-3 फीसदी हुआ करती थी, जिसे अर्थशास्त्री मजाक में 'हिन्दू वृद्धि दर' कहते हैं। किंतु इस अवधि में वह बढ़ते-बढ़ते 2005-06 से 2007-08 के बीच 9 से ऊपर पहुंच गई। इससे उत्साहित होकर भारत को चीन के साथ नई उभरती आर्थिक महाशक्ति का दर्जा दिया जाने लगा। हालांकि बाद में यह वृद्धि दर उतरते-उतरते चालू साल में 6 से नीचे आ गई है।

आधुनिक तकनालाजी में काफी प्रगति हुई है। देश में कम्प्यूटर, सूचना तकनालाजी, मोबाईल, और वाहन क्रांतियां हुई हैं। बंगलौर, हैदराबाद, पूना, गुडगांव में इंटरनेट-कम्प्यूटर के केन्द्र विकसित हुए हैं, जिनमें रोजगार के नए अवसर पैदा हुए हैं। नए राजमार्ग और एक्सप्रेस मार्ग बने हैं, जिन पर कारें सौ से ऊपर की रफ्तार पर दौड़ सकती हैं। दिल्ली की मेट्रो रेल भी एक चमत्कार लगती है। नए कार्पोरेट अस्पताल बन गए हैं, जहां इलाज कराने के लिए दूसरे देशों से लोग आ रहे हैं और अब 'रसायन पर्यटन' नाम एक नई चीज शुरू हो गई है। शिक्षा में भी प्रबंधन, इंजीनियरिंग, सूचना तकनालाजी, एविएशन आदि के कई तरह के नए संस्थान खुल गए हैं और नए अवसर पैदा हुए हैं। किंतु इन लुभावने आंकड़ों और चमक-दमक के बीच जो सवाल रह जाता है वह यह कि देश के साधारण लोगों का क्या हुआ ? उनकी जिंदगी पर क्या असर पड़ा ? वही असली कसौटी होगी।

महंगाई - पिछले पांच-छः बरस से भारत की जनता पर महंगाई की जबरदस्त मार पड़ रही है। यह मूलतः भारतीय विकास नीति और अर्थनीति की बुनियादी त्रुटियों और गलत प्राथमिकताओं का नतीजा है। इसे निम्नानुसार देखा जा सकता है-

1. खेती की उपेक्षा, जमीन का ट्रांसफर, खाद्य-स्वावलंबन लक्ष्य के त्याग और निर्यात खेती के कारण देश में खाद्य पदार्थों का अभाव पैदा हुआ है। देश में बढ़ते अनाज उत्पादन के आंकड़े तो उपलब्धि के बतौर पेश किए जाते हैं, किंतु यह नहीं बताया जाता कि प्रति व्यक्ति अनाज उपलब्धता में 1991 के बाद से भारी गिरावट आई है। 1961 में प्रति व्यक्ति प्रतिदिन अनाज उपलब्धता 399.7 ग्राम थी, जो बढ़कर 1991 में 468.5 ग्राम हो गई थी किंतु उसके बाद से गिरते हुए यह 2010 में 407 ग्राम पर पहुंच गई है। एक तरह से हम वापस पचास-साठ के दशक के अकालों व अभावों वाले वक्त में वापस पहुंच रहे हैं। दालें तो हरित क्रांति और आधुनिक विकास का सबसे ज्यादा शिकार हुई है। प्रति व्यक्ति दाल उपलब्धता पिछले पचास सालों में

लगातार गिरती रही है। प्रति व्यक्ति प्रतिदिन दाल उपलब्धता 1961 में 69 ग्राम थी, जो घटते हुए 1991 में 41.6 ग्राम और 2010 में 31.6 ग्राम रह गई।

दूध, अंडे, मांस और मछली के उत्पादन में जरूर भारी बढ़ोतरी दिखाई देती है। 'श्वेत क्रांति' की बदौलत आज भारत दुनिया का सबसे बड़ा दुग्ध-उत्पादक देश बन गया है। किंतु इसमें भी वही दिक्कतें हैं, जो हरित क्रांति में है। पूंजी-प्रधान तकनालाजी, भारी लागतों, रसायनों व पानी के भारी उपयोग, बाजार पर निर्भरता और देशी नस्लों के नाश के साथ यह क्रांति आई है और कितने दिन चल पाएगी, यह देखना होगा। दूध उत्पादन में बढ़ोतरी का एक हिस्सा कागजी भी होगा यानी जो दूध पहले घर में और गांव में खप जाता था और आंकड़ों में नहीं आता था, वह अब शहर और बाजार में आने लगा। यानी दूध का संग्रह बढ़ा है, और उतना उत्पादन नहीं। इसी के साथ इस दूध का बढ़ता हुआ हिस्सा आईसक्रीम, पनीर, मक्खन, घी, मिठाईयों व चाकलेटों के रूप में अमीरों के उपभोग में जा रहा है। इसी कारण दूध ज्यादा पैदा होने पर भी सस्ता नहीं हुआ है। एक हद तक गांव के गरीब और उनके बच्चे दूध से वंचित हुए हैं। अब वे चाय से ही काम चलाते हैं। यही समस्या मांस-मछली-अंडे के आधुनिक उत्पादन के साथ भी है। डेयरी फार्मों, मुर्गी फार्मों, मशीनीकृत बूचड़खानों और सघन मछली फार्मों वाले आधुनिक पशुपालन के साथ कई गंभीर आर्थिक, सामाजिक एवं पर्यावरणीय समस्याएं पैदा हो रही हैं। बर्ड फ्लू, स्वाईन फ्लू, मेड काऊ डिजीज, एन्थ्रेक्स जैसे नई महामारियां इसी की देन हैं।

2. गैरबराबरी बढ़ने, कुछ लोगों के हाथ में काफी पैसा आने, उपभोक्तावादी संस्कृति और विलासिता को बढ़ावा देने से देश के संसाधनों (मौद्रिक, प्राकृतिक और श्रम संसाधन) का ज्यादा हिस्सा अब विलासितापूर्ण उत्पादन-उपभोग में जा रहा है। फिजूलखर्च और बरबादी बढ़ रहे हैं। इससे जरूरी चीजों का उत्पादन और आपूर्ति प्रभावित हो रही है।

गरीबी - कुछ समय पहले भारत सरकार ने अर्थशास्त्री अर्जुन सेनगुप्ता की अध्यक्षता में असंगठित क्षेत्र के बारे में एक आयोग गठित किया था। इस आयोग के एक बयान ने देश के प्रबुद्ध वर्ग को चौंका दिया था। वह यह कि देश के 78 फीसदी लोग 20रु. रोज से नीचे जीवनयापन करते हैं। इस आंकड़े ने देश की प्रगति और विकास के दावों की पोल खोल दी और राष्ट्रीय आय की ऊंची वृद्धि दर के जश्न की हवा निकाल दी। सेनगुप्ता आयोग का यह आंकड़ा 2004-05 का था। किंतु उसके बाद तो मंहगाई से लोगों की हालत और खराब हुई है।

भारत सरकार और उसका योजना आयोग गरीबी रेखा से नीचे जीवनयापन करने वाली आबादी में लगातार कमी का दावा करता रहता है, उसकी भी असलियत सेनागुप्ता आयोग के इस कथन ने उजागर कर दी। इस बीच में कई विद्वानों ने बताया है कि गरीबी रेखा के निर्धारण और उसकी गणना में कितनी त्रुटियां हैं। पिछले वर्ष जब योजना आयोग ने सर्वोच्च न्यायालय को बताया कि वह गांवों में 26 रु. और शहरों में 32 रु. रोज से ज्यादा प्रति व्यक्ति खर्च करने वालों को गरीब नहीं मानता है, तब इस हास्यास्पद और दयनीय गरीबी रेखा पर देश में बवाल मचा। दरअसल जानबूझकर इतनी नीची और अव्यवहारिक गरीबी रेखा रखी गई है ताकि गरीबी में कमी और वैश्वीकरण की नीतियों को सफल बताया जा सके। गरीबी रेखा का उपयोग देश की साधारण अभावग्रस्त आबादी के बड़े हिस्से को बुनियादी सुविधाओं में सरकारी मदद से वंचित करने में भी किया जा रहा है, जिससे साधारण लोगों के कष्ट और बढ़े हैं।

भारत को आर्थिक महाशक्ति बताने वालों को यह भी देख लेना चाहिए कि प्रति व्यक्ति आय के हिसाब से दुनिया के देशों में भारत का स्थान लगातार बहुत नीचे 133 के आसपास बना हुआ है। ऊंची वृद्धि दर के बावजूद भारत दुनिया के निर्धनतम देशों में से एक है।

खेती - उदारीकरण-वैश्वीकरण की नीतियां कई तरह से भारतीय खेती और किसानों के हितों के खिलाफ साबित हुई हैं-

1. अनुदान कम करने, विनियंत्रण और निजीकरण के कारण खेती में प्रयोग होने वाले आदान (डीजल, बिजली, खाद, बीज, पानी आदि) महंगे हुए हैं।

2. कृषि उपज के दाम आम तौर पर लागत-वृद्धि के अनुपात में नहीं बढ़े हैं। कृषि उपज का व्यापार खुला करने और और खुले आयात के कारण भी दाम कम बने रहते हैं। जैसे खाद्य तेलों के आयात से देश में किसानों को तिलहन फसलों के समुचित दाम नहीं मिल पाते हैं। दूसरी ओर, निर्यात फसलों को बढ़ावा दिया जा रहा है, जिनमें कुछ समय तक अच्छे दाम मिलते हैं, किंतु अचानक अंतरराष्ट्रीय बाजार में दाम गिरने से किसानों को नुकसान भी हुआ है। उदारीकरण की नीति के तहत सरकार समर्थन मूल्य पर खरीदी की व्यवस्था धीरे-धीरे खतम करना चाहती है। यदि यह हुआ तो भारतीय किसान पूरी तरह अंतरराष्ट्रीय बाजार और निजी कंपनियों के चंगुल में आ जाएगा और बरबाद हो जाएगा। चीनी उद्योग के विनियंत्रण की रंगराजन समिति की हालिया रपट में राज्य सरकारें गन्ने के लिए जो समर्थन मूल्य घोषित करती है, उसे खतम करने की सिफारिश की गई है।

3. हरित क्रांति की गलत तकनालाजी के दुष्परिणाम इस अवधि में सामने आए हैं। भूजल नीचे जा रहा है, मिट्टी की उर्वरता कम हो रही है, कीट-प्रकोप बढ़ता जा रहा है। विभिन्न फसलों की पैदावार-वृद्धि में ठहराव आ गया है और किसानों को उतनी ही पैदावार लेने के लिए अब ज्यादा खाद और कीटनाशक दवाइयों का इस्तेमाल करना पड़ रहा है। इस बुनियादी गलती को दुरुस्त करने के बजाय सरकार उसी दिशा में और आगे बढ़ने की कोशिश कर रही है और 'दूसरी हरित क्रांति' की बात कर रही है। इसी के तहत जीन-मिश्रित बीजों को लाया जा रहा है, जिसके दुष्परिणाम और ज्यादा भयानक एवं दीर्घकालीन हो सकते हैं। नयी हरित क्रांति पूरी तरह कंपनियों के द्वारा संचालित होने वाली है।

इन सब का मिला-जुला नतीजा यह हो रहा है कि भारतीय खेती और खेती से जुड़े समुदाय जबरदस्त मुसीबत में है। बड़े पैमाने पर किसानों की आत्महत्याएं इसका एक लक्षण है। वर्ष 1995 से लेकर 2011 तक खुद सरकार के आंकड़ों के मुताबिक 2 लाख 70 हजार से ज्यादा किसान खुदकुशी कर चुके हैं। इस अवधि में हर साल औसतन करीब 16 हजार किसानों ने आत्महत्या की है। यानी रोज 44 किसान देश के किसी कोने में आत्महत्या करते हैं। यह एक अभूतपूर्व संकट है।

शिक्षा - देश में भले ही नामी कापॉरिट अस्पताल और उच्च शिक्षण संस्थान खुल गए हों, देश के साधारण लोगों के लिए उनके दरवाजे बंद हैं। वे बहुत महंगे हैं। नई सोच के तहत शिक्षा और इलाज की सरकारी व्यवस्था को जानबूझकर उपेक्षित किया गया है और बिगाड़ा गया है ताकि इनके बाजार को बढ़ावा मिले। शिक्षा-चिकित्सा के बढ़ते निजी क्षेत्र और उसकी महंगी सेवाओं से राष्ट्रीय आय की वृद्धि दर बढ़ाने में तो मदद मिली है, किंतु वे साधारण जनता की पहुंच से बाहर हुई है और उनकी लूट बढ़ी है। चिकित्सा में मुनाफाखोरी एक विकृति है जो पिछले बरसों में काफी तेजी से बढ़ी है।

सेवाओं की लूट - भारत की राष्ट्रीय आय में जो तेज वृद्धि पिछले सालों में दिखाई दी है, वह लगभग पूरी की पूरी खेती या उद्योग से न होकर, तथाकथित सेवा क्षेत्र से आई है। भारत का सेवा क्षेत्र पिछले बरसों में दस से पंद्रह फीसदी दर से बढ़ रहा है। भारत की राष्ट्रीय आय में खेती का हिस्सा घट रहा है, तो उसकी जगह उद्योग न लेकर सेवाएं ही ले रही हैं। राष्ट्रीय आय में उद्योग का हिस्सा 1950-51 में 16.6 फीसदी, 1990-91 में 27.7 और 2011-12 में 27.0 फीसदी था। यानी पहले तो कुछ बढ़ रहा था, किंतु पिछले दो दशकों में तो स्थिर है या कम हुआ है। दूसरी ओर, सेवाओं का हिस्सा 1950-51 में 30.3 फीसदी था, 1990-91 में 42.7 हुआ और 2011-12 में 59 हो गया।

यह दुनिया के मौजूदा अमीर देशों के अनुभव से अलग है। वहां तीव्र औद्योगीकरण के चलते पहले उद्योगों का हिस्सा बढ़ा और बाद के तीसरे चरण में सेवाओं का अनुपात बढ़ा। भारत ने एक तरह से बीच वाले चरण को बायपास कर लिया है। यूरोप-अमरीका-जापान में औद्योगिकरण से जो रोजगार पैदा हुए और लोगों का जीवन-स्तर ऊंचा हुआ, भारत में वह नहीं हुआ है। यह मानना चाहिए कि भारत जैसे हाशिये के देशों में पूंजीवादी विकास इसी तरह होगा, क्योंकि भारत के पास लूटने के लिए बाहरी उपनिवेश नहीं है और आंतरिक उपनिवेश की एक सीमा है।

खेती-उद्योग का विकास न होकर महज सेवाओं के विस्तार से भारतीय अर्थव्यवस्था में गहरे असंतुलन पैदा हुए हैं। सही मायने में उत्पादन और मूल्य-सृजन खेती और उद्योग में ही होता है तथा अर्थव्यवस्था का आधार उनसे ही बनता व बढ़ता है। सेवाएं तो खेती-उद्योग से पैदा हुए धन का ही पुनर्बंटवारा करती हैं। कह सकते हैं कि वे मूलतः परजीवी होती हैं। एक पेड़ पर ज्यादा परजीवी लताएं हो जाएंगी, तो वे पेड़ को ही सुखा देगी। यही हालत भारतीय अर्थव्यवस्था की हो रही है।

सन्दर्भ सूची -

- Voyager Vandana (2006), "सामाजिक सर्वेक्षण एंवम शोध" ओमेगा पब्लिकेशन्स नवी दिल्ली.*
राठोड आर. (2010) "सागर जिल्ले मे कार्यरत बाल श्रमिको की सामाजिक-आर्थिक स्थिती: एक अध्ययन" (बण्डा विकासखंड के विशेष संदर्भ मे) सागर डॉ. हरिसिंग और विश्व विद्यालय
दत्त सुंदरम (2004) "भारतीय अर्थव्यवस्था": एस. चन्द एण्ड कंपनी लि., नई दिल्ली
त्रिपाठी, ब.वि. (1992) 'भारतीय कृषी': किताब महल, अलाहाबाद
मिश्रा पी. (1989) 'ग्रामीण अर्थशास्त्र': प्रिंटवेल पब्लिशर्स, जयपुर
मिश्र ज. (2002) 'कृषी अर्थशास्त्र': साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा

आत्मनिर्भर भारत - कोविड-19

डॉ. संजय मारोतराव महाजन

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री गोविंदराव मुनघाटे महाविद्यालय, कुरखेडा जि. गडचिरोली 441209

मो. न. 9049757160

प्रस्तावना

विश्व में कोरोना महामारी के संकट से लड़ने और देश के आंतरिक स्थिति बनाएं रखने और इसे अच्छा करने के लिए भारत ने खुद को आत्मनिर्भर भारत बनाने का फैसला किया है। भारत काफी मात्रा में चीजों का आयात विदेशों से करता था, पर इस महामारी के चलते सारे विश्व के आयात-निर्यात पर भारी असर पड़ा है, और इस स्थिति को सामान्य और देश की हर आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए राष्ट्र को आत्मनिर्भर बनना बहुत आवश्यक है।

* आत्मनिर्भर भारत बनाने का अभियान :-

कोरोना काल में आपदा को अवसर में बदलने के लिए प्रधानमंत्री ने देश-वासियों से आह्वान किया है। संकट की इस घड़ी में सभी को आत्मनिर्भर बन राष्ट्र की सेवा और तरक्की में हर किसी को योगदान देने की अपील की है। देश आत्मनिर्भर होगा तभी इस संकट की घड़ी में हम राष्ट्र को तरक्की के लिए आगे खड़ा कर सकते हैं।

भारत प्राचीन काल से ही संसाधनों का देश रहा है। आजादी के बाद भारत की गरीबी और भुखमरी को देखते हुए महात्मा गांधी ने देश को आत्मनिर्भर बनाने का सपना देखा था, पर उस स्थिति में सुविधाओं की कमी के कारण ये पूरी तरह से संभव न हो सका, लेकिन जहां तक हो सका लोगों ने खुद को आत्मनिर्भर बनाया। महामारी की इस संकट में फिर से महात्मा गांधी के आत्मनिर्भरता के उस सपने को याद कराते हुए प्रधानमंत्री ने अपील की है। भारत में संसाधनों की कोई कमी नहीं है और अब भारत किसी भी चीज का निर्माण करने में सक्षम है, इसके लिए उसे किसी और से मदद लेने की आवश्यकता नहीं है।

आत्मनिर्भर भारत बनने का तात्पर्य है कि हमारे देश को हर क्षेत्र में खुद पर ही निर्भर होना होगा। भारत को देश में ही हर वस्तु का निर्माण करना होगा। इस अभियान का मुख्य उद्देश्य है कि भारत के संसाधनों से बनी वस्तुओं को भारत में ही उपयोग में लाना है। आत्मनिर्भर भारत से अपने यहां के उद्योगों में सुधार करना और युवाओं के लिए रोजगार, गरीबों के लिए पर्याप्त खाना ही इस अभियान का मुख्य उद्देश्य है।

* आत्मनिर्भर भारत बनने की जरूरत क्यों :-

भारत प्राचीन काल से ही संसाधनों से परिपूर्ण देश रहा है। यहां हर प्रकार के चीजों को बनाने और उसका अपने जीवन में उपयोग कर अपने राष्ट्र निर्माण में मदद कर सकता है। पूरे विश्व में केवल भारत ही ऐसा देश है जहां सबसे अधिक प्राकृतिक संसाधन पाये जाते हैं, जो कि बिना किसी देश की मदद से जीवन से लेकर राष्ट्र निर्माण की वस्तुएं बना सकता है और आत्मनिर्भर के सपने को पूरा कर सकता है।

हालांकि भारत को आत्मनिर्भर बनाने का सपना नया है। यह सपना महात्मा गांधी ने आजादी के बाद ही स्वदेशी वस्तुओं के इस्तेमाल और आत्मनिर्भरता पर जोर दिया था, पर गरीबी और भुखमरी के कारण उनका सपना साकार न हो सका।

कोरोना महामारी के कारण पिछले कई महीनों से सारा विश्व बन्द पड़ा है, जिसके कारण छोटे लोगों से लेकर पूंजीपतियों तक को भारी नुकसान और परेशानियों का सामना करना पड रहा है। खासतौर से हमारे छोटे और मध्यम वर्ग के परिवारों को कमाने खाने की समस्या काफी बढ़ गयी है।

कोरोना महामारी के कारण किसी भी देश से सामानों का आदान-प्रदान बन्द है। इसलिए मई के महीने में तालाबन्दी के दौरान हमारे प्रधानमंत्री ने देश को आत्मनिर्भर बनने का आह्वाहन किया है। उन्होंने लोकल फॉर वोकलका भी नारा दिया। जिसका अर्थ है कि लोकल में बनी वस्तुओं का उपयोग और उनका प्रचार करना और एक पहचान के रूप में आगे बढ़ना।

महामारी के दौरान ही चीन ने भारत के डोकलाम सीमा क्षेत्र में कब्जा करने की कोशिश की, जिसमें भारत के लगभग 20 जवान शहीद हो गए। सीमा के इस विवाद में भारत के सैनिकों की क्षति के कारण देश के हर कोने से चीनी सामान को बैन करने की माँग के साथ ही, चीनी सामानों को बन्द कर दिया गया और प्रधानमंत्री ने सारे देश को आत्मनिर्भर बनने का मंत्र दिया। उन्होंने कहा कि आत्मनिर्भर बनकर घरेलु चीजों का इस्तेमाल करें ताकि हमारा राष्ट्र मजबूती के साथ खड़ा हो सके।

पिछले कुछ महीनों से विश्व कोरोना वायरस महामारी के कारण बन्द पड़ा है। इसके कारण सारे विश्व में वित्तीय संकट के बादल छाए हैं। इसी कड़ी में भारत ने खुद को आत्मनिर्भर बनाने और राष्ट्र को आगे ले जाने फैसला किया है। विश्व बन्दी के कारण सारे विश्व के उत्पादों पर भारी असर हुआ है, इसलिए भारत ने स्वयं को आत्मनिर्भर बनाकर देश की तरक्की पर अपना कदम आगे बढ़ाया है।

इन सभी स्थितियों को देखते हुए और भारत की मूल आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए प्रधानमंत्री ने भारत के लोगों से आत्मनिर्भरता से लेकर भारत को आत्मनिर्भर बनाने को देशवासीयों से अपील की है। भारत इस ओर धीरे-धीरे अग्रसर भी हो रहा है

***आत्मनिर्भर भारत फायदे :-**

यदि हमारा भारत आत्मनिर्भर बनता है तो देश को इससे कई सारे फायदे होंगे जो लोगों और देश की तरक्की में बहुत सहायक होंगे।

- 1) आत्मनिर्भर भारत से हमारे देश में उद्योगों की संख्या में वृद्धि होगी।
- 2) हमारे देश को और देशों से सहायता कम लेनी होगी।
- 3) हमारे देश में रोजगार के अधिक अवसर पैदा होंगे।
- 4) इससे देश में बेरोजगारी के साथ-साथ गरीबी से मुक्ति में सहायता मिलेगी।
- 5) भारत की आर्थिक स्थिति काफी मजबूत हो सकेगी।
- 6) आत्मनिर्भर बनने के साथ भारत चीजों का भंडारण काफी अधिक कर सकता है।
- 7) देश आगे चलकर अन्य देशों से आयात कम और निर्यात ज्यादा कर सकेगा।
- 8) आपदा की स्थिति में भारत बाहरी देशों से मदद की मांग कम होगी।
- 9) देश में स्वदेशी वस्तुओं का निर्माण कर देश की तरक्की को शीर्ष तक ले जाने में सहायता मिलेगी।

***आत्मनिर्भर भारत बनने के महत्वपूर्ण बातें :-**

आत्मनिर्भर भारत की घोषणा के तहत भारत के प्रधानमंत्री ने आत्मनिर्भरता के लिए पांच महत्वपूर्ण चीजें बताई हैं।

- 1) इंटेंट यानी इरादा करना।
- 2) इन्क्लूजन या समावेश करना।
- 3) निवेश या इन्वेस्टमेंट करना।
- 4) इन्फ्रास्ट्रक्चर यानी सार्वजनिक ढांचे को मजबूत करना।
- 5) नयी चीजों का खोज करना।

*आत्मनिर्भर भारत बनने का अवसर :-

सारे विश्व के साथ-साथ भारत भी कोरोना की महामारी के दौर से गुजर रहा है, इसलिए इसके साथ ही भारत को आत्मनिर्भर बनने का अवसर भी प्राप्त हुआ है। इस महामारी के दौरान कुछ हद तक हमने आत्मनिर्भर भारत के सपने को साकार किया है और बिना अन्य देश की मदद से इस महामारी से लड़ने के लिए हमने देश में ही चीजों का निर्माण करना शुरू कर दिया है।

जहां हमने पीपीई किट, वैन्टिलेटर, सेनेटाइजर और के.एन.-95 मास्क का निर्माण अपने देश में ही शुरू कर दिया है। पहले यही चीजे हमे विदेशों से मंगानी पड़ती थी। इन सभी चीजों का निर्माण भारत में करना ही आत्मनिर्भर भारत की ओर बढ़ने का पहला कदम है। इनके उत्पादन से हमे अन्य देशों की मदद भी नहीं लेनी पड़ रही है, और भारत आत्मनिर्भरता की ओर आगे कदम बढ़ा रहा है।

*निष्कर्ष :-

आत्मनिर्भरता की ओर भारत ने पीपीई किट, वैन्टिलेटर इत्यादि चीजों को बनाकर आत्मनिर्भरता की ओर अपना पहला कदम बढ़ा दिया है और हमे भी इसमें अपना योगदान देकर आत्मनिर्भर भारत के सपने को साकार करना होगा। हमे ज्यादा से ज्यादा स्वदेशी वस्तुओं का उपयोग करने की आवश्यकता है। जिससे कि हम अपने देश को आत्मनिर्भर और अपने राष्ट्र को आगे बढ़ाने में अपना योगदान कर सके।

संदर्भ :-

समाचार पत्र की न्यूज

<https://www.hindikiduniya.com>

<https://pmmodiyojana.in/aatm-nirbhar-bharat-abhiyan/>

कोविड –19 आत्मनिर्भर भारत में महिला सशक्तिकरण एवं आर्थिक आत्मनिर्भरता**डॉ.संगीता कुँभारे****सहायक प्राध्यापक (वाणिज्य), पंडित दीनदयाल उपाध्याय, शास. कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, सागर (M0प्र0)****सारांश**

महिला सशक्तिकरण को प्रस्तुत करते हुए मुझे अपार प्रसन्नता एवं गर्व का अनुभव हो रहा है । स्वामी विवेकानंद ने कहा था कि महिला की स्थिति में सुधार के बिना विश्व का कल्याण नहीं हो सकता क्योंकि पंछी के लिए एक पंख के साथ उछलना मुश्किल है । देश की तरक्की के लिए हमें आत्मनिर्भर भारत की महिलाओं को सशक्त बनाना होगा । एक बार जब महिला कदम उठा लेती है तो परिवार आगे बढ़ता है गाँव आगे बढ़ता और राष्ट्र विकास की ओर बढ़ता है । भारत आज 21वीं सदी में प्रवेश कर चुका है लेकिन फिर भी आज कई रूढ़िवादी विचारों के कारण वह आज भी पिछड़ा हुआ है । अतः उनके आर्थिक व सामाजिक उत्थान के लिए कई प्रयास किए जा रहे हैं । जिनसे कन्या भ्रूण हत्या पर रोक लगे और बेटी बचाओ बेटी पढ़ाओ अभियान को आगे बढ़ाने में सहयोग हो ।

शोध समास्या का चयन— विश्व में महिला सशक्तिकरण कोई नई बात नहीं है । इतिहास बताता है कि विश्व में महिलाएँ लम्बे समय से जेंडर असमानता का सामना कर रही हैं । भारतीय समाज भी भुरु से ही पुरुष प्रधान रहा है । यहाँ महिलाओं को हमेशा से दूसरे दर्जे का माना जाता है । महिलाओं को अपने मन से कुछ करने की सख्त मनाही थी परिवार और समाज के लिये वे एक आश्रित से ज्यादा कुछ नहीं समझी जाती थी । भारत के संविधान में उल्लेखित समानता के अधिकार को सुनिश्चित करने के लिए महिलाओं को सशक्त बनाना सबसे प्रभावशाली उपाय है ।

जेंडर समानता को प्राथमिकता देने से पूरे भारत में महिला सशक्तिकरण को बढ़ावा मिला है । ये जरूरी है कि महिलाएँ शारीरिक, मानसिक और सामाजिक रूप से मजबूत हों । एक बेहतर शिक्षा की शुरुआत बचपन से घर पर हो सकती है । महिलाओं के उत्थान के लिये एक स्वस्थ परिवार की जरूरत है । जो राष्ट्र के सर्वांगीण विकास के लिए आवश्यक है । महिला सशक्तिकरण के सपने को सच करने के लिए आवश्यक है । महिला सशक्तिकरण के सपने को सच करने के लिए लड़कियों के महत्व और उनकी शिक्षा को प्रचारित करने की जरूरत है । देश को पूरी तरह से विकसित बनाने तथा विकास के लक्ष्य को पाने के लिए एक जरूरी हथियार के रूप में है, महिला सशक्तिकरण तभी संभव है जब आत्म निर्भरता और आर्थिक आत्मनिर्भरता भी हो । महिलाओं को जरूरत है अपने अस्तित्व को पहचानने की और इसको बनाये रखने की और एक कदम बढ़ाने की ।

भारतीय समाज में महिला सशक्तिरण का योगदान

इतिहास से लेकर आज के आधुनिक युग तक अगर नजर डाले तो भारतीय समाज में स्त्रियों का योगदान पुरुषों के मुकाबले कम नहीं है बदलते समय के साथ-साथ स्त्रियों ने भी पुरुषों के समान ही हर क्षेत्र में तरक्की की है, जिस पर कभी पुरुषों का वर्चस्व हुआ करता था जैसे:- राजनीति, प्रशासनिक सेवाएँ, कार्पोरेट, खेल इत्यादि सभी क्षेत्रों में स्त्रियों की अच्छी क्षमता एवं बुद्धिमता के प्रदर्शन को नकारा नहीं जा सकता । लेकिन आज भी हमारे समाज में स्त्रियों

असुरक्षित महसूस करती है । उन्हें अत्याचार एवं भोशण का शिकार होना पडता है । वैसे तो सरकार ने महिला आयोग जैसे संस्थानों का निर्माण पर रखा है, पर सभी के लिए उसका लाभ उठा पाना संभव नहीं हो पाता क्योंकि महिलाओं के लिए बने कानून एवं अधिकारों की जानकारी का अभाव भी इसका मुख्य कारण है । सरकार को चाहिए वे महिलाओं को अत्याचार एवं भोशण के विरुद्ध बने कानून एवं अधिकारों से अवगत कराए जिससे कि अधिक से अधिक महिलाएँ इसका लाभ उठा सकें और अत्याचार के खिलाफ लड सकें । इसके अलावा भारतीय समाज में पुरुश महिलाओं के प्रति अपनी सोच में बदलाव लाये । ताकि किसी भी महिला को पुरुश प्रधान समाज एवं संस्थान में कार्य करने में असुविधा महसूस न हो । आज के आत्मनिर्भर भारत में महिलाओं के योगदान एवं तरक्की की बात करें तो इसका जीता जागता उदाहरण हमारे सामने है । एक दिहाडी मजदूर की लडकी ने सरकारी स्कूल में शिक्षा प्राप्त कर एअर इंडिया में एयर होस्टेस की नौकरी प्राप्त कर ली है ये हमारे समाज के लिए गर्व की बात है ।

आत्मनिर्भर भारत की तरक्की में साक्षर नारी का योगदान:-

भारत के विकास में महिला साक्षरता का बहुत बढा योगदान है । इस बात को नकारा नहीं जा सकता है पिछले कुछ दशकों से जब-जब महिला साक्षरता में वृद्धि होती आई है । भारत विकास के पथ पर अग्रसर हुआ है । इसने न केवल मानव संसाधन के अवसर में वृद्धि की है महिलाओं के शिक्षित होने से न केवल बालिका शिक्षा को बढावा मिला बल्कि बच्चों के सर्वांगीय विकास में भी तेजी आई है । महिला साक्षरता से एक बात नारी महान भाक्ति स्त्रोत को पहचान कर ही भारत ने उसे सदा नमन किया है । वर्तमान सरकार ने भारतीय स्त्री को आर्थिक, शैक्षिक तथा भावनात्मक रूप से स्थिर और उन्नत और समृद्ध बनाने के लिए सदैव ही प्रयास किए है । और गई सहायता योजनाएँ जारी की है ।

भारतीय समाज में महिला भाक्ति स्वरूपा है, शक्तिपुंज है । यद्यपि पुरुश को शक्तिशाली मानने वाले उसके तन बल को महत्व देते है लेकिन महिला ने तन बल की अपेक्षा मन बल शक्तिशाली होता है । वह पुरुश के समान भाक्ति का प्रदर्शन नहीं करती वरन शक्ति को अपने अंदर समेट कर उसका सदुपयोग करती है ।

मानव पूँजी की पोशिका, परिवार की पालनहार, नारी आज चारदीवारी से बाहर निकल कर नित नए क्षेत्रों में कामयाबी के झंडे फहरा रही है । महिलाएँ स्वतः कौशल संपन्न होती है । पारिवारिक, सामाजिक और भौक्षिक के साथ ही वह आर्थिक क्षेत्र में भी कामयाब हो रही है, वह अपने स्तर पर घर से भी अपने कौशलों का उपयोग करने धनोपार्जन करके परिवार चला सकती है । महिलाएँ अपने आस-पास की महिलाओं को संगठित कर नए रोजगार का सृजन कर सकती है । महिला उद्यमियों के समुचित प्रशिक्षण और प्रशासन द्वारा परिवारो का आर्थिक उन्नयन हो सकता है ।

यद्यपि सन् 1954 से महिला विकास कार्यक्रम प्रारम्भ हुए सन् 1974 से 1978 में अंतर्राष्ट्रीय महिला वर्ष घोशित किया गया । सन् 1991 में महिला उद्यमिता विकास कार्यक्रमों में महिला उद्यमियों का प्रोत्साहन और प्रशिक्षण देने का कार्य तेजी से बढा । देश की पंचवर्षीय योजना 1997 से 2002 में महिला संशक्तिकरण वर्ष पर विशेष बल दिया गया । वर्ष 2001 के राष्ट्रीय

महिला सशक्तिकरण वर्ष” मे महिलाओं के सामाजिक आर्थिक क्षेत्र में उन्नति हेतु महिला विकास की अनेक योजनाएँ जारी की गई । वर्तमान सरकार द्वारा विशिष्ट महिला उद्यमी योजनाओं कारण भारतीय सामाजिक संरचना में महिला उद्यमियों के प्रति सकारात्मक परिवर्तन होने के साथ ही निरंतर विकास हो रहा है । आज होटल, फैशन डिजाईन ऑटोमोबाईल, टूर एवं ट्रेवल्स, कम्प्यूटर सॉफ्टवेयर कृषि एवं कुटीर उद्योग आदि क्षेत्रों में निरंतर महिलाएँ आगे बढ़ रही है । हमारे देश में पुरुष क्षेत्र के सर्वाधिकार वाले उद्योग व्यापार में कई महिला उद्यमियों ने सफलता के झंडे गाडे है । जैसे इंदिरा नुई, इंदु जैन, किरण मजूमदार, चंदा कोचर, नीलम धवन, ज्योति नायक और रितु कुमार आदि ।

मास्टर कार्ड इंडेक्स ऑफ वूमेन एंटरप्रान्योर्स द्वारा किए गए सर्वे के मुताबिक भारत मे 80.5 लाख महिलाओं के लिए औद्योगिक विकास कार्य किए जा रहे है । वर्तमान केन्द्र सरकार द्वारा महिला उद्यमिता को गति एवं दिशा देने के लिए विभिन्न योजनाओं का संचालन करने के साथ ही महिला उद्यमियों को रियायती ब्याज दर पर ऋण मुहैया कराया जा रहा है ।

आधुनिक युग में महिला की दशा—

आज के इस बदलते परिवे 1 मे महिला की दशा मे चाहे किसी क्षेत्र में हो वह अपनी अलग पहचान बना चुकी है । जिससे वह अपनी जिन्दगी के सही फैसले ले सके और समाज में उन्हे अपने ढंग से प्रस्तुत कर सके । साधारण शब्दों में अग हम बोले तो उन्हें साक्षर बनाना ही महिला सशक्तिकरण है और साथ ही साथ उनकी दशा में सुधार करना है जिससे वह आसमान छू सके और बुलंदियों को पा सके और विश्व में देश का नाम रोशन कर सके ।

भारत में महिलाओं ने पिछली कुछ सदियों में कई बडे बदलाबों का सामना किया है । प्राचीन काल में पुरुषों के साथ बराबरी की स्थिति से लेकर मध्ययुगीन काल के निम्न स्तरीय जीवन और साथ ही कई सुधारकों द्वारा समान अधिकारों को बढ़ावा दिए जाने तक भारत में महिलाओं का इतिहास काफी गति मिल रहा है । आधुनिक भारत में महिलाएं राष्ट्रपति, प्रधानमंत्री, लोकसभा अध्यक्ष प्रतिपक्ष की नेता आदि जैसे शीर्ष पदों पर आसीन हुई है ।

महिलाओं की कोरोना काल में दशा

कई अवसरो पर प्रमाणित हुआ है कि युद्ध दैवीय महामारी या अन्य कारणों से फैली अराजकता मे सबसे अधिक असुविधा एवं असुरक्षा का सामना महिलाओं को ही करना पडता है कोरोना काल में हुए लॉकडाउन तथा अन्य प्रतिबन्धो के कारण महिलाओं के रोजगार, स्वास्थ्य, सामाजिक एवं आर्थिक सुरक्षा में गिरावट देखी गई है । रोजगार से संबंधित दोहरी मार महिलाओं को झेलनी पड रही है । क्योकि महिला मजदूर लॉकडाउन के दौरान अपने गाँव चली गई उनकी वापसी पूर्ण रूप से नहीं हो पाई है । इससे उनकी छोटी बचत भी खर्च हो गई । इसके साथ ही उनके गाँव में रोजगार के अवसर कम हुए है । भाहरी महिलाएँ जिन्हे घर से कार्य करने की सुविधा मिली है उन पर घरेलू कार्यो का भी दबाव बढ़ा है । एक एनजीओ द्वारा किए गए सर्वेक्षण में यह खुलासा हुआ है कि लॉकडाउन में दौरान महिलाओं पर औसतन 4 से 5 घंटे अवैतनिक कार्य करने का बोझ बढ़ा है जबकि पुरुष ऐसे कामों में एक घंटे से अधिक समय नहीं देते । इस दौरान घरेलू हिंसा की घटनाओं में वृद्धि हुई है । वायरस के कारण लगे प्रतिबन्धो ने महिलाओं की मुश्किलों

को और बढ़ा दी है क्योंकि उन्हें अपने कार्य स्थल तक पहुँचने में सार्वजनिक वाहन की कमी का सामना करना पड़ रहा है अतः महामारी के दौरान महिलाओं की सुरक्षा, स्वास्थ्य आर्थिक तथा सामाजिक स्थिति में सुधार के लिए सरकार को कदम उठाने चाहिए ।

देश बदल रहा है महिलाओं की दशा में सुधार आ रहा है, समय के साथ-साथ नारी भाक्ति और सत्ता वृद्धि होती जा रही है । परिवर्तन प्रकृति का नियम है ये बात तो सत्य है किन्तु परिवर्तन का क्या परिणाम हुआ है और क्या होगा और उस परिवर्तन को आने वाली पीढ़ी किस प्रकार स्वीकार करती है और इससे क्या सीख लेती है ये बात अधिक महत्व रखती है । देखा जाए तो हर युग में प्रतिभाशाली महिलाएँ रही हैं और हर युग में उन्होंने अपनी प्रतिभा से समाज में उदाहरण प्रस्तुत किया है जैसे- सीता, सावित्री, द्रौपदी, आदि पौराणिक देवियों से लेकर रानी दुर्गावती, रानी लक्ष्मीबाई, अहिल्या बाई होल्कर, रानी चैनम्मा, रानी पद्मिनी, हाडी रानी आदि महान रानियों से लेकर इंदिरा गाँधी और किरण बेदी से लेकर सानिया मिर्जा आदि आधुनिक भारत की महिलाओं ने भारत को विश्व भर में गौरवान्वित किया और महिलाओं ने धरती पर ही नहीं अपितु अन्तरिक्ष में भी अपना परचम लहराया है इसमें सुनीता विलियम्स और कल्पना चावला प्रमुख हैं ।

आर्थिक आत्मनिर्भरता का विश्लेषणात्मक अध्ययन

यह सही है कि हर युग में महिलाओं ने अपनी योग्यता का परचम लहराया है, लेकिन फिर भी यह देखने को मिलता है कि हर युग में उन्हें भेदभाव और उपेक्षा का भी सामना करना पड़ा है । महिलाओं के प्रति भेदभाव और उपेक्षा को केवल साक्षरता और जागरूकता पैदा करके ही खत्म किया जा सकता है । महिलाओं का विकास देश का विकास है । महिलाओं की साक्षरता, उनकी जागरूकता और उनकी उन्नति ना केवल उनकी गृहस्थी के विकास में सहायक साबित होती है बल्कि उनकी जागरूकता एवं साक्षरता देश के विकास में भी अहम भूमिका निभाती है । इसीलिए सरकार द्वारा आज के युग में महिलाओं की शिक्षा और उनके विकास पर बल दिया जा रहा है गाँव और शहर में शिक्षा के प्रचार प्रसार के व्यापक प्रयास किये जा रहे हैं । महिलाओं को उनके अधिकारों के प्रति जागरूक करना और अन्याय के प्रति आवाज उठाने की हिम्मत प्रदान करना ही नारी सशक्तिकरण है ।

कुछ वर्षों में महिलाओं के खिलाफ हो रहे अपराधों में वृद्धि हुई है जोकि बहुत ही चिन्तनीय है । शहर भी महिलाओं के लिए असुरक्षित हो चले हैं । कुछ असामाजिक तत्वों के कारण महिलाओं को पर्दे में रखने की सोच का जन्म होता है किन्तु सबसे बड़ा सवाल यह है कि क्या वह पर्दे में सुरक्षित रहेगी ? घर से बाहर ही नहीं बल्कि घर में भी महिलाओं के साथ आपराधिक घटनाओं के साथ ही घरेलू हिंसा और यौन अपराधों में वृद्धि हो रही है जरूरत है उन बंद दरवाजों को खोलने की, रोशनी को अंदर आने देने की उस प्रकाश में अपना प्रतिबिम्ब देखने की, उसे निहारने की, निखारने की इस कड़ी में एक और अहम दरवाजा आत्म निर्भरता और आर्थिक आत्म निर्भरता का भी है । जरूरत है हमें अपने अस्तित्व को पहचानने की और इसको बनाये रखने की और एक कदम बढ़ाने की ।

हम लड़कियों को बचपन से ही सिखाया जाता है गृहकार्य में निपुणता ही एक नारी के लिये परिपूर्णता है । क्या कभी किसी ने इस बात पर जोर दिया कि उनका पढ़ना लिखना भी

उतना ही जरूरी है जोकि उनके बेहतर भविष्य के लिए बहुत जरूरी है । महिलाओं को आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर और सक्षम बनाना भी आज के समय में उतना ही आवश्यक है । आर्थिक रूप से सक्षम होना केवल परिवार के लिए नहीं अपितु अपने लिए भी आवश्यक है । शिक्षा का महत्व तब पता चलता है जब परिवार आर्थिक संकट से गुजर रहा हो या किसी भी लड़की के वैवाहिक जीवन में अचानक परेशानी आ जाए । तब शिक्षा और आत्म निर्भरता से ही एक लड़की को ना तो अपने माता पिता पर और ना ही अपने पति पर निर्भर रहना पड़ता है । पैसे से खुशियां नहीं खरीदी जा सकती लेकिन एक सम्मानजनक जीवन जीने के लिए धन की आवश्यकता होती है ।

एक सुखी जीवनयापन के लिए किताबी ज्ञान के साथ व्यावहारिक ज्ञान भी अति आवश्यक है जोकि हमारे कौशल में निखार लाता है औ हमारे व्यावहारिक ज्ञान और अनुभव में वृद्धि करता है । व्यवहारिकता, अनुभव और कौशल विपरीत से विपरीत स्थिति में भी जीवनयापन में सहायता करता है । ऐसा नहीं है कि अशिक्षित महिलाओं में कौशल एवं हुनर कम है । कृषि, कुटीर उद्योग, पारम्परिक व्यवसाय, पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय जैसे कार्यों से महिलाओं को अपने इस हुनर को बाहर लाना है और देश की अर्थव्यवस्था का हिस्सा बनाना है । विशेषकर ग्रामीण क्षेत्रों में जहाँ शिक्षा के अभाव और आर्थिक पिछड़ेपन के और विकृत मानसिकता के कारण विभिन्न अन्धविश्वासों के चलते महिलाओं का भोशण किया जाता है । ऐसे स्थानों पर महिलाओं को शिक्षा के प्रति जागरूक किया जाना चाहिये एवं आत्मरक्षा के तरीके भी सिखाये जाने चाहिये । पुरुशों की भांति महिलाएँ भी देश की समान नागरिक हैं और उन्हें भी स्वावलम्बी होना चाहिये ताकि समय आने पर वह व्यवसाय कर सकें और अपने परिवार को चलाने में मदद कर सकें । सही जागरूकता ही तो है उनके परिवार के व देश के विकास को गति देगी एवं एक नई दिशा देगी । एक खुशहाल भविष्य की कामना करते हुए इस बात का संकल्प कीजिये— मैं अपने हुनर को पहचानूँगी और स्वावलम्बी बनकर दूसरों के लिए भी प्रेरणस्रोत बनूँगी, मैं खुद एक आत्मनिर्भर लड़की हूँ जोकि घर और ऑफिस दोनों को मैनेज करती है ।

महिला सशक्तिकरण और उसके उपाय

01— महिला सशक्तिकरण के बारे में जानने से पहले हमें ये समझ लेना चाहिये कि हम सशक्तिकरण से क्या समझते हैं । सशक्तिकरण से तात्पर्य किसी व्यक्ति की उस क्षमता से है जिससे उसमें ये योग्यता आ जाती है जिसमें वो अपने जीवन से जुड़े सभी निर्णय ले सके । महिला सशक्तिकरण में भी हम उसी क्षमता की बात कर रहे हैं जहाँ महिलाएँ परिवार और समाज के सभी बंधनों से मुक्त होकर अपने निर्णयों की निर्माता खुद होती हैं ।

02— अपनी निजी स्वतंत्रता और स्वयं के फैसले लेने के लिये महिलाओं को अधिकार देना ही महिला सशक्तिकरण है । परिवार और समाज के द्वारा फैसले, अधिकार, विचार, आदि सभी पहलुओं से महिलाओं को अधिकार देना उन्हें स्वतंत्र बनाने के लिये है । समाज में सभी क्षेत्रों में पुरुश और महिला दोनों को बराबरी में लाना होगा । देश, समाज और परिवार के उज्ज्वल भविष्य के लिये महिला सशक्तिकरण बेहद जरूरी है । महिलाओं को स्वच्छ और उपयुक्त परिवार की जरूरत है जिससे कि वो हर क्षेत्र में अपना खुद का फैसला ले सकें चाहे वो स्वयं देश, परिवार या समाज किसी के लिये भी हो । देश को पूरी तरह से विकसित बनाने तथाविकास के लक्ष्य को पाने के लिये एक जरूरी हथियार के रूप में है ।

03— जैसा कि हम सभी जानते हैं कि भारत एक पुरुशप्रधान समाज है जहाँ पुरुश का हर क्षेत्र में दखल है और महिलाएँ सिर्फ घर-परिवार की जिम्मेदारी उठाती हैं साथ ही उन पर

कई पाबंदीयाँ भी होती हैं । भारत लगभग 50 प्रतिशत आबादी केवल महिलाओं की है मतलब, पूरे देश के विकास के लिये इस आधी आबादी की जरूरत है जो कि अभी भी सशक्त नहीं है और कई सामाजिक प्रतिबंधों से बंधी हुई है । ऐसी स्थिति में हम नहीं कह सकते कि भविष्य में बिना हमारी आधी आबादी को मजबूत किये हमारा देश विकसित हो पायेगा । अगर हमें अपने देश को विकसित बनाना है तो ये जरूरी है कि सरकार, पुरुष और खुद महिलाओं द्वारा महिला सशक्तिकरण को बढ़ावा दिया जाये ।

04—महिलाओं की समस्याओं का उचित समाधान करने के लिये महिला आरक्षण बिल 108वें संविधान संशोधन का पास होना बहुत जरूरी है ये संसद में महिलाओं को 33 प्रतिशत हिस्सेदारी को सुनिश्चित करता है सक्रिय रूप से भागीदार बनाने के लिये कुछ प्रतिशत सीटों को आरक्षित किया गया है । सरकार को महिलाओं के वास्तविक विकास के लिये पिछड़े ग्रामीण क्षेत्रों में जाना होगा और वहाँ की महिलाओं को सरकार की तरफ से मिलनेवाली सुविधाओं और उनके अधिकारों से अवगत कराना होगा जिससे उनका भविष्य बेहतर हो सके । महिला सशक्तिकरण के सपने को सच करने के लिये लड़कियों के महत्व और उनकी शिक्षा को प्रचारित करने की जरूरत है ।

05— महिला सशक्तिकरण में वो ताकत है कि वो समाज और देश में बहुत कुछ बदल सकें । वो समाज में किसी समस्या को पुरुषों से बेहतर ढंग से निपटा सकती है । वो देश और परिवार की आर्थिक स्थिति का प्रबंधन करने में पूरी तरह से सक्षम है पुरुषों की अपेक्षा महिलाएँ किसी भी प्रभावकारी हिंसा को संभालने में सक्षम हैं । चाहे वो पारिवारिक हो या सामाजिक ।

06—महिला सशक्तिकरण की जरूरत इसलिये पडी क्योंकि प्राचीन समय से भारत में लैंगिक असमानता थी और पुरुषप्रधान समाज था । महिलाओं को उनके अपने परिवार और समाज द्वारा कई कारणों से दबाया गया तथा उनके साथ कई प्रकार की हिंसा हुई और परिवार और समाज में भेदभाव भी किया गया ऐसा केवल भारत में ही नहीं बल्कि दूसरे देशों में भी दिखाई पड़ता है । महिलाओं के लिये प्राचीन काल से समाज में चले आ रहे गलत और पुराने चलन को नये रीति-रिवाजों और परंपरा में ढाल दिया गया था । भारतीय समाज में महिलाओं को सम्मान देने के लिये माँ, बहन, पुत्री, पत्नी के रूप में महिला देवियों को पूजने की परंपरा है लेकिन इसका ये कोई मतलब नहीं कि केवल महिलाओं को पूजने भर से देश के विकास की जरूरत पूरी हो जायेगी । आज जरूरत है कि देश की आधी आबादी यानि महिलाओं का हर क्षेत्र में सशक्तिकरण किया जाए जो देश के विकास का आधार बनेगी ।

निष्कर्ष— भारतीय समाज में सच में महिला सशक्तिकरण लाने के लिये महिलाओं के खिलाफ बुरी प्रथाओं के मुख्य कारणों को समझना और उन्हें हटाना होगा जो कि समाज की पितृसत्तात्मक और पुरुष प्रभाव युक्त व्यवस्था है । जरूरत है कि हम महिलाओं के खिलाफ पुरानी सोच को बदले और संवैधानिक और कानूनी प्रावधानों में भी बदलाव लाये । महिलायें सुरक्षित समाज की वह नींव हैं जिस पर विकास रूपी इमारत बनाई जा सकती है ।

सन्दर्भ ग्रन्थः—

द्विवेदी रमेश प्रसाद 2013: महिला सशक्तिकरण: चिन्तन एवं सरोकार, शान्ति प्रकाशन, अहमदाबाद
एस.अखिलेश व शुक्ला संध्या 2016: महिलाओं का विकास एवं सशक्तिकरण गायत्री पब्लिकेशन रीवा
एस. अखिलेश व संध्या शुक्ला 2012: भारतीय नारीकल और आज, गायत्री पब्लिकेशन रीवा मध्यप्रदेश
दैनिक भास्कर समाचार पत्र

पत्रिका समाचार पत्र

www.wikipedia.com

आत्मनिर्भर भारत : अवसर और चुनौतियाँ**चैनाराम मुंदलिया**

सहायक आचार्य – राजनीति विज्ञान विभाग, राजकीय बांगड़ महाविद्यालय, डीडवाना

डॉ. ओम प्रकाश शर्मा

सहायक आचार्य – व्यावसायिक प्रशासन विभाग, राजकीय शाकम्भर स्नातकोत्तर महाविद्यालय, सांभर लेक (जयपुर)

सारांश

21 वीं सदी के भारत के सपने को साकार करने के लिए देश को आत्मनिर्भर बनाना आवश्यक है। आत्मनिर्भर भारत का मतलब दुनिया से जुड़े रहते हुए आर्थिक विकास के साथ लोगों के जीवन की गुणवत्ता को बेहतर करना है।

इस अभियान का उद्देश्य सिर्फ कोविड-19 महामारी के दुःप्रभावों से लड़ना ही नहीं है बल्कि भविष्य के भारत का पुनर्निर्माण करना है ताकि भारत अपनी घरेलू मांग को पूरा कर सके और अपनी जरूरत को पूरा करने के लिए सक्षम बनकर आगे बढ़ सके। यह विचार गांधीजी के ग्राम स्वराज की अवधारणा पर आधारित है। अब वैश्वीकरण के दौर के नकारात्मक प्रभाव के रूप में उभरे कोविड महामारी के दौर में ग्राम स्वराज के तर्ज पर ही ग्रामीण अर्थव्यवस्था को विकसित करने की मंशा जताई जा रही है। साथ ही भारत में हमेशा से ही स्वदेशी को एक विचार के रूप में देखा जाता रहा है। आत्मनिर्भर भारत अभियान की रणनीति के तहत **वोकल फॉर लोकल** का नारा देते हुए 20 लाख करोड़ के विशेष आर्थिक पैकेज की घोषणा की, यह भी सत्य है कि कोविड 19 की पहली लहर में वैश्विक आपूर्ति श्रृंखला कमजोर पड़ी है परन्तु भारत की वर्तमान स्थिति ऐसी नहीं है कि है वह चीन के साथ प्रतिस्पर्धा कर सके। अप्रैल 2021 में कोविड की दूसरी लहर में यह साफ नजर आया कि ऑक्सीजन की आपूर्ति के लिए भी हमें दूसरे देशों के सामने हाथ फेंकाने को मजबूर होना पड़ा। भारत में आधारभूत ढाँचे का विकसित न होना भी बड़ी चुनौती है। मेक इन इण्डिया प्रोजेक्ट भी इसी कारण भारत को मैन्युफैचरिंग हब बनाने में विफल रहा है। आत्मनिर्भर भारत अभियान कोविड 19 महामारी के दौर में वैश्विक आपूर्ति श्रृंखला में आगे बढ़ने हेतु भारत के लिए एक स्वर्णिम अवसर है। परन्तु इस विज्ञान को सफल बनाने के लिए आने वाली बाधाओं पर पैनी नजर रखते हुए सरकार को न केवल आधारभूत ढाँचे को अपितु देश में समग्र सुधारों की ओर आगे बढ़ना होगा तभी हम इस विज्ञान को सफलता की ओर ले जाकर वैश्विक समुदाय को आपूर्तिकर्ता राष्ट्र का विकल्प दे सकते हैं।

संकेताक्षर : संरक्षणवादी अर्थव्यवस्था, आत्मनिर्भरता, ग्राम स्वराज, वोकल फॉर लोकल, मेक इन इण्डिया।

21 वीं सदी के भुरुआती दौर में कोविड – 19 जैसी महामारी ने सम्पूर्ण विश्व के सामने एक प्रकार का संकट खड़ा कर दिया है। इस संकट से सम्पूर्ण विश्व न केवल प्रभावित है अपितु एक जैसी समस्याओं से परेशान भी है। निरसंदेह इस महामारी से पहले एवं बाद की दुनिया एक जैसी नहीं होगी बल्कि काफी कुछ बदल चुका होगा। इन्हीं बदलावों को भांपते हुए भारत के प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी ने भारत के लिए एक नवीन विज्ञान के रूप में मई, 2020 को आत्मनिर्भर भारत अभियान की घोषणा की। उन्होंने कहा कि कोविड – 19 से उत्पन्न संकट को भारत के लिए एक अवसर के रूप में देखना चाहिए। 21 वीं सदी के भारत के सपने को साकार करने के लिए देश को आत्मनिर्भर बनाना आवश्यक है।

आत्मनिर्भरता से मतलब आत्म केन्द्रित होना नहीं है और न ही वैश्वीकरण का बहिष्कार है अपितु आत्मनिर्भर भारत का मतलब दुनिया से जुड़े रहते हुए आर्थिक विकास के साथ लोगों के जीवन की गुणवत्ता को बेहतर करना है।

इस अभियान का उद्देश्य सिर्फ कोविड-19 महामारी के दुःप्रभावों से लड़ना ही नहीं है बल्कि भविष्य के भारत का पुनर्निर्माण करना है ताकि भारत अपनी घरेलू मांग को पूरा कर सके और अपनी जरूरत को पूरा करने के लिए सक्षम बनकर आगे बढ़ सके। यह विचार गांधीजी के ग्राम स्वराज की अवधारणा पर आधारित है। गांधीजी का मानना था कि देश का हर एक गांव अपनी जरूरतों को पूरा करने के लिए स्वावलम्बी होगा तभी वहां सही मायनों में ग्राम स्वराज स्थापित हो सकता है। उन्होंने गांवों की तरक्की के लिए कुटीर उद्योगों को बढ़ावा देने पर बल दिया जिसमें चरखा एवं खादी का प्रचार भी शामिल था। अब वैश्वीकरण के दौर के नकारात्मक प्रभाव के रूप में उभरे कोविड महामारी के दौर में ग्राम स्वराज के तर्ज पर ही ग्रामीण अर्थव्यवस्था को विकसित करने की मंशा जताई जा रही है। साथ ही भारत में हमेशा से ही स्वदेशी को एक विचार के रूप में देखा जाता रहा है। स्वदेशी भारत की संरक्षणवादी अर्थव्यवस्था का प्रतिरूप रहा है और लम्बे समय से राष्ट्रवादी तबका इसकी वकालत भी करता रहा है ऐसे में यह देखना लाजमी होगा कि सरकार ने आत्मनिर्भर भारत अभियान को जमीनी स्तर पर लागू करने के लिए क्या रणनीति बनाई है।

प्रधानमंत्री ने आत्मनिर्भर भारत अभियान की रणनीति के तहत **वोकल फॉर लोकल** का नारा देते हुए 20 लाख करोड़ के विशेष आर्थिक पैकेज की घोषणा की, जिसमें चार एल यानी भूमि, श्रम, तरलता और कानूनों पर फोकस करते हुए पाँच आधार स्तंभ (अर्थव्यवस्था, बुनियादी ढाँचा, प्रौद्योगिकी, उत्साहशील आबादी तथा माँग) की पहचान सुनिश्चित करते हुए इसके लिए अर्थव्यवस्था के प्राथमिक, द्वितीय एवं तृतीय सेक्टर में कई अहम आर्थिक सुधारों की शुरुआत की है। इस अभियान में कुल 20 लाख 97 हजार 53 करोड़ रुपये के आर्थिक पैकेज में पहले से जारी प्रधानमंत्री गरीब कल्याण पैकेज के 1 लाख 92 हजार 8 सौ करोड़ रुपये और आरबीआई के 8 लाख 1 हजार 603 करोड़ रुपये के मौद्रिक उपाय भी शामिल है वित्तमंत्री निर्मला सीतारमण के पांच कि तों में इस पैकेज को पेश किया है। सरकार ने एमएसएमई तथा अन्य क्षेत्रों के विभिन्न क्रेडिट गारंटी योजनाओं की घोषणा की है। आर्थिक पैकेज में कोयला, खनिज, रक्षा उत्पादक नागरिक उड्डयन, केन्द्र शासित प्रदेशों में बिजली वितरण कंपनियों, अंतरिक्ष क्षेत्र और परमाणु उर्जा क्षेत्र के संरचनात्मक सुधारों पर विशेष ध्यान केन्द्रित किया है। रक्षा क्षेत्र में आत्मनिर्भरता बढ़ाने के लिए 'मेक इन इण्डिया' पहल पर जोर दिया जायेगा तथा रक्षा विनिर्माण क्षेत्र में ऑटोमेटिक रूट से प्रत्यक्ष विदेशी निवेश सीमा 49 प्रति ात से बढ़ाकर 74 प्रति ात की जायेगी। सामाजिक अवसंरचना क्षेत्र में निजी निवेश को बढ़ाने के लिए वीजीएफ स्कीम को लाया जायेगा। निजी क्षेत्र की क्षमता में सुधार करने के लिए निजी खेत्र को इसरो की सुविधाओं और अन्य प्रासंगिक संपत्तियों के इस्तेमाल करने की अनुमति दी जायेगी। सरकार ने निजी कंपनियों को सभी क्षेत्रों में अनुमति देने का प्रस्ताव किया है।

आत्मनिर्भर भारत अभियान के समक्ष चुनौतियाँ

सरकार का दावा है कि आत्मनिर्भर भारत अभियान का 20 लाख करोड़ का पैकेज भारतीय जीडीपी का लगभग 10 प्रतिशत के करीब है परन्तु इस पैकेज का वित्तपोषण करना जरा कठिन लगता है। क्योंकि भारत में बढ़ते राजकोशीय घाटा से सरकार पहले से ही चिंतित है और इसे वर्ष दर

वर्ष कम करने पर जोर दे रही है। साथ ही विनिवेश में द्रुत गति लाकर भी वित्त जुटाना भी मुश्किल नजर आता है। आत्मनिर्भरता की बात निभाना भी आसान नहीं है क्योंकि वैश्विक अर्थव्यवस्थाओं के मंदी के दौर में अन्य देशों के बाजार में हलचल का प्रभाव भारत के बाजार पर भी सीधा पड़ता है। स्थानीय उत्पादों का उत्पादन करने और प्रतिस्पर्धा में खड़ा करने के लिए स्थानीय उद्यमियों और निर्माताओं को कुछ सुरक्षा राशि भी देनी होगी। जिससे वि व व्यापार संगठन के सदस्य देशों के साथ भारत का संरक्षणवाद को लेकर सीधा टकराव हो सकता है। आत्मनिर्भर भारत अभियान में निर्धारित पांच स्तंभों की दशा भी बहुत उत्साहित करने वाली नहीं है। यह भी सत्य है कि कोविड 19 की पहली लहर में वैश्विक आपूर्ति श्रृंखला कमजोर पड़ी है परन्तु भारत की वर्तमान स्थिति ऐसी नहीं है कि है वह चीन के साथ प्रतिस्पर्धा कर सके। अप्रैल 2021 में कोविड की दूसरी लहर में यह साफ नजर आया कि ऑक्सीजन की आपूर्ति के लिए भी हमे दूसरे देशों के सामने हाथ फैलाने को मजबूर होना पड़ा। भारत में आधारभूत ढाँचे का विकसित न होना भी बड़ी चुनौती है। इसी कारण विदेशी कंपनियां भारत में निवेश नहीं कर पा रही है। मेक इन इण्डिया प्रोजेक्ट भी इसी कारण भारत को मैनुफैक्चरिंग हब बनाने में विफल रहा है। यह प्रोजेक्ट इसी अभियान का एक उद्देश्य था। अतः हमें अनुभवों से सबक लेकर आगे बढ़ना होगा।

आत्मनिर्भर भारत अभियान की सफलता के लिए सुझाव एवं निश्कर्ष

कोविड-19 के इस दौर में पूरी दुनिया आपूर्ति चैन के लिए विकल्प तलाश रही है ऐसे में भारत अपने बुनियादी ढाँचे को सुदृढ़ करता है तब विश्व के देशों के सामने एक आपूर्ति कर्ता का विकल्प देने के साथ साथ आत्मनिर्भर भी बन सकता है। आर्थिक मंदी के इस दौर में हमारी अर्थव्यवस्था को मजबूत बनाने के लिए मैनुफैक्चरिंग क्षेत्र को विकसित करने पर ध्यान देना होगा ताकि बड़े पैमाने पर रोजगार का सृजन कर देश के बुनियादी ढाँचे को मजबूत किया जा सके। उदारीकरण इस दौर में भारत में उद्योगों का केन्द्रीकरण भाहरों में हुआ इस नकारात्मक प्रवृत्ति से गांवों का बुनियादी ढाँचा कमजोर हुआ है। ऐसे में औद्योगीकरण को विकेंद्रीत करते हुए गांवों, कस्बों, छोटे-भाहरों में ले जाना होगा। भारतीय अर्थव्यवस्था महामारी के दौर में मांग की कमी से त्रस्त है ऐसे में मांग बढ़ाने के लिए लोगों के हाथ में पैसा पहुंचाना जरूरी है ताकि उनकी खरीद क्षमता बड़े साथ ही ग्रीनफील्ड इंफ्रास्ट्रक्चर में निवेश करने की जरूरत है। ताकि बुनियादी संरचना का विकास हो। इससे उत्पादकता में बढ़ोतरी के साथ ही मजदूर वर्ग की खरीद क्षमता में भी बढ़ोतरी होगी। आत्मनिर्भर भारत अभियान की सफलता के लिए केवल आर्थिक सुधारों के बूते आगे बढ़ना सम्भव नहीं होगा इसके लिए सरकार को देश के समग्र सुधार को बढ़ावा देना होगा जिसमें श्रम सुधार, सिविल सेवा सुधार, कौशल सुधार, शिक्षा सुधार आदि को बढ़ावा देने की जरूरत है ताकि देश में क्षमतावान मानव संसाधन उपलब्ध हो सके। साथ ही सरकार को कर ढाँचे को तर्कसंगत बनाने, सरल एवं स्पष्ट विधि और मजबूत वित्तीय ढाँचे के निर्माण की ओर आगे बढ़ना पड़ेगा। कृषि क्षेत्र के लिए आपूर्ति श्रृंखला आधारित सुधारों को बढ़ावा देना होगा ताकि ग्रामीण अर्थव्यवस्था को मजबूती मिल सके। साथ ही देश में विकास की धारा से वंचित इलाकों में ग्रामोद्योग, हस्तकरघा उद्योग, हस्तशिल्प उद्योग, खाद्य प्रसंस्करण उद्योगों के विकास पर ध्यान देना होगा। ताकि स्थानीय

स्तर पर रोजगार सृजन हो सके स्थानीय उत्पादों को पहचान मिल सके और स्थानीय आपूर्ति श्रृंखला मजबूत बन हो सके।

संक्षेप में कहा जा सकता है कि आत्मनिर्भर भारत अभियान कोविड 19 महामारी के दौर में वैश्विक आपूर्ति श्रृंखला में आगे बढ़ने हेतु भारत के लिए एक स्वर्णिम अवसर है। परन्तु इस विजन को सफल बनाने के लिए आने वाली बाधाओं पर पैनी नजर रखते हुए सरकार को न केवल आधारभूत ढाँचे को अपितु देश में समग्र सुधारों की ओर आगे बढ़ना होगा तभी हम इस विजन को सफलता की ओर ले जाकर वैश्विक समुदाय को आपूर्तिकर्ता राष्ट्र का विकल्प दे सकते हैं। साथ ही कोरोना संकट के बाद भारतीय अर्थव्यवस्था को एक नवीन रूप में विश्व के सामने पेश होने का सुनहरा अवसर उपलब्ध होगा।

संदर्भ :

सिंह, रमेश. भारतीय अर्थव्यवस्था, मैग्रोहील एजुकेशन प्रा. लि. चेन्नई, 2020

बर्णमाल, महेशकुमार, भारतीय अर्थव्यवस्था, कासमॉश पब्लिकेशन, नई दिल्ली, 2020

प्रतियोगिता दर्पण मासिक पत्रिका, अक्टूबर, 2020

योजना मासिक पत्रिका, जून, 2020

राजस्थान पत्रिका, 16 जून, 2020

दृष्टि पत्रिका नई दिल्ली, अक्टूबर, 2020

गिगइकॉनोमी, औद्योगिकक्रांति ४.०, उद्योजगता, रोजगार संधी और आत्मनिर्भरता।

कु. चंदा आनंद बोरकर

वणी पब्लिक जूनियर कॉलेज, वणी जि. यवतमाल, मो. नं. ८९९९७७८२७६

प्रस्तावना

भारत एक विकासशील देश है जहाँ विभिन्न क्षेत्रों में देश का विकास हो रहा है। भारत में एक ऐसी अर्थव्यवस्था तेजी से फैल रही है जिसे 'गिगइकॉनोमी', कहा गया है। सुनने में यह शब्द अजीब सा लगे परंतु यह कोई नया शब्द नहीं है। गिगइकॉनोमी का अर्थ है वो कार्य या प्रोजेक्ट जो किसी कंपनी द्वारा अन्य व्यक्ति को कान्ट्रैक्ट में दिये गए कार्य से होता है। जानकारी व तकनीकी ज्ञान के चौथे क्रांति के युग में विभिन्न उद्योग व्यवसाय के स्वरूप में परिवर्तन हुए है। तकनीकी ज्ञान के कारण ही डिजिटल अर्थव्यवस्था से घर-घर में उद्योजक तैयार हुए है। विश्व के बहुतसे देशों में इस 'गिगइकॉनोमी' ने रोजगार के नए-नए अवसर उपलब्ध कराए है।

पोर्टगाल में नोव्हा-डि. लिम्बाओ विद्यापीठ के लॉरेन्सो गोविया बुध इन्होंने अपने अन्तराष्ट्रीय परिषद में नई तकनीकी ज्ञान पर उन्होंने अपने विचार व्यक्त किए कि "मार्क झुकेरबर्गने तकनीकी ज्ञान के आधार पर एक रूम से व्यवसाय का साम्राज्य तैयार किया। यह संधि सभी के लिए खुली है। इस काम के लिए विद्यापीठ स्तर पर नए उद्योजकों की सुविधा दी जानी चाहिए। इसी प्रकार ग्रामीण भाग में अर्थव्यवस्था के विकास के संबंध में डॉ. चेनिथ इन्होंने भी चिंता व्यक्त की सभी देशों में डिजिटल अर्थव्यवस्था के माध्यम से ही ग्रामीण भागों का विकास करने के लिए एकत्र आना होगा।

गिगइकॉनोमी :- वर्तमान समय में स्वचालित इस दुनिया में रोजगार की परिभाषा और कार्य का स्वरूप बदल रहा है एक नई वैश्विक अर्थव्यवस्था उभर रही है। जिसको नाम दिया जा रहा है। गिगइकॉनोमी, वास्तव में गिगइकॉनोमी में फ्रीलान्स कार्य और एक निश्चित अवधि के लिए प्रोजेक्ट आधारित रोजगार शामिल है।

गिगइकॉनोमी यह शब्द टर्म म्यूजिक इंडस्ट्री से निकला एक परिभाषिक शब्द है। उदा. कला के क्षेत्र में किसी भी कलाकार को पैसा उसके योग्यता व उसके कार्यकुशलता के आधार पर मिलता है, जैसे कि म्यूजिक डायरेक्टर, एक्टर, गायक, आदि कला के प्रदर्शन अनुसार उनको मेहनतताना मिलता है। उसे 'गिग' कहते हैं। इसी तरह गिगइकॉनोमी में कार्य करने वाले किसी ना किसी कार्य में निपुण, योग्य व दक्ष, ज्ञानी होना चाहिए जिन्हे जरूरत पडने पर बड़ी-बड़ी कंपनियों अपनी अस्थायी प्रोजेक्ट (योजना) की पूर्ण करने के लिए उन्हे लेती है।

गिगइकॉनोमी में कार्य करने वाले फ्रीलान्सर्स^१, कान्ट्रैक्टर, (ठेकेदार) डाक्टर, प्रोफेसर, डाइवर्स, प्लम्बर किसी भी विषय में दक्ष व योग्य व्यक्तियों को शामिल किया जाता है। जो किसी कंपनी द्वारा उन्हे कुछ समय के लिए कामकरने के लिए रखा जाता है। देशमें बढती हुई इंटरनेट तकनीकी सुविधा के कारण भी इसका चलन बढ रहा है। गिगइकॉनोमी के अन्तर्गत हम किसी भी कार्य के लिए पार्टटाईम या फुलटाईम अपने हिसाब से अपनी सेवा दे सकते हैं।

गिगइकॉनोमी के अन्तर्गत किसी व्यक्ति को सफलता उसकी योग्यता, दक्षता, अनुभव व विशेष ज्ञान के आधार पर ही उसें रोजगार प्राप्त होता है।

गिगइकॉनोमी एक ऐसी स्थान है जहा आप खुले रूपसे अपने अनुसार काम कर सकते है। अर्थात् कंपनी आपको तयसमय मे योजना के पूरा करने के बदले में भुगतान करती है। इसके अतिरिक्त कंपनी को किसी भी बात से कोई लेना देना नहीं होता है सिर्फ आप अपने प्रोजेक्ट के पूरा होने तक काम करे।

'The Gig economy is a job market which consists of short-term or part time work done by people – who are self employed or on temporary contracts [British]'

'There has been a huge increase in the number of people working in the Gig economy as independent Contractors'.

इसमे यह स्पष्ट होता है, कि गिगइकॉनोमी मे स्वतंत्र रूपसे दक्ष व योग्य कुशल व्यक्तियों को कंपनी द्वारा कुछ समय के लिए कार्य पर रखा जाता है। जो उनके योजना पूरा होने पर उनकी योग्यता के आधार पर उन्हे भुगतान करती है।

औद्योगिक क्रांति ४.० उद्योगता व रोजगार की संधि :- पहली औद्योगिक क्रांति इंग्लैण्ड में लगभग १७५०-१७६० वे दशक में हुई उसी दौरान १८२० से १८४० की शुरुवात में मानवीय इतिहास में पहिली बार जहाँ मानवीय श्रम व जानवरो के श्रम पर ही कार्य होते थे। वहाँ १८ वी सदी मे भाप की शक्ति पर यंत्र चलाकर उत्पादन किया जाने लगा। बिजली के आविष्कार के बाद विश्व में दूसरी औद्योगिक क्रांति १९ वी सदी में हुई। बिजली के आविष्कार से 'मॉस प्रोडक्शन'^२ होने लगा। इस औद्योगिक क्रांति से जिसप्रकार लाभ थे उतने ही हानियाँ भी थी। जिसके परिणाम स्वरूप देश में गरीबी व अमीरी में अन्तर बढ़ते जा रहे थे। जिसके कारण समाजवाद, साम्यवाद, पूंजीवाद व्यवस्था का प्रमाण बढने लगा। इस बदलती हुई अर्थव्यवस्था ने देश के विभिन्न भाग हुए यह पहली व दूसरी तकनीकी क्रांति का परिणाम था।

इन दो औद्योगिक क्रांति के बाद तीसरी तकनीकी क्रांति १९६० के दशक के अन्तर्गत इलेक्ट्रॉनिक्स व जानकारी व तकनीकी ज्ञान के द्वारा स्वचलित मशीनो व उत्पादन के लिए किया जाने लगा। जिसे सामान्य शब्दों में डिजिटायझेशन ;कंपहपजप्रंजपवदद्ध इस तकनीकी ज्ञान के कारण औद्योगिक क्रांति बडे पैमाने पर उत्पादन रोजगार व माल के

१) फ्रीलांसर्स :- किसी एक संगठन या संस्था से संबंधित न रहकर विभिन्न संस्थाओं या व्यक्तियों को शुल्क पर सेवा प्रदान करनेवाला कलाकर्मी, लेखक या पत्रकार आदि।

२) मॉस प्रोडक्शन (Mass Production) :- बडे पैमाने पर उत्पादन।

उत्पादन व मांग में वृद्धि, सेवा की गुणवत्ता में भी वृद्धि हुई। पिछले ५० वर्षों में लोहइस्पात, मोटर गाडी, उद्योग आदि में विभिन्न परिवर्तन दिखाई दिए है। जहाँ तकनीकी क्रांति के कारण व यंत्रो द्वारा बडे भारी कार्यों को एक मशीन की सहायता से काम को आसान बना दिया गया है। जैसे वजन उठाने की मशीन जो १०० मनुष्यों का काम वह मशीन १ घंटे में वह कार्य करती है। जिसमें मनुष्य बल व श्रम को मशीनीकरण व यंत्रो ने स्थान ले लिया है। माल उत्पादन, खदानों, आवागमन के साधन इन सभी क्षेत्रों में मनुष्य बल के स्थान पर छोटे-बडे यंत्रों ने स्थान ले ली है। जमीन में गड्डे करने या पानी के बोरवेल्स

लगानी हो जितने मनुष्य कुए खोदने व गड्डे करने में लगते थे। अब उतना ही कार्य मशीन द्वारा किया जाता है जो कम समय में होने लगे है। जिससे कार्य क्षमता में वृद्धि हुई है। उत्पादन में वृद्धि होकर उत्पादन लागत पर भी प्रभाव पडा है। जिससे परिणाम स्वरूप पूर्ति में वृद्धि होने लगी है। परंतु इन सभी यंत्रों को चलाने के लिए एक दक्ष व निपुण व कार्यकुशल व्यक्ती (Operator) की आवश्यकता होती है।

चौथी औद्योगिक क्रांति का समय अब शुरू हो चुका है। जो उद्योग ४.० इस पर आधारित उद्योग जो तकनीकी ज्ञान पर आधारित होंगे वे भविष्य में अनेक नौकरी व रोजगार निर्माण होने की संभावना है। बढ़ते हुए तकनीकी ज्ञान सीधे मनुष्य के जीवन में प्रभाव डाल रहे हैं और वहाँ वे मनुष्य जीवन में उतने स्थान भी प्राप्त कर लिया है। जिसको प्रत्यक्ष उदा. हमे मनुष्य के द्वारा किए जाने वाले कितने ही काम कम्प्युटर, लॅपटॉप व मोबाईल के माध्यम से आसानी से किए जाने लगे है।

वर्तमान युग यह काम्प्लेक्स डिजिटायज़ेशन (Complex Digitization) कम्प्युटर व प्रोग्रामिंग के इस जोडी के द्वारा अनेक नए परिवर्तन होने लगे है। जिससे इस उद्योग ४०० के तकनीकी व संचार पर आधारित अनेक नौकरियाँ व रोजगार उपलब्ध होंगे। सामान्य रूप से इस काम के तीन स्तर होंगे। पहला स्तर जहाँ शारीरिक कष्ट के काम मशीनों व यंत्रों के द्वारा किए जाए। दूसरा स्तर जहाँ विशिष्ट तंत्र तकनीकी ज्ञान के कारण बौद्धिक काम भी किए जाए जिसमें विचार प्रणाली, ज्ञानधिष्ठित कार्य यंत्रद्वारा करने, मशिन —त्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence) ऐसे घटक आते है। तीसरे स्तर पर ग्राहक सेवा के क्षेत्र में नई तकनीकी ज्ञान के कारण ग्राहक सेवा में की पूर्ति में भी सुविधा आ गई है। सेल्फ हेल्प किर्यॉस्क है। इस क्षेत्र में अनेक उदा. है। जिससे यह बात ध्यान में लेनी चाहिए कि आज जो उद्योग ४.० तकनीकी ज्ञान पर आधारित है। उतने मानवीय बल की स्थान पर उसके जगह यंत्र, मशीनों व बौद्धिक ज्ञान ने ली है। जब सन १९८० व ९० के दशक में कम्प्युटर घर-घर में पहुचे तब व कितनी भी तीव्र गति से कार्य करने वाला हो परंतु वह स्वतः की बुद्धि से नहीं वह मानव द्वारा दिए गए निर्देशों का पालन करता था। (Program) के अनुसार काम करने का तकनीकी ज्ञान होता था। परंतु इस डिजिटल क्रांति के कारण अब आनेवाले यंत्र व मशीने, यंत्र मानव यह मनुष्य का स्थान ले रहे है।

इस नए तकनीकी ज्ञान के आधार पर नए-नए रोजगार की संभावनाएँ उत्पन्न हो रही है। नए तकनीकी ज्ञान निर्माण करने के लिए अधिक लोगो की आवश्यकता होगी और जिससे नई अर्थव्यवस्था उभर कर आएगी। औद्योगिक उत्पादन बढ़ने पर औद्योगिक उत्पादनता मे वृद्धि होगी परंतु लोगो की प्रतिव्यक्ति आय पर विपरित असर होगा अर्थात आय कम होगी। इससे रोजगार के प्रमाण में मात्र वृद्धि नहीं दिखाई देती। गरीबी व अमीरी के स्तर में और अधिक अन्तर दिखाई देने लगा है।

आज की औद्योगिक क्रांति ४०० ने कर्मचारियों व कामगार वर्ग को तीन स्तर में विभाजित किया है। कुशल, अकुशल व अतिकुशल इस प्रकार वर्गीकरण किया गया है। इस औद्योगिक क्रांति के कारण अकुशल कर्मचारियों को काम या रोजगार ही प्राप्त नहीं होते है। परंतु आज जो कुशल कामगार है। उन्हे रोजगार प्राप्त है। भविष्य में होने वाले तकनीकी ज्ञान में बदलाव होने पर इन्हे भी रोजगार नहीं होंगे। सिर्फ कुशल कामगार होने से नहीं चलेगा इसके लिए कामगारों के अतिरिक्त शिक्षण प्राप्त करके अतिकुशल कर्मचारी होना होगा। विश्व के सभी प्रगतिशील देशों में तकनीकी ज्ञान में बदलाव की क्रांति

के कारण परिवर्तन होने वाले हैं। जिसके परिणामस्वरूप उन-उन देशों की सामाजिक परिस्थिति का प्रमाण भी विभिन्न-विभिन्न होगा। भारत को भी इस नई औद्योगिक क्रांति के लिए तैयार होने की आवश्यकता है। “मेक इन इंडिया” या “आत्मनिर्भर भारत” की घोषणा की बात करते समय यह बदलाव ध्यान देना जरूरी है। क्योंकि इस नवीन तकनीकी ज्ञान के द्वारा निर्माण किए जाने वाले कारखाने विभिन्न-विभिन्न कार्य कुशलता के आधार पर रोजगार प्राप्त होंगे जिससे तकनीकी ज्ञान का एक नए वर्ग तैयार होगा।

औद्योगिकरण ४.० और गिग इकोनॉमी में संबंध :- अर्थशास्त्री प्रो. रोनाल्ड कोस के अनुसार कोई भी कंपनी तब तक फलती-फूलती है। जब तक कि एक चार दीवारी में बैठकर लोगो से काम कराना, बाजार में जाकर काम करा लेने से सस्ता होगा। अर्थात् कोई भी कंपनी यदि बाजार में जाकर प्रत्येक विशिष्ट काम अलग-अलग विशेषज्ञों से कराती है। और यह लागत कंपनी के सामान्य लागत से कम है तो स्वाभाविक है कि वह निश्चित वेतन पर लंबे समय के लिए लोगो को नौकरी में रखने के बजाय वह बाजार में जाना पसंद करेगी। औद्योगिक क्रांति ३० जो वर्ष १९९०-९१ में वैश्वीकरण, निजीकरण और उदारकरण की नीति को लागू किया गया तब बाजार से निकलकर काम लेना आसान हो गया जिसके कारण बड़ी-बड़ी कंपनियाँ तेजी से बंद होने लगी और उनकी जगह छोटे-छोटे आऊट सोर्सिंग फर्मों ने ले ली। वास्तव में औद्योगिकरण ४.० मुख्य रूप से निरन्तर इंटरनेट कनेक्टिविटी, रोबोटिक्स, आर्टिफिसियल इंटेलिजेंस, नैनो टेक्नोलॉजी और वर्चुअल रियलिटी पर है अतः कंपनियों को अब वैसे ही अतिकुशल लोगो की जरूरत होगी जो दक्ष व योग्य हैं। और जो प्रोजेक्ट बेसिस पर काम पर लिया जा सके।

क्या भारत की गिग इकोनॉमी अपनाया चाहिए? भारत में तेजी से गिग इकोनॉमी का प्रचलन बढ़ रहा है। वर्तमान युवा पीढ़ी इस गिग अर्थव्यवस्था को ज्यादा पसंद कर रही है। साधारणतः ज्यादा काम की बात करे तो १० से ५ की नौकरी है लेकिन गिग इकोनॉमी या कम्प्युटर वर्क्स में ऐसा नहीं है। इसमें आप किसी कंपनी के प्रोजेक्ट या असाइनमेंट लेकर उनको एक निश्चित समय पर पूरा कर जमा करना होता है। जिसका कंपनी आपको उसका भुगतान करती है। इस अर्थव्यवस्था के अन्तर्गत किसी भी व्यक्ति को अपना कार्यक्षेत्र चुनने की स्वतंत्रता होती है। साथ ही वह अपना कार्य किसी भी एक तय समय में संपन्न कर देता है।

अमेरिका जैसे विकसित देश में जहाँ श्रम शक्ति का ३१: गिग इकोनॉमी से संबंध रखता है। वहीं भारत में आकड़ा ७५: है। लेकिन दोनों ही देशों में जमीन आसमान का अन्तर है। एक विकसित व तकनीकी सुविधाओं में भरा है वहीं दुसरी और भारत एक विकासशील देश है व तकनीकी ज्ञान की शुरुवात है। अमेरिका में ३१ प्रतिशत श्रम गिग अर्थव्यवस्था के लिए सक्षम है। जबकि भारत में बड़ी संख्या में लोग इस व्यवस्था के हिस्से इसलिए हैं क्योंकि उनके पास और कोई उपाय नहीं है। ज्ञात हो कि दैनिक मजदूरी करनेवालो को भी गिग इकोनॉमी में रखा जाता है। क्योंकि यह भी ठेकेदार के ठेके पर कार्य करते हैं। भारत में ४०: लोग इतना ही कमा पाते हैं। कि जिससे रोटी मिल सके। बचत शून्य होती है। जिससे वे लगातार गरीबी में जीवन व्यतीत करते हैं। औद्योगिकरण ४.० के कारण और भी लोग गिग इकोनॉमी का हिस्सा बनने पर मजबूर हैं। निर्धन, निर्धन ही रहेंगे व अमीर और अमीर होंगे।

आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय के एक अध्यायनुसार अकेले अमेरिका में अगले दो दशकों में डेढ़लाख रोजगार समाप्त हो जायेंगे। अमेरिका में मानव संसाधन इतना दक्ष है कि उसे गिग इकोनामी को हिस्सा बनने में कोई समस्या नहीं आएगी लेकिन भारत में यह ऐसी स्थिति नहीं है।

गिग इकोनामी के लाभ व हानियाँ

गिग इकोनामी के लाभ :

- १) आप किसी कंपनी के प्रोजेक्ट को पूरा करने के लिए अपना कार्यस्थल चुन सकते हैं।
- २) यहाँ आप फुल टाईम या पार्ट टाईम अपनी सुविधानुसार समय देकर काम कर सकते हैं।
- ३) प्रोजेक्ट पूरा होने पर भुगतान समय पर मिलता है।
- ४) जो लोग किसी एक स्थायी किसी संस्था या कंपनी में कार्य नहीं करना चाहते उनके लिए यह गिग इकोनामी वरदान है।
- ५) भारत जैसे विकासशील देश में जहाँ बेरोजगारी बहुत है। वहाँ गिग इकोनामी से बहुत से लोगों को रोजगार मिलने की संभावना होती है।
- ६) गिग इकोनामी में किसी व्यक्ति की सफलता उसकी विशिष्ट निपुणता व दक्षता पर निर्भर करती है। असाधारण प्रतिभा, अधिक अनुभव विशेष ज्ञान पर, प्रचलित कौशल प्राप्त श्रम बल ही गिग इकोनामी में कार्य कर सकता है।

गिग इकोनामी के हानियाँ :

- १) गिग इकोनामी में कार्य करने वाले व्यक्ति को किसी भी क्षेत्रविशेष में योग्य व कुशल व अतिकुशल होना आवश्यक है।
- २) संस्था या कंपनी उन्ही कामगारों को लेती है। को किसी विषय में विशेषज्ञ हो या अति कुशल हो।
- ३) इसमें प्रोजेक्ट पूरा होने पर ही भुगतान प्राप्त होते हैं।
- ४) इस प्रकार के अस्थायी कार्य में कोई निश्चित या स्थायी वेतन का अनुमान नहीं लगाया जा सकता है। वेतन के उतार-चढ़ाव हैं जो कि थोड़ा परेशानी पैदा कर सकती है।

निष्कर्ष : पहली औद्योगिक क्रांति ने मानवीय शक्ति के स्थान पर भाप इंजन की शक्ति का उपयोग शुरू हुआ। दूसरी क्रांति में बिजली से चलने वाली मशीनों का उपयोग होने लगा तीसरी क्रांति कम्प्यूटर व सूचना औद्योगिकी और अब चौथी औद्योगिक क्रांति अर्थात् गिग इकोनामी इलेक्ट्रॉनिक्स और स्वयंचलित मशीनों पर आधारित है।

वर्ष १९९१ में भारत में जब उदारीकरण व वैश्वीकरण की नीति लागू की गई तब भारत ने दुनिया के लिए अपनी अर्थव्यवस्था के दरवाजे खोल दिए लेकिन औद्योगिकरण ३० प्रकार के उद्योग पर्याप्त रोजगार हम उत्पन्न नहीं कर पाए यही कारण है कि आज भारत की ७५ प्रतिशत मानव शक्ति गिग इकोनामी अपनाते को मजबूर है।

औद्योगिकरण ४० की तरफ बढ़ने से पहले हमें औद्योगिकरण ३० के दौरान हुई गलतियों को सुधारने की जरूरत है। श्रम शक्ति का बड़ा हुआ हिस्सा असंगठित श्रेणियों में कार्य करने को मजबूर है। अधिकांश: श्रम शक्ति कौशल्य विहीन है। जो देश गिग इकोनामी अपना रहे देशों की तुलना में भारत में

प्रतिव्यक्ति आय बहुत ही कम है। निष्कर्षतः हम यह कह सकते हैं कि वर्तमान परिस्थितियों में गिग इकोनॉमी भारत के लिए अपना ठीक नहीं है।

संदर्भ :

Parchi salve : India's gigaworkers overs worked And under paid.

Parchi Salve, Shreehari pailth 4 june 2019 (Research Paper)

Maharashtra Times /up Dates 17 Jan. 2018

http://www.readaly.com. relation between gig economy (on Jan.22, 2020 May.

https://www.dristtias.com>hindi

https://www.hindi2.dictionaty.com

Smart - Courses Down load - Study Q-app. Economics.

Gig Work and Platforms during the Covid-19 Pandemic in India. (Shreehari Paliath) 4 June 2019.

https:// Scroll.in.

https://deepakshede.wordpress.com>

https://economic times.com>news.Gig economy on rise 70% firms used gig...the economics times.

आत्मनिर्भर भारत अभियान के अन्तर्गत जारी की गई योजनाओं का एक विश्लेषण

प्रा. डॉ. उषा एन. पाटील

सहयोगी प्राध्यापक और अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, गोपिकाबाई सीताराम गावंडे महाविद्यालय उमरखेड
जिल्हा- यवतमाल

सारांश

आत्मनिर्भर का अर्थ है अपने किसी भी जरूरत के लिए किसी अन्य पर निर्भर न होकर सिर्फ खुद पर निर्भर होना। फिर भी पूर्ण आत्मनिर्भरता असम्भव सी है। कोई देश अगर अपने किसी भी जरूरत के लिए किसी और पर निर्भर नहीं होता है तो वह देश सभी देशों में सर्वश्रेष्ठ माना जाता है। यह हमारा सपना ही नहीं हम सब की जिम्मेदारी भी है कि २१ वीं सदी भारत की हो, और इसका मार्ग एक ही है- आत्मनिर्भर भारत।

आत्मनिर्भरता सिर्फ आत्मबल और आत्मविश्वास से ही संभव है। आत्मनिर्भरता, ग्लोबल सप्लाई चेन में कड़ी स्पर्धा के लिए भी देश को तैयार करती है। आत्मनिर्भरता आत्मविश्वास को बढ़ाने में सहायक होती है, जिसके कारण सफलता की राह आसान हो जाती है।

आज विश्व में आत्मनिर्भर के मायने पूरी तरह बदल गए हैं। भारत की संस्कृति और उस आत्मनिर्भरता की बात करते हैं जिसकी आत्मा वसुधैव कुटुम्बकम् है। भारत की आत्मनिर्भरता में संसार के सुख, सहयोग और शांति की चिंता होती है। भारत की प्रगति में हमेशा विश्व की प्रगति समाहित रही है। भारत के लक्ष्यों और कार्यों का प्रभाव विश्व पर जरूर पड़ता है। आत्मनिर्भर का मतलब यह नहीं है कि हम किसी देश का आयात बंद कर दे। इसका मतलब यह है कि हमारा खुद का माल इतना सस्ता और अच्छा हो कि लोग विदेशी सामान को छोड़कर स्वयं ही उसे खरीद ले।

आज पूरा विश्व कोरोना रूपा वैश्विक महामारी से लड़ रहा है। यही वक्त है जब हम अपने इस आपदा के वक्त को एक अवसर में बदल सकते हैं। जब कोरोना संकट शुरू हुआ तो भारत में एक भी पीपीई किट नहीं बनती थी, एन-९५ मास्क का भारत में नाम मात्र उत्पादन होता था। आज यह स्थिति है कि भारत में ही हर दिन लाखों में पीपीई और एन-९५ मास्क बनाए जा रहे हैं। यह सिर्फ इसलिए हो पाया क्योंकि भारत ने आपदा को अवसर में बदल दिया। आज दुनिया को भी यह विश्वास है कि भारत की उन्नति पूरे विश्व के लिए कल्याणकारी है। यह उन्नति तभी संभव है जब हम एक संकल्प लेकर अपने इस भारत को आत्मनिर्भरता के मार्ग पर चलाएं।

श्लोकशब्द (Keywords): आत्मनिर्भर भारत अभियान, योजनाए, आत्मनिर्भरता से लाभ, विशेषताए,

अध्ययन के उद्देश्य (Objective of the Study):

1. आत्मनिर्भर भारत अभियान के अन्तर्गत आत्मनिर्भरता से लाभ, विशेषताए तथा पांच स्तंभ से सभी मानव जाति को अवगत कराना
2. आत्मनिर्भर भारत अभियान १ के अन्तर्गत जारी की गई योजनाओं के बारे में सभी मानव जाति को अवगत कराना
3. आत्मनिर्भर भारत अभियान २ के अन्तर्गत जारी की गई योजनाओं के बारे में सभी मानव जाति को अवगत कराना
4. आत्मनिर्भर भारत अभियान ३ के अन्तर्गत जारी की गई योजनाओं के बारे में सभी मानव जाति को अवगत कराना

संशोधन पद्धती (Research Methodology) इस संशोधन लेख में इंटरनेट से ली गई द्वितीयक सामग्री का उपयोग किया गया है।

परिचय (Introduction):

३१ दिसम्बर, २०१९ वो तारीख है जिस दिन कोरोना वायरस संक्रमण की घोषणा की गई थी और उसके बाद भारत सहित पूरे विश्व में, महामारी और अपूरणीय क्षति का लम्बा दौर चला जिसकी मानवता को एक भारी किंमत चुकानी पड़ी है और अभी भी चुका रहे हैं लेकिन हमारे नागरिकों का अस्तित्व बना रहे और नौकरी छीन जाने पर भी वे बेरोजगारी की मार ना झेले इसके लिए भारत सरकार ने, युद्ध स्तर पर आत्मनिर्भर भारत अभियान को शुरू किया जिसके तहत गरीबों का विकास, बेरोजगारों को स्वरोजगार की सौगात और एक आत्मनिर्भर भारत का विकास करना ही इस अभियान का मौलिक लक्ष्य है।

आत्मनिर्भर भारत अभियान क्या है।

आत्मनिर्भर भारत अभियान, एक देशव्यापी अभियान है जिसके शुभारम्भ की अधिकारीक घोषणा स्वयं प्रधानमंत्री श्री, मोदी द्वारा १२ मई, २०२० को की गयी ताकि देश के उन सभी १३० करोड़ भारतवासियों का सामाजिक-आर्थिक विकास किया जा सके जिन पर कोरोना वायरस की दोहरी मार पड़ी है और जिनकी कमर आर्थिक तौर टूट चुकी है और पूरा परिवार दाने-दाने को मोहताज है। इस अभियान ने जैसे तो आशा से भी बढ़कर सर्वश्रेष्ठ प्रदर्शन किया है लेकिन अभी कार्य पूरा नहीं हुआ है क्योंकि इस अभियान का लक्ष्य केवल गरीब भारतवासियों का विकास करना ही नहीं बल्कि उन्हें रोजगार अर्थात् स्वरोजगार शुरू करवाकर पूरे देश को आत्मनिर्भर बनाना है ताकि आत्मनिर्भर नागरिकों से परिपूर्ण आत्मनिर्भर देश अर्थात् भारत का आत्मनिर्भर उदय हो सके।

आत्मनिर्भर भारत अभियान के अन्तर्गत आत्मनिर्भरता से लाभ, विशेषताएँ तथा पांच स्तंभः

आत्मनिर्भरता से लाभ: आत्मनिर्भर होने से देश को अनेकों लाभ हैं। इससे पहला लाभ तो आयात में कमी और निर्यात में वृद्धि होगी, जिससे हमारे देश की अर्थव्यवस्था में सुधार होगा। हमारे देश की अन्य देशों से व्यापार के साथ-साथ मित्रता भी बढ़ेगी। इससे पूरे विश्व में एक भाईचारे का संदेश जाएगा। आत्मनिर्भर होने से हमारे देश में उत्पादन बढ़ेगा। जिससे जो बड़ी-बड़ी मशीनें और हथियार हम दूसरे देश से खरीदते हैं वो हमें खरीदने की जरूरत नहीं होगी जिसके चलते हमारे देश की सुरक्षा बढ़ेगी। हमारे देश को दुनिया में एक विकसित देश के रूप में देखा जाएगा, और दुनिया में एक नई पहचान मिलेगी। देश को आत्मनिर्भर बनने से देश में निवेश अधिक होगा जिससे हमारे देश में बेरोजगारी में भी कमी होगी।

आत्मनिर्भर भारत अभियान ३.० की विशेषताएँ:

1. आत्मनिर्भर भारत अभियान ३.० की घोषणा हमारे देश की वित्तमंत्री निर्मला सीतारमण द्वारा की गई है।
2. इस योजना को देश की अर्थव्यवस्था को सुधारने के लिए आरंभ किया गया है।
3. आत्मनिर्भर भारत अभियान ३.० को कोरोनावायरस की महामारी के चलते आरंभ किया गया था।
4. इस योजना के अन्तर्गत सभी क्षेत्रों के विकास के लिए निवेश किया गया है।

आत्मनिर्भर भारत अभियान के पांच स्तंभः

१. **अर्थव्यवस्था-** एक ऐसी अर्थव्यवस्था जो छोटे-छोटे परिवर्तन नहीं, बल्कि ऊँची छलांग लाए।

२. **बुनियादी ढांचा-** एक ऐसा बुनियादी ढांचा जो आधुनिक भारत की पहचान बने। विदेशी कंपनियों को आकर्षित कर सके।
३. **प्रौद्योगिकी-** एक ऐसा सिस्टम, जिसमें आधुनिक तकनीक को अपनाने और समाज में डिजिटल तकनीक का उपयोग बढ़ाना शामिल है।
४. **जनसांख्यिकी-** भारत की जीवन्त जनसांख्यिकी हमारी ताकत है, आत्मनिर्भर भारत के लिए ऊर्जा का स्रोत है।
५. **मांग-** भारत के पास बड़ा घरेलू बाजार और मांग है, उसे पूरी क्षमता से इस्तेमाल किए जाने की जरूरत है।

आत्मनिर्भर भारत अभियान के तहत जारी अलग-अलग योजनाएं:

जैसा कि, हम सभी जानते हैं कि, आत्मनिर्भर भारत अभियान का लाभ सभी तक पहुंचाने के लिए इसके अलग-अलग चरणों में, कई योजनाएं जारी की गई हैं उनमें से कुछ प्रमुख योजनाओं का विश्लेषण निम्नलिखित है।

आत्मनिर्भर भारत अभियान 9 के अन्तर्गत जारी की गई योजनाएं

१. **वन नेशन वन राशन कार्ड:** इस योजना के अन्तर्गत पूरे भारत में एक ही राशन कार्ड से राशन की किसी भी दुकान से राशन खरीदा जा सकता है। वन नेशन वन राशन कार्ड 9 सितंबर 2020 से जारी किया गया था। अब तक 28 राज्य तथा यूनियन टेरिटरीज में वन नेशन वन राशन कार्ड को लागू कर दिया गया है।
२. **पीएम सवनिधि योजना:** पीएम सवनिधि योजना के अन्तर्गत 93.98 लाख लॉस स्ट्रीट वेंडर को वितरित किए गए हैं। जो कि 9393.33 करोड़ रुपये के हैं। यह जोग 30 राज्यों में तथा 6 यूनियन टेरिटरीज में वितरित किए गए हैं।
३. **किसान क्रेडिट कार्ड योजना:** किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अन्तर्गत अब तक 999.88 लाख किसानों को 9,83,262 करोड़ रुपये का लोन प्रदान किया गया है।
४. **प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना:** प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना के अन्तर्गत अब तक 9689.32 करोड़ रुपये का लोन प्रदान किया गया है।
५. **नाबार्ड के माध्यम से इमरजेंसी वर्किंग कैपिटल फंडिंग किसानों के लिए:** इस योजना के अन्तर्गत अब तक 29000 करोड़ रुपये किसानों के खाते में वितरित किए गए हैं।
६. **इसीएलजीएस 9.0 :** इस योजना के अन्तर्गत अब तक 2.09 लाख करोड़ रुपये 69 लाख लोगों को सैंक्शन किए जा चुके हैं। जिसमें से 9.92 लाख करोड़ रुपये अब तक वितरित किए गए हैं।
७. **स्पेशल लिक्विडिटी स्कीम फॉर एनबीएफसी/एचएफसी:** इस योजना के अन्तर्गत अब तक 9229 करोड़ रुपये वितरित किए गए हैं।
८. **लिक्विडिटी इंजेक्शन फॉर डिस्कम्स:** इस योजना के अन्तर्गत अब तक 39936 करोड़ रुपये वितरित किए गए हैं।

आत्मनिर्भर भारत अभियान २ के अन्तर्गत जारी की गई योजनाएं

१. **फेस्टिवल एडवांस:** इस योजना के अन्तर्गत एसबीआई उत्सव कार्ड सभी लाभार्थियों को दिए जा चुके हैं।
२. **पार्शियल क्रेडिट गारंटी स्कीम २.०:** इस योजना के अन्तर्गत अब तक पब्लिक सेक्टर बैंक ने पोर्टफोलियो की खरीद के लिए २६,८९९ करोड़ रुपये मंजूर कर दिए हैं।
३. **एलटीसी कैश वाउचर स्कीम:** एलटीसी कैश वाउचर स्कीम आत्मनिर्भर भारत अभियान २.० में जारी की गई थी। इस योजना की वजह से अर्थव्यवस्था में सुधार आया है।
४. **मिनिस्ट्री ऑफ रोड ट्रान्सपोर्ट तथा मिनिस्ट्री ऑफ डिफेन्स** को २५००० करोड़ रुपये एडिशनल कैपिटल एक्सपेंडिचर के तौर पर प्रदान किए गए हैं।
५. **कैपिटल एक्सपेंडिचर:** देश के ११ राज्यों को कैपिटल एक्सपेंडिचर के लिए ३६२१ करोड़ रुपये का लोन वितरित किया गया है।

आत्मनिर्भर भारत अभियान ३ के अन्तर्गत जारी की गई योजनाओं

आत्मनिर्भर भारत अभियान देश को कोरोना संकट से हुए नुकसान से बाहर निकालने के लिए आरंभ किया गया था। अब तक आत्मनिर्भर भारत की २ फेस जारी की जा चुकी हैं। अब सरकार द्वारा आत्मनिर्भर भारत अभियान की तीसरी फेस जारी की गई है। जिसको **आत्मनिर्भर भारत अभियान ३.०** के नाम से जाना जाता है। तीसरी फेस के अन्तर्गत कुछ महत्वपूर्ण नई योजनाएं आरंभ की गई हैं। आत्मनिर्भर भारत अभियान ३.० के अन्तर्गत नौकरी से लेकर व्यवसाय तक सभी क्षेत्रों को कवर किया गया है। आत्मनिर्भर भारत अभियान ३.० के अन्तर्गत निम्नलिखित योजनाओं को जारी किया गया है।

१. **आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजना:** इस योजना के अन्तर्गत संगठित क्षेत्र में रोजगार देने बल दिया जाएगा तथा ज्यादा से ज्यादा लोगों को कर्मचारी भविष्य निधि से जोड़ा जाएगा। आत्मनिर्भर भारत रोजगार अभियान ३० जून २०२१ तक चलाया जाएगा। इस योजना के अन्तर्गत केवल वही संस्थाएं लाभ प्राप्त कर सकती हैं जो ईपीएफओं के अन्तर्गत रजिस्टर्ड हैं। यदि कोई संस्था ईपीएफओं के अन्तर्गत रजिस्टर्ड नहीं है तो वह इस योजना का लाभ नहीं उठा सकती। इस योजना के अन्तर्गत वह सभी संस्थाएं जिसमें १००० से कम कर्मचारी हैं, इन कर्मचारी के हिस्से का १२ प्रतिशत तथा नौकरी देनेवाले का भी १२ प्रतिशत कुल मिलाकर २४ प्रतिशत केंद्र सरकार योगदान देगी। जिस संस्था में १००० से ज्यादा कर्मचारी हैं, वहां केंद्र सरकार कर्मचारीयों के हिस्से का १२ प्रतिशत योगदान देगी। या योजना २ वर्ष तक जारी रहेगी। इस योजना का पात्र बनने के लिए आपको आणार के साथ ईपीएफ अकाउंट खुलवाना होगा।
२. **इमरजेंसी क्रेडिट लाइन गारंटी स्कीम:** इमरजेंसी क्रेडिट लाइन गारंटी स्कीम को ३१ मार्च २०२१ तक आगे कर दिया गया था जिससे की ज्यादा से ज्यादा लोग इस योजना का लाभ उठा सके। इस योजना के अन्तर्गत कॉलेटरल फ्री लोन प्रदान किया जा रहा था। कामत कमेटी द्वारा २६ स्ट्रेड सेक्टर को भी इस योजना के अन्तर्गत शामिल किया गया है।
३. **आत्मनिर्भर मैन्युफैक्चरिंग प्रोडक्शन लिंक्ड इंसेंटिव स्कीम:** उत्पादन को बढ़ावा देने के लिए प्रोडक्शन लिंक्ड इंसेंटिव स्कीम का आरंभ किया गया है। इस योजना के अन्तर्गत घरेलू

विनिर्माण को बढ़ावा दिया जाएगा। जिससे की देश में निर्यात बढे और आयात कम हो। इस स्कीम में 90 नये सेक्टर जोडे गए है। जिससे कि इकोनामी आगे बढेगी। इस योजना के अन्तर्गत एडवांस केमिकल सेल बैटरी, इलेक्ट्रॉनिक एंड टेक्नोलॉजी प्रोडक्ट्स, ऑटोमोबाइल और ऑटो कंपोनेंट्स, फार्मास्यूटिकल औषधीयाँ, टेलीकॉम एंड नेटवर्किंग प्रोडक्ट, टेक्सटाइल उत्पादन, फूड प्रोडक्ट, सोलर पीवी माड्यूल, व्हाइट गुड्स तथा स्पेशलिटी स्टील को शामिल किया गया है।

४. **प्रधानमंत्री आवास योजना (शहरी):** इस योजना के अन्तर्गत 9८000 करोड रुपये का अतिरिक्त योगदान करने का निर्णय लिया गया है। यह 9८000 करोड रुपये २0२0-२१ के ८000 करोड के बजट से अलग होंगे। इस योजना के अन्तर्गत 9२00000 घरों को स्थापित किया जाएगा तथा 9८00000 घरों को पूरा किया जाएगा। इस योजना के माध्यम से ७८ लाख से ज्यादा नौकरी के अवसर उत्पन्न होंगे तथा २५ लाख मैट्रीक टन स्टील और 9३9 लाख मैट्रीक टन सीमेंट का इस्तेमाल किया जाएगा।
५. **कंस्ट्रक्शन तथा इंफ्रास्ट्रक्चर सेक्टर को सहायता:** सरकार द्वारा परफॉर्मन्स सिक्योरिटी को ५से 90 प्रतिशत से घटाकर ३ प्रतिशत कर दिया गया है। इससे कंस्ट्रक्शन तथा इंफ्रास्ट्रक्चर सेक्टर से जुडी कंपनियों के पास काम करने के लिये कॅपिटल अधिक होगा। अब टेंडर भरने के लिये ईएमडी की जरूरत नहीं होगी। इसकी जगह बिड सिक्योरिटी डिक्लेरेेशन की जाएगी। यह सुविधा ३9 दिसंबर २0२9 तक प्रदान की जाएगी।
६. **घर बनाने वाले तथा घर खरीदने वालों के लिए इनकम टैक्स रिलीफ:** सेक्शन ४३ के अन्तर्गत डिफरेंशियल को 90 प्रतिशत बढ़ाकर २0 प्रतिशत तक कर दिया गया है। यह बदलाव ३0 जून २0२9 तक के लिए पहली बार बेचे जाने वाले घर जिनकी वैल्यू दो करोड रुपये तक है सिर्फ उनके लिए है।
७. **एग्रीकल्चर सब्सिडी फर्टिलाइजर:** जैसे कि हम सभी जानते है खेत में पानी के बाद सबसे ज्यादा जरूरत फर्टिलाइजर की पडती है। प्रतिवर्ष फर्टिलाइजर का इस्तेमाल बढ़ता जा रहा है। असी बात को ध्यान में रखते हुए ६५000 करोड रुपये फर्टिलाइजर सब्सिडी प्रदान करने के लिये दिए जाएंगे। जिससे कि देश के 9४0 मिलियन किसानो को फर्टिलाइजर कमी ना पडे।
८. **प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना:** प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना 99६ जिलो में चलाई जा रही है। जिसके अंतर्गत अब तक ३७५४३ करोड रुपये खर्च किए गए है। अब 90000 करोड रुपये प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना के अन्तर्गत और खर्च किए जाएंगे। जिससे कि देश के प्रत्येक नागरिक तक रोजगार पहुंचे और गांव की इकोनामी में भी वृद्धि होगी। इस योजना के माध्यम से प्रणाली में पारदर्शिता आएगी तथा बेरोजगारी की दर में भी गिरावट आएगी।
९. **बूस्ट फॉर प्रोजेक्ट एक्सपोर्ट्स:** इसमे ८99 एक्सपोर्ट कॉन्ट्रैक्ट एलओसी के अन्तर्गत फार्नेस किए जा रहे है। अब ३000 करोड रुपये की वित्तीय सहायता एक्विजिमेंट बैंक को प्रोजेक्ट एक्सपोर्ट के प्रमोशन के लिए वितरित की जाएगी। यह वित्तीय सहायता आइडिया स्कीम के अंतर्गत प्रदान

की जाएगी। प्रोजेक्ट एक्सपोर्ट में रेलवे, पावर, ट्रांसमिशन रोड, ट्रांसपोर्ट आदि जैसे प्रोजेक्ट शामिल है।

90. **कैपिटल तथा इंडस्ट्रियल स्टीमुलस:** कैपिटल तथा इंडस्ट्रियल खर्च के लिए 90200 करोड़ रुपये का अतिरिक्त बजट सरकार द्वारा निर्धारित किया गया है। यह सहायता डोमेस्टिक डिफेंस इक्विपमेंट, इंडस्ट्रियल इंसेटिव, इंडस्ट्रियल इंफ्रास्ट्रक्चर, ग्रीन एनर्जी आदि के लिए प्रदान की जाएगी। जिससे कि उत्पादन के क्षेत्र में हमारा देश आगे बढे।

99. **कोविड-19 वैक्सीन के शोध तथा विकास के लिए:** कोविड सुरक्षा मिशन फॉर रिसर्च तथा डेवलपमेंट ऑफ इंडियन कोविड वैक्सीन के लिए 900 करोड़ रुपये की आर्थिक सहायता प्रदान की जाएगी। यह आर्थिक सहायता डिपार्टमेंट ऑफ बायोटेक्नोलॉजी को प्रदान की जाएगी।

निष्कर्ष:

आत्मनिर्भर भारत, भारत के प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी की भारत को एक आत्मनिर्भर राष्ट्र बनाने सम्बन्धी एक दृष्टि (विजन) है। इसका पहली बार सार्वजनिक उल्लेख उन्होने 92 मई 2020 को किया था जब वे कोरोना वाइरस विश्वमहामारी सम्बन्धी एक आर्थिक पैकेज की घोषणा कर रहे थे। आत्मनिर्भर भारत अभियान के माध्यम से अलग-अलग प्रकार की योजनाएं देश के नागरिकों के लिए आरंभ की गई थी। जिससे देश की आर्थिक स्थिति में सुधार आ सके। इस योजना का मुख्य उद्देश्य भी देश की आर्थिक स्थिति को सुधारना है जिससे कि देश की अर्थव्यवस्था वापस पहले जैसी हो सके। जिससे की भारत के 930 करोड़ लोग आत्मनिर्भर हो और हम कोरोना वायरस से लडने में सक्षम हो जाए और कोरोना वायरस के कारण बिखर चुकी हमारी अर्थव्यवस्था को पुनः समेटा जा सके तथा पहले से बेहतर अर्थात्, आत्मनिर्भर भारत की आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्था का निर्माण किया जा सके, यही इस अभियान का मौलिक लक्ष्य है।

संदर्भसूची:

Web Address:

<https://hindi.nvshq.org> › aatm-nirbhar-bharat-abhiyan आत्मनिर्भर भारत अभियान

<https://pmmodyojana.in> › aatm-nirb. आत्मनिर्भर भारत अभियान 3.0

<https://smartcityawasyojna.com> › atm... आत्मनिर्भर भारत अभियान

<https://hi.wikipedia.org> आत्मनिर्भर भारत अभियान

<https://economictimes.indiatimes.com> › आत्मनिर्भर भारत अभियान

<https://www.hindisarkariyojana.in> › आत्मनिर्भर भारत अभियान

<https://www.sarkaritodaynews.com> › आत्मनिर्भर भारत अभियान

<https://indiaagainstcorruption.org> › आत्मनिर्भर भारत अभियान

<https://allgovtyojana.com> › latest-aat. आत्मनिर्भर भारत अभियान

आत्मनिर्भर भारत अभियान और इसके फायदे

Dr.Harish Bawangade

प्रस्तावना :

आत्मनिर्भर भारत का अर्थ है स्वयं पर निर्भर होना, यानि खुद को किसी और पर आश्रित न करना। कोरोना महामारी के दौरान लाकडाउन मे सारे विश्व मे हर किसी के लिए खाने, पीने और रहने मे परेशानी पैदा कर दी है। महामारी की इस संकट को देखते हुए भारत को आत्मनिर्भर होने की जरूरत है। भारत प्राचीन काल से ही आत्मनिर्भर रहा है, और इस कड़ी मे आत्मनिर्भर बनकर आप खुद के परिवार के साथ-साथ आप अपने देश को फिर से प्रगति के मार्ग पर खड़ा करने मे मदद कर सकते है। यहां नीचे आत्मनिर्भरता और आत्मनिर्भर भारत के कुछ महत्वपूर्ण बातों पर उनपर नजर डालते है। महामारी के चलते लॉकडाउन के कारण देश आर्थिक संकट में आ गया था। इस आर्थिक संकट से देश को निकालने के लिए सरकार द्वारा आत्मनिर्भर भारत अभियान आरंभ किया गया था। आत्मनिर्भर भारत अभियान की सफलता के बाद भारत सरकार द्वारा आत्मनिर्भर भारत अभियान तथा आत्मनिर्भर भारत अभियान लॉन्च किया गया है। आत्मनिर्भर भारत जैसे कि आत्मनिर्भर भारत अभियान क्या है?, प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने कोरोना संकट के इस दौर में भारत की अर्थव्यवस्था को सुधारने के लिए 20 लाख करोड़ रुपये के राहत पैकेज का ऐलान किया था। इस पैकेज को आत्मनिर्भर भारत अभियान का नाम दिया गया है। इस हिसाब से अभियान का नाम आत्मनिर्भर भारत अभियान रखा गया है प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने कोरोना संकट के इस दौर में भारत की अर्थव्यवस्था को सुधारने के लिए 20 लाख करोड़ रुपये के राहत पैकेज का ऐलान किया था। इस पैकेज को आत्मनिर्भर भारत अभियान का नाम दिया गया है। प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी का कहना है कि इस बड़े राहत पैकेज से भारत में लोगों को कामकाज करने की सुविधा उपलब्ध कराई जाएगी और यह कोशिश की जाएगी कि अगले कुछ सालों में भारत अपनी जरूरत की अधिकतर चीजों के लिए खुद पर निर्भर हो जाए। इस हिसाब से अभियान का नाम आत्मनिर्भर भारत अभियान रखा गया है। आत्मनिर्भर भारत अभियान में मोदी सरकार ने किसानों और ग्रामीण अर्थव्यवस्था के हाथ में अधिक पैसे पहुंचाने की कोशिश की है। सरकार ने बताया है कि मार्च और अप्रैल के बीच ₹86,600 करोड़ रुपये के 63 लाख लोन कृषि क्षेत्र में दिए गए हैं। इसके साथ ही सहकारी बैंक और क्षेत्रीय ग्रामीण बैंक की रिफाइनेंसिंग के लिए नाबार्ड ने ₹29,500 करोड़ दिए हैं। इसके साथ ही राज्यों को रूरल इन्फ्रास्ट्रक्चर डेवलपमेंट फंड के लिए ₹4200 करोड़ की मदद दी गई है। भारत सरकार ने बताया है कि पिछले 2 महीने के दौरान प्रवासी मजदूर और शहरी गरीब लोगों के लिए कई उपाय किए गए हैं जिससे उन्हें कोरोना के बाद के दौर में जीने में आसानी हो। इसमें प्रवासी मजदूर के रहने के लिए स्टेट डिजास्टर रिस्पॉंस फंड के रकम के उपयोग की इजाजत दी गई है जिससे कि उनके लिए खाने और पानी की व्यवस्था की जा सके। केंद्र सरकार ने राज्यों को ₹11000 करोड़ दिए हैं जिससे कि वह स्टेट डिजास्टर रिस्पॉंस फंड की मदद से इनके लिए काम कर सकें। अर्बन होमलेस सेंटर्स में रहने वाले लोगों के लिए दिन में तीन बार खाने की व्यवस्था की गई है। 12,000 सेल्फ हेल्प ग्रुप ने तीन करोड़ मास्क और सवा लाख लीटर सेनेटाइजर बनाए हैं। इसके माध्यम से भी शहरी गरीबों को काम उपलब्ध कराने की कोशिश की गई है। कोरोना वायरस के बढ़ते संक्रमण को रोकने के लिए किए गए लॉक डाउन के इस दौर में बहुत

से प्रवासी मजदूर अपने घर वापस जा रहे हैं। उन्हें उनके घर पर ही काम मिल सके इसके लिए सरकार ने मनरेगा के माध्यम से बड़ी पहल की है। मोदी सरकार ने बताया है कि 13 मई तक मनरेगा में 14.62 करोड़ मानव दिवस काम बनाया गया है। इस तारीख तक वास्तव में मनरेगा पर खर्च ₹10,000 करोड़ हो चुका है। अब तक देश के 1.87 लाख ग्राम पंचायत में 2.33 करोड़ लोगों ने काम के लिए आवेदन किया था जिन्हें काम मिल गया है। पिछले साल की तुलना में इस साल मई में 50 फ्रीसदी तक ज्यादा लोगों ने मनरेगा में काम के लिए आवेदन किया है।

आत्मनिर्भर भारत का अर्थ :

आत्मनिर्भर का सही मतबल तो यह होता है कि कोई भी व्यक्ति, गाँव या देश किसी दूसरे के सहारे या किसी दूसरे पर निर्भर नहीं होकर खुद पर निर्भर रहे। ... यदि हमारा शहर या देश आत्मनिर्भर रहेगा तो हमें किसी दूसरे देश पर निर्भर नहीं रहना होगा।

आत्मनिर्भर भारत बनने की जरूरत क्यों भारत प्राचीन काल से ही संसाधनों से परिपूर्ण देश रहा है। यहां हर प्रकार के चीजों को बनाने और उसका अपने जीवन में उपयोग कर अपने राष्ट्र निर्माण में मदद कर सकता है। पूरे विश्व में केवल भारत ही ऐसा देश है जहां सबसे अधिक प्राकृतिक संसाधन पाये जाते हैं, जो कि बिना किसी देश की मदद से जीवन से लेकर राष्ट्र निर्माण की वस्तुएं बना सकता है और आत्मनिर्भर के सपने को पूरा कर सकता है।

- हालांकि भारत को आत्मनिर्भर बनाने का सपना नया है। यह सपना महात्मा गांधी ने आजादी के बाद ही स्वदेशी वस्तुओं के इस्तेमाल और आत्मनिर्भरता पर जोर दिया था, पर गरीबी और भुखमरी के कारण उनका सपना साकार न हो सका।
- कोरोना महामारी के कारण पिछले कई महीनों से सारा विश्व बन्द पड़ा है, जिसके कारण छोटे लोगों से लेकर पूंजीपतियों तक को भारी नुकसान और परेशानियों का सामना करना पड रहा है। खासतौर से हमारे छोटे और मध्यम वर्ग के परिवारों को कमाने खाने की समस्या काफी बढ़ गयी है।
- कोरोना महामारी के कारण किसी भी देश से सामानों का आदान-प्रदान बन्द है। इसलिए मई के महीने में तालाबन्दी के दौरान हमारे प्रधानमंत्री ने देश को आत्मनिर्भर बनने का आह्वाहन किया है। उन्होंने “लोकल फॉर वोकल” का भी नारा दिया। जिसका अर्थ है कि लोकल में बनी वस्तुओं का उपयोग और उनका प्रचार करना और एक पहचान के रूप में आगे बढ़ना।
- महामारी के दौरान ही चीन ने भारत के डोकलाम सीमा क्षेत्र में कब्जा करने की कोशिश की, जिसमें भारत के लगभग 20 जवान शहीद हो गए। सीमा के इस विवाद में भारत के सैनिकों की क्षति के कारण देश के हर कोने से चीनी सामान को बैन करने की माँग के साथ ही, चीनी सामानों को बन्द कर दिया गया और प्रधानमंत्री ने सारे देश को आत्मनिर्भर बनने का मंत्र दिया। उन्होंने कहा कि आत्मनिर्भर बनकर घरेलू चीजों का इस्तेमाल करें ताकि हमारा राष्ट्र मजबूती के साथ खड़ा हो सके।
- पिछले कुछ महीनों से विश्व कोरोना वायरस महामारी के कारण बन्द पड़ा है। इसके कारण सारे विश्व में वित्तीय संकट के बादल छाए हैं। इसी कड़ी में भारत ने खुद को आत्मनिर्भर बनाने और राष्ट्र को आगे

ले जाने फैसला किया है। विश्व बन्दी के कारण सारे विश्व के उत्पादों पर भारी असर हुआ है, इसलिए भारत ने स्वयं को आत्मनिर्भर बनाकर देश की तरक्की पर अपना कदम आगे बढ़ाया है।

इन सभी स्थितियों को देखते हुए और भारत की मूल आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए प्रधानमंत्री ने भारत के लोगों से आत्मनिर्भरता से लेकर भारत को

आत्मनिर्भर भारत बनने के महत्वपूर्ण बातें

आत्मनिर्भर भारत की घोषणा के तहत भारत के प्रधानमंत्री ने आत्मनिर्भरता के लिए पांच महत्वपूर्ण चीजे बताई है।

1. इंटेण्ट यानी इरादा करना।
2. इन्क्लूजन या समावेश करना।
3. निवेश या इन्वेस्टमेंट करना।
4. इन्फ्रास्ट्रक्चर यानी सार्वजनिक ढांचे को मजबूत करना।
5. नयी चीजों का खोज करना।
6. आत्मनिर्भर भारत बनने का अवसर
7. सारे विश्व के साथ-साथ भारत भी कोरोना की महामारी के दौर से गुजर रहा है, इसलिए इसके साथ ही भारत को आत्मनिर्भर बनने का अवसर भी प्राप्त हुआ है। इस महामारी के दौरान कुछ हद तक हमने आत्मनिर्भर भारत के सपने को साकार किया है और बिना अन्य देश की मदद से इस महामारी से लड़ने के लिए हमने देश में ही चीजों का निर्माण करना शुरू कर दिया है।

उदा. जहां हमने पीपीई किट, वेन्टिलेटर, सेनेटाइजर और के.एन.-95 मास्क का निर्माण अपने देश में ही शुरू कर दिया है। भारत आत्मनिर्भरता की ओर आगे कदम बढ़ा रहा है।

आत्मनिर्भर भारत के फायदे

यदि हमारा भारत आत्मनिर्भर बनता है तो देश को इससे कई सारे फायदे होंगे जो लोगों और देश की तरक्की में बहुत सहायक होंगे।

- आत्मनिर्भर भारत से हमारे देश में उद्योगों की संख्या में वृद्धि होगी।
- हमारे देश को और देशों से सहायता कम लेनी होगी।
- हमारे देश में रोजगार के अधिक अवसर पैदा होंगे।
- इससे देश में बेरोजगारी के साथ-साथ गरीबी से मुक्ति में सहायता मिलेगी।
- भारत की आर्थिक स्थिति काफी मजबूत हो सकेगी।
- आत्मनिर्भर बनने के साथ भारत चीजों का भंडारण काफी अधिक कर सकता है।
- देश आगे चलकर अन्य देशों से आयात कम और निर्यात ज्यादा कर सकेगा।
- आपदा की स्थिति में भारत बाहरी देशों से मदद की मांग कम होगी।
- देश में स्वदेशी वस्तुओं का निर्माण कर देश की तरक्की को शीर्ष तक ले जाने में सहायता मिलेगी।

आत्मनिर्भर भारत अभियान का उद्देश्य

जैसे कि आप सभी लोग जानते हैं कोरोना वायरस के संक्रमण के चलते देश में लॉकडाउन था। इस स्थिति में देश के नागरिकों की आर्थिक स्थिति बहुत खराब हो गई थी। इस आर्थिक स्थिति को सुधारने के लिए सरकार द्वारा आत्मनिर्भर भारत अभियान का आरंभ किया गया था। आत्मनिर्भर भारत अभियान के माध्यम से अलग-अलग प्रकार की योजनाएं देश के नागरिकों के लिए आरंभ की गई थी। जिससे कि देश की आर्थिक स्थिति सुधार सकें। आत्मनिर्भर भारत अभियान का मुख्य उद्देश्य देश की आर्थिक स्थिति को सुधारना है जिससे कि देश की इकॉनमी वापस पहले जैसी हो सके।

इस योजना के तीन भाग हैं। पहले भाग में उत्तर पूर्वी क्षेत्र आता है। जिसके लिए 200 करोड़ रुपए आवंटित किए गए हैं। आसाम को वहां की जनसंख्या तथा भौगोलिक क्षेत्र को देखते हुए 450 करोड़ रुपए आवंटित किए गए हैं। दूसरे भाग में वह सभी राज्य आते हैं जो पहले भाग में नहीं आते हैं।

- दूसरे भाग के लिए सरकार द्वारा 7500 करोड़ रुपए की राशि आवंटित की गई है। इस योजना के तीसरे भाग के अंतर्गत 2000 करोड़ रुपए आवंटित किए गए हैं।
- यह तीसरे भाग की राशि केवल उन्हीं राज्यों को प्रदान की जाएगी जो सरकार द्वारा बताए गए चार सुधारों में से कम से कम तीन सुधार राज्यों में लागू करे। यह चार रिफॉर्म वन नेशन वन राशन कार्ड, इज ऑफ ड्रइंग बिजनेस रिफॉर्म, अर्बन लोकल बॉडीज/ यूटिलिटी रिफॉर्म तथा पावर सेक्टर रिफॉर्म है।
  - o 2021-22 के बजट में हुई खास घोषणाएं
    - आत्मनिर्भर भारत अभियान पूंजीगत व्यय
    - o आत्मनिर्भर भारत अभियान के भाग
      - आत्मनिर्भर भारत अभियान का उद्देश्य
      - आत्मनिर्भर भारत अभियान लाभ तथा विशेषताएं
      - o आत्मनिर्भर भारत अभियान के अंतर्गत लांच की गई 12 योजनाएं
        - आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजना

आत्मनिर्भर भारत अभियान स्टैटिस्टिक्स

हाउसिंग फॉर ऑल (शहरी)	18000 करोड़
बूस्ट फॉर रूरल एंप्लॉयमेंट	10 हजार करोड़
R&D ग्रांट फॉर COVID सुरक्षा-इंडियन वैक्सीन डेवलपमेंट	900 करोड़
इंडस्ट्रियल इंफ्रास्ट्रक्चर, इंडस्ट्रियल इंसेंटिव एंड डोमेस्टिक डिफेंस इक्विपमेंट	10200 करोड़
बूस्ट फॉर प्रोजेक्ट एक्सपोर्ट	3000 करोड़
बूस्ट फॉर आत्मनिर्भर मैनुफैक्चरिंग	1,45,980 करोड़

बूस्ट फॉर इंफ्रास्ट्रक्चर	6000 करोड़
आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजना	6000 करोड़
TOTAL	2,65,080 करोड़

आत्मनिर्भर भारत अभियान के अंतर्गत लांच की गई योजनाएं

- फेस्टिवल एडवांस: फेस्टिवल एडवांस स्कीम के अंतर्गत एसबीआई उत्सव कार्ड सभी लाभार्थियों को दिए जा चुके हैं।
- एलटीसी कैश वाउचर स्कीम: एलटीसी कैश वाउचर स्कीम आत्मनिर्भर भारत अभियान 2.0 में लांच की गई थी। इस योजना की वजह से अर्थव्यवस्था में सुधार आया है।
- मिनिस्ट्री ऑफ रोड ट्रांसपोर्ट तथा मिनिस्ट्री ऑफ डिफेंस को 25000 करोड़ रुपए एडिशनल कैपिटल एक्सपेंडिचर के तौर पर प्रदान किए गए हैं।
- देश के 11 राज्यों को कैपिटल एक्सपेंडिचर के लिए 3621 करोड़ रुपए का लोन प्रदान किया गया है।
- वन नेशन वन राशन कार्ड: इस योजना के अंतर्गत पूरे भारत में एक ही राशन कार्ड से राशन की किसी भी दुकान से राशन खरीदा जा सकता है। वन नेशन वन राशन कार्ड 1 सितंबर 2020 से लॉन्च किया गया था। अब तक 28 राज्य तथा यूनियन टेरिटरीज में वन नेशन वन राशन कार्ड को लागू कर दिया गया है।
- पीएम सवनिधि योजना: पीएम सवनिधि योजना के अंतर्गत 13.78 लाख लॉस स्ट्रीट वेंडर को वितरित किए गए हैं। जो कि 1373.33 करोड़ रुपए के हैं। यह लोग 30 राज्यों में तथा 6 यूनियन टेरिटरीज में वितरित किए गए हैं।
- किसान क्रेडिट कार्ड योजना: किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अंतर्गत अब तक 157.44 लाख किसानों को 1,43,262 करोड़ रुपए का लोन प्रदान किया गया है।
- प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना: प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना के अंतर्गत अब तक 1681.32 करोड़ रुपए का लोन वितरित किया गया है।
- नाबार्ड के माध्यम से इमरजेंसी वर्किंग कैपिटल फंडिंग किसानों के लिए: इस योजना के अंतर्गत 25000 करोड़ रुपए अब तक किसानों के खाते में वितरित किए जा चुके हैं।
- इसीएलजीएस: इस योजना के अंतर्गत अब तक 2.05 लाख करोड़ रुपए 61 लाख लोगों को सैंक्शन किए जा चुके हैं। जिसमें से 1.52 लाख करोड़ पर अब तक वितरित किए जा चुके हैं।
- पार्शियल क्रेडिट गारंटी स्कीम: इस योजना के अंतर्गत अब तक पब्लिक सेक्टर बैंक ने पोर्टफोलियो की खरीद के लिए 26,899 करोड़ रुपए अप्रूव कर दिए हैं।
- स्पेशल लिक्विडिटी स्कीम फॉर एनबीएफसी/एचएफसी: इस योजना के अंतर्गत अब तक 7227 करोड़ रुपए वितरित किए जा चुके हैं।
- लिक्विडिटी इंजेक्शन फॉर डिस्कम्स: इस योजना के अंतर्गत अब तक 118273 करोड़ रुपए का लोन सैंक्शन किया जा चुका है। जिसमें से 31136 करोड़ रुपए का लोन वितरित किया जा चुका है।

एमएसएमई, MSME -MICRO, SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

आत्मनिर्भर भारत अभियान का मुख्य उद्देश्य सूक्ष्म, लघु, एवं मध्यम वर्गीय गृह उद्योग (MSMEs) को बढ़ावा देकर भारत से बेरोज़गारी और गरीबी को खत्म करना है। एमएसएमई जोकि 12 हजार करोड़ से ज्यादा लोगों को रोजगार उपलब्ध कराता है। इस अभियान के अंतर्गत की गयी घोषणाएं इस प्रकार हैं –

- 3 लाख करोड़ के गारंटी फ्री लोन की घोषणा
- एक साल तक ईएमआई चुकाने से मिली राहत
- इस घोषणा से 45 लाख एमएसएमई को फायदा मिलेगा
- इसके अलावा सरकार ने MSME की परिभाषा पूरी तरह बदल दी है

प्रधानमंत्री ने 'वसुधैव कुटुंबकम' कहकर यह इशारा किया कि भारत पूरे विश्व को अपना घर मानता है। भारत की उन्नति में सारे विश्व की उन्नति है। आत्मनिर्भर भारत का अभिप्राय यह नहीं है कि भारत सभी देशों से अपने व्यापारिक रिश्ते तोड़ देगा। भारत अपनी उन्नति में सभी को साथ लेकर चलना चाहता है। हम यह चाहते हैं कि दूसरे देश आकर हमारे देश में विनिवेश करें और भारत की बनी हुई वस्तुएं विश्व के हर कोने में पहुंचें।

निष्कर्ष

हम सहजता से मिल जाने वाले प्राकृतिक संसाधनों और कच्चे मालों के द्वारा वस्तुओं का निर्माण करके अपने आसपास के बाजारों में इसे बेच सकते हैं। इससे आप स्वयं के साथ-साथ आत्मनिर्भर भारत की राह में अपना योगदान दे सकते हैं, और हम सब मिलकर एक आत्मनिर्भर राष्ट्र निर्माण सपने को मजबूत बनाने में सहयोग कर सकते हैं।

संदर्भ :

- www.Aatma nirbhar Bharat*
BHARTIYA ARTHAWAVASTHA - 2021-22
WWW. kurukshetra magazine march - 2021
WWW. YOJANA magazine - 2021 online

आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामीण विकास

प्रा. डि. टी. डोंगरे

आर. डि. कला व वाणिज्य, महाविद्यालय, आलापल्ली ता. अहेरी जि. गडचिरोली

आत्मनिर्भर भारत हि संकल्पना मानवास वेगळ्या वळणावर व गतिवर नेण्याचे एक माध्यम व साधन अत्मनिर्भर म्हणजे कोणाचीही कोणत्याही वेळी, कोणत्याही परिस्थितीत मदत न लागणे. असा त्याचा सामान्यतः अर्थ लावला जातो. एकूणच स्वतःचा विकास, स्वतःची आर्थिक व सामाजिक जबाबदारी एकट्यानेच मुकाट्याने सहन करणे आणि ही सर्व जबाबदारी पार पाडत असतांना स्वतःची प्रगती क्षणाक्षणाला दिसत राहावी. आपल्या देशात लोकसंख्येचा भस्मासूर बोखाळलेला आहे. समाजात आर्थिक व सामाजिक विषमता तोंड उघडे ठेवून सांगत आहे. “गरिबाची गत नाही, त्याला कोणी काही देत नाही.” ह्या म्हणीनुसार दारिद्र्य, विषमता, रुढीपरंपरा, अंधश्रद्धा, असंघटीतपणा, एकोपा नसणे. ह्या सर्व बाबी मानवास फक्त जीवन जगण्यास प्रवृत्त करतात. पण मात्र मानवास मानवी जीवन जगण्याचे स्वातांत्र्य व लायकी मिळत नाही. म्हणून देशातील लोकांच्या लोक कल्याणकारी योजना त्यांना मिळाल्या व सर्वांगीण विकास व्हावा हा उाँश डोळ्यासमोर ठेवून सरकारी यंत्रणा काम करित असते.

‘आत्मनिर्भर भारत’ ह्या शब्दाचा सामानार्थी अर्थ ‘तुच आहे तुझ्या जिजवनाचा शिल्पकार’ असेही लावल्या जाते. सध्याचे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदींनी ‘आत्मनिर्भर भारत’ या अभियानाची हाक १२ मे २०२० ला दिली. तसेच तथागत गौतम बुद्धांनी ‘अत्त दिप भव’ हा संदेश सर्वांसाठी दिला. तसेच समर्थ रामदासांची शिकवण म्हणजे ‘जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारे: उदास विचारे वेची करी’ अशा पध्दतीची होती. ग्राम स्वराज अभियानाच्या माध्यमातून ग्रामिण भागातील शेतकरी व तेथिल ग्रामिण कारागीरांच्या विकास योजना तळागाळापर्यंत अभिनयाच्या माध्यमाने पोहचविण्याचा मानस होता. शेतमालाला हमी भाव मिळावा, कृषी बाजार व्यवस्थेत सुधारणा, अन्न प्रक्रिया उद्योगाला चालना आणि कृषी पर्यटन व त्यातून कृषीवर आधारित नविन उद्योगांना चालना मिळावी हा आत्मनिर्भर योजनेमागील मुख्य उाँश होता.

राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संबंध चांगले राहण्यासाठी आपल्या देशात चांगल्या व दर्जेदार वस्तुचे उत्पादन न्हायला पाहीजे. आपण पी.पी.ई. किटस, चांगली यंत्रे,

औषधविषयक हायड्रोक्लोरोक्विबन गोळ्या इतर देशांना पुरवल्या मग तशाच किंवा त्या ही पेक्षा चांगले उत्पादन स्वदेशात झाले तर विदेशी वस्तु किंवा विदेशी आयतीची समस्या राहणार नाही. ज्या प्रमाणे उत्तर प्रदेशात 'एक जिल्हा, एक उत्पादन' हे सुत्र डोळ्यासमोर ठेवून स्थानिक कारागिरांना प्रोत्साहन दिल्या जाते. केवळ अन्नधान्याच्या बाबतीत आत्मनिर्भर होऊन चालणार नाही तर उर्जा, पाणी, संरक्षण, उत्पादन, तंत्रज्ञान, औषधनिर्भर बनायची आज गरज आहे. त्यासाठी ग्रामीण व शहरी भागात कौशल्यावर आधारीत शिक्षण प्रणाली विकसीत झाली पाहिजे, शहर व ग्रामीण हि वेगवेगळी परिभाषा न राहता एक आणि एकच विचारशील विकसीत व आत्मनिर्भर संकल्पना प्रत्येकाच्या मनात रुजली व पचली पाहिजे.

महाराष्ट्रात मुंबई येथे सुतारकाम, गवंडीकाम इलेक्ट्रीशियन, इमारत तयार करणे इ. कामे परंप्रांतीय करतात. अशा कारागिरापासून कौशल्य मिळवून तेच काम स्वगावी सुरू केले तर त्याचा फायदा ग्रामीण कारागिरांना व इतरांना मिळवून आत्मनिर्भर बनण्याचा मान त्यांना मिळेल यासाठी सरकारी यंत्रणेची मोठा प्रयत्न आहे. तसेच महाराष्ट्रात संत्रे, द्राक्षे, केळी, आंबे स्ट्रॉबेरी अशा विविध उपयोगी फळे उत्पादीत केल्या जातात. अशा फळावर उपजिविका करणाऱ्याचे फार भले होईल. तसेच पुण्याजवळ स्वयंचलित वाहनाचे कारखाने आहेत आणि सुटे भाग निर्माण करावे असेही सांगितले जाते. त्यामुळे महाराष्ट्रातील बऱ्याच लोकांना रोजगार मिळाला ही वस्तुस्थिती आहे. कोणत्याही परिस्थितीत चीनच्या स्पर्धेत राहावयाचे असेल तर स्वयंचलित वाहनाचे सुटे भाग निर्माण करणे गरजेचे आहे. वाणिज्य मंत्रालयाने अशा महत्वाची भूमिका घेतली आहे. की, महत्वाचे १२ क्षेत्रे विकसीत केले पाहिजे, अन्नप्रक्रिया, लोह, सेंद्रिय शेती, तांबे व ऍल्युमिनिअम, ईलेक्ट्रॉनिक्स, कृषी, रसायने, औद्योगिक यंत्रसामुग्री, चार्मोद्योग, फर्निचर आणि विशेष महत्वाची पादत्राणे, वस्त्रोद्योग व मुखारकरणे, ऑटोमोबाईल पार्ट्स सॅनिटायझर व वेंटिलेटर्स ही क्षेत्रे होत.

राष्ट्रांत तुकडोजी महाराज यांनी ग्रामोन्नती आणि ग्रामविकास ह्या विचारसणीला केंद्रबिंदु मानलेला आहे. ऽग्रामगीता' हे महान काव्यातुन तरुणाला मार्गदर्शन सतत करीत असत. सर्व धर्माचे लोक जातिपंथाचे लोक आपसातील मतभेद विसरून एक झाले होते. ऽपत्यर सारे बॉम्ब बनंगे झाड झडले शस्त्र बनंगे, भक्त बनंगी सेना' असे मौलीक विचार ग्रामगीतेतुन स्वातांयाची ज्योत त्यांनी ठेवत ठेवली आहे.

कुशल युवा : आत्मनिर्भर भारत :-

कोरोनाची परिस्थिती २३ मार्च २०२० ला आली. एकीकडे लोकांचे जीव वाचविण्याचा प्रयत्न तर दुसरीकडे विस्कटलेली आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी चाललेला प्रयत्न अशा दोन परिस्थितीत देश चालला होता. तेव्हा मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी भारताला स्वावलंबी बनविण्यासाठी 'आत्मनिर्भर भारत अभियान' जाहीर केले होते. या अभियानात उत्पादन वाढ, पायाभूत सुविधा, गुंतवणुक आकर्षित करणे आणि मागणीवर आधारित आर्थिक विकास साधून भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्याचा एक हेतु होता. शेतकऱ्यांना कौशल्याने आणि ज्ञानाने परिपूर्ण करण्याबरोबरच ई-नाम, फार्म-गेट इन्फ्रास्ट्रक्चर, मत्स्यपालन किंवा लघु अन्नप्रक्रीया उद्योग इ. च्या माध्यमातून शेतकऱ्याला लाभ मिळायला पाहिजे असा होता. लॉकडाऊनच्या काळात उद्योग, व्यवसाय, सरकारी आणि बिगर सरकारी कामगारांना घरून काम करण्याची परवानगी दिली. कारण कोरोना विषाणुचा प्रदुर्भाव जनतेचे पसरायला नको तसेच कोविड-१९ मध्ये भारतातील युवा शक्ती जि ग्रामीण व शहरी भागात वास्तव्याला आहे. युवाशक्ती हि अर्थव्यवस्थेला गती देणारी शक्ती आहे. आजची युवा शक्ती ही देशाची खरी शक्ती किंवा गती देणारी शक्ती होय भारतात ६५ टक्के लोकसंख्या ३५ वर्षे वयाची किंवा त्यापेक्षा कमी वयाची आहेत तर ५० टक्के लोकसंख्या २५ वर्षे वयापेक्षा कमी आहे. म्हणून भारताला सशक्त बनविण्यासाठी मनुष्यबळ चांगले आहे. तसेच अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे नेतृत्व भारतीय व्यक्ती करीत आहे. म्हणून भारतात ज्ञान आणि हुशारीची कमतरता नाही असा त्याचा अर्थ होतो आहे.

आर्थिक विकास : आत्मनिर्भरतेचा मार्ग :-

१) प्रगती :- सामान्य लोकांचे जीवन आणि अर्थव्यवस्थेत दिर्गकालपर्यंत सतत होणारा सकारात्मक बदल म्हणजे प्रगती होय. यालाच वृद्धि, विकास असेही मानतात. पण प्रगतीला वृद्धि किंवा विकास म्हणता येत नाही.

२) आर्थिक वृद्धी (Economic Growth) :- जीव विज्ञान शास्त्रात ग्रोथ शब्द वापरतात. पण जीवांच्या वाढीच्या प्रवृत्तीला अर्थव्यवस्थेत आर्थिक वृद्धी समजल्या जाते. आर्थिक वृद्धी व्यक्तीसाठी किंवा अर्थव्यवस्थेसाठी किंवा देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी वापरल्या जाते.

उदा. प) अन्नधान्याचे उत्पादन एक दशकात किती झाले ते टनाच्या साहाय्याने मोजले जाते.

पप) सडक नेटवर्क एक दशकात किती काम झाले ते किलोमीटरने मोजतात पपप) अर्थव्यवस्थेत झालेली वृद्धी काढायची असेल तर एकूण उत्पादन मुल्याचा विचार करतात

पअ) व्यक्तीच्या राहणीमानात बदल झाला असेल तर त्याच दरडोई उत्पन्न किंवा प्रतिव्यक्ती उत्पन्नावरून कल्पना येते.

३) आर्थिक विकास (Economic Development) :- आर्थिक विकासासाठी उत्पादनात होणारा परिणामात्मक बदल व त्यामुळे लोकांच्या जीवनामानात होणारा गुणात्मक बदल याचा विचार केल्या जातो पण प्रत्यक्षात लोकांच्या जीवनमानात बदल झाला नाही हे १९५० च्या दशकात दिसून आले. तसेच १९६० मध्ये देखील उत्पादनात वाढ झाली पण लोकांच्या जीवनमानात गुणात्मक बदल झाला नाही म्हणून आर्थिक वृद्धी आणि आर्थिक विकास ह्यांना अलग अलग विचार करणे गरजेचे आहे.

आर्थिक विकासाठी :- i) सकस पोषण आहार ii) आरोग्य विषयक सुविधा iii) दर्जेदार शिक्षण iv) राहणीमान ह्या बाबी महत्वाच्या आहेत कारण आत्मनिर्भर भारत बनविण्यासाठी देशातील लोकांना मिळणाऱ्या सोयीसुविधा कश्या स्वरूपाच्या आहेत तसेच देशातील लोकांचे जिवनमान सुधारण्यासाठी सर्वासाठी रोजगार सुविधा पुरविल्या जात आहेत का दलोकांना पुरवणाऱ्या वस्तुवर अप्रत्यक्ष कराचाभार किंती व कशाप्रकारचा असतो. याचाही विचार करणे गरजेचे आहे.

आत्मनिर्भर भारत : अप्रत्यक्ष कराचा भार :-

आत्मनिर्भर भारतात लोकांना पुरविल्या जाणाऱ्या वस्तुवर अप्रत्यक्ष कराचा भार जास्त पडत असेल तर लोकांचे उत्पन्न वाढूनही वास्तविक उत्पन्न (Real Income) वाढणार नाही. अशावेळी आत्मनिर्भर भारतातची कल्पना करणे वावगे ठरणार कि नाही. म्हणून प्रो. डोमार्कीच्या मते, प्रत्यक्ष कर व अप्रत्यक्ष कराची जि व्याख्या केली त्यात अप्रत्यक्ष कराचा भार गरीबावर जास्त पडतो म्हणून गरीबांचे जिवनमान सुधारलेले नाही तसेच प्रो. शिरास व प्रो. पेस्टच्या मते विक्रीकर उत्पादनकर, करमणुक हे अप्रत्यक्ष कर असून त्यावेळच्या परिस्थितीनुसार लावल्या जाते त्याचा जास्त भार गरीब व कामगार वर्गावर पडतो अशा परिस्थितीचा ही विचार आत्मनिर्भर भारताची कल्पना मांडतांना करायला पाहीजे. महाराष्ट्रात १ एप्रिल २००५ पासून विक्रीवर VAT (Value Addit Tax) लावल्या जाते. टाज म्हणजे मुल्यवर्धित (मुल्यवर्धीत) कर होय.

i) सोने, चांदी, मौल्यवान रत्ने इ. वर १: कर

ii) औद्योगिक उत्पादने, भांडवली वस्तु, ढिगाने वापरणाऱ्या वस्तुवर ४ : कर

iii) इतर वस्तुवर १२.५ : कर (VAT)

iv) मोटर, डिझेल, पेट्रोल इ. वस्तु २०: कर होता पण अजुन पर्यंत आकारणी केलेली नाही.

v) निर्यात वस्तुवर अधिमुल्यीत कर आकारतात.

आत्मनिर्भर भारत : एक फलित :-

१९९१ ला नवे आर्थिक धोरण भारताने स्विकारले. देशाची आर्थिक प्रगती साधली जाईल आणि देशांतील तरुणांसाठी रोजगारीची आशा निर्माण होईल आणि जागतिक पातळीवर भारताची छाप पडेल हा नवीन आर्थिक धोरणामागील हेतु होता. दत्तोपंत ठेंगडी च्या मते, प्रत्येक देशाला एक संस्कृती असते त्या संस्कृतीचा व समाजाचा विचार करून देशाला फायदेशीर अशीच आर्थिक व्यवस्था असावी. देशातील कृषी उत्पादन दळणवळण उद्योग आणि पायभुत सुविधा क्षेत्रात धाडसी निर्णय घेऊन आवश्यक ते बदल करणे महत्वाचे आहे. आत्मनिर्भर भारतासाठी खालील पाच मुद्दे महत्वाचे आहेत.

१) पहिला स्तंभ :- आर्थिक निती आणि रचना अशी असावी की, लहान लहान पायऱ्या चढण्यापेक्षा एक लांब उडी कशी मारता येईल. हयाचा विचार केलेला आहे.

२) दुसरा स्तंभ :- यामध्ये पायभुत सुविधा जसे - बंदरे, लोहमार्ग विमानतळ, विद्युत केंदे, खनिज उत्पादन, बांधकाम निर्माती इ.चा विचार करून रोजगार निर्माती करणे.

३) तिसरा स्तंभ :- आर्थिक विकास साधण्यासाठी प्रत्येक क्षेत्राशी संलग्नीत संरचना निर्माण करणे.

४) चौथा स्तंभ :- भारतातील लोकसंख्या हि राष्ट्रीय शक्ती आहे. लोकसंख्येचा रचनेनुसार विकास कामासाठी योग्य वापर झाला पाहिजे.

५) पाचवा स्तंभ :- आर्थिक प्रगतीचे चक्र व्यवस्थित करण्यासाठी उद्योगाची प्रगती प) ग्रामीण लघु व कुटीर उद्योग विकास पप) सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग पपप) कामगार वर्गासाठी योजना पअ) उद्योग क्षेत्रासाठी विशेष योजनेची आखणी व धोरणात्मक बदल करून देश आत्मनिर्भरते कडे वाटचाल म्हणजे प्रगतीचे एक पाऊल अशी ओळख निर्माण करणे होय.

तसेच मा. पंतप्रधानांची एक नारा दिला तो म्हणजे टवबंस वित्त स्वबंस म्हणजे स्वदेशी वस्तुचा स्विकार करणे असा आहे. जर म्हणजे स्वदेशी वस्तुचा स्विकार करणे असा आहे. जर आपल्या गावात उत्पादित वस्तुचा स्विकार करणे, जर ती वस्तु गावात मिळत नसेल तर तालूका, जिल्हा, राज्य व देश इ. च्या ठिकाणी उपलब्ध असेल तर तिचा स्विकार करणे आणि आपल्याला जर एखादी वस्तू आवश्यक असते तेव्हा विदेशी वस्तुचा उपयोग

करावा. जेणे करून भारतातील पैसा भारतातच राहिल. व त्यामूळे उत्पादन क्षेत्रात प्रगती होऊन रोजगार मिळण्याची संधी मिळेल.

या शिवाय अन्य योजनाही सरकारचे जाहिर केल्या आहेत. जसे - गरिबांसाठी / दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठी प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना या योजनेद्वारे गरीबांना विमा कवच मिळतो. धान्य डाळीचा पुरवठा वारतात. जनधन योजना मोफत गॅस सिलिंडर देते, मनरेगाद्वारे रोजगारीत वाढ, गरीब गरजूसाठी आणि दिव्यांगासाठी अनुदान योजना शेतकऱ्यासाठी प्रधानमंत्री किसान योजना, महिला बचत गट किंवा स्वयंसेवी संस्थांना २० ला रुपयापर्यंतचे कर्ज मिळण्याची व्यवस्था केलेली आहे.

‘आत्मनिर्भर भारत’ आणि ‘ग्रामीण विकास’ ही संकल्पना देशाला व देशातील प्रत्येक व्यक्तीला प्रगतीच्या मार्गावर नेणारी योजना असून त्या योजनेचा सर्वांना लाभ मिळायला पाहिजे. केवळ देश विकासाच्या वळगता करून फायदा होणार नाही तर त्या प्रत्यक्षात राबवून प्रत्येकाच्या घरा-घरात योजना पोहचल्या पाहिजेत अशी परिस्थिती सर्वांसाठी फायदेशीरच असते. योजना तयार करण्यापेक्षा योजना राबविणारे किती सक्षम असतात त्यावर देशाची प्रगती अवलंबून असते देशात अजूनही आणि नंतरही बेकारी, गरिबी, विषमता असतेच ते काही केल्या कमी होत नाही. त्यासाठी चाणाक्ष योजना राबविणारे घडविले तर देश हा आत्मनिर्भर नाही तर बलशाली देशाची निर्मातीव्हायला वेळ लागणार नाही.

संदर्भ सुची :-

- १) भारतिय व्यवस्था = रमेश सिंह.
- २) स्पर्धा परिक्षा अर्थशास्त्र-१ = डॉ. किरण जी. देसले.
- ३) राजस्व = देव झामरे.
- ४) Online / Net Searching

कोविड -१९ चा विविध क्षेत्रावर व मानवी जीवनावर झालेला परिणाम

प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

प्रस्तावना :-

कोविड -१९ चा अर्थात कोरोना विषाणूच्या प्रसाराचा भारतासह संपूर्ण जगातील प्रत्येक घटकावर अत्यंत खोलवर परिणाम झालेला आहे. हे सारे पाहून १९६३ साली अल्फ्रेड हिचकॉक यांची उत्कृष्ट निर्मिती असलेल्या 'बडूस' या चित्रपटाची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. या चित्रपटातून अशीच काळजी, चिंता आणि भयावह अनुभवाची आठवण होते.

या विषाणूमुळे भारतासह जगभरातील अनेक भागात माणसांच्या हालचाली, साधन सामुग्री आणि वाहतूक इत्यादि सर्वच क्षेत्रांना एकप्रकारे लकवा मारला आहे. सगळे काही ठप्प झाले आहे. सेवा क्षेत्रातील लहान उद्योग 'वर्क फार्म होम'च्या माध्यमातून हे नुकसान भरून काढण्याचा प्रयत्न करत आहेत. उत्पादन क्षेत्रे, सेवा क्षेत्रातील अर्थव्यवस्थेबरोबरच सर्वच क्षेत्रे पूर्णपणे बंद आहेत. या सान्या उद्रेकामुळे भारतासह जागतिक अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम होऊ शकतो हे समजून घेणे महत्वाचे आहे.

उद्दिष्टे :-

- १) कोविड-१९ मुळे उद्भवलेली परिस्थिती समजून घेणे.
- २) कोविड-१९ मुळे विविध क्षेत्रावर झालेले परिणाम समजून घेणे .
- ३) कोविड -१९ मुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीला सामोरे जाण्याची क्षमता निर्माण करणे.
- ४) कोविड -१९ मुळे निर्माण झालेली निराशा दूर करणे.
- ५) परिस्थिती सापेक्ष जगणे शिकणे.

कोविड - १९ म्हणजे काय?

कोरोना म्हणजेच 'सार्स कोविड २' या विषाणू ने जगात प्रवेश करून आता एक वर्ष होत आहे. या विषाणूचे लक्ष्य झालेल्यांना या आजाराचे काही आठवडे, काही महिने, नव्हे तर पूर्ण वर्षभर दुष्परिणाम जाणवत आहेत. कोविडची विशिष्ट व्याख्या सांगणारे पाठ्यपुस्तक अस्तित्वात नसले तरीही कोविड होऊन गेल्या नंतर सहा महिन्यांपर्यंत त्याची लक्षणे दिसून येणाऱ्या रुग्णांना लॉग कोविडची लागण झाल्याचे म्हटले जाते. यात केवळ दीर्घकाळ अतिदक्षता विभागात दाखल झालेल्या रुग्णाचा समावेश नसून ज्या रुग्णांना कोविडची अगदी सूक्ष्म लक्षणे दिसून आली आणि ज्यांना रुग्णालयात भरती होण्याची गरजही भासली नाही, अशा रुग्णांचाही यात समावेश आहे. तसेच सांधेदुखी, ऐकू कमी येणे आणि तोंडाची चव जाणे ही सुद्धा लॉग कोविडची सर्वसाधारण लक्षणे आहेत. लॉग कोविड झालेल्यांना अनेक रुग्णांना मानसिक स्वास्थ्यविषयक समस्याही उद्भवल्याचे दिसून आले आहे. रुग्णालयात बाह्यरुग्ण विभागात आलेल्या कोविडमधून बऱ्या झालेल्या रुग्णाचा यात अभ्यास करण्यात आला होता. या अभ्यासांती असे दिसून आले की कोविड १९ मधून बऱ्या झालेल्या रुग्णापैकी ८७.४ टक्के रुग्णांमध्ये बरे झाल्यानंतर जवळपास २ ते ३ महिन्यांपर्यंत आजाराची लक्षणे दिसत होती. कोरोना १०० टक्के बरा होतो का ? , असा प्रश्न अनेकजण

विचारतात.पण या प्रश्नाचे स्पष्ट उत्तर देता येत नाही.कोरोनाचे दीर्घकालीन परिणाम समजून घेण्यासाठी जगभर हा अभ्यास आयोजित केला असून करोनानंतर पूर्णतः बरे झालेल्या रुग्णांपैकी बहुतांश रुग्णांना पुन्हा काही लक्षणांना सामोरे जावे लागत आहे.

चीनमधील वूहानमधून कोरोना व्हायरस जगभर पसरला.जगभरात आता कोरोनाचे थैमान मांडला आहे.फक्त चीनच नव्हे तर ,पाहता पाहता संपूर्ण जगभरात या कोरोनाचे हाहाकार माजवला .याच परिस्थितीतून भारतही जात आहे.अत्यंत संघर्षाच्या या काळात देश आणि देशवासियांना प्रथम प्राधान्य देत अखेर पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी देश लॉकडाऊन करत असल्याचे जाहीर केले.देशावर कोरोनाच सावट असतानाच परिस्थिती हाताबाहेर जाऊ नये यासाठी मोदी सरकारकडून हा अत्यंत महत्त्वाचा निर्णय घेण्यात आला. लॉकडाऊन हा पर्याय अतिशय दुर्मिळ वेळा स्वीकारला जातो.यामध्ये नागरिकांना आपला परिसर सोडून दुसरीकडे स्थलांतरीत केले जाते,किंवा घरातून बाहेर पडण्यास मज्जाव केला जातो.हा निर्णय किती कालावधीसाठी घ्यायचा हे त्या ठिकाणच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते.यामध्ये अत्यावश्यक सेवा मात्र अपवाद असतात.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम-

भारतीय आर्थिक विकास दरावर काय परिणाम होतील ,याचा अंदाज लावणे सध्याच्या घडीला तरी कठीण आहे. अशा प्रकारच्या कोणत्याही अभ्यासाकरिता देशांतर्गत ,त्याच बरोबर आंतरदेशीय क्षेत्रावर अवलंबून असलेल्याच्या डेटाची आवश्यकता असेल. आजचे संकट यापुढील काळात मर्यादित रहाणार नाही,कारण हे तेव्हा होत,जेव्हा एकटा चीनला या संकटाने घेरले होते. “सीआर आय एसआय एल” त्यावेळी चीनच्या व्यापारावर अवलंबून असलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाच्या क्षेत्रावरील संभाव्य परिणामाचे विश्लेषण केले होते.

आजच्या या मोठ्या संकटामुळे अनेक क्षेत्रे प्रभावित झालेले आहेत. ही यादी खूप मोठी आहे.त्यात तयार माल आणि उपकरणाच्या किंवा वाहनाच्या सुट्या भागांची निर्मिती करणाऱ्या उद्योगाचा समावेश आहे. कोरोनाच्या या संकटामुळे मोठ्या प्रमाणात नोकऱ्या जात आहेत. सुरुवातीच्या टप्प्यातच वास्तविक आणि विशेषत त्याचा तत्काळ परिणाम उत्पादन निर्मितीवर नव्हे तर हॉटेल उद्योगासह वाहतूक पर्यटनउद्योगावर झाला आहे. या संकटाने अर्थव्यवस्थेचे असलेले मूळच अस्ताव्यस्त करून टाकले आहे म्हणून त्याची बांधणी किंवा पुनर्बांधणी करण्यासाठी अधिक कालावधी लागण्याची शक्यता आहे.आणि केवळ ते दीर्घकाळानंतर शक्य आहे. सध्याचे संकट हे भारतासह जगभरातील दुय्यम भांडवली बाजारात देखील दिसून येत आहे .

या संकटावर मात करण्यासाठी जगभरातील प्रमुख बँकांनी आक्रमणे दर कपात आणि तरलता निर्माण केली आहे. हे संकट कोसळले आहे हे लक्षात घेता एक प्रभावी धोरणात्मक उपाय म्हणजे वैद्यकीय आणि आरोग्यविषयक कार्यक्रमावर करण्यात येणाऱ्या खर्चात वाढ करणे जे केवळ नाविन्यपूर्ण उपचार नव्हे,तरएक व्यापक अभियान देखील असेल, जागतिक कामगार सलगतेचे भाकित आहे की केवळ भारतच नाही तर जगभरात अनेक लोकांच्या नोकऱ्या गेल्या आहेत आणि भविष्यातही अनेकांच्या नोकऱ्यांवर टांगती तलवार असणार आहे. त्यांचा अंदाज आहे कोरोनामुळे जगभरातल्या अंदाजे अडीच कोटी जणांच्या नोकऱ्या जाण्याची शक्यता आहे.

कोरोनाचा सामाजिक परिणाम :-

कोरोनाचा विकार आपल्या समाजाला नवी विषमता शिकवितो आहे त्यातूनच कोरोना रुग्णाशी किंवा कोव्हीड योद्धांशी वागताना समाजाचे कौर्य उफाळून येत आहे.हा भेदाभेद इतका सर्वदूर पसरला आहे की कोरोना गेल्यानंतरही भेदभाव करण्याची ही वृत्ती कायमच राहिल अशी भीती वाटते आहे.कोरोनाने जगामध्ये भय आणि क्लेशदायक परिस्थिती निर्माण केली आहे. संबंध मानवी जीवनामध्ये एक प्रकारची गतीशून्यता आणली आहे.

कृषी व्यवसायावरील परिणाम :-

भारताच्या एकूण लोकसंख्येचा सुमारे ५८ टक्के हिस्सा हा शेतीवर अवलंबून आहे.कोरोनाच्या उद्रेकाने महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे पूर्ण व्यवहार ठप्प पडल्याने शेतकऱ्यांचे आर्थिक नियोजन बिघडले आहे. जरी सर्व व्यवहार बंद असले तरी शेतीची कामे सुरु आहेत, जगाचा पोशिंदा शेतकरी आहे, हे कोरोनाने दाखवून दिले आहे.

जागतिक स्तरांवर अन्न व कृषी संघटना मागणी व अन्नपुरवठा ह्यात बदलाची अपेक्षा आहे. जगातील सर्व देशांनी आपल्याला देशातील नागरिकांचे उपासमार आणि कुपोषण यापासून सरक्षण याचबरोबर अन्न पुरवठा साखळीतील त्रुटी दूर न केल्यास 'जागतिक अन्नसंकट' उद्भवू शकण्याचा इशाराही संघटनेने दिला आहे. तसेच कोविड-१९ हे संकट जगभरात अन्नटंचाई निर्माण करू शकते असा इशारा संयुक्त राष्ट्रांनी दिला आहे. वर्ल्ड फूड प्रोग्रॅमच्या निरीक्षणानुसार कोविड-१९ मुळे आधीच अन्नाबाबतची असुरक्षितता आणि कुपोषण ह्यांनी ग्रस्त असलेल्या जनतेचे आणखी हाल होण्याची शक्यता आहे.

कोविड-१९ चे अनेक दूरगामी परिणाम भारतीय समाजावर झाले असून ८० टक्के लोकांना आर्थिक तणावाचा सामना करावा लागत आहे. तसेच या कालावधीत सामाजिक दुराव्यामुळे जवळपास ५० टक्के लोकांना मानसिक ताण आणि चिंताना सामोरे जावे लागेल असे निष्कर्ष संशोधन प्रबंधात पुढे आले आहेत.भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ५८ टक्के हिस्सा हा शेतीवर अवलंबून आहे. कोरोनाच्या उद्रेकाने महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे पूर्ण व्यवहार ठप्प झाल्याने शेतकऱ्यांचे आर्थिक नियोजन बिघडले पण शेती उद्योग हाच काय तो या काळात सुरु आहे म्हणून तर शेतकऱ्याला अन्नदाता म्हटले जाते. कोरोना विषाणूने हाहाकार माजविल्यानंतर द्राक्षे उत्पादक शेतकऱ्यांची निर्यात बंद झाली पोटच्या पोरसारखी सांभाळलेली द्राक्षाच्या बागेतील द्राक्षे तोडायला मजूर नाही ,बाजारात न्यायला व्यवस्था नाही म्हणून बागायतदाराने स्वतःच्या हाताने आपली बाग तोडून टाकली.संचारबंदी व नाशवंत आंब्याचे उभे पिक समोर असताना ग्राहक नसल्यामुळे आंबा उत्पादक शेतकरी अडचणीत सापडला .कापूस ,मक्याची खरेदी बंद झाल्याने विक्री अभावी घरात पडून असलेल्या कापसाला पिसवा झाल्यामुळे शेतकरी हैराण झाले ठिबक सिंचनाद्वारे टरबूज ,काकडी इत्यादी पिके घेतली जातात,त्यासाठी मोठा खर्च केला जातो.ही पिके निघण्याच्या काळातच कोरोनाची साथ पसरल्याने शेतात तोडणी अभावी खराब झाली.

पोल्ट्री उद्योग :-

महाराष्ट्रातील चिकनची एका दिवसासाठीची मागणी अंदाजे २८०० टन एवढी आहे. चिकन खाल्याने कोरोना व्हायरसची लागण होते अशी अफवा सोशल मिडियावरून पसरली ,या अफवेमुळे महाराष्ट्रातील पोल्ट्री उद्योगाला मोठा फटका बसला आहे.केंद्रसरकार व राज्यसरकार अशा दोन्ही सरकारनी जनजागृती केली की कुक्कुटमांस व इतर उत्पादने मानवी आहारामध्ये वापरण्यासाठी पूर्णपणे

सुरक्षित असून नागरिकांनी अशा प्रकारे अफवांकडे दुर्लक्ष करावे अशा आशयाचे परिपत्रक महाराष्ट्र सरकारच्या पशुसंवर्धन विभागाने काढले. ५५ डिग्री सेल्सिअसच्या वर अन्न शिजीवल्यास त्यात कुठलाही विषाणू शिल्लक रहात नसल्याने कोरोनाच्या भीतीने मासांहार टाळण्याची काहीही आवश्यकता नसल्याची माहिती इंडियन मेडिकल असोशियनचे महाराष्ट्र राज्याचे अध्यक्ष डा. अविनाश भोंडवे यांनी दिली. कोरोनाच्या उद्रेकाचा महाराष्ट्रातील वाहन उद्योगालाही मोठे नुकसान सहन करावे लागले. तसेच या विषाणूमुळे मनोरंजन उद्योगाला मोठे आर्थिक नुकसान सोसावे लागले आहे.

पर्यटन व्यवसाय :-

कोरोनाचा पर्यटनावर मोठा परिणाम झालेला आहे. अजंठा, वेरूळ, घारापुरी लेणी यासह राज्यभरातील पर्यटन स्थळावरील गर्दी नाहीशी झाली आहे. अनेक धार्मिक स्थळेही बंद केली गेली.

उपाय :-

- १) कामाच्या ठिकाणी असलेल्या मजुरांना संपूर्ण सरक्षण देणे.
- २) अर्थ व्यवस्थेला चालना देऊन नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.
- ३) असलेल्या नोकऱ्या टिकवणे.
- ४) सामाजिक निर्बंध कटाक्षाने पाळणे.
- ५) आपले आरोग्य आपली जबाबदारी ही भूमिका सर्वांनी सक्षमपणे पार पाडणे.
- ६) सामाजिक बांधिलकी म्हणून समाजप्रबोधन करणे.

पर्यावरण :-

पर्यावरणाच्या दृष्टीने विचार केला तर ह्या लॉकडाऊन व त्याचा मानवी जीवनावर परिणाम झाला आहे. देशव्यापी लॉकडाऊनमध्ये देशभरातील अत्यावश्यक क्षेत्रे वगळता सर्व प्रकारचे कारखाने, उद्योगधंदे, बांधकाम कामे सार्वजनिक व वैयक्तिक वाहतूक बंद आहे. यापेकी बहुतेक क्षेत्रामध्ये जीवाश्म इंधन आधारित उर्जा स्त्रोत्रांचा वापर केला जातो. जे अथ्रोपोजेनिक प्रदूषके व ग्रीनहाउस वायूंचे मुख्य स्त्रोत्र आहे हेच मुख्य दोन घटक हवामान बदलास जबाबदार ठरतात. परंतु लॉकडाऊनच्या काळात वाहनांच्या व औद्योगिक उत्सृजनावरील सत्तेवरील निर्बंधांमुळे हवेची गुणवत्ता सुधारण्यास मदत झाली आहे अशी प्रतिमा अलीकडेच नासाच्या नॅशनल एरोनॉटिक्स स्पेस अँड अॅडमिनिस्ट्रेशनने प्रसिद्ध केली. ज्यामध्ये एरोसोल्ची पटली उत्तर भारतामध्ये यावर्षी २० वर्षातील सर्वात कमी दशर्वली गेली. हे क्षेत्र जगातील सर्वात प्रदूषित प्रदेशांपैकी एक आहे. एरोसोल हे लहान घन व द्रवकण आहे जे मानवी आरोग्यासाठी हानिकारक आहे, एवढेच नव्हे तर प्रदूषण कमी होत असल्यामुळे शहरी भागातही रात्रीच्या आकाशात चमकणारे तारे स्पष्ट दृष्टीस पडले आहेत. शिवाय दिवसा दृश्यमानता वाढली आहे.

कोरोना व्हायरस प्रेरित लॉकडाऊन केवळ हवेच्या गुणवत्तेच्या दृष्टीने फायदेशीर ठरत नाही तर पाण्याची गुणवत्ता आणि नदीच्या स्वयंशुद्धीकरण क्षमतेत देखील वाढ झाली आहे. वातावरण शांत व स्थिर झाल्यावर वन्यजीव नेहमीच आनंदी असतात.

अफवा व चुकीची माहिती :-

कोरोना पसरत असताना जनतेला भयभीत करणारे खोडसाळ संदेश, कोरोनाच्या उपचाराबाबत नसलेली संशोधने, चुकीची माहिती अशास्त्रीय उपचार सांगून संभ्रमित करणारे संदेश धार्मिक तेढ निर्माण होऊ शकणारे संदेश समाज माध्यमातून पसरविण्यात आले. गोमुत्र, गायीचे शेण खाल्याने कोरोना पळून

जाईल.महिन्यातील सर्वात काळा दिन म्हणजे अमावस्येच्या दिवशी ,रविवारी जनता संचारबंदी संपल्यानंतर लोकांना शंखनाद करीत टाळ्या वाजविल्याने कोरोना विषाणूची मार्क क्षमता कमी झाली असल्याचा संदेशही समाज माध्यमातून पसरविला गेला होता. मुसलमान व्यक्ती भाजी मंडईत विक्री करताना आढळली ,तरत्यांच्या कडून काही खरेदी करू नका ,अशा आशयाचे संदेश समाजमाध्यमातून पुण्यात पसरविण्यात आले.जनमाणसात अशाने द्वेष निर्माण होऊन ,जातीय एकोपा टिकण्यास बाधा निर्माण होण्याची शक्यता पाहून पिंपरी-चिंचवड पोलिसांनी असे कामं करणाऱ्या विरुद्ध गुन्हा दाखल केला. हुताशनी पोर्णिमेच्या दिवशी होळीमध्ये दोन मुठी कापूर टाकला तर आजुबाजूच्या सर्व भागातून कोरोना व्हायरसचा नायनाट होईल असेही सांगितले गेले. आज विज्ञान युगातही अशा गोष्टी करण्यात काही जणांनी धन्यता मानली.

अशा अफवांमुळे लोकांच्या मनात भीती उत्पन्न झाली ,त्यातूनच अनेकांनी या कोरोनाचा धसकाच घेतला .काही जणांचे तर भीती मुळे नाहक जीव गेले .या विषाणूने मानवी हानी अपरिमित झाली.कधीही भरून न येणारे नुकसान या विषाणूने केले.घरचा कर्ता गेल्यामुळे परिवार अनाथ झाले.माणसामाणसांत दरी निर्माण करण्याचे कामं या विषाणूने केले. माणूस माणसाकडे संशयाने पाहू लागलाय हे चित्र आज दिसत आहे.समाजमन पोखरण्याचे काम या विषाणूने केले.मानवी नाते संबंधात दरी निर्माण झालेली दिसत आहे.आज या विषाणूमुळे माणसातील संवाद जणू संपलाय असे वाटते .मानव एकाकी झालाय.अशी जर अवस्था कायम राहिली तर मानसिक स्वास्थ हरवेल.समाजाचे मानसिक संतुलन बिघडेल .या आरोग्य विषयक संकटातून उद्या मोठे आर्थिक संकट देखील उभे राहिल.आज जवळपास सर्व व्यवसाय ,कारखानदारी ,रोजगार ,शेती ,व्यापार बंद झाल्यामुळे या सगळ्याचा परिणाम अर्थ व्यवस्थेवर मोठा होईल. यामध्ये काही वाद नाही म्हणून आपण या सगळ्या परिस्थितीला सामोरे कस जायचं याचा विचार केला पाहिजे.

फायदे :-

कोरोना विषाणूच्या प्रभावामुळे माणसाचे विनाकारण भटकणे थांबले, त्यामुळे विनाकारण होणारा त्याचा खर्च वाचला .निसर्गाला प्रदूषणापासून सुटका मिळाली. अनेक उद्योग बंद असल्यामुळे नद्या शुद्ध होण्यास मदतच झाली.पक्ष्यांची किलबिल पुन्हा ऐकायला मिळाली.पर्यावरण संतुलित होण्यास मदत झाली.

या विषाणूच्या येण्याने माणसातील देव देखील आपल्याला भेटला जणू ! डॉक्टर,नर्सस,पोलीस, शिक्षक यांच्या मदतीमुळे अनेक घाबरलेल्या लोकांना जीवनदान मिळाले आहे.हे देवदूत रात्रदिवस या लोकांच्या मदतीला घावत होते ,त्यामुळे अनेकजणांना हायसे वाटत होते.या लोकांच्या प्रेमळ वागणुकीमुळे जणू काही देव भेटल्याच्या भावना अनेकजण व्यक्त करीत होते.माणसातील माणुसकीचे दर्शन यामुळे होत होते.त्यामुळे मानुसकीवरील विश्वास जीवंत राहण्यास एक प्रकारचा दिलासाच मिळाला म्हणायचा.आजही या मानुसकीमुळे मानव बिनधास्त जगायला आतुर आहे.खरेच आहे या विषाणूमुळे माणसातील देवत्वावर माणसाचा विश्वास बसला.तो असाच राहू दे,व मानवातील दानवी प्रवृत्ती नष्ट होऊ दे.शेवटी माणूसच माणसाच्या उपयोगी पडतो हेच खरे आहे.

शेक्षणिक नुकसान थोडेफार झाले असले तरी नवीन तंत्रज्ञान वापरायला माणूस शिकला,अनेक नवनवीन गोष्टी शिकण्याची वृत्ती त्याने जोपासली.त्याचबरोबर शिक्षकांचे समाजातील महत्त्व वादातीत आहे ,हे समाजाला पुन्हा एकदा पटले.शिक्षक,डॉक्टर ,नर्सस ,शेतकरी यांच्या कामाला खरोखरच सलाम केला पाहिजे हे समाजाच्या लक्षात आले.

निष्कर्ष :-

आपल्या जगण्यात सामान्यत्व जपणे ही माणसाची मुलभूत प्रेरणा आहे. त्यामुळे कितीही मोठे संकट असो, आपत्ती असो किंवा अगदी जिवलगान्च्या अपमृत्यूचा आघात असो, हे सर्व मागे टाकून पुन्हा सामान्य जीवन जगायला सुरुवात करायला हवी. आज एक दिलासा आपल्याला दिसतो तो म्हणजे या रोगावर आज लसीकरण सुरु झाले आहे.

कोरोना मात्र असा अभूतपूर्व रोग आहे कि अपवाद वगळता, तो संपूर्ण जगावर परिणाम करणारा ठरतोय. कोरोनामुळे झालेली आरोग्यहानी आणि जीवितहानी यांची किमान मोजणी तरी कर्ता येईल. पण त्या जोडीने जगाचे आणि विशेषतः आपल्या देशाचे जे अपरिमित नुकसान होत आहे त्याची मोजदाद करणेही अशक्य आहे. याचे कारण वर्ष होऊन गेल्यावरही हे संकट संपलेले नाही, आणि पुढे किती काळ ते सुरू राहील या बदल कुणीही ठामपणे सांगू शकत नाही. महापूर किंवा भुकंपानी कितीही हानी केली तरी त्यांना एक कालमर्यादा असते, इथे मात्र सगळंच अनिश्चित दिसतय. म्हणूनच कोरोनाला आजवरची सर्वात मोठी आपत्ती म्हणावे लागेल.

येथून पुढचे दिवस आपल्या वैयक्तिक जीवनामध्ये अतिशय काटकसरीने राहण्याच्या संबंधित विचार करावा लागेल. वायफळ खर्च देखील टाळावे लागतील. काटकसरीचे धोरण आपल्याला निश्चित पणे सांभाळावे लागेल. आपल्या आरोग्यासाठी आपणच जबाबदार या भूमिकेतून प्रत्येक नागरिकाने वागले पाहिजे.

संदर्भ :-

कोविड-१९ माहिती पुस्तिका
महाराष्ट्र शासन सार्वजनिक आरोग्य विभाग
मुख्यमंत्री सहायता निधी कोविड-१९ मराठी माहिती
विकिपीडिया
२० एप्रिल २०१९ – दै. लोकमत
दै. सकाळ २०१९

कोरोनाचा मानवी जिवनावर परिणाम

प्रा. डॉ. प्रमोद स. घोनमोडे

राजे वि. कला-वाणिज्य महाविद्यालय, भामरागड जि. -गडचिरोली, मो.नं. ७५८८३७७०७२

प्रस्तावना-

संपूर्ण जगाला हादरवणारी घटना म्हणजे २०१९ मध्ये चीन या देशामधून कोरोना नावाचा पसरलेला विषाणू. एक वर्ष लोटूनही या कोरोनाने देशाला सडो की पडो करून सोडले आहे. प्रत्येक मानवाच्या मनात भितीचे वातावरण तयार झाले आहे. ज्यामुळे सर्वांचे जीवन जगणे कठीण झाले आहे. या व्हायरसचं नाव आहे कोरोना. कोरोना व्हायरस हा एक असा विषाणू आहे. जो आपल्याला डोळ्यांनी दिसून येत नाही. हा एक अति सूक्ष्म विषाणू आहे. ज्याला या आधि कधी पाहिलं गेलं नव्हतं. सर्वात प्रथम या विषाणूचा संसर्ग डिसेंबर २०१९ चीनमधील वुहान या शहरात झाला. त्यानंतर या विषाणूचे नाव 'नोबल कोरोना व्हायरस' ठेवण्यात आले.

कोरोना विषाणूच्या संसर्गामुळे ज्या रोगाची लागण होते त्या रोगाचे नाव कोविड-१९ ठेवण्यात आले. हा विषाणू खूप घातक आहे. या विषाणूमुळे संपूर्ण दुनियेतील अनेक लोकांना याची बाधा झाली आहे आणि लाखान्ही अधिक लोकांना जीव गमवावा लागला आहे. कोरोना विषाणूची एखाद्या व्यक्तीला लागण झाल्यास त्याची लक्षणे दिसून येण्यासाठी सरासरी ५ ते ६ दिवस किंवा १४ दिवस देखील लागू शकतात. गंभीर स्थितीमध्ये न्यूमोनिया तसेच फुफ्फुस, यकृत, घसा, हृदय, मेंदु असे शरीरसचे अनेक अवयव निकामी होतात आणि मृत्यु होतो.

कोविड-१९ संसर्गजन्य असल्याने जर कोरोना बाधित व्यक्ती एखाद्या ठिकाणी शिंकली तर त्या शिंकेतुन बाहेर पडणाऱ्या थेंबाना कोणी स्पर्श केला तर यामधूनही या विषाणूची बाधा होते तसेच कोरोना बाधित व्यक्तीने इतर कोणत्याही वस्तूला स्पर्श केला आणि त्यानंतर लगेच इतर कोणी त्या ठिकाणी जर कोणी स्पर्श केला तर त्या व्यक्तीस ही कोरोनाची बाधा होते. कोरोना व्हायरस विरुद्ध लढण्यासाठी रात्र-दिवस पोलीस, सैनिक, डॉक्टर, नर्स, सफाई कर्मचारी, जनसेवक प्रयत्न करीत आहेत. खरोखरच आपणास या रोगास संपवायचं असेल तर आपण सरकारच्या नियमांचे पालन करणे गरजेचे आहे.

कोविड-१९ रोगाची लक्षणे-

- ताप
- सर्दी
- कोरडा खोकला
- जुलाब
- श्वास घेण्यास त्रास
- छातीत दुखणे
- बोलता न येणे इत्यादी लक्षणे दिसून येतात.

कोरोनाचा मानवी जिवनावर परिणाम-

कोरोना नावाचा विषाणू २०२० च्या डिसेंबर महिन्यापासून अचानकपणे आक्रमण करता झाला आणि या विषाणूनं संपूर्ण जगभर भीती, अस्थिरता, चिंता, असुरक्षितता व मृत्यु यांचं थैमान घालायला सुरुवात केली. या मृत्युच्या भिषण छायेखाली जवळजवळ १८० देश होरपळून निघाले आहेत. या कोरोनाचे राजकिय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक परिणाम काय होणार आहेत याचा विचार गांभीर्यानं करणं अत्यंत आवश्यक आहे.

आय.एम.एफ.च्या म्हणण्यानुसार, गेल्या १०० वर्षांतली ही आर्थिक क्षेत्रातील सगळ्यात मोठी मंदी असणार आहे. कोरोनाचे संकट मे-जून पर्यंत नियंत्रणात आलं नाही, तर मात्र १९२९ मध्ये जी महामंदीची स्थिती जगावर ओढवली होती तेवढी गंभीर परिस्थिती जगावर ओढवून जगाची अर्थव्यवस्था प्रचंड प्रमाणात कोलमडून पडेल.

महामंदीच्या वेळी अमेरिकेमध्ये २५ टक्के बेरोजगारी निर्माण झाली होती. आजच अमेरिकेमध्ये ३३ टक्के बेकारी आहे. सध्या भारतात २४ टक्के बेकारी असून अर्धबेकारीचे प्रमाण तर विचारायलाच नको. १९२९ मध्ये जी महामंदीची स्थिती जगावर ओढवली होती तेवढी गंभीर परिस्थिती जगावर ओढवून जगाची अर्थव्यवस्था प्रचंड प्रमाणात कोलमडून पडेल. इकॉनॉमिक स्लो-डाऊन, रिसेशन आणि डिप्रेशन यात फरक आहे. आपला जीडीपी वाढीचा दर कमी झाला तर त्याला इकॉनॉमिक स्लो-डाऊन असं म्हणतात. पण देशाचा जीडीपी वाढीचा दर निगेटिव्ह होतो म्हणजेच जीडीपी चक्क कमी-कमी होत जातो आणि तो ६ महिने टिकतो, तेव्हा 'रिसेशन आलं' असं म्हटलं जातं.

अनेक अर्थतज्ज्ञांच्या मते, कोरोनामुळे जगाची स्थिती १९२९ च्या ग्रेट डिप्रेशनसारखी होणार आहे. उदा. फ्रान्सचा जीडीपी वाढीचा दर ३ टक्के वर आला आहे. हाच दर जर्मनीमध्ये १० टक्के होईल, अशी शक्यता वर्तवली जात आहे. युरोपमधले इतर देश आणि अमेरिका इथेही जीडीपी वाढीचा दर ५ टक्के ते १० टक्के इतका कमी होईल, असं अनेक तज्ज्ञांचं म्हणणं आहे.

कोरोनाचे रोजगारावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम झालेले दिसत आहेत. अमेरिकेत ४.७ कोटी लोकांच्या नोकऱ्या जातील आणि बेकारीचं प्रमाण वाढेल असं तज्ज्ञांचं मत आहे. सध्या ४४ टक्के कॅनेडियन कुटुंबांमध्ये एकतरी बेकार आहे. जर्मनीमध्ये ५ लाख लोकांना घरी बसायला सांगितलं आहे. या लोकांना आपली उपजिवीका कशी चालवावी हा भेडसावणारा प्रश्न आहे. कोरोनाच्या संकटाचे प्रचंडच दुरगामी परिणाम होतील. जागतिकीकरणाला हा एक मोठा धक्का आहे.

कोरोनामुळे शिक्षण क्षेत्रात जगात जवळजवळ १५० कोटी विद्यार्थ्यांवर प्रचंड परिणाम झाला आहे. षाळा-कॉलेजेस बंद झाली आहेत आणि परीक्षाही ठप्प झाल्या आहेत. पुढच्या काळात शाळा-कॉलेजेसमध्ये न जाता, ई-बुक्स वाचनं, ई-लर्निंगनं अभ्यास करनं वाढेलं. पण भारतासारख्या ठिकाणी अजून तरी ई-लर्निंगच्या वापरावर बऱ्याच मर्यादा पडतील. पण मुलं आता एकत्र खेळणार नाहीत. लहान मुलांवर याचा खूप वाईट परिणाम होईल. कोरोना नंतर टेलि-वर्किंग आणि व्हिडीओ कॉन्फरन्सिंग वाढेल.

कोरोनामुळे धार्मिक स्थळे बंद, काळजी म्हणून मंदिरं, मशिदी, चर्च आणि इतर सर्वच धर्मियांची धार्मिक स्थळं बराच काळ बंदच करावी लागलीत. परत पुन्हा गर्दी करणारे सगळे सण-समारंभ बंद करावे

लागतील. आज अनेक उद्योगांनी वर्क फ्रॉम होम करू असं ठरवलं तरी अनेक उद्योगांमध्ये ते शक्य नाही. उदा. क्रिकेट, फुटबॉल आणि टेनिस यासारखे खेळ रॉ करण्यात आले आहेत. किंवा अनिश्चित काळासाठी पुढे ढकलण्यात आले आहेत. यावर अनेक रोजगार अवलंबून होते. स्टेडियममध्ये काम करणाऱ्या लोकांपासून अनेककांची कामं यामुळे ठप्प झाली आहेत. पर्यटन उद्योगावर झालेले परिणाम भयंकर आहेत. पर्यटनामुळे विमानप्रवास, एअर होस्टेस, पायलट यांचं काम, विमानतळावरचे कर्मचारी, हॉटेल मधलं वास्तव्य, रेस्टॉरंटस, टॅक्सीज हे सगळेच उद्योग बंद झाले आहेत. आज जगातला आणि देशामधला ८० टक्के ते ९० टक्के प्रवास बंद आहे. त्यामुळे कोट्यावधी लोकांचा रोजगार गोठल्यासारखा झाला आहे.

फिल्म आणि करमणूक उद्योग याचंही तसंच काहीसं झालं आहे. चित्रपटगृह बंद झाली आहेत. या ठिकाणी काम करणारे लोक घरी बसून आहेत. चित्रपटांचं चित्रीकरण थांबलं आहे. अनेक चित्रपटांची निर्मिती प्रक्रिया देखिल बंद झाली आहे. एक चित्रपट बनवतांना त्यात केवळ निर्माता, दिग्दर्शक आणि कलाकारच नव्हे तर षेकडो लोक तांत्रिक आणि इतर कामं करण्यासाठी गुंतलेले असतात. आता या सगळ्यांकडे कुठलंही काम नाही. चीनमध्ये कोरोनानं जेव्हा धुमाकूळ घलायला सुरुवात केली, तेव्हा तिथल्या सरकारनं ७० हजार थिएटरस ताबडतोब बंद केली. त्यामुळे कोट्यावधी डॉलर्सचं नुकसानही झालं. संगिताच्या मैफिली बंद झाल्या आहेत. या काळात एका अनामिक भयाचं सावट प्रत्येकावर कायम राहिल. तसचं लोक सार्वजनिक ठिकाणी जाऊन खेळ, पुस्तक प्रकाशन, भाषण, सिनेमा, नाटक, रेस्टॉरंटस अशा गोष्टींसाठी एकत्र कसे येतील हाही एक मोठा प्रश्न आहे. प्रत्येक वेळी मास्क लावून, सॅनिटारझर वापरून, परस्परांमध्ये सहा फुट अंतर ठेवून घाबरत-घाबरत कार्यक्रम करनं कठीण होईल. जे जातील तेही षंकेनेच. त्यामुळे सामाजिक आणि सांस्कृतिक आयुश्यावर कोरोनाचा भयंकर परिणाम होणार आहे.

जगभरातल्या अनेक कर्मचाऱ्यांची पगार कपात होतेय किंवा त्यांना सरळ कामावरून कमी केलं जात आहे. टेस्ला या कंपनीनं आपल्या सगळ्या कर्मचाऱ्यांचे पगार १० टक्क्यांनी कमी केले आहेत. जगातली सगळ्यात मोठी हॉटेल कंपनीची चेन मॅरिएट यांना १० हजार कर्मचाऱ्यांना कामावरून तात्पुरतं कमी केलं आहे. जगामध्ये एकूण १०० कोटी कर्मचारी आपलं काम गमावून बसले आहेत. २७० कोटी कर्मचारी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या परिणाम भोगत आहेत.

लॉकडाऊच्या काळामध्ये खूप विरोधाभासी चित्र दिसून आलं. एकीकडे सेलिब्रिटीज पदार्थांच्या वेगवेगळ्या रेसिपी करताना दिसत आहेत. तर दुसरीकडे लाखो लोक भूकेनं उपाशी पोटानं शेकडो मैल पायी चालत आपलं राज्य, आपलं गावं गाठतांना दिसत आहेत. कुठे तरी घरातले सगळे लोक एकत्र जमून मजेत अंताक्षरी खेळताहेत तर काही ठिकाणी शुन्यात बघत दिवस काढताना बघायला मिळत आहे. काही ठिकाणी एकेका खोलीत एकेकटे लोक आयसोलेट झाले आहेत. तर दुसरीकडे एका खोलीत आठ-आठ, दहा-दहा लोक गर्दीनं दाटवाटीनं राहत आहेत. लॉकडाऊनमध्ये गृहकलह, घटस्फोट, एकाकीपणा, चिंता, भीती आणि नैराश्य या सगळ्याचं प्रमाण खूप २५ टक्क्यांनी वाढलयं. कोरोनामुळे लॉकडाऊन झालं आणि घरात असलेल्या ज्येष्ठांच्या आयुष्यातली पोकळी वाढते आहे. तसचं लहान मुलांना मोकळ्या जागेत खेळता येत नाही. त्यांच बालकत्व हिरावून घेतलं गेलं. कोरोना काळात अनेक

डॉक्टर, नर्सस यांच्यावर हल्ले झालेत. पण प्रत्येक्षात तो राग त्यांच्यावर नसून मनात दाबल्या गेलेल्या असंख्य गोष्टींचा आहे, तो कुणावर तरी निघतो

लॉकडाऊनच्या काळात जेवढे कामाचे दिवस वाया गेले, त्यामुळे आपली अर्थव्यवस्था फक्त ४० टक्के ते ५० टक्के च काम करत होती दि. २० एप्रिल पासून जे थोडफार शिथिलीकरण झालयं त्यामुळे फक्त ५ ते १० टक्क्यांनी ते प्रमाण वाढून आपली अर्थव्यवस्था पूर्वीच्या ५० ते ६० टक्के पर्यंत येत आहे का, हे तपासून बघितलं पाहिजे. मुंबईतली ४० ते ५० टक्के माणसं ही झोपडपट्टीत किंवा चाळीत आणि कित्तेक वेळी एका खोलीत ८-१० लोक दाटवाटीनं राहत असल्यानं हे अंतर पाळणं त्यांना कसं शक्य होईल, हाही प्रश्नच आहे. आपल्याला सांगण्यात येते की, दर दोन मिनिटांनी सारखे हात धुवा पण ४८.५ टक्के लोकांना वापरण्यासाठी साधं नळाचं पाणी मिळत नाही. लाखो लोकांना पाण्याची एक कळशी भरण्यासाठी जर दोन-दोन किमी दूर अंतरावर जावं लागत असेल किंवा पाणी आणण्यासाठी अनेक फेऱ्या माराव्या लागत असतील, तर त्यांना हे सारखं हात धुणं कसं जमणार आहे हा खरा प्रश्न आहे.

कोरोना टाळण्याकरिता उपाय-

१. गर्दीच्या ठिकाणी जाणे टाळणे.
२. हात स्वच्छ धुणे.
३. तोंडाला मास्क लावणे.
४. बाहेरून आणलेल्या वस्तु स्वच्छ धुणे.
५. ताप, सर्दी, खोकला आल्यास तात्काळ दवाखाण्यात जाऊन तपासणी करणे.
६. लसीकरण.

सारांश-

कोरोनामुळे सध्या सगळ्यांचेच आयुष्य अस्थिर झाले आहे. आजच्या या महामारीच्या काळात फक्त मजुरच नव्हे तर पोलीस, डॉक्टर, शिक्षक, संशोधक, परिचारीका, सफाई कामगार या सर्वांना त्रास सहन करावा लागत आहे. हळूहळू औषध मिळाल्याच्या बातम्या येत आहेत. मात्र हे संकट अजून पर्यंत तरी जाईल असं नाही. त्यामुळे सामान्यपणे जगण्यावरचे निर्बंध कायम आहेत.

संदर्भ-

- Poential impact of COVID-19 on the Indian Economy*
University New a weekly Journal of Higher Education January 18-24, 2021
An article by Middle East Forbes @ 10
 योजना मालिका विविध अंक
 अर्थसंवाद अंक
 इंटरनेटचा आधार.

आत्मनिर्भर भारत एक आर्थिक योजना

प्रा. डॉ.राजश्री आप्पाराव जाधव

महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर,

12 मे 2020 रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आत्मनिर्भर भारत या अभियानाची घोषणा केली हे अभियान म्हणजे एक आर्थिक योजनाच आहे देशाची अर्थव्यवस्था मजबूत व प्रबळ होण्यासाठी भारतीय स्वावलंबी बनले पाहिजे तेव्हाच कोरोना सारख्या महामारी आपण सामना करू शकतो कोरोना महामारीच्या काळात सर्वात जास्त नुकसान शेतकरी मजूर कामगार या वर्गांचे झाले या घटकांना पुन्हा उभारी देण्याचे काम हे आत्मनिर्भर भारत अभियान करू शकते पंतप्रधान नरेंद्र मोदीजीने २१ व्या शतकामध्ये आत्मनिर्भर भारताचे स्वप्न स्पष्ट केले "वसुधैव कुटुंबकम " ही भारताची संस्कृती आहे. कोव्हिड-१९ या महामारीमुळे भारताची किंमत संपूर्ण जगाला कळालेली आहे भारताच्या कामगिरीचा प्रभाव संपूर्ण जगातील सर्वच देशावर झालेला आहे हे एक जगाच्या कल्याणासाठी मोठे योगदानच आहे पोलिओ लसीकरण , कुपोषण, कोव्हिड ची लस यांच्या विशेष अभियानाच्या माध्यमातून भारताने फार मोठी पावले उचललेली आहेत. प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदीजी यांनी भौगोलिक परिस्थिती पायाभूत सुविधा,मागणी पुरवठा संतुलन, स्वावलंबी भारतीय अर्थव्यवस्था , तंत्रज्ञान या बाबींवर विशेष महत्त्व दिले कोरोना महामारी च्या काळात लाकडाऊन ची परिस्थिती असल्यामुळे आर्थिक विकासाची गती मंद झालेली आहे आपली अर्थव्यवस्था पुनरवस्थेत आणण्यासाठी प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदीजींनी वीस लाख कोटी रुपयाची आर्थिक मदत देण्याची घोषणा केली आत्मनिर्भर बनवायचे असेल तर सरकारने चार (L)यांवर भर दिलेली आहे

१) लॅन्ड २) लेबर ३) लिक्विडीटी ४) लाँ यावर भर दिली

तेव्हा कुटीर लघु मध्यम उद्योगाला चालना मिळाली आहे त्याचबरोबर काम करणारे कष्टकरी, नियमित कर भरणारे, गृह उद्योग यानाही याचा लाभ मिळणार आहे जी. डी. पी. च्या १०% एवढा निधी आत्मनिर्भर भारत योजनेला देण्यात आला

आत्मनिर्भर भारत योजनेचे आधारस्तंभ म्हणजेच

१) अर्थव्यवस्था- संख्यात्मक वाढीवर भर देण्यात आला

२) पायाभूत सुविधा -आधुनिक भारताची ओळख

३) तरुण पिढी -मनुष्यबळ विकास कौशल्य विकास

४) मागणी पुरवठा संतुलनाचा पुरेपुर वापर

५) सरकारी यंत्रणा-तंत्रज्ञान

६) सोपी व सुटसुटीत कररचना

७) व्यवहारात पारदर्शकता

आत्मनिर्भर भारत ही संकल्पना प्रत्यक्षात उतरवण्यात आणण्यासाठी प्रत्येकाला प्रयत्न करावे लागणार आहेत आत्मनिर्भर म्हणजे काय आत्मनिर्भर होण्यासाठी अगोदर स्वतःला ओळखणे ही पहिली पायरी आहे आपले जिवीत कार्य काय आहे , आपली क्षमता काय आहे या बाबींचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे त्याचबरोबर माझा समाजाशी संबंध कसा आहे मला माझ्या देशाबद्दल काय वाटते , विकासाची धारणा काय

आहे अशा अनेक प्रश्नांतून बाहेर पडून समाजाचा व राष्ट्राचा विचार करावा लागेल आपली दुर्बलता झटकून टाकून उत्साहाने भारित होऊन स्वतःला सिद्ध करणे म्हणजे आत्मनिर्भर होणे होय आपल्या सुप्त शक्तीला जागृत करून सामर्थ्याचे प्रगटीकरण करणे होय आत्मनिर्भर झालेला भारतच जगाच्या कल्याणासाठी ठाम पणे उभा राहू शकतो भारताला मजबूत व्हायचे आहे, आत्मनिर्भर व्हायचे आहे. आपला देश हा नैसर्गिक साधन संपत्तीने नटलेला देश आहे प्रचंड नैसर्गिक संपत्ती असलेला देश आहे संपुर्ण जगाला कच्चा मालाचा पुरवठा करणारा आपला देश आहे ज्या ज्या ठिकाणी आपण इतर देशांवर अवलंबून आहोत आयातीसाठी अवलंबून असो वा परदेशी गुंतवणूकीसाठी यावर अवलंबून असताना आपले उद्योग, सेवा या अधिकाधिक कार्यक्षम व जागतिक दर्जाच्या करणे यालाच आपण आत्मनिर्भर म्हणतो भारतीय अर्थव्यवस्था ही २७० अब्ज डॉलर ची आहे. ही २% पेक्षाही कमी दराने वाढत आहे विकास दर कमी आहे .तसेच परदेशी कंपन्यांना भारताकडे आकर्षित करण्यासाठी आपल्याला जागतिक स्तरावर उत्तम पायाभूत सुविधा उपलब्ध कराव्या लागतात जमीन , पाणी, वीज, यात सुधारणा करावी लागते पंतप्रधान नरेंद्र मोदीजी ने आत्मनिर्भरतेचा नारा देताच सरकारी यंत्रणा सत्यात उतरल्या एक जून पासून फक्त स्वदेशी वस्तूंची विक्री होणार आहे प्रत्येक भारतीयाने स्वदेशी उत्पादन वापरण्याचा निर्धार केला तर अलीकडच्या पाच वर्षात भारताची लोकशाही आत्मनिर्भर होते आत्मनिर्भर भारत अभियानाच्या माध्यमाने कोट्यवधी रुपयाचे अनुदान देण्यात आले त्यामध्ये

१) धान्याची सुविधा

२) शेतकरी सन्मान निधी

३) उज्वला गॅस

४) जनधन योजना

अशा अनेक योजना आत्मनिर्भर भारत अभियानाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत सबका साथ सबका विकास सबका विश्वास हे उद्दिष्टे महत्त्वाचे आहे गरजू लोकांना आर्थिक मदत करणार आहे महिलांना सशक्त बनवण्यासाठी सर्वांगीण दृष्टीने प्रयत्न करण्यात येत आहेत गरजूंना अन्न देण्यासाठी शासनाने अन्नसुरक्षा योजना अमलात आणली या अन्नसुरक्षा योजनेच्या माध्यमाने 830 मिलीयन भारतीयांना लाभ मिळालेला आहे. कोरोना महामारी च्या काळात देशातील जनता लाँकडाऊन मध्ये अडचणीत आली या जनतेला अडचणीतून बाहेर काढण्यासाठी अनेक योजना अमलात आणल्या त्यापैकी महत्त्वपूर्ण योजना म्हणजे आत्मनिर्भर योजना होय. जी.डी.पी.च्या एकूण 10 टक्के रक्कम या योजनेला देण्यात आली २० लाख 57 हजार कोटी रुपयांचे पॅकेज या योजनेला जाहीर केले सर्वच घटकांना या पॅकेज चा उपयोग झालेला आहे महिला बचत गट, शेतकरी वर्ग ,व्यापारी ,लघुउद्योजक, मच्छीमारी ,अशा सर्वच घटकांना या पॅकेजचा फायदा झाला आत्मनिर्भर भारत योजनेअंतर्गत सर्व घटकांना सामावून घेतले आहे त्याचबरोबर बेरोजगार तरुणांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी विविध योजना राबवून कौशल्य आधारित शिक्षण ही एक महत्त्वाची योजना आहे तरुणांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करून त्यांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी आत्मनिर्भर भारत योजना ही एक महत्त्वाची योजना आहे.

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380

ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-50

**Special Issue of Department of Economics,
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora**

On

SELF - RELIANT INDIA (ATMANIRBHAR BHARAT): OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Chief Editor

Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor

Dr. Ravindra Bapurao Shende

Associate Editor

Dr. Jayshree P. Shastri (Head, Marathi Dept.)
Dr. Shrinivas N. Pilgulwar (Head, Sociology Dept.)
Prof. Tanaji S. Mane (Head, Pol. Sc. Dept.)
Dr. Dipak P. Lonkar (Head, History Dept.)
Prof. Uttam R. Deulkar (Director, Phy. Ed. Dept.)
Ku. Leena N. Puppalwar (Librarian)
Prof. Shrikant N. Puri (Head, English Dept.)

© : AUTHOR

Edition : Book – II, 2021

Disclaimer: We do not warrant the accuracy or completeness of the Information, text, graphics, links or other items contained within these articles. We accept no liability for any loss, damage or inconvenience caused because of reliance on such content. Only the author is the authority for the subjective content and may be contacted. Any specific advice or reply to query on any content is the personal opinion of the author and is not necessarily subscribed to by anyone else.

Warning: No part of this book shall be reproduced, reprinted, or translated for any purpose whatever without prior written permission of the Editor. There will be no responsibility of the publisher if there is any printing mistake. Legal aspect is in Warora jurisdiction only in Favor of Editor in Chief for this Special Issue on ***Self - Reliant India (Atmanirbhar Bharat): Opportunities and Challenges***

**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES**

S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-wing, Ph- II, 1st Floor,
F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society, Dattanagar, Jambhulwadi
Road, Ambegaon (BK), Pune – 411046.
Web: www.srjis.com

मुख्य—संपादकिय.....

महाराष्ट्राच्या चंद्रपूर जिल्ह्यातील उपक्रमशिलता हा स्थायी भाव बाळगणारी एक अग्रगण्य शिक्षण संस्था म्हणून लोक शिक्षण संस्थेची ओळख आहे. संस्थेद्वारा संचालित लोकमान्य महाविद्यालयाची स्थापना १९९८ साली झाली असून महाविद्यालयाने रौप्यमहोत्सवी तर संस्थेने अमृतमहोत्सवी वर्षाकडे वाटचाल सुरू केली आहे. एक दिवसीय राष्ट्रीय ई—चर्चासत्राच्या निमित्ताने सर्वांचे मी स्वागत करतो. महाविद्यालयाची धूरा सांभाळणे केवळ आपल्या सर्वांच्या सहकार्यामुळे शक्य आहे हे प्रांजळपणे नमुद करतो. महाविद्यालयाची उत्तरोत्तर प्रगती व्हावी हा ध्यास मनाशी बाळगून कार्य करीत आहे.

लोकमान्य महाविद्यालयात अर्थशास्त्र विभागामार्फत एक दिवसीय राष्ट्रीय ई—चर्चासत्र आयोजित होत असल्याने मी अत्यंत आनंदी आहे. चर्चासत्राच्या निमित्ताने महाविद्यालयातील सर्वजण कार्य करीत आहेत. सर्वांचे प्रयत्न आणि परिश्रम निश्चित फलदायी होतील. दिनांक २ जून २०२१ ला “आत्मनिर्भर भारत : संधी आणि आव्हाने” या मुख्य विषयावर होणारे एक दिवसीय चर्चासत्र व यातील खुली चर्चा, व्याख्याने विशेष महत्वाचे वाटते.

महाविद्यालयात आजपर्यंत अनेक उपक्रमशील कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले. हाही उपक्रम नक्कीच यशस्वी होणार अशी मनापासून मला पूर्ण खात्री आहे. आमच्या संस्थेचे अध्यक्ष मा. प्रा. श्रीकांत पाटील, उपाध्यक्ष प्राचार्य अनिल डोंगरे, कार्यवाह श्रीकृष्णाजी घड्यहपाटील, डॉ. मिलींदजी देशपांडे, संस्थेचे सर्व पदाधिकारी या सर्वांचे प्रोत्साहन, पाठिंबा सर्व उपक्रमांना लाभत आहे.

महाविद्यालयातील अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख प्रा. रविंद्र शेंडे, महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक व शिक्षकेत्तर कर्मचारी वृंद यांनी घेतलेल्या परिश्रमातून हे ई—चर्चासत्र संपन्न होत आहे. अशा सर्वांचे अभिनंदन करतो. हे चर्चासत्र सफल होईल अशी मी आशा बाळगतो.

धन्यवाद!

डॉ. सुबोधकुमार सिंह

प्राचार्य

लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जि. चंद्रपूर

Editorial.....

Self-reliant India (Atmanirbhar Bharat) is a new concept but it is run in various forms from ancient time as Gandhi's Swadeshi Movement, Lokmanya Tilak's Chatusutri, Self-reliance objective of third five year plan, Protection Trade Policy, Make in India, De-globalization etc.

Self-reliant means Swavlamban & help to others in crucial time. Atmanirbharta is an important tool for the optimum use of natural & human resources in a country. Every country has its special features so; the Atmanirbharata is an important tool for the long real development of India. This e-seminar aims at discovering some social & economical innovations.

It is an important to discuss such a movement on academic platform on topic "**Self-reliant India: Opportunities & Challenges**" is proposed one day national e-Seminar on 02.06.2021 by Department of Economics, Lokmanya Mahavidyalaya, Warora Dist- Chandrapur (MS)

Paper of topical importance & relevance with analytical base were received from academicians from various part of the country, which is published in form of an International Peer Reviewed Journal with ISSN 2319-4766 & Impact Factor 7.380.

In e-Seminar, Dr. V. S. Deshpande (Ex-Pro VC, RTM, Nagpur University Nagpur) was a Key –Note Speakers. Dr. N. G. Pendse (Professor & Head, Department of Economics, RDVV, Jabalpur) was the Resource Person. Dr. Prakash B. Titare (Chairman, BOS in Economics, Gondwana University, Gadchiroli) was the Chairperson in the research paper presentation session & In e-Seminar Prof. Shrikant Patil, (President of Lok Shikshan Sanstha, Waroda) was Inaugurator. Dr. Subodh Kumar Singh, (Principal of Lokmanya Mahavidyalaya, Warora) was Chairperson in inauguration session. I express my thanks to all concerned.

Dr. R. B. Shende

HOD, Dept. of Economics
Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora.

INDEX

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
41	ATMANIRBHAR BHARAT ABHIYAN-THE ROAD AHEAD <i>Dr. Gitte Madhukar Raghunathrao</i>	193-198
42	USAGE OF LOCAL PRODUCTS DURING LOCKDOWN - A STEP TOWARDS SELF RELIANT INDIA <i>Dr. Goldie Zaki & Dr. Mahesh Joshi</i>	199-205
43	SELF-RELIANT INDIA: AN OPPORTUNITY FOR GROWTH OF INDIAN INDUSTRIAL SECTOR <i>Dr. Mahesh Joshi & Dr. Vivek Kaushik</i>	206-210
44	SELF-RELIANT INDIA AND WOMEN EMPOWERMENT Prof. Amardeep Kaur	211-214
45	भारतातील कोवीड-१९ च्या काळातील स्थलांतरण प्रा. डॉ. रवी एस. सोरते	215-223
46	कृषि उत्थान मे आत्मनिर्भर भारत योजना की भूमिका:आर्थिक अन्वेषण प्रा. हिरदयशहा राजेबिरशहा आत्राम	224-229
47	भारतातील उपयुक्त वस्तूंची भविष्यातील बाजारपेठ प्रा. डॉ. आर. ए. फुलकर	230-236
48	ग्रामिण विकास व समस्या प्रा. डॉ. ममता आर साहू	237-240

49	आत्मनिर्भर होण्यासाठी पायाभूत सुविधा आवश्यक प्रा. सतिश सहदेवराव कर्णसि	241-242
50	रमाई आवास योजना आणि कोवीड-१९ प्रा. सतिश शामराव खोब्रागडे	243-245
51	आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता महिला सक्षमीकरण डॉ. विनोद झामा मोरे	246-252
52	आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता-महिला सक्षमीकरण प्राध्या. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ	253-258
53	आत्मनिर्भर भारत : नवप्रवर्तनात्मक दृष्टिक्षेप डॉ. जे. एम. काकडे & डॉ. रवींद्र बा. शेंडे	259-266
54	आत्मनिर्भर भारत व ग्रामीण विकास: एक अध्ययन प्रो. डॉ. महावीर नेमीनाथ सदावर्ते	267-272
55	आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामीण विकास डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	273-278
56	आत्मनिर्भर भारत आणि वर्तमान स्थितीत कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र डॉ. विजय एच. नागरे	279-284
57	औद्योगिक क्रांती ४.०, उद्योजकता रोजगार संधी आणि आत्मनिर्भरता डॉ. आशीष महातळे	285-287
58	आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामीण विकास प्रा. डॉ. मनिषकुमार काशिनाथ कायरकर	288-294

59	कोरोना आणि भारतीय अर्थव्यवस्था श्रीमती मनिषा हिंदुराव पाटील	295-300
60	कोविड-१९ चा विविध क्षेत्रावर व मानवी जीवनावर परिणाम प्रा. जगदीश वाटमोडे	301-305
61	आत्मनिर्भर भारत : आर्थिक स्वातंत्र्याचे साधन डॉ. महेन्द्र गावंडे	306-312
62	भारतातील दारीद्र निर्मुलनामध्ये आत्मनिर्भर भारत अभियानाची उपयुक्तता : एक विश्लेषण प्रा. चंद्रशेखर पुं. फरकाडे	313-317
63	कोरोना मुळे बालकांच्या सामाजिक विकासावर होणाऱ्या परीणामाचे अध्ययन डॉ. विजया एन कन्नाके	318-323
64	आत्मनिर्भर भारत अभियान - एक आढावा प्रा. डॉ. निशा अशोक कळंबे	324-329
65	गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींची आत्मनिर्भरता आणि जंगल प्रा. डॉ. नितेश रामदास बोरकर	330-334
66	कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरिल परिणाम डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे	335-338
67	भारतातील वाढती लोकसंख्या व बेरोजगारीची समस्या एक आर्थिक अध्ययन डॉ. कल्पना भजनी & डॉ. कांचनमाला क्षीरसागर	339-345
68	भारतीय आत्मनिर्भरतेचा इतिहास आणि दिशा प्रा. पंढरी जी. मोरे & डॉ. विठ्ठल एन. ठावरी	346-351

69	भारतीय कृषी क्षेत्राची आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल डॉ. आस्तीक टी. मुंगमोडे	352-357
70	आत्मनिर्भर भारत :- भारताचे एक पाउल विकासाकडे प्रा. माया ई. डकाहा	358-360
71	आत्मनिर्भर भारत अभियान : रोजगार योजना व रोजगार निर्मिती डॉ. अश्विनी श्री. राऊत	361-367
72	आत्मनिर्भर भारत आणि शेतीसुधार धोरणे एक आढावा प्रा. डॉ. मधूकर बाबूराव अनंतकवळस	368-375
73	आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता प्रा. नंदकिशोर प्रेमचंद सिंगाडे	376-383
74	भारतीय अर्थव्यवस्थेची आत्मनिर्भर भारत बनण्याच्या दिशेने होणारी वाटचाल डॉ. मृणालिनी नरेन्द्र तापस	384-390
75	कोविड-१९ चा विविध क्षेत्रावर आणि मानवी जीवनावर झालेला परिणाम प्रा. डॉ. गजानन आनंता देवकर	391-394
76	कोविड-१९ प्रादुर्भावामुळे भारतीय बँकिंग - आढावे व उपाययोजना डॉ. संजय दौ. बेले	395-399
77	सरकारी योजनेतून दारिद्र्य निर्मुलन आणि आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल प्रा. निलेश अरुण दूर्गे	400-406
78	आत्मनिर्भर भारत आणि नवीन शैक्षणिक धोरण प्रा. बाळकृष्ण कारु रामटेके	407-412

79	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आत्मनिर्भर कृषी विषयक विचार प्रा. स्वप्निल एस. बोबडे	413-416
80	कोवीड-१९ आणि भारतातील तरुण बेरोजगारीचा एक समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा. डॉ. लालचंद किसन रामटेके	417-421
81	कोविड-१९ चा स्थलांतरित कामगारांवरील परिणाम डॉ. समित माहोरे & डॉ. धीरज कदम	422-428
82	खाद्यसुरक्षा आणि आत्मनिर्भरता: भारताच्या संदर्भात डॉ. विठ्ठल घिनमिने	429-435
83	कोविड-19 चे मानवी जीवनावरील परिणाम - एक चिंतन प्रा. डॉ. सौ. सुनिता एस. राठोड	436-440
84	आत्मनिर्भर भारत अभियानाचे प्रमुख स्तंभ आणि पॅकेज अंतर्गत सुधारणांचे प्रोत्साहन पर तपशिल - एक आढावा डॉ. हितेश मा. दडमल	441-451
85	गिग अर्थव्यवस्था: भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात एक समिक्षा प्रा. निहार बोदेले	452-458
86	विकासाची उदयोन्मुख आव्हाने आणि आत्मनिर्भर भारत अभियान डॉ. विशाल वासुदेवराव मालेकार	459-463

ATMANIRBHAR BHARAT ABHIYAN-THE ROAD AHEAD**Dr. Gitte Madhukar Raghunathrao***Principal, Claras College of Commerce, Versova, Andheri (W), Mumbai-400061.**Email: madhukar.gitte13@gmail.com Mobile: 9869180656***Abstract**

The definition of self-reliant has undergone a change in the present context. It is different from being self-centered. India contributes to development of the world. India has a capacity and potential to contribute towards the development of the whole humanity. The Prime Minister announced a special economic package and gave a call for Atmanirbhar Bharat or Self-reliant India. This package is of Rs. 20 lakh crore, which is equalent of 10% of India's GDP including earlier announcement of government and decisions taken by RBI. It has provided the required boost to achieve 'Atmanirbhar Bharat.' The focus of the package is on land, labour, liquidity and laws. It caters the needs of various sections such as cottage industries, MSMEs, labourers, middle class, poor people, industries, etc.

There is a need to undertake several bold reforms to make country self-reliant and to negate the impact of COVID-19 crisis. These reforms comprise supply chain reforms for agriculture, rational tax system, simple and clear laws, capable human resources and a strong financial system. These reforms help to promote business, attract investment and further boost Make in India. Self-reliance has been preparing India to face tough competition in the global supply chain. It is not only increasing efficiency in various sectors but also ensuring quality. The economic package is focusing on empowering the poor, labourers, middle class, migrants, etc. It helps both organized and unorganized sectors. The COVID-19 crisis has taught the importance of local manufacturing, local markets and local supply chains.

Key Words: *Atmanirbhar Bharat Abhiyan, Self-reliant, Stimulus, MSMEs, COVID-19, Supply chain.*

Introduction

There are five pillars of self-reliant of India. 1. Economy brings in quantum jump and not incremental change, 2. Infrastructure should be the identity of India, 3. System is based on 21st technology driven arrangements, 4. Vibrant Demography is a source of energy for a self-reliant India, and, 5. Demand indicates the strength of demand and supply chain to be utilized to full capacity. It is important to strengthen all stakeholders in the supply chain to increase and to fulfill the demand.

The overall stimulus provided by Atmanirbhar Bharat Abhiyan was worth of Rs. 20.97 lakh crore. It include packages from part-1 to part-5, earlier measures and RBI actual measures. The amount of economic package part-1 to part-5 is Rs. 11.02 lakh crore, whereas the stimulus of earlier package and RBI measures was Rs. 1.93 lakh cr. and Rs. 8.02 lakh cr. respectively.

Objectives of the Study

- To study the pillars of Atmanirbhar Bharat Abhiyan and reforms in Indian economy.
- To find out economic stimulus announced for various sectors of the economy.
- To study the earlier package and RBI's stimulus initiative.
- To examine the provisions made in Atmanirbhar Bharat Abhiyan.

Methodology

The present paper is primarily based on secondary sources of data such as published Yojana and Kurukshetra journals published by the government. Research articles published in periodicals,

news papers and on internet are also referred to obtain useful data and information relating to Atmanirbhar Bharat Abhiyan and other aspects.

Meaning of Atmanirbhar Bharat Abhiyan

Atmanirbhar Bharat Abhiyan or Self-reliant India Mission is a campaign to make India self-reliant. Under this, the Government of India provided Rs.20 lakh crore as financial stimulus package to different sectors and various reform measures. Due to Covid-19, government announced lockdown and Indian economy was severally affected. It was felt necessary to provide economic package as a relief measures to different sectors of the economy. This 20 lakh crore package include the government's support to key sectors and also measures adopted by the Reserve Bank of India. The amount of package is about 10% of India's GDP. The Prime Minister called it as "Atmanirbhar Bharat" or "Self-reliant India."

The meaning of Atmanirbhar Bharat in simple word is self-reliant India. Self-reliance has been one of the major goals of India's economic policy since inception of five year plans. India should ensure self-reliant in order to fulfill the dream of making India a \$5 trillion economy in the 21st century.

Five Pillars of a Self-reliant India

The country can march towards self-reliance by introducing bold reforms across different sectors. There are five pillars of this mission to realize growth and self-reliant India.

1. Economy: The current adversity of covid-19 can be converted into an advantage through quantum leap and not an incremental change.
2. Infrastructure: It can be an image or identity of modern India.
3. Systems: It can be driven by 21st century technology which is not based on old rules.
4. Democracy: A vibrant democracy is the source of energy to make India self-reliant.
5. Demand: The strength of both demand and supply chain is utilized intelligently.

This Rs. 20 lakh crore stimulus package and reforms measures were divided in five tranches/parts as below:

Parts	Focus Area	Stimulus Amount (In Rs. Cr.)
I	MSME, EPF, Gareeb Kalyan, RERA, Credit	594550
II	Farmers, Migrants	310000
III	Agriculture and Allied Sectors	150000
IV	Coal, Minerals, Aviation, Defense, Space, Atomic Energy	48100
V	Ease of doing Business, Health, Education	
1.	Earlier measures like PMGKP	192800
2.	RBI Measures	801603
	Total:	2097053

The First Tranche of Atmanirbhar Bharat Abhiyan: Economic stimulus of Rs. 594550 crore was provided for first tranche of ABA. MSME received Rs. 3.0 lakh cr. to start business in the form of collateral free loans and emergency credit. Liquidity injection for DISCOMs, equity

infusion to MSMEs, reduction in TDS rates and credit guarantee scheme for NBFCs/MFIs accounted for Rs. 2.35 lakh crore. The remaining stimulus consists of special liquidity scheme for NBFCs/HFCs/MFIs, subordinate debt to stressed MSMEs, extended EPF support, etc. The definition of MSMEs was also changed by increasing investment limits.

The Second Tranche of ABA: Under this, a sum of Rs. 310000 cr. were provided of which Rs. 270000 cr. were given in the form of additional concessional credit through Kisan Credit Card and subsidy to middle-income group in the housing sector. The rest of amount was given free food grains to migrant workers, interest subvention of MUDRA-Shisu loans, special credit facility to street vendors, emergency working capital for farmers, one nation one ration card, and affordable housing for migrants and urban poor through PMAY.

The Third Tranche of ABA: Total of Rs. 150000 cr. were sanctioned under third tranche of ABA of which Re. 100000 cr. were paid to Agriculture Infrastructure Fund including cold chain and post-harvest infrastructure. About one-third amount was provided to PM Matsya Sampada Yojana, Animal Husbandry Infrastructure Development Fund, food micro-enterprises, promotion of herbal cultivation, beekeeping initiatives, green projects from tomatoes, onions and potatoes and all fruits and vegetables.

The Fourth and Fifth Tranche of ABA: The fourth and fifth tranche of ABA received combined total of Rs.48100 cr. of which Rs. 40000 cr. were earmarked to MGNREGA and remaining Rs. 8100 cr. given to coal, minerals, aviation, space, atomic energy, ease of doing business, health and education.

Earlier Measures: Out of total Rs. 192800 cr. earlier package, a total of Rs. 170000 cr. were provided to PM Garib Kalyan Package for the poor which include insurance cover of Rs. 50 lakh per health worker, free cereals and pulses, gas cylinders to poor families, direct cash transfer via Jan Dhan account to poor women, PF credits and advances from EPF to low income workers, and lending of Rs. 20 lakh to Women SHGs. The rest of funds were paid to Health sector and revenue lost due to tax concession.

Measures taken by Reserve Bank of India: The RBI has pumped more than Rs. 8.0 lakh Cr. in the economy. Measures taken by RBI comprises enhanced liquidity by reducing CRR, targeted long-term repo operations, raised advance limits to states, raised borrowing limits of banks under marginal standing facility, special refinance facility to NABARD, SIDBI and NHB, special liquidity facility to mutual funds, etc.

Other Major Reforms undertaken under ABA: Government has also taken decisions to undertake reforms in agriculture, coal, labour and other sectors under ABA.

Reforms in Labour Sector: Labour sector reforms initiated were appointment letters to be given to all workers, introduction of National Floor Wage to eliminate regional disparity in minimum wages, code of Occupational Safety and Health in hazardous work, definition of inter-state migrant workers, ESIC coverage to all districts and all establishments having 10 workers, mandatory ESIC coverage for workers in hazardous industries, introduction of re-skilled funds, provision for social security fund, and provision of gratuity on completion of one year service.

Agriculture Marketing Reforms: At present, farmers have to sell their produce only to licensees traders in APMCs. The new reforms consists of formulation of law to provide choices to farmers to sell their produce at a higher price in open market, inter-state trade will be free, creation of legal framework for contract farming and agreements can be signs with processors, aggregators, large retailers and exporters in a fair and transparent manner. Risk mitigation, assured returns and quality standardization will be included in the framework.

Coal Sector Reforms: Reforms in coal sector include introduction of commercial mining through a revenue-sharing mechanism, lowering impact on the environment, rebate to be given for coal gasification and liquefaction, and, auction of Coal Bed Methane extraction rights.

Self-reliance in Defence Production: Self-reliance in defence production is of prime important from country's protection point of view. Proposed reforms are ban on import of several weapons, separate budget provisions for domestic capital procurement to reduce huge defence import bill, corporatization of ordnance factory boards to increase their efficiency, autonomy and accountability, increase FDI limit from 49% to 74% in defence manufacturing sector.

Aircraft and Airspace Sector: For making civilian flying more efficient, easing of restrictions on use of Indian airspace, development of world-class airports through PPP, rationaliztax regime on aircraft maintenance, repairs and overhaul, creation of economies of scale through convergence between defence and civil aviation sectors, boosting private participation in space activities, and, use of ISRO facilities and other assets by private sector to improve their capabilities.

Technology-driven Education: PM e-VIDYA is online a multi-mode access programme for online/digital education for the students of class 1 to 12. Special e-content is prepared for visually and hearing impaired students. About 100 word class universities are permitted to start courses. Manodarpan initiative gives support to students, teachers and families psycho-social for mental health and emotional well being. The National Foundational Literacy and Numeracy Mission is launched to ensure minimum learning levels and outcomes.

Ease of doing Business related Measures: All sectors are to be opened for private sector, notification of strategic sectors and at least one PSE should be there in these sectors, privatization of PSEs, direct listing of securities if Indian companies is permissible foreign jurisdiction, decriminalization of violations under company act, raising minimum thresh hold to Rs.1 cr. for insolvency proceedings, no fresh insolvency proceedings till one year, and, special insolvency resolution framework for MSMEs.

Parallels with Swadeshi Movement and Need for Self-reliance: The Swadeshi Movement during British period was launched against the colonial exploitation of India and model of capitalism of the west. The self-reliance mission can fairly be compared with the Sawdeshi movement. ABA is a programme against the unrestricted imports from western and economic model and westernization. It is not against the import of FDI and technology necessary for modernization. The call 'Vocal for local' is economically and geo-politically important in the post-Covid period. In short, ABA is an attempt made to find out the place of India in the global economy.

Local industries should be transformed to serve local and global markets. Indian industries should adopt suitable governance model and reforms. During the Covid crisis, India has been emerging as 'pharmacy of the developing world.' The example of self-reliance is the self-sufficiency in food grains production. Due to Covid crisis, multilateral and regional institutions have failed and also trade barriers and standalone economic model proved to be ineffective.

Criticisms of Atmanirbhar Bharat Abhiyan:

Inflated Figures: The government claimed that about 10% of GDP was being spent under ABA. Economists and others pointed out that the actual expenditure was only 1% of GDP. The RBI's earlier fiscal package was included as a part of ABA. It is argued that RBI's fiscal measures and government fiscal package should not be mixed together.

Need to Spend More: Indian economy was likely to contract and Gross Value Added across sectors would fall by 13% under the Base Case Scenario. The BCS refers to bring down government expenditure in line with falling revenue to maintain fiscal deficit target. Though increased public expenditure leads to higher level of deficit financing and higher inflation, several economists suggested that government should spend much higher to prevent economic slowdown and contraction. Because economic contraction and slowdown is worst than inflation which leads to widespread economic crisis.

Credit easing will not work immediately: Credit easing measures of RBI will take some time to bring out expected results. Government expenditure on construction or any other development activity is a direct expenditure. In case of direct financial benefit transfer from the government, money immediately reaches the people. Credit easing is an indirect process and banks will be reluctant to lend available money with them.

Nothing to Stimulate Demand: Government economic stimulus tried to address only supply-side issues. Demand-side issues are also equally important because unless and until additional demand is not generated, the revival of economy is difficult. Demand for goods and services could be generated through public expenditure or direct transfer of money in the hands of people.

Modest MSME Package: The MSME package of the government was not sufficient for survival and development of these industries. It was just modest package and was more favourable for larger industries. Further, the unorganized sector was not included in this package.

Insufficient Support for the State Governments: Atmanirbhar Bharat Abhiyan has, directly or indirectly, supported various sectors of the economy. There were some states which were forefront of fighting the Covid-19 and were severally affected during the pandemic. It is argued that such states were not supported adequately by the central government through fund transfer under ABA.

Conclusion:

The Atmanirbhar Bharat Abhiyan is a very crucial strategy launched by the government to provide financial and other support to different sectors of the economy after moth of Covid-19 when economy was suffered heavily due to COVID crisis and lockdown.

It gave a strong supply-side push to the economy by accumulating capital at easy terms and supporting agriculture, business and other sectors. The MNREGA received an additional

allocation which is used for providing productive employment to migrants. States are allowed to borrow within increased limit subject to reform conditions. The government has not considered demand-side stimulus through deficit financing. In fact, demand-side stimulus are also essential to increase the purchasing power of the people. Demand for consumer and industrial goods and services should be created. Income support should be given to rural and urban poor and migrant workers.

References:

Cherian, Sarah and Abraham, Priva, "Covid-19 Virologo", Yojana, Publication Division, GOI, New Delhi, June 2020.

Mehta, Ranjeet, " Industry 4.0", " Yojana, Publication Division, GOI, New Delhi, June 2020.

Krishnaprasad, Suchita, "Migration and Economic Growth", Yojana, Publication Division, GOI, New Delhi, June 2020.

Sharma, Jagdeep, "Making Farmer Self-Reliant", Yojana, Publication Division, GOI, New Delhi, July 2020.

Parashar, Nakul, "Rural Development", Yojana, Publication Division, GOI, New Delhi, July 2020.

USAGE OF LOCAL PRODUCTS DURING LOCKDOWN - A STEP TOWARDS SELF RELIANT INDIA

Dr. Goldie Zaki

Associate Professor, St. Paul Institute of Professional Studies, Indore

Dr. Mahesh Joshi

Assistant Professor, St. Paul Institute of Professional Studies, Indore

Abstract

Covid-19 pandemic hitting the economies all round the world resulted in lockdown inside the country and closing the national boundaries for the foreign products to enter into India. The sealing of the inter-state and international boundaries left the consumers to limited choice of the local products available in the local market. Thus, with the aim to understand the importance of local products and its comparison with the foreign products, this study was conducted. The study entails the importance of local products, local markets and the edge it has over its foreign counterpart. The Indian consumers survived with limited choice during the lockdown. Though the local products could not match to the maximum expectation, still they were effective in fulfilling the demand. The government of India thereof has been encouraging to consumer durable brands through 'Make in India'. The aim of which is to achieve self-reliant status. The Indian Brand Equity Foundation (IBEF) have projected that Indian appliance and consumer electronics (ACE) market grow at 9% CAGR and reach Rs. 3.15 trillion (US\$ 48.37 billion) in 2022. This paper analyses the opportune area and emerging trends of the sector and also entail governmental initiatives and future trend. If certain corrective measures are taken during the Indian industry would be able to attain the status.

Keywords: Covid-19, Local products, Consumers, Governmental Initiatives

Introduction

Local market comprises of the consumers buying the goods and services from the community where they are produced and thus take care of customers living within the region. Initially, trade and business were confined to local areas. But with time globalization replaced localized markets. When the business cycle was on boon and businesses were crossing national frontiers, the pandemic Covid-19 hit the world. consequently, lockdown was imposed thus sealing the territorial boundaries of the states and countries. Under such situation humans had to confine to their basic needs and suffice with the products that were available in the local markets. Thus, with lockdown, the people understood the benefits of local products, local markets, local brands

and local food. Subsequently, the government of India utilized this situation for propound 'Atmanirbhar Bharat' or the concept of self-reliant India.

Rationale of Study

The initiation of lockdown blocked demand and supply in the country. People then took heed to the local products and market for fulfilling their demands. As a result of this, the local products were highly consumed during lockdown. In the meantime, the Finance Minister of India, Mrs. Nirmala Sitaraman declared the economic booster package of Rs. 20 Lakh crores and the Prime Minister, Shri Narendra Modi urged the citizens to take a step towards self-reliant India. The twin effect of using of local product and declaration of new policy indicate a optimistic footstep towards India becoming a economically independent country. Thus, this study has been aimed to understand the impact of increased use of local products during lockdown that may assist in the direction of self-reliant India. Thus, an understanding whether usage of local products that satisfied the consumers during lockdown a step towards self-reliant India is the rationale of this study.

Objectives

The study has been conducted bearing the undermentioned objectives:-

- To comprehend the importance of local products.
- To study the possibility of Indian consumer durable industry attaining self-reliant status.

Research Methodology

The study uses secondary data for attaining the objective of study. The secondary data is collected from websites and reports in India. The outcome of the study is based on secondary data/literature review of various websites, journals, and articles.

Review of Literature

Jerome Couturier and Davide Sola (2010) in a paper titled International Market Entry Decisions: The Role of Local Market Factors examined the role of external market forces in influencing the choice international market entry (direct investment, partnership or acquisition). The researcher surveyed four industries on a longitudinal two-year case study working with a major German Food company entering the British, Italian and Polish markets. The research concluded confirming the importance of external market factors such as market growth, market consolidation and value chain fragmentation. It proposed an applied framework to direct the company's entry strategy.

Agus Prastyawan (2018) in 'The role of local governments in traditional market revitalization' discussed the role of local government in revitalizing local markets and opined that the existence of the traditional market that contribute economically in certain region, is decreasing since there are modern markets that are fully facilitated by the government. The paper suggested that in order to revitalize the market and increase the economic standard of the traders, the government needs to take the lead. This would also lead to increase in total revenue. Government as policy makers should consider local traders as partners in developing business traders.

Sriram Venkataraman, Pradeep Chintagunta (2008) 'Investigating the Role of Local Market and Exhibitor Characteristics on Box-Office Performance' focused on identifying potential

drivers of box-office performance of movies. The study used national-level cross-sectional data and provide insights for distributors and studios alike, i.e. forecasting national-level demand, understanding supply-side and demand-side interdependencies, across-title competition, etc.

Henrietta Nagy, TamásTóth, Izabella Oláh (2012) conducted a research titled ‘The role of local markets in the sustainable economic development of Hungarian rural areas’. According to the study, there is a fundamental change in the global market conditions and there is a downfall in sources of development and growth have been exploited, the yields of production capital. However, due to the growth period of the past few decades, the demand has altered and new consumption elements have arisen, which have become natural demand and needs due to the spread of welfare society views and institutions. The study introduced the importance of the local markets in the socio-economic development of rural areas of Hungary and also elucidated the impacts of their improvement. The study proved that the increase in the production and consumption of local products is dependent on the improvement of the efficiency of local markets in the survival and development of peripheral areas.

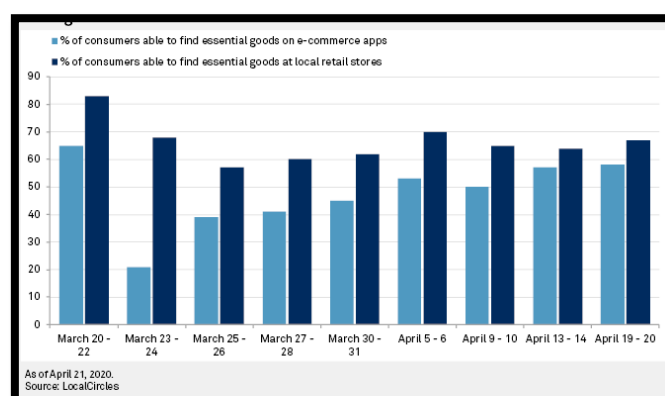
Reasons for Purchase of Local Products

If the people go in for buying local product, this will help the money remain with the community economy. The eatables that travel a long distance are not fresh. Whereas the local eatable products are comparatively fresher. Buying local natural products helps in remaining close to nature and following its rules. The local market is seasonable for example those of fruits and vegetables. Thus, the people consume them according to natural cycle. The chances of food contamination are also meagre. With advent of organic farming, it is advisable to consume local fruits and vegetables. According to the Cambridge Journal of Regions,* Economy, and Society, researchers who studied 3,060 counties and parishes in the U.S found that counties with a higher volume of local businesses actually had a lower rate of mortality, obesity, and diabetes.

Buying local products is environmentally friendly as it results in decreased use of fossil fuels. Thus, there are twin benefit, one is decrease in consumption of fossil fuel and the other is reducing pollution. Purchasing local product is also representation of patriotism, as the local traders and businessmen and families are supported. The rate of plastic being used at such a constant pace is circulating pandemonium beyond the endocrine disrupters lining our water bottles. In fact, a whopping 91% of plastic isn’t even recycled which explains why 8 million metric tons of it ends up in our oceans every year**. Buying local goods actually reinforces the action of BYOB (bringing your own bag) to the market.

Positive Impact of Local Products Towards Self-Reliant India

The studies conducted during and post lockdown 1 indicate that the consumers highly demanded the local products from the local retail stores.

*<https://academic.oup.com/cjres/article-abstract/5/1/149/326109>

**<https://www.nationalgeographic.com/news/2017/07/plastic-produced-recycling-waste-ocean-trash-debris-environment/>

The table clearly indicates that higher percentage of consumers were able to find the essential products from the local retail outlets.

The Indian market is swamped with both indigenous and foreign products. But consumers prefer to purchase foreign products presuming it to be of superior quality. In a few cases the Indian product is a better alternative but the imported brands attract the consumers.

As a step towards self-reliant India, the Indian government from the past few years commenced popularizing the local products and encouraging the people to use the same. The people are made to understand that our country is unable to afford expensive technology not only because of high price but due to the fact that it would result in loss of jobs as decreased human resource would be needed to run the company.

Day by day the behavior of consumers is changing and the people are preferring to purchase Indian products over foreign commodity. The online shopping too has changed the perception and buying habits of Indians and they now prefer to buy groceries too. The support given to indigenous brands and companies have boosted sales of Indian companies and driven them to perform better. They are invigorated to improvise as the market is supporting them. Therefore, a good number of startups and entrepreneurs are motivated as they know that demand for home based and indigenously made products has augmented.

Changing Perspective of Indian Consumers

The study conducted by Business Standard indicate that brand choices were dominated by local players in terms of number of brands available and number of times they were selected. In China, local brands comprise 75% of shopper decisions followed by Indonesia (61%) and India (57%).**

The major reasons behind change in the perception of Indian consumers are:-

- ✓ Developing liking towards local tastes and local fare
- ✓ A U-turn in favour of culture, local ethos, Ayurveda, yoga and context

- ✓ Augmentation in national pride and local choice
- ✓ Easy availability to local products
- ✓ Competitive pricing of local products

** https://www.business-standard.com/article/specials/local-vs-global-brands-for-india-from-india-116122801251_1.html

Role of Government Policies

The government in the year 2016 initiated the 'Make in India' campaign along with other initiatives in order to boost Indian products. It was a kind of Swadeshi movement that covered over 25 sectors of Indian economy and encouraged companies to produce goods in India and invest in manufacturing. With the advent of Covid-19 pandemic and anti-China movement of all the countries, the government of India initiated the 'Atmanirbhar Bharat Abhyan' (self-reliant India). This initiative was a step to reform the Indian economy from losses and hardship faced due to Coronavirus lockdown. Slogans like 'Vocal for Local' got popularized. It ignited the feeling of patriotism and helped to spread awareness among the people to purchase Indian goods as against the branded foreign products. The following initiatives have been taken by the Indian government for the consumer durable industry:*

- ✓ The Indian government has been encouraging to consumer durable brands in India to 'Make in India' thereby expecting they should be self-reliant for the future; consumer too is showing an affinity towards homegrown products
- ✓ The National Policy on Electronics 2019 is targeting production of one billion mobile handsets valued at US\$ 190 billion by 2025, out of which 600 million handsets valued at US\$ 100 billion are likely to be exported.
- ✓ The Government of India has allowed 100% Foreign Direct Investment (FDI) under the automatic route in Electronics Systems Design and Manufacturing sector. FDI into single brand retail has been increased from 51% to 100%; the government is planning to hike FDI limit in multi-brand retail to 51%.
- ✓ In September 2020, the Government of India planned to offer production-linked incentives worth Rs. 1.68 trillion (US\$ 23 billion) to companies such as consumer appliance, automobile and solar panel to attract companies to establish manufacturing plants in India.
- ✓ On November 11, 2020, Union Cabinet approved the Production-Linked Incentive (PLI) scheme in 10 key sectors (including electronics and white goods) to boost India's manufacturing capabilities, exports and promote the 'Atmanirbhar Bharat' initiative.
- ✓ Mobile phone exports in India are expected to reach a record of US\$ 1.5 billion in 2020, of which 98% are expected to be smartphones.
- ✓ The PLI scheme, which has been approved for 16 electronics firms, including 10 manufacturers of mobile handsets, would further improve India's role in the global mobile market and complement the goal of making the country a global mobile production hub for manufacturers.

* <https://www.ibef.org/industry/indian-consumer-market.aspx>

Recommendations - The Road Ahead

Due to the concerted efforts of Indian government and Indian manufacturers the Indian products are visible at national level and are positioned in such a manner that they can withstand the international competition. The announcement made by the Finance Minister, government of India, Ms. Nirmala Sitharaman regarding Rs. 3 lakh crore collateral-free loans for businesses and capital of Rs 50,000 crore being infused for the MSMEs would help them to expand. Prohibiting global tenders in government procurement up to the limit of Rs. 200 crores, is also an exceptional opportunity to boost local brands and stand at par with the global standards. The self-reliant movement is definitely favorable for local brands including consumer durables to demonstrate their goods and services and convince the citizens to buy locally. Increasing consumer loyalty and consumer satisfaction along with advertising and branding to appeal the local buyers has to become the priority for the Indian sellers. Digital branding which has the power of effective marketing can also help businesses to increase their reach and take lead. The Indian Consumer Durable Market can be taken as a role model that is experiencing a good growth rate and satisfying the needs of Indian population.

India's Consumer Market – Size and Projected Growth Category-Wise (in Rs. Billion, at 2000 prices)				
Category	Market size 2005	Market size 2025	Market growth	CAGR (%)
Transportation	2,788	13,754	10,965	8.3
Food, beverages, and tobacco	7,147	17,296	10,150	4.5
Health care	1,148	8,902	7,775	10.8
Personal products and services	1,274	7,424	6,150	9.2
Education and recreation	762	6,120	5,359	11.0
Housing and utilities	2,019	6,624	4,605	6.1
Communication	344	4,288	3,944	13.4
Apparel	931	3,267	2,336	6.5
Household products	484	1,828	1,344	6.9

Source: McKinsey Global Institute Report

Conclusion

Conclusion based on the finding suggest positive role played by the local products and consumer durables during lockdown. The use of local products is an important step towards self-reliant India. If the national businessmen take lockdown as a model and the government could formulate policies that would help in this direction, then they can work to the level of becoming globally competitive. The policies must be imposed at local level by local government. This will give all the benefits of buying local products to the citizens and strengthen the Indian economy. A well-designed agricultural market policy, regulatory policy, protection of local markets, promotional policy to shift to a supply that meets the local demand first needs are the major recommendations. The study arrives at the conclusion that if the consumers are satisfied with local products that were timely provided to them during the lockdown and that too at reasonable rate, this is the

perfect time to emphasize on local and regional markets, minimalize the use of external resources, upsurge internal dependence and reinforce local economic network.

References

- <https://brandequity.economictimes.indiatimes.com/news/marketing/thriving-during-the-lockdown-game-plan-of-small-local-indian-brands/75558342>
- <https://locus.sh/resources/bulletin/how-india-dealing-with-essential-deliveries-at-times-of-lockdown/>
- <https://www.unlockfood.ca/en/Articles/Food-Production/Benefits-of-Buying-Local-Food.aspx>
- <https://www.well.org/conscious-consumers/10-advantages-of-buying-local/>
- <https://arrowquip.com/blog/animal-science/top-benefits-buying-locally-grown-food>
- <https://www.tutor2u.net/business/reference/marketing-kinds-of-market>
- <http://www.businessdictionary.com/definition/local-market.html>
- https://www.researchgate.net/publication/292425966_International_Market_Entry_Decisions_The_Role_of_Local_Market_Factors
- https://www.researchgate.net/publication/322954767_The_role_of_local_governments_in_traditional_market_revitalization
- <https://www.semanticscholar.org/paper/Investigating-the-Role-of-Local-Market-and-on-Venkataraman-Chintagunta/72bab8f433432b652ae9a6c85fcc949ba28fc645>
- <https://vua.uniag.sk/sites/default/files/27-31.pdf>
- <https://brainly.in/question/10966230>
- <https://www.hindustantimes.com/brand-post/pm-modi-s-aatma-nirbhar-relief-package>
- <https://shimbi.in/blog/indian-products-vs-foreign-products.html>
- https://www.business-standard.com/article/specials/local-vs-global-brands-for-india-from-india-116122801251_1.html

SELF-RELIANT INDIA: AN OPPORTUNITY FOR GROWTH OF INDIAN INDUSTRIAL SECTOR

Dr. Mahesh Joshi

Asst. Professor, St. Paul Institute of Professional Studies, Indore

Dr. Vivek Kaushik

Head-Department of Management, St. Paul Institute of Professional Studies, Indore

Abstract

During Pandemic Indian Government rightly felt to become self-reliant and cater most of its need by producing, developing and manufacturing by its own along with development of infrastructure and technology which may support this movement. To not just let it be a thought, high level planning, massive efforts, all-around involvement and sufficient resources have to be provided. This paper qualitatively analyses and discusses the idea for self reliant India, initiatives there on and essentials factors to be considered for the success of the movement. Promptly it is found that to promote this campaign, a special economic package was released by the government, to benefit various segments including cottage industry, Micro, MSMEs, labourers, middle class, and industries etc. And this initiative will not only led India to become self sufficient but also keep its Industrial Sector to the high growth path.

Keywords: *Self-Reliant, Pandemic, Vocal for Local and Aatmanirbhar Bharat*

Introduction

When the world was suffering from a pandemic COVID-19, India realizes the need of becoming self-sufficient, as it is one of the largest populated country in the world and may face more challenges in coming times if remain depended on other countries for supply and support of essentials and advance technology. Looking forward, India wish to convert this crisis into an opportunity by becoming Aatmanirbhar or self-reliant. This drive as Self- Reliant India Movement was opined by Mr. Narendra Modi, Prime Minister of India, during his address to the nation on May 12, 2020.

Mainly five pillars of Aatmanirbhar Bharat were kept in focus as Economy, Infrastructure, System, Demography and Demand. And it was stressed on the fact that now it's time to become Vocal for our Local products and make them global. The substantial economic package was announced by the Govt. of India along with various packages released during the lockdown period comes to around Rs 20 lakh crore (US\$ 283.73 billion), that is approx. 10 per cent of India's GDP. It is expected to provide support and strength to various sections of the country and give a renewed boost to the development journey of the country in 2020. In order to prove the determination of a self-reliant India, Land, Labour, Liquidity and Laws have all been emphasized in this package. To boost the capacity of industries their classification were revised by govt. of India as under:

The definition of MSME was also revised by hiking the investment limit and an additional factor of turnover was introduced. Service sector will also be brought under MSME.

Revised MSME Classification: Composite Criteria- Investment and Annual Turnover**Existing and Revised Definition of MSMEs**

Existing MSME Classification			
Criteria : Investment in Plant & Machinery or Equipment			
Classification	Micro	Small	Medium
Mfg. Enterprises	Investment<Rs. 25 lac	Investment<Rs. 5 cr.	Investment <Rs. 10 cr.
Services Enterprise	Investment<Rs. 10 lac	Investment<Rs. 2 cr.	Investment<Rs. 5 cr.
Revised MSME Classification			
Composite Criteria : Investment And Annual Turnover			
Classification	Micro	Small	Medium
Manufacturing & Services	Investment< Rs. 1 cr. and Turnover < Rs.5 cr.	Investment< Rs. 10 cr. and Turnover < Rs.50 cr.	Investment< Rs. 20 cr. and Turnover < Rs.100 cr.

Review of Literature

As per the coverage from the Invest India, National Investment Promotion and Facilitation Agency just after the announcement off self-reliant India movement, has given over view that **Atmanirbhar Bharat Abhiyaan** is the visualization of new India with the aim is to make the country and its citizens independent and self-reliant in all senses. Five pillars of Aatma Nirbhar Bharat were outlined. Finance Minister further announces Government Reforms across Seven Sectors under Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan.

Parag Naik, (2020) stated that chief economies, namely China, South Korea, Italy and USA among others have been hit hard by the pandemic. To manage the pandemic, governments across the globe including the Indian government, have announced lockdowns. In the coming days and quarters, these lockdowns will have a severe economic fall-out all around the world, and India too will be its part. Surey, this is clearly a threat, but he felt that it poses a unique opportunity for India, if we get our act together, think strategically and think out of the box.

Sunder, S. 2020 from his study revealed that the pandemic in 2020 has led to a new reflection on what it refers to be self-reliant in terms of our day-today practices. Nations too chase this logic in their own claims of self-reliance. His study discusses the propositions in these claims of self-reliance in the context of the nation.

Patel, B. 2021 in his research opined that the pandemic COVID-19 is having an exceptional impact on the economies around the globe and India is not an exception. In order to help the nation the government of India has made policy reforms and vital announcements with the aim to revive the economy. The idea focuses on reviving the economy, generating employment, promoting domestic production, supporting start-ups and budding enterprises, strengthening supply chains and empowering people. For the same, the government has presently announced a unique economic package worth Rs. Twenty lakh crore under the 'Aatmanirbhar Bharat Abhiyan'.

Objectives of the Study

- To discuss the dynamic factors for helping India becoming Self-reliant.
- To study the innovations and widespread participation by the MSME and startup in escalating the growth of Indian Industrial Sector.

Research Methodology

The study is qualitative and descriptive in nature and has considers the facts of the available literature and current news/information. The information related to the self-reliant India movement and economic reforms announced by the govt. were recorded from the authentic sources and is utilized for the discussion in the research paper. The dynamic factors that can help India becoming self-reliant India included as the part of discussion. The data was collected through various Websites, articles published in Journals, News-papers and etc. which further helped in the interpretation, discussion and suggestions.

Five pillars of making India self-reliant

Economy: We have to bring an economy that doesn't fetch incremental change but fast and multifold jump.

Infrastructure: We require an infrastructure which can become the distinctiveness of modern India.

System: A system that doesn't follow norms of the earlier century. It should be able to accomplish our 21st century dreams and be technology driven.

Vibrant Democracy: It is our strong point; it is the foundation of energy for our dream to make India self-reliant.

Demand: The demand-supply chain is our strength we should use it to its full potential.

Dynamic Factors that can help India become self-reliant

Here are a few factors that can help India becoming a self-reliant nation:

- **Social Factors** -With a great pool of highly educated and ambitious young people, India has an advantage in the mushrooming number of start-ups and independent enterprises promoting native talent. Government schemes facilitate the youth from rural India to locked industry-relevant skill training and moving to bigger cities for job opportunities or establishing their own business. India has numerous opportunities and abundant resources. collective with the high level of skills, it's one of the important parameter which has made India the IT core of the world.

- **Structural Factors**- India possess of strong technical capabilities that are backed by top-notch educational institutes that work towards educating the youth of India. The govt. has regulated a New Education Policy to meet the varying requirements of worth education, now inclusion of research further aims to make India a knowledge superpower. There is a new emphasis on vocational training as well, further rising the talent pool. The Production Linked Incentive (PLI) Scheme introduced by the government focuses on enhancing India's manufacturing potential and enhancing exports.

- **Economic Factors**- The 'Make in India' promotion is playing a significant role in boosting the household manufacturing industries and reducing the dependence on imports. The attainment of the Personal Protective Equipment (PPE) manufacturing units establishing a new market expected to be worth at least Rs. 10,000 crore in just two months is a commendable example of the Make in India success story making it a self-reliant nation.

Role of Innovations in a Self-Reliant India and Generating wide Sectorial Opportunities

COVID-19 is having an exceptional impact on the economy, disturbing various sectors and business units. To help the economy to improve, strengthen supply chains across industries, and promote domestic production, the government has announced substantial economic package under the Aatmnirbhar Bharat Abhiyan. The allocated fund targets a wide array of sectors, a few key ones especially lend themselves to innovations and broad participation by the MSME and startup ecosystem of the country and thus paving the way for the growth of Industrial Sector in India.

• **Healthcare:** COVID-19 has aware India to the fact that domestic innovators can develop high quality healthcare solutions at par with global competitors and are more adoptable for local conditions and are significantly more affordable. With this to accomplish a countrywide demand for high quality and inexpensive healthcare solutions spanning Diagnostics/ Tests, Personnel Protective Equipment, Critical Care Equipment/ Ventilators, and Recuperative/ Assistive devices effectively to fight the pandemic and prepare high class infrastructure for future growing need.

• **Agriculture/ Food Processing:** A major proportion of the Indian population is dependent on agriculture, who are small and medium farmers. There is incredible potential for agri-tech startups to augment rural livelihoods and reduce costs associated with climatic uncertainties and traditional farming practices. To enable this, financial credits/ concessional loans have been provided as a part of Aatma Nirbhar Bharat Abhiyan. But, breakthroughs are needed in areas of logistics and digital access & payments to enable widespread affluence. Thus, there is wide scope for industrialist in production, distribution, and management of food i.e., the complete agricultural value chain.

• **Education:** The pandemic has effected educational institutions to suspend attendance, delay examinations and swiftly identify online learning apparatus since students are constrained to their homes. To enable innovation, the National Education Policy is declared to be tailored to be more technology oriented. The concentration on virtual education creates opportunities for AR/VR for customized learning, systems for taking remote exams, innovative apparatus for attendance monitoring, fun and adaptive learning, reasonable cost hardware for distance learning, emotional health support for teachers and students, and up-gradation of tutors' skills to adapt to digital education. Thus, this not only ppin-point the role of telecom services in the education sector but also underlines the most crucial sector for India– Infrastructure.

• **Infrastructure Development:** To attain the target of \$ 5 Trillion economy by year 2025, becoming self-sufficient, holding global manufacturing hub, growth of infrastructure is the key. The NIP, (National Infrastructure Pipeline) is a major step with investments over INR 100 lakh crore to be made by the government to construct world-class infrastructural facilities. With 65 per cent of India's population residing in rural areas, rural infrastructure needs to be upgraded to ensure basic amenities to rural population. Innovation will have a major role in accelerating India's growth story and huge opportunities for all the segments of Industries as the allocation

of the relief fund for an Aatma Nirbhar Bharat, creates opportunities for innovative disruptions across sectors, to help fast-track the creation of a resilient, self-sufficient 'New India'.

Conclusion & Recommendation

The government's latest reforms such as permitting private companies in predominant sectors, agriculture reforms, labour reforms and commercial mining of coals, act as strong pillars for the growth of the Indian economy. The world would benefit greatly from India's self-reliance campaign as was shown recently India's exports of two made-in India Covid-19 vaccines to a number of countries. A step ahead towards self-reliant capabilities in fields like artificial intelligence, automation, Robotics, electric and fuel cell vehicles, solar cells and modules, electricity storage systems, etc. can add up to more Self-reliant India stories. Now, we should not rely more on MNCs to invest but, the government should concentrate on making policies that encourages local SMEs and MSMEs to slope up investments. The government must prepare and motivate large Indian private companies to work with domestic MSMEs who can produce globally competitive products and promote a local economically advanced system. Instead of deploying money on loss making PSUs, the government must divest and that fund should direct towards supporting Next-Gen Indian companies those are the capability captures the market.

References:

- Rajan, R. S., & Sen, R. (2002). *A decade of trade reforms in India*. *World Economics*, 3(4), 87-100.
- Abrol, D. (2010). *Policies for Self-reliant Development: Lessons from India*. *History and Sociology of South Asia*, 4(1), 41-73.
- Kaur, R. (2019). *Revivifying manufacturing sector through make in India*. *Ijrar-International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR)*, 6(3), 364-374.
- Sunder, S. (2020). *Self-reliant India: self of a nation or a national self?*. *Journal of Social and Economic Development*, 1-9.
- Chadha, R. (2020). *Skewed critical minerals global supply chains post COVID-19: Reforms for making India self-reliant*.
- O'Connor, C. H., Mazzei, M., & Baker, R. (2020). *Selfreliant groups from India to Scotland: lessons from south to north*. *Community Development Journal*, 55(2), 277-294.
- Patel, B. (2021). *A Study on Dynamic Factors Affecting of " Self-Reliant India " (No. 5500)*. *EasyChair*.
- Subrahmanyam, K. (2000). *Self- reliant defence and Indian industry*. *Strategic Analysis*, 24(7), 1221-1234.
- <https://www.investindia.gov.in/team-india-blogs/innovations-self-reliant-india>
- <https://government.economictimes.indiatimes.com/news/economy/post-covid-19-world-opportunity-for-india-to-become-self-reliant/76337785>
- <https://www.ibef.org/blogs/self-reliant-india-movement-an-opportunity>
- <https://www.investindia.gov.in/atmanirbhar-bharat-abhiyaan>
- <https://indianexpress.com/article/opinion/columns/aatmanirbhar-bharat-india-gdp-7049688/>
- <https://www.indemb-oman.gov.in/docs/15977287161.%20English%20-%20Aatmanirbhar%20Bharat.pdf>
- <https://www.thehindu.com/news/national/at-core-of-atmanirbhar-bharat-is-to-create-wealth-values-for-humanity-pm/article34042485.ece>
- <https://www.cnbcvtv18.com/economy/defining-factors-that-can-help-india-become-self-reliant-7799121.htm>

SELF-RELIANT INDIA AND WOMEN EMPOWERMENT

Amardeep Kaur

Assistant Professor (Pedagogy of commerce), Mail id: amardeep2629@gmail.com

Contact no. 8847663202

Abstract

When PM announced that Aatmanirbhar Bharat (Self Reliant India) is the need of an hour and steps being taken in this direction for better India. Then I think how can we make self-reliant India without empower the women. It is the need of the hour to take steps for the self-reliant India and it is impossible without the women empowerment. Women development or women empowerment will cover the way for self-reliant Bharat in a real sense. We cannot forget that development of Indian population mostly depends on the development of women. The elasticity, desire and promise for family, society and country are shown at different periods of time for different sections, like to save the dignity of women, freedom fight, elevating education, economic authorization, art, literature and culture, sports, medicine, science and technology, research and development, rural and urban area development, environment management, the spiritual development of individual and society, administration and civil services, leadership, political movement, social media & journalism and fighting against troubles in the society.

Key words: self-reliant, women development, society, women empowerment etc.

Self-reliant

Self-reliance is one's own ability, capacity and capability to depend on himself to get work done and to meet his/her own needs. It is to manage one's own problems independently. It is a type of judgment or resources; independence. Self-reliance is trusting one's own abilities to grow through the trials of life on the back of own resourcefulness. It refers to her own ability to deliver for herself without the need for outside help. Having confidence in and exercising one's own powers or judgment (Merriam Webster Dictionary). Not needing help or support from other people. (Cambridge dictionary)

How to be Self-Reliant

Whether a person wants to change self-reliance himself or like to help his child on their own ride of development. Following are some guidelines for being self-reliant.

1. Accepting ourself and be your own greatest friend: - Learning ourself and appreciating our own strengths is very imperative in being able to support ourself as go through our life. A human being should know about his/her strengths and weaknesses. It is not important to put yourself down or disrupt your own efforts.

2. Internal assurance: - We feel happy when we have compliments, praises and encouragement from others. If we are not receiving these compliments, then we can feel vulnerable. Sometimes we feel sad and helpless. Being a self-reliant person, it involves the ability to feel confident in himself.

3. Decision making power: - When we are self-reliant then we can take decisions. Decision making power makes us confident and responsible. It is most important power to take initiatives regarding our life family life and society.

4. Diagnose and accomplish dependence: - To become aware of when you tend to turn to others is a part of self-knowledge. We may know that we turn to others for certain things, but

sometimes this means we are missing out on a chance to build up our own confidence. Setting goals and achieving them your own way not only gives you a sense of accomplishment and reward but greater belief in your own judgment.

5. Accept yourself: - Self-acceptance is most important. Instead of looking to others for approval. It is ok to give approval to yourself. Getting others' receiving is yet another way that we practice dependence on others and it can be a prevalent, hard-to-shake habits.

Our dream of self-reliant India cannot be achieved without the women empowerment. When a woman get education then she can teach her whole family and grandchildren also. She can make development in the whole society.

Women empowerment

Dr. Bhim Rao Ambedkar said, "I measure the progress of a community by the degree of progress which women have achieved." By this thought of Dr. Ambedkar, tell us everything about the women empowerment. We cannot make self-reliant India without the empowerment of women. Women Empowerment for Self-Reliant India can work on group approach. Women face many social hindrances, moreover they have a few admittances in financial organizations. But women can keep influence in the society and country as well. The loan program helps them to come out from the bondage of the society and helps them to live in the society with pride. The objective is that the women will become empowered, free from mistreatment and self-reliant through Women Empowerment for Self-reliant program for socio-economic renovation.

Review of the related literature

Lalita (2006) revealed the importance of self-help groups, their delivery mechanisms and the problems faced. She found that there are two major factors that are threatening sustainability: harm to credit discipline because of high interest rates and political reactions to incidents of force.

Swain (2007) revealed that true women empowerment takes place when women challenge the existing norms and culture, to effectively improve their well-being. Based on this conceptual framework the results of the Focus Group Discussions (FGD) and interviews analyse the activities through which the Self -Help Groups impact the lives of women in India. It is argued that only a fraction of these activities is truly empowering for the participating women, however, drawing inference from the household data, preliminary results indicate that SHGs could be leading to empowerment of women.

Aparna (2011) in her paper makes an attempt to understand the impact of SHGs on women empowerment. The study focuses on examine the role of certain factors in affecting the empowerment.

Kamini (2012) discusses a study on the empowerment of urban women in Coimbatore, India, through self-help groups (SHGs). The study covers the material, cognitive, social and relational dimensions of empowerment. It was found that the participation of women in SHGs has enabled them to address problems such as lack of drinking water and electricity, access to health services and children's education. The United Nations was commended for its efforts to promote gender equality in India.

Yadav (2013) found that women empowerment `through Self-Help-Groups of Nagthane village. The primary data has been collected through questionnaire instruments and secondary data

consists of books, journals and websites. Thus, the paper emphasizes that the SHGs are the effective instruments of women empowerment, and to make suggestions for well-functioning of SHGs of women in general and Nagthane village. It is found that income of the women has been increased after joining the SHGs. So that monthly household expenditure also has been raised considerable level. But the savings are increasing at slow rate, because the incremental expenses are higher. Mostly they are costs for present feeding.

Paltasingh (2014) found that the SHG-bank linkage and blockages in the application of such creativities. Policy measures have been recommended in the concluding section that can contribute to women's empowerment.

Selvakumar (2015) revealed that women empowerment through self-help groups in Krishnagiri district of Tamil Nadu. The information required for the study has been collected from both the primary and secondary sources A multistage random sampling method has been followed. Average and percentage scrutiny was supported out to draw a meaningful clarification of the results. Ranking technique by Garret was used to find out the reasons for joining the Self-help group. Factor analysis was used to measure and determine the relationship between the observed variables. The results of the study revealed that the self-help groups have greater impact on both economic and social aspects of the beneficiaries.

Objectives of the study

1. To know the level of self-reliant with respect to female
2. To study the relationship between self-reliant and women empowerment.

Hypothesis of the study

1. There is a significant relationship between self-reliant and women empowerment of the government and private secondary school students.
2. There is significant relationship between the women empowerment of rural and urban areas.

Sample of the study

The population of the present study includes female students of 10th class of government and private secondary schools of district Gurdaspur, Punjab. randomized sampling technique was used to draw the sample. Sample consisted of 100 female students of 50 rural and 50 urban areas and then divide the sample into 25 government and 25 private school female students.

Methodology

A descriptive cross-sectional design was used to detect the self-reliant and women empowerment.

Tools used

1. Self-reliant questionnaire prepared by the investigator
2. Women empowerment scale by Sisodia and Singh

Analysis and Interpretation

1. There is a significant relationship between self-reliant and women empowerment of the government and private secondary school.
2. There is a significant relationship between the women empowerment of rural and urban areas.

Table 1.

Sr. No.	Variable	correlation	Significance level
1	Self-reliant	0.0149	Not Significant
2	women empowerment	0.158	Significant

1. From the result of table no.1. It reveals that there is not significant relationship between self-reliant and women. So, the hypothesis is to be rejected.
2. There is a significant relationship between the women empowerment of rural and urban areas. So, the hypothesis is selected.

References

- Baumeister, R. F. (1987). *How the self became a problem: A psychological review of historical research. Journal of personality and social psychology*, 52(1), 163-176.
- Díaz, E. C., & González, J. C. S. (2012). *The roots of positive psychology. Papeles del psicólogo*, 33(3), 172-182.
- Emerson, E. W. (2013). *The Complete Works of Ralph Waldo Emerson (Vol. 11)*. Read Books Ltd.
- Festinger, L. (1957). *A Theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Festinger, L. (1959). *Some attitudinal consequences of forced decisions. Acta Psychologica*, 15, 389-390.
- Goodman, R. (2003). *Transcendentalism*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/transcendentalism/>.
- Grusin, R. A. (1991). *Transcendentalist hermeneutics: institutional authority and the higher criticism of the Bible*. Duke University Press.
- Internet Encyclopaedia of Philosophy (IEP). (2019). *Ralph Waldo Emerson (1803—1882)*. Retrieved from <https://www.iep.utm.edu/emerson/>
- Locke, E. A., & Latham, G. P. (1990). *A theory of goal setting & task performance*. Prentice-Hall, Inc.
- Kant, I. (1949). *Critique of practical reason, and other writings in moral philosophy*.
- Kloppers, M. (2019). *Steps to Self-Reliance*. Retrieved from <https://www.mentalhelp.net/blogs/steps-to-self-reliance/>.
- McClelland, M. (2011). *Emerson and the voice of the child*. PhD Thesis, Washington University in St Louis. Retrieved from <https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1613&context=etd>.
- NICurriculum.org. (n.d.). *Northern Ireland Curriculum: Getting to Know Me*. Retrieved from http://www.nicurriculum.org.uk/docs/key_stages_1_and_2/areas_of_learning/pdmu/livinglearn ingtogether/year3/yr3_unit1.pdf
- NIDirect.gov.uk. (2019). *How play helps children's development*. Retrieved from <https://www.nidirect.gov.uk/articles/how-play-helps-childrens-development>.
- Pearson Clinical. (2019). *Identify and manage behavioral and emotional strengths and weaknesses with the BASC™-3*. Retrieved from <https://www.pearsonclinical.com/education/landing/basc-3.html>.
- Reynolds, C. R. & Kamphaus, R.W. (2015). *Behavior Assessment System for Children, Third Edition (BASC™-3) BASC-3 Self-Report of Personality – College Interpretive Summary Report*. Retrieved from <https://images.pearsonclinical.com/images/assets/basc-3/BASC-3-Sample-Report-College.pdf>.
- Sacks, K. S. (2003). *Understanding Emerson: "The American Scholar" and His Struggle for Self-Reliance*. Princeton: Princeton University Press.
- Sandoval, J., & Echandia, A. (1994). *Behavior assessment system for children. Journal of School Psychology*, 32(4), 419-425.
- Taylor, J. (2018). *Raise Self-Reliant Children*. Retrieved from <https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-power-prime/201809/raise-self-reliant-children>.
- Tomlin, C.R. (2008). *10 Ways to Create Self-Reliant Learners*. Retrieved from http://www.earlychildhoodnews.com/earlychildhood/article_view.aspx?ArticleID=503
- Ulstad, K., Owen, G., and Mortenson, R. (2008). *The Self-Reliance Achievement Scale (SRAS)*. Retrieved from https://www.wilder.org/sites/default/files/imports/SRAS_Statewide_3-08.pdf
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Warburton, G. (2016). *Ask More, Tell Less: A Practical Guide for Helping Children Achieve Self-Reliance*. Denver, Colorado: Outskirts Press.

भारतातील कोवीड-१९ च्या काळातील स्थलांतरण

प्रा. डॉ. रवी एस. सोरते

श्री पंढरिनाथ महाविद्यालय, नरखेड.

सारांश

२०१९-२० मधील वृहान येथील कोरोनावायरसच्या उद्रेकाला औपचारिकपणे नोवेल कोरोनावायरसचा उद्रेक असेही म्हटल्या जाते. ब्वाअपक.१९ हा रोग मुख्यतः चीन मधून निर्माण होऊन सुरुवातीच्या काळात जगातल्या २७ देशात तो खूप जोमाने पसरला. २०१९ मध्ये डिसेंबर च्या सुरुवातीस चीनच्या हुबेई प्रांताची राजधानी वृहानमध्ये हा कोरोनावायरस आढळून आला ज्याचे नाव ब्वाअपक.१९ असे ठेवण्यात आले. सुरुवातीला ४१ लोकांना त्याची लागण झाली होती. त्यावेळेस स्पष्ट कारण न समजल्याने त्यांना निमोनिया झाला आहे असे वाटून त्यांच्यावर उपचार करण्यात आले. हा विषाणू अल्पशा कालावधीतच जवळपास ११७ देशांमध्ये फार झपाट्याने पसरला, वर्तमान काळात जगातल्या प्रत्येक देशांमध्ये कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव दिसून येतो.

वास्तव्याचे एक ठिकाण सोडून मानव दीर्घकाल वास्तव्याच्या हेतूने दुसऱ्या ठिकाणी जाण्याच्या प्रक्रियेला 'मानवाचे स्थलांतर' (Human Migration) असे म्हणतात. व्यवसायाच्या निमित्ताने गावोगाव फिरणे, विद्यामार्जनासाठी परदेशात काही काळ राहणे, उपनगरातून शहराच्या मुख्य भागात रोज नोकरी व्यवसायासाठी जाणे या हालचालींना स्थलांतर म्हणता येणार नाही. 'दीर्घकाळ वास्तव्य' ठरविण्यासाठी किमान एक वर्षाची मर्यादा बहुतेक सर्व देशांमध्ये मानली जाते.

स्थलांतर म्हणजे काय? भारताच्या संदर्भात विचार केल्यास असे दिसून येते की शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागातील लोकांमध्येच स्थलांतराचे प्रमाण जास्त असते. स्थलांतर करतांना लोक मुख्यत्वे आपल्या मूळ वास्तव्याच्या ठिकाणापासून अनेक कारणांसाठी दुसऱ्या ठिकाणी जात असतात पूर्वीच्या काळी लोक मुख्यत्वे अन्नधान्याच्या शोधात स्थलांतर करीत होते परंतु, वर्तमान काळात लोक शिक्षण, नोकरी व व्यवसायासाठी स्थलांतर करताना दिसून येतात. स्थलांतर करतांना लोक मुख्यत्वे ज्या ठिकाणी जायचे आहे त्या ठिकाणची अगोदर माहिती घेत असत व नंतरच स्थलांतर करताना दिसून येते.

प्रस्तावना :

मानव पृथ्वीतलावर अस्तित्वात आल्यापासून तो आपल्या गरजांचे निराकरण व सुरक्षित निवारा शोधण्याच्या उद्दिष्टाने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी फिरत होता. मानवाची विकसित अवस्था म्हणजे भटकं जीवन जगणे सोडून स्थिर जीवन जगण्याचा प्रारंभ करणे होय. परिणामी सुरक्षा व सत्तेचा आकर्षणामुळे सुरक्षित ठिकाणी स्थलांतरण केल्या जाते. लहान गावातून मोठ्या गावाकडे किंवा लहान ठिकाणाहून मोठ्या ठिकाणाकडे अधिक सोयीसुविधा, रोजगार, दळणवळणाच्या सोयी उपलब्ध असल्यामुळे अशा ठिकाणी नेहमी स्थलांतरण घडून येत असते.

जनगणनेमध्ये स्थलांतर जन्माच्या ठिकाणानुसार स्थलांतर व मागील वास्तव्याच्या ठिकाणानुसार स्थलांतर अशा दोन प्रकारच्या स्थितीनुसार गणले जाते. एखाद्या व्यक्तीची गणना त्याच्या / तिच्या जन्म ठिकाणापेक्षा म्हणजेच जन्म गांव किंवा शहर यापेक्षा वेगळ्या जागी होते तेव्हा त्या व्यक्तीस जन्माच्या ठिकाणानुसार स्थलांतरित मानले जाते. एखाद्या व्यक्तीची गणना त्याच्या / तिच्या मागील वास्तव्याच्या ठिकाणापेक्षा वेगळ्या ठिकाणी होते तेव्हा त्या व्यक्तीस मागील वास्तव्याच्या ठिकाणानुसार स्थलांतरित मानले जाते. जनगणनेत स्थलांतराबाबतच्या कारणांची सुध्दा नोंद घेण्यात येते. कामकाज, रोजगार, व्यवसाय, शिक्षण, विवाह, जन्मानंतर स्थान बदल, कुटुंबासमवेत स्थान बदल आणि इतर याप्रमाणे मागील वास्तव्याच्या ठिकाणानुसार स्थलांतराबाबतच्या कारणांचे वर्गीकरण करण्यात आले. जनगणना २०११ नुसार मागील वास्तव्याच्या ठिकाणानुसार राज्यात ५.७४ कोटी व्यक्ती स्थलांतरित असल्याचे दिसून आले. एकूण स्थलांतरित व्यक्तींमध्ये पुरुषांचे प्रमाण ४२.२ टक्के, तर स्त्रियांचे प्रमाण ५७.८ टक्के होते. सामान्यतः जन्माचे ठिकाण व वास्तव्याच्या ठिकाणाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या दर्जाशी संबंधित स्थलांतराचे वेगवेगळे प्रवाह असतात. राज्यात एकूण स्थलांतरितापैकी (वर्गीकरण करता न येणारे वगळून) ३७.४ टक्के व्यक्तींनी ग्रामीण

भागातून ग्रामीण भागात, ७.५ टक्के व्यक्तींनी नागरी भागातून ग्रामीण भागात स्थलांतर केले तर २२.६ टक्के व्यक्तींनी ग्रामीण भागातून नागरी भागात व २२.२ टक्के व्यक्तींनी नागरी भागातून नागरी भागात स्थलांतर केले आहे. स्थलांतरामध्ये विवाहपश्चात वास्तव्याच्या ठिकाणात झालेल्या बदलामुळे स्त्रियांच्या स्थलांतराचे प्रमाण लक्षणीय आहे. विवाह, जन्मानंतर स्थान बदल, कुटुंबासमवेत स्थान बदल ही स्थलांतरांची कारणे वगळून स्थलांतराच्या प्रमुख कारणांमध्ये कामकाजधोजगार याकरिता स्थलांतराचे प्रमाण ३७.१ टक्के, शिक्षणाकरिता ३.६ टक्के, व्यवसायाकरिता १.८ टक्के, तर इतर कारणांकरिता स्थलांतराचे प्रमाण ५७.५ टक्के होते.

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास, स्थलांतर प्रक्रियेमध्ये प्रामुख्याने आपल्या मूळ वास्तव्य ठिकाणापासून अनेक कारणांसाठी दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन वास्तव्य करणे होय. पूर्वीच्या काळी व्यक्ती पोटापाण्यासाठी भटकंती करून स्थलांतर करित असत, परंतु वर्तमानकाळात शिक्षण, आरोग्याच्या सोयी, रोजगार व नोकरी आणि व्यवसाय इत्यादी कारणांकरिता ठिकठिकाणी स्थलांतरित होत आहेत.

व्याख्या :

प्रा. हॉले यांच्या मतानुसार, “व्यक्ती एका ठिकाणावरून दुसऱ्या सुरक्षित ठिकाणी जाऊन अल्पकाळ, दीर्घकाळ व कायमचे वास्तव्य करतात त्यास स्थलांतर असे म्हणतात”.

डॉ. एस. सी. दुबे यांच्या मतानुसार, “स्थलांतर ही सामाजिक परिवर्तनाची अशी प्रक्रिया आहे की ज्याद्वारे लोकसंख्येचे अंतर्गमन व बर्हिगमन होते.”

२०२० मधील महाराष्ट्रातील कोरोनाविषाणूचा उद्रेक :

९ मार्च २०२० रोजी महाराष्ट्रात कोरोनाविषाणूने आगमन केले. ९ मार्चला महाराष्ट्रात कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे होणाऱ्या साथीच्या आजाराची पहिली नोंद झाली तर १७ मार्च २०२० मध्ये महाराष्ट्रात पहिल्या कोरोना बाधित व्यक्तीच्या मृत्यूची नोंद झाली. सध्याच्या परिस्थितीत महाराष्ट्र हे भारत देशातील कोरोनाचा सर्वाधिक प्रभाव असलेले राज्य असून, राज्यामध्ये ०३ मे २०२० पर्यंत १२९७४ जणांना कोरोनाविषाणूची लागण झाली. त्यापैकी ५४८ व्यक्तींना आपले प्राण गमवावे लागले, तर २११५ व्यक्ती पूर्णपणे बरी झालेली आहेत. १४ एप्रिलच्या आकडेवारीनुसार भारतातील एकूण रुग्णांपैकी एकट्या महाराष्ट्रात २३: रुग्ण असून एकूण मृत्यू पैकी ४६: मृत्यू महाराष्ट्रात झालेला दिसून येतो.

कोरोनाची संक्षिप्त आकडेवारी

(दिनांक : २१ सप्टेंबर, २०२० नुसार)			
Location	Total Cases	Recovered	Deaths
World	3,10,33,397	21256938	960736
India	54,87,580	4396399	87882
Maharashtra	11,88,015	857933	32216
(दिनांक : ११ एप्रिल, २०२१ नुसार)			
World	13,59,95,243	109337122	2939080
India	1,33,58,805	12081443	169275
Maharashtra	33,43,951	2748153	57638

देशातील कोरोना विषाणूवरिल उपाय योजनेचा एक भाग म्हणून काही अभूतपूर्व निर्णय घेण्यात आले. ११ मार्च, २०२० पासून राज्यातील प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या सर्व बससेवा अनिश्चित काळासाठी बंद करण्यात आल्या. १३ मार्च पासून महाराष्ट्र सरकारने कोरोनाविषाणूचा उद्रेक पाहता महाराष्ट्रात महामारी रोग अधिनियम १८९७ लागू

करण्यात आला. २२ मार्च पासून वाहतूक करणाऱ्या सर्व आंतरराष्ट्रीय विमानसेवा, रेल्वे आणि लोकल सेवा पूर्णपणे बंद करण्यात आल्या. कोरोनाचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी बरेच कर्तव्यदक्ष लोक अहोरात्र आपल्या जीवाची परवा न करता सेवा देत आहेत. त्यांच्याकरिता २२ मार्चला एक दिवसाचा 'जनता कर्फ्यु' पाळण्याचे आवाहन नागरिकांना केले होते. या लोकांप्रती सामाजिक कृतज्ञता म्हणून टाळ्या/थाळ्या/शंख इत्यादी आपल्या गॅलरीमधून किंवा घरातून वाजवून या सर्व लोकांचे आभार पंतप्रधानांनी व जनतेनी व्यक्त केले. तसेच जमावबंदीचा निर्णय घेण्यात आला जमावबंदीने फरक पडत नसल्याचे पाहून संपूर्ण भारतात व राज्यात संचारबंदी लागू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. २४ मार्चला रात्री ८.०० वाजताच्या सुमारास देशाला संबोधित करताना २१ दिवसांच्या संचारबंदीची घोषणा पंतप्रधानांनी केली. त्यानंतर वेळोवेळी पंतप्रधानांनी जनतेच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने संचारबंदी लागू करून देशात एकूण ६८ दिवसांचा लॉकडाउन पूर्ण केला.

Nationwide Lockdown Period

Phase	Period	Days
Phase – 1	25 March to 14 April, 2020	21
Phase – 2	15 April to 03 May, 2020	19
Phase – 3	04 May to 17 May, 2020	14
Phase – 4	18 May to 31 May, 2020	14

अशा अवघड परिस्थितीमध्ये सर्वांनी एकत्र येऊन कोरोनाच्या विरुद्ध लढने आवश्यक होते.

एक व र्ण पूर्ण होऊनही वर्तमान काळात संपूर्ण जगाला कोरोनाविषाणूने आपल्या जाळ्यात घेतले असून त्याचा प्रभाव कमी झाला नाही, तसेच त्याची लक्षणे व बचावाच्या पद्धतीवरून सर्वत्र चर्चा आणि वादविवाद सुरु आहे. साथीच्या प्रकारातील या विषाणूचा प्रादुर्भाव जगभरातील अनेक श्रीमंतापासून ते गरीबापर्यंत होत आहे. जोपर्यंत या विषाणूचे स्वरूप, प्रसार आणि व्याप्ती याचा ताळेबंद घालण्याच्या आतच या विषाणूने मोठ्या प्रमाणात पसरायला सुरुवात केली. आज शास्त्रज्ञांना या आजारावर लस बनवण्यात यश आले असले तरी ती लस कितपत प्रभावी ठरणार यावर सगळ्यांचे लक्ष लागलेले आहे. रशियाने कोरोना विषाणू वरील लस तयार केली असली तरी त्याचा प्रभाव कितपत आहे हे निश्चित झालेले नाही. त्यामुळे संपूर्ण जगात या लसी संदर्भात मोठ्याप्रमाणात भ्रम निर्माण झालेला आहे. याबरोबरच अनेक देशांनी लस निर्मातीच्या संदर्भात यश संपादन केले असले तरी त्या लसी संदर्भात यशस्वीता स्विकार्य झालेली नाही. भारताचे देखील लस निर्माती करिता युध्दस्तरावर प्रयत्न सुरु होते व आज तीन लसी मोठ्या प्रमाणात जनतेला देण्यात येत आहेत. सध्याच्या काळात जगामध्ये अमेरिका व ब्राझील नंतर भारताचा कोरोना विषाणूच्या संदर्भात तिसरा क्रमांक येतो. त्यामुळे भारताला अतिशय जागृत राहून काम करणे महत्त्वाचे आहेत. अन्यथा भारतात कोरोनाविषाणूचे सर्वाधिक पेशंट लवकरच दिसून येईल यासाठी संपूर्ण जनतेने सहकार्य करून सरकारने योग्य पावले उचलणे आवश्यक आहे. आज भारतात कोरोनाविषाणूची दूसरी लाट आली असून तीचे स्वरूप भयंकर आहे. महारा ट्रात कोरोना विषाणूची दूसरी लाटीचे स्वरूप भयंकर असून खूप पेशंट दिसून येत आहे. भारतामध्ये सर्वात जास्त पेशंट हे महारा ट्रात राज्यात दिसून येत आहे. त्यामुळे महारा ट्राला सतर्कतेने राहुन लवकरात लवकर योग्य पाऊल उचलणे आवश्यक आहे.

स्थलांतरणाची प्रमुख लक्षणे :

स्थूलमानाने स्थलांतरणाची पुढील लक्षणे दिसून येतात.

(१) या प्रक्रियेत तरुण गटाचा सहभाग अधिक असतो. उदा., १९४० साली अमेरिकेत २५-४० वर्षे या वयोगटातील ४० टक्के लोक परदेशीय होते, तर एतद्देशीय केवळ २७ टक्के होते.

(२) स्थलांतरामध्ये पुरुषांचे प्रमाण अधिक असते. १८५०-१९२० या दरम्यानच्या स्थलांतरितांपैकी ६०-७० टक्के पुरुष होते.

(३) स्थलांतरितांमध्ये आर्थिक उत्पादन करण्याची क्षमता असणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आढळते. (४) बहुतांश स्थलांतरित हे तरुण वयोगटातील असल्याने ते ज्या देशातून स्थलांतर करतात त्या देशातील लोकसंख्येच्या वाढीचा वेग मंदावतो आणि अप्रवासी स्वीकारणाऱ्या देशातील लोकसंख्यावाढीचा वेग वाढतो. उत्प्रावासी देशांमध्ये लहान व वयस्कर गटाचे अधिक लोक राहिल्याने मृत्यूचे प्रमाण अधिक होते, तर अप्रवासी देशांमध्ये ते कमी होते.

(५) आंतरदेशीय तसेच देशांतर्गत स्थलांतरामुळे आर्थिक प्रगतीचा वेग वाढतो.

(६) दुसऱ्या महायुद्धानंतर स्थलांतरितांमध्ये शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ आणि कुशल कारागीर मोठ्या प्रमाणावर असल्याने अशा प्रकारची स्थलांतरे अप्रवासी देशांच्या आर्थिक प्रगतीस उपकारक ठरली, तर उत्प्रावासी देशांचे या बाबतीत नुकसान झाले.

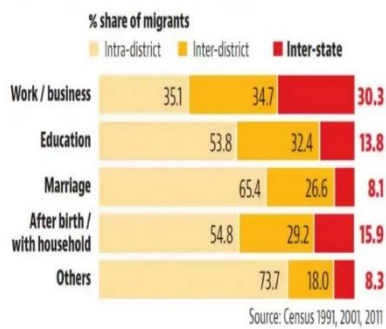
(७) स्थलांतरितांचे वास्तव्य बहुधा शहरी विभागात असल्याने त्यांच्या मुलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अधिक आढळते.

कोरोना काळातील स्थलांतर – एक नविन दृष्टीकोन :

कोरोनामुळे स्थलांतराच्या प्रश्नाला नव्या स्वरूपात आपल्यापुढे आणले आहे. आता तरी स्थलांतराच्या या प्रश्नाचा सरकारने गंभीरपणे विचार करणे आवश्यक आहे.

‘स्थलांतर’ हा मानवाच्या आजवरच्या इतिहासात कायमच महत्त्वाचा घटक राहिला आहे. आदिम काळापासून आजच्या कोरोना संकटापर्यंत मानव सतत एका ठिकाणहून दुसऱ्या ठिकाणी जात राहिला आहेत. कधी संकटापासून दूर जाण्यासाठी तर कधी पोटाची खळगी भरण्यासाठी. या स्थलांतर करणाऱ्या मानवाशी तेथील मूळच्या लोकांसोबत झालेल्या संघर्षाच्या आणि सहकार्याच्या कहाण्यांनी मानवाचा इतिहास भरलेला आहे. आज ऐकविसाव्या शतकात, वाढलेला प्रवासाचा वेग आणि संपर्काची क्रांती यामुळे या स्थलांतराचे नवेनवे पैलू सामोर येत आहेत. स्थलांतराचे हे गणित समजून घेतल्याशिवाय आता आपल्याला पुढे जाता येणे अशक्यच आहे. किमान भारताबाबत तरी याचा धोरणात्मक विचार करणे आपल्यासाठी वर्तमान काळात तातडीचे झाले आहे.

कोरोनाच्या संकटापासून वाचण्यासाठी आणि भविष्यातील आर्थिक मंदीच्या भीतीने आज लक्षावधी लोक मुंबई-दिल्लीसारख्या मेट्रो शहरातून आपल्या मूळ गावाकडे परत जातांना दिसून आले. वाहतुकीची तुटपुज्या व्यवस्थेमध्ये होत असलेल्या या स्थलांतराच्या कहाण्यांनी, काहीना थेट १९४७ च्या भारत-पाकिस्तान फाळणीच्या वेळी झालेल्या

ऐतिहासिक स्थलांतराची आठवण झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही. ही सारे माणसे अशी का सैरभैर होताहेत, याचा मुळापसून अभ्यास करणे वर्तमान परिस्थितीत खूप महत्त्वाचे ठरले आहे. स्थलांतरासारख्या माणु याच्या या मूलभूत व गंभीर प्रश्नाकडे राज्यकर्ते व धोरणकर्त्यांनी गंभीरपणे विचार करणे आवश्यक आहे. कोरोनासारखी परिस्थिती भवि यात पुन्हा केव्हाही निर्माण होऊ शकते यासाठी आपण पूर्णपणे सज्य असणे आवश्यक आहे. तेव्हाच अश्या आकस्मिक परिस्थितीला आपण सामोर जाऊ शकणार, यासाठी सरकारणे

योग्य नियोजन व धोरण राबविणे अत्यंत गरजेचे आहे.

REASONS FOR MIGRATION OF MIGRANTS BY LAST RESIDENCE						
WITH DURATION (0-9 YEARS) INDIA 2001						
Reason for Migrations	Number of Migrants			Percentage to Migrants		
	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females
Total migrants	98,301,342	32,896,986	65,404,356	100	100	100
Reason for migration : Work / Employment	14,446,224	12,373,333	2,072,891	14.7	37.6	3.2
Business	1,136,372	950,245	186,127	1.2	2.9	0.3
Education	2,915,189	2,038,675	876,514	3	6.2	1.3
Marriage	43,100,911	679,852	42,421,059	43.8	2.1	64.9
Moved after birth	6,577,380	3,428,673	3,148,707	6.7	10.4	4.8
Moved with households	20,608,105	8,262,143	12,345,962	21	25.1	18.9
Other	9,517,161	5,164,065	4,353,096	9.7	15.7	6.7
Source: Table D3, Census of India 2001						

२००१ ते २०११ या दहा वर्षांमध्ये भारताच्या लोकसंख्येतील प्रत्यक्ष वाढ घट्ट. १७.६४ टक्के, तर नैसर्गिक वाढ १४.७ टक्के होती. म्हणजेच देशामध्ये दहा वर्षांमध्ये २.६४ टक्के इतके स्थलांतर (उडपहतंजपवद) झाले. याचा ढोबळ अर्थ असा की स्थलांतर करणाऱ्या लोकांच्या देशापेक्षा भारतामध्ये रोजगाराच्या संधी जास्त आहेत. त्यांच्या देशापेक्षा भारताचा विकास सरस आहे. भारतातील शहरी बेरोजगारी २००९-१० मध्ये ३४ टक्के होती.

२००० ते २०२१ पर्यंतचा भारतातील स्थलांतराचा एक अंदाज

India - Historical Net Migration Rate Data		
Year	Net Migration Rate	Growth Rate
2021	-0.356	-3.52%
2020	-0.369	-3.66%
2019	-0.383	-3.28%
2018	-0.396	1.28%
2017	-0.391	1.56%
2016	-0.385	1.32%
2015	-0.38	1.60%
2014	-0.374	1.36%

2013	-0.369	-3.91%
2012	-0.384	-4.00%
2011	-0.4	-3.61%
2010	-0.415	-3.71%
2009	-0.431	-3.36%
2008	-0.446	4.94%
2007	-0.425	4.94%
2006	-0.405	5.47%
2005	-0.384	5.49%
2004	-0.364	6.12%
2003	-0.343	13.95%
2002	-0.301	15.77%
2001	-0.26	19.27%
2000	-0.218	23.16%

Source : Macrotrends

कोरोना काळात भारतातील स्थलांतरितांचे प्रश्न :

१८ डिसेंबर हा आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर दिन म्हणून घोषित केला आहे. ४ डिसेंबर २००० रोजी सर्वसाधारण सभागृहात (ळमदतंस ेमउइसल) जगातील मोठ्या संख्येने आणि स्थलांतरित लोकांची संख्या विचारात घेऊन १८ डिसेंबर आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर दिन जाहीर केला गेला. वर्तमान काळात जगात स्थलांतराचे प्रमाण मोठ्या संख्येने वाढले आहे. जीवनाविषयीची अनिश्चितता, काही देशांमधील आणीबाणी आणि गुंतागुंतीच्या समस्या या घटकांसह मिश्रित, आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरातील आव्हाने आणि अडचणींचा अनेक देशातील लोकांना त्रास सहन करावा लागतो. या प्रश्नांवर मार्ग काढण्यासाठी सामूहिक कृती आवश्यक आहे.

एकीकडे कोरोनाच्या काळात झालेली स्थलांतरे आपल्या देशातील समाजरचनेला आव्हान आणि नवा आकार देतील. मात्र त्याचवेळी दुसरीकडे किनारपट्टीला बसलेल्या दोन वादळांच्या तडाख्यानंतरही माणसे नव्या ठिकाणांचा शोध घेऊ लागली आहेत. या सान्या पार्श्वभूमीवर 'स्थलांतर' या मुद्द्याची व्याप्ती भारतापुरती तरी नव्याने समजून घेणे आवश्यक झाली आहे. त्यासाठी या विषयाचे अभ्यासक आणि राज्यकर्ते व धोरणकर्ते यांच्यात संवाद होणे महत्वाचे आहे.

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेचे प्रमुख गाय रायडर यांनी सांगितल्यानुसार, स्थलांतर हा मुद्दा समाजातील आर्थिक व्यवस्थेला गतिमानता देणारा आणि समाजातील विविध घटकांना उपजीविकेचे साधन मिळवून देणारा आहे. तरीही त्यामुळे निम्न-अतिनिम्न वर्गातील माणसांना एखाद्या जनावराप्रमाणे शोषण आणि अन्याय सहन करावा लागतो, ही देखील स्थलांतराची महत्वाची बाजू आहे. आजपर्यंत ही बाजू व्यवस्थेकडून नेहमीच दुर्लक्षित राहिली आहे.

कोरोनाच्या काळातील झालेली स्थलांतरे आणि त्या स्थलांतरप्रक्रियेत झालेल्या कामगारवर्गाच्या व त्यांच्या मुलाबाळांना भोगाव्या लागलेल्या हालअपेष्टा या वास्तवाला अधिक गडद करून गेल्या. या सान्यातून धडा घेऊन काही ठोस योजना आखणे आवश्यक आहे. त्यासाठी नागरिक-कामगारवर्ग-स्थलांतरित समूह आणि शिकून चांगली नोकरी करण्याचे स्वप्न पाहणारा युवावर्ग यांच्याशी संवाद साधणारी संवादकेंद्रे, समुपदेशन संस्था यांची तातडीची गरज आहे. यासोबतच अनौपचारिक नागरी अर्थव्यवस्थांना चालते ठेवणारी अनौपचारिक क्षेत्रे व उपजीविकेचे उद्योग

यांच्याकडे वळलेल्या निम्नमध्यमवर्गाच्या दृष्टीने काही परिणामकारक धोरणे राबवण्याची गरजदेखील आता अधिकाधिक अधोरेखित होऊ लागली आहे.

कोरोणाकाळातील टाळेबंदी :

कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर २५ मार्च, २०२० पासून भारतात टाळेबंदी जाहीर करण्यात आली. या काळात आवश्यक वस्तू व सेवांच्या निर्मिती आणि पुरवठ्यात योगदान नसलेल्या क्रियाकलाप पूर्णपणे किंवा अंशतः निलंबित करण्यात आले. प्रवासी गाड्या आणि उड्डाणे थांबविण्यात आली. टाळेबंदीच्या काळात परप्रांतीयांवर गंभीर परिणाम झाले. अनेक व्यक्तींना उद्योग बंद पडल्यामुळे नोकऱ्या गमवाव्या लागल्या आणि परत त्यांच्या मूळ ठिकाणी जाण्यामध्ये त्यांना वाहतूक थांबल्याने अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले. ९ जून रोजी सर्वोच्च न्यायालयाने केंद्र व राज्य सरकारांना उर्वरित अडकलेल्या प्रवाशांच्या वाहतुकीचे काम पूर्ण करण्याचे आणि परत आलेल्या परप्रांतीयांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी मदत, उपाययोजनांवर लक्ष केंद्रित करण्याचे निर्देश दिले.

उत्तरप्रदेशात सर्वाधिक (३२.४९ लाख) स्थलांतरित लोकसंख्या आढळली आहे. त्यानंतर बिहार (१५ लाख) आणि पश्चिम बंगाल (१३.८४ लाख) आहेत. परतीचा प्रवास करणाऱ्यांपैकी जवळपास ६० टक्के स्थलांतरित या तीन राज्यांमध्ये होते. केंद्रीय कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाने दिलेल्या माहितीनुसार टाळेबंदीच्या दरम्यान एक कोटीहून अधिक प्रवासी परत गेले. रेल्वे मंत्रालयाने देशातील सर्व भागांमधून परप्रांतीयांना त्यांच्या मूळ राज्यात परत जाण्यासाठी 'श्रमिक विशेष गाड्यांची' व्यवस्था करण्यात आली होती. रेल्वे मंत्रालयाने जाहीर केलेल्या आकडेवारीनुसार १ मे पासून १ सप्टेंबरपर्यंत १.०४ कोटी प्रवासी प्रवास करण्यासाठी रेल्वेगाड्या चालविण्यात आल्या. कामगार व रोजगार मंत्री श्री. संतोष गंगवार यांनी लोकसभेत दिलेल्या लेखी उत्तरात सांगितले की, "भारतीय रेल्वेने कामगारांच्या सोयीसाठी ४,६११ पेक्षा जास्त 'श्रमिक विशेष रेल्वेगाड्या' चालवल्या आहेत."

जागतिक स्तरावर सरकारकडून लादलेल्या प्रवासी निर्बंध आणि सीमा बंदीमुळे, अनेक स्थलांतरित ज्यात मौसमी कामगार आणि आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांचा समावेश आहे, अडकले होते. ते त्यांच्या मूळ देशात परत येऊ शकले नाहीत. १३ जुलै २०२० पर्यंत आयओएमच्या 'रिटर्न टास्क फोर्स' ने कमीतकमी ३ दशलक्ष अडकलेल्या (IOM] 2020 B) स्थलांतरितांची ओळख पटविली होती.

आजकाल जगात स्थलांतराचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. जीवनाविषयीची अनिश्चितता, काही देशांमधील आणीबाणी आणि गुंतागुंतीच्या समस्या या घटकांसह मिश्रित, आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरातील आव्हाने आणि अडचणींचा अनेक देशातील लोकांना त्रास सहन करावा लागतो. या प्रश्नांवर मार्ग काढण्यासाठी सामूहिक कृती आवश्यक आहे.

स्थलांतर करणाऱ्यांवरील कोरोना साथीचा परिणाम :

स्थलांतरित लोकांच्या कमी पगाराच्या नोकऱ्या असतात. आधीच प्रभावित झालेल्या देशांमध्ये कोरोनाच्या प्रसारामुळे जास्त परिणाम होऊ शकतो किंवा त्यांच्यासाठी असुरक्षित वातावरण होऊ शकते. परंतु, कोरोनाच्या प्रतिसादामध्ये स्थलांतरितांनीदेखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. ते ही १९ गंभीर क्षेत्रात काम करत होते. ०३ नोव्हेंबर २०२० पर्यंत, कोरोना प्रकरणांची सर्वाधिक नोंद असलेल्या २० देशात स्थलांतरितांनी एकूण आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरितांपैकी सुमारे २८ टक्के हिस्सा नोंदविला होता. अंदाजे ३७ टक्के सर्व देशात पाठविलेल्या मूळ देशांना पाठविले होते. २० देशांपैकी १२ देशांमधील लोकसंख्येमध्ये कमीतकमी ४.५ टक्के लोक परदेशातून आले आहेत. १० पैकी ०८ देशांमध्ये कोरोनाची ही टक्केवारी १० टक्क्यांहून अधिक आहे. एकूण लोकसंख्येच्या ३.५ टक्के

आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरितांच्या जागतिक वाटेच्या तुलनेत या देशांमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरितांचे वर्णन केले आहे. वाढत्या सीमा निर्बंधामुळे स्थलांतरितांवर आणि मानवतावादी संघटनांच्या भूमिकेवरही परिणाम होतो. ११ मार्च, २०२० च्या दरम्यान, फ्रान्सने कोरोना प्रसार असलेल्या आणि २६ ऑक्टोबर, २०२० रोजी जाहीर केला तेव्हा जगभरात लागू केलेल्या हालचालींच्या निर्बंधांची संख्या वाढून ९६,००० पेक्षा जास्त झाली. त्याचवेळी, १६७ देश, प्रदेश किंवा प्रदेशांनी या प्रतिबंधांना ६८१ अपवाद जारी केले आहेत.

जागतिक स्तरावर सरकारकडून प्रवासी निर्बंध :

२०१७ मध्ये १६४ दशलक्ष लोक स्थलांतरित कामगार (फ्लू . २०१८ नुसार) होते. उत्तरी अमेरिका आणि उत्तर, दक्षिण आणि पश्चिम युरोपमधील अनुक्रमे २०.६ टक्के आणि १७.८ टक्के कामगार आहेत. म्हणूनच त्या—त्या क्षेत्रातील पाचपैकी एका कामगारांचे प्रतिनिधित्व करतात आणि कदाचित त्यांचा व्यवसाय गमावण्यासारख्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या चळवळीवरील प्रतिबंध, बंधनांमुळे आणि लॉकडाऊनमुळे प्रभावित झालेल्यांपैकी प्रथम आहेत. गर्दी असलेल्या घरांमध्ये राहण्याची परिस्थिती प्रवासी कामगारांमध्ये कोरोनाच्या प्रसारास एक विशिष्ट धोका दर्शवितो. जागतिक स्तरावर सरकारकडून लादलेल्या प्रवासी निर्बंध आणि सीमा बंदीमुळे, अनेक स्थलांतरित ज्यात मौसमी कामगार आणि आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांचा समावेश आहे, अडकले होते. ते त्यांच्या मूळ देशात परत येऊ शकले नाहीत. १३ जुलै २०२० पर्यंत फ्रान्सच्या 'रिटर्न टास्क फोर्स'ने कमीतकमी ३ दशलक्ष अडकलेल्या (फ्रान्स, २०२० ठ) स्थलांतरितांची ओळख पटविली होती. यापैकी मध्यपूर्व आणि उत्तर आफ्रिकेच्या आयओएम प्रदेशात १२ लाखांहून अधिक प्रवासी अडकले होते. जागतिक स्तरावर, भारत हा देशातील सर्वात मोठ्या संख्येने स्थलांतरितांचा देश आहे (UN DESA, २०१) आणि २ नोव्हेंबर, २०२० पर्यंत, भारतातील अधिकृत स्वदेशी परतफेड ऑपरेशनने जगभरातून अडकलेल्या २.१ दशलक्षांहून अधिक भारतीयांची परतीची सोय केली आहे (भारतीय मंत्रालय नागरी उड्डयन, २०२०) १ मार्च, २०२० ते २४ ऑक्टोबर, २०२० या कालावधीत ६,००,००० हून अधिक लोक अफगाण, इराण आणि पाकिस्तानमधून परत आले.

अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोण :

सूक्ष्म अर्थशास्त्रातील (Micro Economics) मागणी आणि पुरवठ्याचा (Demand & Supply) आणि ग्राहकाच्या वर्तणुकीसंदर्भातील सिद्धांताची (Consumer behavior) परिस्थिती पाहता, जीवनावश्यक गोष्टींची मागणी वाढत आहे त्यामुळे मध्यंतरीच्या काळात या वस्तूंचा तुटवडा बाजारात निर्माण झालेला दिसून आला. यामुळे या वस्तूच्या किमतीमध्ये थोडीफार वाढ झाली होती. तसेच जास्त नफा कमवण्यासाठी वस्तूवरील नफेखोरी आणि मत्केदारी देखील वाढली. हे फक्त अत्यंत आवश्यक गोष्टींसाठी लागू होते. (उदा. जीवनावश्यक वस्तूंच्या बाबतीत असे होऊ शकते.) सुरवातीला सॅनिटायझर, साबण, मास्क, औषधे आणि अन्नधान्य यांना जास्त मागणी होती. त्यामुळे यांच्या किमतीमध्ये सुरवातीच्या काळात वाढ झाली तसेच या वस्तूंचा तुटवडा सुद्धा जाणवला.

Nationwide Unlock Period

Phase	Period	Days
Unlock 1.0	June 1, 2020 to June 30, 2020	30
Unlock 2.0	July 1, 2020 to July 31, 2020	31
Unlock 3.0	August 1, 2020 to August 31, 2020	31
Unlock 4.0	September 1, 2020 to September 30, 2020	30
Unlock 5.0	October 1, 2020 to October 31, 2020	31
Unlock 6.0	November 1, 2020 to November 30, 2020	30
Unlock 7.0	December 1, to December 31, 2020	31
Unlock 8.0	January 1, 2021 to January 31, 2021	31
Unlock 9.0	February 1, 2021 to February 28, 2021	28
Unlock 10.0	March 1, 2021 to March 31, 2021	31
Unlock 11.0	April 1, 2021 to April 30, 2021	30

संदर्भ :

<https://www.esakal.com/muktapeeth/marathi-article-jalgaon-coron-educated-social-health-307026>

<https://www.esakal.com/sampadakiya/article-dr-preshit-ambade-need-eliminate-health-inequalities-318117>

<https://maharashtratimes.com/editorial/article/economic-inequality-is-dangerous-for-development/articleshow/69360910.cms>

<https://maharashtratimes.com/editorial/column/dakhal/culture-society-economy/articleshow/51258626.cms>

<https://mr.vikaspedia.in/education/childrens-corner/90593094d92593693e93894d92494d930/90693094d92593f915-93593f93792e92493e>

<https://www.bbc.com/marathi/india-50966988>

<https://www.lokmat.com/editorial/lifelong-thanks-corona/>

https://covid19.who.int/?gclid=Cj0KCQjwnqH7BRDdARIsACTSAdvnT4RGpQZtKqRB4hnb-WS4eyFJ2fCyReSV1QcMmXZ9rI03Yp5wyoaAhp0EALw_wcB

https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_lockdown_in_India

<https://www.worldometers.info/coronavirus/country/india/>

<https://react.etvbharat.com/marathi/maharashtra/bharat/bharat-news/indian-migrants-problems-during-the-corona-period/mh20201219164759615>

Maharashtra Economics Survey: 2020-21.

कृषि उत्थान मे आत्मनिर्भर भारत योजना की भूमिका: आर्थिक अन्वेषण

हिरदयशहा राजेबिरशहा आत्राम

(M.Com, M.Phil, NET, SET), सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य एवं व्यवस्थापन विभाग, जनता महाविद्यालय चंद्रपुर

सारांश

केंद्र सरकार द्वारा कोविड-19 महामारी से तबाह हुए रोजगार और विभिन्न क्षेत्रों के आर्थिक नुकसान से उभारने में सहायक होने की आशा के साथ 12 मई 2020 को आत्मनिर्भर भारत योजना का ऐलान किया गया। भारतीय अर्थव्यवस्था को पुनः सुचारू और गतिशील बनाने के साथ आर्थिक रूप से सभी उत्पादक क्षेत्रों को आत्मनिर्भर बनाने का लक्ष्य इस योजना द्वारा योजित है। चूंकि भारतीय अर्थव्यवस्था की नींव कृषि क्षेत्र है, अधिकतम लोग आज भी अपना जीवन-यापन कृषि उपज और उनसे जुड़े व्यवसायों पर करते हैं। भारतीय ग्रामीण विकास के उद्देश्य से स्थापित इस योजना का तर्कसंगत और यथार्थ होना अति आवश्यक है। आत्मनिर्भर भारत योजना के अंतर्गत 20 लाख करोड़ के बड़े आर्थिक पैकेज का ऐलान किया गया है किंतु यह कर्ज देने से जुड़े हुए हैं। भारतीय ग्रामीण किसान जिसके पास बुनियादी पूंजी, आधुनिकता और आवश्यक अवसंरचना भी नहीं है ऐसे में उनके अल्पभूमी पर कर्ज लेकर उन्हें आर्थिक नुकसान हो सकता है। केंद्र सरकार की इस योजना को सफल बनाने में अधिक प्रत्यक्ष आर्थिक सहायता जो आज के महंगाई के युग नुसार दी जानी चाहिए और कृषि तथा उनसे जुड़े उद्योग व्यवसायों पर सब्सिडी को बढ़ाना चाहिए। आधुनिकता के नाम पर कृषि क्षेत्र में निजी पूंजीवादी कंपनियों के लिए प्रवेशद्वार खोलें गये हैं। यह किसानों से उनके अधिकारों को छीन सकता है। कृषि क्षेत्र के विकास हेतु मूल रूप से ग्रामीण स्थानिक किसानों के व्यवसाय-उद्यमों को प्रोत्साहन और आर्थिक मदद देने की जरूरत है। इन सुधारों के साथ निश्चित ही यह योजना ग्रामीण कृषि क्षेत्र को आत्मनिर्भर बना सकती है।

परिचय :

कृषि अर्थव्यवस्था के रूप में भारतीय अर्थव्यवस्था को देखा जाता रहा है किंतु स्वतंत्रता के इतने सालों बाद भी आज कृषि क्षेत्र का विकास धरातल पर ही दिखाई देता है। मौजूदा वक्त में कोरोना महामारी ने देश की अर्थव्यवस्था को खस्ता हालत कर दिया है जिसका असर घरेलू लघु उद्योग और कृषि उपज से संबंधित व्यवसायों पर हुआ है। भारतीय लोक संख्या का लगभग 65-70% हिस्सा यह आज भी किसानों पर अपना जीवनयापन करता है। भारत के कुल सकल घरेलू उत्पादन (GDP) का 15% हिस्सा यह कृषि क्षेत्र से आता है। अर्थव्यवस्था में कृषि क्षेत्र का योगदान उद्योग क्षेत्र के मुकाबले कम दिखाई देता है किंतु वास्तविकता में भारतीय ग्रामीण और शहरी जनमानस की बुनियादी नींव कृषि क्षेत्र से ही जुड़ी हुई है।

केंद्र सरकार द्वारा अर्थव्यवस्था को पुनः संतुलित करने और कोरोना संक्रमण में राहत पहुंचाने के उद्देश्य से माननीय प्रधानमंत्री द्वारा 12 मई 2020 को आत्मनिर्भर भारत की संकल्पना प्रस्तुत की गई थी। मुख्य रूप से भारतीय कृषि उद्योग, लघु व्यवसाय और सभी क्षेत्रों को आर्थिक और संरचनात्मक रूप से स्वयं निर्भर बनाने का लक्ष्य रखा गया है। सरकार द्वारा अर्थव्यवस्था को पुनः सुचारू बनाने हेतु अलग-अलग वर्गों के लिए 20 लाख करोड़ रूपए के आर्थिक पैकेज का ऐलान किया गया था। जो प्रथमतः बेहद आकर्षक और फायदेमंद लगते हैं। निसंदेह यह बहुत ही महत्वकांशी संकल्पना है जो आधुनिक भारत के विकास में अपना योगदान देगी। इस योजना द्वारा स्वदेशी उत्पाद और उद्योग को बढ़ावा देने के उद्देश्य के साथ घरेलू उद्योग और उत्पादन क्षेत्रों के लिये आर्थिक नीति निर्धारित की गई है।

आत्मनिर्भर भारत योजना क्या है?

12 मई 2020 को आत्मनिर्भर भारत अभियान योजना की घोषणा की है। जिससे की 130 करोड़ लोगो आत्मनिर्भर हो और हम कोरोना वायरस से लड़ने में सक्षम हो जाएँ। इसके द्वारा रोजगार पर अधिक ध्यान दिया जायेगा। लॉक डाउन की वजह से देश के मजदूरों और किसान बहुत प्रभावित हुए है। केंद्र सरकार मानती है की यह योजना भारत की आर्थिक व्यवस्था को सुचारु करने में सहाय्यक होगी। इस योजना को 1 अक्टूबर 2020 को लागू माना जाएगा। साल 2020 से 2023 के बीच में इस योजना पर कुल 22810 करोड़ रुपए खर्च होंगे। इस योजना को एक आर्थिक नीति प्रतिमान के रूप में समझा जा सकता है, जिसके तहत आर्थिक विकास मुख्य रूप बाहरी देशों से आयत के बदले घरेलू उत्पादन को अधिक बढ़ावा देना है। यह योजना भारत की अर्थव्यवस्था मे घरेलू मांग और खपत को बढ़ाने का काम कर सकती है। इस योजना मे 4L: भुमी, श्रम, तरल पुंजी (नगदी) और जरूरी कानून इन पर ध्यान केंद्रीत किया गया है। इस योजना के मुख्य रूप से पांच स्तंभ हैं; वृद्धीशील अर्थव्यवस्था, आधुनिक अवसंरचना, प्रोद्योगिकी संचालित व्यवस्था आधारित प्रणाली, गतिशील लोकसंख्या एंव माँग मे वृद्धी। वित्त मंत्री द्वारा 11 अलग-अलग चरणों में कृषि और और कृषि व्यवसाय से जुड़े क्षेत्रों को दिए जाने वाली राहत राशि का ऐलान किया गया ।

कृषि/ ग्रामीण क्षेत्र से संबंधित कुछ प्रमुख ऐलान:

- 1 लाख करोड़ रुपए फार्म-गेट आधारभूत संरचना हेतु कृषि आधारभूत संरचना कोष
- 10,000 करोड़ रुपए की योजना सूक्ष्म खाद्य उद्यमों का औपचारिकीकरण
- प्रधानमंत्री मत्स्य सम्पदा योजना के तहत मछुआरों के लिए 20,000 करोड़ रुपए
- एनएडीसीपी-राष्ट्रीय पशु रोग नियंत्रण कार्यक्रम - 13,343 करोड़ रुपये का ऐलान.
- पशु-पालन आधारभूत संरचना व विकास कोष की स्थापना - 15,000 करोड़ रुपए
- जड़ी-बूटियों कृषि हेतु प्रोत्साहन: 4,000 करोड़ रुपए का ऐलान,
- मधुमक्खी पालन की पहल हेतु - 500 करोड़ रुपए,

अध्ययन के उद्देश्य:

1. ग्रामीण कृषि विकास में आत्मनिर्भर भारत योजना के अवसर और योगदान का अध्ययन करना।
2. आत्मनिर्भर भारत योजना की वास्तविकता और लाभप्रदता को समझना।
3. आत्मनिर्भर भारत योजना को प्रत्यक्ष लागू करने में विभिन्न समस्याओं का अध्ययन करना।

अध्ययन पध्दती:

अनुसंधान एवं शोध एक ऐसी व्यवस्थित विधी है। जिसके द्वारा नये तथ्यों की खोज तथा पुराने तथ्यों की पूर्णता की जाती है। इसलिए प्रस्तुत शोध कार्य के लिए अनुसंधान कर्ता ने द्वितीय तथ्य संकलन विधी का उपयोग किया है। द्वितीयक तथ्य संकलन विधी में सरकारी अहवाल, प्रकाशित शोध प्रबंध, अध्ययन विषय से सम्बन्धित प्रकाशित एवं अप्रकाशित लेख, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पत्र, वेबसाईट आदि साधनों का उपयोग करके तथ्यों का संकलन किया गया है। संकलित तथ्यों का विश्लेषण एवं निर्वचन करके निष्कर्ष निकाले गये है।

विश्लेषण एवं निर्वचन:**1) आर्थिक सहाय्यता और सब्सिडी से ज्यादा कर्ज पर अधिक ध्यान :**

आत्मनिर्भर भारत योजना के तहत कृषि क्षेत्र से जुड़े किसान और अन्य उत्पादन कार्यो हेतु अनेकों ऋण उपलब्ध कराये गए हैं। लेकिन प्रत्यक्ष आर्थिक लाभ, अधिक सब्सिडी और सुविधाओं पर कम ध्यान दिया गया है। यह किसानों द्वारा लिया गया कर्ज उन्हें कर्ज के दलदल में ले डूबेगा क्योंकि आज भी हमारा किसान संपन्न नहीं है। अधिकतम किसानों के पास अल्प भुमी है और सीमित कृषि जोतों पर ही वे अपना अर्थोपार्जन कर रहे हैं। ऐसे में किसानों द्वारा लिया गया कर्ज और ब्याज दोनों को चुकाने में उनके द्वारा प्राप्त आमदनी खर्च होगी। केवल ऐतिहासिक कर्ज उपलब्धता से कृषि क्षेत्र या किसानों में सुधार नहीं हो सकता। भारत के कुल किसानों के 70% किसान और उनसे जुड़े हुए व्यवसाय करने वाले परिवार यह सीमित आय या गरीबी रेखा से नीचे (BPL) वाले हैं। संपन्न या अमीर किसान जो बड़े उपजाऊ खेती करते हैं उन्हें कर्ज को लेना और कृषि विकास साध्य करना संभव हो सकता है चुंकी संपन्न किसान अपने बड़े खेती जमीन पर अधिक उत्पादन का लाभ ले सकते हैं इसके विपरीत ग्रामीण भारत के अल्पभूधारक किसानों के लिए कर्ज लेकर खेती या अन्य व्यवसाय से उनकी आजीविका तो चल सकती है लेकिन आर्थिक उन्नति संभव नहीं।

भारत में आज भी ग्रामीण क्षेत्रों के किसान सरकारी दफ्तरों के कागजातों की पूर्ति करते हुए या तो ऐसी कर्ज योजनाओं को छोड़ देते हैं या सरकारी अफसरों को फाइल आगे बढ़ाने में कई साल लग जाते हैं। इस जमीनी हकीकत को हम चाहे जितना नजरअंदाज करने की कोशिश करें लेकिन किसानों का कार्य यह तय मौसम में होना जरूरी है तभी फसल की बुवाई और पैदावार संभव है। इसीलिए आज भी अधिकतम किसान साहूकार या प्राइवेट लोन लेकर कृषि कार्य करते है यह उनके लिए अधिक सरल साबित होता है। आत्मनिर्भर भारत योजना निश्चित ही एक नेक और विकासशील उद्देश्य के साथ बनाई गई है किंतु हमें इस मूलभूत समस्या का भी ध्यान रखना होगा।

2) व्यवसायिक कंपनियों बन सकती है कृषि क्षेत्र की एकाधिकार बिचौलीये:

कृषि क्षेत्र में व्यवसायिक पूंजीपतियों और बहुराष्ट्रीय कंपनियों के आने से किसानों का फायदा होगा इस तरह के कई रास्ते इस आत्मनिर्भर भारत योजना द्वारा खोले जा रहे हैं। आत्मनिर्भर भारत योजना के साथ जो तीन कृषि कानून सरकार ने पारित किया है वह एक तरीके से किसानों से उनके हक को छीनने का कार्य कर सकते हैं। व्यवसायिक कंपनियों यह किसानों से सीधा उपज खरीद कर ग्राहकों या उपभोक्ताओं को बेचेगी। शुरुआत में यह किसानों को फायदेमंद हो सकता है किंतु पूंजीपतियों के उद्योगों द्वारा चलाए जा रहे इन मार्केट द्वारा कम कीमत पर किसानों से उपज खरीद कर उपभोक्ताओं को ऊंचे दामों पर बेचने का कार्य किया जाएगा। संपूर्ण कृषि बाजार पर नियंत्रण कंपनियों के हाथों में जाने के खतरे को भी नकारा नहीं जा सकता। ऑनलाइन स्टार्टअप कंपनियों को आधुनिक युग के बिचौलियों के रूप में देखा जा सकता है। पहले कानून के अंतर्गत खाद्य उत्पादन ऊपर लगाए संग्रहण सीमाओं को हटाया गया है। आवश्यक वस्तु अधिनियम कानून में किया गया यह बदलाव मंडियों के बड़े व्यापारियों और व्यवसायिकों द्वारा कालाबाजारी होने की संभावना को बढ़ा देता है। कृषि क्षेत्र और खेती उपज में हमेशा से ही दलालों द्वारा किसानों का शोषण और आर्थिक नुकसान किया जाता रहा है। हमें इस बात को मध्यनजर रखना जरूरी है। आत्मनिर्भर भारत योजना से जहां कृषि क्षेत्र से जुड़े उत्पादों के संवर्धन और प्रक्रिया हेतु विभिन्न ऋण उपलब्ध किए गए हैं वहीं कृषि कानूनों में बदलाव के साथ छोटे व्यापारी और बिचौलियों को हटाकर बड़े

व्यवसायिक कंपनियों के लिए मार्केट खोले गए हैं। किसान संगठन और किसान सहकारी गुटों द्वारा संचालित खाद्य संग्रहण, भंडारण, प्रक्रिया व संवर्धन उद्योग और कृषि उपज की ऑनलाइन मंडियों में स्थानिक किसानों को स्थान मिलना बेहद जरूरी है।

3) प्रत्यक्ष आर्थिक सहायता में हो बढ़ोतरी:

प्रधानमंत्री किसान सम्मान योजना द्वारा किसानों को प्रतिवर्ष रूपए 6000 सालाना तीन समान किश्तों में दिए जाते हैं। जिसमें ₹2000 की तीन किस्त लाभार्थी किसान के खाते में सीधे डाले जाते हैं। लेकिन क्या वास्तविकता में यह ₹6000 वार्षिक किसी किसान या सामान्य व्यक्ति के लिए पर्याप्त है? जिन किसानों के पास पहले ही कृषि भूमि सीमांत या अल्प है उनके लिए अपने परिवार के पोषण लायक आमदनी अपनी खेती से उत्पन्न करना भी मुश्किल है। ऐसे में इन किसानों को दी जाने वाली आर्थिक सहायता आज के महंगाई और जरूरत के मुताबिक देनी चाहिए जो यथार्थ रूप से किसानों को आत्मनिर्भर और स्वावलंबी बनाने में सहायक हो। दुसरा पहलू यह है की, लीज पर खेती करने वाले किसानों को इसका लाभ नहीं मिलेगा, जमीन अगर किसान के नाम पर नहीं है तो उन्हें भी इसका लाभ नहीं होगा।

सरकार द्वारा दी जाने वाली सहाय्यता राशी योजना सराहनीय तो है क्योंकि इसके वजह से किसानों को नाममात्र ही सही किंतु सरकार द्वारा सहायता दी जा रही है। किसानों को दी जाने वाली इस सहायता निधि को बढ़ाकर उन्हें किसानों के अन्य आवश्यक कार्यों के लिए आवंटित करना चाहिए जैसे खाद खरीद, बीज खरीद, कृषक यंत्र सामग्री, खेती से संबंधित बिजली का खर्च, सिंचाई व्यवस्था आदि। दरअसल किसानों को कर्ज की नहीं बल्कि आर्थिक सहायता तथा सब्सिडी की जरूरत है। भारत में किसान आधुनिकता से दूर और आवश्यक पूंजी के अभाव में गुजारा कर रहे हैं यही कारण है कि, सरकार आत्मनिर्भर भारत का उद्देश्य रख रही है। तो सबसे पहले देश के ग्रामीण क्षेत्रों को सबल और स्वावलंब बनाने पर लक्ष्य केंद्रीत करना होगा। देश की 65 % पर आबादी ग्रामीण क्षेत्र से जुड़ी हुई है जो प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप से कृषि उत्पाद के ऊपर निर्भर है। सरकार द्वारा कृषि आधारित अन्य व्यवसाय के लिए आत्मनिर्भर भारत योजना में कई हजार करोड़ का पैकेज की घोषणा की गई है लेकिन हकीकत में सरकारी योजना का लाभ उठाने में ग्रामीणों अप्रगत किसानों के तलवे घिस जाते हैं फिर भी उन्हें कर्ज मंजूर नहीं होता। अधिकतम बैंक किसानों को कर्ज देने में कागजातों की पुर्तता और आर्थिक क्षमता का मापन करते हुए कई किसानों के ऋण अर्जी को रद्द कर देते हैं। सोचने वाली बात यह है कि, अगर किसान स्वयं ही आर्थिक रूप से सक्षम होता तो उन्हें कर्ज लेने की जरूरत ही क्यों पड़ती? सरकार खुद यह कबूल करती है कि देश के कुल किसानों के 58% किसान आज अपने सिर पर कर्ज लिए हुए हैं। प्रति किसान औसतन 47 हजार रूपए का कर्ज है। जिसमें साहूकारों का 12,130 रूपए कर्ज है। क्या हम पहले से ही कर्ज के दलदल में फंसे अन्नदाता को सरकारी कर्ज देखकर डूबाना चाहते हैं। सरकार प्रत्यक्ष आर्थिक सहायता देकर देश की कृषि व्यवस्था को स्वावलंबी और आर्थिक रूप से उन्नत बनाएँ तभी आत्मनिर्भर भारत की संकल्पना मूर्त रूप से साकार हो सकती है।

4) ग्रामीण क्षेत्र से पलायन रोकना भी जरूरी है:

केंद्र सरकार कृषि क्षेत्र को आत्मनिर्भर बनाने के लिए अनेकों योजना लागू कर रही है तो ग्रामीण क्षेत्र से हो रहे पलायन को भी हमें विशेष रूप से ध्यान में रखना चाहिए। स्वतंत्रता के बाद से कई प्रयास ग्रामीण विकास में किए गए लेकिन हालात ज्यों के त्यों ही रहे। ग्रामीण आबादी अपनी किसानी छोड़कर शहरों में रोजगार

और शिक्षा के लिए स्थानांतरित हो रही है यही कारण है कि पढ़ा-लिखा युवा वर्ग गांव को छोड़कर शहरों की ओर अपना आशियाना ढूंढ रहा है।

आत्मनिर्भर भारत योजना में कृषि विकास हेतु करोड़ों के पैकेजों के साथ सरकार ने बड़े उद्योगों और व्यवसायियों, पूंजीपतियों को अपनी जड़े कृषि क्षेत्र में जोड़ने की खुली छूट दे रखी है। आधुनिक शिक्षा एवं कृषि और उससे जुड़े व्यवसायों की उपलब्धता गांव में ही अगर होती है तो ग्रामीण लोक समुदायों का पलायन रोका जा सकता है। यही वह कड़ी है जो ग्रामीण विकास की आधारशिला है। ग्रामीण स्थानांतरण से न केवल गांव का नुकसान है बल्कि शहरी जीवन पर भी इससे दबाव बढ़ता है। चाहे वह रोजगार हो या रहने की व्यवस्था रिहायशी इलाकों पर भी इसका विपरीत परिणाम हो रहा है। ग्रामीण क्षेत्र के अधिकतम बेरोजगार वही है जिनके पास स्वयं की कोई भूमि नहीं है और अपनी दैनिक उपजीविका के लिए कृषि आधारित लघु उद्योगों पर कार्य कर रहे हैं या मजदूरी कर अपना जीवनयापन कर रहे हैं। सरकार द्वारा स्थानीय ग्रामीण आबादी को सम्मानजनक रोजगार के लिए कृषि के साथ-साथ खाद्य प्रसंस्करण, उत्पादों का संवर्धन और लघु उद्योगों को बढ़ावा देना चाहिए। साथ ही कर्ज के लिए सरल पद्धति और अल्पभूधारक किसानों के लिए अधिक सब्सिडी की व्यवस्था करनी चाहिए। ग्रामीण क्षेत्र अपना रोजगार स्वयं निर्माण करें यही उद्देश्य सरकार का होना चाहिए। केवल बड़े व्यापारी कंपनी और पूंजीवादियों को कृषि में निवेश करने की छूट देकर लघु व्यवसाय और सामान्य ग्रामीण उत्पादकों के व्यापार-व्यवसाय चौपट होने के खतरे को ध्यान में रखकर योजनाओं का निर्माण करना होगा।

निष्कर्ष:

समृद्धि और संपन्न भारत के निर्माण में विशेष रूप से आत्मनिर्भर भारत अभियान एक महत्वपूर्ण अंग साबित हो सकता है बशर्ते कृषि और किसान हित संपन्न नीतियों का निर्माण हो तथा पंचायती स्तर पर सीधे योजनाओं को अमल में लाएँ। आत्मनिर्भर भारत योजना द्वारा केंद्र सरकार ने विभिन्न क्षेत्रों के लिए 20 लाख करोड़ का आर्थिक पैकेज जारी किया है लेकिन इनमें अधिकतम योजना कर्ज नीतियों से जुड़ी हुई है। सामान्यतः किसान या लघु व्यवसायिक जो ग्रामीण या विकसित पिछड़े शहरी इलाके से संबंधित है वह सरकारी कर्ज और योजनाओं के जटिल पेचीदा प्रणालियों के कारण इन योजनाओं का लाभ नहीं ले पाते हैं। अधिकतम स्वयंरोजगार करने वाले लोगों के पास कर्ज के लिए गारंटी के तौर पर ना तो कोई स्थाई संपत्ति या पुंजी होती है जिसके कारण कर्ज देनेवाली संस्थाओं से सरकारी कर्ज योजना का लाभ उन्हें नहीं मिल पाता।

इन योजनाओं में एक और हकीकत यह है की बिना गारंटी कर्ज योजना यह विशेष तौर पर निर्माण उद्योग या प्रसंस्करण लघु उद्योग से जुड़ी हुई है। जिनके लिए प्रोजेक्ट प्रोजेजल और जटिल कागजी प्रक्रिया पूरी करनी होती है। इन सब के बावजूद कुछ गिने-चुने प्रस्ताव ही मंजूर हो पाते हैं। सामान्य व्यवसाय या दैनिक वितरण कार्य करने वाले तथा मंडी पर या रास्तों पर अपनी दुकान चलाने वाले लोग प्रक्रिया या निर्माण कार्य जैसे बड़े उद्योग से जुड़े ना होने से उन्हें इस बिना गारंटी के 3 लाख रूपये कर्ज योजना का लाभ वास्तव में नहीं मिल पाता। ऐसे कई कर्ज से संबंधित योजना जो प्रथमदर्शी तो उपयुक्त नजर आती है किंतु उसका लाभ प्रत्यक्ष रूप से नहीं मिलता। सरकार को इसमें सुधार कर किसानों को स्वयं के क्षेत्र का विकास करने हेतु सब्सिडी को अधिक बढ़ाना चाहिए। पूंजीवादियों और बड़े उद्योग समूह का बेहूट कृषि क्षेत्र में प्रवेश सोच समझकर ही हो जिससे अन्नदाता के हाथ से उनकी आय का साधन और बाजार मंडीया व्यापारियों के

हाथ में ना चले जाए और परीणामत उन्हीं का एकाधिकार चलें। आधुनिकीकरण के चक्कर में कहीं कृषि और ग्रामीण क्षेत्र का व्यापारीकरण ना हो इस ओर सरकार ध्यान दे। किसानों को उनके उपज का सही समर्थन मूल्य मिले एंव न्यूनतम समर्थन मूल्य को कानूनी अधिकार बनाया जाए।

भारतीय किसानों की बहुसंख्या आबादी छोटी जोतों पर या सीमांत कृषि क्षेत्र पर अपना जीवन गुजर-बसर कर रही हैं और उन्हें सरकारी सहायता के नाम पर सिर्फ समर्थन मूल्य या नाम मात्र सहायता राशि दी जाती है। इसीलिए ग्रामीण क्षेत्र के बुनियादी जरूरतों को सरकार विकसित करें जिससे कृषि उत्पादन, कृषि संस्करण, संवर्धन, संग्रहण, फसलों को उचित मूल्य और कृषि आधारित लघु व्यवसाय को अधिक चालना मिल सके। ऐसे सभी कृषि व्यवसायोंके निर्माण हेतु सरकार छोटे किसानों को आर्थिक सहायता और उन्हें ध्यान में रखकर योजनाओं का निर्माण करें जो प्रत्यक्ष रूप से किसानों का संपूर्ण विकास करने में सक्षम हो।

सुझाव:

- 1) स्थानिक किसानों को कृषि मंडीया स्थापन करने हेतु आर्थिक सहाय्यता और संरचनात्मक योगदान मिले।
- 2) आत्मनिर्भर योजना में बिन ब्याजी कर्ज या अधिक किफायती सब्सिडी का अंतर्भाव हो।
- 3) भूमिहीन किसानों को सरकारी जमीन किसानी के लिए लीज पर मिले।
- 4) अल्पभूधारक किसानों के लिए प्रत्यक्ष आर्थिक सहायता निधि में बढ़ोतरी हो।
- 5) ग्रामीण निवेशक और प्रवर्तकों को कृषि उद्योगों की स्थापना हेतु सरल नीति हो। जटिल कागजी कानुनों में राहत मिले।
- 6) कृषि उपज को मिले सही समर्थन मूल्य; कानून द्वारा दी जाए सुरक्षा।

संदर्भ सूची:

- <https://indianexpress.com/article/explained/explained-ideas-why-atmanirbhar-bharat-will-not-work-for-india-6724271/>
- <https://bihardemocracy.com/self-dependent-india-agriculture-and-farmers/>
- <https://pmmodyojana.in/aatm-nirbhar-bharat-abhiyan/>
- https://www.pmindia.gov.in/hi/news_updateshttps://hindi.nvshq.org/aatm-nirbhar-bharat-abhiyan/
- https://www.upsciq.com/magazine_months/october-2020/
- <https://hi.wikipedia.org>.

भारतातील उपयुक्त वस्तूंची भविष्यातील बाजारपेठ

प्रा. डॉ. आर. ए. फुलकर

सहायक प्राध्यापक (वाणिज्य विभाग), महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर

E-mail – roshanv2@gmail.com

गोषवारा

मानववंशशास्त्र मानवी अस्तित्वाच्या प्रगतीवर परिणाम करणार्या परिवर्तनशील गोष्टींकडे पहात असतो. मानवी अस्तित्वास स्पर्श करणारे भिन्न मोजमाप मानवी जीवन सुधारतात आणि चालना देण्यास मदत करतात. समाजशास्त्रातील भिन्न मोजमापांनी या बाबींचा विस्तार केला आहे, ज्यामुळे मानवी अस्तित्वाच्या सुधारणेची हालचाल वेगवान झाली आहे. मानवी अस्तित्वातील मालमतेची आवश्यकता आणि विनियोग दीर्घकाळापर्यंत विकसित झाला आहे. हे सर्व विनियोग सौदेपासून सुरू झाले आहे असे आढळून येते. तथापि, या विनियोगाच्या अंदाजित व्यवस्थेला कायदेशीर आधार नव्हता. वस्तु मूल्यांकनाच्या संपूर्ण अस्तित्वातील असंख्य शासकवर्ग आणि तज्ञ देखील तशाच प्रकारे कार्य करीत होते. अॅडम स्मिथने व्यक्त केल्याप्रमाणे, नजर ठेवण्यातील अव्यवहार्य हात या मूल्यांकनावर महत्त्वपूर्ण कार्य करण्याचे काम करते, परंतु ते कार्य सातत्याने होत नसल्यामुळे मूल्य निर्धारणात अनियमितता कायम आहे. या शोधनिबंधात भविष्यकालीन बाजारपेठेतील प्रमुख बाबींवर लक्ष केन्द्रित करण्यात आलेले आहे. संभाव्य बाजारामध्ये स्मिथने जे कार्य केले त्या कार्यात सातत्यात नाही असे आढळून येते. उत्पादनांच्या मूल्यांकनासाठी या रणनीतीचा योग्य वापर कृषी मूल्यमापन सारख्या महत्त्वपूर्ण समस्यांचे निराकरण करू शकते. या रणनीतीचा भारतात कसा उपयोग होतो? उत्पादन फॅट्स बाजार कसे तयार केले जातात? कशामुळे अडचणी येतात? इतकेच काय, या समस्येवर उपाय म्हणून कोणती उपाययोजना केली गेली आहे? सदर परिस्थितीचा उलगडा करण्याकरिता हा शोधनिबंध लिहिण्यात आलेला आहे.

विजयशब्द: उपयुक्त वस्तुचे बाजार, भविष्यकालीन बाजार, सद्यस्थितीतील बाजार, व्यवहार, विनियोग, मद्यस्थ, दलाल, सेबी.

प्रस्तावना: सुरवातीच्या काळापासून वस्तूंचा व्यापार मनुष्याद्वारे करण्यात आलेला आहे. या सुरुवातीस अस्तित्वात असलेल्या असामान्यता मानवी घटनेच्या घटनेने कमी झाली आहे आणि विनियोग पद्धतीने आज उच्च-स्तरीय रचना स्वीकारली आहे. या उच्च-स्तरीय विनियोगाचा एक प्रकार म्हणजे फेट्स बाजार. भविष्यकालीन बाजार म्हणजे फेट्स विनियोगातिल दोन प्रांतांमधील समंजसपणा होय, ज्या अंतर्गत फेट्स विनियोगाच्या व्यापाराच्या अंदाजाच्या भागाला वेळेपूर्वी पैसे दिले जातात. जुन्या इतिहासामध्ये उत्पादनांच्या अभ्यासाचा पुरावा याव्यतिरिक्त दर्शविला जातो. ग्रीसमध्ये गहू विक्रेते आणि ब्रेड उत्पादक यांच्यात गव्हाचे पीक येण्यापूर्वी व्यवस्था करण्यात आली होती. काही संशोधकांनी कौटिल्यच्या आर्थिक बाबींमध्ये बाजारपेठेचा संदर्भ घेतला जातो. जपानमध्ये तांदळासाठी संभाव्य बाजारपेठ होती, असा उल्लेख या व्यतिरिक्त केला जातो. १८७५ मध्ये बॉम्बे कॉटन ट्रेडच्या रूपात भारतातील समन्वयित उत्पाद फेट्स बाजाराची सुरुवात झाली. यानंतर १९०० मध्ये गुजरात चेंबर ऑफ कॉमर्सच्या माध्यमातून नट, एरंडेल, जूट आदींची देवाणघेवाण करण्यात आली होती.

उद्यम किंवा भविष्यातील धोका कमी होण्याच्या संदर्भात यात मोडणारे दलाल, लहान आणि प्रचंड आर्थिक तज्ञांसाठी ही संभावना बाजारपेठ योग्य आहे. कायदेविषयक प्रशासकीय मंडळाने या विनियोगामध्ये दुर्लक्ष करण्याच्या सरळपणा आणि नियंत्रण आणण्याची आवश्यकता होती. १९५३ मध्ये फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्ट्स (रेग्युलेशन) कायदा १९५२ अन्वये स्थापन केलेली फॉरवर्ड मार्केट कमिशन (एफएमसी) पूर्तता करण्याकरिता स्थापना झाली. १९८० नंतर बटाटा, गूळ आणि एरंडेलवरील बंदी उठविण्यात आली.

१९९० नंतर चलनविषयक बदलांनी जोर धरला आणि १९९९ पर्यंत खाण्यायोग्य तेलबियांना अतिरिक्त किंमत बाजारात आणली गेली. हजारो वर्षे या जुनाट बाजारासाठी अथक परिश्रमानंतर त्यात मोठ्याप्रमाणात सुधारणा करण्यात आली. लोकांच्या अधिकाराची बदलती व्यवस्था, जलद नाविन्यपूर्ण उपक्रम, परराष्ट्र संबंध इत्यादी कारणांमुळे या विकसनशील प्रगतीचा तपास करण्यासाठी वर्तमान प्रबंधात प्रयत्न केले गेले आहेत.

उपयुक्त वस्तु बाजाराचे प्रकार:

या बाजारामध्ये दोन प्राथमिक प्रकारचे विनियोगांचा समावेश आहे.

१) स्पॉट बाजार असे उत्पादन बाजार जेथे दोन बाजार एकत्र येऊन त्यांच्या मधील देवाणघेवाण व्यवहार त्वरित निकाली काढली जातात त्याला स्पॉट मार्केट असे म्हणतात. ही देवाणघेवाण दोन बाजारच्या दरम्यान किंवा समन्वित, उच्चखल मध्यस्थांद्वारे सरळपणे येऊ शकते.

२) फॉरवर्ड बाजार - फेट्स बाजाराची संकल्पना ही आहे की, भविष्यातील विनियोगासाठी दोन बाजारामध्ये व्यवस्थितपणे व्यवहार पार पाडले गेले पाहिजे. या आधारावर ठरवलेल्या विनियोगाची त्वरित परतफेड केली जात नाही परंतु नंतर निश्चित दिवसानंतर केली जाते. या बाजारामधील विनियोग बाहेरील व्यवहार योग्यरित्या पार पाडल्यानंतर संपुष्टात येतात. दोन्ही बाजाराद्वारे निर्वाळा लावणाऱ्यांकरिता सर्व बाहेरील विनियोगाचा एक भाग ठेवून पुर्तता केली जाते. ह्या दोन्ही बाजारपेठा निःसंशयपणे ठरलेल्या कालावधीत विनियोग प्रक्रिया पूर्ण करतात. याप्रकारचे संस्थान सट्टेबाज आणि आर्बिट्रिज यांना समाविष्ट करतात जे समान विनियोगामधील विरोधाभासांचे शोषण करतात.

महत्त्वपूर्ण बदल ज्यामुळे वस्तूच्या विकासास उद्युक्त केले जाणारे फेट्स बाजार:

१९९० नंतरच्या काळात स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारताला प्राप्त झालेल्या मिश्रित आर्थिक धोरणे भारताचे पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहा राव यांचे मुक्त आर्थिक रणनीती स्वीकारल्यानंतर भारताच्या आर्थिक इतिहासात अविश्वसनीय बदल घडले आहेत. हे बदल होत असताना, जागतिक बँक आणि संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या व्यापार आणि विकास परिषद (UNCTAD 1991) यांनी भारत सरकारला दिलेल्या अहवालात भारतीय उत्पादनांच्या बाजारपेठेत पुनर्रचना करण्यासाठी बदल करण्याची शिफारस करण्यात आली. जून १९९३ मध्ये भारत सरकारने अशा प्रकारे परीक्षेचे नेतृत्व केले. एन. ए. काबरा यांच्या अध्यक्षतेखाली सल्लागार गटाची स्थापना केली. विश्वस्त मंडळाने फेट्स बाजारामध्ये मर्यादित १७ कृषी वस्तूंवरील बंदी उठविणे व फॉरवर्ड मार्केट कमिशन व फॉरवर्ड कॉर्पोरेट रेग्युलेशन कायद्याला बळ देण्याची सूचना केली.

सन २००० ने भारतीय वस्तूच्या बाजारपेठेतील एक निर्णायक कार्य दर्शविले. यावर्षी भारत सरकारने राष्ट्रीय कृषी धोरण नोंदविले जे ग्रामीण वस्तूच्या अंदाजासाठी फेट्स बाजाराला अनुकूल आहे. २००१ मध्ये ग्रामीण भागातील साखर कारखान्यांसाठी उघडण्यात आली. २००२ मध्ये स्वातंत्र्य दिनाच्या भाषणात पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी उत्पादनांची अपेक्षा मिटविण्यासाठी राष्ट्रीय वस्तु विनिमय निर्मित करण्याचे संकेत दिले होते. २००३ मध्ये, अशा चार महत्त्वपूर्ण निवडी घेण्यात आल्या ज्यामुळे उत्पादनाच्या बाजाराला अंतिम मार्गदर्शन करण्यात आले.

१) अनुकूलता न करण्या संदर्भातील मानक रद्द करण्यात आले.

२) सार्वजनिक स्तरावर विविध प्रकारच्या व्यापाराची स्थापना आणि संरचना सहकारी-नियोजित नियमाएवजी संस्थेसाठी असेल.

- ३) फेट्स विनियोगानंतर ११ दिवसांच्या आत स्पॉट बाजारामध्ये विनियोग समाधानाची मर्यादा.
 ४) फेट्स बाजाराच्या देवाणघेवाणीसाठी वगळलेल्या गोष्टींच्या मोठ्या भागावर संभाव्य बाजाराच्या देवाणघेवाणीची परवानगी.

२६ नोव्हेंबर २००२ रोजी नॅशनल मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज (NMCE) ची स्थापना करण्यात आली. हा पहिला बहु-उत्पादन व्यापार होता. मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज (MCX) १० नोव्हेंबर २००३ रोजी सुरू केल्या गेले, त्यापैकी एक वर्ष विभक्त झाले. नॅशनल कमोडिटी अँड डेरिव्हेटिव्हज विनियोग (NCDEX) १५ डिसेंबर, २००३ रोजी स्थापन करण्यात आले. या तिन्ही सार्वजनिक व्यवहारांनी वेब आधारित वस्तूना बाजारात आणण्याचे काम केले. १९६२ च्या चीन-भारत युद्धानंतर सोन्या-चांदीची देवाणघेवाण करण्यास मनाई होती. त्यामुळे पुढील चाळीस वर्षे या मौल्यवान धातूंच्या संभाव्य देवाणघेवाण करण्यात आल्या नाहीत. त्यानंतर ०३ ऑक्टोबर २००३ रोजी अहमदाबादच्या नॅशनल मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज येथे या धातूंच्या वस्तु पाठविण्यात आल्या. मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज, मुंबई आणि नॅशनल कमोडिटी अँड डेरिव्हेटिव्हज एक्सचेंज, मुंबई यांनी १० नोव्हेंबर ते १५ डिसेंबर २००३ या कालावधीत सदर वस्तूतील व्यवहारांचा स्वतंत्रपणे मागोवा घेतला. येथे बहु-वस्तूंच्या व्यापारातील सर्वोच्च बिंदूवर सोन्याच्या किंमतीची देवाणघेवाण होते आणि हे जगातील तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. याव्यतिरिक्त, १३ डिसेंबर २००३ रोजी तत्कालीन पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी राष्ट्रीय मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज अंतर्गत गहू आणि तांदळाच्या देवाणघेवाण प्रक्रियेस मान्यता दिली. प्रधानमंत्र्यांच्या मते, याप्रकारच्या बाजाराचा फायदा केवळ फक्त व्यापार्यांनाच न होता सर्वांना झाला पाहिजे. या वस्तूंच्या प्रगतीसाठी योग्य मध्यस्थी आवश्यक आहे, कारण व्यापारी 'सिक््युरिटीज एक्सचेंज', 'उत्पादन बाजार' किंवा 'मनी मार्केट' ही संस्थाने एकूण लोकसंख्याना सांभाळत नाहीत. २००३ पर्यंत, स्टॉक व्यापार्यांना उत्पादनाची दलाली करण्याची परवानगी नव्हती. आर. राममूर्ती आयोगाच्या अहवालात असे म्हटले होते की स्टॉक व्यापार्यांना असे करण्याची परवानगी देण्यात यावी आणि सेबीने या प्रस्तावावर समान वैचारिक प्रतिक्रिया व्यक्त केली. याचा फायदा स्टॉक डिलर्सची संस्थाने संपूर्ण भारतभर पसरली आणि त्या व्यतिरिक्त त्यांना निर्मितीच्या पद्धतीची मान्यता देखील मिळाली. अशा प्रकारे, उपयुक्त वस्तु बाजार योग्य दिशेने वाढण्यास मदत मिळाली. मे २००८ मध्ये आयोगाने राष्ट्रीय कमोडिटी मार्केटमध्ये नॅशनल कमोडिटी एक्सचेंजच्या स्थापनेचा सल्ला दिला. सदर बाबीस मान्यता प्रदान करण्यात आली. २००९ मध्ये इंडियन कमोडिटी एक्सचेंज (ICEX) आणि २०१० मध्ये एसीई कमोडिटी अँड डेरिव्हेटिव्हज एक्सचेंज असे दोन सार्वजनिक व्यवहार सुरू करण्यात आले. २०१२ मध्ये आणखी एक सार्वजनिक व्यापार युनिव्हर्सल कमोडिटी एक्सचेंज (UCX) सुरू करण्यास परवानगी देण्यात आली, जुलै २०१४ नंतर कमी प्रतिक्रियेमुळे एक्सचेंज पद्धती मर्यादित आली.

उपयुक्त वस्तु बाजाराची व्याप्ती

भारतातील उपयुक्त वस्तु भविष्यकालीन बाजारपेठ सध्या ०४ राष्ट्रीय एक्सचेंजद्वारे चालविल्या गेल्या आहेत, तरी त्या मध्यस्थांच्या (दलालांच्या) माध्यमातून विकल्या जातात. या मध्यस्थांची नोंदणी आवश्यक आहे. हे व्यवहार पार पाडण्यात आणि भविष्यकालीन बाजारपेठ ची व्याप्ती वाढविण्यात मध्यस्थांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. सेबीने (जून २०१८) मध्ये प्रकाशित केलेल्या आकडेवारीनुसार खालील मध्यस्थांची नोंद झाली आहे.

अनु क्रं.	मद्यस्थांची नावे	नोंद संख्या
१.	मल्टी कमोडिटी विनियोग (MCX)	६५३
२.	नॅशनल कमोडिटी अँड डेरिव्हेटिव्हज विनियोग (NCDEX)	४०३
३.	इंडियन कमोडिटी विनियोग (ICEX)	७७
४.	मल्टी कमोडिटी विनियोग (NMCE)	४३

स्त्रोत : www.sebi.gov.in

उपलब्ध आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, भविष्यकालीन बाजारामधील सहभागासाठी सर्वाधिक नोंदणी योग्य मल्टी कमोडिटी एक्सचेंजवर आहेत. फॉरवर्ड मार्केट कमिशनने (एफएमसी) प्रकाशित केलेल्या अहवालात असे दिसून येते की बहुतेक व्यवहार या एक्सचेंजवर होतात. नॅशनल कमोडिटी अँड डेरिव्हेटिव्हज एक्सचेंजवर सुद्धा हया प्रकारचे व्यवहार होतात. या एक्सचेंजवरील बहुतेक व्यवहार कृषी उत्पादनांच्या अंतर्गत आहेत. या राष्ट्रीय एक्सचेंज व्यतिरिक्त, प्रांतीय पातळीवर विविध कृषी उत्पादनांसाठी स्वतंत्र एक्सचेंज आहेत. तथापि, यातून निर्माण होणाऱ्या वायद्याचे प्रमाण खूपच कमी आहे. प्रांतीय स्तरावर एक्सचेंज बंद करण्याचे सेबीचे धोरण आहे.

उपयुक्त वस्तु बाजारपेठेला तोंड देणारी अडचणी व आव्हाने:

१) **कमोडिटी ट्रान्झॅक्शन टॅक्स (सीटीटी)** – २०१३ च्या खर्च योजनेत आयटम एक्सचेंजवर प्रॉडक्ट ट्रान्झॅक्शन फी नावाचा खर्च भाग पाडला गेला. या मूल्यांकनाचा वापर केल्यापासून, वेअर एक्सचेंजचे प्रमाण कमी होत आहे. २००८ चे आर्थिक बजेट सिक्युरिटीज एक्सचेंजच्या धर्तीवर पी. चिदंबरम हे वस्तु एक्सचेंजचे मूल्यांकन सादर करणारे पहिले व्यक्ति होते. ही अत्यंत महत्वाची निवड होती. तरीही, पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार मंडळाने असे ठरविले होते की या मूल्यांकनावर दबाव आणू नये. व्यापाराद्वारे या निर्णयाचा विरोध केला गेला होता. हे बेकायदेशीर कॅन केलेला एक्सचेंजचे प्रमाण वाढविण्यासाठी आणि विस्तारित करण्यासाठी एक्सचेंजची देवाणघेवाण संपुष्टात येऊ शकणार या कारणास्तव हे मूल्यांकन आतापर्यंत कार्यान्वित झाले नाही. सदर मूल्यांकन २०१३-१४ च्या खर्च योजनेत सक्तीने भाग पाडले गेले. काही परिस्थिती करिता यामध्ये बदल करण्यात आला ज्यामुळे मूल्यांकन या टप्प्यावर बागायती वस्तूवर लादला जाऊ नये. हे मूल्यांकन करण्यास भाग पाडण्याचे एक कारण हे होते की, बाजार सिद्धांतांकडून भारावून जाऊ नये. उत्पादन एक्सचेंजवर आकारण्यात येणाऱ्या शुल्कामध्ये सहाय्य शुल्क, शिकवण्यायोग्य अतिरिक्त शुल्क, मुद्रांक बंधन, सेबी शुल्क इत्यादींचा समावेश आहे आणि सध्या प्रशासकीय शुल्काएवजी व्यापारी आणि उपक्रम शुल्क (जीएसटी) लागू केले जात आहे. कोणत्याही परिस्थितीत कमोडिटी ट्रान्झॅक्शन टॅक्स (सीटीटी) आकारला जात आहे.

२) **बेकायदेशीर उपयुक्त वस्तूचे भविष्य**- एफएमसी किंवा सेबीच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या बेकायदेशीर एक्सचेंज वस्तु प्रॉस्पेक्ट एक्सचेंजच्या अनुषंगाने चालतात. या एक्सचेंजमधील सदस्यांचे कारण पूर्णपणे अडथळा आणणारे आहे. कायदेशीर एक्सचेंजेसमधील कर संकलन आणि धोक्याची नियंत्रणाची तालीम अवैध दलालांकडे आकर्षित करतात. रिअल एक्सचेंजवर लादलेला खर्च हा संपूर्ण विनिमय सन्मानावर अवलंबून असल्याने मोठ्या किंमतीच्या एक्सचेंजचे मूल्यांकन बाजारपेठेतील स्विंग एक्सचेंजच्या संदर्भात व्यापार्यांकरिता अत्यंत दुर्दैवाची बाब आहे. जोखीम नियंत्रणासाठी व्यापाराद्वारे आकारलेला स्टोअर आदर उत्पादनांच्या किंमतीतील रिकाम्या स्थानांवर अवलंबून असते. संपूर्ण बाजारपेठेच्या

सन्मानाच्या उत्पादनापेक्षा उत्पादन ४% ते १२% पर्यंत भिन्न असते. तसेच प्रगती दर्शविण्यासाठी समायोजित करते. सध्याच्या बाजाराच्या आदराने दर्शविल्यानुसार, क्लायंटच्या रेकॉर्डमधील रक्कम विनिमयानुसार रिक्त होते (मार्क टू मार्केट व्हॅल्यू) स्टोअरला क्लायंटचे कोणतेही नियंत्रण न ठेवण्याची बांधिलकी व्यापाने काळजीपूर्वक चिकटलेली आहे. संरक्षित आणि सरळ एक्सचेंजसाठी ही विश्वसनीय मार्गदर्शक मूलभूत तत्त्व आहे. मध्यम व्यक्तीचे आदानप्रदान करणारे कंटेनर फक्त व्यापारात देवाणघेवाण न करता प्रशासकीय कामाचे परिच्छेद करित आहेत. यामुळे कोणतेही मार्गदर्शक तत्त्वे पाळण्याची आवश्यकता नाही. या प्रकारच्या नियमांची आवश्यकता बेकायदेशीर एक्सचेंजवर केंद्रित नसल्यामुळे डीलर्सची प्रवृत्ती बॉक्स एक्सचेंजकडे वाढत आहे.

३.) पूर्वी केलेला अविश्वास - संभाव्य बाजारपेठ आणि आर्थिक दुर्लक्ष यांच्यातील संबंध जुना आहे. सतराव्या शतकात युरोपमध्ये ट्यूलिप्सची हवाई क्षेत्रात चांगलीच ओळख होती. ट्यूलिप बहरांच्या मोहमुळे, ट्यूलिप पॅकवर संभावनांची देवाणघेवाण केली जात होती. या एक्सचेंजमध्ये, ट्यूलिप पॅकच्या फॅट्सला ३ महिन्यांच्या आत नोंद किंमत मिळू लागली. रेकॉर्ड खर्च निव्वळ विस्तार होता असे समजण्यास काहीही हरकत नाही. हेच कारण आहे की या किंमती स्थिर राहिल्या नाहीत. खर्च समान दराने खाली आला व किंमतीत वाढ झाली. या एक्सचेंजमध्ये असंख्य सट्टेबाजांना नुकसान सहन करावा लागला. भारतीय वेअर प्रॉस्पेक्ट मार्केटमध्ये अशा असंख्य विकृतींनी विखुरलेल्या आर्थिक तज्ञांची निश्चितता देखील विखुरलेली आहे.

उत्पादन भविष्यकालीन बाजारपेठेकरिता उपाययोजना:

वेअर फेट्स बाजारपेठेतील आव्हानांना योग्य दिशा मिळवून देण्याचा अपेक्षित मुख्य अंदाज म्हणजे सट्टेबाजांमध्ये शंका कमी करून सकारात्मकता निर्माण करणे. फेट्स एक्सचेंज मध्ये सरळपणा आवश्यक आहे. फेट्स मार्केटमधील व्यवहार खासगी मालकीचे व्यवसाय असल्याने, या क्रॉस-वेसाठी त्यांच्यावर अवलंबून राहणे योग्य नव्हते, तरीही हे नियंत्रण कायदेशीर मंडळाद्वारे आवश्यक होते. १९५२ पासून फॉरवर्ड मार्केट कमिशन ही कारणे प्रशासकीय संस्था होती. मग कदाचित तिची शक्ती वाढविली गेली पाहिजे किंवा दुसऱ्या महत्त्वपूर्ण स्थान प्राधिकरणाकडे हलविली गेली असेल.

उपयोगी वस्तु भविष्यकालीन बाजारपेठेतिल नियामक बदल:

उत्पादनाच्या संभाव्य बाजाराची प्रगती आणि त्यात वाढणाऱ्या एक्सचेंजची संख्या वाढत गेल्याने सार्वजनिक प्राधिकरणाने वेअर फेट्सच्या बाजारपेठेवर नियंत्रण ठेवणारी कायदेशीर संस्था या कल्पनेवर तोडगा काढायचा होता. २००३ मध्ये वजहाट हबीबुल्ला यांच्या नेतृत्वात असलेल्या सल्लागार समितीने दिलेल्या वृत्तानंतर फॉरवर्ड रेग्युलेशन अॅक्ट अंतर्गत स्थापन केलेल्या फॉरवर्ड मार्केट कमिशनच्या अधिकारावर २००३ मध्ये संभाषणे सुरू झाली. फॉरवर्ड मार्केट कमिशन अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण मंत्रालयाच्या अधीन होते, परंतु अहवालात असे सूचित केले गेले आहे की सर्व भागातील बाजारपेठा (साठा, सिक्युरिटीज, आर्थिक मानक, वस्तू) एकाकी प्रशासकीय मंडळाच्या नियंत्रणाखाली असाव्यात. ही मार्गदर्शक तत्त्वे मान्य केली असती तर मार्केट फॉरवर्ड मार्केट कमिशनऐवजी सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडिया (सेबी) आणि अर्थ मंत्रालयाच्या नियंत्रणाखाली गेले असते. मध्यंतरी, मे २००४ मध्ये, राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकार युनायटेड प्रोग्रेसिव्ह अलायन्स सरकारने द्वारे मदत करण्यात आली. राष्ट्राचा आर्थिक दृष्टिकोन बदलण्यात आणि मुक्त अर्थव्यवस्थेचे शिक्षण देण्यास त्यांचा मोलाचा वाटा होता. मनमोहन सिंग पंतप्रधान झाले; तथापि, त्यांच्या प्रशासनाला कम्युनिस्ट पक्षाची मदत आवश्यक होती. कम्युनिस्ट पक्षाच्या मुक्त अर्थव्यवस्थेचा प्रतिकार आणि संभाव्य बाजारावरील नकारात्मक दृष्टीकोन यांच्या पार्श्वभूमीवर या प्रशासनाने आर्थिक बदलांसाठी प्रगती करण्याची अपेक्षा केली. यामुळेच वजाहत हबीबुल्ला यांच्या

अहवालाचा पाठपुरावा होताना दिसत नाही. आर्थिक खर्चाच्या योजनेत जसे असेल तसेच तत्कालीन अर्थमंत्री पी. चिदंबरम यांनी हा विचार केला होता. वझाहाट हबीबुल्ला समिती सारख्या सेबी आणि फॉरवर्ड मार्केट कमिशन यांचे मिश्रण करण्याची त्यांनी शिफारस केली होती. जनतेने आर्थिक बदल करण्यासाठी मुख्यतः पर्सी मेस्त्री समिती आणि रघुराम राजन समिती यांना नियुक्त केलेले वेगवेगळे सल्लागार गट तयार केले होते. पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार मंडळाचे अव्वल सी. रंगराजन यांच्या उपदेशावरून पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी या बदलांना बराच काळ विलंब केला.

२०११ मध्ये केंद्र सरकारने मागील सुप्रीम कोर्टाचे न्यायमूर्ती बी. पॅनेलने मार्च २०१३ मध्ये आपला अहवाल सादर केला तेव्हा विश्वस्तांच्या मागील मंडळावरील दृष्टीकोन लक्षात घेऊन समभाग, वस्तू, पैसा, संरक्षण आणि भाग्यवान मालमत्तांसाठी एकांत कायदेशीर संस्था सुचविली होती. अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण मंत्रालयाच्या नियंत्रणावरून वखार बाजार हटविण्यासाठी आणि अर्थ मंत्रालयावर याचा जोरदार परिणाम घडवून आणण्यासाठी पी. चिदंबरम यांनी महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतला. नॅशनल स्पोर्ट एक्सचेंज योजना जी याच वर्षी प्रसिद्ध झाली, ती ५००० कोटी रुपयांच्या योजनेचा पाया होती. सदर योजनेने वेअर मार्केटमधील सामान्य आर्थिक तज्ञांच्या अनुमानांना अडथळा आणला आहे. आयटम फॅट्स मार्केटमधील काही तज्ञ आणि मल्टी वेअर ट्रेडचे प्रमुख या युक्तीशी संबंधित होते. तर ही सुधारणा करणे मूलभूत होते. त्यानंतर २०१४ मध्ये सार्वजनिक प्राधिकरणाचे उद्दीष्ट बदलले आणि नवीन अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी मार्च २०१५ च्या आर्थिक योजनेत एफएमसीचे सेबीकडे एकत्रीकरण निश्चित केले. वेअर फॅट्स बाजारपेठेतील विश्वास सुधारण्यापर्यंत ही आवश्यक निवड महत्त्वपूर्ण होती. एकत्रीकरणानंतर सेबीने आणखी पाऊल उचलण्यास सुरवात केली आहे.

सेबीने केलेल्या उपाययोजना:

१) सेबी कडून एकत्रित उत्पादन व भांडवली बाजार देवाणघेवाण करण्यास परवानगी आहे. हे आर्थिक तज्ञांच्या गुंतवणूकीचा विस्तार करू शकते आणि अंदाज लावण्यास मदत करते. सदर प्रक्रिया जशास तशाच पद्धतीने अंमलात आल्यासारखे दिसत नाही.

२) एकत्रीकरणानंतर सेबीने केलेल्या प्रगतीत काही वस्तूंचे व्यवहार बंद करण्याची निवड महत्त्वपूर्ण होती. सेबीने राष्ट्रीय आणि प्रांतीय उपयुक्त वस्तु बाजारपेठेणे ११ जानेवारी २०१६ रोजी प्रथम सत्र पूर्ण करण्यात आले. राष्ट्रीय कमोडिटी एक्सचेंजला दरवर्षी १००० कोटी रुपयांची उलाढाल अनिवार्य करण्यात आली. प्रांतीय कमोडिटी एक्सचेंज अंतर्गत, इष्ट उत्पादनांचा सार्वजनिक भाग ५% असावा. या अटीची पूर्तता न करणाऱ्या व्यापाराची नोंदणी रद्द करण्याचे नियम आहेत.

३) जोखीम व्यवस्थापन यंत्रणा पुरेशी व प्रभावी करण्यासाठी लक्ष दिले जात आहे. सेबीद्वारे अतिरिक्त सिद्धांतवाद्यांना तपासण्याचा प्रयत्न केल्या जात आहे. या दृष्टीकोनातून काही बदल केले जात आहेत. शेती निर्मितीत उच्च दर्ज्याच्या दुकानाची निर्मिती, कृषी उत्पादनांमध्ये देवाणघेवाण करण्याचे प्रमाण मर्यादित ठेवून ग्रामीण सृष्टीची रोजची निश्चित गती ६% वरून ४% पर्यंत बदलविण्यात आलेली आहे.

४) सेबीच्या अधिकार्यानी जाहीर केले आहे की उत्पादित बाजारात सामायिक मालमत्ता आणि मालमत्ता प्रशासकांना परवानगी असेल. अशा प्रकारे नियम अद्याप स्पष्ट नाहीत. यामुळे एकूणच आर्थिक तज्ञांना वस्तु प्रॉस्पेक्ट बाजारपेठेकडे जाण्यास मदत होईल.

५) या प्रकारच्या उपयुक्त वस्तु बाजाराची निवड ही धोक्याच्या नियंत्रणाच्या दृष्टीकोनातून आहे. या परिस्थितीसाठी धोका मर्यादित प्रमाणात नियंत्रित केला जाऊ शकतो. वस्तूंचा साठा न करता अशा प्रकारच्या विनियोग पद्धतीने करणे आवश्यक आहे. ही प्रक्रिया ज्या-ज्या प्रकारे करता येईल करायला सेबीची काहीही हरकत नाही आहे, ही प्रक्रिया फॅट्स एक्सचेंज स्टोअरला जोडण्याकरिता नक्कीच उपयोगाची नाही व या प्रक्रियेत देशातील आर्थिक तज्ञांना कोणत्याही प्रकारचा महत्त्वाचा भाग वाटत नाही. वस्तु बाजारपेठेमध्ये या प्रकारच्या व्यवहाराणा परवानगी नव्हती, एप्रिल २०१८ मध्ये सोन्यावरील मुख्य निवड

विनियोगाला सुरुवात झाली. ह्या विनियोग प्रक्रियेमध्ये सध्या सोन्या, चांदी आणि अपरिभाषित पेट्रोलियम आणि एक एनसीडीईएक्स वस्तूंसह पाच एमसीएक्स उत्पादनांवर आहेत.

६) वस्तु बाजारपेठेमध्ये सर्वसाधारण सट्टेबाज, व्यावसायिक, शेकर्स यांना योग्य दिशा देण्याची आवश्यकता असते. हे व्यवस्थापित करण्यासाठी अधिकारी तयार करणे महत्वाचे आहे. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सिक्युरिटीज मार्केट्स (एनआयएसएम) यांनी या प्रक्रियेला प्रोत्साहन दिले. या प्रकारची तयारी पूर्वी अस्तित्वात होती परंतु आता ती विस्तारित केली जात आहे. अमेरिकन कमोडिटी फ्युचर्स ट्रेडिंग कमिशन (सीएफटीसी) अशा प्रकारे सेबीने सहमती दर्शविली आहे.

निष्कर्ष: उपयुक्त वस्तु भविष्यकालीन बाजारपेठेच्या सुधारणेसाठी सार्वजनिक प्राधिकरणाद्वारे दिलासा देण्यात आला. याव्यतिरिक्त, भारतीय सट्टेबाजांकडून या बाजाराला मिळालेल्या प्रतिक्रियेमुळे उत्पादनाच्या बाजारात मोठी उलाढाल झाली. सार्वजनिक प्राधिकरणाने वेअर मार्केट्समध्ये प्रगती करण्यामागील प्रथम प्रेरणा म्हणजे ग्रामीण उत्पादकांना मंडळाच्या जोखमीसाठी वस्तु सादरीकरण करण्याकरिता सक्षम करणे. कृषी उत्पादकांना समर्थनाचे तंत्र स्वीकारून योग्य वेळी त्यांचे उत्पन्न देवाणघेवाण झाल्यास बाजारपेठेतील चलनातून संरक्षण मिळू शकते. त्याचप्रमाणे धातू आणि उर्जा वस्तूंची देवाणघेवाणही त्याचप्रमाणे उद्योगपतींसाठी उपयुक्त ठरली. तथापि, बाजारात संसाधने ठेवणारा वर्ग धोक्याचे पर्यवेक्षक होता, तरीही त्या व्यतिरिक्त दलालांनी बाजार भारावून टाकला. जेव्हा आयटम प्रॉस्पेक्ट्स मार्केटला प्रचंड प्रतिक्रिया मिळत होती, तेव्हा बाजारपेठेत याकडे दुर्लक्ष होते. याकडे दुर्लक्ष करण्याच्या काही कारणामुळे असंख्य पारंपारिक सट्टेबाजांचे प्रचंड नुकसान झाले. त्यानुसार, गेल्या काही वर्षांत बाजारपेठेचे एक्सचेंज कमी झाले आहेत. सरळपणाने पाहणीवर सट्टेबाज विश्वास पुन्हा स्थापित करणे अपेक्षित होते. या बाजारपेठेवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या आणि गैरवर्तन करणाऱ्या संघटनेला अधिक उत्साहाने कार्य करण्याची आवश्यकता आहे. तत्कालीन प्रशासकीय संस्था अशा प्रकारे गहन निवड करू शकली नाही. सार्वजनिक प्राधिकरणाने मोठी प्रगती केली आणि प्रत्येक आर्थिक विनिमय नियंत्रक म्हणून सेबीबरोबर प्रशासकीय संस्था एकत्र केली. सेबीने उपयुक्त वस्तु विक्रीप्रक्रियेवर विश्वास पुन्हा स्थापित करण्यासाठी उपाययोजना सुरू केल्या आहेत.

संदर्भ:

अहुजा नरेंद्र - *Commodity Derivatives Market in India: Development, Regulation and Future Prospect*, *International Research Journal of Finance and Economics*, ISSN -1450-2887, Issue 2 (2006),

डॉ. भागवत श्री, मरावी अंगड सिंह - *The Role of Forward Market Commission in Indian Commodity Market*, *International Journal of Research Granthaalayah*, ISSN 2350-0530 (O), Vol. 3 Issue 11 Nov. 2015.

घरपुरे एस. व्ही. व कोल्हापुरे एस. एम. - *शोध निबंध GIMRJ*, ISSN- 2396-8426

शर्मा के. आर. एस. - *A Study of Commodity Futures in India*, *Asia Pacific Journal of Research*, ISSN 2320-5504, Vol. 2 Issue 4, June 2013.

<http://archivepmo.nic.in/abv/speech-details.php?nodeid=9039>

<http://www.rediff.com/money/2003/oct/03gold.htm>

<https://www.indiabudget.gov.in/ub2008-09/bs/speecha.htm>

<https://www.india.gov.in/spotlight/union-budget-2013-2014>

ग्रामिण विकास व समस्या

प्रा. डॉ. ममता आर साहू

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, स्व. वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय, रोहणा, ता. देवळी, जि. वर्धा
मो. नं. ७७९८११०६९९ ई.मेल mamtadsahu26@gmail.com

प्रस्तावना

सर्व जगभरात शहरांचा सतत विकास होत असून सुध्दा जागतिक लोकसंख्येपैकी ग्रामिण भागात राहणाऱ्यांचे प्रमाण १९७१ मध्ये ८०.१ : होते. आर्थिक नियोजनाद्वारे राष्ट्रीय विकास साधण्यासाठी ग्रामीण विकास साधण्यासाठी ग्रामीण विकास अत्यंत आवश्यक ठरतो आणि म्हणूनच ग्रामीण समस्यांचे स्वरूप नीटपणे समजावून घेऊन त्या सोडविण्याचे कशा रीतीने प्रयत्न करावे लागतात. कोणत्याही राष्ट्रगत ग्रामीण समाज महत्वाची कामगिरी बजावत असतो. अन्नधान्य व इतर कच्चा माल यांचे उत्पादन ग्रामीण भागामध्येच होत असते. या बाबतीतील शहरांची गरज ग्रामीण उत्पादनातूनच भागविली जाते. या शिवाय शहरांतील औद्योगिक व्यवसायांना श्रमिक पुरविण्याची जबाबदारीही ग्रामीण भागच पार पाडतात. राष्ट्रांची नैसर्गिक साधनसंपत्ती बहुंशी ग्रामीण प्रदेशातच उपलब्ध होते आणि बहुसंख्य लोकांची वस्तीही तेथे असते.

भारता सारख्या विकसनशील राष्ट्रांना तर ग्रामीण विकासाची गरज फारच तीव्रतेने भासते. परंपराप्रिय ग्रामीण जनतेला आधुनिक शास्त्रीय दृष्टीकोण पटवून देऊन तिला आर्थिक विकासाच्या मार्गावर शक्यतितक्या लवकर आणण्याचे प्रयत्न शासनाला करावे लागते. आर्थिक विकासाच्या आड येणाऱ्या सामाजिक रुढी व चालीरीती यांचे ग्रामीण जीवनातील वर्चस्व कमी व्हावे. म्हणून शिक्षणाच्या व दळणवळणाच्या सोयी भरपूर प्रमाणावर पुरवून ग्रामीण जनतेला विकासोन्मुख केल्यानंतरच ग्रामीण विकासाचे पाऊल पुढे पडू शकते. भारतातील ग्रामीण विकासाचा इतिहास पाहला तर असे दिसून येते की भारत हा खेड्यांचा देश आहे. तीर्थक्षेत्र व राजधान्यांची ठिकाणे हीच ती मोठी शहरे असायची बाकी सर्व खेडी

ग्रामीण समस्येची जाणीव:- राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व करित असतांना मा. गांधींनी खेड्यांची दुर्दशा ओळखून तरुणांना 'खेड्याकडे चला' असा आदेश दिला. ग्रामीण विकासासाठी ग्रामोद्योगांचे पुनरुज्जीवन हा मार्ग त्यांनी सुचविला व चरखा हे केवळ त्याच नाही तर समग्र राष्ट्रीय चळवळीचे प्रतीक बनविले. स्वातांत्र्यापूर्वी गांधीजींनी सेवाग्राम आश्रमाच्या व बंगालमध्ये रवीन्द्र नाथ ठकूरांनी शांतीनिकेतनला सुरु केलेल्या श्रीनिकेतन या ग्रामविकास केंद्राचा उल्लेख करायला हवा. मद्रासमध्ये फिरका विकास योजना सुरु झाली. डोदे संस्थानने ग्रामीण विकासाचे स्वतंत्र खाते सुरु केले. काही ख्रिश्चत मिशनरीही ग्रामीण विकासाचे काम करत असे. ब्रिटीश हिंदुस्थानातील प्रांतिक सरकारांची शेती, शिक्षण, आरोग्य, सहकार वगैरे खाती ग्रामीण विकासाचे काही कार्यक्रम हाती घेत असत.

स्वातांत्र्योत्तर सरकारी धोरण:- स्वातांत्र्य प्राप्तीनंतर आर्थिक विकासाच्या प्रश्नांकडे विशेष लक्ष देण्यात येऊ लागले. अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविणे ही निकडीची समस्या होती. त्या बाबत नेमलेल्या 'अधिक

धान्य पिकवा चौकशी समिती' ने १९५१ साली सादर केलेल्या अहवालात शेती सुधारणे बरोबरच ग्रामीण विकासाच्या समग्र समस्येबाबत काही विचार मांडले. त्यांतूनच समूह विकास योजना व राष्ट्रीय विस्तार सेवा या महत्त्वपूर्ण योजना विकसित झाल्या. या योजनांच्या तपशिलात पुढे प्रसंगवशात बरेच बदल झाले पण ग्रामीण विकासाला पंचवार्षिक योजनांत महत्त्वपूर्ण स्थान दिले पाहिजे तेव्हा पासून हे धोरण स्वीकारले गेले.

ग्रामीण विकासाच्या समस्येचे विविध स्वरूप:- १) आर्थिक व्यवसायाचा विकास २) आरोग्य शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक गरजांचा व सुविधांचा विकास ३) सांस्कृतिक सामाजिक आणि वैचारिक दृष्टीकोनात बदल घडविणे.

आर्थिक विकास:- विविध व्यवसायाचा अभाव व बहुसंख्या नागरीकांचे कमी उत्पन्न ही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची मुख्य लक्षणे आहे. शेती हा त्यांचा मुख्य व्यवसाय. शेतीवर लोकसंख्येचा भार वाढला असून उत्पादन क्षमतेवर विपरीत परिणाम आहे बेकारी व अर्धबेकारी चे प्रमाण व्यवसायात जास्त आहे. शेतजमीनीचे वाटप अतिशय विषम प्रमाणात झालेले आहे. त्यामुळे भूमिहीन शेतमजूर व छोटे शेतकरी यांचे प्रमाण विशेष असून त्यांचे उत्पन्न अतिशय कमी आहे. शेतीचे तंत्र परंपरागत पध्दतीचे असून उत्पादन क्षमता कमी आहे.

बिगर शेती व्यवसायापैकी सुतार, लोहार, चांभार, मांग इ. शेती धंधाला पुरक असून कुंभार, तेली, कोष्टी, न्हावी, धोबी हे प्रापंचिक सेवा पुरविणारे आहे. शहरात वाढत असलेल्या आधुनिक कारखान्यांच्या स्पर्धेमुळे हे व्यवसाय मोडकळीस आले आहेत. त्याचे उत्पन्न फारच कमी आहे त्याच्या पैकी काही जनांचे व्यवसाय आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्यने सुस्थिर करणे शक्य आहे. इतरांना मात्र नवेच व्यवसाय द्यावे लागणार आहे. शेतीविकासासाठी जमीनसुधारणा व जलसिंचन हे कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणावर जलद गतीने अमलात आणण्याची गरज आहे शेती किफायतशिर होऊ लागली की, आधुनिक तंत्राचा वापर करण्याकडे शेतकरी आकर्षित होते. शेतीवरील लोकसंख्येचा भार कमी करण्यासाठी अन्य व्यवसाय व उद्योगधंदे वाढविण्याची गरज आहे. शेती आणि इतर व्यवसाय यांच्या विकासासाठी गती मिळविण्यासाठी आर्थिक सेवांचे जाळे निर्माण करण्याची गरज आहे. वाहतूक आणि दळण वळणाची साधने, वीजपुरवठा, बाजाराची सोय, तांत्रिक सेवा यांचा विकास करणे त्यासाठी आवश्यक आहे.

सामाजिक संबंध व दृष्टीकोण:- जाती व्यवस्था ही ग्रामीण जीवनात अधिक प्रभावशाली आहे. जातीभेद व अस्पृश्यता हे लोकशाही बरोबरच आर्थिक व्यवहारांतही हानिकारक आहे. कनिष्ठ जातीतील लोकांनी उच्च व प्रगत समजले जाणारे व्यवसाय करू नये. गावातील बड्या वतनदारांच्या जमिनीवर वेढबिगार करावी. त्यांना कमी मजुरी दिली तर तेवढ्यांतच त्यांनी समाधान मानावे अशा कल्पना जातीभेदामुळे प्रचलित आहे. ही व्यवस्था बदलणे, दलित जातींना विकासाची आर्थिक संधी उपलब्ध करून देणे हा ग्रामीण विकासाच्या समस्येचा महत्त्वाचा भाग आहे. याबाबत शासन, प्रशासनयंत्रणा व सामूहिक कार्यक्रम यांच्यापेक्षा स्वयंस्फूर्त चळवळी अधिक प्रभावशाली ठरतात. मात्र प्रशासन यंत्रणा व विशिष्ट योजना या जून्या रुढींना व संकेतांना प्रमाण मानल्या नसाव्यात परिवर्तनाला त्या अधिकाधिक अनुकूल असाव्यात ही खबरदारी घेणे जरूरी आहे.

सामाजिक गरजा व सुविधा:- सार्वजनिक स्वच्छताच्या व आरोग्याच्या सोयी ग्रामीण भागात फारच कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत. स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची बारामाही सोय बहुसंख्य खेड्यात नाही. संडास व गटारांचाही अभाव आहे. गावातील रस्ते अतिशय अरुंद असतात. दिवाबत्तीची सोय नसते. औषधोपचाराची सोय पंधरावीस खेड्यांच्या मध्यभागी असलेल्या मोठ्या खेड्यात असते. शिक्षणाबाबत ही अशीच दुरवस्था आहे. प्राथमिक शिक्षणाची सोय सुद्धा सर्व खेड्यात नाही. माध्यमिक उच्च आणि तांत्रिक शिक्षणाची सोय स्वाभाविक पणेच शहरांपूरती मर्यादित आहे. शिक्षण व आरोग्याच्या सोयी ह्या चांगल्या आणि सुखी जीवनासाठी आवश्यक आहे. शिवाय आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतही त्यांचे स्थान महत्वपूर्ण आहे. शिक्षणाचा प्रसार झाला, तर शेती व इतर व्यवसायांच्या सुधारणेला निश्चितच हातभार लागू शकते. चांगले आरोग्य हे उत्पादन क्षमता वाढविण्यास उपकारक ठरते म्हणून आर्थिक विकासाइतकेच या कार्यक्रमांना महत्व दिले पाहिजे. असा दृष्टिकोण समाज विकास योजनांची आखणी करतांना स्वीकारला गेला.

सामाजिक सुविधांचा दुसरा विभाग म्हणजे मनोरंजन, व्यापक लोक शिक्षण ह्यांची उपलब्धता महाराष्ट्रात तालीन ही खेडोपाडी असायची. पण मधल्या काळात तालमीची अवस्था शोयनीय झाली होती. तालीम व इतर खेळांची सोय, वाचनालय या सोयीही ग्रामीण भागात वाढविणे आवश्यक आहे.

समूह विकास योजना:- समूह विकास योजनेचा दृष्टिकोण पहिल्या पंचवार्षिक योजनेतच स्वीकारला गेला. साठ ते सत्तर हजार लोकसंख्या असलेल्या प्रदेशाचा एक विकास खंड मानव याचा, विकास कार्यक्रम अमलात आणण्यासाठी गटविकास अधिकारी व त्याच्या नेतृत्वाखाली शेती, पशुपालन, सहकार, समाज-शिक्षण यांच्यासाठी एकेक विस्तार अधिकारी, एक अवेक्षक इतका सेवक वर्ग प्रत्येक खंडासाठी पुरवठ्याचा रस्ते, शाळांच्या ईमारती, तालमी, पिकांच्या पाण्याची योजना, समाजमंदीरे वगैरे स्थानिक विकासाचे प्रकल्प हाती घ्यावयाचे, त्यांच्या रुपाने द्यावयाचा असे या योजनेचे थोडक्यात स्वरूप होय. शेती सुधारणेसाठी राष्ट्रीय विस्तार सेवा योजना अमलात आणली गेली. या योजने नुसार प्रत्येक विकास खंडात दहा ग्रामसेवक पुरविले जात. शेतकऱ्यांना शेतीचे नवे तंत्र शिकविणे, सुधारित बी-बियाणे वाटणे खर्चाचा वापर करावयास शिकविणे ही ग्रामसेवकाची कामे होत.

समूहविकास योजनांचे मूल्यमापन नियोजनमंडळाच्या कार्यक्रम मूल्यमापन संघटनेमार्फत दरवर्षी केले जाई. १९५६ साली बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक अभ्यासगट नेमण्यात आले. त्या गटाच्या शिफारशीनुसार समूह विकास योजनेच्या प्रशासनात व कार्यक्रमाच्या तपशिलात बरेच बदल करण्यात आले व पंचायती राज्याची कल्पना स्वीकारली जावून खेडेगाव, तालुका आणि जिल्हा पातळीवर विकास कार्यक्रमांची जबाबदारी लोचनि मुक्त प्रतिनिधींवर टाकण्यात आली.

मुल्यमापन:- समूहविकास योजनेच्या बाबतीत सुरवातीच्या काळात लोकांत बराच उत्साह दिसून आला पण नंतरच्या काळात तो ओसरला. स्थानिक विकास कार्यक्रमात श्रमदानाच्या रुपाने जनतेचा सहभाग ही कल्पना फारशी व्यवहार्य ठरली नाही. चौथ्या योजनेनुसार या प्रकल्पांचा सर्व खर्च सरकार किंवा स्थानिक संस्था यांनीच सोसावा असे ठरविण्यात आले. शेती सुधारणेच्या कार्यक्रमांनाही अपेक्षेप्रमाणे यश आले नाही. जलसिंचनाच्या कार्यक्रमांना या योजनेत पुरेसे स्थान दिले न जाणे, हे एक प्रमुख कारण होय.

ग्रामीण विकासाच्या क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्याने विविध कार्यक्रम हाती घेऊन कार्यन्वित केले आहे. १९६२ पासून राज्यात जिल्हा परिषदा स्थापन झाल्या. विकेन्द्रीकरणाच्या तत्वानुसार लोकशाही अधिष्ठीत संस्थांना उत्तेजन देणे व लोकांना स्थानिक तसेच शासकीय व्यवहारांत सहभागी होण्यास अधिकाधिक प्रवृत्त करणे, हे जिल्हा परिषदांचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. जिल्हा पातळीवर सरकार करित असलेली बरीचशी कामे आता जिल्हा परिषदांकडे सोपविण्यात आली आहेत व त्यासाठी पुरेसा निधीही त्यांना पुरविण्यात येतो. महात्मा गांधी जन्मशताब्दीच्या कालावधीत उत्कृष्ट, विधायक आणि सर्वांगीण विकास कार्य करणाऱ्या गावांना उत्तेजन देण्याच्या हेतूने महाराष्ट्र शासनाने पंचायत समिती, जिल्हा, विभाग व राज्य पातळीवर उत्कृष्ट ठरणाऱ्या ग्राम पंचायतींना पारितोषिके देण्याची एक योजना कार्यन्वित केली. त्यामुळे ग्रामसुधारणेच्या कामाला चांगलाच वेग मिळाला. सामूहिक विकास कार्यक्रम अंमलात आणून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर निश्चित परिणाम घडवून आणला आहे. केंद्र सरकारचा रित्रया व बाल वर्गातील मुलांसाठी संयुक्त कार्यक्रम आणि रित्रया व मुलांसाठी खास एकरत आहाट या दोन्ही योजनाही महाराष्ट्र शासनाने १९७०-६१ मध्ये सुरू केल्या आहेत. अशा रीतीने ग्रामीण विकासाचे सर्वकष प्रयत्न राज्यात चालू आहेत.

संदर्भ:—

Government of India, Report of the committee on Community Development and panchayati Raj, New Delhi 1957

Jain S.C Community Development and Panchayati Raj in India, Bombay, 1967

आत्मनिर्भर होण्यासाठी पायाभूत सुविधा आवश्यक

सतिश सहदेवराव कर्णासे

महात्मा ज्योतिबा फुले, महविद्यालया, बल्लारपुर. मो. नो. ९९२३९८८७६१

Email: satishkarnase@gmail.com

प्रस्तावना:- पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आत्मनिर्भर भारत' योजनेअंतर्गत गाव-खेड्यातील नागरीकांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी विविध योजना जाहीर केल्या. आत्मनिर्भर होण्याचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी बँका आणि अन्य शासकिय संस्थाही पुढे येत आहेत. याचे सकारात्मक परिणामही दिसत आहेत. मात्र, तयार मालाच्या विक्रीसाठी चांगले रस्ते आणि वाहतूक सारख्या पायाभूत सुविधांशिवाय हे प्रयत्न अपूर्ण ठरणार आहेत. सरकारने या सुविधा पुरवण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

बीज शब्द:- आत्मनिर्भर, रस्ते, वाहतूक, पायाभूत सुविधा, रोजगार

आत्मनिर्भर भारत हा केवळ सरकारच्या धोरणाचा भाग नसून, तो राष्ट्रीय भावना व जिद्दीचा भाग आहे. स्वयंपूर्ण भारताचा हा मंत्र आता देशातील खेड्यापाड्यांत पोहोचत आहे, असे मत पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी नुकतेच 'मन की बात' या कार्यक्रमात व्यक्त केले. बिहारमधील बेतिया जिल्ह्यातील एका व्यक्तीने एलईडी बल्बचा कारखाना सुरू केला आहे. उत्तर प्रदेशातील गढमुक्तेश्वर यांनी कुटुंबाचा चट्या विणण्याचा पारंपरिक व्यवसाय परत सुरू केला आहे, याकडे पंतप्रधानांनी लक्ष वेधले आहे. मात्र रस्ते व एकूण पायाभूत सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध झाल्यास, अशा लोकांच्या उद्योगांना चालना मिळून, विकासाची गंगा ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचेल आणि रोजगार निर्मितीही होईल व आत्मनिर्भर भारताचे स्वप्नही हळूहळू साकार होऊ शकेल. सध्या व्यापारी बँकांकडून मोठे उद्योग व पायाभूत सुविधांसाठी होणाऱ्या पतपुरवठ्यात घट झाल्याबद्दल रिझर्व्ह बँकेने चिंता व्यक्त केली आहे. बड्या उद्योगांना कर्ज देण्यास बँका तयार नसल्यामुळे पोलाद, सिमेंट, ऊर्जानिर्मिती आणि अन्य पायाभूत सुविधा-विकास यासारख्या क्षेत्रांना होणाऱ्या पतपुरवठ्यावर विपरित परिणाम होत असल्याची चिंता रिझर्व्ह बँकेला सतावत आहे. मोठे उद्योग आणि पायाभूत सुविधा हे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रोजगार वाढवतात. म्हणूनच रिझर्व्ह बँकेची चिंता स्वाभाविकच म्हटली पाहिजे. सुदैवाने केंद्र सरकारला मोठा महसूल अपेक्षित असलेल्या देशातील दूरसंचार ध्वनिलहरी लिलावाची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. गेल्या पाच वर्षांत प्रथमच सुरू झालेल्या या प्रक्रियेच्या मार्च २०२१ या महिन्यातील पहिल्याच दिवशी तिला ७७,१४६ कोटी रुपयांचा बोली प्रतिसाद लाभला. रिलायन्स जिओ, भारती एअरटेल आणि व्होडाफोन-आयडिया हे त्याचे लाभार्थी ठरले. ८००, ९००, १८००, २१०० आणि २३०० मेगाहर्ट्जसाठी बोली लागली. पायाभूत क्षेत्र विकासाच्या दृष्टिकोनातून दूरसंचार लिलाव प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण असते, हे लक्षात घेतले पाहिजे. तसेच जीएसटी या अप्रत्यक्ष करातून मिळणारा महसूल सलग पाचव्या महिन्यात एक लाख कोटी रुपयांवर गेला आहे.

करोनाच्या टाळेबंदीमुळे बांधकाम, पोलाद, पायाभूत सुविधा या सर्वच क्षेत्रांवर प्रतिकूल परिणाम झाला. साधे महाराष्ट्राचेच उदाहरण घेतले, तर व्यापार उद्योग बंद राहिल्याने, औद्योगिक व व्यापारी विजेची मागणी अनुक्रमे ३७ व १६ टक्क्यांनी घटली. राज्यातील रस्त्याच्या कामांनाही करोनाच्या टाळेबंदीचा फटका बसला. रस्त्याच्या कामांसाठी १४ हजार कोटी रु.ची तरतूद करण्यात आली होती. त्यापैकी केवळ ५४०० कोटी

रु.चीच कामे डिसेंबर २०२० पर्यंत पूर्ण होऊ शकली. अलीकडच्या काळात भारतीय पोलाद उद्योगाने प्रचंड वाढ दर्शवली आहे. उत्पादनातील वेगवान वाढीमुळे भारत हा जगात दुसऱ्या क्रमांकाचा 'कुड स्टील' उत्पादन करणारा देश बनला आहे. बांधकाम आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रात ६५ टक्के पोलादाचा वापर होतो. म्हणून पोलादाच्या वापराच्या नवीन संधी ओळखण्याची गरज आहेच. भारतातील पायाभूत सुविधांच्या क्षेत्रात २०२२ पर्यंत ५० लाख कोटी रु.च्या गुंतवणुकीची गरज असल्याचे मत सीआयआयच्या कर्नाटक शाखेचे अध्यक्ष मुथुकुमार यांनी मध्यंतरी मांडले होते. शहरी सुविधा, पेट्रोलियम व नैसर्गिक गॅस, ऊर्जा, रस्ते, महामार्ग, नवीकरणीय ऊर्जा, बंदरे, विमानतळ यांचा पायाभूत सुविधांमध्ये समावेश होतो. केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी एक फेब्रुवारीला सादर केलेल्या २०२१-२२ च्या अर्थसंकल्पात मागच्या वर्षीच्या पायाभूत सुविधांपेक्षा ३४ टक्के अधिक रकमेची तरतूद केली. पायाभूत सुविधांकरिता वीस हजार कोटी रु. चा 'डेव्हलपमेंट फायनॅन्शियल इन्स्टिट्युशन' हा फंडही स्थापन करण्यात येणार आहे. १ लाख १८ हजार कोटी रुपये रस्ते वाहतूक व महामार्ग मंत्रालयास उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत. त्यामधील १ लाख ८ हजार कोटी रु. हे भांडवली खर्चासाठी आहेत हे विशेष. भारतमाला परियोजना अंतर्गत ५ लाख ३५ हजार कोटी रु.ची भांडवली गुंतवणूक करण्यात येत असून, सव्वातीन लाख कोटी रु. खर्चाचे तेरा हजार किलोमीटरचे रस्ते निर्माण केले जात आहेत. त्याची कामेही कंत्राटदारांना देण्यात आलेली आहेत. जगातील प्रगत देशांत बांधकाम, पोलाद व पायाभूत सुविधा यांची सांगड घातली जाते. पायाभूत क्षेत्रावर भर दिला की, बांधकाम उद्योगास चालना मिळते आणि परिणामी पोलादाची मागणी वाढते. या क्षेत्रात गुंतवणुकीच्या प्रमाणात निर्माण होणारा रोजगार अधिक असतो. सध्या देशात बेरोजगारीच्या प्रश्नाची सातत्याने चर्चा होत असते. मात्र जसजसा देश विकसित होतो, तसतशी कुशल मनुष्यबळाची मागणी वाढत असते, हे लक्षात घेतले पाहिजे. केंद्र सरकारने अलीकडेच 'नॅशनल इन्फ्रास्ट्रक्चर पाइपलाइन'ची घोषणा केली आहे. तिला अनुसरून, अर्थसंकल्पात एक लाख ३ हजार कोटी रु.ची कामे व प्रकल्प हाती घेण्याची घोषणा करण्यात आली. घरबांधणी, पिण्यासाठी स्वच्छ पाणी, स्वच्छ ऊर्जा, आरोग्य, रेल्वे, मेट्रो, विमानतळ याकरिता भरघोस तरतुदी

करण्यात आल्या आहेत. तरुण अभियंते तसेच व्यवस्थापन शाखेच्या पदवीधरांना या विकासकामात प्राधान्याने काम दिले जाणार आहे. देशातील उच्चशिक्षण संस्थांची व तंत्रशिक्षणाची गुणवत्ता वाढल्यास, या आर्थिक तरतुदींचा यथायोग्य उपयोग करून घेता येईल.

निष्कर्ष:- २०१६ साली तत्कालीन केंद्रीय अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी विदेशी गुंतवणुकीसाठी खुल्या असणाऱ्या बांधकाम क्षेत्रावरील किमान भांडवली अट आणि चटईक्षेत्र निर्देशांकाच्या बंधनातून मुक्त केले. विदेशी भागीदार/गुंतवणूकदारांच्या अशा प्रकल्पांतून बाहेर पडण्यासाठी घातलेले निर्बंधही सरकारने दूर केले. बांधून तयार झालेल्या टाउनशिप्स, मॉल्स/शॉपिंग संकुले व व्यापारी संकुलांच्या परिचालन तसेच व्यवस्थापन कंपन्यांमध्ये स्वयंचलित मार्गाने १००% थेट गुंतवणुकीचे दरवाजे सताड उघडण्यात आले आहेत. जेटलींनी आपल्या आणखी एका अर्थसंकल्पाचा भर पायाभूत सुविधा व अन्य क्षेत्रांवर दिला होता. रस्ते व रेल्वे यांच्यासाठी मिळून २ लक्ष १८ हजार कोटी रुपयांची तरतूद केली होती. त्यामुळे नितीन गडकरी व सुरेश प्रभू या महाराष्ट्राच्या दोन मंत्र्यांना आपल्या कल्पना साकार करता आल्या. यापुढेही देशाच्या विकासात पायाभूत सुविधा क्षेत्र मूलगामी भूमिका वठवेल, यात शंका नाही.

संदर्भसूची :-

म. उद्योजक, एप्रिल २०२१, हेमंत देसाई (पृ. क्र. २३).

रमाई आवास योजना आणि कोवीड-१९

सतिश शामराव खोब्रागडे

मो. नं. ९४०५५३३४१७, टोपरे बाबा चौक, वार्ड नं. ६ नागभीड, ता. नागभीड, जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना -

अन्न, वस्त्र, निवारा या मानवाच्या मुलभूत गरजा आहेत. मानवाला भुक्त भागविण्यासाठी व जीवंत राहण्यासाठी अन्नाची गरज असते. तसेच लज्जारक्षण करण्यासाठी त्याला वस्त्राची गरज असते. त्याच प्रमाणे ऊन, वारा, थंडी, पाऊस, वादळ व हिंस्त्र प्राण्यांपासून स्वतःचे रक्षण करण्याकरीता त्याला घराची देखील गरज असते. मानवाच्या जीवनात घर हे एक अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे.

मानवाच्या 'निवारा' ही गरज पूर्ण करण्याकरीता केंद्र सरकार व राज्य सरकारने विविध आवास योजना सुरु केल्या आहेत. मानवाचा सर्वांगीण विकास होण्याकरीता मानवाला आनंदात जीवन जगण्याकरीता घर हे एक महत्वाचा स्थान आहे. तिथे त्याला मानसिक समाधान मिळू शकते. मनूष्य जगात कुठेही गेला तरी त्याची ओढ त्याच्या घराकडे असते. कितीही मोठे संकट आले तरी व्यक्तीला त्याच्या घरातील व्यक्तीची व त्याच्या घराची आठवण सर्व प्रथम येत असते याची प्रचिती आता सुरु असलेल्या कोवीड-१९ मुळे आपल्याला आल्याची दिसून येते.

कोरोना व्हायरसने जगासमोर वैद्यकिय आव्हान उभे केले आहे पण हा विषाणू केवळ एकच संकट होवून सोबत आला आहे असं नाही. दिवसागणिक खचत जाणारी अर्थव्यवस्था हे कोरोनाचं उभं केलेलं दुसरं आणि न टाळता येणारं संकट. कोरोनाचा संसर्ग झाला तरी त्याचा वाईट परिणाम मृत्यू टाळता येवू शकतो. पण यामुळे लादल्या गेलेल्या लॉकडाऊनमुळे जागतिक आणि पर्यायाने स्थानिक अर्थव्यवस्थेला बसणारा फटका टाळता येण्यासारखा नाही. तो अटळ आहे आणि त्यामुळेच तो अतिविदारक आहे. याच एक भाग असा की, राज्य सरकार मार्फत अनुसूचित जाती व नवबौद्ध बांधवांसाठी रमाई आवास योजना राबविण्यात येते ती योजना मंजूर होण्याकरीता लागणारा अवधी हा जास्त लागतो आहे, अशी शंका निर्माण होताना दिसतेय. तर मंजूर झालेला निधी हा कोरोना काळात लवकर मिळणार नाही, मिळणार असे वातावरण तयार होते आहे.

घर :-

मानवाच्या मुलभूत गरजांपैकी 'घर' हा देखील महत्वाची गरज आहे. घराची गरज ही सर्व प्राण्यांना आहे. अगदी लहान-लहान पक्षी सुद्धा मेहनत करून आपले स्वतःचे घरे तयार करतात. सर्व प्रथम घराची आवश्यकता संरक्षणाच्या दृष्टिने पुढे आली म्हणजेच लहान प्राणी असो वा पक्षी की जगातील बुद्धीमान प्राणी मानव असो सर्वांना स्वःसंरक्षणासाठी, आराम करण्यासाठी घर हे ठिकाण आवश्यक आहे.

माणूस हा मुळात भटका प्राणी त्याला आवश्यक असणाऱ्या अन्नाची गरज तो जंगलातून कंदमुळे गोळा करून भागवू लागला व हळूहळू त्याला शेती करण्याची कला अवगत झाली. शेती

करीत असतांना जे उत्पादन शेतीमधून घेतल्या जात असे ते उत्पादन पेरणी केल्यानंतर तर ते कापणी करण्याकरीता लागणारा कालावधी हा अधिक होता त्यामुळे मानवाला एका जागी स्थिर होणे महत्वाचे होते. त्याकरीता मानव गुहेमध्ये राहत असे. सर्वप्रथम घराचे स्वरूप हे एका गुहे प्रमाणेच होते. जस-जशी मानसाची जिवनशैली बदलत गेली या बदलत्या जिवनशैली बरोबर मानवाचे निवासस्थान देखील बदलत गेले. मानवाने गुहेचा त्याग केला व जंगलामधून गोळा केलेला पालापाचोळा लाकूड या पासून सुरेख घरे तयार केली व त्यात वास्तव सुरू केले. हळू हळू घर बांधण्याच्या शैलीमध्ये सुधारणा होवून माती, दगड, चूना, लाकूड यांचा उपयोग करून घरे बांधली. त्यानंतर तंत्रज्ञान व औद्योगिक प्रगतिमुळे सिमेंट, लोखंड, विटा इत्यादी बांधकाम साहित्य वापरून घरे तयार केली. काही श्रीमंत लोकांचे डोळ्यांना भुरळ घालणारे बंगले तयार झाले. ईमारती तयार झाल्या. इमारतीच्या वरच्या टोकाला पहायला गेलं तर डोक्यावरची टोपी खाली पडेल. उंच उंच इमारती तयार झाल्या परंतु श्रीमंत माणसालाच घराची गरज असते असं नाही तर सामान्य गरीब माणसाला देखिल घराची गरज असते. त्यातही अनुसूचित जाती हा बराचशा वर्ग आर्थिक परिस्थितीने कमकुवत आहे. कोरोना काळात हाताशी असलेला रोजगार देखील बऱ्याच लोकांना गमवावा लागला. गरीब माणसाला स्वतःचे पोट भरणेच मुश्किल झाले. तर तो स्वतःचे घर कसे तयार करणार म्हणूनच सामान्य गरीब माणसाची निवासाची गरज दूर झाली पाहिजे. याकरीता शासनाने विविध आवास योजना सुरू केल्या आहेत.

अवास योजना

इंदिरा आवास योजना :-

इंदिरा आवास योजनेची प्रत्यक्ष सुरुवात 9 जानेवारी 1996 पासून झालेली आहे. इंदिरा आवास योजनेत समाजातील सर्वच घटकातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाचा समावेश करून त्यांच्या निवाऱ्याची व्यवस्था करून देण्याचा प्रयत्न होत आहे.

राजीव गांधी घरकुल योजना :-

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाना घरे बांधण्यासाठी ही योजना आहे. ग्रामिण भागात ही योजना राजीव गांधी ग्रामिण निवारा योजना क्र-9 या नावाने राबविली जात होती. परंतु ऑगस्ट 2018 मध्ये ग्रामिण क्षेत्रासह 'क' वर्ग नगर परिषदांमध्ये ही योजना लागू केल्या गेली व योजनेचे नाव 'राजीव गांधी घरकुल योजना' असे निर्देशित करण्यात आले.

शबरी आवास योजना :-

शबरी आवास योजना ही मार्च 2013 पासून सुरू करण्यात आली 'शबरी आवास योजनेलाच 'शबरी आदिवासी घरकुल योजना' या नावाने सुध्दा ओळखल्या जाते. ही योजना ग्रामिण व शहरी भागामधील अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबातील लोकांच्या निवाऱ्याचा प्रश्न सोडविण्याकरीता सुरू केली आहे.

रमाई आवास योजना :-

महाराष्ट्र सरकार तर्फे अनुसूचित जाती व नवबौध्द बांधवांकरीता निवाऱ्याचा प्रश्न सुटावा या करीता ही घरकुल योजना राबविण्यात येते. या योजनेची सुरुवात महाराष्ट्र सरकारने 19 नोव्हेंबर

२००८ ला सुरु केली व या योजनेची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी ०९ मार्च २०१० ला महाराष्ट्रातील संपूर्ण जिल्ह्यामध्ये कार्यान्वीत आहे.

वरील योजना शासनाने लोकांचे जीवनमान उंचावे व त्यांच्या निवाऱ्याचा प्रश्न सुटावा याकरीता सुरु केल्या आहेत. परंतु सन २०१९ मध्ये आलेल्या कोरोना या रोगामुळे या योजनांचा लाभ मंजूर झालेल्या लाभार्थ्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो आहे.

आवास योजना कोव्हीड-१९

प्रत्येक व्यक्तीचा एक स्वप्न असतं की, त्याचा एक छोटासा पण का होईना एक घर असावं, त्या घराचा आधार घेऊन तो आपले जीवन जगणे सोईचे करित असतो हे प्रत्येकाचे स्वप्न मज्ज तो गरीब असेल किंवा सामान्य व्यक्ती त्या व्यक्तीचे घराचे स्वप्न पूर्णत्वाला येण्याकरीता शासन देखील विविध आवास योजनेच्या माध्यमातून सहाय्य करित असतो व निवाऱ्याचा प्रश्न सुटला पाहिजे याकडे लक्ष देत असतो. परंतु जगामध्ये येमान घातलेल्या कोरोना या रोगाने फक्त वैद्यकिय क्षेत्रापुढेच आव्हान उभे केलं नाही तर हा विषाणू आपल्यासोबत अनेक संकट घेऊन आल्याचे दिसते आहे.

कोरोना विषाणू प्रत्यक्षात कोणताही विषाणू भेदभाव करित नाही. त्याला ती समजही नाही. पण मानव रचित अर्थव्यवस्थेचा तसं नाही. अर्थव्यवस्थेवर परिणाम पडत असतो. याचा परिणाम मंजूर होणाऱ्या आवास योजनेवर व मंजूर झालेल्या आवास योजनेच्या बांधकामावर देखील होतो.

औद्योगिक आणि शेतामधून होणारं उत्पादन थांबलं, बाजार पेठा बंद आहेत. त्यामुळे अत्यावश्यक आणि गरजेच्या वस्तु शिवाय दुसरं काही खरेदी केल्या जात नाहीये. अशा वेळी आर्थिक उतरंडीवर अगदी शेवटी असलेल्या हातावर पोट असलेल्या व्यक्तीला त्याची झळ लाकडाऊन सुरु होताक्षणीच बसली. आणि अशाच लोकांचा समावेश हा गरीब वर्गात मोडतो आणि टक्केवारीचा विचार करता याच वर्गातील लोकांना आवास योजना मंजूर होत असतात. यामध्ये अनुसूचित जाती या घटकावर पुर्वीपासूनच शोषण झाल्याचे आढळते. त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती ही कमकुवत आहे, त्याचा निवाऱ्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी रमाई आवास योजना राबविण्यात येते. परंतु आलेल्या या कोरोना संकटामुळे लॉकडाऊनच्या परिस्थितीमुळे वेळोवेळी त्यांना मंजूर निधीचा धनादेश घ्यायला अडचणी निर्माण झाल्या तर धनादेश मिळून सुद्धा घर बनविण्यासाठी लागणाऱ्या वस्तु त्यांना बाजारपेठेमध्ये उपलब्ध मिळत नाही, आणि मिळाल्या तरी त्यांच्या किंमती अधिक जास्त झालेल्या आहेत.

रेती, विटा, सिमेंट यांच्या किमती इत्यादींचे दर वाढत आहेत. असे एक ना अनेक प्रश्न लाभार्थ्यांपुढे होत आहेत. अशा प्रकारच्या प्रश्नांना लाभार्थी आत्ताच समोर जात आहे. असे देखील म्हणता येत नाही. परंतु कोरोना परिस्थितीमुळे हे प्रश्न गंभीर बनत चाललेले आहेत. कोरोनाच सावट संपून पुर्वी सारखीच स्थिती येईल. आवास योजनाची मंजूर लवकर मिळेल त्यांच्या निधी देखील लवकर मिळून लाभार्थ्यांना धनादेश मिळतील व प्रत्येकाचे घराचे स्वप्न पूर्ण होईल. त्यासाठी शासन सदैव तत्पर असेल. कारण सरकारी मदती शिवाय तरणोपाय नाही.

संदर्भ ग्रंथ :-

डॉ. प्रगती दिनेश नरखेडकर, डॉ. सुनिल साकुरे, ग्रामिण समुदाय, सर साहित्य केंद्र, गणराज अपार्टमेंट राजापेठ बस स्टॉप, हुडकेश्वर रोड, नागपूर-३४.

इंदिरा आवास योजना (आई-बाप) दिशा निर्देश, भारत सरकार ग्रामिण विकास मंत्रालय, ग्रामिण विकास विभाग, कृषी भवन नई दिल्ली- ११०११४, जून २०१३

website : www.bbc.com

आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता महिला सक्षमीकरण**डॉ. विनोद झामा मोरे***सहायक प्राध्यापक – अर्थशास्त्र विभाग, कला, वाणिज्य व कॉम्प्युटर प्लीकेशन, महिला महाविद्यालय.**डोंगर कठोरे ता. यावल जि. जळगांव मो.नं. ७७०९४१८३८०***प्रस्तावना :-**

आपल्या देशात उद्योजकता हा पुरुषांचाच प्रांत आहे असे आजही मानले जाते. पुरुषांच्या कर्तृत्वासाठी राखीव क्षेत्र म्हणजे उद्योजकता असे म्हटल्यास फारसे वावगे होणार नाही. मात्र असे असले तरी महिला उद्योजकांचाही उद्योजकता क्षेत्रात खारीचा का असेना वाटा आहे हे नाकारता येणार नाही. खरं तर खारीचा वाटा म्हणणे हे महिलांच्या कर्तृत्वाला नाकारण्यासारखे आहे. पण पुरुषांच्या तुलनेत महिलांचे उद्योजकता क्षेत्रातील प्रमाण कमी असल्याने आम्ही खारीचा वाटा म्हणतो हा वाटा खारीचा असला तरी खूप महत्वाचा आहे.

“बायोटेक” या जैवतंत्रज्ञानातील उद्योगात महिला उद्योजक किरण मुजूमदार शॉ यांचा सिंहाचा वाटा आहे. टेल्कोच्या पहिल्या महिला इंजिनीअर सुधा मुर्ती यांनी तर आपल्या कार्याने हे सिद्ध केले की महिला कोणत्याही क्षेत्रात उतरली तरी स्वतःला सिद्ध करू शकते.

महिलांनाही उद्योजकतेची निकोप वाढ व्हावी म्हणून प्रत्यक्षात किंवा अप्रत्यक्षपणे आपआपल्या परीने योगदान केले आहे. महिला महत्वाकांक्षा पुरुषांना उद्योग बनविण्यासाठी प्रवृत्त करतात. मोठमोठी आवाहने स्विकारण्यासाठी प्रोत्साहन देतात. आता तर स्वतःच पुढाकार घेऊन उद्योजकांची भूमिका पार पाडण्यासाठी सिद्ध झाल्या आहेत. उद्योजक बनण्यासाठी आवश्यक असलेले कौशल्य आत्मसात करतात. शिक्षण प्रशिक्षण घेत आहेत. महिला उद्योजकांची नेमकी व्याख्या करणे कठीण आहे.

जेव्हा एखादी महत्वाकांक्षी आणि अभिप्रेरीत महिला पुढाकार घेऊन उद्योजकांची भूमिका स्विकारते आणि ती भूमिका पार पाडण्यासाठी आवश्यक ते प्रयत्न करते, तेव्हा अशा महिलेला महिला उद्योजक म्हणता येईल.

महिला उद्योजकता संकल्पना (Concent of Women Enterpreneurs)

महिला उद्योजकता म्हणजे महिलांनी स्थापन केलेले किंवा महिलांकडून ज्यांचा कारभार संचालित होतो असे उद्योग होय. आपल्या देशाच्या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास महिला उद्योजकता हे महिलांच्या कर्तृत्वासाठी नव्याने उपलब्ध झालेले क्षेत्र आहे. महिला उद्योजकता आणि पुरुष उद्योजकता यात मुलभूत फरक नसला तरी महिला उद्योजकांना उद्योजकतेच्या क्षेत्रात प्रवेश घेण्यासाठी प्रवृत्त करणे. त्यांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. महिलांचे काही वेगळे प्रश्न आहेत. त्यासाठी सरकारी दरबारातून काही वेगळ्या मदतीची अपेक्षा आहे. महिला उद्योजकांसाठी सर्व स्तरांवर स्वतंत्रपणे विचार होण्याची फार गरज आहे. असे झाल्यास आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत महिला उद्योजकांचे महत्वपूर्ण योगदान दिसेल. महिला उद्योजकांसाठी विशेष सवलती जाहीर करण्याची आवश्यकता आजही आहे.

१९९१ ला औद्योगिक धोरणाविषयक ठरावात महिला उद्योजकतेबाबत प्रथमच विचार करण्यात आला, त्यानुसार महिला उद्योजकांच्या व्याख्या पुढील प्रमाणे करण्यात आली.

“A women enterprise is an enterprise owned and controlled by a women and having a minimum financial interest of 51 Per cent of the capital and giving of least 51 percent of employmnt generated in the enterprise to women”

वरील व्याख्यानानुसार एखादा उद्योग हा महिला उद्योजकाचा उद्योग आहे किंवा नाही हे ठरविण्यासाठी पुढील अटी निर्धारित करण्यात आल्या आहेत.

- १) या उद्योगाची मालकी व नियंत्रण महिलेकडे असावे.
- २) उद्योगाच्या भांडवलात किमान ५१ टक्के भांडवल हे महिलेने पुरविलेले असावे.
- ३) या उद्योगात निर्माण होणाऱ्या रोजगारापैकी किमान ५१ टक्के रोजगार महिलांनाच दिलेला असावा.

मात्र या सर्व अटी पूर्ण करण्याचा आग्रह धरल्यामुळे महिला उद्योजकांचे प्रमाण कमी होतांना दिसते. महिलांच्या उद्योजकतेच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने अडथळा येत आहे हे लक्षात आल्यावर भारत सरकारने महिला उद्योजकतेच्या व्याख्येत सुधारणा करून पुढील व्याख्या केली आहे.

“A Small scale Industrial Unit Industry related Service or business enterprise managed by one or more women entrepreneurs in proprietary concerns or in which she/they individually or jointly have share capital of not less than 51 Percent as Partners / Share holders / directors of Private Limited company / members of co-operative Society is defined as a women enterprise.”

वरिल व्याख्येत महत्वांच्या बाबी पुढील प्रमाणे

- १) महिलांचे उपक्रम हे लघुउद्योग उद्योगांशी संबंधित सेवा किंवा व्यवसायीक उपक्रम या स्वरूपाचे असू शकतात.
- २) महिलांच्या उद्योगांचे संघटन व्यक्तीगत मालकीचे उपक्रम भागिदारी सहकारी संस्था किंवा खाजगी मर्यादित संस्था यापैकी कोणत्याही पध्दतीचे करण्यात आले असावे.
- ३) उद्योगांचा कारभारत प्रत्यक्षात एक किंवा जास्त महिलांकडून सांभाळण्यात येत असावा.
- ४) उद्योगांच्या भांडवलात महिलांचे भांडवल व्यक्तीगत किंवा संयुक्तपणे, किमान ५१ टक्के असणे आवश्यक आहे. उद्योगांच्या व्यवस्थापन सर्वोच्च पातळीवरून चालणारी निर्णयप्रक्रिया महत्वाची असते, कारण या निर्णयामुळेच उद्योगाची मालकी व नियंत्रण निश्चित होते. महिलांच्या उद्योजकांच्या सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी उद्योगाच्या उच्चस्तरावरील निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा जास्तीत जास्त सहभाग असावा.

उद्योजक होण्यासाठी महिलांना संधी :-

महिलांना उद्योजकता क्षेत्रात भरपूर संधी उपलब्ध आहेत. त्यांना योग्य शिक्षण, मार्गदर्शन व अनुभव मिळाला तर त्या त्यांच्या गुणांचा व कौशल्याचा पुरेपूर उपयोग करू शकतील. सर्वसाधारणपणे महिला ज्या वातावरणात राहतात. त्यातूनच उद्योजकता संधी शोधतात. त्यांचे उपक्रम दैनंदिन जीवनाशी संबंधित वस्तू व सेवा यांच्या संदर्भातच असतात. त्यांच्या गुणांचा योग्य वापर करून आपली कार्यशक्ती अधिक उत्पादकता आणि उद्योजकता वाढविण्यासाठी वापरू शकतात.

ग्रामीण भागाचा विचार केल्यास दुग्ध व्यवसाय रोजगाराची रोजगाराची उत्तम संधी आहे. पशुसंवर्धन योजनेच्या लाभ घेता येईल पशु संवर्धन केंद्र सुरु करून महिलांना सहभागी करून घेता येईल. दुधापासून दुधाची भुकटी, पनीर, खवा, क्रिम, मिठाई इत्यादी पदार्थ बनविण्यासाठी संधी आहे. तसेच गोबर गॅस प्लॅन्ट्स तयार केले तर गावातील लोकवस्तीत कुलिंग गॅसचा पुरवठा करणे शक्य होईल.

शेतमालावर आधारित प्रक्रिया उद्योग सुरु करण्याची संधी ग्रामीण तसेच निमशहरी भागातील महिलांना आहे. भात व गहू सडणे, तेल गाळणे, धान्य दळणे व निसणे, त्यावर प्रक्रिया करणे, द्राक्षापासून बेदाणे बनविणे पापड व कुरड्या, शेवया बनविणे, लोणची व जाम बनविणे या सारख्या वस्तू बनविता येतात.

हस्तकला व्यवसायात तसेच या सारखे आणखी कौशल्य असलेल्या व्यवसायात उत्तम संधी आहे. मोत्यांचे दागिने तयार करणे, कागदी व फ्लॅस्टीकची फुलाहार तयार करणे, उदबत्ती तयार करणे, लोकरपासून स्वेटर व इतर वस्तू तयार करणे. गृह सजावटी प्लॉवर पॉट व फुलांच्या माळा तयार करणे तोरणे तयार करणे या आणि या सारख्या अनेक उद्योगात महिला आपल्या गुण कौशल्यांचा उपयोग करून संधी घेवू शकतात. मात्र कोणत्याही उद्योगात उतरतांना महिलांनी आत्मविश्वासाने पाऊल ठेवणे महत्वाचे आहे. संधीचे सोने करण्यासाठी गुण कौशल्यबरोबर आत्मविश्वास महत्वाचा आहे. महिला जर स्वतःचा पुर्ण अथवा अर्धवेळ व्यवसाय करावयाचा विचार करित असतील तर स्वतःचा व्यवसाय करण्यासाठी काही बाबींचा विचार करावा लागेल.

१) कामाचे स्वातंत्र्य व स्वतःच्या कल्पना राबविणे महिलांना उद्योजकता क्षेत्रातील कामगिरी बरोबर स्वतःचे कुटूंबात लक्ष घालावे लागते. उद्योजक म्हणून काम करतांना काम आणि जीवनस्तर यात समतोल व स्वतःच्या कल्पना राबवितानाचे स्वातंत्र्य असणे गरजेचे आहे.

२) स्वतःसाठी संधी निर्माण करणे :- महिलांना उद्योजकता क्षेत्रात उतरायचे असल्यास स्वतःसाठी योग्य उद्योग संधी निर्माण करावी लागते. त्यासाठी सभोवतारी वातावरण, शिक्षण, अनुभव या सुत्राचा वापर करावा लागतो.

३) समानता :- अनेक महिला उद्योजकता हे फक्त पुरुषांचे क्षेत्र आहे असे समजतात. पण उद्योग हा लिंगावर अवलंबून नाही स्वतःला सक्षम बनविण्यासाठी उद्योग क्षेत्र निवडतांना स्त्री पुरुष भेद करून चालणार नाही. तर उपलब्ध संधीचे सोने करून घेतले पाहिजे.

४) छोट्या गुंतवणूकीतून सुरुवात :- महिलांजवळील छोट्या गुंतवणूकीत आज व्यवसायाची सुरुवात करावी लागते. उपलब्ध जागेत आपला व्यवसाय साहित्य, उपकरणे ठेवावी लागतात. अनेकांनी अशा प्रकारे आपला उद्योग सुरु केला आहे.

५) प्रत्येकात नवीन काहितरी शोधा :- आपल्या वस्तू व सेवा सुरु करून नवीन व्यवसायात प्रवेश करा. त्याचा लाभ घेवून आपल्या व्यवसायाचा नावलौकिक मिळवून द्या. आपली कार्यक्षमता नाविन्य सिध्द करण्याची संधी घ्या.

या सर्व गोष्टींचा विचार फक्त महिला उद्योजकांसाठी केला जातो असे नाही. पुरुष उद्योजकांसाठी या गोष्टींच्या सहाय्याने व्यवसाय संधी शोधता येतात.

महिला सबलीकरण म्हणजे काय ? व्याख्या व संकल्पना :

सबलीकरण वा सक्षमीकरण ही संकल्पना सत्ता म्हणजे नेमके काय या संकल्पनेशी निगडित आहे. भारत सरकारने सुरुवातीला नियोजनबद्ध विकासाचा विचार करतांना भारतातील स्त्रियांचा प्रश्न, विचार, स्त्रिया आणि मुले या चौकटीत अधिक प्रमाणात केला. दक्षिण आशियाई देशात स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांच्या तुलनेत एकूणच खालावलेला आहे. हे लक्षात घेऊन स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर घटनेमध्ये तसेच कायद्याच्या चौकटीत स्त्रियांना समान स्थान देण्याचे पाऊल उचलले गेले. परंतु विविध पंचवार्षिक योजनांचा आढावा घेताना मात्र लक्षात आले की, प्रत्यक्ष जीवनात बहुसंख्य स्त्रिया अत्यंत कमी वेतन, कमी मजुरी, किमान कौशल्य, उत्पादनाच्या जगात कमी वाव, किमान साक्षरता, कुपोषण, अनारोग्य आणि कुटुंबातील हिंसाचार यांच्या बळी असतात. त्यामुळे स्त्रियांच्या दृष्टीने समानता, समता, न्याय असलेला समाज निर्माण करणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने स्त्रियांच्या सबलीकरणाचा प्रयत्न करणे. विकास प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग केवळ शाब्दिक आव्हाने करून होणार नाही. तसेच, समानतेची कल्पना यांत्रिक औपचारिकतेतून घडणार नाही, याची जाणीव झाली. तेव्हाच नव्या अर्थव्यवस्थेच्या टप्प्यावर सबलीकरण या सक्षमीकरण ही संकल्पना मांडण्यास सुरुवात झाली.

सबलीकरण ही संकल्पना प्रथम १९६० साली अमेरिकेतील काळ्या, जहाल गटांनी मांडली. सबलीकरण म्हणजे नेमके काय आणि स्त्रियांचे सबलीकरण कसे घडणार यावर अनेक मतमतांतरे आहेत. परंतु भारतीय संदर्भात असे म्हणता येईल की, आर्थिक सामाजिक दृष्ट्या केल्या जाणाऱ्या सुधारणांमधून स्त्री-पुरुषांमध्ये व्यक्ती, समाज, समूह या जात जमात म्हणून स्त्रियांच्या दृष्टीने परिवर्तन होणे ही सबलीकरणाची अट आहे. स्त्रीश नावाचा भारतीय समाजातील जो घटक आहे त्याला आपल्या जीवनात सर्व क्षेत्रांत आपल्या सुप्त क्षमता प्रत्यक्ष वापरता येतील असा समाज निर्माण करणे म्हणजे सबलीकरण' अशी व्याख्या करता येईल.

स्त्रिया आणि पुरुष आपल्या स्वत्वाबद्दल ज्या कल्पना घेऊन दैनंदिन विकासाच्या कामात येतात. त्या संदर्भात मुलभूत प्रश्न उभे करणे सबलीकरणाच्या प्रक्रियेत महत्त्वाचे ठरते. उदा. आपले अस्तित्व, स्त्रीत्व वा पौरुष कशामुळे सार्थ ठरते. आपल्याला माणूस म्हणून कशामुळे प्रतिष्ठा मिळते. या सर्वांमध्ये सबलीकरणाच्या प्रक्रियेबद्दल होणारे बदल होणे अपेक्षित आहेत. भारतातील स्त्रियांना प्रौढ, समजदार होण्यासाठी वाव निर्माण झाला पाहिजे असा सबलीकरणाच्या संकल्पनेचा आग्रह आहे. गरीबीत आयुष्य काढणाऱ्या अनेक स्त्रिया स्वतःच्या प्रयत्नांनी स्वतःचा विकास साधताना दिसतात. काही काळ विकासाच्या संदर्भात स्त्रिया नावाच्या घटकाला पूर्णतः सत्ताहीन, शक्तिहीन मानले गेले होते. त्याला शह देण्यासाठी सबलीकरणाची संकल्पना उदयाला आली असे दिसते.

महिला सबलीकरण :

महिलांच्या सक्षमीकरणाकरिता शिक्षण, अर्थोत्पादन अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत. महिलांनी जास्तीत जास्त शिक्षण घेऊन आपला बौद्धिक स्तर वाढविणे आवश्यक आहे. चांगले शिक्षण घेतले तर त्यांना रोजगाराच्या चांगल्या संधी मिळू शकतात. समाजात स्त्रियांना आर्थिक सत्ता व अधिकार नसेल तर त्या पतीवर किंवा वडिलांवर पूर्णपणे अवलंबून असतात. त्यामुळे पुरुष स्त्रियांवर नियंत्रण ठेवतात. जर स्त्रिया अर्थोत्पादन करू लागल्या तर कुटुंबात आणि समाजातील स्थान वाढते व आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास करण्याची संधी मिळते. समाजात त्यांना आपले स्थान निर्माण करता येते. त्यातून नेतृत्वगुण विकसित होण्यात मदत होते. या संदर्भात समाजशास्त्रज्ञ ब्लूमबर्ग यांचा लिंग स्तरीकरण सिध्दांत महत्त्वाचा आहे. आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे स्त्रियांच्या कौटुंबिक व सामाजिक जीवनात होणाऱ्या परिणामाचे विश्लेषण ब्लूमबर्ग यांनी केले आहे. त्यांच्या मते, ज्या समाजात स्त्रिया देशाच्या आर्थिक घडामोडीच्या, महत्त्वाच्या कार्यात सहभागी असतात. त्या समाजात स्त्रियांचे आर्थिक व सामाजिक अधिकार जास्त असतात. या उलट स्थिती असेल तर स्त्रियांचा दर्जा आणि अधिकार दुय्यम आणि कमी प्रतीचा असतो.

स्त्रियांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महत्त्वाच्या पदांवर आणि आर्थिक घडामोडीच्या क्षेत्रात सहभागी करून घेतल्यास त्यांना राजकीय, आर्थिक स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन, त्यांच्या हिताचे व संरक्षणाचे कायदे करून त्यांची प्रभावी नियंत्रणाद्वारे अंमलबजावणी करता येते. आणि त्याद्वारे स्त्रियांचे पूर्ण सक्षमीकरण साधता येते.

उद्योगाद्वारे महिलांचे सबलीकरण / सक्षमीकरण योजना :

आजही महिलांना आर्थिकदृष्ट्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरुषांवर अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे महिला परावलंबी आहेत. छोट्या गोष्टीसाठी घरातील कर्त्या पुरुषांच्या पुढे हात पसरावे लागतात.

महिलांना सक्षम करण्यासाठी सरकारने अनेक योजना राबविल्या आहेत. सक्षमीकरणात फक्त आर्थिक शारीरिक, मानसिक सर्वच दृष्टीने सक्षम होण्याची सरकार प्रयत्नशील आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणात सामाजिक संस्थांची भूमिका ही महत्त्वाची आहे. महिला सक्षमीकरणात राज्य सरकार आणि केंद्र सरकारच्या विविध योजनांचे योगदान फार मोठे आहे. महिला उद्योजकतेच्या पोषक वातावरण निर्मितीसाठी आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणा व

महिला उद्योजकता विकास संधी उपलब्ध व्हावी यासाठी अनेक योजना राज्य व केंद्र सरकारने सुरू केल्या आहेत. महिला उद्योजकांची परिस्थिती त्या कार्य करीत असलेल्या समाज व्यवस्थेचे स्वरूप त्यांच्या अडचणी त्यांच्या गरजा या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन विविध आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणा उद्योजकतेच्या पोषक वातावरण निर्मितीसाठी केल्या जातात. यामध्ये सरकारने पुरस्कृत केलेल्या संस्था, राष्ट्रीयकृत बँका, खाजगी संस्था कार्य करतात. महिलांची अर्थव्यवस्थेतील सहभाग वाढावा, महिलांच्या शक्तीचा पूर्ण उपयोग केला जावा हाच या मागील उद्देश्य आहे. महिला सक्षमीकरणाला हातभार लावणाऱ्या योजना पुढील प्रमाणे आहेत.

१) महिला आर्थिक विकास महामंडळ :

महिला आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना २४ फेब्रुवारी १९७५ साली झाली. गरजू व आर्थिक दृष्ट्या मागासवर्गीय स्त्रियांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देऊन, त्यांना स्वावलंबी बनण्यास मदत करणे हा आहे. निराधार, मागासवर्गीय आणि अपंग महिलांचा प्रामुख्याने विचार केला जातो. तसेच महिला विकासासाठी प्रयत्नशील असलेल्या महिला संस्थामध्ये समन्वयामधून त्यांना सर्व प्रकारे हे महामंडळ मदत करते. महिला मंडळे व महिला संस्थांनी उत्पादन केलेल्या वस्तूंना बाजारपेठ मिळवून देणे, उत्पादनाची पाहणी करणे, उत्पादनातील उणिवा दूर करून अथवा उणिवा राहू नये यासाठी महिलांना प्रशिक्षण देणे, मार्गदर्शन करणे महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी या महामंडळाने पुढील प्रकल्प हाती घेतले आहेत.

- १) दुध केंद्रावर दुधाचे वितरण करणे.
- २) निर्यातीसाठी बटाटा निवडणे.
- ३) आदेशप्रमाणे खाद्यपदार्थ तयार करून विकणे.
- ४) वेगवेगळ्या ठिकाणी प्रदर्शनात भाग घेऊन महिलांनी तयार केलेल्या वस्तूंना बाजारपेठ मिळवून देणे.
- ५) महिला उद्योग केंद्र चालविणे.
- ६) उद्योग स्थापनेसाठी कर्ज देणे.
- ७) उत्पादन व व्यवस्थापनाचे शिक्षण देणे.

महिला उच्चशिक्षित असल्यातरीही त्यांच्या अनुभवाचा विचार करून विविध कार्यक्रम राबविण्यात येते.

२) सेंट्रल सोशल वेल्फेयर बोर्डाच्या महिलांसाठी योजना :

या योजनांचा मुख्य हेतु गरजू महिलांना काम पुरविणे व त्यांना आर्थिकदृष्ट्या मदत करणे हा आहे. आर्थिक निराधार महिलांसाठी अपंग, गरजू, दीनदुबळ्या, निराधार महिलांसाठी या बोर्डाचे काही विशेष योजना राबवितात. महिलांना स्वतःच्या पायावर उभे राहून स्वतःचे आपल्या कुटुंबाचे पालन पोषणासाठी त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविण्यासाठी मदत करते.

अ) लघुउद्योग

- ब) रासायनिक व इतर उद्योग :- मोठ्या व अवजड उद्योगांना लागणारे सुटे भाग, इतर साहित्य यांचे उत्पादन लघु उत्पादन क्षेत्रात महिलांना सहभागी करून उद्योगांना चालना देणे.
- क) हस्तकौशल्याच्या वस्तु :- हस्तकौशल्याची कामे कुशलपणे करून घेण्यासाठी अनेक उत्पादन केंद्र सुरू करण्यात आली. महिला येथे जाऊन काम करू शकतात किंवा घरी काम आणून करू शकतात.
- ड) हातमाग :- अपंग व अंध महिलांना सुलभतेने करता येतील अशी हातमाग व हस्तकौशल्याची उद्योग योजना सुरू करण्यात आली. त्यासाठी गरजूंना प्रशिक्षण देऊन कौशल्य निर्माण करण्यात आले.

ई) शेतीवर आधारित उद्योग :- नियोजन आयोगाने ग्रामीण भागात लघु उद्योगांना अग्रक्रम दिलेला असल्याने ग्रामीण महिलांना पुरक उद्योग पुरविण्याचे काम बोर्डांनी केले आहे. असे करित असतांना स्थानिक उपलब्ध कच्चा माल व त्याला बाजारपेठ याचा विचार केला जातो. पशु संवर्धन, दुध व दुग्धजन्य पदार्थ तयार करणे, कुक्कुटपालन या साख्या महिलांनी चालविलेल्या उद्योगाला कर्ज पुरवठा केला जातो.

३) महिला नागरी सहकारी बँका :

महिलांच्या अडचणी जाणून घेऊन गरजू निराधार महिलांना स्वतःचा उद्योग सुरू करण्यासाठी आर्थिक मदत करण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्रात महिला नागरी सहकारी बँकेची स्थापना झाली. संपूर्ण भारतात महिलांनी महिलांसाठी चालविलेल्या महिला बँका स्थापन करून यशस्वीपणे चालू ठेवण्याचा प्रथम प्रयत्न महाराष्ट्रात झाला. महाराष्ट्रात स्थापन झालेल्या बँकापैकी काही निवडक बँकांची नावे पुढील प्रमाणे आहेत.

१) नाशिक जिल्हा महिला विकास बँक, नाशिक

२) इंदिरा सहकारी बँक लिमिटेड, धुळे

३) प्रतिभा महिला सहकारी बँक, जळगाव

४) भगिनी निवेदिता सहकारी बँक लिमिटेड, पुणे

वरील सर्व बँका आणि यासाख्या अनेक बँकांना गरजू व निराधार महिलांना सर्वपरीने सहकार्य करतात.

४) महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्र :

उद्योजकतेचा प्रचार व प्रसार करण्याच्या उद्देशाने ही संस्था स्थापन करण्यात आली. महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राची स्थापना महाराष्ट्र सरकारच्या पुढाकाराने झालेली आहे. लघु उद्योग विकास महामंडळ, महावित्त, सिकॉम मेल्ट्रॉन, एम. आय. डी. सी. आणि मिटकॉन ह्यांच्या सक्रिय सहकार्याने औरंगाबाद येथे करण्यात आली. या संस्थेमार्फत उद्योजकता प्रचार ६ प्रसाराच्या उद्देशाने महिलांसाठी उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. या कार्यक्रमातून प्रशिक्षण घेतलेल्या अनेक महिलांनी आपले उद्योग सुरू केलेले आहेत. विमा ही संस्था सुध्दा पुणे शहरातून महिला उद्योजकता विकासासाठी भरीव कार्य करत आहे.

५) महिला उद्योजकांसाठी 'स्त्री शक्ती' योजना :

महिलांमध्ये उद्योजकता विकास व्हावा या हेतूने ११ नोव्हेंबर १९८८ पासून स्टेट बँक ऑफ इंडियाने स्त्री शक्ती योजना सुरू केली. या योजने अंतर्गत ज्या महिला स्वतःचा उद्योग स्थापन करू इच्छितात त्यांच्यासाठी वित्तपुरवठा करण्यात येतो. व्याजदरात विशेष सवलत देण्यात येते. प्रशिक्षण देण्यात येते. स्थानिक शाखेतील अधिकारी मार्गदर्शन करतात. या बँकेतर्फे महिलांसाठी खालील योजना राबविण्यात येतात.

६) बँक ऑफ महाराष्ट्राची योजना :

महिलांनी लघु उद्योग स्थापन करावा म्हणून या बँकेने महिला उद्योजकांसाठी योजना सुरू केली. महिलांनी लघुउद्योग किंवा सेवा व्यवसाय सुरू करावा हा उद्देश आहे. महिलांची स्वतःची गुंतवणूक किमान ५१: असावी. अशी अट पात्रतेसाठी घालण्यात आली आहे. तसेच त्यांच्या उद्योगात किमान ५०: कर्मचारी महिला असाव्यात. प्रशिक्षण, प्रकल्प अहवाल तयार करणे यासाठी १० हजार रूपयांपर्यंत अर्थसहाय्य दिले जाते.

आज अनेक राष्ट्रीयकृत बँक व राज्य आणि केंद्र सरकार या प्रकारच्या योजना राबवित आहेत. त्यासाठी इतरापेक्षा अर्धा टक्का व्याजदर कमी आकारला जातो. उद्योजकता विकासाला प्रोत्साहन मिळावे म्हणून विविध खाजगी

स्वयंसेवी संस्था, सरकार (राज्य व केंद्र) यांच्यामार्फत पारितोषिके देण्यात येतात. महिलांनी उद्योजकता क्षेत्रात उतरावे. महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व्हाव्यात. त्याचा आत्मविश्वास वाढावा हा मुख्य हेतु आहे.

निष्कर्ष :

थोडक्यात, आताच्या घडीला आपल्याला स्त्रियांच्या जीवनाच्या गुंतागुंतीचे भान ठेऊन सबलीकरण प्रत्यक्षात आणावे लागेल. भारतीय स्त्रियांनी आत्मप्रतिमा, आत्मविश्वास वाढवायचा झाला तर भारतातील विविधता, भिन्नता आणि एकोपा या साऱ्यांचा सबलीकरणाच्या संदर्भात गंभीरपणे विचार केला पाहिजे. स्त्रियांसाठी साधी सुरक्षित स्वच्छतागृहे ही मोठ्या शहरांमध्ये अभावनेच आढळतात. तसेच सबलीकरणातून स्त्रियांचे 'बाईपणाच्या असणाऱ्या समान दडपणुकीबद्दलचे भान' या सबलीकरणातून जागे झाले तर आपण एकविसाव्या शतकाच्या नव्या भारताच्या संदर्भात सबलीकरणाचा विचार करतांना इतिहासातील फुले—आंबेडकरी परंपरेचा मागोवा घेणे गरजेचे ठरते. सरकारच्या विविध योजनांद्वारे असो किंवा बचत गटाच्या माध्यमातून असो महिलांना उद्योजकतेचे स्थान देऊन सक्षम करणे हा मूळ उद्देश्य आहे. उद्योगाच्या निमित्ताने महिला घराबाहेर पडतात, समाजात मिसळतात. संबंधित आव्हानांना तोंड देऊ शकतात असा विश्वास वाटतो.

संदर्भ ग्रंथ :

- प्रा. तेज निवळीकर – 'महिला साक्षरता आणि विकास' याविषयी विचार विनिमय
 प्रा. डॉ. अरूण येवले, प्रा. डॉ. अरविंद चौधरी, डॉ. छाया सुखदाणे – व्यावसायिक उद्योजकता,
 प्रकाशक – प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, ४२५००१, प्रथमावृत्ती १ जुलै २०१५
 डॉ. दिपक पवार – महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण – प्रकाशक : श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती १६ मार्च २०१३
 प्राचार्य डॉ. किसन पाटील, डॉ. विनय भास्कर पाटील – महिलांचे सामाजिक सांस्कृतिक योगदान, प्रकाशक – अथर्व पब्लिकेशन्स,
 धुळे, ४२४००१
 प्राचार्य डॉ. एस. व्ही. जोशी, डॉ. व्ही. पी. नारखेडे, प्रा.डॉ. बी. एल. जाधव, डॉ. ए. एन. पाटील, प्रा.डॉ. सी. एस. सुखदाणे –
 व्यावसायिक उद्योजकता – प्रकाशन – अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव – ४२५००१, प्रथमावृत्ती २८ सप्टेंबर २०१५.

आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता-महिला सक्षमीकरण...

प्राध्या. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, सिंधुदुर्ग, रा. तळगांव (सुतारवाडी) ता. राजापूर,
जि. रत्नागिरी ४१६ ७०२

प्रस्तावना:-

निसर्गतःचं समृद्ध असणारा देश, संपूर्ण अर्थव्यवस्था ज्याच्या बळावर चालते असा कृषीप्रधान देश, जगातील एकमेव असा विविधतेने नटलेला देश म्हणजे भारत देश. ज्याला निसर्गताचं भव्य वैभव मिळालं आहे. जो अजुनही मागास राहिला आणि त्याला मागास ठेवणारे फक्त राजकारणी लोकच आहेत. हाच देश इतर प्रगत देशांमध्ये गणला जावा, मागास असलेला हा देश इतर देशांच्या तुलनेत आत्मनिर्भर बनावा. याचं विचाराने देशाला आत्मनिर्भर भारत बनवण्यासाठी देशाचे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदींनी १२ मे २०२० ला 'आत्मनिर्भर भारत अभियानाची' हाक दिली.

“तुच आहेस तुझ्या जीवनाचा शिल्पकार “ही शिकवण आपल्या देशातील जनमानसात रूजवण्याचा लहानसा प्रयत्न म्हणता येईल. जेव्हा पंतप्रधानांनी या अभियानाची सुरवात केली, तेव्हा पासून आज पर्यंत भारताला आत्मनिर्भर होण्याचे स्वप्न साकारण्यासाठी देशातील महिला अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावताना दिसतात.

पुर्वी 'चुल आणि मुल' तसेच 'रांधा, वाढा व उष्टी काढा' या मध्ये वावरणाची महिलेने प्रत्येक क्षेत्रात उंच भरारी घेतली आहे. फक्त चार भिंतीत राबणारी महिला आज मंगळ ग्रहावर जाऊन पोहचली. पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावत तीने प्रत्येक क्षेत्रात लक्षणीय भरारी घेतली. क्रिडा, सांस्कृतिक, कृषी, शिक्षण, राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक अशा विविध क्षेत्रात आज महिला सन्मानाने जगताना आपल्याला दिसतात. शिक्षित महिला प्रत्येक क्षेत्रात पुढे आहेतचं, परंतु अशिक्षित महिलांचं काय? यावर उपाय म्हणून 'आत्मनिर्भर भारत' या अभियानाकडे पाहण्यास हरकत नाही. शिक्षित व अल्पशिक्षित महिलांना लघु व गृहउद्योगाच्या माध्यमातून आत्मनिर्भर बनवून त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी बचत गट हि संकल्पना उदयास आली. त्याच बरोबर रोजगार निर्मिती करून इतर महिलांचे सक्षमीकरण करण्यास बचत गट पुरक ठरते. आज मोठ्या प्रमाणावर महिलांना सक्षमीकरण करण्यास सरकारने देखिल योगदान दिलं आहे.

महिला बचत गटाची भूमिका :-

महिला बचत गट ही केवळ योजना नसून महिला सबलीकरण, सक्षमीकरण आणि सशक्तीकरण यांची सांगड घालणारी एक सुप्त अशी क्रांतिकारी चळवळचं म्हणता येईल. महिलांच्या संघटनांमुळे स्वविकास व सामाजिक विकासाची जाणिव त्यांच्यामध्ये निर्माण होत आहे. स्वयंसहायता बचत गटातून महिलांना स्वावलंबी करण्याचा उद्देश ठेउन राज्य सरकारने १९९४ मध्ये महिला सबलीकरण व सक्षमीकरण धोरण जाहिर केले. आणि त्याला राज्य सरकार, ग्रामीण विकास यंत्रणा, महिला आर्थिक विकास

महामंडळ,पंचायत समिती या सरकारी यंत्रणाबरोबरचं सामाजिक संस्था व जिल्हा बँका यांनी महत्वाचा पुढाकार घेतला आहे.

बचत गटांच्या माध्यमातून एकत्रित आलेल्या महिलांना घर बसल्या रोजगार निर्माण झाला आहे.प्रत्येक बचत गटांची सभासद मर्यादा हि किमान १० तर कमाल ५० अशी आहे. आणि त्यामुळे त्या गटातील प्रत्येक महिला ही आर्थिक सक्षम झालेली आपल्याला पहायला मिळते.

सन २०००० मध्ये जिल्हा बँकेने प्रथम १४ बचत गटांना अर्थसहाय्य केले.एक लाखांपासुन ते साडे चार लाख रूपयांची विविध मुदतीच्या कर्जपुरवठ्यामुळे सध्या सुमारे ३६ हजार बचत गट वेगवेगळी उत्पादने घेत आहेत. लोणची,पापड आणि बरेचं काही उत्पादने महिला घेतात.सध्या तर प्राथमिक दुध संस्था,पार्लर,नर्सरी आणि गारमेंट असे व्यवसायचे स्वरूप बदलल्यामुळे महिलांचा आर्थिक स्तर उंचावला आहे.

इतिहास :-

२० व्या शतकापुर्वी महिला त्यांच्या लहान व्यवसायांना कुटूंबाचं पालन-पोषण करण्यासाठी उत्पन्नाची पुर्तता करण्याचा मार्ग म्हणून चालवत असे. बहुतांश वेळा गरिबी टाळण्यासाठीचा प्रयत्न होता.त्या काळात महिलांकडुन जे विविध उपक्रम राबवण्यात आले.ते उद्योजकांसारखे न्हवते .काहिंना घरगुती जबाबदारी यांवर लक्ष केंद्रित करावे लागले होते.

आव्हाने :-

सद्य स्थितीला महिला उद्योजकांना पुढील आव्हानांना सामोरी जावे लागत आहे.

१)परवडण्याजोग्या व सुरक्षित व्यवसायिक जागांचा अभाव.

२)लिंग भेद व समाजातील स्थान.

३)तांत्रिक व व्यवस्थापकीय ज्ञानाचा अभाव.

४)मर्यादित आर्थिक स्त्रोत व गुंतवणूक सहाय्य .

महिला

५)महिला उद्योजकासाठी पोषक वातावरणाचा अभाव.

६)व्यवसाय सुरू करण्यासाठी अपुरे भांडवल.

७)कुटुंबाकडुन कामासाठी विरोध.

वरिल आव्हानांना सामर्थ्याने तोंड देउन आजच्या गतिमान युगात शाश्वत आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या जागतिक वाटचालीमध्ये महिला उद्योजक महत्वाची भुमिका बजावत असतात.

शासनाचा नाविन्यपूर्ण पुढाकार:-

प्रत्येक महिलेला वरिल आव्हानांना सामोरी जाऊनचं स्वतःचं अस्तित्व निर्माण करावं लागतं.हि काळ्या दगडावरची रेघ आहे. असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. तरीदेखील सद्य स्थितीला शासनाने पुढाकार घेउन राज्यातील औद्योगिक वातावरण अधिक सुधारण्यासाठी,महिला उद्योजकांच्या विकासासाठी,महिला उद्योजकांना जागतिक स्पर्धेची किनार देण्यासाठी औद्योगिक धोरण २०१३ घोषित केले.औद्योगिक वाढीच्या मुख्य प्रवाहात महिला उद्योजकांना आणण्यासाठी व त्यांच्या आर्थिक विकास साधण्यासाठी ,तसेच त्यांना उद्योगास पोषक वातावरण मिळवुन रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होण्यासाठी विशेष धोरण २०१७ ला शासनाने मान्यता दिली .त्याच बरोबर त्यांच्या वस्तूसाठी राज्य स्तरावर मोठ्या

प्रमाणावर प्रदर्शने व आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनात सहभागी होण्यासाठी खर्चाच्या ५०% अर्थसहाय्य देण्यात येईल .असे घोषित केले.तसेच महिला उद्योजकांच्या अडचणी सोडवण्यासाठी त्यांना मदत करून संबंधित माहिती उपलब्ध करण्यासाठी एक खिडकी योजना स्थापन केली.

आज महिला उद्योजक जगभरातील सर्व उद्योजकांपैकी एक तृतीयांश भाग व्यापला आहे.असे दिसून येते.विशेषतः व्यवसायात साहस ,श्रम आणि चिकाटी यांच्या जोरावर जोखीम पत्करून स्वयंपूर्ण झालेली महिला सातत्याने वाढत आहे.

काहि महिला उद्योजकांची उदाहरणे:-

कठीण काळात परिस्थितीवर मात करत ज्यांनी जगामध्ये आपलं नाव इतिहासाच्या पानावर सुवर्ण अक्षरांनी कोरण्याचा प्रयत्न केला आहे .अशा काही महिला उद्योजकांची कामगिरी थोडक्यात पुढील प्रमाणे...

१)ज्योति नाईक :-

या अतिशय होतकरू कुटुंबातील असून ,सद्या त्यांनी खुप उंच भरारी घेतली आहे. त्या महिला उद्योग लिज्जत पापड यांच्या संस्थापक आहेत.आज खुप मोठ्या प्रमाणावर त्यांच्या पापडाची प्रसिद्धी आहे.

२)शिखा वर्मा:-

या ऍक्सिस बँकेचे व्यवस्थापकीय संचालक व मुख्य कार्यकारी अधिकारी आहेत, भारतातील तिसरी सर्वात मोठी खाजगी क्षेत्रातील बँक आहे. शर्मा या २००९ मध्ये ऍक्सिस बँकेत सामील झाल्या, आणि बँकेत बदल घडवून आणण्यासाठी व्यवस्थापनात एक नेत्या म्हणून त्यांनी ऍक्सिस बँकेला कॉर्पोरेट आणि रिटेल बँकिंग उत्पादनांच्या विस्तृत श्रेणीतील बँकेमध्ये रुपांतर करण्यावर भर दिला. ऍक्सिस बँकेने आपल्या रिटेल देणाऱ्या फ्रॅन्चायझीला बळकट करण्यावर लक्ष केंद्रित केले. त्याच्या गुंतवणूक बँकिंग आणि सल्लागार क्षमतांचा विस्तार केला आहे आणि पेमेंट स्पेसमध्ये उत्पादनांचा एक व्यापक पोर्टफोलिओ विकसित केला आहे.

३)अनिता डोंगरे :-

या एक भारतीय फॅशन डिझायनर आहे. त्या भारतीय फॅशन हाउसचा अनिता डोंगरे हाऊसचा संस्थापक आहे. त्यांचे डिझाईन्स चार वेगवेगळ्या ब्रॅण्ड अंतर्गत उपलब्ध आहेत. वेस्टर्न पोशाख, ग्लोबल देसी , अनिता डोंगरे दुरूस्ती, कॉटचर प्रॉपे, मेन्सवेअर हे आहेत. त्या सामान्यतः (जैविक कपडे) कॉयचर ब्रॅण्डसह, त्यांनी त्यांच्या दागिने ब्रांड अनिता डोंगरे पिक सिटी लाँच केले आहे. ज्यात अनिता डोंगरेच्या सद्नात देखील ठेवलेले आहे. अनिता डोंगरेचा भाऊ आणि बहीण हे त्यांच्या व्यवसायाचे कामकाज संभाळतात. त्या डिझाईन मोर्चेवर लक्ष केंद्रित करतात. त्या कंपनीच्या मुख्य क्रिएटिव्ह ऑफिसर म्हणून काम करतात आणि बॉलीवुड सेलिब्रिटीज आणि रॉयल्टीज यांच्यासाठी कपडे डिझाइन करतात.

४)अनिता देसाई:-

या भारतीय कादंबरीकार आहेत. त्याचबरोबर त्या मॅसेच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी मधील एमेरिटा जॉन ई. बर्चर्ड ऑफ ह्यूमॅनिटीजच्या प्राध्यापिका आहे. लेखक म्हणून देसाई यांची बुकर पारितोषिकासाठी तीन वेळा निवड झालेली आहे. १९७८ साली साहित्य अकादमीच्या फायर

ऑन दी माऊंटनसाठी त्यांना साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त झाला. त्यांनी समुद्रद्वारे गावासाठी ब्रिटिश गार्जियन पुरस्कार जिंकला आहे.

५)चित्रा रामकृष्ण :-

या नॅशनल स्टॉक एक्सचेंजचे त्या (NSE) पहिल्या महिला व्यवस्थापकीय संचालक होत्या. त्यांनी मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून कार्यरत होत्या. ही संस्था भारतातील भांडवली बाजारात सुधारणा करण्यासाठी १९९० च्या दशकात स्थापन झालेली संस्था आहे. सध्या ती जगातील सर्वात मोठी एक्सचेंज म्हणून ओळखली जाते. मार्केट ट्रेड, इंडेक्स आणि स्टॉक डेरिव्हेटिव्हज मधील वरच्या तीन स्टॉक एक्सचेंजपैकी ती एक आहे. या एमडी आणि सीईओ म्हणून कार्य केले आहे. यांनी महान संस्थेचा समृद्ध वारसा कायम ठेवला नाही; तर त्यांच्या अथक प्रयत्नांनी हे सुनिश्चित केले आहे, की त्यांना नवीन उच्च स्तरांवर गणले आहे.

व्यावसायिक करिअरमध्ये खालील स्थितींचा समावेश आहे:

नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेडचे सह व्यवस्थापकीय संचालक. नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेडचे लिव्हिंग आणि उपव्यवस्थापकीय संचालक. सिक्युरिटीज अॅण्ड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडियाच्या डेरिव्हेटिव्हज पॅनेलचे सभासद. नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेड चे संचालक. मालवीय नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, जयपूरचे अध्यक्ष. ९ मार्च २००९ पासून नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉजिटरी लिमिटेड येथे कार्यकारी समिती सदस्य.

वरिल सर्व महिला यांनी समाजामध्ये त्यांनी आदराचं स्थान मिळवलेलं आहे.

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सरकारच्या व बँकांच्या योजना :-

अलीकडच्या काळात महिला सक्षमीकरणाचे वारे वेगाने वाहते आहे. स्त्रिया देखील आता चार भिंतीच्या आयुष्यातून बाहेर पडून स्वतःला सिद्ध करून यशाचे एकेक शिखर गाठत आहेत. प्रत्येक आव्हानावर मात करण्यासाठी स्वतःला सक्षम बनवण्याकडे त्यांचा जास्त कल दिसून येतो आहे. त्यातल्या त्यात महत्वाचे म्हणजे तिला घरून याकरिता पाठिंबा मिळतो आहे. हे चित्र फार आश्वासक आहे. शिवाय आणखी एक कौतुकास्पद गोष्ट म्हणजे आता महिलांच्या या प्रगतिच्या वाटचालीत महिलांना आणखी सशक्त करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक पावले उचलली आहेत. त्यातलेच एक महत्वाचे पाऊल म्हणजे खास महिलांना डोव्यासमोर ठेऊन विविध योजना आखल्या आहेत आणि एवढ्या वरच न थांबता, त्या योजना नीट राबवल्याही जात आहेत. त्यामुळे महिलांना आपली प्रतिभा दाखवण्याची आणि आपली प्रतिभा निर्माण करण्यासाठी मोलाची मदत झाली आहे.

माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी म्हणतात, “विकास प्रक्रियेत महिलांची संपूर्ण भागीदारी नसेल; तर कोणताही देश प्रगती करू शकत नाही.” म्हणूनच महिला सशक्तीकरण आणि सुरक्षेसाठी भारत सरकारने विविध पावले उचलली आहेत. भारतात बेटी बचाओ, बेटी पढाओ, स्टँड अप इंडिया, मिशन इंड्रधनुष आणि इतर अनेक जणांनी पुढाकार घेतला आहे, आणि येणाऱ्या प्रत्येक दिवसा गणिक यात अधिकाधिक महिला उद्योजिकांचा समावेश होतो आहे.

भारतातील स्टार्टअप-अप इकोसिस्टीममध्ये महिला उद्योजक सर्वत्र दिसू लागल्या आहेत. घरांच्या चार भिंतीतून बाहेर पडून भारतातील उद्योग क्षेत्रात सामील होताना दिसत आहेत. याचे सर्वात मोठे आणि महत्वाचे कारण म्हणजे विविध बँका महिला उद्योजकांना देत असलेले भांडवल. बँकेकडून खास

महिलांसाठी अशा विशेष कर्ज योजना आहेत ज्यात तारण, व्याज दर इ. बाबतीत अटी व शर्ती थोड्या शिथिल आणि लवचिक ठेवण्यात आलेल्या आहेत.

अशाच काही योजनांची माहिती पुढीलप्रमाणे....

१) मुद्रा योजना :-

ब्युटी पार्लर, ट्यूशन सेंटर, टेलिरिंग युनिट इत्यादीसारख्या लहान उद्योगाची सुरुवात करणाऱ्या महिलांसाठी ही सामान्य सरकारी योजना लागू आहे. ज्या महिला एकत्रितपणे प्रारंभ करू इच्छितात त्यांच्यासाठी देखील ही योजना उपयुक्त आहे. या योजनेअंतर्गत ५०,००० रुपयांपासून ५० लाख रुपयांपर्यंत कर्ज मंजूर केले जाऊ शकते. यात कर्जाची रक्कम १० लाखांपेक्षा जास्त असेल तरच तारण आणि गॅरंटरची आवश्यकता असते. या योजने अंतर्गत तीन योजना आहेत.

अ) शिशु योजना :- या योजने अंतर्गत नवीन व्यवसायांसाठी ५०,००० पर्यंत कर्ज मिळते.

ब) किशोर योजना :- या योजने अंतर्गत ५०,००० ते ५ लाखांमधील चांगल्या संस्थांसाठी कर्ज मिळते.

क) तरूण योजना :- या योजने अंतर्गत ५ लाख ते १० लाख रुपयांदरम्यान कर्ज व्यवसाय विस्तारासाठी मिळते.

ड) ट्रेड (व्यापार संबंधित उद्योजकता सहाय्य आणि विकास) योजना :- या योजनेचा उद्देश स्त्रियांनी चालवलेल्या प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे, विशिष्ट प्रशिक्षण व सल्ला देणे आणि त्यासंबंधित गरजा पूर्ण करणे असा आहे. त्यासाठी महिलांना योग्य ती माहिती पुरविली जाते. यासाठी महिलांना कर्ज देणार्या संस्थांना त्यांनी मूल्यांकित केलेल्या एकूण प्रकल्प खर्चाच्या ३० % पर्यंत रक्कम सरकारकडून अनुदान म्हणून दिली जाते. इतर ७० % वित्तपुरवठा संस्थेकडून केला जातो.

२) महिला उद्योग निधी योजना :-

खास महिलांकरता उद्योगास प्रोत्साहन देण्यासाठी ही योजना आखली आहे. स्मॉल इंडस्ट्रीज डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया द्वारा देऊ केली गेलेली ही योजना नवीन लघु उद्योग स्थापित करण्यासाठी १० लाख रुपयांपर्यंत आर्थिक सहाय्य प्रदान करते.

३) अन्नपूर्णा योजना :-

ही योजना स्टेट बँक ऑफ म्हेसूर कडून पुरविण्यात आलेली आहे. ज्या महिलांचा पॅक केलेले जेवण, स्नॅक्स इत्यादी विकणे अशा प्रकारचा उद्योग आहे, त्यांना या योजने अंतर्गत व्यवसायाचा विस्तार करण्यासाठी काही रक्कम कर्ज म्हणून मंजूर केली जाते. त्यात जागा, स्वयंपाकघरात वापरले जाणाऱ्या वस्तु, साधने व उपकरणे यांची खरेदी या सारख्या गोष्टींचा समावेश आहे. या कर्जासाठी तारण सुरक्षा म्हणून संबंधित मालमत्तेच्या मालकीसह गॅरंटर आवश्यक आहे.

याशिवाय दिली जाणारी जास्त रक्कम ५०,००० आहे. ही रक्कम ३६ महिन्यांत सुलभ मासिक हप्त्यांमध्ये भरणे आवश्यक आहे, तथापि, कर्ज मंजूर झाल्यानंतर, कर्जावर पहिल्या महिन्यासाठी ईएमआय भरावा लागणार नाही.

४) महिला उद्योजकांसाठी स्त्री शक्ती पॅकेज :-

यामध्ये हे लहान व्यवसायात बहुसंख्य मालकी (५० टक्क्यांहून अधिक) स्त्रियांना दिले जाते. महिलांना त्यांच्या संबंधित राज्य एजन्सीद्वारे आयोजित उद्योजकता विकास कार्यक्रम (ईडीपी) मध्ये नामांकन करण्याची गरज आहे. या योजनेअंतर्गत २ लाखांपेक्षा जास्त कर्जावरील ०.०५ टक्के व्याज सवलत मिळू शकते.

५) भारतीय महिला व्यवसाय बँक कर्ज योजना :-

या योजनेमध्ये उत्पादन उपक्रमांच्या महिला व्यावसायिक मालकांसाठी २० कोटी रुपयांचा कर्जाचा समावेश आहे. सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांसाठी क्रेडिट गॅरंटी फंड ट्रस्ट अंतर्गत, १ कोटी रुपयांपर्यंत कर्जासाठी

तारण करण्याची गरज नाही. या बँकेच्या कर्जाच्या योजने अंतर्गत कर्जाची परतफेड सात वर्षांत करावी लागेल.या योजनेची अंमलबजावणी भारतीय महिला बँकेने केली होती ही बँक नंतर २०१७ मध्ये स्टेट बँक ऑफ इंडियामध्ये विलीन झाली.

६) देना शक्ती योजना:-

शेती, उत्पादन, सूक्ष्म पत, किरकोळ मालाची दुकाने किंवा तत्सम लघु उद्योगांमध्ये महिला उद्योजकांसाठी ही योजना रुपये ५० हजार ते २० लाख रुपयांपर्यंत कर्ज उपलब्ध करून देते.

७) उद्योगिनी योजना :-

१८ ते ४५ वयोगटातील महिला उद्योजक, शेती, किरकोळ आणि अशा प्रकारच्या लघु उद्योगांमध्ये गुंतलेले आहेत, त्यांच्यासाठी या योजनेअंतर्गत १ लाख रुपयांपर्यंत कर्जाची सोय केली गेलेली आहे.या कर्जाचा लाभ घेण्यासाठी संबंधित महिलेच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ४५,००० रुपयांपेक्षा कमी असणे आवश्यक आहे. तसेच, विधवा, निराधार किंवा अक्षम महिलांसाठी कोणतीही उत्पन्न मर्यादा ठरवण्यात आलेली नाही. अनुसूचित जाति जमातींमधील विधवा, निराधार किंवा अपंग महिलांसाठी, कर्जाच्या ३० टक्के अनुदान दिले जाते जे १०,००० रूपये पर्यंत असू शकते.

८) सेंट कल्याणी योजना:-

या योजनेअंतर्गत १ कोटी रुपयांपर्यंतचे कर्ज मंजूर केले जाऊ शकते. त्यासाठी कुठल्याही प्रकारचे तारण किंवा गॅरंटरची आवश्यकता नाही. ह्या कर्जावरील व्याजदर बाजारातील भिन्न दरांवर अवलंबून असतात. तर या भारत सरकारच्या काही महत्वाकांक्षी योजना ज्या खास महिलांसाठी तयार करण्यात आलेल्या आहेत. आणि महिला सक्षमीकरणांत मोलाचा वाटा उचलत आहेत.

समारोप: समाज्यामध्ये तळागाळातील महिला उद्योजकांना सरकारच्या व बँकांच्या योजनांचा लाभ घेता यावा .हि अपेक्षा ठेउन हि माहिती त्यांच्या पर्यंत पोहचवण्यासाठी आणि महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी हा माझा खारीचा वाटा.दुर्बल समाज्यातुन सावरून महिलांनी समाज्यात स्वतःची ओळखी निर्माण करण्यासाठी हा माझा पहिलाचं आशावादी प्रयत्न. हा लेख लिहिण्यास ज्यांनी कळत नकळत सहकार्य केले,त्या सर्वांची मी मनःपूर्वक कृतज्ञ आहे.

सर्वांना सर्वकाळ शुभेच्छा!!!

संदर्भ साहित्य-

महिला उद्योजक यशोगाथा- श्री. अविनाश किरपाल.
 भारतीय उद्योजिका(शुन्य ते शिखर)- श्री. प्रकाश बियाणी
 आत्मनिर्भर भारत, विधगुरू भारत- श्री. रविन्द्र मुळे
 महिला उद्योजक एक राष्ट्रनिर्माती- सौ. चारुशिला कांबळे
 महिला सशक्तीकरण, दशा और दिशा - योगेंद्र शर्मा
 महिला सबलीकरण - प्राचार्य डॉ. संभाजी देसाई.
 महाराष्ट्रातील महिला उद्योजक- सौ. शैलजा सांगळे.

बाह्य दुवे:-

राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धा- आयोजक (युटुब)
 महिला उद्योजकता देशाच्या विकासाची गरज.
 जैन, श्यामल मुजुमदार आणि सुदिप- <https://www.business-standard.com> .
 संदर्भ- अनिता देसाई- www.goodreads.com .
www.google.com

आत्मनिर्भर भारत : नवप्रवर्तनात्मक दृष्टिक्षेप

डॉ. जे. एम. काकडे

प्रभारी प्राचार्य, कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर

डॉ. रवींद्र बा. शेंडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय वरोरा, जि. चंद्रपूर

गोषवारा

भारतीय लोकजीवनात आत्मनिर्भरता सुरुवातीपासूनच आहे. परंतु स्वातंत्र्यानंतर आत्मनिर्भरतेऐवजी मोठ्या प्रमाणात परावलंबित्वाचा वापर जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून झाला आणि नैसर्गिक व मानवी संकटांना तोंड द्यावे लागले आहे. देशाचे सार्वभौमत्व, देशातील मानवी भांडवल पुरेपूर वापरल्या गेले नाही आणि परावलंबित्वाचे फायदे कुणालाच न मिळाल्यामुळे आज प्रत्येक देश आत्मनिर्भरतेतून सहकार्यवृत्ती वाढवीत आहे. आत्मनिर्भरतेतून सहकार्य वृत्ती वाढीला लागल्यास विश्वकल्याण उंचावेल आणि खऱ्या क्षमतांचा विकास होईल.

बीज शब्द: स्वयंनिर्वाही, आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्था, नैसर्गिक व्यवस्थापन.

प्रस्तावना :

भारत हा शांतताप्रिय देश आहे. भारताने संरक्षणासाठी मधूनमधून युद्ध केली आहे. भारत-चीन(१९६२) भारत- पाकिस्तान(१९६५,१९७२) ती योग्यही होती.परंतु "युद्धासाठी युद्ध" असा विचार त्यामागे नव्हता. अहिंसात्मकतेचा वापर स्वातंत्र्यासाठी जसा झाला आहे अगदी त्याचप्रमाणे आत्मनिर्भरतेसाठी अहिंसात्मक तत्त्वाचा वापर वाढविणे आवश्यक आहे. आत्मनिर्भरता ही संकल्पना नवीन वाटत असली तरी ती जुनीच आहे. ती वेगवेगळ्या स्वरूपात पाहायला मिळत आहे उदा. महात्मा गांधींची स्वदेशीची संकल्पना, लोकमान्य टिळकांची चतुःसूत्री, संरक्षणवादी व्यापार धोरण, अजागतिकीकरण, मेक इन इंडिया, सबका साथ सबका विकास इत्यादी, 29 घटकराज्य व 8 केंद्रशासित प्रदेशांनी व्याप्त भारतीय लोकजीवन नानाविध सांस्कृतिक ,समाजाभिमुख नवप्रवर्तनाने वैभवशाली आहे.त्याची ओळख सर्वांना होणे प्रथमतः आवश्यक आहे आणि सार्थक प्रयत्न करणे त्याचवेळी आवश्यक आहे.मानवी प्रगतीच्या कोणत्याही क्षेत्राकडे बघितल्यास असे दिसून येते की मानवाने केलेल्या सार्थक प्रयत्नांमुळे त्याला विविध क्षेत्रात यश मिळाले. देशाकडे नैसर्गिक साधनसंपत्ती व मानवी साधनसंपत्ती प्रचंड असली तरी सार्थक प्रयत्न आवश्यक आहे.सामान्य मनुष्यही प्रयत्नांच्या बळावर फार असामान्य कार्य करतो उदा. एखादा पंगू मनुष्यसुद्धा प्रयत्नांच्या जोरावर पर्वत चढून जाऊ शकतो.ही गोष्ट मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात लागू पडणारी आहे.तुम्ही स्वतः स्वतःसाठी एखाद्या दीपस्तंभासारखे बना व बाहेरून मिळणाऱ्या मदतीवर अवलंबून राहू नका. ही गोष्ट व्यक्ती बरोबरच राष्ट्रालाही लागू पडणारी आहे.Covid-19 ने तर आत्मनिर्भरतेची कक्षा मोठी केली आहे.आत्मनिर्भरतेशिवाय देशाचा समर्थपणा हा टिकू शकत नाही. आपल्या गरजा आपणच पूर्ण करणे व प्रसंगी दुसऱ्यांना सार्थक मदत करणे हा सिद्धांत आत्मनिर्भरतेचा covid-19 च्या कालावधीत जसा अनुभवास येत आहे, तसाच तो वर्तमान दैनंदिन जीवनात प्रत्येक देशांनी सांभाळल्यास देशाचे आर्थिक, नैतिक, राजकीय असे जीवन स्थिर नक्की पाहायला मिळेल. थोडक्यात आत्मनिर्भरतेतूनच, समर्थ भारत आणि समर्थ जग निर्माण होणारे आहे.

निवडक संशोधन साहित्याचा आढावा

श्रीनिवास खांदेवाले (२०२०)यांनी आपल्या अर्थसंवाद मधील संशोधनात ग्रामीण जीवनातील सहकार्य या सकारात्मक पैलूत वाढ आणि इतर नकारात्मक पैलू शून्य करता आले तर ग्रामीण जीवन स्वयंपूर्ण होईल ,असा गांधीजींच्या विचाराला दुजोरा दिला.

आर.जे.इंगोले (२०२०)यांनी आपल्या संशोधन निबंधात भारतात दीर्घकाळ सर्व क्षेत्रात विकासाची संधी आहे झालेले उत्पादन कोण विकत घेईल याची काळजी आपणास नाही, आपण निवडक सुधारणा केल्या तर आत्मनिर्भरता अचूक मिळेल.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये

- १.आत्मनिर्भर भारतासाठी मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी सुचविलेल्या पाच आधारस्तंभ याचा अभ्यास करणे.
- २.आत्मनिर्भरतेकरीता अंतर्गत व्यापाराला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे याचा अभ्यास करणे.
- ३.आत्मनिर्भरतेकरिता शिक्षणातील चतुःसूत्रीचा अभ्यास करणे.
- ४.आत्मनिर्भरतेकरिता पर्याप्त लोकसंख्या आवश्यक आहे याचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाचे गृहीतकृत्ये

- १.देशाच्या विकासाचे आत्मनिर्भरता खरे लक्षण आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन लेख दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे. त्यासाठी संदर्भग्रंथ ,मासिके, वृत्तपत्रे, संशोधनलेख , इ.साधनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.शोधनिबंधाच्या विश्लेषण भागात आत्मनिर्भरतेचे पाचस्तंभ, अंतर्गत व्यापाराला प्रोत्साहन, शिक्षणातील चार चतुःसूत्री, सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था, पर्याप्त लोकसंख्या आणि काही निवडक उपाययोजना इत्यादींचे विश्लेषण आत्मनिर्भर भारताच्या अनुषंगाने करण्यात आले आहे.

शोधनिबंधाचे विश्लेषण

भारतात आत्मनिर्भरतेकरिता दोन नियम तयार करून ते अमलात आणणे आवश्यक आहे.पहिला नियम म्हणजे किमान वेतन देऊन शक्य तितक्या कमी किमतीवर उत्तम प्रतीची वस्तू उपलब्ध करणे अत्यावश्यक आहे.दुसरा म्हणजे स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन देऊन साधनाच्या वापरासाठी शास्त्रज्ञानाचा वापर वाढविणे आवश्यक आहे.

वरील दोनही नियम व प्रत्येकाला सुचवणाऱ्या सार्थक युक्त्यांचा वापर झाल्यास आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न कठीण वाटत असला तरी तो सोडविणे शक्य आहे.

आत्मनिर्भरतेचे पाच स्तंभ आणि दिशा

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या क्षमता आणि मर्यादांची ओळख लक्षात घेऊन माननीय पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी 12 मे 2020 रोजी देशाला संबोधित केले आणि भारताला आत्मनिर्भर होण्याचा नवीन कार्यक्रम दिला आत्मनिर्भरतेचा उद्देश कोरोना रोगापुरताच मर्यादित नाही तर भारत आत्मनिर्भरतेतुन समर्थ होईल असे त्यांना सुचवायचे होते. आत्मनिर्भर भारत ही संकल्पना स्पष्ट करताना मा. पंतप्रधानांनी पाच आधारस्तंभ सांगितले आहे.या पाचही आधारस्तंभाचा क्रम मागेपुढे लागत असला तरी प्रत्येक आधारस्तंभाचे महत्त्व सारखेच आहे.

१. भारतीय अर्थव्यवस्था

भारतीय अर्थव्यवस्था इंग्रजी साम्राज्य अगोदर स्वयंपूर्ण होती, इंग्रजांनी आपल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला जाणूनबुजून तोडले. हा स्वयंपूर्णतेचा धागा जोडण्यासाठी विविध प्रयत्न आपल्या अर्थव्यवस्थेत सुरू आहे उदा. राज्यघटनेची निर्मिती, नियोजन आणि नीती आयोगाची स्थापना, हरितक्रांतीचा प्रयोग, केंद्रीय बँक व व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, जनधन योजना, वस्तू आणि सेवा करप्रणाली इत्यादी परंतु प्रतिकूल घटना मोठ्या प्रभावी असल्यामुळे आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या अंतिम कार्यक्षमतेच्या पुरेपूर वापर झाला नाही. समाजाभिमुख नवप्रवर्तनाद्वारे अंतिम क्षमतेचा वापर करणे आवश्यक आहे.

२. पायाभूत सुविधा

विविध ऊर्जास्त्रोत, वाहतूक व्यवस्था, दळणवळणाची साधने, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, बँका आणि वित्तीय कंपन्या, सामाजिक वरकड बाबी इत्यादींचा समावेश पायाभूत सोयीमध्ये होतो. पायाभूत सोयीवरचा खर्च मोठा आहे परंतु या सोयी वाढल्यास अल्प किंमत व वस्तूचा दर्जा चांगला असा सहसंबंध तयार होतो. बेकार साधनांच्या वापरास प्रोत्साहन मिळते. यामुळे शासनाने पायाभूत सोयीकडे डिफेन्स सारखे लक्ष देणे गरजेचे आहे. शेती क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा कोणत्या, उद्योग क्षेत्रातील पायाभूत सोयी कोणत्या, सेवा क्षेत्रातील पायाभूत सोयी कोणत्या आणि सामाजिक सुरक्षितता देणाऱ्या सोयी कोणत्या असा वर्गीकरणाचा भाग लक्षात घेऊन या सोयी शासनाने वाढविणे आवश्यक आहे.

३. किंमत व बाजार यंत्रणा

भारतीय अर्थव्यवस्थेत दीर्घकाळ विकासाची संधी आहे. आपल्या देशात अंतर्गत मोठा ग्राहक वर्ग आहे. त्यामुळे आपल्या उत्पादनाला कोण विकत घेईल याची भीती मार्केटमध्ये नाही. परंतु बाजारयंत्रणा सक्षम करणे आवश्यक आहे. बाजारपेठेतील अपूर्णता दूर करणे आवश्यक आहे. किमान मजुरांना मोबदला व अल्प किंमत आणि वस्तूचा दर्जा चांगला देऊन बाजारपेठांचा विस्तार वाढविणे आवश्यक आहे. बाजारात चुकीच्या प्रथा निर्माण करणाऱ्यास कडक निर्बंध याच वेळी अस्तित्वात आणणे आवश्यक आहे. वस्तूचा दर्जा व आरोग्य यांच्या सुधारणेत बाजार यंत्रणेची महत्त्वाची भूमिका आहेत.

४. लोकशाही

कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ येथील लोकशाहीचे आधारस्तंभ आहे. उत्तेजनात्मक नियोजनात लोकशाहीची भूमिका महत्त्वाची असल्यामुळे लोकशाहीतील वाढलेले दोष कमी करणे आवश्यक आहे. लोकशाहीत गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढली आहे, नैतिकता कमी झाली आहे. पैसा आणि राजकारण यात मतदार व राज्यकर्ते केंद्रित होत आहे. त्यामुळे स्वयंपूर्णता मिळविणे कठीण झाले आहे. लोकशाहीत मुक्त व निर्भय वातावरण तयार झाल्यास विकासाच्या अंतिम स्त्रोतांचा वापर होऊन आत्मनिर्भरता तयार होईल.

५. मागणी

आपल्या अर्थव्यवस्थेत अचूक मागणी, प्रभावी मागणी वाढणे आवश्यक आहे. स्वयंरोजगाराला महत्त्वाचे स्थान देऊन प्रसंगी सरकारने हस्तक्षेप करून मागणी वाढविणे आवश्यक आहे. मागणी आणि पुरवठा यामध्ये किंमत मध्यस्थ असल्यामुळे मौद्रिक आणि राजकोषीय धोरणामार्फत किंमत स्थिरता आवश्यक आहे.

वरील पाचही घटकांमध्ये बळकटी आल्यास आत्मनिर्भरता मजबूत होऊन भारत समर्थ होईल.

आत्मनिर्भरतेकरिता अंतर्गत व्यापाराला प्रोत्साहन

रिकार्डोचा तुलनात्मक व्यापाराचा सिद्धांत अंतर्गत व्यापारामध्ये वापरणे आवश्यक आहे. राज्याराज्यांमध्ये विशेषीकरणाला प्राधान्य दिल्यास देशांतर्गत उत्पादन वाढेल.

दोन वस्तू, दोन देश ऐवजी दोन वस्तू, दोन राज्य आणि तिथे विशेषीकरण केल्यास उत्पादनाचा प्रवाह मोठा होईल. त्याहून पुढची प्रक्रिया अशी करता येईल की एकाच घटक राज्यात दोन वस्तू, दोन जिल्हे आणि त्याला विशेषीकरणाची जोड दिल्यास उत्पादनाचा प्रवाह मोठा होईल आणि पुढची प्रक्रिया अशीही करता येईल की एकाच, जिल्ह्यात दोन वस्तू, दोन तालुके आणि त्याला विशेषीकरणाची जोड दिल्यास उत्पादन वाढून त्याचे प्रचंड फायदे मिळवता येते. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात चे फायदे मिळवता येते तसेच फायदे अंतर्गत व्यापारात अशा प्रक्रियेद्वारे मिळवता येणारे आहे. राज्या-राज्यांतर्गत, जिल्ह्या-जिल्ह्यांतर्गत, तालुक्या-तालुक्यांतर्गत विशेषीकरणाला चालना मिळाल्यास अन्नधान्यासारखी आत्मनिर्भरता इतर वस्तूंच्या बाबतीतही मिळवता येईल. जगाच्या पाठीवर जी लोकसंख्या आहे त्यापैकी 20 टक्के लोकसंख्या भारताची असल्यामुळे अंतर्गत व्यापाराचा प्रोत्साहनाचा भाग वापरणे कठीण नाही. एकूणच अंतर्गत व्यापार आत्मनिर्भरतेचा एक मोठा स्त्रोत आहे.

आत्मनिर्भरतेकरिता शिक्षणातील चतुःसूत्री आणि सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था.

आत्मनिर्भरतेकरिता सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था बळकट करणे आवश्यक आहे. कारण आरोग्यविषयक आणीबाणीच्या काळात खाजगी क्षेत्रावरील अवलंबित्व जोखमीचे ठरते. देशात जेव्हा जेव्हा साथीचे रोग आले आणि सामान्य रोग असते त्या सर्वपरिस्थितीत सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रानी आपली भूमिका योग्य साकारली आहे. खाजगी क्षेत्राची भूमिका वरवर योग्य दिसत असली तरी शोषण, केंद्रीकरण, तात्पुरत्या उपाययोजनेसारखी ठरली आहे.

सामान्य स्थितीत आरोग्याबाबत कोणती काळजी घेणे आवश्यक आहेत आणि आजाराच्या काळात काय काळजी घेणे अपेक्षित आहे त्याचे पालन सर्व नागरिकांनी काटेकोर करणे आवश्यक आहे. आज आरोग्यव्यवस्था पूर्ण बळकट नसली तरी तंत्रज्ञानाच्या आधारे बरीच माहिती त्याबाबत मिळवता येते. covid-19 मुळे तर आरोग्य आणि आत्मनिर्भरतेची पूर्ण ओळख करून दिली आहे. हा संबंध लक्षात घेऊन पुढील वाटचाल अपेक्षित आहे.

प्रत्येक व्यक्तीकढील कौशल्याचा अधिक वापर होण्याकरिता कौशल्यपूरक शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे व शिक्षण अज्ञान दूर करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे याचाही वापर होणे आवश्यक आहे. भारतात शिक्षण हा घटक केंद्र व राज्य दोन्हीच्या कक्षात असल्यामुळे शिक्षण अज्ञान दूर करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे याचा विस्तार होणे आवश्यक आहे. व्यावसायिक शिक्षण सुरुवातीपासून मिळाल्यास स्थानिक परिसरातील तसेच जवळच्या परिसरातील साधनांचा वापर करून विकासाचा प्रवाह मोठा बनणार आहेत.

न्याय व समतेवर आधारीत नवा समाज निर्मितीत शिक्षणाची कास धरणे आवश्यक आहे. कारण त्यामधून अज्ञानाचा भस्मासुर नाहीसा होईल. ज्ञानाधिष्ठित समाजरचनेत ज्ञान थोड्या लोकांची मक्तेदारी होणार नाही तसे प्रत्येकाला ज्ञान मिळविण्यासाठी समान संधी प्राप्त होईल अशा प्रकारची धोरणे शिक्षण क्षेत्रात अवलंबणे आवश्यक आहे. सध्या भारताच्या शिक्षण क्षेत्रात जी धोरणे अवलंबली जात आहेत त्यात मानवी भांडवल मराठी माध्यम शाळा व इंग्रजी माध्यम शाळा यांच्या स्पर्धेत निकृष्ट बनत जात आहे? काय धोके

कोणते आहेत? व संधी उपलब्ध होत जात आहे का ? याचे मूल्यमापन होणे आवश्यक आहे ,कारण शिक्षणाचे परिणाम त्वरित जाणवत नसले तरी हे दुरगामी होत असतात म्हणून त्याबाबतची जाणीव गंभीरपणे हवी. मातृभाषेतून किमान शिक्षण इयत्ता आठवी पर्यंत हा पर्याय आपल्या देशात शिक्षण क्षेत्रात वापरून, छोट्या छोट्या धंद्यासाठी आवश्यक असलेले कौशल्य घराघरातून तसेच प्राथमिक शिक्षणामधील इयत्ता चौथी या वर्गातील अर्ध शैक्षणिक वर्ष कौशल्य शिक्षण जवळच्या ट्रेनिंग सेंटर मधून तसेच माध्यमिक व उच्च माध्यमिक तसेच उच्च शिक्षणातील पुढे एखादी इयत्ता ट्रेनिंग सेंटरच्या मार्फत कौशल्य आधारित शिक्षण देणे आवश्यक आहे.मातृभाषेतून किमान शिक्षण आणि कौशल्य आधारित अर्ध व पूर्ण इयत्ता अशी शिक्षण संरचना विकसित झाल्यास व्यावहारिक शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळून आत्मनिर्भरता यामार्फत अधिक समृद्ध होणारी वाटते.

कोणत्याही देशाला आत्मनिर्भरता मिळवण्यासाठी शिक्षकांची भूमिका ,मातृभाषेतून किमान शिक्षण ,कौशल्यपूरक शिक्षण आणि अज्ञान दूर करण्याचा मार्ग ही शिक्षणातील चतुःसूत्री वापरल्यास स्वयंपूर्णता नक्की मिळणार यात शंका नाही.

अंतर्गत प्रदर्शन प्रभाव आणि तीव्र समस्यांकडे लक्ष

समाजाभिमुख नवप्रवर्तनाची व्याप्ती मोठी करण्याकरिता अंतर्गत प्रदर्शन प्रभाव वाढविणे आवश्यक आहे.उदा. महाराष्ट्रातील खाद्य संस्कृतीचा प्रभाव इतर राज्यांवर आवश्यक आहे.(वरन- भात, भाकर-भरीत).गोव्याच्या पर्यटनचा परिणाम इतर घटक राज्यातील पर्यटन व्यवसायावर हानेने आवश्यक आहे.केरळ मधील साक्षरतेचा प्रभाव इतर घटक राज्यात होणे आवश्यक आहे. हिमाचल प्रदेशात अजूनही ग्रामीण लोकसंख्या सर्वाधिक आहे ,त्याचा प्रभाव इतर राज्यात होणे अपेक्षित आहे .प्रत्येक घटक राज्याकडे नैसर्गिक व मानवी साधनसंपत्तीचा ,संस्कृती ,भाषा अशा बऱ्याच चांगल्या गोष्टी आहेत. आपल्या देशातील बरेच कौशल्य प्राप्त व्यक्ती इतर देशात जाऊन आपल्या कौशल्याचा वापर करतात हे योग्य असले तरी , मूळ ओळख देणे आवश्यक आहे.

बाह्य प्रदर्शन प्रभावाचा फायदा देशाला तेवढा मिळवता येत नाही परंतु अंतर्गत प्रदर्शन प्रभाव उत्पादक खर्चाला प्रोत्साहक ठरतो.आपल्या संस्कृतीची आपणास व्यापक ओळख ,साधनसंपत्तीची ओळख, इतर राज्यातील प्रत्येक कौशल्याची ओळख,ग्राहकांच्या मागणीची ओळख ,विशेषीकरण आला अंतर्गत प्रोत्साहन, संघराज्य व्यवस्थेमुळे विभाजनाचे फायदे , यामुळे अनावश्यक खर्च कमी होऊन त्याचा फायदा देशालाच मिळतो. एक देश- एक बाजारपेठ, एक देश -एक नागरिकत्व, एक देश- संस्कृती , यामुळे देशाच्या विकासाच्या व्याप्तीत भर पडून सामान्य मनुष्याला त्याचे फायदे खूप खूप मिळतात. अंतर्गत प्रदर्शन प्रभावात वाढ झाल्यास देशातील प्रत्येक राज्यात असणाऱ्या तीव्र समस्या सुटणारी आहे. बेकारीचा प्रश्न एका राज्यात असल्यास दुसऱ्या राज्यातील उद्योगधंद्यांचा आधार घेऊन तीव्रता कमी करता येते. आर्थिक विषमतेला संतुलित विकासाद्वारे दूर करता येते.थोडक्यात अंतर्गत प्रदर्शन प्रभावात खूप मोठी वाढ झाल्यास प्रत्येक घटक राज्यातील तीव्र समस्या दूर होऊन आत्मनिर्भरता तयार होईल.

पर्याप्त लोकसंख्या आणि आत्मनिर्भरतेचा प्रवास

लोकसंख्येचे तीन प्रकार सामान्यता सांगता येते.१.न्यून लोकसंख्या- जी लोकसंख्या असलेल्या नैसर्गिक साधनांचा वापर करू शकत नाही आणि विकासाला बाधा आणते त्या लोकसंख्येला न्यून लोकसंख्या म्हणतात.२.अतिरिक्त लोकसंख्या- जी लोकसंख्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर ताण आणते आणि विकासाला

अडथळा निर्माण करतात. त्याला अतिरिक्त लोकसंख्या म्हणतात. ३.पर्याप्त लोकसंख्या- जी लोकसंख्या नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या पर्याप्त वापरातून आर्थिक विकास संतुलित करते त्या लोकसंख्येला पर्याप्त लोकसंख्या असे म्हणतात.पर्याप्त लोकसंख्या आणि आत्मनिर्भरता यांचा जवळचा संबंध आहे ,ती लवकर निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे.

अतिरिक्त लोकसंख्येच्या मार्फत आत्मनिर्भरता प्राप्त करणे म्हणजे पूर आलेल्या जमिनीवर तंत्रज्ञानाच्या साह्याने घर बांधल्यासारखे आहे तसेच अतिरिक्त लोकसंख्येचा साह्याने आत्मनिर्भरता निर्माण करणे म्हणजे तारेवरची कसरत आहे केव्हा देशाचा तोल जाणार हे सांगता येत नाही. त्यासाठी पर्याप्त लोकसंख्या आत्मनिर्भरतेचा मोठा अंतिम स्त्रोत आहे.हेच समीकरण भारतासारख्या देशाला वापरणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या पुढील 100 वर्षात , पर्याप्त लोकसंख्या पाहायला मिळेल असा आशावाद १५ व्या जनगणनेच्या घोषवाक्यावरून (आपली जनगणना -आपले भविष्य)यावरून नक्की करता येते.कारण बऱ्याच कामांना सरकारच्या मदतीची गरज नसते उदा. रस्त्यावरून जात असताना नळाची तोटी सुरू असल्यास ती बंद करणे अशी कृती लोकसंख्येशी आहे.वर्तमान लोकसंख्येतील लाभांश लोकसंख्येचा फायदा उचलने. शासनाची उदासीनता दूर , शक्यतो उशिरा लग्न व हम दो- हमारा एक असे वर्जन वापरल्यास भारतात पर्याप्त लोकसंख्या निर्माण होईल.भारतात 2011 च्या जनगणनेनुसार 121 कोटी लोकसंख्या आहे.जगात भारताचा लोकसंख्येत दुसरा क्रमांक लागतो.सध्या अस्तित्वात असलेली लोकसंख्या निसंकोचपणे अतिरिक्त आहे ,या अतिरिक्त लोकसंख्येचे सध्या फायदे उचलून तिला पर्याप्त लोकसंख्या केल्यास दीर्घकाळ हा स्त्रोत अधिकाधिक उपलब्धता उपलब्ध करून देऊ शकतो.त्यामुळे अतिरिक्त लोकसंख्येचे निवडक फायदे असले तरी , दीर्घकाळातील सर्व उपलब्धतेसाठी पर्याप्त लोकसंख्या आवश्यक आहे ,तरच आत्मनिर्भरता तयार होईल.

निष्कर्ष

- १.भारतीय अर्थव्यवस्थेला आत्मनिर्भरतेचा मोठा इतिहास लाभलेला दिसून येतो.ही संकल्पना नवीन वाटत असली तरी जुनीच आहे ,ती वेगळ्या स्वरूपात चालत आलेली आहे.
- २.आत्मनिर्भर भारत अभियानात देशांतर्गत साधनांचा पर्याप्त वापर करून स्वयंरोजगाराला चालना दिली दिसून येते.
- ३.झालेले उत्पादन कोण विकत घेईल हा प्रश्न भारतात नाही. कारण मोठा ग्राहक वर्ग उपलब्ध असलेला दिसून येतो.
- ४.स्वातंत्र्यानंतर आत्मनिर्भरतेऐवजी परावलंबीतत्वावर जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून अधिक भर देण्यात आलेला दिसून येतो.
- ५.Covid-19 मुळे आत्मनिर्भरतेची कक्षा अधिक विस्तारित झालेली दिसून येते ,तुम्ही तुमचेच दीपस्तंभ बना अशी विचारसरणी covid-19 मुळे तयार झालेली दिसून येते.
- ६.आंतरराष्ट्रीय व्यापार ऐवजी अंतर्गत व्यापाराला खूप प्रोत्साहन दिल्यास आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न हमखास सुटणारा दिसून येतो.
- ७.भारतीय अर्थव्यवस्था मुक्त व निर्भय वातावरण राजकीय, उद्योग व समाज जीवनात खूपच कमी पाहायला मिळत आहे.

८.राजकीय हस्तक्षेप नको तितका वाढला आहे. मानवी हस्तक्षेप निसर्गात नको तितका वाढला आहे .असा सर्वच हस्तक्षेप सर्वक्षेत्रातील नको तितका वाढला असल्यामुळे परावलंबित्व वाढलेले दिसून येते.

९.सार्वजनिक आरोग्य आणि सार्वजनिक शिक्षण व्यवस्थेत खूप खूप अडथळे वाढलेले दिसून येते.

१०.बाह्य अनुकरण प्रभाव मोठा झाला असल्यामुळे परावलंबित्वाचे अधिकाधिक धोके दिसून येते.

११.भारतात नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्या विपुल असून यांच्यात योग्य ताळमेळ आत्मनिर्भरतेसाठी अजूनही प्रस्थापित झालेला दिसून येत नाही.

१२.आत्मनिर्भरता स्थळ , काळ व्यक्ती, देश आणि मानसिक संकल्पना असलेली दिसून येते.

गृहीतकाची पडताळणी

आर्थिक विकास आणि वृद्धीचे वेगवेगळ्या घटकांच्या सहाय्याने मापन करता येते. १.राष्ट्रीय व दरडोई उत्पन्नात वाढ २.भांडवल निर्मितीचा दर ३.राहणीमानाचा दर्जा ४.उत्पन्नाचे वितरण ५.रोजगार संधी ६.आर्थिक कल्याण व उत्पादकतेत वाढ

७. रचनात्मक बदल ८.शहरीकरण ९.प्रभाव क्षेत्रातील वाढ १०. आणि आत्मनिर्भरता या घटकांच्या साह्याने मापन करता येते. आत्मनिर्भरता वरील सर्व घटकांना प्रोत्साहित करीत असल्यामुळे आत्मनिर्भरता हे आर्थिक विकासाचे प्रमुख लक्षण आहे.त्यामुळे आत्मनिर्भरता हे आर्थिक विकासाचे प्रमुख लक्षण आहे हे गृहीतक सत्य ठरले आहे.

आत्मनिर्भर भारतासाठी उपायोजना

पुढील उपाययोजना वापरून आत्मनिर्भरतेचा जुना तुटलेला धागा जोडता येतो.

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराऐवजी अंतर्गत व्यापाराला प्रोत्साहन दिल्यास आत्मनिर्भरता तात्काळ निर्माण होईल व कायम टिकेल.

२.आत्मनिर्भरता अंतर्गत प्रदर्शन प्रभावातून निर्माण होणारी आहे त्यामुळे अंतर्गत प्रदर्शन प्रभावात वाढ होणे आवश्यक आहे.

३.आत्मनिर्भरतेकरिता शिक्षणातील चतुःसूत्रीचा वापर करणे अत्यावश्यक आहे.१. शिक्षकांची भूमिका२. मातृभाषेतून किमान शिक्षण३. कौशल्य आधारित निवडक इयत्ता शिक्षण संरचना४.शिक्षण अज्ञान दूर करण्याचा मार्ग , इत्यादींचा वापर झाल्यास आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न कठीण वाटत असला तरी सुटणार आहे.

४.अन्नधान्याच्या बाबतीत जशी स्वयंपूर्णता निर्माण झाली आहे.तशीच इतर वस्तूबाबत निर्माण होणारी आहे त्यासाठी आत्मनिर्भरतेची जोड देणे आवश्यक आहे.

५.स्वयंरोजगार आत्मनिर्भरतेचा मुख्य घटक आहे .त्यामुळे अनुकूल तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक आहे.

६.आत्मनिर्भरतेकरिता नैसर्गिक साधनसंपत्ती व लोकसंख्या यात वेळोवेळी मेळ घालणे आवश्यक आहे .आज अतिरिक्त लोकसंख्येचे फायदे उचलणे गरजेचे आहे आणि पुढे तिला पर्याप्त करून तसे फायदे मिळवणे आवश्यक आहे.

७.आत्मनिर्भरतेकरिता निसर्ग नियमांचा वापर ,नैसर्गिक व्यवस्थापन, निरोगी लोकसंख्या, अहिसात्मक तंत्रज्ञान, देशप्रेम इत्यादी, सोप्या युक्त्यांचा वापर करणे आवश्यक आहे.

८. केंद्राला आर्थिक संकटातून बाहेर काढणे राज्याची जबाबदारी व राज्यांना संकटातून बाहेर काढणे केंद्राची जबाबदारी आहे अशी मानसिकता वाढल्यास अंतर्गत प्रभावातून आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न सुटेल.

९. भारताला समाजाभिमुख , नवप्रवर्तनाची वैभवशाली परंपरा लाभली असल्यामुळे आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न कठीण वाटत असला तरी सुटणारा आहे.

१०. स्त्री असो वा पुरुष, खेड्यातील असो वा शहरातील, संरक्षण असो की आरोग्य क्षेत्र, केंद्रशासित प्रदेश असो राज्य हे स्वयंभू आहे, अशी मानसिकता आत्मनिर्भरतेकरिता आवश्यक आहे.

११. जगाच्या पाठीवरील सर्व देशांनी पर्यावरणाचा वापर चांगला करणे आवश्यक आहे. पर्यावरणाला आपण सर्वांनी छान सांभाळलं तर पर्यावरण सर्वांना सांभाळेल. हीच अपेक्षा आत्मनिर्भरतेत आहे.

१२. सर्व संतांनी आणि थोरमहापुरुषांनी आत्मनिर्भरतेकरीता व देशाच्या समृद्धीसाठी प्रभावी विचार सांगितले आहे .त्याचा प्रभावी वापर मानवी आयुष्य सुंदर करण्यासाठी होणे आवश्यक आहे.

समारोप

भारत हा समाजाभिमुख नवप्रवर्तनाने युक्त शांतताप्रिय देश आहे. भारतावर वर्षानुवर्ष अनेक नैसर्गिक व कृत्रिम संकटे आली. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी आत्मनिर्भरतेचीच मोठी मदत झाली, प्रसंगी दुसऱ्यांचीही आपण मदत घेतली आहे परंतु देशाच्या खऱ्या विकासासाठी आत्मनिर्भरतेशिवाय दुसरे कोणतेही साधन नाही हे प्रथमता लक्षात घेणे आवश्यक आहे . परावलंबित्व स्वार्थी बनवते तर आत्मनिर्भरता सहकार्य तत्वाला विस्तारित करते. त्यामुळे आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या अंतिम क्षमतेच्या वापरासाठी आत्मनिर्भरतेचा जुना तुटलेला धागा पुन्हा नवप्रवर्तनाने जोडणे आवश्यक आहे. आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न कठीण वाटत असला तरी सार्थक प्रयत्नांद्वारे तो सुटणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- दैनिक लोकसत्ता (२०१७) राँप्य महोत्सव विशेषांक, नागपूर.
 पाटील जे. एफ. (२०१२) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी पर्यायी दृष्टिकोन, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर
 देशपांडे विनायक (२०१०) भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास) हिमालया पब्लिशिंग, नागपूर
 रानडे अजित (२०२०) लोकसत्ता वेबसंवाद मधिल सादरीकरण.
 रॉयल अजित (२०१९) द नॅशनल इंटरेस्ट, दैनिक हितवाद
 अर्थसंवाद (२०१६) मराठी अर्थशास्त्र परिषद, खंड 40, अंक 1
 देसाई व भालेराव (२०१२) कृषी अर्थशास्त्र, निराली प्रकाशन पुणे,
 भामरे संजय (२०१३) महिलांचे सामाजिक योगदान, अथर्व पब्लिकेशन जळगाव.
 धरचक्रवती पी. जी. (२०१७) विकास आणि आपत्ती, योजना मासिक, मुंबई
 फडणवीस मृणालिनी (२०२०) विकासाचा पर्याय भांडवलवाद? अर्थमीमांसा मासिक.
 गाडगीळ गंगाधर (१९६१) नियोजन आणि समृद्धी, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
 कांबळे पी. एस. (२०२०) मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक, खंड 44, अंक 2.

आत्मनिर्भर भारत व ग्रामीण विकास: एक अध्ययन

प्रो. डॉ. महावीर नेमीनाथ सदावर्ते

प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, जे ई एस. महाविद्यालय, जालना, Mo. 9823739759

Email smahavirn@gmail.com

सारांश

प्रत्येक कुटुंबाने, प्रत्येक राष्ट्राने आणि एकूणच समाज आत्मनिर्भर होणे गरजेचे आहे. कोणत्याही राष्ट्राची आत्मनिर्भर ही त्या देशाच्या समाज किती आत्मनिर्भर आहे यावर अवलंबून असते. भारताच्या संदर्भात देशाचा विकास हा कृषी व ग्रामीण विकासावर अवलंबून आहे. कारण भारत हा कृषी आधारावर आणि खेड्यांचा देश आहे. तेंव्हा कृषी आणि ग्रामीण क्षेत्राची आत्मनिर्भरता अत्यंत आवश्यक आहे. केंद्र सरकारने आत्मनिर्भर भारत योजनेची घोषणा केली. या योजनेसाठी आवश्यक घोषणा व आर्थिक तरतूदहि केली. आत्मनिर्भर ही संकल्पना आपल्यासाठी काही नवीन नसून ती जुनीच आहे. स्वदेशी ही संकल्पना घेवून स्वातंत्र्य चळवळी मध्ये महात्मा गांधी आणि इतर स्वातंत्र्य सेनानींनी समाजाला प्रेरित केले आणि स्वाभिमानाची ज्योत जनसामान्यांच्या मनात पेटविली. यातूनच पुढे समाज- क्रांति होऊन देशाच्या स्वातंत्र्या पर्यन्त यशस्वीपाने येऊन पोहोचली. याचपद्धतीने आताचा आत्मनिर्भर भारत हा नारा किंवा योजना ही सुद्धा भारत सरकारच्या लक्षपूर्तीला नक्कीच पोहचणार आहे.

“आत्मनिर्भर भारत” म्हणजे ज्या ज्या वस्तु, सेवा किंवा गुंतवणुक याबाबीमध्ये आपण इतर देशांवर अवलंबून न राहता शक्य होईल ते आपण स्वतः देशातच तयार कराव्या. आयात कमी करून निर्यात वाढविण्याचा प्रयत्न करणे. आणि यालाच याला मी आत्मनिर्भर म्हणता येईल.

भारत सरकारने “आत्मनिर्भर भारत” योजनेची घोषणा केली व त्यासाठी आवश्यक ती आर्थिक तरतूदही केली. यामुळे रोजगारनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात होईल तसेच शेती, शेतकरी आणि शेतमजुरांची तसेच या क्षेत्रावर प्रत्यक्ष- अप्रत्यक्ष अवलंबून असलेल्या सर्वांचीच आर्थिक स्थिति सुधारून ग्रामीण अर्थव्यवस्था स्वावलंबी बनविण्यासाठी लाभदायक ठरणार आहे. यामुळे ग्रामीण तसेच शहरी समाज आणि देश स्वावलाबांनाच्या दिशेने यशस्वी वाटचाल करेल व अंतिमतः लक्ष पूर्ण करेल यात काही शंका नाही. परंतु या विविध योजना व घोषणांची योग्य स्वरूपात अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना :

‘आत्मनिर्भर भारत’ हा केवळ एक शब्द नाही, तर १३५ कोटी भारतवासियांसाठी ती एक ऊर्जा व उर्मी आहे, भारताच्या प्रधान मंत्र्यांनी आत्मनिर्भर भारत बनवण्याकडे वाटचाल करण्याचा ईरादा स्पष्ट केला. पंतप्रधानाच्या या संकल्पाने देशातील नागरिकांचं मनोबळ देखील नक्कीच वाढवलं आहे.

ज्या प्रमाणे प्रत्येक कुटुंब आत्मनिर्भर होणे आवश्यक आहेत, तसेच देश सुद्धा आत्मनिर्भर होणे आवश्यक आहे. भारत आत्मनिर्भर होईल यावर यावर संशयन घेण्याचे काहीच कारण नाही फक्त त्यासाठी नियोजन व परिश्रम करणे गरजेचे आहे. तसेही पूर्वी आपला देश स्वयंपूर्ण होताच याचा पुराण व ईतीहासामध्ये विविध दाखले मिळतात. आजही भारताने ठरवलं तर करुन काहीही करून दाखवू शकतो. आज संपूर्ण जगाला सुद्धा भारताकडून अपेक्षा आहे.

आज देश म्हणून आपण स्वातंत्र्याच्या पंचाहत्तरीत असला तरी जगातील सर्वात तरुण भारतात राहतात. म्हणजेच कष्ट व परिश्रम करण्याची धाक असणारा हा वर्ग आहे. आपण आपल्या पायावर उभं राहण्यासाठी आपेक्षा उक्कृष्ट ती कोणती वेळ असू शाटे? तेंव्हा आता आत्मनिर्भर होण्याची हीच ती वेळ आहे. अगदी योग्य वेळी केंद्र सरकार द्वारा आत्मनिर्भर भारतचा नारा दिला.

हा विषय आता काही नवीन नाही, कारण याची सुरुवात सन २०१४ पासूनच भारत सरकारने के आहे. २०१४च्या स्वातंत्र्य दिनाच्या आपल्या भाषणात पंतप्रधानांनी 'मेक इन इंडिया'चा नारा दिला होता. त्यावेळेस यंत्रयुक्त वाघाची प्रतिकृती तयार करून त्यावर 'मेक इन इंडिया' असे लिहिलेला लोगो तयार करण्यात आला होता. आणि हीच खरी 'आत्मनिर्भर भारता' संकल्पनेची सुरुवात होती.

अभ्यास विषयाचे उद्देश:

- १) 'आत्मनिर्भर भारत' अर्थ समजून घेणे. याचे अध्ययन करणे.
- २) आत्मनिर्भर भारताची ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचे अध्ययन करणे.
- ३) 'आत्मनिर्भर भारत' लाभार्थी कोण-कोण आहेत याचे अध्ययन करणे.
- ४) शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुष्पट करण्यासाठी भारत सरकारचे प्रयत्नांचे अध्ययन करणे.
- ५) आत्मनिर्भर भारत च्या द्वार ग्रामीण विकास याचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती:

'आत्मनिर्भर भारत व ग्रामीण विकास : एक अध्ययन' या शोध निबंधाचे अध्ययन करण्यासाठी संशोधकाने द्वितीय सामग्रीचा उपयोग केला. संबंधित साहित्य विविध वर्तमानपत्र व इंटरनेटवरील माहिती इत्यादि साधनांद्वारे संकलित करण्यात आली. संबंधित माहितीचे अध्ययन करण्यासाठी विवेचलनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करून निष्कर्ष काढण्यात आले.

'आत्मनिर्भर भारत' व ग्रामीण विकास : एक अध्ययन या विषयाची चर्चा करतांना आधी 'आत्मनिर्भर भारत' संकल्पनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पाहणे गरजेचे आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात 'स्वदेशी':

आज 'आत्मनिर्भर भारत' ही संकल्पना नवीन वाटत असली तरी ही संकल्पना भारतकसाठी काही नवीन नाही. हा विषय बऱ्यापैकी जुनाच आहे. आधी 'स्वदेशी' हा शब्दप्रयोग होता. भारतात 'स्वदेशी' संदर्भात सुतोवाच १९०५ च्या सुमारास भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामामध्ये सर्वप्रथम दादाभाई नौरोजी यांनी केले. त्यानंतर लोकमान्य टिळक यांनी हा विषय लावून धरला आणि १९२० नंतर भारताच्या स्वातंत्र्य चालवळीमध्ये महात्मा गांधी यांचा सक्रिय प्रवेश झाल्यानंतर हा विषय त्यांनी विशेष रूपाणणे पुढे नेला. महात्मा गांधी यांनी तर 'स्वदेशी' आणि 'खेड्यांची समृद्धता' यावर प्रकाश टाकून 'खेड्यांकडे चला' असा संदेश स्वातंत्र्यपूर्व काळातच दिला होता हे आपणा सर्वांना ज्ञात आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनीही ग्राम गीतेमध्ये स्वयंपूर्ण गाव कसे आवश्यक आहे, याविषयी सविस्तर व विस्ताराने विवेचन केले आहे. आजही विदर्भात सेवाग्राम व ईथर काही गावांमध्ये हा प्रयोग यशस्वी झालेला आहे. महात्मा गांधी यांनी 'स्वदेशी' ची जी संकल्पना स्वतंत्र भारताच्या संदर्भात मांडली आणि आजही केवळ कालसंगतच नाही तर अत्यंत आवश्यक आहे हेच 'आत्मनिर्भर भारत' संकल्पनेतून सिद्ध होत आहे.

भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांनी 'इंडिया २०२०' या पुस्तकाच्या रुपाने 'आत्मनिर्भर भारता'चे २०-२२ वर्षांपूर्वी स्वप्न पाहिले होते. २०२० मध्ये भारत विविध क्षेत्रांमध्ये कसा समृद्ध होईल आणि जगात त्याचे महत्वपूर्ण योगदान राहील, यासंबंधी केलेले भाकीत व मांडलेली भूमिका आणि अंतरिक्ष विज्ञान क्षेत्रात केलेली प्रगती तर उल्लेखनीय आहे यावरून डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांची भूमिका आज काही प्रमाणात वास्तवात उतरतांना दिसते. असे म्हणणे वावगे होणार नाही°

"आत्मनिर्भरता ही संकल्पना समजून घेतांना एक गोष्ट महत्वाची आहे ती म्हणजे केवळ संकुचितता, सुरक्षितता, सदैव स्वदेशी किंवा जागतिकीकरणकडे पाठ फिरवणे एवढा अर्थ यात अभिप्रेत नाही.

"आत्मनिर्भर भारत" म्हणजे ज्या ज्या वस्तू, सेवा किंवा बाबीवर आपण इतर देशांवर अवलंबून आहोत, मग ते आयातीसाठी असो, भांडवल स्वरूपात परदेशी गुंतवणुकीसाठी असो, आपण इतर देशांवर अवलंबून असतानाही आपण एक बाब लक्षात ठेवली पाहिजे ती म्हणजे स्वदेशी उद्योग, स्वदेशी सेवा जास्तीत जास्त सक्षम आणि आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या करणं आपल्याक आहे, आणि यालाच याला मी आत्मनिर्भर म्हणता येईल.

भारताने इतर देशांवरील आपली निर्भरता कमीतकमी करावी. जी वस्तू, सेवा आयात करण्याशिवाय आपणासमोर पर्यायच नाही, तीची भारतातच निर्मिती कशी करता येईल, इतकेच नाही तर संभाव्य काळात याच सेवा किंवा वस्तूंची भारतातून निर्यात कशी होईल, या दृष्टिने आपणास अतिशय नियोजनपूर्वक तसेच अत्यंत वेगाने प्रयत्न करावे लागतील.

आत्मनिर्भरता म्हणजे चीन किंवा ईतर देशांच्या वस्तूवर बहिष्कार घालणे नव्हे. वरवर विचार केल्यास ही घोषणा भारतीय मानसाला भावणिकदृष्ट्या हुरळून टाकणारी असली, तरी ती नकारात्मक आहे आणि नकारात्मकतेतून निर्माण झालेली कोणतीही बाब किंवा संकल्प यशस्वी होण्याची शक्यता कमी असते.

संपूर्ण विश्वाचा विचार केल्यास असा एकही देश सापडणार नाही, की ज्या देशाची आर्थिक समृद्धी, श्रीमंती आणि एकुणच संपुर्ण विकास हे फक्त त्याच देशातील उद्योगांना प्रमोट करून झाली आहे. परंतु पत्तेक लहानसहान वस्तू, सेवा बाबींसाठी दुसऱ्या देशांवर अवलंबून असलेल्या देशाचे जगात कुणी ऐकणार नाही आणि संकटकाळी हे फार धोक्याचे असू शकते. आणि म्हणून भारताने आपल्या गरजेच्या सेवा व वस्तूंबाबतही स्वावलंबी असले पाहिजे.

संपुर्ण विश्व कोव्हिड-19 सारख्या अत्यंत गंभीर संकटाशी लढत असतांना 11 मे रोजी पहिल्यांदा 'आत्मनिर्भर भारत अभियाना'ची घोषणा केली आहे. आत्मनिर्भर म्हणजेच स्वयंपूर्ण किंवा self reliant. आपल्या गरजा आपणच पूर्ण करायच्या, असा याचा ढोबळमानाने अर्थ होतो.

आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचे अध्ययन केल्यानंतर या योजने अंतर्गत कोण-कोणते लाभार्थी समाविष्ट होतात याचेही अध्ययन करणे तितकेच आवश्यक आहे.

आत्मनिर्भर भारत योजनेचे लाभार्थी:

आत्मनिर्भर भारत योजनेचे लाभार्थी खालीलप्रमाणे आहे.

आत्मनिर्भर भारत योजनेचे लाभार्थी प्रधान मंत्री रिलीफ पॅकेज चे लाभार्थी

- देशातील सर्व गरीब नागरिक
- श्रम करणारे
- प्रवासी कामगार
- पशुपालन करणारे
- मच्छीमार
- शेतकरी
- संघटित आणि असंघटित क्षेत्रातील व्यक्ती
- भाडेकरी शेतकरी
- कुटीर उद्योग
- लघु उद्योग
- मध्यमवर्गीय उद्योग • 10 कोटी मजुरांना फायदा
- MSME सामील झालेल्या 11 कोटी कर्मचार्यांना लाभ
- उद्योगाशी संबंधित 38 दशलक्ष लोकांना फायदा
- वस्तोद्योगाशी संबंधित साडेचार कोटी कर्मचार्यांना फायदा
- आर्थिक पॅकेज कॉटेज उद्योग, गृह उद्योग, लघु उद्योग, MSME आहे जे कोट्यावधी लोकांच्या रोजीरोटीचे साधन आहे यांना सुद्धा लाभ मिळेल.
- या आर्थिक पॅकेजचा फायदा गरीब कामगार, कर्मचारी तसेच हॉटेल आणि वस्त्र उद्योगाशी संबंधित असलेल्यांना होईल.

भारत सरकारने कोरोनाचा सामना करण्यासाठी व्या संकल्पासाठी विशेष आर्थिक पॅकेजची घोषणा केली आहे. हे पॅकेज 'आत्मनिर्भर भारत अभियाना'चा महत्त्वाचा मार्ग म्हणून काम करेल. या आर्थिक पॅकेजची घोषणा केली ती जी जवळ जवळ २० लाख कोटी रुपयांचं आहे. हे पॅकेज भारताच्या जीडीपीच्या जवळजवळ १० टक्के एवढे आहे. यातून वेगवेगळ्या आर्थिक वर्गाला आर्थिक बळ मिळणार आहे. 'आत्मनिर्भर भारता' चा संकल्प साकार करण्यासाठी जमीन, कामगार, तरलता आणि तोटा या सर्व बाबींचा विचार केला गेला आहे. कारण या सर्वांशिवाय खर्चा अर्थाने 'आत्मनिर्भर भारत' व सर्वांगीण विकासाची संकल्पना वास्तवात येणार नाही.

हे आर्थिक पॅकेज विशेषतः कुटिरोद्योग, गृहउद्योग लघुउद्योग आणि मध्य स्वरूपाच्या उद्योगांसाठी आहे, या उद्योगांवर लाखो लोकांची उपजीविका अवलंबून आहे. रोजगारांच्या संधि ह्याच क्षेत्रामध्ये उपलब्ध आहेत. भारतातील अधिकाधिक आणि हाच आत्मनिर्भर भारत संकल्पाचा प्रबळ आणि सशक्त आधार आहेत. या आर्थिक पॅकेजमध्ये देशातल्या कामगार, शेतकरी, जे सर्वप्रकारच्या अनुकूल-प्रतिकूल स्थितीत, सर्वप्रकारच्या ऋतु आणि मौसमात समाजासाठी आणि देशासाठी अहोरात्र परिश्रम करतात. त्याचप्रमाणे हे आर्थिक पॅकेज भारतातल्या मध्यमवर्गासाठी आहे. उद्योगजगतासाठी आणि देशाच्या विकासात आपले योगदान देणार्या प्रत्येक नागरिकासाठी जे भारताचे आर्थिक सामर्थ्य उंचीवर नेण्यासाठी संकल्पबद्ध आहे या सर्वांसाठी आहे.

त्यामुळे शेतकरी सशक्त होतील आणि भविष्यात जेव्हा कोरोनासारखी संकटे येतील तेव्हा त्याचा शेतीवर फारसा परिणाम होणार नाही. या सुधारणा करव्यवस्था, उत्तम इन्फ्रास्ट्रक्चर, समर्थ मानवसंसाधन आणि मजबूत आर्थिक व्यवस्था यांच्या निर्मितीसाठी असतील. या सुधारणा व्यवसायांना प्रोत्साहित करतील. गुंतवणूक वाढवतील आणि 'मेक इन इंडिया'च्या संकल्पाला मजबूत करतील.

शेतकर्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी भारत सरकारचे प्रयत्न:

शेतकर्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी भारत सरकारने ११ घोषणा केल्या त्या खालीलप्रमाणे आहेत.

१. कृषी पायाभूत सुविधांच्या स्थापनेसाठी ११ लाख कोटींचा निधी
२. सूक्ष्म अन्न उद्योगांच्या औपचारिककरणाच्या उद्देशाने दहा हजार कोटी रुपयांची नवीन योजना दिली जात आहे.
३. प्रधानमंत्री मातृ संपदा योजनेतर्गत मच्छीमारांना २ हजार कोटींचे वाटप
४. पशुसंवर्धन पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी १५ हजार कोटी रुपये उभे केले जातील.
५. केंद्र सरकार वनौषधी लागवडीसाठी ४ हजार कोटींचे वाटप करेल.
६. मधमाश्या पाळण्याच्या उपक्रमासाठी ५०० कोटी रुपये वेगळे ठेवले आहेत.
७. ५०० कोटी किंमतीच्या सर्व फळे आणि भाजीपाला 'ऑपरेशन ग्रीन' चा विस्तार करण्यात येईल.
८. तृणधान्ये, खाद्यतेल, तेलबिया, कडधान्ये, कांदे आणि बटाटे यासारख्या आवश्यक खाद्यपदार्थात सुधारणा करण्यात येतील.
९. कृषी पणन सुधारणांचा अंमलबजावणी नव्या कायद्याद्वारे करण्यात येईल ज्यामुळे आंतरराज्यीय व्यापाराचे अडथळे दूर होतील
१०. शेतकर्यांना सोयीस्कर शेती उत्पादनांद्वारे किंमती व गुणवत्तेची हमी दिली जाईल.
११. चौथी आणि पाचवी शाखा मुख्यतः रचनात्मक सुधारणांशी संबंधित होती, एकूण ४८,१०० कोटी, त्यातील व्यवहार्यता गॅस निधी ₹ ८,१०० कोटी आहे. याव्यतिरिक्त, मनरेगासाठी ४०,००० कोटी राखून ठेवले आहेत.

आत्मनिर्भर भारत व ग्रामीण विकास :

भारताचा विचार केल्यास अर्थव्यवस्थेमध्ये ग्रामीण आणि त्यातल्या त्यात कृषी क्षेत्राचा हिस्सा महत्वाचा आहे. म्हणजेच, शेतीक्षेत्र ही भारतीय अर्थव्यवस्थेची आणि एकूणच देशाची जीवनरेखा आहे आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था हाच 'आत्मनिर्भर भारत'चा आधार होऊ शकते. कृषी क्षेत्रातील पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी व शेतकर्यांचे उत्पन्न दुप्पट व्हावे यासाठी विविध योजनांचा नक्कीच फायदा होणार आहे. यामध्ये पीककर्ज समित्या, शेतकरी गट, शेती उत्पादक संघटना (एफपीओ), कृषी उद्योजक, स्टार्टअप्स आणि शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग इत्यादी उद्योग उभा करण्यासाठी दोन कोटी रुपयांची क्रेडिट गॅरंटी सरकार घेणार आहे. तसेच व्याजात वर्षाकाठी तीन प्रतिशत सवलत देण्यात येणार आहे. विशेष: कृषी इन्फ्रास्ट्रक्चर फंड हा आत्मनिर्भर भारत या योजनेतर्गत दिल्या गेलेल्या प्रोत्साहनात्मक पॅकेजचा एक भाग आहे.

देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनात (जीडीपी) कृषी क्षेत्राचे योगदान १७ प्रतिशत आहे परंतु भारतातील देशातील ६० प्रतिशत लोकसंख्या उदरनिर्वाहासाठी शेतीवर अवलंबून आहे. त्यामुळे वरील विविध योजना व घोशनांमुळे कृषी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत चैतन्य निर्माण होऊ शकते व तसे झाल्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्था पुन्हा एकदा प्रगतिपथावर वाटचाल करू लागेल. यामुळे रोजगारनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात होईल तसेच शेती, शेतकरी आणि शेतमजुरांची तसेच या क्षेत्रावर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष अवलंबून असलेल्या सर्वांचीच आर्थिक स्थिति सुधारून ग्रामीण अर्थव्यवस्था स्वावलंबी बनविण्यासाठी लाभदायक ठरणार आहे. यामुळे ग्रामीण तसेच शहरी समाज आणि देश स्वावलंबांनाच्या दिशेने यशस्वी वाटचाल करेल व अंतिमतः लक्ष पूर्ण करेल यात काही शंका नाही. परंतु या विविध योजना व घोषणांची योग्य स्वरूपात अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे,

निष्कर्ष : आत्मनिर्भरता ही संकल्पना भारतासाठी काही नवीन नसून ती जुनीच आहे. यासंदर्भात एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे केवळ आत्मनिर्भरता म्हणजे संकुचितपणा किंवा सुरक्षितपणा इतकाच अर्थ अभिप्रेत नाही नकारात्मक टर अजिबातच नाही. याउलट आत्मनिर्भरता याचा अर्थ सकारात्मक दृष्टीने घेणे महत्वाचे आहे.. जी क्षमता आपल्यामध्ये आहे ती वाढविणे व नाही ती विकसित करणे म्हणजेच आत्मनिर्भरता होय.

‘आत्मनिर्भर भारत अभियाना’ अंतर्गत एका विशेष या आर्थिक पॅकेजची घोषणा केली असून, ती जवळ-जवळ २० लाख कोटी रुपयांचं आहे. हे पॅकेज भारताच्या जीडीपीच्या जवळजवळ १० टक्के एवढे म्हणजे फारच लक्षणीय आहे. या आर्थिक पॅकेजमध्ये देशातल्या कामगार, शेतकरी, शेती-उत्पाददानावर आधारित उद्योग, लघु – मध्यम उद्योग जे सर्वप्रकारच्या अनुकूल- प्रतिकूल स्थितीत, सर्वप्रकारच्या ऋतु आणि मौसमात समाजासाठी आणि देशासाठी अहोरात्र परिश्रम करतात हे सर्व समाविष्ट आहेत. या विविध योजना व घोषणांची योग्य पद्धतीने अंमलबजावणी झाली तर ग्रामीण व शेती क्षेत्राची प्रगती होणार आहे तसेच या क्षेत्रामध्ये किंवा या क्षेत्राशी निगडित सर्वच घटक ज्यामध्ये शेतकरी, मजूर, कामगार, लहान- ओथे उद्योजक आणि एकूणच ग्रामीण भागाशी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सबधित सर्वांची प्रगति व विकास होणार आहे. थोडक्यात संपूर्ण ग्रामीण भागाचा व अंतिमतः देशाचा विकास होणार आहे

संदर्भ:

पळशीकर सुहास- स्वदेशी- स्वावलंबन: जुने आणि नवे- 16 May 2020

शुभम पवार- अशी आहे आत्मनिर्भर योजना

पाध्ये तेजस विनायक- आत्मनिर्भर भारत आणि उद्योजकांसाठी असलेल्या संधी- भाग चौथा-05 Jun 2020 By

घारे संतोष- दखल: ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा रंग बदलणार

आत्मनिर्भर भारत- मुक्त ज्ञानकोश विकिपीडिया से- <https://hi.wikipedia.org/s/hvks>

गुलशनकुमार वनकर- 'आत्मनिर्भर भारत' ही संकल्पना जागतिकीकरणाच्या अस्ताकडे जाणारी? 14 मे 2020

तोरसेकर भाऊ- 'आत्मनिर्भर' म्हणजे काय?- 16-May-2020 21:20:39

फडणवीस प्रसाद- स्वदेशी आणि 'मेक इन इंडिया'मधून 'आत्मनिर्भर भारता'चे बीजांकुरण- 14-Aug- 2020

आत्मनिर्भर भारत पॅकेज- आतापर्यंतची प्रगती- मंत्रालय, नवी दिल्ली, 1 ऑक्टोबर 2020

आपण भारताला 'आत्मनिर्भर' बनवू शकतो. आपण भारताला 'आत्मनिर्भर' बनवू- अक्षरनामा Sat, 16 May 2020

'स्वदेशी' आणि 'मेक इन इंडिया'मधून 'आत्मनिर्भर भारता'चे बीजांकुरण -- अक्षरनामा, तरुण भारत- १४/०८/२०२०

<https://www.tarunbharat.net/Encyc/2020/6/13/What-is-self-reliance-.html>

<https://www.tarunbharat.net/Encyc/2020/6/13/What-is-self-reliance-.html>

<http://www.newsonair.com/marathi/Marathi-Main->

https://ichef.bbci.co.uk/news/240/cpsprodpb/13852/production/_

<https://www.mahamtb.com/Encyc/2020/5/16/Article-on-PM-Narendra-Modi-s-model-of-self-reliance-and-failure-of-Garibi-Hatao-model-of-congress.html>

आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामिण विकास

डॉ. प्रशांत म. पुराणिक

गुरुकुल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नांदा, ता. कोरपना, जि. चंद्रपूर

गोषवारा

भारतीय अर्थव्यवस्था मुख्यत्वे तीन क्षेत्रांवर अवलंबून आहे. ती प्रमुख क्षेत्रे म्हणजे प्रामुख्याने कृषी क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र व सेवा क्षेत्र होय. या तीन क्षेत्रांपैकी अत्यंत महत्वाचे परंतु तेवढेच दुर्लक्षित क्षेत्र म्हणजे कृषी क्षेत्र होय. आज अन्य क्षेत्रांपेक्षा कृषी क्षेत्राची अवस्था अत्यंत बीकट झाली आहे. सततची नापीकी, पीकांवर येणारे दुर्धर रोग, सिंचनाच्या सोयीचा अभाव, खतांचे व बी बीयाणांच्या वाढणा-या कीमती, अतीऔद्योगिकरणामुळे व कृत्रीम खतांमुळे जमिनीची होणारी झीज, शेतमालाला मीळणारा कमी हमीभाव, सावकारी पाश इत्यादी विविध समस्यांमुळे आज भारतीय कृषी क्षेत्राला मोठ्या अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. शाश्वत कृषी विकास, संपुर्ण कृषी क्रांती, यांसारख्या संकल्पना फक्त ऐकायला वांगल्या वाटतात. वास्तववादी परीस्थितीचा विचार केल्यास मात्र यातील एकही संकल्पना लागू पडत नाही. शरद जोशी सारख्या नेत्यांनी शेतक-यांच्या कल्याणासाठी केलेल्या कार्याचा आज वीसर पडला आहे.

प्रस्तावना:

आज भारतातील शेतक-यांच्या कल्याणासाठी भारतातील बहुतांश शेती पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असल्यामुळे आणि कुठे अतीपर्जन्यमान तर कुठे कोरडा दुष्काळ इत्यादीमुळे अनेक शेतक-यांनी स्वतःच्या शेतजमीनी विक्रीस काढल्या आहेत आणि त्या शेतजमीनीचे भुखंडात रूपांतर करून ते भुखंड विक्रीस काढले आहेत. हे सर्व असेच सुरू राहिले तर भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठे हादरे बसू शकतात. कारण, भारतातील शेकडा ६५ टक्के पेक्षा जास्त लोकसंख्येच्या उदरनिर्वाहाचे साधन कृषीवर अवलंबून आहे आणि सर्वात उपेक्षित क्षेत्र कृषी हेच असल्यामुळे कदाचित भविष्यात जर हे क्षेत्र कायमचे बंद झाले तर निष्क्रिय लोकसंख्येत वाढ होईल आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेवर मोठा ताण निर्माण होऊ शकतो. ज्याचा विपरित परिणाम भारताच्या एकुण राष्ट्रीय उत्पन्नावर होऊन ते मोठ्या प्रमाणात कमी होऊ शकते. भारताच्या लोकसंख्येचा वाढत जाणारा दर आणि निष्क्रिय लोकसंख्येत झालेली वाढ यामुळे देशांत बेरोजगारीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणांत वाढ होण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही. यातच ग्रामिण भागाकडून शहराकडे येणारा लोकसंख्येचा लोंढा मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे निवासाचा, रोजगाराचा आणि उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण होऊ शकतो. एका विशिष्ट भूभागावर लोकसंख्येचा अतिरिक्त ताण आल्यामुळे आणि औद्योगिकरणाच्या वाढीचा वेग मात्र स्थिर असल्यामुळे या अनुपातात मोठी विषमता निर्माण होऊन नविन रोजगारनिर्मिती करण्यासाठी शासनाला विशेष योजना राबवाव्या लागतील. परंतु एकुण राष्ट्रीय कमी असल्यामुळे विविध औद्योगिकरणाविषयक योजनांसाठी वित्त कोठुन आणायचे? हा नवीन प्रश्न सरकारसमोर उभा राहिल. एकंदरीत देशातील सर्वात मोठे क्षेत्र डबघाईस गेल्यामुळे भारतातील सकल घरेलू उत्पादनाचा दर (जी. डी. पी.चा दर) मोठ्या प्रमाणांत कोसळू शकतो. त्यामुळे ही भविष्यातील विदारक परीस्थिती उद्भवल्यास भारताची अर्थव्यवस्था कोलमडायला वेळ लागणार नाही आणि अर्थव्यवस्थेची ही दोलायमान स्थिती स्थिर व्हायला वेळ लागेल. हे सर्व संभाव्य धोके टाळण्यासाठी आजच भारतातील कृषी क्षेत्राला सुरक्षितता पदान करण्यासाठी राज्य

सरकार व केंद्र सरकारने त्वरीत उपाययोजना करणे ही आज काळाची गरज आहे. तेव्हाच ख-या अर्थाने भारतात ग्रामिण विकास होउ शकतो व भारत ख-या अर्थाने आत्मनिर्भर होउ शकतो.

संशोधनाचे उद्दिष्ट:

संबंधित संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट भारतातील कृषी उद्योगासमोरील प्रमुख समस्या लक्षात घेणे हे आहे.

संशोधनाचे गृहीतकृत्य:

भारताच्या कृषी क्षेत्रासमोरील अनेक समस्यांची सोडवणुक केल्याशिवाय भारत आत्मनिर्भर होउ शकत नाही.

संशोधनाची मर्यादा:

भारतातील कृषी क्षेत्रासमोरील आणि महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रासमोरील प्रमुख समस्या शाधण्यापर्यंत हे संशोधन मर्यादीत राहाणार आहे.

भारतातील कृषी क्षेत्रासमोरील प्रमुख समस्या:

भारतातील बहुतांश जनतेचे उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन कृषी क्षेत्रांवर अवलंबून असल्यामुळे जोपर्यंत या क्षेत्राच्या प्रमुख समस्या व त्यावरील उपाययोजना यांचा अभ्यास केल्या जात नाही आणि जोपर्यंत या समस्या सोडविल्या जात नाहीत, तोपर्यंत भारत आत्मनिर्भर होणे शक्य नाही. भारताच्या कृषी क्षेत्रासमोरील प्रमुख समस्या पुढीलप्रमाणे:

● स्थलांतरीतांचा समस्या:

कृषी क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असे संबोधले जाते. आज भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या रोजगारप्राप्तीसाठी शहरात स्थलांतरीत होत आहे. परंतु असे असले तरी त्यातील बहुतांश लोकसंख्या विशिष्ट व ठराविक कालावधीसाठी शहरात रोजगारासाठी स्थलांतरीत होते. मात्र शेतीचा हंगाम येताच पुन्हा आपल्या स्वगृही शेतीकडे लक्ष देउन जास्तीत जास्त उत्पादन घेण्यास प्राधान्य देतांना आढळतात. अशा प्रकारचे हंगामी काम करणा-या लोकसंख्येची टक्केवारी ही देखील मोठी आहे. भारतातील बहुतांश व्यक्ती हे अल्पभुधारक असल्यामुळे निश्चित हंगामात शेतीकडे लक्ष देणे व हंगाम संपल्यानंतर पुन्हा शहरात काही काळासाठी स्थलांतरीलत होणे ही श्रुंखला सतत सुरुच असते. सिंचनाच्या सोयी उपलब्ध करून दिल्यास स्थलांतरीतांची संख्या मोठ्या प्रमाणात घटु शकते.

● शेतक-यांचा दैववादी दृष्टिकोण:

भारतीय शेतकरी हा अद्यापदेखील परंपरागत शेतीला प्राधान्य देत आहे. आधुनिक शेतीचे तंत्रज्ञान, प्रयोग आणि संभाव्य उत्पन्न याची माहिती घेण्यासाठी तो अद्यापही अनभिज्ञच आहे. या अल्पसमाधानीमणामुळेच त्याने आपली प्रगती साधली नाही. नशीबाला दोष देणारा, दैववादी प्रवृत्ती जोपासणारा आणि आपल्या हक्काबद्दल कधीही तक्रार न करणारा शेतकरीवर्ग आजदेखील मोठ्या प्रमाणात आपल्या देशांत अस्तीत्वात आहे, ही भारताची मोठी शोकांतीकाच आहे.

- **उपयोगी नसलेल्या योजना:**

भारत २६ जानेवारी १९५० रोजी प्रथमतः प्रजासत्ताक म्हणुन घोषित झाला. १९५२ साली लागू झालेल्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासुनच केंद्र सरकारने कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी विशेष योजना घोषित केल्या. आज तेरावी योजना (१९१७ ते १९२२) सुरु होउनदेखील भारतातील कृषी क्षेत्रासमोर हजारो समस्या उपस्थित आहेत, याचे वेगळे संशोधन करण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे. आज कृषी विकासासाठी सरकारने अनेक योजना आखल्या आहेत. जसे आदर्शगांव संकल्प व प्रकल्प योजना, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना, बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना, कृषी संजीवनी योजना, कृषी यांत्रिकीकरण योजना, ट्रॅक्टर अनुदान योजना, प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना, उन्नत शेती समृद्ध शेतकरी योजना इत्यादी. यापैकी अनेक योजनांमुळे शेतक-यांना व कृषी क्षेत्राला फायदा प्राप्त झाला असला तरीदेखील भारतीय शेतक-यांच्या व पर्यायाने कृषी क्षेत्राचा विकास झाला नाही. यासाठी आणखी व्युहरचनात्मक व नियोजित योजना सरकारने आखाव्यात.

- **संशोधन केंद्रांची मर्यादित संख्या:**

भारतात कृषी संशोधन केंद्राची कमी संख्या हे सुद्धा कृषीचा विकास न होण्याचे प्रमुख कारण आहे. नवीन संकरीत बी बीयाणांचा शोध, नविन नैसर्गिक खतांचा शोध, विविध प्राण्यांच्या मलमुत्रापासुन तयार होणारी कीटकनाषके, विविध वनस्पतीपासुन तयार होणारी कीटकनाषके, परागीकरणासाठी नवनविन स्त्रोत इत्यादी नवनवीन संशोधनामुळे कृषीचा विकास होउ शकतो. महाराष्ट्रातील प्रमुख संशोधन केंद्रांमध्ये अकोला येथील पंजाबराव कृषी विद्यापीठ, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी, डॉ. सावंत कोकण कृषी विद्यापीठ, दापोली व मराठवाडा कृषी विद्यापीठ, परभणी इत्यादी प्रमुख संशोधन केंद्रांचा समावेश करावा लागेल. परंतु कृषीच्या क्षेत्रफळाच्या मानाने या केंद्रांमध्ये आणखी वाढ करण्याची आवश्यकता आहे. यासाठी राज्य सरकारने विशेष अध्यादेश काढुन संशोधन केंद्रांची संख्या वाढवीण्यासाठी विशेष प्रकल्प हाती घेतले पाहिजेत.

- **कृषीच्या आधुनिकीकरणाचा अभाव:**

अनेक दशकांपासुन भारतीय कृषी ही पारंपारीक पद्धतीनेच केली जात आहे. प्रयोग करण्याचे धाडस नसल्यामुळे किंवा प्रायोगिक शेतीबद्दल कमालीची उदासिनता असल्यामुळे भारतीय शेतकरी शेतीच्या आधुनिक पद्धतीचा अवलंब करायला धजावतच नाही. आधुनिक तंत्रज्ञानाबद्दल असलेले अज्ञान, भांडवलाची कमतरता व निर्भिडपणाचा अभाव यांमुळे भारतीय शेतकरी जुन्या व पारंपारीक पद्धतीनेच शेती करणे पसंत करत आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणातील शेतजमिन असली तरी बहुतांश शेती ही अल्पभुधारकांची असल्यामुळे त्यांनी शेतीतुन हंगामी पीक घेतल्यानंतर आधुनिकीकरणाने शेती केल्यास झपाट्याने विकास होउ शकतो, हा विचार करण्यास त्यांना वेळही मिळत नाही. कारण हंगामी पीक काढले की लगेच शहरात येउन रोजगार प्राप्त करणे ही त्यांची ठरलेली परंपरवादी विचारसरणीची चौकट असते. या चौकटीच्या बाहेर येउन विचार करायला ते तयार नसतात. त्यांना या चौकटीतुन बाहेर काढण्यासाठी राज्य सरकारने काही कार्यशाळा, माहितीवर्ग, प्रात्यक्षिक व प्रायोगिक शिक्षणाची तसेच

शेतीच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाची माहिती शेतक-यांना दील्यास त्यांच्या परंपरावादी शेतीचा दृष्टीकोन बदलून तो आधुनिकतेत रूपांतरीत होउ शकतो.

- **कृषी पर्यटनाच्या प्रकल्पांना विरोध:**

रोजच्या धकाधकीच्या शहरी जिवनापासुन थोडा विसावा मिळावा, खेड्यातील जिवनाचा आस्वाद घेता यावा आणि पुन्हा नव्या जोमाने आपल्या कामाला लागावे, यासाठी येत्या काही वर्षात कृषी पर्यटन नावाचा एक नवीन पर्यटनप्रकार उदयास आला आहे. बैलगाडीने केलेला प्रवास, अंगाला बोचणारी थंड हवा, वीहीरीचे थंडगार पाणी, हौदातील आंघोळ, गावराण शाकाहारी किंवा मांसाहारी झणझणीत जेवण, वाणिचा चवीष्ट हुरडा व सोबत वांग्याचे तिखट भरीत, काळ्या माठातले घट्ट दही, रानमेवा यांचा मनमुराद आस्वाद, मचाणिवर चढुन फिरवलेली गोफण, पिकांचे रक्षण करतांना रात्री जागरण करण्यासाठी केलेल्या शेकोटीच्या भोवती बसुन म्हंटलेली गावराण गाणी व रात्री शेतात मारलेला फेरफटका इत्यादी बाबींचा आनंद प्रत्यक्षात अनुभवायला मिळाल्यामुळे शहरातल्या ठरलेल्या ढाचेबद्ध जिवनपद्धतीऐवजी खेड्यातील नैसर्गिक जिवन जगण्यासाठी आज कृषी पर्यटन ही एक नवीन पद्धती उदयास आली आहे. पंजाब व हरीयाणा या राज्यात शेतमळे असल्यामुळे तेथील बहुतांश लोकांना कृषी पर्यटन प्रकल्पांची आवश्यकता भासत नाही. मात्र महाराष्ट्रातील कृषी पर्यटन विकासाच्या वाटेवर अग्रेसर होत आहेत. परंतु असे असले तरी महाराष्ट्राच्या एकुण कृषीच्या क्षेत्रफळाच्या तुलनेने ते कमीच आहे. राज्य सरकारने विशेष सवलती देउन महाराष्ट्रातील शेतक-यांना कृषी पर्यटन प्रकल्पांची संख्या वाढवीण्यासाठी प्रेरीत केले पाहिजे.

- **कर्जमाफी योजना:**

गेल्या कित्येक वर्षापासुन शेतक-यांची कर्जाविषयी एक विशिष्ट मानसिकता बनलेली आहे. शेतक-यांनी बँकेकडुन कर्ज घ्यायचे आणि सरकारने अत्यल्प दरात त्यांना कर्ज द्यायचे, त्या कर्जावर सरकारने ठरलेल्या दराने अनुदान द्यायचे, कर्जवसुलीची वेळ आली की शेतक-यांनी नानाविध कारणे सांगुन मोठ्या शेतकरी नेत्यांना निवेदन द्यायचे, त्या नेत्यांनी स्वतःचे राजकिय सामर्थ्य दाखविण्यासाठी लोकसभेमध्ये शेतक-यांचा मुद्दा रेटुन घरायचा आणि सर्वात शेवटी सरकारने शेतक-यांना संपूर्ण कर्जमाफी देणे, ही एकप्रकारची परंपरावादी प्रवृत्तीच शेतक-यांची झाली असल्यामुळे, शेतीवर कर्ज घेतल्यानंतर त्याचे विशिष्ट हप्ते भरल्यानंतर सरते शेवटी सरकार आपले कर्ज माफ करणारच आहे, हा एकप्रकारचा पुर्वग्रह शेतक-यांनी केलेला असतो. परंतु यामुळे शेतक-यांचा निष्काळजीपणा, अल्पसमाधानीपणा आणि चंगळवादी प्रवृत्तीत वाढ होत आहे. परीणामतः कृषीक्षेत्राच्या विकासाकडे त्यांचे दुर्लक्ष्य होत आहे. अनेकदा कृषीच्या विकासासाठी कर्ज घेत आहे असे दर्शवुन अनेक शेतकरी त्या कर्जाचा उपयोग आपल्या वैयक्तिक कामासाठी करत असतात. परंतु अशाप्रकारे सरसकट कर्जमाफी मिळाल्यामुळे बँकेचे मोठे नुकसान होत आहे.

- **मध्यस्थांची भुमिका:**

महाराष्ट्रातील जवळजवळ सर्व तालुक्यात आज कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांची उभारणी झाली आहे. बाजार समित्यांमध्ये शेतकरी आल्यानंतर त्याला काही अग्रीम रक्कम देउन त्याचा शेतमाल स्वतःच्या

कोठारात ठेवणे, त्या शेतमालाचे वजन करणे व दर्जा ठरविणे, दर्जानुसार शेतक-याला रक्कम देणे, या सर्व कामासाठी एका कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या दलालाला (अडत्याला) एका विशिष्ट टक्केवारीने दलाली (अडत) प्राप्त होत असते. शेतक-याने बँकेकडून कर्ज घ्यायचे, बँकेकडून कर्ज मिळाले नाही तर खाजगी सावकाराकडून जास्त टक्केवारीने कर्ज घेणे, महाग खरे, बी बीयाणे व किटकनाशके खरेदी करणे, नैसर्गिक आपत्तीपासून शेतमाल वाचला तर त्याची किंमत ठरवण्याचा अधिकार शेतक-याला नसावा, ही एक शोकांतीका आहे. पण कृषीसारख्या अग्रगण्य क्षेत्रामध्ये ही दृष्टपरंपरा आहे ही एक या क्षेत्राला प्राप्त झालेला अभिषापच आहे, असे म्हणावे लागेल. राज्य व केंद्र सरकारने हस्तक्षेप करून अडत्याकडून शेतमालाच्या विक्रीला प्रतिबंध घातला पाहिजे. खेड्यातच शेतमाल साठवणुक केंद्राची उभारणी करून त्या शेतमालाची किती किंमतीत विक्री करायची? हे ठरविण्याचा अधिकार शेतक-यांना असला पाहिजे.

आज भारतीय कृषी उद्योगासमोर अनेक समस्या उभ्या आहेत. यापैकी काही समस्यांचा उहापोह वर केला आहे. याव्यतिरिक्त अनेक समस्यांमुळे कृषी क्षेत्र आणि परीणामतः भारताच्या कृषी क्षेत्राचा विकास झाला नाही.

गृहीतकृत्याची पडताळणी:

या संशोधनासाठी पुढील गृहीतकृत्य घेतले होते.
भारताच्या कृषी क्षेत्रासमोरील अनेक समस्यांची सोडवणुक केल्याशिवाय भारत आत्मनिर्भर होउ शकत नाही.

भारतातील कृषी क्षेत्रांत अनेक समस्या आहेत. या समस्यांना सोडविण्यासाठी सरकार दरवर्षी नवनवीन योजना आणते किंवा जुन्या योजनांमध्ये काही बदल करून त्या पुन्हा अंमलात आणल्या जातात. परंतु भारतातील कृषी क्षेत्रातील समस्याच इतक्या जटिल आहेत की या योजनांमुळे या समस्या कायमच्या सोडविल्या गेल्या नाहीत. जसे स्थलांतरीतांची समस्या, संशोधन केंद्रांच्या मर्यादीत संख्येच्या समस्या, कृषीच्या आधुनिकिकरणाच्या समस्या, कृषी पर्यटनाच्या मर्यादीत संख्येच्या समस्या, कर्जमाफी योजनेच्या समस्या, कृषी उत्पन्न बाजार समितीत काम करणा-या अडत्यांमुळे निर्माण होणा-या समस्या याव्यतिरिक्त शेतक-यांना कमी मिळत असलेला हमीभाव, मृदा चाचणी केंद्रांची कमी संख्या, पर्यावरणाच्या उपेक्षेमुळे जमिनीची झालेली झीज, कृषी उद्योगांची मर्यादीत संख्या, कृषी मालाच्या विपणनाच्या समस्या इत्यादी समस्या सोडविल्याशिवाय भारत पुर्णपणे आत्मनिर्भर होउ शकणार नाही.

वरील माहीतीवरून या संशोधनात घेतलेले वरील गृहीतकृत्य सत्य आहे, हे सिद्ध होते.

निष्कर्ष:

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. इंग्रजी राजवटीमध्ये अनेक शेतक-यांना इंग्रजांच्या मतानुसार उत्पन्न घ्यावे लागत होते. जसे तीळ, कापूस, साग, रेशीम इत्यादींचे उत्पन्न इंग्रज भारतातून आपल्या देशांत नेत असंत. भारताला स्वातंत्र प्राप्त झाल्यानंतर आजपर्यंत तेराव्या पंचवार्षिक योजना अस्तीत्वात असतांनासुद्धा भारतीय कृषीसमोर प्रचंड समस्या उभ्या व्हाव्यात, ही एक शोकांतीकाच आहे. याचा दुसरा अर्थ भारतीय कृषी उद्योगाला उशीरा महत्व दिले जाणे हे सुद्धा आहे. आज सर्वात जास्त महत्व

औद्योगिक क्षेत्राला दिले जात आहे. परंतु भारतातील ६५ टक्के व्यक्ती आजदेखील कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असल्याने हे क्षेत्र कायमचे बंद झाले तर कृषीवर आधारीत असलेले औद्योगिक व सेवा क्षेत्र जे एकुण क्षेत्राच्या केवळ ३५ टक्के आहे, मोडकळीस येऊ शकतात. असे झाले तर त्याचा विपरित परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होऊन ती पुर्णपणे मोडकळीस येऊ शकते. जीची पुर्नउर्भारणी करण्यासाठी कित्येक वर्षे लागू शकतात.

वरील संभावित भाकितांचा आशय म्हणजे भारतातील कृषी क्षेत्राला सावरण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकारने आजच प्रयत्न करण्यासाठी व्युहरचनात्मक नियोजन केले पाहिजे. यामध्ये प्रत्येक राज्यातील जिल्ह्यात एक समिती स्थापन झाली पाहिजे. या समितीने कृषीच्या व शेतक-यांच्या संपुर्ण विकासासाठी योजना आखल्या पाहिजेत. एका ठराविक कालावधीनंतर त्या योजनांच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेतला गेला पाहिजे. जिल्ह्यातील समितीने आपला अहवाल राज्यस्तरीय स्थापन झालेल्या उच्च समितीला दिला पाहिजे आणि राज्यस्तरीय समितीने आपला अहवाल केंद्र सरकारने स्थापन केलेल्या सर्वोच्च समितीकडे द्यायला हवा. अशाप्रकारे जिल्हास्तरीय समिती, राज्य स्तरीय समिती आणि सर्वोच्च असलेली केंद्रीय समिती अशी त्रीस्तरीय समितींची स्थापना केल्यास आणि या समितींमध्ये महत्वाचे निर्णय घेण्यासाठी समितीप्रमुखाला अधिकार दिल्यास कीवा अधिकारांचे विकेंद्रीकरण केल्यास कृषी क्षेत्राला नवसंजीवनी प्राप्त होऊन शेतकरी वर्गाचेदेखील भले होईल. असे झाल्यास भारताला २१ व्या शतकातील महासत्ता बनवण्याचे डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचे स्वप्न नक्कीच पुर्ण होऊ शकते.

संदर्भ सूची

आधुनिक शेतीच्या वाटा: डॉ. बच्छाव स्वप्नील, महाराष्ट्र टाईम्स
(१ एप्रिल २०१७)

www.wikipedia.com

www.jagranjosh.com

आत्मनिर्भर भारत आणि वर्तमान स्थितीत कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र

डॉ. विजय एच. नागरे

प्राचार्य, एन. एन. महाविद्यालय, दुसरबिड ता.सिंदखेड राजा जि. बुलढाणा

मो.9823311684, ईमेल- vhdusarbid@gmail.com

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्यदिना निमित्त जनतेला संबोधित करतांना माननीय पंतप्रधानांनी आत्मनिर्भर भारताची हाक दिली. अन्नधान्याच्या बाबतीत आत्मनिर्भरता प्राप्त केल्याशिवाय कोणताही देश आर्थिक विकासाची कल्पना करू शकत नाही, असे प्रोफेसर शुल्ड्झ यांचे मत आहे. या वरून कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासातील अन्नधान्य उत्पादनाचे व पर्यायाने कृषी क्षेत्राचे महत्व प्रकर्षाने अधोरेखित होते. 1947 मध्ये भारत स्वतंत्र झाला.

त्यावेळी भारताची लोकसंख्या केवळ 36.3 कोटी इतकी होती . परंतु या लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज भागवू शकेल ऐवढ्या प्रमाणात देखील भारतात अन्नधान्याचे उत्पादन होत नव्हते. अन्नधान्यासारख्या मूलभूत गरजेच्या बाबतीत देखील आपण प्रामुख्याने अमेरिका आणि इतर देशांकडून केल्या जाणाऱ्या अन्नधान्याच्या आयातीवर अवलंबून होतो.

1.1 - जगाच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या

केवळ 2.4 टक्के क्षेत्रफळ भारताच्या वाट्याला आहे. परंतु या भू-भागात जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास 17.5 टक्के लोक वास्तव्य करतात. ऐवढ्या मोठ्या प्रमाणात भूमी-मानव प्रमाण विषम असतांना देखील भारताच्या अवाढव्य लोकसंख्येला पर्याप्त अन्नधान्य पुरविण्याची जबाबदारी भारतीय कृषीक्षेत्रान खंबीरपणे पेलून भारताच्या आत्मनिर्भरतेत अतिशय मोलाचे योगदान दिले आहे .

1.2 - 1951 मध्ये भारताची लोकसंख्या 36.11 कोटी इतकी होती.

या लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होऊन 1971 मध्ये ती 54.82 कोटी, 1991 मध्ये 84.64 कोटी आणि 2011 मध्ये ती 121.09 कोटी इतकी झाली. म्हणजेच भारताच्या लोकसंख्येत 1951 ते 2011 या साठ वर्षांच्या काळात तीन पटीपेक्षाही अधिक वाढ झाली. याच काळात अन्नधान्य उत्पादनाच्या बाबतीत भारत सरकारच्या आर्थिक आणि सांख्यिकीय संचालनालयाने प्रकाशित केलेल्या आकडेवारीनुसार 1950-51 मध्ये भारतात अन्नधान्याचे उत्पादन 50.82 दशलक्ष टन इतके होते. ते 1970-71 पर्यंत 108.42 दशलक्ष टन तर 1990-91 मध्ये 176.39 दशलक्ष टन आणि 2011-12 मध्ये 259.29 दशलक्ष टन इतके झाले. म्हणजेच 1951 ते 2011 या साठ वर्षांच्या काळात अन्नधान्याच्या उत्पादनात पाच पटीपेक्षाही अधिक वाढ झाली आहे. अन्नधान्याच्या उत्पादनात झालेली ही वाढ लोकसंख्येत झालेल्या वाढीपेक्षाही अधिक आहे.

1.3 - लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात दुसऱ्या क्रमांकावर

असणाऱ्या भारतासारख्या देशाच्या अन्नधान्य उत्पादनातील वाढीचे प्रमाण लोकसंख्या वाढीच्या प्रमाणापेक्षा जास्त असणे हे कृषीक्षेत्राची कामगिरी उत्तम असल्याचे लक्षण आहे. अन्नधान्य उत्पादनातील या प्रभावी कामगिरीमुळे भारतीय शेतीने मात्स्यसया लोकसंख्या शास्त्रज्ञांचे भाकीत देखील खोटे ठरविले आहे. यामध्ये

भारतीय शेतकऱ्यां बरोबरच हरितक्रांतीसाठी प्रयत्न करणाऱ्या कृषीशास्त्रज्ञांचे आणि ती यशस्वीपणे राबविणाऱ्या राजकीय व प्रशासकीय व्यक्तींचे योगदान देखील तितकेच महत्त्वाचे आहे .

असे असले तरी स्वातंत्र्योत्तर सात दशकानंतरच्या काळात देखील भारतात लाखो शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. आणि अजुनही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे हे सत्र थांबत नाही. म्हणजेच कृषी विषयक धोरणांचा पुनर्विचार करण्याची आणि शेती व शेतकऱ्यांच्या विकासाला प्राधान्य देण्याची नितांत गरज निर्माण झाली आहे.

2.2 - भारतीय संस्कृती 'अन्नदाता सुखी भव' असे म्हणते.

परंतू आज आपला अन्नदाता खरोखरच सुखी आहे का? याचा गांभीर्याने विचार करण्याची वेळ आली आहे. देशाचे सार्वभौमत्व टिकविण्यासाठी देशाच्या सीमांचे संरक्षण करणे जितके महत्त्वाचे आहे, तितकेच अन्नदात्याचे संरक्षण करणे देखील महत्त्वाचे आहे. कारण असे म्हणतात की सैन्य पोटावर चालते. म्हणजेच पुरेशा अन्नधान्याच्या उपलब्धतेशिवाय सैन्य देखील आपली भूमिका प्रभावीपणे पार पाडू शकत नाही. एखाद्या सार्वभौम राष्ट्राला अन्नधान्यासारख्या मूलभूत गरजांच्या बाबतीत आयातीवर अवलंबून राहणे हे नेहमीच धोक्याचे असते. त्यादृष्टीने भारतीय कृषीक्षेत्राचे हे योगदान अत्यंत मोलाचे आहे.

2.1 - अलीकडील काळात भारताच्या संरक्षणक्षेत्राकडे विशेष लक्ष

दिले जात आहे. ते गरजेचे देखील आहे, परंतू हे होत असतांना कृषीक्षेत्राकडे दुर्लक्ष तर होत नाहीना? याचा गांभीर्याने विचार होणे आवश्यक आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासप्रक्रियेत कृषीक्षेत्राचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे म्हणूनच 2006 च्या राष्ट्रीय शेतकरी धोरणातील सुधारित आराखड्यात असे म्हटले आहे की 'केवळ उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करण्यापेक्षा आपले पोषण करणाऱ्या स्त्रिया व पुरुषांच्या आर्थिक कल्याणावर भर देण्याची वेळ आता आली आहे. फक्त उत्पादनाच्या भौतिक परिमाणांमुळे शेतीविषयक धोरणे निर्धारित करणे पुरेसे नाही, तर मानवी पैलू हा त्यांचा मुख्य निर्धारक घटक असावा'. असे झाले तरच खऱ्या अर्थाने भारताचा पोशिंदा सुखी होईल.

भारताला सशक्त व्हावं लागेल, आत्मनिर्भर व्हावं लागेल. आपल्याकडे प्रचंड नैसर्गिक संपत्ती आहे. त्यात वाढ करण्याची गरज आहे. कधीपर्यंत जगाला कच्चा माल पाठवून, तयार माल विकत घेत राहणार? असं म्हणत मोदींनी 'आत्मनिर्भर भारत' हा 130 कोटी देशवासियांसाठी मंत्र बनलेला असल्याचं म्हटलं.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी कोव्हिड-19 विरुद्धच्या लढ्याच्या पार्श्वभूमीवर 11 मे रोजी पहिल्यांदा 'आत्मनिर्भर भारत अभियाना'ची घोषणा केली आहे. आत्मनिर्भर म्हणजेच स्वयंपूर्ण किंवा self reliant. आपल्या गरजा आपणच पूर्ण करायच्या, असा याचा ढोबळमानाने अर्थ होतो.

भारतासाठी हे कॉन्सेप्ट तसं नवीन नाही. अगदी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून स्वदेशी हा शब्द आपण ऐकत आलोय. गेल्या काही वर्षांत 'मेक इन इंडिया' हा मोदी सरकारचाच उपक्रम आपण पाहिला आहेच. मग आता कोव्हिड-19 या जागतिक आरोग्य संकटाच्या तोंडावर मोदींनी स्वयंपूर्णतेची हाक का दिली?

कोरोना व्हायरसचा प्रसार जवळजवळ अख्ख्या जगात झाल्यामुळे आज जागतिकीकरण किती झालंय, हे आपण पाहतच आहोत. मग अशा जगात आत्मनिर्भर भारत कितपत शक्य आहे?

आत्मनिर्भर भारत अभियान कितपत शक्य?

पंतप्रधान मोदींनी 11 मे रोजी जेव्हा आत्मनिर्भर भारत अभियानाची घोषणा केली, तेव्हा त्यांनी सांगितलं की कसं कोव्हिड-19च्या संकटापूर्वी भारतात एकाही PPE किटची निर्मिती होत नव्हती आणि आज भारतात कसे 2 लाख PPE किट्स आणि 2 लाख N95 मास्क दररोज बनत आहेत.

अर्थव्यवस्था : 270 अब्ज डॉलरची भारतीय अर्थव्यवस्था दोन टक्क्यांहूनही कमी दराने वाढते आहे. या पिढीने बघितलेला हा सर्वांगता कमी विकास दर आहे. जागतिक पुरवठा साखळी ढेपाळली आहे. उत्पादन करण्याची आपली क्षमता असली तरी ती चीनच्या तोडीची नाही.

3.0 – भारतीय उद्योगाची स्थिती.

पायाभूत सुविधा : उद्योगाच्या बाबतीत चीनशी स्पर्धा करण्यासाठी किंवा चीनमध्ये असलेल्या परदेशी कंपन्यांना भारताकडे आकर्षित करण्यासाठी आपल्याला जागतिक स्तराच्या उत्तम पायाभूत सुविधा उभाराव्या लागतील. त्यासाठी जमीन, पाणी आणि वीज या सर्वांमध्येच सुधारणा करावी लागेल.

परदेशी कंपन्या भारताला प्राधान्य देत नाही यामागे अनेक कारणे आहेत. यापैकी एक कारण म्हणजे इथल्या ढिसाळ पायाभूत सुविधा. मोदी सरकारला येऊन सहा वर्षे झाली तरीदेखील दुर्दैवाने आपले इन्फ्रास्ट्रक्चर प्रोजेक्ट अजूनही अपुरे असल्याची टीका समीक्षक करतात. पायाभूत सुविधा उभारण्यासाठी अनेक वर्षे लागतात आणि भारताकडे एवढा वेळ नाही.

3.1 - व्यवस्था (यंत्रणा - System) : पंतप्रधानांनी तंत्रज्ञानाचा पुरेपूर वापर करण्याचा सल्ला दिला आहे. यादिशेने मोदी सरकारने काही सकारात्मक पावलं उचलली आहेत. यामुळे अर्थव्यवस्थेला चालना मिळू शकते.

सशक्त मनुष्यबळ : भारताची 65 टक्क्यांपेक्षा जास्त लोकसंख्या ही 35 वर्षाखालील आहे. हीच भारतासाठी एक मोठी जमेची बाजू आहे, असं मोदी नेहमी म्हणत आले आहेत. आणि धोरण आखणाऱ्यांनुसार याच तरुणांच्या हाती भारताच्या प्रगतीचं स्टीअरिंग आहे.

3.2 - मागणी आणि पुरवठा: भारत एक मोठी बाजारपेठ आहे, यात शंका नाही. यामुळे गुंतवणूकदार आकर्षितही होतील. सध्या मागणी खूपच कमी असली तरी कोरोनाच्या संकटातून बाहेर पडल्यावर भारतातली मागणी वाढणार आहे. आज अनेक सूक्ष्म, लघू आणि मध्यम उद्योजकांना (MSME) सरकारकडून एक बूस्ट हवा आहे आणि आनंदाची बातमी म्हणजे देशाला उद्देशून केलेल्या भाषणात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी MSME च्या सहकार्यानेच आत्मनिर्भरता प्राप्त केली जाऊ शकते, असा आशावाद व्यक्त केला आहे. पण हे सर्व करताना ग्लोबल सप्लाय चेनमध्ये भारताला स्वतःची एक वेगळी जागासुद्धा निर्माण करावी लागेल. खरं तर जागतिक पुरवठा साखळी ढेपाळली आहे. पण उत्पादन करण्याची आपली क्षमता असली तरी ती चीनच्या तोडीची नाही.

काही दिवसांपूर्वी केंद्रीय वाहतूक मंत्री नितीन गडकरी यांनी बीबीसी मराठीला दिलेल्या मुलाखतीत याचेच स्पष्ट संकेत दिले होते. "सध्या जग चीनवर नाराज आहे, आणि अनेक देश तिथून आपले उद्योग बाहेर हलवण्याचा विचार करत आहेत. त्यामुळे भारताकडे या संकटात ही एक उत्तम संधी आहे," असं त्यांनी म्हटलं होतं.

कोरोनामुळे जागतिकीकरणचा अस्त होणार?

पंतप्रधान मोदींनी त्यांच्या भाषणात आणखी एक गोष्ट स्पष्ट केली, की भारत काही आपल्या व्यापारी सीमा बंद करण्याचा विचार करत नाहीये. ते म्हणाले, भारत जेव्हा आत्मनिर्भरतेविषयी बोलतोय, तेव्हा आपण आत्मकेंद्रित होऊ, असं म्हणत नाहीये.

मोदींचा आत्मनिर्भर भारतचा नारा देताच सर्व सरकारी यंत्रणा ही संकल्पना सत्यात उतरवण्यासाठी जुंपल्यात. यापुढे केंद्रीय सशस्त्र पोलीस दल अर्थात CAPF च्या कॅंटीनमध्ये 1 जूनपासून फक्त स्वदेशी वस्तूंची विक्री होणार आहे.

या कॅंटीनमधून तब्बल 2800 कोटी रुपयांची उलाढाल होते. 10 लाख कर्मचारी आणि त्यांचे कुटुंबीय असे 50 लाख लोक आता स्वदेशी माल वापरतील, असं केंद्रीय गृहमंत्री अमित शहांनी स्पष्ट केलं.

जर प्रत्येक भारतीयाने स्वदेशी उत्पादनं वापरण्याचा निर्धार केला तर येत्या पाच वर्षांत भारताची लोकशाही आत्मनिर्भर होऊ शकते," असंही ते म्हणाले.

पण यात मुद्दा येतो की भारताला आत्मनिर्भर बनवताना लोकांवर सक्ती करायची की त्यांना स्वेच्छेनं हवं ते ठरवू द्यायचं? स्वदेशी माल विकताना तो बाजारात उपलब्ध असलेल्या इतर मालाइतकाच चांगला आहे का हा मुद्दा इथे ग्राह्य धरायला नको का?

बीबीसीचे व्यापारविषयक प्रतिनिधी निखील इनामदार सांगतात की पंतप्रधान मोदींनी स्वदेशी उत्पादनं विकत घ्या, हे आवाहन केलं आहे जेणेकरून भारतीय कंपन्यांना परदेशी कंपन्यांना तोंड देता येईल.

"मात्र याबद्दल अर्थतज्ज्ञांना वाटतं की स्वावलंबन ही एक चांगली गोष्ट आहे. मात्र याचा अर्थ असा होत नाही की आपण वस्तूंची आयात बंद करू किंवा आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी भिंती उभ्या करू, जेणेकरून बाहेरच्या कंपन्यांना भारतात व्यापार करणं अवघड होईल.

"कारण याचा परिणाम आपल्या GDPवर होऊ शकतो. सध्या परकीय गुंतवणूक ही भारतासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. ग्राहकांच्या दृष्टिकोनातून पाहायला गेलं तर फक्त लोकांना स्वदेशी वस्तू लोकांना विकत घ्यायला सांगणं व्यवहार्य ठरणार नाही, कारण वस्तूंची गुणवत्ता आणि किंमत या आता महत्त्वाच्या बाबी आहेत. त्यामुळे आयातीला पर्याय म्हणून आत्मनिर्भर भारतकडे बघायला नको," इनामदार सांगतात.

मोदींच्या भाषणानंतर अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनीसुद्धा एका द्वािीटमध्ये स्पष्ट केलं की भारत आपली संसाधनं एकत्र आणणार, भारताला जगापासून तोडणार नाही.

तर राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी संबंधित 'स्वदेशी जागरण मंच'चे अरुण ओझा सांगतात, की कोरोना संकटानंतर सर्वच देशांमध्ये आर्थिक राष्ट्रवाद येईल.

खरंतर जागतिकीकरणामुळे देश एकमेकांच्या एवढ्या संपर्कात आले आहेत, की हा कोरोना व्हायरस तब्बल 200 देशांमध्ये सुमारे सहा ते आठ आठवड्यांमध्ये पसरला. त्यामुळे सध्या सगळीकडेच आंतरराष्ट्रीय सीमा बंद आहेत. आणि अनेक मोठ्या आर्थिक शक्ती असलेल्या देशांनी यादरम्यान आपापलं देशांतर्गत उत्पादन वाढवलं आहे.

पाश्चिमात्य देशांवरचं इतर जगावरचं अवलंबत्व आता बऱ्यापैकी कमी झालं आहे.

European Bank for Reconstruction and Development च्या मुख्य अर्थतज्ज्ञ प्रा. बीटा जॅव्हरिक सांगतात की "सध्या कोरोना व्हायरसचा जगभरात झालेला उद्रेक, तसंच अमेरिका आणि चीन यांच्यातल्या व्यापार

युद्धामुळे आता अनेक कंपन्या इतर देशांमध्ये असलेले आपले उत्पादन केंद्र आता मायदेशी परत आणू पाहत आहेत."

याला अर्थशास्त्रात एक छान शब्द आहे - reshoring, म्हणजे आपल्या देशाच्या किनारी परतणे. पण कोरोनामुळे सगळेच देश आपापल्या किनारी पोहोचतील का? आणि यामुळे गेल्या तीन-चार दशकांमध्ये प्रखर झालेल्या जागतिकीकरणच्या सूर्याचा अस्त होईल का?

आर्थिक विश्लेषकांच्या मते आपलं जग सध्या जास्तच एकमेकांत गुंतलंय, त्यामुळे हे शक्य नाही.

"आपण सध्या ज्या जगात राहतो, तिथे जागतिकीकरणाकडे पाठ फिरवणं, उदारीकरणाकडे पाठ फिरवणं हे शक्यही नाही आणि श्रेयस्कर त्याहून नाही," असं वेलिंगकर इन्स्टिट्यूटचे डॉ. देशपांडे सांगतात.

ते असंही सांगतात, की यामुळे एक धोका हाही ओढवेल की आपली दारं जगासाठी बंदच करून ठेवली किंवा आयात शुल्काच्या भिंती उंच उंच उभ्या केल्या, तर भारत पुन्हा जागतिकीकरणाला स्पर्धेत मागे पडेल, जसा 1960, 70, 80च्या दशकात झालं होतं. याच काळात चीन आणि दक्षिण कोरिया सारख्या देशांनी आपली आर्थिक प्रगतीची गती वाढवली होती.

पण एक मात्र नक्की की कोरोनाचं संकट ओसरल्यानंतर जगामध्ये जागतिकीकरण आणि आर्थिक राष्ट्रवाद यांच्यातला समतोल राखणं, हे जागतिक नेत्यांसाठी यापुढे तारेवरची कसरत ठरणार आहे.

4.0 भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बँकेची सध्या स्थिती.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १२ मे २०२० रोजी अर्थव्यवस्थेला गती देण्यासाठी 20 लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेजची घोषणा केली. 13 मे रोजी निर्मला सीतारमण यांनी 5.94 लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेजची माहिती दिली होती. यात प्रामुख्याने लघु उद्योगांना कर्ज देण्याबाबत आणि बिगर बँकेचे वित्तीय संस्था, तसंच वीज वितरक कंपन्यांना मदत केली जाणार असल्याचं सांगण्यात आले होते.

4.1 :- अर्थमंत्र्यांनी 14 मे रोजी 3.10 लाख कोटी रुपयांच्या आर्थिक पॅकेजविषयी सांगितलं होतं. यामध्ये लॉकडाऊनच्या काळात अडकलेल्या स्थलांतरित मजुरांना दोन महिन्यांपर्यंत मोफत धान्य आणि शेतकऱ्यांना कर्ज देण्याची घोषणा करण्यात आली तर तिसऱ्या टप्प्यात 15 मे रोजी निर्मला सीतारमण यांनी 1.5 लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेजची घोषणा केली. यात कृषी आणि कृषी क्षेत्राशी संबंधित उद्योगांना मदत केली जाणार आहे.

4.2 :- अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी 16 आणि 17 मे रोजी काही क्षेत्रांचा उल्लेख करत आर्थिक पॅकेजचीही सविस्तर माहिती दिली. कोळसा, विमान, अंतराळ विज्ञानपासून ते शिक्षण, रोजगार, उद्योगधंदे आणि सरकारी क्षेत्रात मदत अशा विविध उपक्रमांची माहिती देण्यात आली. शिवाय राज्यांना अतिरिक्त मदत देण्यात येणार असल्याचीही घोषणा करण्यात आली आहे. या सगळ्यांसाठी 48 हजार 100 कोटी रुपये खर्च करणार असल्याचं त्या म्हणाल्या.

निर्मला सीतारमण यांनी सांगितलं की पंतप्रधानांच्या 12 मे रोजी केलेल्या घोषणेआधीच लॉकडाऊन दरम्यान आम्ही मदत करायला सुरुवात केली होती. या अंतर्गतच पंतप्रधान गरीब कल्याण पॅकेजसाठी 1 लाख 82 हजार 800 कोटी रुपयांची योजना बनवली गेली. तसंच रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाकडूनही 8 लाख 1 हजार 603 कोटी रुपये जाहीर करण्यात आले होते ही सगळी रक्कम एकत्र करत सरकार आत्मनिर्भर भारत पॅकेजसाठी 20 लाख 97 हजार 53 कोटी रुपये खर्च करण्याचे जाहीर करत असल्याचं निर्मला सीतारमण यांनी स्पष्ट केले.

थोडक्यात आत्मनिर्भर भारत करण्याच्या दृष्टीने कृषी, उदयोग, सेवा क्षेत्र यामध्ये प्रगती करणे महत्वाचे आहे. दिवसेंदिवस वाढत जाणारी जागतिक स्पर्धात्मक परिस्थितीचा विचार करून देशी उदयोग धंदयाना सक्षम करणे कृषी क्षेत्रामध्ये पायाभूत सोयी सुविधा करून त्यावर प्रक्रिया उदयोग उभारून देशातील शेतकरी, शेत मजूर या घटकांना आत्मनिर्भर करणे हे मुख्य उददीष्टय या संकल्पनेतून स्पष्ट करण्यात आले असून त्या नुसार आवश्यक त्या सोयी सुविधा पुरविण्याचे कार्य आत्मनिर्भर या संकल्पनेतून हाती घेण्यात आले असून गांधीचीच्या संकल्पनेतील भारत निर्माण करण्याचा या आत्मनिर्भर शिर्षकातून दिसून येते.

संदर्भ –

भारतीय अर्थव्यवस्था – भरत झुनझुनवाला

कृषी अर्थशास्त्र – डॉ. एन. एल. चव्हाण.

योजना मासिक – डॉ. मनोजकुमार गायकवाड

दैनिक भास्कर – दैनिक

Website – The Washington Post.

औद्योगिक क्रांती ४.० उद्योजकता रोजगार संधी आणि आत्मनिर्भरता

डॉ. आशीष महातले

जनता महाविद्यालय, चंद्रपूर, ashishmahatale@gmail.com ९८२२७२९४७२

प्रस्तावना :-

ब्रिटनमध्ये जास्त प्रमाणात असलेली साक्षरता, जगाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन आणि समान कायदे यावर आधारलेली राष्ट्राची कल्पना या सगळ्यामुळे खुप मोठ्या प्रमाणावर शेती, व्यापार, उत्पादन, दळणवळण या सगळ्याच क्षेत्रात बदल होत गेले. १८ व्या शतकाच्या शेवटी अनेक शोध लागून, तांत्रिक प्रगती होऊन औद्योगिक क्रांती झाली आणि या क्रांतीचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर तर प्रचंड झालाच पण त्यामुळे एकुणच सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलही बऱ्याच प्रमाणात घडून आले.

१६०८ सालापासून सर ब्लेमेंट क्लार्कच्या शोधामुळे धातु उद्योगात भट्टीत लाकडाऐवजी कोळशाचा उपयोग केला जात होता. मग १७०९ साली अब्राहम डर्बी यानी या कामात कोळशाऐवजी कोकचा उपयोग चालू केला. आणि तो फारच परिणामकारक ठरला. नंतर १७५० साली त्याच्या मुलाने हॉर्कशाय याने केटली इथे भट्ट्या चालू केल्या चांगल्या दर्जाच्या आणि स्वस्त लोखंड आणि पोलाद उपलब्ध झाल्याने त्याचा उपयोग बाईलर्स, वाफेचे इंजिन आणि रेल्वे यामध्ये व्हायला लागला आणि ही औद्योगिक क्षेत्रात झालेल्या क्रांतीची सुरुवात होय.

पहिली औद्योगिक क्रांती :-

औद्योगिक क्रांतीमध्ये वाफेच्या इंजिनने खुपच मोठी कामगिरी बजावली म्हणूनच वाफेच्या इंजिनचा शोध ही पहिल्या औद्योगिक क्रांतीची सुरुवात होय. औद्योगिक क्रांतीच्या टप्प्यात वॅट आणि त्याच वाफेचे इंजिन या दोन्ही गोष्टी खुपच महत्वाच्या मानल्या जातात. मानसाच्या किंवा जनावरांच्या ऐवजी यांचा वापर, दळणवळणाच्या साधनात वाढ, चांगल्या प्रतीचे अन्नधान्य, सुधारलेल्या आरोग्य सेवेमुळे मृत्यूच्या संख्येत होणारी घट आणि लोकांच्या हातात पुर्वीपेक्षा जास्त खेळायला लागलेला पैसा यांच्यामुळे राहणीमानात झालेली सुधारणा या कारणांमुळे लोकसंख्या झपाट्याने वाढत गेली. त्याचबरोबर शहरांचीही बेसुमार वाढ होऊ लागली. कारखान्याच्या आसपास नविन वस्त्या निर्माण झाल्या. एकीकडे भरभराटीची चित्र दिसत असताना कारखान्यात काम करणाऱ्या लोकांची स्थिती मग फारशी चांगली नव्हती अत्यंत कमी पगारात कामाला लावत होते.

दुसरी औद्योगिक क्रांती :-

दुसरी औद्योगिक क्रांती १८७० मध्ये विजेचा शोध लागला या कालावधी पासून समजला जातो. कारखान्यामध्ये उत्पादनासाठी विजेचा वापर, असेम्बली लाईनचा वापर आणि यांणीकी उत्पादन हे महत्वाचे टप्पे होत. यामुळे उत्पादन क्षमतेत प्रचंड वाढ झाली. कमी खर्चात प्रचंड उत्पादन करणे शक्य झाले. या सर्वांचा परिणाम जे काही प्रस्थापित पारंपारीक रोजगार होते ते नष्ट झाले. परंतु नवविन कारखाने निर्माण झाल्यामुळे रोजगाराच्या नविन संधी उपलब्ध होऊन एकंदर रोजगारात वाढ झाली.

तिसरी औद्योगिक क्रांती :-

संगणकाचा १९६९ मध्ये लागलेला शोध उत्पादनात इलेक्ट्रॉनिक्स, संगणक आणि माहिती तांत्रिक यांच्या मदतीने स्वयंचलीत यांचा वापर करण्यात येऊ लागला. उत्पादन खर्चात आणखीनच कपात झाली. वस्तू अधिक कमी खर्चात तयार करणे आणि त्याचा प्रसार करणे सहज शक्य झाले. काही पांढरपेशा रोजगाराचे संगणीकरण करण्यात आले. सुरुवातीला काही प्रमाणात रोजगार गेला. परंतु मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन, नविन उत्पादन संस्थांची निर्मिती, भांडवली क्षेत्रात मोठी उभारणी झाली यामुळे रोजगारात वाढ झाल्याचे दिसून येते.

वाफेचे इंजिन, विजेचा वापर इलेक्ट्रॉनिक्स संगणक आणि माहिती तांत्रिक यांच्या मदतीने स्वयंचलन हे आधुनिक जगाच्या वाटचालीतील महत्वाचे टप्पे होय. या शोधानी त्या त्या काळात औद्योगिक क्रांतीच घडवून आणलेली दिसते. सध्याचा काळ हा तर विविध क्षेत्रातील तांत्रिक बदलाचा, या बदलांची गतीमानता आणि सर्व व्यापकता पाहता त्यातून नविन औद्योगिक क्रांतीच अवतरू पाहत आहे. यालाच चौथी औद्योगिक क्रांती किंवा औद्योगिक क्रांती ४.० असे संबोधता येते.

चौथी औद्योगिक क्रांती :-

यामध्ये कृषि बुद्धिमत्ता, रोबोटिक्स, ३.डी. प्रिटींग, नॅनो तांत्रिक, जैव तांत्रिक, स्वयंचलीत मोटारगाड्या, वस्तुचे इंटरनेट, इंटरनेट ऑल थिंग्ज यासारख्या असंख्य उदयोन्मुख तांत्रिकांच्या अभिसारणाला आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या शक्यतांना क्लॉस शॉब चौथी औद्योगिक क्रांती असे म्हणतात.

काही तंत्रज्ञ ह्याला तिसऱ्या क्रांतीचाच भाग मानतात पण या बदलांचा वेग व्याप्ती आणि त्याचे सर्वस्पर्शी परिणाम एवढे अफाट आहेत की ही एक नविन क्रांतीच म्हणजेच चौथी औद्योगिक क्रांती होय.

चौथ्या औद्योगिक क्रांतीचे संभाव्य धोके किंवा दुष्परिणाम :-

आपल्या आजुबाजुला सगळ्याच उद्योगांमध्ये अत्यंत मुलभूत फरक होताना दिसत आहेत या सर्व बदलांचा आणि त्यांचा जगावर होणाऱ्या परिणामांचा आपल्याला अजीबात अंदाज नाही परंतु हे सर्व समजून घेण्याची जबाबदारी माणसं समाज, सरकारे, उद्योगधंदे आणि विचारवंत या सर्वांची आहे. तांत्रिकांच्या मालकी मुळे आणि संपत्तीच्या हब्यासापोटी श्रिमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी आणखीनच वाढत आहे. नव्या तांत्रिकामुळे अनेक सुस्थापीत उद्योगधंदे मोडकळीस आले काही बंद पडले. सार्विक बेरोजगारी निर्माण होईल. जागतिक बँकेने केलेल्या संशोधनानुसार स्वयंचलनामुळे भारतातील ६९ टक्के तर चीनमधील ७७ टक्के रोजगार धोक्यात येईल. ऑक्सफर्ड विद्यापीठाच्या सर्वेक्षणा नुसार कृषि बुद्धिमत्तेच्या प्रसारामुळे पुढच्या २५ वर्षात पुढारलेल्या देशांमधील ४७ टक्के नौकऱ्या नाहीश्या होणार आहेत यासारखे अनेक धोके निर्माण होत आहे.

सुस्थापीत उद्योग-व्यवसाय मुख्यता ग्राहकांना वस्तु किंवा सेवा पुरवत असतात नविन पध्दतीचे व्यवसाय हे ग्राहकांना आणि उद्योगांना एकमेकांशी संपर्क साधण्यासाठी व्यासपीठ (प्लॉटफॉर्म) उपलब्ध करून देतात. उदा. 'उबर' किंवा ओला या कंपण्याच्या मालकीची एकही टॅक्सी नाही पण प्रचंड मोठ्या टॅक्सी कंपण्या आहेत. भारतामध्ये 'ओयो रुम्स' च्या मालकीची एकही हॉटेल नाही पण ही एक मोठी हॉटेल कंपनी आहे. या कंपण्या ग्राहकांना मालकांशी संपर्क साधण्याचे साधन उपलब्ध करून देतात या

अशा नवनविन कल्पक पर्यायापूढे टिकाव धरण्यासाठी प्रस्तापीत उद्योगानीही सदैव स्पर्धात्मक राहणे अत्यंत आवश्यक आहे. यामुळेच काही काळापूर्वीपर्यंत एखादया कंपनीचे 'एस अॅन्ड पी' च्या टॉप ५०० या अमेरीकेतल्या सर्वच ५०० कंपण्यांच्या यादीवरून सरासरी आयुष्यमान ६० वर्षावरून १८ वर्षापर्यंत आले आहे. टिकाकारांच्या मते ही क्रांती मानवाच्या सर्वच दुर्गुणांना खतपाणी घालून जगाची अवस्था नर्कसारखी करेल, बऱ्याच तज्ञाच्या मते या औद्योगीक क्रांतीचा फायदा गरीबांपेक्षा श्रिमंतानाच जास्त होईल.

कमी कौशल्य लागणारे आणि कमी प्रतीचे रोजगार ऑटोमेशनमुळे नष्ट होतील. पण हे पुर्वीच्या प्रत्येक औद्योगीक क्रांतीमध्ये झालेले आहे. औद्योगीक क्रांतीच्या सुरुवातीला नेहमीच गरीब आणि श्रिमंत यांच्यामधील विषमता वाढते आणि त्यानंतर समाजात राजकीय आणि रचनात्मक बदल घडून येतात त्यातून सर्व जगच पूर्वीपेक्षा वरच्या स्तरांवर जाउन पोहचतो. यापूर्वीच्या औद्योगीक क्रांती नंतरही असेच प्रचंड ध्रुवीकरण झाले पण त्यानंतर पुढच्या शंभर वर्षात कामगारांचे संघटन लोकशाहीचा प्रसार, प्रगतिशील करनिर्धारण इत्यादी रचनात्मक बदल घडून आले आहे.

चौथ्या औद्योगीक क्रांतीमुळे निर्माण होणाऱ्या संधी :-

आजच्या निर्माण झालेल्या स्थितीला आपल्या सामाजीक, राजकीय आणि औद्योगीक रचना या औद्योगीक क्रांतीमुळे उद्भवणाऱ्या बदलाना समोरे जाण्यासाठी तयार नाहीत आणि आपल्याला बरेच मोठया बदलाना समोरे जावे लागेल. त्यामुळे भविष्यातील निर्माण होणाऱ्या संधी त्या धोक्याला पुरुन उरतील व हया क्रांतीमुळे मानवजातीचा विकास होईल.

डिजिटल नेटवर्कमुळे आज जगातल्या गरीबातल्या गरीबालाही जागतीक व्यवहारात सामील होण्याच्या संधी प्राप्त झाल्या आहेत. अमेरीकन अर्थशासज्ञाना ३ डी प्रिटींग तांज्ञानाच्या वापराने मानवाच्या रक्तवाहीन्या बनवण्यात यश प्राप्त झाले. आरोग्य क्षेत्रात कृत्रिम अवयव आणि व्यक्तीगत औषधांमुळे घडणारे क्रांतीकारक बदलाचा परिणाम मानवाच्या सरासरी आयुष्यमानात वाढ झाली. उद्योगांमध्ये प्रचंड वाढलेली कार्यक्षमता आणि उत्पादकता यामुळे मोठया प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या. तसेच उपभोक्त्यांना कमी किंमतीत दर्जेदार वस्तु प्राप्त होते. कृषी क्षेत्रात घडणारी प्रगती, नविन तंत्रज्ञानाचा वापरामुळे कृषी उत्पादनात विक्रमी वाढ झाल्याने भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला आहे. उर्जा क्षेत्रात नविन शोध यांच्यामुळे पर्यावरण समस्यांवर उपाय सापडण्याच्या शक्यता आहे.

वरील सर्व काही शक्य होण्यासाठी सरकार, उद्योजक, विचारवंत व शिक्षणतज्ञ या सर्वांनी एकत्र येउन काम केले पाहीजे. सगळयानीच आजुबाजुच्या परिस्थितीशी जुळवुन घेत सर्वांच्या हिताच्या दृष्टीने विचार केला तरच देश आत्मनिर्भर होईल.

संदर्भ सुची :-

The Fourth Industrial Revolution, Klaus Schwab, Portfolios

चौथी औद्योगीक क्रांती, अग्रलेख मकरंद करकरे

अर्थात - अच्युत गोडबोले, राजहंस प्रकाशन प्रा. लि.

आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामीण विकास

प्रा. डॉ. मनिषकुमार काशिनाथ कायरकर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, कला वाणिज्य महिला महाविद्यालय, बल्लारपूर

mb.7038210200 Email.mkk20dec@gmail.com

प्रस्तावना

सध्या जगात कोव्हिड १९ च्या दुसऱ्या लाटेने थैमान घातले आहे. बरोबर एक दीड वर्षापूर्वी कोरोनाच्या पहिल्या लाटेने जगात हाहाकार माजविला होता. भारत सुध्दा या महामारीने प्रभावित झाला तो अजुनही प्रभावितच आहे. कोव्हिड १९ च्या संसर्गजन्य आजारापासून बचाव करण्यासाठी बऱ्याच उपायायोजना करण्यात आल्यात किंबहुना आतासुध्दा केल्या जात आहेत. सामाजिक अंतर पाळणे, या बरोबराच लॉकडाऊन करणे इत्यादी उपाययोजना केल्या जात आहे. भारतातील केल्या गेलेला लॉकडाऊनचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर जाणवला नव्हे अजुनही जाणवतो आहे. उद्योग व्यवसाय बंद करावे लागल्यामुळे लोकांचा रोजगार हिरावला गेला. अनेकांच्या नोकऱ्या कायम स्वरूपी गेल्या, अनेकांसमोर उदनिर्वाहाचा प्रश्न उभा राहिला. आधीच गेल्या काही वर्षांपासून भारतीय अर्थव्यवस्था मंदीच्या प्रभावाने डबघाईस आलेली असतांना कोरोना काळात कराव्या लागलेल्या लॉकडाऊनमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची आणखीच बिकट अवस्था झाली. अशा या संकटकाळात भारतीय अर्थव्यवस्थेला उर्जािताव्यस्था बहालकरण्याकरिता मा.पंतप्रधानांनी दि. १२ मे २०२० रोजी ' आत्मनिर्भर भारत अभियान' ची घोषणा केली. या अभियानांतर्गत एकूण २० लाख कोटी रूपयांचे पॅकेज जाहीर करण्यात आले, की जे देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १० टक्के आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दुरगामी परिणाम करणारे हे अभियान आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये :

१) आत्मनिर्भर भारत ही संकल्पना समजून घेणे

२) आत्मनिर्भर भारत अभियानाचा ग्रामीण विकासवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंध हा दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. विविध वर्तमान पत्रातील या विषयावरील लेख, मासिके, इंटरनेटवरील प्रकाशित लेख आदींचा शोध निबंधाच्या लिखाणाकरिता आधार घेतलेला आहे.

आत्मनिर्भर भारताची आवश्यकता :

आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना तशी बरीच जुनी आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वदेशीचा प्रयोग झाला. भारतात स्वदेशीच्या संदर्भात प्रथमतः १९०५ च्या सुमारास दादाभाई नौरोजी यांनी सुतोवाच केले होते. यानंतर लोकमान्य टिळकांनी हा विषय हाती घेतला पुढे महात्मा गांधी यांनी स्वदेशीचा नारा पुढे नेला. महात्मा गांधींनी 'स्वदेशी' आणि 'खेड्यांची समृद्धता' यावर प्रकाश टाकून खेड्याकडे चला असा संदेश दिला. महात्मा गांधींच्या विचारात ग्रामोद्योगाला महत्वाचे स्थान आहे. ग्रामोद्योगाशिवाय

तरणोपाय नाही ही गांधीजींची भूमिका होती. त्यासाठीच त्यांनी स्वदेशीचा आग्रह धरला होता. वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी ग्रामगीतेतून स्वयंपूर्ण गाव कसे आवश्यक आहे याचे सखोल विवेचन केले आहे. एकूणच स्वदेशीच्या आग्रहातच आत्मनिर्भरतेचा मुलमंत्र लपलेला आहे म्हणूनच “आत्मनिर्भर भारत अभियान” हे याच श्रृंखलेतील पुढची कडी आहे असे म्हणता येईल.

आत्मनिर्भरता म्हणजे स्वदेशीचा पुरस्कार आणि विदेशी मालाचा बहिष्कार असा टोकाचा व संकूचित विचार नसून भारताने अर्थ, संरक्षण आणि बौद्धिकसंपदा या सर्वच बाबतीत स्वयंसिद्ध, स्वावलंबी होणे ही भूमिका त्यामागे आहे. अन्नधान्याच्या उत्पादनात आपण स्वावलंबी झालेले असलो तरी अजुनही संरक्षण सामुग्री, यंत्रसामुग्री व अन्य बऱ्याच बाबतीत ही आत्मनिर्भरता प्राप्त करावयाची आहे. आत्मनिर्भरतेच्या संकल्पनेत देशांतर्गत वस्तू व सेवांच्या निर्मितीची क्षमता वाढविणे अपेक्षित आहे.

संगणकापासून ते संरक्षण उत्पादनापर्यंत देश आत्मनिर्भर झाला पाहिजे. याकरिता ‘मेक इन इंडिया’ ही संकल्पना राबविली तर भविष्यात कोणत्याही संकटला देश सामोरा जाऊ शकेल. अन्नधान्य उत्पादनाबाबत भारताने यापूर्वीच आत्मनिर्भरता प्राप्त केलेली आहे आता ऊर्जा, पाणी, संरक्षण उत्पादन, तंत्रज्ञान, औषधनिर्माण या क्षेत्रात आत्मनिर्भर होण्याची गरज आहे.

आत्मनिर्भर भारत अभियान :

एकीकडे संपूर्ण जग मंदीच्या वाटेवर असतांना आणि दुसरीकडे जागतिक व्यापार करारांतर्गत खुल्या बाजारपेठांच्या नियमांचे उल्लंघन करणे कठीण असतांना मा.पंतप्रधानांनी दिनांक १२ मे २०२० रोजी ‘आत्मनिर्भर भारत अभियान’ची घोषणा केली. याअंतर्गत २० लाख कोटी रुपयांचे आर्थिक पॅकेज जाहीर केले. जगाचा विचार करता जगातील हे तिसऱ्या क्रमांकाचे पॅकेज ठरले आहे. अर्थातच याचा दूरगामी परिणाम हा सरकारच्या तिजोरीवर, बँकांच्या आर्थिक परिस्थितीवर आणि एकूणच अर्थव्यवस्थेवर होणार आहे. या अभियानांतर्गत केंद्र सरकारने आत्मनिर्भर होण्यासाठी पाच आधारस्तंभ निश्चित केले आहे.

१) अर्थव्यवस्था (Economy)

२) पायाभूत संरचना (Infrastructure)

३) व्यवस्था (System)

४) वाढणारी लोकसंख्या (Vibrant Demography)

५) मागणी व पुरवठा (Demand & Supply)

या पाच आधारस्तंभाचा विचार करता अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत आज भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगात ६ व्या क्रमांकावर आहे. देशातील पायाभूत संरचना ही इतर अनेक देशांच्या तुलनेत कमकुवत आहे. यामध्ये रस्ते, रेल्वे, बंदरे, विमानतळ, वीजकेंद्रे, खनिज उत्पादने, विविध प्रकारची बांधकामे इत्यादींच्या विकासाला बराच वाव आहे. व्यवस्थेबाबत विचार करता शासकीय व्यवस्था आणि प्रशासन सर्वापर्यंत पोहचू लागले असून लोकसहभाग वाढतांना दिसतो आहे. शिस्तबद्ध संरचनेच्या माध्यमातून प्रत्येक क्षेत्रात व्यावहारिक रचना निर्माण करता येणार आहे. २१ व्या शतकातील तंत्रज्ञानावर आधारित प्रत्येक क्षेत्राला सुयोग्य अशी संरचना निर्माण करून तथा काळानुरूप क्षेत्ररचना उभी करून त्यातून आर्थिक विकास साध्य करावा लागणार आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत देश दुसऱ्या क्रमांकावर आहे,

देशातील वाढत्या लोकसंख्येला नियंत्रीत करण्यासाठी शासन स्तरावर कठोर नियमांच्या अंमलबजावणीची गरज आहे. तसेच भारतीय लोकसंख्या ही एक अडचण म्हणून न बघता एक ताकद, विकासाची क्षमता म्हणून बघितले गेले पाहिजे. विकास कामांसाठी तीचा योग्य पध्दीतीने वापर केला पाहिजे. मागणी व पुरवठा यात समन्वय साधणे गरजेचे आहे. भारतीय लोकसंख्येची ताकद एवढी मोठी आहे की एकदा लाकांकडून कोणत्याही वस्तू किंवा सेवेची मागणी सुरु झाली की, त्याभोवती मग आर्थिक प्रगतीचे चक्र फिरत राहिल आणि उत्पादन चक्रही फिरत राहिल.

या पाच आधारस्तंभांच्या माध्यमातून आत्मनिर्भरता प्राप्त करण्यासाठी पाच टप्पे महत्त्वाचे मानले आहेत.

- १) सूक्ष्म, लघू व मध्यम उद्योग क्षेत्रासहित व्यापार (Business including MSMEs)
- २) गरीब, विस्थापित कामगार व शेतकरी (Poor including Migrants & Farmers)
- ३) कृषी क्षेत्र (Agriculture)
- ४) प्रगतीचे नवीन दालन (New horizon of Growth)
- ५) शासकीय सुधारणा व सक्षमीकरण (Government Reforms & Enablers)

या पाच टप्प्यांच्या माध्यमातून या अभियानाची अमलबजावणी होणार आहे. पंतप्रधानांनी 'व्होकल फॉर लोकल' म्हणजेच स्वदेशीचा नारा दिला आहे, प्रत्येक भारतीयांनी भारतीय उत्पादित वस्तू व सेवांकरिता आग्रह करायला पाहिजे. सर्व प्रथम आपल्या गावातील उत्पादित वस्तूंच्या खरेदीचा आग्रह धरणे, गावात उत्पादित वस्तू उपलब्ध नसेल तर तालुका, जिल्हा, राज्य व देश यांच्या अंतर्गत उत्पादित वस्तूंच्या खरेदीचा आग्रह धरावा. आणि यातील काहीही उपलब्ध नसेल तरच विदेशी वस्तूचा आग्रह केला पाहिजे. असे केल्यास भारतातील पैसा भारतातच राहिल शिवाय भारतीयांना उत्पादन व सेवा क्षेत्रात रोजगारही मिळेल. भारतात आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी सरकारने ४२ संदक एंड्रवणत एस्पुनपकपजल दक रूं वर जोर दिला असून कुटीर, गृह, लघु व मध्य उद्योगांना गती दिल्यामुळे असंख्या लोकांचे हित साध्य होणार आहे.

आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामीण विकास :

आत्मनिर्भर भारत अभियानाच्या मुख्य आधार उद्योग व कृषी क्षेत्र आहे. २०१८ मध्ये केंद्र सरकारने ग्रामस्वराज अभियान हाती घेतले. शेतकऱ्याला त्याच्या मालाची योग्य किंमत मिळविण्याची संधी उपलब्ध व्हावी यासाठी कृषी उत्पन्न बाजार व्यवस्थेत सुधारणा, अन्न प्रक्रिया उद्योगावर भर तसेच कृषी पर्यटनाला चालना या संबधाने जे धोरण आखले होते ते ग्रामस्वराज्याच्या दिशेने उचलेले पाऊल होते. वास्तविकता 'स्वदेशी' आणि 'विक्रीद्रीकरण' या दोन्ही संकल्पना या आत्मनिर्भरता या संकल्पनेचा आत्मा आहे आणि म्हणूनच पंतप्रधानांनी याच पार्श्वभूमिवर स्थानिय उत्पादने व उत्पादकांना प्रोत्साहित करण्यासाठी 'व्होकल फॉर लोकल' होण्याचे आव्हान केले आहे.

ग्रामीण भागाचा विकास आणि विकेंद्रित अर्थव्यवस्था निर्माण होण्याच्या मागे सूक्ष्म, लघु व ग्रामीण व कुटिर उद्योगांचा वाटा फार मोठा आहे. आज जवळपास वार्षिक ८८ हजार कोटी रुपयांची उलाढाल या उद्योगांची असून १२ कोटी लोकांना यातून रोजगार उपलब्ध झाला आहे. आत्मनिर्भर अभियानामुळे या क्षेत्रातील रोजगार क्षमता पाचपटीने तर वार्षिक उलाढाल सहापटीने होऊ शकेल असा

अभ्यासकांचा अंदाज आहे. शेतीच्या विकासाच्यादृष्टिने आत्मनिर्भर भारताच्या शेतीविषयक संकल्पनेत 'किसान उन्नती योजने'मध्ये १५ हजार कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली असून अन्न प्रक्रिया उद्योग, शितगृह उभारणी, शेती पुरक जोडधंद्यांची उभारणी अशा अनेक योजना यात आहेत. रस्तेबांधणी, पाणीपुरवठा व जलनिस्सारण व्यवस्था, वाहतूक व्यवस्थांवर आधारित योजना सोबतच उद्योगांना लागणाऱ्या पायाभूत सुविधांचा विकास करणे आदी गोष्टींचा यात समावेश आहे. अर्थातच या सुविधा जेवढ्या लवकर विकसित होतील तेवढ्या लवकर ग्रामीण आणि अंतर्गत वित्तव्यवस्था अधिक मजबूत होऊन ग्रामीण भागाचा विकास होईल.

सरकारने आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड देत कृषी उत्पादनाच्या विक्रीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी 'ई-नाम' व्यवस्था निर्माण केली आहे. यामध्ये देशातील बाजार समित्या तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून जोडल्या जात आहेत. देशातील शेतकरी 'ई-नाम' च्या माध्यमातून आपल्याला जीथे योग्य भाव मिळेल तीथे आपले उत्पादन सूचिबद्ध करून देशभरात कुठेही विकू शकेल. परंतु ही व्यवस्था सुध्दा बाजारसमित्यांच्या परिघातच मर्यादित आहे. कृषी उत्पादनाचे क्षेत्र खऱ्या अर्थाने खुले करण्याच्यादृष्टिने धोरणात्मक निर्णय आत्मनिर्भर भारत या योजनेत घेण्यात आले आहे.

'फार्म टू गेट' म्हणजेच 'शेती ते ग्राहक' अशी एक सुविधापूर्ण पायाभूत सुविधांची साखळी उभारण्यासाठी तसेच असलेल्या पायाभूत सुविधांना अधिक सक्षमक करण्यासाठी १ लाख कोटी रुपयांच्या 'पायाभूत निधीची'; (Infrastructure Fund) आत्मनिर्भर भारत योजनेत घोषणा करण्यात आली आहे. सामर्थ्यशाली वितरण व्यवस्था उभी करण्यासाठी गोदामे (वेअर हाऊसेस) आणि शितगृहे (कोल्ड स्टोअरेज) या सुविधांची आवश्यकता आहे. 'फार्म टू गेट अॅग्री इन्फ्रास्ट्रक्चर फंड' अंतर्गत शितगृहे व गोदामे यांच्या उभारणीवर अधिकाधिक भर दिला जाणार आहे. त्याचबरोबर कृषी सहकार सोसायटी, कृषी उत्पादक संस्था आणि कृषी क्षेत्रातील स्टार्टअप्सना प्रोत्साहन देण्यासाठी या फंड मधूनच व्यवस्था केली जाणार आहे. सुक्ष्म कृषी उद्योग संघटित क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आधारे विकसित करण्याच्या हेतूने दहा हजार कोटी रुपयांची योजना आखण्यात आली आहे. पंतप्रधानांच्या 'व्होकल फॉर लोकल वुईथ ग्लोबल आऊटरीच' या संकल्पनेला मूर्त रूप देण्याच्या हेतून ही योजना आखण्यात आली आहे. अर्थातच याचा दोन लाख सुक्ष्म कृषी उद्योगांना लाभ मिळणे अपेक्षित आहे. फळे, भाज्या यासारख्या नाशिवंत वस्तू खराब होऊ नये म्हणून मिळेल त्या भावाला स्थानिक पातळीवरच विकान्या लागतात. यावर उपाय म्हणून 'ऑपरेशन ग्रीन' अंतर्गत टोमॅटो, बटाटे आणि कांदासहित सर्व फळे व भाज्यांचा यात समावेश करण्यात आला आहे. या योजनेसाठी एकूण ५०० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली असून त्यातपैकी ५० टक्के अनुदान वाहतुकीसाठी तर ५० टक्के अनुदान हे शितगृहे व गोदामे यांच्या वापराच्या खर्चासाठी देण्यात येणार आहे. कृषी क्षेत्रासाठीच्या लहान लहान योजना आणि त्यासाठीची तरतूद 'आत्मनिर्भर भारत' योजनेत तर आहेच आणि त्याचा फायदा सुध्दा शेतकऱ्यांना निश्चितपणे होणार आहे. विशेष म्हणजे याशिवाय कृषी क्षेत्रावर दूरगामी व सकारात्मक परिणाम करतील असे काही धोरणात्मक निर्णय सुध्दा सरकारने घेतले आहेत. कृषी उत्पादनाची विक्री ही कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमध्येच करण्याची जी सक्ती होती ती उठविण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. याकरिता 'फार्मर्स प्रोड्युस ट्रेड अँड कॉमर्स ऑर्डिन्न्स २०२०' हा अध्यादेश राष्ट्रपतींच्या स्वाक्षरीने प्रत्यक्षात आला आहे. यामुळे कृषी उत्पन्न

बाजार समित्यांची एकाधिकारशाही संपुष्टात येणार आहे. वितरण व्यवस्था उभारण्यात अडथळा ठरणार्या अत्यावश्यक वस्तू कायद्यातून धान्ये, खाद्यतेल, तेलबिया, डाळी, कांदे आणि बटाटे यांना वगळण्यात आले आहे. अत्यावश्यक वस्तू कायद्यामुळे कृषी मालाच्या साठवणूकीवर मर्यादा येत होती. या मर्यादेमुळेच गोदामे व शेतगृहे या क्षेत्रातील गुंतवणूकीला वाव मिळत नव्हता. या वस्तूंना अत्यावश्यक कायद्यातून वगळण्यामुळे योग्य त्या प्रमाणात या वस्तूंचा साठा करता येणार आहे.

कंत्राटी शेती आणि लॅन्ड लिजीच्याबाबतीतही मोठा धोरणात्मक निर्णय सरकारने घेतला आहे. कंत्राटी शेतीमुळे शेतकऱ्याला भावाची व ग्राहकाची हमी मिळते. तसेच पुर, अतिवृष्टी, अवर्षण, गारपीठ यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांचे नुकसान झाले तर उत्पादनासाठी कंत्राट करणारी कंपनी शेतकऱ्याच्या जमीनीचा ताबा घेऊ शकत नाही. या तरतूदीमुळे शेतकऱ्यांना अधिक संरक्षण मिळाले आहे. आत्मनिर्भर भारत योजनेतील या विचाराला मूर्तरूप देण्यासाठी Farmers (empowerment & Protection) Agreement on Price Insurance and Farm Services ordinance २०२० हा अध्यादेश कार्यान्वित झाला आहे. एकूणच अत्यावश्यक वस्तू कायद्यातून प्रमुख वस्तूंना वगळण्यामुळे कृषी आणि ग्रामीण क्षेत्रात अनेक बदल घडणार आहेत.

कृषी क्षेत्राबरोबरच जोडधंदा म्हणून किंवा काही भागात प्रथमिक व्यवसाय म्हणून पशुपालन आणि त्यावर आधारित उद्योग हा महत्वाचा घटक आहे. भारत दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या उत्पादनात पहिल्या क्रमांकावर आहे. भारतातून मांसाची व मत्स्य उत्पादनाची फार मोठ्या प्रमाणात निर्यात होते. दुग्ध व्यवसायाला चालना देण्यासाठी 'आत्मनिर्भर भारत योजनेत' सहकारी दुग्ध संघांना प्रतीवर्ष २ टक्के व्याज सरकारी आर्थिक अनुदान देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. पशुपालन, दुग्धजन्य पदार्थ उद्योग यामध्ये मुल्यवर्धनाची व रोजगार निर्मितीची प्रचंड क्षमता आहे. या पशुच्या आजारावर उपयायोजना करण्यासाठी विशेषकरून 'फुट अँड माऊथ डिजीज' च्या उच्चाटनासाठी १३,३४३ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. त्याचबरोबर प्रधानमंत्री मत्स्यसंपदा योजने साठी आत्मनिर्भर भारत मध्ये २० हजार कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. सरकार कडून आत्मनिर्भर भारत योजनेत केल्या गेलेल्या तरतूदी व सुविधांचा परिणाम म्हणून ग्रामीण भागात विशेषतः शेती क्षेत्रात खतांच्या मागणीत वाढ झाली आहे. तसेच ट्रॅक्टर आणि सिंचन सामुग्रीच्या मागणीतही वाढ झाली आहे.

ग्रामीण भागात शेती बरोबरच लघु उद्योगांचेही अस्तित्व दिसून येते. ग्रामोद्योगांच्या माध्यमातून त्या परिसराचा विकास साधता येतो. आज भारताची अर्थव्यवस्था ही ३ ट्रिलियन डॉलर्स या आकाराची असून जागतिक ती ५ व्या क्रमांकाची आहे. सन २०२५ पर्यंत ही अर्थव्यवस्था ५ ट्रिलियन डॉलर्सचा टप्पा गाठेल असे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे. अर्थातच जेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्था ५ ट्रिलियन डॉलर्सचे लक्ष्य गाठेल तेव्हा लघुउद्योग क्षेत्राची उलाढाल आजच्या तुलनेत ३ पट होईल असा अभ्यासकांचा अंदाज आहे. आज भारताच्या जीडीपीमध्ये लघुउद्योगांचे योगदान हे २९.५ टक्के आहे. तर उत्पादन क्षेत्राचे; उंदनबिजनतपदहद्ध योगदान हे १६.८ टक्के इतके असून यामध्ये लघुउद्योगाचे योगदान ६.९ टक्के इतके आहे.

रोजगार वाढीसाठी लघु व मध्यम उद्योगांना चालना देण्याचा निर्णय सरकारने या अभियानात घेतला आहे. या उद्योगांसाठी ३ लाख कोटींचे कर्ज उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे आणि कर्जासाठी

सरकार जामीन राहिल. या उद्योगांना जास्तीत जास्त मदत प्राप्त करता यावी यासाठी या उद्योगांच्या व्याख्येतही बदल करण्यात आला आहे. त्यामुळे बँकाकडून कर्जपुरवठा सुलभपणे होईल. या उद्योगांना व्यवसाय मिळावा यासाठी सरकारने २०० कोटीपर्यंतची निविदा ही केवळ छोट्या देशी उद्योगांसाठीच राहिल, आंतरराष्ट्रीय निविदांची गरज राहणार नाही असा निर्णय जाहीर केला आहे. संरक्षण क्षेत्राकरिता लागणाऱ्या ११० प्रकारच्या वस्तू आता आयात न करता याच उद्योगांकडून घेण्याचा निर्णय सरकारने घेतला आहे.

समारोप :

एकूणच ग्रामीण भागातील बहुसंख्य लोकांचे जीवन हे शेती व शेतीशी संबंधित व्यवसावर आधारले आहेत. गेल्या काही वर्षांमध्ये शेतीच्या उत्पादनात वाढ झाली मात्र शेतकऱ्यांचे उत्पन्न फारसे वाढले नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे शेतीतील नाशवंत वस्तू दिर्घकाळ टिकविण्याच्या सुविधांचा असेला अभाव, बाजारपेठांचा अभाव, एकाधिकारी, वाहतुक सुविधांचा अभाव आदी कारणे दिसून येतात. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात कायम स्वरूपी वाढ करता यावी यासाठी केंद्र सरकारने शेती व शेतीशी संबंधित व्यवसायांना मुलभूत स्वरूपाच्या सुविधा निर्माण करून देण्याकरिता १.५० लाख कोटी रुपयांची योजना जाहीर केलेली आहे. यामाध्यमातून ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर सुविधा निर्माण केल्या जात आहे. यामध्ये क्लस्टर शेती, सामूहिक शेती, वाहतुक सुविधा, दुध डेअरीसाठी सुविधा, वनऔषधी आणि बी-बीयाणे यांना प्राधान्य, पशुपालन, मत्स्यशेती अशा विविध योजनांना सरकार मदत करित आहे. आत्मनिर्भर भारत अभियानाच्या माध्यमातून शेती व शेतीशी संबंधित व्यवसायाला चालना मिळण्यासोबतच पायाभूत सुविधांचाही विकास होणे अपेक्षित आहे. पर्यायाने याचा ग्रामीण विकासावर सकारात्मक व दूरगामी परिणाम अनुभवला येईल.

संदर्भ सूची :

डॉ. जमुआर रवि शंकर, २०११, भारत में ग्रामीण विकास: अवधारना, रणनीति और योजनाएँ, नेहा पब्लिकेशन, दिल्ली

S.M.Jawed Akhtar, 2016, Rural Development in India : policies and Programme , Kalpaz Publications

Web articles :

आत्मनिर्भर भारत योजना आणि सरकारसमोरील आव्हाने

<https://www.mahamtb.com/Encyc/2020/8/14/Article-On-Aatmanirbhar-Bharat-By-Shashank-Gulgule.html>

<https://www.mahamtb.com/Encyc/2020/8/14/Article-On-Aatmanirbhar-Bharat-By-Shashank-Gulgule.html>

आत्मनिर्भर भारत अभियान आणि कामगार क्षेत्रे

<https://www.mahamtb.com/Encyc/2020/8/14/Article-On-Aatmanirbhar-Bharat-By-Adv-Anil-Dhumane.html>

<https://www.mahamtb.com/Encyc/2020/8/14/Article-On-Aatmanirbhar-Bharat-By-Adv-Anil-Dhumane.html>

आत्मनिर्भर भारत आणि एमएसएमई

<https://www.mahamtb.com/Encyc/2020/8/14/Article-On-Aatmanirbhar-Bharat-By-Bhushan-Marde.html>

<https://www.mahamtb.com/Encyc/2020/8/14/Article-On-Aatmanirbhar-Bharat-By-Bhushan-Marde.html>

स्वदेशी आणि मेक इन इंडिया मधून आत्मनिर्भर भारताचे बीजांकुरण

<https://www.mahamtb.com/Encyc/2020/8/14/Article-On-Aatmanirbhar-Bharat-By-Prasad-Fadnavis-1.html>

<https://www.mahamtb.com/Encyc/2020/8/14/Article-On-Aatmanirbhar-Bharat-By-Prasad-Fadnavis-1.html>

कृषी आणि ग्रामीण क्षेत्र आत्मनिर्भरतेकडे

<https://www.mahantb.com/Encyc/2020/8/14/Article-On-Aatmanirbhar-Bharat-By-Shaunak-Kulkarni.html>

आत्मनिर्भर भारत : राष्ट्रीय स्वावलंबनाची हाक

<https://maharashtratimes.com/editorial/samwad/atmanirbhar-bharat-abhiyan/articleshow/75920590.cms>

अशी आहे आत्मनिर्भर भारत योजना

<https://www.timesnowmarathi.com/business-news/article/atmanirbhar-bharat/293111>

आयुष्मान भारत योजना ए।लनोउंद ठीतंज ल्वरंदं

https://marathi.webdunia.com/article/utility/detail-of-ayushman-bharat-yojana-120012700014_1.html

Education, Employability, Employment and Entrepreneurship in relation to Five Pillars of Atmanirbhar Bharat Post COVID – 19 BY PRADEEP V. KAMAT & DR. NEELA KAMATON JULY 25, 2020

<https://finsindia.org/journal/education-employability-employment-and-entrepreneurship-in-relation-to-five-pillars-of-atmanirbhar-bharat-post-covid-19>

Bansal, A. (2020). Atmanirbhar Bharat – Success Depends on how India negotiates terms with US, EU. KPMG India Blog Home 16th June 2020.

<https://home.kpmg/in/en/blogs/home/posts/2020/06/atmanirbhar-bharat-success-depends-on-how-india-negotiate.html>

कोरोना आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

श्रीमती मनिषा हिंदुराव पाटील

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीपतराव चोगुले आर्ट्स आणि सायन्स कॉलेज, माळवाडी कोतोली, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

गोषवारा

भारतात कोरोनाची दुसरी लाट सुरु आहे. त्यामुळे कोरोना काळातील लॉकडाऊन आहे तरी काय? असा प्रश्न जनमानसात निर्माण होणे साहजिकच आहे. लॉकडाऊन म्हणजे काही काळासाठी अर्थव्यवस्थेतील सर्व आर्थिक व्यवहारांवर संपूर्ण बंदी किंवा अंशतः बंदी घालणे होय किंवा अर्थव्यवस्थेच्या गतिस ब्रेक लावणे होय. कोरोनामुळे मानवी जीवन चक्राबरोबरच देशातील अर्थचक्र थांबले. भारतातील उद्योग, छोटे व्यवसाय, व्यापार, आयात- निर्यात, शेती, उत्पादन, उपभोग, बाजारपेठा, सरकारी महसूल यातील व्यवहारांचे चक्र थांबले. उत्पादन आणि बाजारपेठा या अर्थव्यवस्थेतील दोन चाकांना काही दिवसांसाठी ब्रेक लावण्याचा सरकारने निर्णय घेतला आहे. कोरोनाच्या बाधित संख्येत अमेरिका पहिल्या क्रमांकावर असून भारत दुस-या क्रमांकावर आहे. मृत्यूच्या प्रमाणात अमेरिका पहिल्या क्रमांकावरतर भारत तिस-या क्रमांकावर आहे. भारतात उद्योग चक्र थांबले उत्पादनात घट झाली व्यापारी व्यवहारात, रोजगारात, छोट्या, मोठे उद्योग, सरकारी महसूल, शेती, उपभोगात आणि देशातील अन्य क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम झाली आहे. तर पर्यावरण, स्वच्छता आरोग्य यावर अनुकूल परिणाम झाले आहेत. कोरोना प्रतिबंधात्मक सरकारने अनेक उपाय योजलेले आहेत. उदा. मोफत अन्नधान्य वाडाप, महिलांसाठी अनुदान, मोफत कोरोना प्रतिबंधात्मक लस देणे, कर सवलती, अनुदाने अशा उपाय योजना करून कोरोनाची साखळी तोडण्यासाठी लॉकडाऊन सारखे उपाय योजलेले आहेत. असे असले तरी कोरोनाच्या महामारीमुळे देशातील आर्थिक चक्र बिघडले असून देशांतर्गत अशांतता व भीतीचे वातावर निर्माण झाले आहेत.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेस अनेक संकटानां तोंड द्यावे लागले आहे. देशातील गरीबी, मागासलेली शेती, भारत- चीन युद्ध १९६२, भारत-पाकिस्तान युद्ध १९७२, १९७५ चा दुष्काळ, कारगिल युद्ध, आणि ग्रेट डिप्रेशन १९२९-३२ व जागतिक मंदी -२००७ यासारख्या संकटाना आपला देश सातत्याने तोंड देत आला आहे. परंतु कोविड-१९ च्या जागतिक संकटामुळे जागतिक विकसित देशांबरोबर अविकसित देश त्रस्त झालेले आहेत. हे संकट जागतिक स्वरूपाचे आहे आणि त्यामुळे जागतिक महायुद्धापेक्षाही भयानक स्थिती जगातील अर्थव्यवस्थामध्ये निर्माण झालेली दिसून येते. मी तर असे म्हणेन की, दुसरे महायुद्ध ५ ते ६ वर्ष (१९३९ ते १९४५) चालले. या काळात वित्त, मानवी हानी, नैसर्गिक हानी हि झाली. परंतु त्या पेक्षाही भयावह अशी स्थिती कोरोना संकटामुळे गेल्या वर्षभरात जगातील सर्वच अर्थव्यवस्था समोर उभी राहिलेली दिसून येते. जगातील अर्थव्यवस्था, औद्योगिक, आर्थिकदृष्ट्या अतिशय कमकुवत झालेल्या दिसून येतात. हि महामारी वैश्विक असल्याने प्रत्येक देशात तिचे वाईट परिणाम झालेले आहेत.

चीन मधील वूहान शहरात दिसून आलेला हा विषाणू गुणाकार पद्धतीने सर्व जगभर पसरला. आणि मानवी जीवन चक्राबरोबर अर्थव्यवस्थेतील व्यावसायिक चक्रे अगदी ठप्प झालेली आहेत. कोरोनाची वाढत जाणारी साखळी तोडण्यासाठी जगात अगदी शर्षांचे प्रयत्न सुरु आहेत तथापि हे संकट अर्थव्यवस्थेच्याच मुळावर घाला घालणारे आहे. असे म्हणावेसे वाटते.

संशोधन पेपरचे उद्दिष्टे –

१. लॉकडाऊनची संकल्पना समाजाऊन घेणे.
२. कोरोनाची जागतिक व भारत स्थिती अभ्यासाने.
३. कोरोनाचे अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती –

प्रस्तुत संशोधन पेपरसाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. दैनिक वर्तमान पत्रातून आलेली माहिती, तज्ञांचे लेख, इंटरनेट इ. वापर करून सदर शोध निबंध लिहिला आहे.

लॉकडाऊन, लॉकडाऊन, लॉकडाऊन

भारतात कोरोनाची दुसरी लाट सुरु आहे. त्यामुळे कोरोना काळातील लॉकडाऊन आहे तरी काय? असा प्रश्न जनमानसात निर्माण होणे साहजिकच आहे. लॉकडाऊन म्हणजे काही काळासाठी अर्थव्यवस्थेतील सर्व आर्थिक व्यवहारांवर संपूर्ण बंदी किंवा अंशतः बंदी घालणे होय किंवा अर्थव्यवस्थेच्या गतिस ब्रेक लावणे होय. म्हणजेच विशिष्ट काळात मानवी आर्थिक व्यवहारांना कुलूप लावणे होय. कोरोनावरील उपाय म्हणून एकापाठोपाठ अनेक देशांनी लॉकडाऊन केले. भारत सरकारनेही घरी रहा, सुरक्षित रहा. असा संदेश देत २५ मार्च २०२० पासून लॉकडाऊन सुरु केले. तर एप्रिल २०२१ पासून पुन्हा कोरोनाची दुसरी लाट सुरु झाली आहे. त्यामुळे मानवी जीवन चक्राबरोबरच देशातील अर्थचक्र थांबले. भारतातील उद्योग, छोटे व्यवसाय, व्यापार, आयात- निर्यात, शेती, उत्पादन, उपभोग, बाजारपेठा, सरकारी महसूल यातील व्यवहारांचे चक्र थांबले. उत्पादन आणि बाजारपेठ या अर्थव्यवस्थेतील दोन चाकांना काही दिवसांसाठी ब्रेक लावण्याचा सरकारने निर्णय घेतला आहे. यामुळेच तर भारतीय अर्थव्यवस्थेला दूरगामी असे परिणाम भोगावे लागत आहेत.

कोरोनाची जागतिक व भारत स्थिती

देश	एकूण बाधितांची संख्या	एकूण मृत्यू
यु.एस.ए.	32070784	577179
भारत	13873825	172115
ब्राझील	13601566	358718
फ्रान्स	5106329	99480
रशिया	4657883	103601
ईंग्लंड	4375814	127123
तुर्की	3962760	34455
इटली	3793033	115088
स्पेन	3376548	76625
जर्मनी	3031836	79408

Source:- <https://www.worldometersinfo.com> Dated:- 14/04/2021

कोरोनाच्या बाधित संख्येत अमेरिका पहिल्या क्रमांकावर असून भारत दुस-या क्रमांकावर आहे. तर ब्राझील तिस-या क्रमांकावर आहे. तथापि मृत्यूच्या प्रमाणात अमेरिका पहिल्या क्रमांकावर असून ब्राझील दुस-या क्रमांकावर आहे, तर भारत तिस-या क्रमांकावर आहे. तथापि भारतातील कोरोनाच्या दुस-या लाटेत

भारताचा क्रमांक वरती येतो की काय? अशी शंका निर्माण झाली आहे. हि बाब भारतासाठी धोक्याची घंटा आहे.

कोरोना - भारतीय अर्थव्यवस्था

महाभयकार अशा कोरोनाच्या विषाणूमुळे जगातील अमेरिका, इंग्लंड, रशिया, फ्रांस, स्पेन, ऑस्ट्रेलिया, जपान, जर्मनी, इटली अशा प्रगत देशाप्रमाणेच भारतीय अर्थव्यवस्थेवर खूपच प्रतिकूल तर काही अनुकूल परिणाम झालेले दिसून येतात त्याचा उहापोह करणे आगत्याचे आहे.

प्रतिकूल परिणाम :

१) **उद्योग चक्र थांबले** : कोरोनाच्या प्रभावामुळे सरकारने संपूर्ण देशात लॉकडाऊन केल्यामुळे पहिल्या व दुस-या टप्प्यात उद्योग बंद ठेवण्यात आले. त्यामुळे उद्योगाच्या प्रगती बरोबरच उत्पादन वाढीवर त्याचा विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो.

२) **उत्पादनात घट** : लॉकडाऊनच्या काळात उद्योग बंद असल्याने देशांतर्गत उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात घट झालेली दिसून येते. त्याचा परिणाम GDP घसरण्यात झालेला आहे.

३) **व्यापारी व्यवहारात घट** : देशातील संपूर्ण बजारपेठीच बंद राहिल्यामुळे बाजारपेठांमधील एकूण उलाढाल थांबलेली दिसून येते. लोकांना लागणा-या दैनंदिन वस्तू बरोबरच अन्य वस्तूची देवाण- घेवाण थांबलेली आहे. मोठ्या मॉल पासून साध्या दुकानापर्यंत त्यांच्या व्यवहारांवर बंदीच आलेली दिसून येते.

४) **रोजगारात प्रचंड घट** : लॉकडाऊन मुळे उद्योग बंद राहिल्याने आणि कामगारांना work from home या स्वरूपात घरातूनच ऑनलाईन काम करावे लागत असल्याने त्याच्या रोजगार स्थितीत प्रचंड अनिश्चितता निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे रोजगाराच्या प्रमाणात अधिक घट झालेली आहे इतकेच नव्हे तर लोकांच्या रोजगारावरच गदा आलेली आहे.

५) **छोट्या उद्योगावर विपरीत परिणाम** : आपल्या देशातील छोट्या व्यवसायिकांवर लॉकडाऊनचा विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो. टपरीवाले, पानपट्टी, किरकोळ विक्रेते, भाजी विक्रेते, फळ विक्रेते, कापड दुकानदार, फिरते विक्रेते, वाहतूकदार आदि छोटे व्यवसायिक आर्थिक अडचणीत आलेले आहेत.

६) **सरकारी महसूल उत्पन्नात घट** : भारत सरकारच्या तसेच राज्यसरकारच्या उत्पन्नात लॉकडाऊनमुळे मोठ्या प्रमाणात घट झालेली दिसून येते सरकारचे महत्त्वाचे उत्पन्नाचे साधन म्हणजे कर होय. देशातील आर्थिक उलाढाल कमी झाल्याने सरकारचे कर रूपाने मिळणारे उत्पन्न कमी झाले आहे. परिणामी सरकारी खर्च उदा. कामगारांचे पगार, कल्याणकारी योजनावरील खर्च, मुलभूत सोयीवरील खर्च, व इतर खर्चास सरकारला कात्री लावावी लागते आहे. आणि कोरोनाचे संकट निवारण्यासाठी अधिक खर्च करावा लागत असल्याने त्याचा परिणाम आर्थिक विकास दर घसरला आहे.

७) **जनतेच्या उत्पन्नात घट** : सरकारचेच उत्पन्न कमी झाले असे नसून लोकांच्या उत्पन्न मोठ्या प्रमाणात घट झाल्याचे दिसून येते आहे. कारण सर्व क्षेत्रातील आर्थिक व्यवहार ठप्प झाल्यामुळे लोकांकडे विविध मार्गाने येणारा उत्पन्नाचा स्रोत कमी झाला आहे.

८) **उपभोगावर परिणाम** : लॉकडाऊनमुळे सर्व प्रकारची वाहतूक थांबली. बाजारपेठा बंद झाल्या. बाजारपेठेतील आवक-जावक मंद झाली. इतकेच नव्हे तर आवक जावक बंद झाली. ग्राहकांची क्रयशक्ती घसरली. व्यवहारांवर मर्यादा आली त्याचा परिणाम होऊन उपभोग कमी झाला. आर्थिक उलाढालही लोकांच्या उपभोग पातळीवर अवलंबून असते. तसेच लोकांचे उत्पन्न कमी झाल्यानेही त्याच्या उपभोगावर

परिणाम झालेला दिसून येतो. वाढत्या उपभोगाच्या प्रमाणामुळे बाजारपेठेत वस्तूंचा पुरवठा वाढविला जातो. तथापि, लॉकडाऊनमुळे लोक घरी थांबले परिणामी उपभोगही मंदावला.

१) **मोठे उद्योग:** देशातील मोठे उद्योग उदा. लोखंड –पोलाद उद्योग, इंजिनियरिंग उद्योग, सिमेंट उद्योग, बांदकाम उद्योग, असे उद्योग अंशतः तसेच पूर्णतः बंद राहिल्याने त्यांची उत्पादन प्रक्रिया व उत्पादन थांबले. पर्यायाने देशातील एकूण स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात घट झाल्याचे दिसून येते. उद्योगाच्या तिमाही आहालावरून उत्पादन घटल्याचे दिसून येते. हि बाब अर्थव्यवस्थेला खीळ घालाणारी आहे.

१०) **कृषी क्षेत्रावर विपरीत परिणाम :** भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. आजही जवळपास ६०% लोक शेतीवर उपजीविका करतात. त्याचबरोबर त्याच्या उत्पन्नाचे मुख्य साधन शेती हेच आहे. अशा वेळी हंगामी उत्पन्न निघाले, परंतु त्यास बाजारपेठा मिळू शकल्या नाहीत. कारण लॉकडाऊनमध्ये सर्वच व्यवहार बंद आहेत. उदा. द्राक्षे, आंबा, केळी, चिकू, कलिंगड व इतर फळ उत्पादकच्या उत्पादनास मागणी नाही. विविध प्रकारच्या पालेभाज्या व फळभाज्या यांना मागणी नाही. अक्षरशः शेतकऱ्यांना शेतातील सर्व पीके काढून टाकावी लागत आहेत. त्याचा उत्पादन खर्चही त्यातून भरून निघू शकत नाही. पुढील हंगामासाठी शेत मोकळे करण्याचा व मशागत करण्याचा खर्चही वाढत आहे.

११) **स्थलांतरीतांची समस्या :** कोविड -१९ या विषाणूची लागण गुणकार पद्धतीने वाढत असल्याने व्यवसाय ,रोजगार निमित्ताने विविध राज्यातून स्थलांतरीत झालेल्या मजुरांच्या स्थलांतराचा प्रश्न याकाळात सर्व राज्य सरकारपुढे आवासून उभा राहिलेला दिसून येतो. लॉकडाऊनच्या काळात रोजगार बुडाला, त्यामुळे रोजी रोटीचा प्रश्न निर्माण झाला. सरकारने अशा मजुरांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था केली असली तरी भविष्यकाळ अनिश्चित स्वरूपाचा जाणवत असल्याने मजूर पायी, मिळेल त्या वाहनाने आपल्या मूळ गावी जाण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. काही मजुरांनी तर शेकडो किलो मीटर पायी चालत जाऊन आपली गावे गाठली. अतिशय धोकादायक स्थितीत, जीवावर उदार होऊन असे स्थलांतर केले जात आहे. सुप्रीम कोर्टानेही स्थलांतरीत मजुरांना एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात बंदी घातल्याने हा प्रश्न भारत-पाकिस्तान फाळणीपेक्षाही भयानक स्वरूपाचा झालेला दिसून येतो.

१२) **गुंतवणुकीत घट :** देशाच्या आर्थिक विकासासाठी विविध क्षेत्रात गुंतवणुकीचे सातत्य कायम राहणे आवश्यक असते, कारण गुंतवणुकीमुळे रोजगार व आर्थिक विकासात वाढ होते. विशेषतः पायाभूत सुविधा उदा. वाहतूक, दळण-वळण, धरणे, पाणीपुरवठा, विज, रस्ते, इ. मध्ये गुंतवणुक होणे गरजेचे आहे. कोविड-१९ मुळे लॉकडाऊन करावे लागले. त्याचा परिणाम म्हणून सरकारच्या पायाभूत क्षेत्रातील गुंतवणुकीत मोठ्या प्रमाणात घट झालेली दिसून येते. त्यामुळे येत्या काळात आर्थिक विकासाचा वेग मंदावेल.

१३) **आर्थिक विकासाचा वेग मंदावला :** भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासाचा वेग पुढील काळात मंदावू शकतो. कारण देशातील सर्वच लहान- मोठ्या उद्योगांच्या उत्पादन प्रक्रिया थांबल्या आहेत. मात्र उद्योगांच्या दैनंदिन खर्चात कपात करता येत नाही. त्यामुळे नवीन गुंतवणूक नाही, रोजगारात वाढ नाही, नफ्याचे प्रमाण कमी होऊ शकते. उत्पादनात भर पडत नाही. बाजारपेठा बंद असल्याने आणि मागणी नसल्याने उठाव नाही, उलाढाल नाही. त्यामुळे देशातील सर्व क्षेत्रात त्यांचा विपरीत परिणाम होऊन देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग येत्या काळात खाली घसरलेला दिसून येईल.

१४) **विदेशी व्यापारात वाढ** : लॉकडाऊनमुळे जगभर जे गंभीर संकट उभे राहिले आहे. त्याचा फायदा भारतास होण्याचा अधिक संभव आहे. कारण कोरोना/ उपचारावरील अनेक साधने प्रगत देशांनी भारताकडून आयात केलेली आहेत. तसेच अन्नधान्य, व इतर दैनंदिन गरजेच्या वस्तूची निर्यात करण्याची संधी भारतास उपलब्ध झालेली आहे त्यामुळे विदेशी व्यापार वाढविण्याची संधी भारतास चालून आलेली आहे.

१५) **वाहतूक व दळवळण क्षेत्रावर परिणाम** : लॉकडाऊनच्या काळात अत्यावश्यक वाहतूक सेवा सुरु राहिलेली आहे. मात्र सर्व वाहतूक उदा. रेल्वे, रस्ते, विमान अंशतः व पूर्णतः थांबलेली असल्यामुळे या क्षेत्रावर अतिशय गंभीर परिणाम होऊ शकतो.

१६) **बांधकाम क्षेत्रावर परिणाम** : ग्रामीण भागापासून मोठ्या शहरातील सर्व बांधकामे उदा. रस्ते, इमारती, पूल, धरणे, मोठे प्रकल्प, इतर छोटी कामे इ. सर्व प्रकारची बांधकामे बंद झाल्याने त्याचा परिणाम या क्षेत्रातील गुंतवणुकीवर निश्चितच होऊ शकतो तसेच लोकांच्या रोजगारावर परिणाम झाला आहे.

१७) **गरिबीत वाढ** : देशातील लोकांचा रोजगार, नोक-या गेल्यामुळे त्यांचे उत्पन्नाचे साधन नाहीसे झाल्याने मोठ्या संख्येने असा वर्ग दारिद्र्यात जाऊ शकतो. भारतात अगोदर असलेल्या गरिबीत आणखीन वाढ झालेली दिसून येते.

१८) **बँकिंग क्षेत्रावर परिणाम** : भारतातील बँकिंग क्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेला अर्थसंजीवनी देणारे क्षेत्र आहे. या काळात बँकामधील ठेवीत वाढ झालेली आहे. कारण एकूण देशातीलच सर्व व्यवहारांवर मर्यादा आल्याने व व्यवहार बंद झाल्याने बँकांकडून पैशाच्या देवघेवीचे प्रमाणच कमी झाले आहे. त्यामुळे बँकाकडे पैसा पडून राहिला तसेच लॉकडाऊनच्या काळात सरकारने व मध्यवर्ती बँकेने कर्जाचे हप्ते भरण्यास कर्जदारांना ५ ते ६ महिन्याची सवलत दिली आहे. त्यामुळे बँकांचे उत्पन्न कमी होऊ शकते. देशातील सरकारी व खाजगी क्षेत्रातील बँका व वित्तीय संस्थांवर त्याचा विपरीत परिणाम होऊ शकतो.

१९) **सेवा क्षेत्रावर परिणाम** : भारतातील सेवा क्षेत्र हे अतिशय गतीने व अधिक नोक-या उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र आहे. कोरोनाच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे लोक घरीच थांबले. त्यामुळे हॉटेल, रेस्टॉरंट, वाहतूक, पर्यटन, कुरियर सेवा, सिनेमा गृहे, क्लब या सारख्या व्यवसायांचे व्यवहार पूर्णपणे थंडावले आहेत.

२०) **उत्पादन घटकांचा अपुरा वापर** : देशातील कारखानदारी व अन्य उत्पादनासाठी उत्पादन घटकांच्या वापर केला जातो. उदा. जागा, इमारती, यंत्रसामग्री, कुशल व अकुशल मनुष्यबळ, कच्चा माल व इतर अन्य साधने इ. मध्ये उद्योजकांनी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणुक केलेली असते. परंतु कोरोनाच्या- लॉकडाऊन काळात हे सर्व घटक विना काम पडून राहतात. त्याचा वापर केला जात नाही. परिणामी त्यामधील गुंतवणूक क्रियाशील न राहिल्याने उत्पादन खर्चात वाढ होते.

२१) आरोग्य क्षेत्रावर ताण पडलेला दिसून येतो.

२२) देशांतर्गत सुव्यवस्थेत पोलीस यंत्रणेवर मोठ्या प्रमाणात ताण पडलेला आहे.

अनुकूल परिणाम

कोरानाच्या संकटामुळे अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम झालेले असले तरी काही सकारात्मक असे परिणाम दिसून येतात.

१. लोकांना स्वच्छतेचे महत्व जाणवू लागले.

२. नैसर्गिक पर्यावरणात सुधारणा झालेली दिसून येते.

३. धूर, धूळ, कर्कश आवाजापासून लोकांची सुटका झालेली दिसून येते.
४. लोकांच्या आरोग्यवर चांगले परिणाम झालेला आहे.
५. आरोग्य सोयी खर्चात घट झालेली दिसून येते.
६. लोकांच्यात सांघिक भावना वाढीस लागली दिसून येते.
७. कोरोना विषाणू प्रतिबंधित करण्यासाठी उपाय योजना संशोधनास चालना मिळाली आहे.

भारत सरकार आणि कोरोना :-

कोरोनाच्या पहिल्या व दुस-या लाटेस प्रतिबंधात्मक उपाययोजना म्हणून भारत सरकारने कोरोनाची लागण होऊ नये म्हणून पहिल्यापासूनच दक्षता घेतल्याचे दिसून येते. प्रथमतः लोकांना याची जाणीव करून देण्यात आली. जनतेस जनता कर्फ्यू पाळण्यास सांगण्यात आले आहे. त्यानंतर २५ मार्च २०२० पासून २१ दिवसांचा पहिला लॉकडाऊन तर एप्रिल २०२१ पासून दुसरा ब्रेक दि चेनचा नारा देण्यात आला. त्याच बरोबर लोकांना मोफत तसेच रास्त भावात अन्नधान्य वितरण सुरु केले. त्याचप्रमाणे बँक खात्यात पैसे जमा करण्यात सुरुवात केली. जनधन खात्यात महिलांसाठी पुढील तीन महिने दरमहा ५०० रुपये प्रमाणे जमा करण्यात सुरुवात केली. ITIT रिटर्स भरण्यात मुदत वाढ दिली. रिजर्व बँकेने उद्योगांना स्वस्तात कर्ज उपलब्ध व्हावे म्हणून रेपो दरात व रिव्हर्स रेपो दरात कपात केली आहे.

मा. पंतप्रधान मोदी यांनी २० लाख कोटींचे (GDP च्या १०%) जाहीर करून देशातील विविध क्षेत्रासाठी पेकेजिस दिली आहेत. यात सिमांत शेतकरी, मजूर, छोटे उद्योग, शेती क्रेडिट कार्ड योजना, बांधकाम क्षेत्र, अन्य उद्योग यांच्यासाठी सवलती जाहीर करून व अल्प दराने कर्ज पुरवठा करण्याचे धोरण आखून अर्थव्यवस्थेस गती देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उपाय – आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेच्या अहवालानुसार कोरोनाच्या काळात संपूर्ण जगाला पुढील उपाय योजावे लागतील

१. कामाच्या ठिकाणी मजुरांना संपूर्ण संरक्षण देणे.
२. अर्थव्यवस्थेला चालना देऊन नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.
३. उपलब्ध असलेल्या नोक-या टिकवणे.
४. सर्वांना सामाजिक सुरक्षितता देणे.
५. नोकरदारांच्या कोरोना कालखंडात पगारी सुट्या देणे.
६. अर्थव्यवस्थेतील विविध संस्थाना, घटकांना अनुदाने देणे.
७. कर सवलत देणे.
८. सर्वांना कोरोना प्रतिबंधक लस देणे.
९. भारताची आरोग्य यंत्रणा सक्षम करणे

संदर्भ –

<https://www.worldometersinfo.com>

<https://esakal.com/coronavirus-arthavishwa/coronavirus-impact-indian-economy-rbi-report-278947>

<https://maharashtratimes.com/business/business-news/explainer-impact-of-corona-pandemic-on-indian-economy/articleshow/79964954.cms>

<https://m.dailyhunt.in/news/nepal/marathi/bbc+marathi-epaper->

[bbcmar/korona+vhayaras+kovhad+19+mule+jagatik+arthavyavasthevar+kay+parinam+hot-oy-newsid-n175182006](https://m.dailyhunt.in/news/nepal/marathi/bbc+marathi-epaper-bbcmar/korona+vhayaras+kovhad+19+mule+jagatik+arthavyavasthevar+kay+parinam+hot-oy-newsid-n175182006)

कोविड-१९ चा विविध क्षेत्रावर व मानवी जीवनावर परिणाम

प्रा. जगदीश वाटमोडे

अर्थशास्त्र विभाग, संताजी महाविद्यालय, नागपूर, jagdishwatmode26@gmail.com

चीनच्या वुहान शहरातून सुरु झालेला कोरोना व्हायरसचा प्रभाव केवळ चीन पर्यंतच मर्यादीत न राहता इतर देशातही पसरू लागला. कोरोना व्हायरसचा मोठ्या प्रमाणात संसर्ग होऊन त्याने अमेरिका, इटली, जर्मन, स्पेन, इंग्लंड, ऑस्ट्रेलिया, भारत, पाकिस्तान व इतर विकसित आणि अविकसित देशात पसरला या कोरोना व्हायरसमुळे मोठ्या प्रमाणात मानवी व वित्त हानी होऊन अर्थव्यवस्थेचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले. मोठ्या प्रमाणात सुसज्ज असणाऱ्या जागतिक दर्जाच्या वैद्यकीय सुविधा असलेल्या देशाच्या आरोग्य व्यवस्था पूर्णता कोलमडून पडल्या. अनेक लोक मृत्यूमुखी पडले. यामुळेच युरोप, अमेरिका, भारत इत्यादी देशांना या कोरोनाचा प्रसार रोखण्यासाठी लॉकडाऊनचा पर्याय निवडावा लागला. या लॉकडाऊनचा कष्टकरी व कामकरी लोकांवर खूपच विपरीत परिणाम झाला. त्याचप्रमाणे शेती, व्यापार, उद्योग, बांधकाम व्यवसाय इत्यादींवर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो. कोरोना नावाचा विषाणू अचानकपणे आक्रमण करता झाला आणि या विषाणूने संपूर्ण जगभर भीती, अस्थिरता, चिंता असुरक्षितता व मृत्यूंनी येथेमान घालायला सुरुवात केली. आजही या कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव व मृत्यूचे वाढते प्रमाण थांबलेले दिसत नाही. या मृत्यूच्या छायेखाली जवळ-जवळ १८० देश होरपळून निघाले आहेत. या कोरोनाचे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक आणि मानसिक परिणाम काय होणार पुन्हा किती बळी जाणार याचा विचार गांभीर्याने करणे आवश्यक आहे. कोरोनाचा प्रादुर्भावला एक वर्ष उलटून गेले तरी भारतामध्ये प्रादुर्भाव व मृत्यूचे प्रमाण वाढतच आहे. लॉकडाऊन नंतर पुन्हा अनलॉक करण्यात आले. त्यामुळे परिस्थिती पूर्णवत होईल असे वाटत असतानाच कोरोनाची दुसरी लाट भारतातील काही राज्यात अक्षरशः येथेमान घालत आहे. कोरोना संसर्ग वाढीबरोबर मृत्यूचे प्रमाणही मोठ्याप्रमाणात वाढत आहे. देशातील काही राज्यांमध्ये अतिशय भयावह परिस्थिती निर्माण झाली आहे. महाराष्ट्रात तर देशामध्ये सर्वात जास्त रुग्ण आणि मृत्यूचे प्रमाण जास्त आहे. दर दिवसाला रुग्ण संख्येमध्ये वाढच होत आहे. महाराष्ट्रात १९ एप्रिल २०२१ रोजी ५८ हजार ९२४ नवे रुग्ण आढळले तर ३५१ लोकांचा कोरोनामुळे मृत्यू झाला. महाराष्ट्रात कोरोना व्हायरसची लागण झालेल्यांची संख्या संख्या ६,७६,५२० वर गेली आहे. भारतामध्ये कोरोना व्हायरसची लागण झालेल्यांची संख्या १,५६,१६,१३० आहे तर १,८२,५७० लोकांचा मृत्यू झाला आहे. तर १,३२,७६,०३९ लोक कोरोनामूक्त झाले आहे. महाराष्ट्र राज्यात तर कोरोनाची परिस्थिती व आरोग्य सुविधांचा तुटवडा यामुळे अतिशय भयावह परिस्थिती निर्माण झालेली दिसून येते. बेडची कमतरता, व्हॅटीलेटरचा तुटवडा, ऑक्सीजनचा तुटवडा, रेमडेशीवर इंजेक्शनचा तुटवडा, मोठ्या उत्साहाने सुरु करण्यात आलेली लसीकरण मोहीम अनेक जिह्यात बंद करावी लागली कारण लसीची कमतरता यामुळे अतिशय विदारक व भीतीयुक्त परिस्थिती महाराष्ट्रात निर्माण झालेली आहे. अनेक तज्ञांच्यामते मार्च ते १५ एप्रिल २०२१ दरम्यान कोरोना रुग्णात मोठ्याप्रमाणात वाढ झाली आहे. महाराष्ट्रासारख्या अनेक राज्यांचा आरोग्य

व्यवस्था कोलमडली आहे. याचे कारण कोरोनाची दुसरी लाट या दुसऱ्या लाटेमध्ये कोरोनाचा संसर्ग पूर्वीपेक्षा अधिक वेगाने पसरतो. त्यामुळे कोरोना रुग्ण व संक्रमण आणि मृत्यूचे प्रमाण मोठ्याप्रमाणात वाढत आहे. कोरोनाची साखळी तोडण्याकरीता पुन्हा महाराष्ट्रात व दिल्लीमध्ये कडक निर्बंध लावण्यात आले आहे. महाराष्ट्रासह अनेक राज्य पुन्हा लॉकडाऊनच्या वाटेवर आहे. सरकार आपल्या पातळीवर कोरोनावर मात करण्यासाठी व संक्रमण कमी करण्यासाठी सर्वोत्तपरी प्रयत्न करीत आहे. साहजिकच वाढत्या कोरोना प्रभावामुळे व वाढत्या संक्रमणामुळे रुग्णसंख्या वाढत आहे. व त्याचा ताण आरोग्य यंत्रणेवर येऊन आरोग्य व्यवस्था कोलमडली आहे. म्हणून नागरीकांनीही शासनाला सहकार्य करून कोरोना नियमाचे पालन केले पाहिजे. गर्दी टाळली पाहिजे, मास्क व सॅनिटाईजरचा वापर केला पाहिजे. जनतेच्या सहकार्याशिवाय या कोरोना महामारीतून बाहेर पडता येणार नाही. त्याकरिता प्रत्येक नागरीकाने जबाबदारीने कार्य करणे गरजेचे आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये:

- कोविड-१९ चा कृषी व रोजगारावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
- कोरोनाचा पर्यटन व इतर व्यवसायावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
- कोरोनाचा मानवी जीवनावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

कोरोनाचा विविध क्षेत्रावर परिणाम:

कोरोनाने जगातील अनेक देशांमध्ये भीती, अस्थिरता, चिंता, असुरक्षितता आणि मृत्यूचं थैमान घातले आहे. या कोरोनाचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व मानसिक परिणाम मोठ्या प्रमाणात झालेले दिसून येतात. याचा गांभिर्याने विचार करण्याची गरज आहे. तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेची कणा असलेली शेती, व्यापार, उद्योग, वाहन उद्योग, बांधकाम क्षेत्र, पर्यटन व्यवसाय, फिल्मि व करमणूक उद्योग इत्यादी व्यवसायावर आणि या व्यवसायावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांवर कोरोनाचा व कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीचा अत्यंत विपरीत परिणाम झाला आहे.

रोजगारावर परिणाम :

रोजगारावर कोरोनाचा मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झालेला आहे. कोरोनामुळे अमेरिकेत ४.७ कोटी लोकांच्या नोकऱ्या जातील आणि बेकारीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढेल असे तज्ञांचे मत आहे. जर्मनीमध्ये ५ लाख लोकांना घरी बसायला लावले आहे. भारतामध्येही अनेक व्यवसाय व उद्योग बंद असल्याने मोठ्याप्रमाणात लॉकडाऊनच्या काळात बेरोजगारीचे प्रमाण वाढलेले आहे. असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांवर तर उपासमारीची वेळ आली आहे. या लोकांनी आपली उपजीविका कशी चालवावी हा भेडसावणारा प्रश्न आहे. अनेक लोकांना लॉकडाऊनच्या काळात रोजगार गमवावा लागला. परराज्यातून शहरात रोजगाराकरिता गेलेले कामगार उद्योग बंद पडल्यामुळे स्थालांतरीत होत आहे.

शेतीवर परिणाम:

भारतात कोविड-१९ चा प्रादुर्भाव १४ मार्च २०२० नंतर जाणवायला लागला. माननीय पंतप्रधान श्री.नरेंद्र मोदी यांनी घोषित केलेला जनता कर्फ्यू व नंतर १४ एप्रिल २०२० पर्यंत लावलेला लॉकडाऊनचा प्रतिबंध पूढे नंतर ३ मे २०२० पर्यंत लॉकडाऊनचा दुसरा टप्पा, याबरोबरच लॉकडाऊन-३,

लॉकडाऊन-४ आणि नंतरचे अनलॉक-१, अनलॉक-२, अनलॉक-३ व पूढची एकूणच प्रक्रिया याचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर विलक्षण प्रभाव पडलेला दिसून येतो. याकाळात देशाची सर्वाधिक महत्वपूर्ण अशी अन्नधान्याची गरज जी प्राथमिक क्षेत्रातील कृषी या घटकाद्वारे प्राप्त होते. याच महत्वपूर्ण घटकावर या महामारीचा सर्वाधिक प्रभाव पडलेला दिसून येतो. शेतमालाच्या विक्रिमध्ये मोठ्या प्रमाणात घट झाली. भाजीपाल्यांच्या विक्रित घट झाली. याचे कारण हॉटेल्स, रेस्टॉरेट्स, चहाची दुकाने याकाळात बंद होती. याशिवाय ग्रामिण भागातील कामगारांचे त्यांच्या स्वतःच्या राज्यात स्थलांतर तसेच स्थानिक राज्यातील मोठ्या शहरांमधून गावाकडे होणाऱ्या स्थलांतराचे परिणाम देखील कृषी व कृषीच्याकामावर झालेले आहे. पुढे कोविड ग्रस्तांची संख्या आणि मृत्यूचे प्रमाण वाढल्याने भीतीयुक्त वातावरण तयार झाले. या लॉकडाऊनमधील पुरवठा साखळीतील निर्माण होणाऱ्या अडथळ्यांमुळे जीवनावश्यक वस्तूच्या किंमती वाढल्या होत्या कारण लॉकडाऊनच्या सुरुवातीच्या काळात किंमतीमध्ये घट झाली आणि नंतरच्या दिवसांमध्ये किंमतीमध्ये तीव्र वाढ होत गेली. त्याचप्रमाणे कृषीमध्ये पीक लावणी व मागील पिकाची विक्री. ही वस्तूच्या किंमती पडल्याने तसेच लोकांकडे उत्पन्नाचे साधन नसल्यामुळे शेतकरी संकटात सापडला आहे. रब्बीच्या पिकासाठी कामगारांची कमतरता, वाहतूक व्यवस्थेची कमतरता, कृषी मालाच्या वाहतूकीत नाकाबंदी, किरकोळ कृषी बाजार ठप्प असणे ह्या अडचणी निर्माण झाल्या. कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कामातील अडथळे किंवा बंद किंवा मर्यादीत प्रमाणात होत असलेले कार्य. तसेच यासर्व घटकांमूळे गहू, द्राक्षे, टरबूज, केळी, चना, कापूस, मिरची, हळद, जिरे, कोथींबीर, कांदा आणि बटाटे अशा पिकांची खरेदी-विक्री करण्याकरिता अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला.

शिक्षण क्षेत्रावर परिणाम:

कोरोनामुळे सर्वच विद्यार्थ्यांवर प्रचंड परिणाम झाला आहे. शाळा, कॉलेज बंद झाली आहे. परिक्षाही ठप्प झाली आहे. ई-बुकस वाचण आणि ई-लर्निंगन अभ्यास करणे वाढले परंतु भारतासारख्या ठिकाणी अजूनही ई-लर्निंगच्या वापरावर बऱ्याच मर्यादा पडतील कारण ग्रामिण भागात इंटरनेट सुविधांचा अभाव असल्यामुळे विद्यार्थ्यांवर त्याचा विपरीत परिणाम होईल. मोबाईलच्या अतिवापर मुलांच्या शारिरीक व मानसिक आरोग्यावर प्रतिकूल परिणाम होतो. असे तज्ञांचे मत आहे. परंतु या कोरोना महामारीच्या काळात शैक्षणिक कार्यासाठी मोबाइलचा वापर वाढलेला दिसून येतो. परंतु लहानमुले शळेत जाणार नाही एकत्र खेळणार नाही याचा लहान मुलांवर खूप वाईट परिणाम होतो.

पर्यटन उद्योगावर झालेले परिणाम :

कोरोनाचा पर्यटन उद्योगावर विपरीत परिणाम झाला आहे. अनेक पर्यटन स्थळे ओस पडली आहेत. पर्यटनामुळे विमान प्रवास, एअर होस्टेस, पायलट यांच काम विमानतळावरचे कर्मचारी, हॉटेल्समधील वास्तव्य, रेस्टॉरंट्स, टॅक्सी व्यवसाय, हे सगळे उद्योग ठप्प झाले आहे. आणि या उद्योगावर अवलंबून असलेल्या कामगारांवर अतिशय प्रतिकूल परिणाम या कोरोना महामारीचा झालेला दिसून येतो.

असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांवर परिणाम:

ज्यांच हातावर पोट आहे अशा असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांची अवस्था तर अतिशय दयनीय आहे. हाताला काम नाही आणि पोटाला अन्न नाही. तसेच आपल्या घरच्यापासून कुटूंबापासून गावापासून

कोसो मैला दूर अडकल्यामुळे मनाची अवस्थता आणखीनच वेगळी अशा अवस्थेत त्यांच्या मानसिकतेचा अभ्यासकरणे आणि त्यावर उपाययोजना सुचविणे आवश्यक आहे. या भीषण परिस्थितीत मदत करून कामगारांना आधार देण्याची गरज आहे.

फिल्म व करमणूक उद्योगावर परिणाम:

या उद्योगावरही कोरोनाचा विपरित परिणाम झाला आहे. अनेक निर्माते, कलाकार व या व्यवसायात काम करणारे अनेक लोक कोरोना बाधित झाले आहे. तसेच या व्यवसायात काम करणारे लोकांची परिस्थिती अतिशय दयनीय आहे. चित्रपटगृह बंद आहे. या ठिकाणी काम करणारे लोक घरी बसून आहे चित्रपटाचे चित्रीकरण थांबले आहे. अनेक चित्रपट निर्मिती देखील बंद आहे. निर्माता, दिग्दर्शक, कलाकार यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले आहे. तसेच या व्यवसायात शेकडो लोक तांत्रिक आणि इतर काम करण्यासाठी गुंतलेले असतात. आता या सगळ्यांना काम नसल्यामुळे आपले जीवनमान टिकविणे कठीण झाले आहे.

कोरोनाचे मानवी जीवनावर परिणाम:

कोरोना आणि कोरोना नियंत्रीत करण्यासाठी करण्यात आलेल्या लॉकडाऊनमध्ये अत्यंत विषम आणि विदारक चित्र निर्माण झालेलं दिसतं, गृहकलह, एकाकीपणा, चिंता, भीती आणि नैराश्य यासारख्यांच प्रमाण खूप वाढत आहे. समाजातील लोकांच्या मनस्थितीवर व जीवनशैलीवर कोरोना महामारीचा विपरीत परिणाम झालेला आहे. समाजातील अस्थिरता, विषमता, प्रचंड स्पर्धा, व्यक्तीवाद, स्वार्थीपणा, आत्मकेंद्रीपणा, उंचावलेल्या महत्वाकांक्षा त्यापेक्षाही खूप कमी असलेल्या संधी, पैश्याला व प्रतिष्ठेला असलेले प्रचंड महत्त्व, त्यासाठी चाललेली केविलवाणी धडपड आणि सतत इतरांशी केलेली तुलना ही या मनस्थितीला कारणीभूत आहे. हि कारणे दूर केल्याशिवाय माणसांची चिंता, भीती आणि नैराश्य दूर होणार नाही. शाळा, महाविद्यालय बंद ऑनलाईन शिक्षणाचा वाढता वापर, ग्रामिण भागात ऑनलाईन शिक्षण व इंटरनेटचा अभाव यामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांचा मनस्थितीवर होणारा परिणाम याबरोबरच मूले आता शाळेत जाणार नाही. खेळणार नाही याचा लहानमूलांवर खूप विपरीत परिणाम होतो.

निष्कर्ष व उपाययोजना:

देशात कोरोना व्हायरसच्या संकटामुळे लॉकडाऊन शिथिल केल्यानंतर पुन्हा दुसरी लाट अनेक राज्यात आल्यामुळे कोरोनाचा प्रादुर्भाव व संसर्ग मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. मृत्यूचे प्रमाण वाढत आहे. आरोग्य व्यवस्था कोलमडली आहे. अनेक राज्यांनी कोरोना संसर्ग कमी करण्यासाठी कडक निर्बंध लावले आहे. काही राज्यांनी पुन्हा लॉकडाऊन घोषित केले आहे. याचा परिणाम अनेक उत्पादन व्यवस्था बंद, अनेक कारखाने बंद पडले आहे. एकंदर पूरवठ्याची साखळीच तुटली आहे. फिल्म थियटर, फेरीवाले, चहावाले, लहानमोठे उद्योग ठप्प झाले मंदिरे बंद ठेवावी लागली यावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचा रोजगार बंद पडला अनेकांपूढे उदरनिर्वाहाचा प्रश्न उभा राहिला. या परिस्थितीमुळे बेरोजगारीची समस्या मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली आहे. याकरीता सामान्याची क्रयशक्ती वाढावी म्हणून या समाजातील दुर्बल कष्टकरी समाजाला केंद्र सरकार आणि राज्यसरकारच्या माध्यमातून आर्थिक मदत करण्याची गरज आहे. कामगार, मजूर, रिश्तावाले, चहावाले, फेरीवाले, सलून व्यावसायिक, इत्यादी वर्गांना आर्थिक पॅकेज देऊन आवश्यक मदत करण्याची गरज आहे.

- ग्रामीण भागातील क्रयशक्ती वाढविण्यासाठी ग्रामीण भागाचा विकास व कृषी क्षेत्रात ग्रामीण रोजगारीवर भर देणारे कृषी धोरण राबविणे तसेच लघु व कूटीर उद्योगांना चालना मिळेल असे

विकासाचे धोरण तयार करून त्याची प्रभावी व प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी केली तरच या कोरोना संकटावर मात करता येऊन अर्थव्यवस्थेला उभारी देता येईल.

- केवळ विदेशी तंत्रज्ञानावर व विदेशी गुंतवणूकीवर अवलंबून न राहता स्वदेशी तंत्रज्ञानावर आधारित स्वदेशी उत्पादनाला चालना मिळेल अशा आर्थिक धोरणाची गरज आहे. त्याचप्रमाणे आरोग्य सुविधेत मोठ्या प्रमाणात वाढ करण्याची गरज आहे.
- भारतातील अंतर्गत बाजारपेठा विकसित केली पाहिजे.
- फक्त मोठ्या कंपण्यांवर अवलंबून न राहता लघू व मध्यम उद्योग आणि शेती तसेच शेतीशी संबंधित व्यवसाय यांच्याकडे विशेष लक्ष देवून त्यांची वाढ केली पाहिजे. यामुळे रोजगार वाढेल आणि आपल्याला हे वाढलेले उद्योग अंतर्गत बाजारपेठेसाठी उपयोगी पडतील
- या संकटाच्या परिस्थितीत सरकारने शिक्षण, आरोग्य, वीज, पाणी, स्वस्त घर, सार्वजनिक वाहतूक या सगळ्या क्षेत्रांमध्ये भरमसाठ गुंतवणूक केली पाहिजे.
- भारतामध्ये शिक्षण आणि आरोग्यावर होणाऱ्या खर्चामध्ये वाढ करण्याची गरज आहे. भारतात शिक्षणावर जीडीपीच्या ३.४ टक्के व आरोग्यावर १.३ टक्के पर्यंत खर्च करण्यात येतो. शिक्षणावर जीडीपीच्या ६ टक्के आणि आरोग्यावर ५ टक्के खर्च केला पाहिजे असे तज्ञांचे मत आहे. म्हणजेच आरोग्यावर गरजेपेक्षा कमी खर्च असल्यामुळे भारतात हॉस्पिटल, हॉस्पिटलमधील उपकरणे, आणि संशोधन, बेड्स, डॉक्टरांची संख्या, यासारख्या गोष्टी विदारक आहे. यामध्ये कोरोनाचे संकट भयावह आहे. त्यामुळे आरोग्य सुविधामध्ये सुधारणा करणे आणि आरोग्य क्षेत्रांवर खर्च वाढविण्याची तरतूद करणे आवश्यक आहे.
- भारतात कोरोनाचा संसर्ग रोखण्यासाठी लसीकरणाला सुरुवात झालेली आहे. याकरिता पूरेशा प्रमाणात लसींची उपलब्धता करून देणे. त्याचप्रमाणे कोरोनाचा वाढता प्रादुर्भाव व हॉस्पिटलमध्ये ऑक्सीजनची कमतरता लक्षात घेता ऑक्सीजन पूरवठा वाढविण्याकरीता योग्य नियोजन यंत्रणा राबविणे.
- लाखो स्थलांतरीत कामगारांना आपल्या घरी जावयाची व त्यांच्या जेवणाची व्यवस्था करणे.
- लॉकडाऊन लागू केल्यास गरीब, दुर्बल, मजूर, कामगार इत्यादी घटकांच्या खात्यामध्ये ५००० रूपये दरमहा टाकणे.
- रेशनकार्ड असो किंवा नसो प्रत्येकाला गहू, तांदूळ, दाळ, स्वस्त दरात पुरविणे.
- शेतकरी, शेतमजूर, लघूउद्योगातील कारागीर, गाडीवाले, सलून चालक, रिक्षावाले, टॅक्सीवाले, फेरीवाले या घटकांना आर्थिक मदत करणे.

संदर्भ:

सोमलकर, डॉ. प्रकाश श्रीरामे, डॉ. राजू, डॉंगरे, राजेश 'भारतीय अर्थव्यवस्था' सर साहित्य केंद्र नागपूर, प्रथम आवृत्ती २०२०

covid19india.org

www.tarunbharat.com

www.lokmat.com

www.maharastratimes.com

worldometers.info

www.economicstime-indiatime.com

आत्मनिर्भर भारत : आर्थिक स्वातंत्र्याचे साधन

डॉ. महेन्द्र गावंडे

अर्थशास्त्र विभाग, नारायणराव काळे स्मृति मॉडेल कॉलेज, कारंजा(घा.), जि.वर्धा.

मो. ९०४९९३९४७९ Email- gawande_mahendra@rediffmail.com

प्रस्तावना

आत्मनिर्भरता हा शब्द सर्वप्रथम सन १९०५ मध्ये वापरण्यात आला या द्वारे जनतेला स्वदेशी वस्तु वापरण्याकरिता प्रेरित करण्यात आले. विदेशी वस्तुचा बहिष्कार व स्वदेशी वस्तुचा स्विकार करण्यावर भर देवून राष्ट्रीय शिक्षण व सत्याग्रह यांना महत्त्व देण्यात आले. त्यानंतर महात्मा गांधी यांनी सुद्धां स्वांताय लढ्याकरिता स्वदेशीला विशेष महत्त्व दिले. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत (१९६९-७४) श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी आत्मनिर्भरतेच्या संकल्पनेवर भर दिला. १२ मे २०२० ला पंतप्रधान नरेद्र मोदी यांनी भारतीय लोकांना रोजगार उपलब्धी करण्याकरिता व कोविड-१९ च्या महामारीमुळे ज्या समस्या भारतापुढे निर्माण झाल्या, त्याचे निराकरण सहज करण्याकरिता आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेचा वापर केला. याकरिता विविध योजना कार्यप्रवण करण्यात आल्या.

विकास प्रक्रियेकरिता महात्मा गांधींनी स्वावलंबनातुन परिपूर्णतेकडे वाटचाल करावी असे सुचवीले होते. स्वावलंबनातुन स्वांताय प्राप्त होते असे त्यांना वाटे. त्यातुन व्यक्ति, समाज व देशात आत्मनिर्भरता येते. स्वतःवर संयम राहतो व त्यागातुन विकास झाल्यामुळे समाजात, देशात व जगात शांतता राहिल, असे त्याचे मत होते. भारतीय संदर्भात त्यांनी स्वयंपूर्ण ग्राम ही संकल्पना मांडली आणि यामध्ये त्यांनी श्रमाला महत्त्व देवून विशेषीकरण व परस्परावलंबन मान्य केले होते. पण त्याग, सत्य व अहिंसा हे त्यांच्या विकासतत्वाचे अंग असल्यामुळे हे परस्परावलंबन शांततेत बाधा ठरत नाही. पण जागतीक स्तरावर देशाने स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण असले पाहिजे असे गांधीजींना वाटे. तसेच ते वैयक्तीक दृष्ट्या सुद्धा स्वावलंबी तत्वाला महत्त्व देत होते, त्यामुळे ते स्वतःची सर्व कामे स्वतः करीत.

अॅडम स्मिथने विकासाकरिता विशेषीकरण परस्परावलंबन या तत्वाचा विचार केला. अॅडम स्मिथने परस्परावलंबनातुन विकास व विश्वशांती निर्माण होईल अशी कल्पना मांडली. पण भारताच्यासंदर्भात जास्त लोकसंख्या व देशात उपलब्ध संसाधने याचा विचार करता गांधीविचारच विकासाच्या दृष्टिने महत्वाचे ठरते. त्यामुळे आत्मनिर्भर भारताकरिता आपल्या देशाला प्रत्येक क्षेत्रात स्वतःवर अवलंबून राहावे लागेल, म्हणजेच परावलंबित्व सोडावे लागेल. त्याकरिता प्रत्येक वस्तूची निर्मिती भारतात कशी करता येईल या दृष्टिने प्रयत्न करावे लागेल. तसेच या मोहिमेचे मुख्य उद्दीष्ट भारतातील उपलब्ध संसाधनातून तयार केलेल्या वस्तूंचा वापर करणे आहे म्हणजेच अनावश्यक उपभोगावर नियंत्रण ठेवावे लागेल, आपल्या देशाला अन्य देशांकडून कमीत कमी मदत घ्यावी लागेल, म्हणजेच स्वयंपूर्ण बनावे लागेल. याचा अर्थ असा होत नाही की सर्वच बाबतीत आपण स्वयंपूर्ण आहोत व इतर देशांशी काही संबंध ठेवायचे नाही तर बऱ्याच क्षेत्रात आपण आल्या क्षमतेनुसार व गरजांनुसार

विकास केला पाहिजे व परावलंबित्व कमी करून स्वालंबनाकडे वाटचाल केली पाहिजे हेच आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेचे उदिष्ट्यो आहे.

आत्मनिर्भरता म्हणजे काय?

आत्मनिर्भरता म्हणजे स्वतःवर अवलंबून असणे, स्वावलंबी असणे. स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण भारताकरिता अन्न, तंत्रज्ञान, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे, यंत्र, तंत्र, किंवा इतर कोणत्याही प्रकारची उपकरणे, औषधे, संरक्षण संबंधित लष्करी वस्तू इत्यादी संबंधी भारताला जगातील कोणत्याही देशावर अवलंबून राहण्याची गरज नसावी. याचाच अर्थ जवळपास सर्वच गोष्टींची निर्मिती भारतात पूर्ण गुणवत्तेने आणि विश्वासाहतेने झाली पाहिजे. जेणे करून आपल्याला कोणतीही आयात करण्याची आवश्यकता नसावी आणि इतर देशांवरील आपले अवलंबित्व जवळजवळ पूर्णपणे संपुष्टात आले पाहिजे.

जागतिकीकरणाच्या काळामध्ये आत्मनिर्भरता या संकल्पनेत थोडा बदल झाला आहे. आत्मनिर्भरता, आत्मकेंद्रिते पेक्षा वेगळे आहे. भारत 'वसुधैव कुटुंबकम' यासंकल्पनेवर विश्वास करते. तसेच भारत हा जगाचा एक भाग आहे, त्यामुळे भारताचा विकास जगाच्या विकासाला सहकार्य करते. 'आत्मनिर्भर भारत' संकल्पनेत जगाचा बहिष्कार नाही तर जगाच्या विकासाकरिता मदत अंतर्भूत आहे, म्हणून भारत आपल्या उपलब्धीचा फायदा जगातील इतर राष्ट्रांना देतो. जसे. कोविड वरील उपचार साधने व लस भारताने स्वदेशात संकट असून सुध्दा इतर राष्ट्रांना मदतीचा हात दिला.

भारतासंबंधी गांधीजीचे स्वप्न

स्वातंत्र्यप्राप्ती झाल्यापासून भारताच्या हृदयात आत्मनिर्भरतेचे स्वप्न वाढू लागले होते. गांधीजी नेहमी आग्रह करत होते की तुम्ही स्वदेशी वस्तूंचा पूर्णपणे अवलंब करा. आपल्या देशातील नैसर्गिक संसाधने व कच्चा माल याचा शक्य तितका वापर करा. ते स्वतः संपूर्ण स्वदेशी वस्तू वापरत असे. स्वावलंबी भारताच्या -ष्टीने ही पहिली पायरी होती. पण दुर्दैवाने स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षांनंतर ही पहिली पायरी पुढील टप्प्यात बदलली नाही.

कोरोना महामारीमुळे उद्भवलेल्या संकटामध्ये अन्न-धान्य व इतर जीवनावश्यक वस्तूंची टंचाई निर्माण झाली, त्यामुळे देशाला आत्मनिर्भरतेची आवश्यकता जाणवली. तेव्हापासून भारताच्या हृदयात आत्मनिर्भरतेचे स्वप्न साकारू लागले. कारण कोरोना व्हायरस संपूर्ण जगात फार वेगाने पसरत असल्यामुळे इच्छा असुनही कोणताही देश दुसऱ्या देशाला मदत करू शकत नाही. या स्थितीत आपल्या देशात वापरली जाणारी औषधे व इतर साधनाची मोठी कमतरता भासत आहे. भारताला अनेक वैद्यकीय संबंधित समस्यांमधून जावे लागत आहे.

परंतु गरज ही शोधाची जननी आहे असे म्हटले जाते. ते या काळात सिद्ध केले. भारताने हार न मानता आणि ताबडतोब पीपीई किट्स, व्हेंटिलेटर, सॅनिटायझर्स आणि मुखवटे अशा काही वस्तूंचे स्वतःच्या देशात मोठ्या प्रमाणात उत्पादन सुरु केले. आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आमची पावले स्वावलंबी भारताच्या दिशेने गेली हे महत्वाचे आहे व यातुनच गांधीजीचे भारता संबंधी स्वप्न पूर्ण होवू शकते.

आत्मनिर्भर भारत अभियान

कोरोना साथीचा त्रास टाळण्यासाठी जगभरात लॉकडाउन चालविण्यात आले, ज्यामुळे सर्व व्यावसायिक आणि औद्योगिक क्रिया थांबल्या. एका देशाला दुसऱ्या देशातून माल आयात करणे आणि निर्यात करणे शक्य नव्हते. भारतातील लोकांना त्यांच्या गरजेपोटी अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला. तसेच चीन बरोबरचा भारताचा डोकलाम वाद याला प्रती उत्तर म्हणून भारताने चिनी वस्तूंच्या आयातीवर पूर्ण बंदी घातली. चीनमधून आयात केलेला माल अत्यंत कमी किंमतीत उपलब्ध होत असे, परंतु बंदीनंतर चीनमधील वस्तू भारतात येणे बंद झाले.

त्यानंतर भारताला इतर देशांकडून काही माल मिळवावा लागला, तो फार खर्चिक असल्यामुळे स्वयंपूर्ण होण्याची गरज तीव्र जाणवली. तसेच भारतीय अर्थव्यवस्था सुधारण्याकरिता दिनांक १२ मे २०२० ला संबोधित करताना भारताचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी भारताला पूर्णपणे स्वावलंबी बनवण्याची बाब मांडली. आणि “लोकल फॉर वोकल” या घोषणेसह त्यांनी देशातील जनतेला स्वावलंबी भारत निर्माण करण्याचे आवाहन केले. याकरिता त्यांनी काही तत्वे सांगितली ते म्हणजे मजबूत निश्चय केला पाहिजे, तो निश्चय अमलात आणला पाहिजे, त्याकरिता गुंतवणूक केली पाहिजे. आधारभूत संरचना चांगली असली पाहिजे. नवीन शोध करून वापर केला पाहिजे.

त्याच बरोबर त्यांनी स्वावलंबी भारत अभियान सुरू करण्यासाठी २० लाख कोटी रुपयांचे आर्थिक पॅकेज जाहीर केले. देशाच्या एकूण सकल उत्पन्नाच्या (जीडीपी) १० टक्के होते. तसेच पंतप्रधान म्हणाले की भारताने कोविड संकटाकडे एक संधी म्हणून पाहिले पाहिजे. त्याच बरोबर “मेक इन इंडिया प्रोग्राम” भारतात आधीच सुरू होता. त्याअंतर्गत बऱ्याच योजना यशस्वीरित्या चालवल्या जात आहेत.

स्वावलंबनातून भारताचा फायदा

देशाच्या स्वावलंबनाचा फायदा संपूर्ण देशाला आणि देशातील प्रत्येक नागरिकाला पुढील प्रमाणे होईल.

- औद्योगिकक्षेत्राचा विकास घडून येईल.
- रोजगार संधीची निर्मिती होईल.
- गरीबी निर्मूलन करिता सहाय्य होईल.
- आवश्यक असलेल्या वस्तुकरिता इतर देशांवर अवलंबून राहावे लागणार नाही म्हजेच परावलंबित्व दूर होईल.
- देशात नवचैत्यन्य निर्माण होईल.
- आयाती घटल्यामुळे परकीय चलनाची बचत होईल.
- निर्यातीत वाढ होईल व परकीय चलन साठा वाढवीने देशाला शक्य होईल.
- आपल्याला आपत्ती किंवा साथीच्या वेळी आपल्या गरजा पूर्ण करण्याकरिता इतरांवर अवलंबून राहावे लागणार नाही.
- देशात नवीन व्यवसाय उद्योगधंदे स्थापित झाल्यामुळे लाखो लोकांना रोजगार मिळेल.

- देशातील संसाधनाचा योग्य वापर होईल.
- प्रत्येक हातात काम मिळाल्यामुळे बेरोजगारी आणि गरीबी संपुष्टात येईल.
- देशाचा आर्थिक विकास घडून येईल.
- दरडोई उत्पन्नात वाढ होईल.
- लोकांची आर्थिक स्थितीही सुधारेल.
- देशात उत्पादित होणाऱ्या सर्व वस्तूंच्या गुणवत्तेकडे विशेष लक्ष दिले जाईल.
- देशाची आणि देशातील वस्तूंची विश्वासार्हता वाढेल.
- देशाला जागतीक स्तरावर मानाचे स्थान मिळेल.
- इतर देशाची मदत करण्याची संधी मिळेल व जागतीक विकासाला देशाचा हातभार लागेल.
- देशातील लोकांचा सन्नमान वाढेल.
- एक स्वयंपूर्ण व विकसीत देश म्हणून भारत गणल्या जाईल.

आत्मनिर्भर भारताचे मूलभूत आधार

- .अर्थव्यवस्था - अर्थव्यवस्थेला उडाण अवस्थेत परिवर्तन करणे, म्हणजेच विविध क्षेत्रात एकाच वेळी गुंतवणूक करणे.
- तंत्रज्ञान - तंत्रज्ञान विकास व वापरावर भर दिला पाहिजे. त्याद्वारे सरकारी कामामध्ये पारदर्शकता येईल व भारतावर विश्वास निर्माण होवून गतिशीलता वाढेल.
- पायाभूत सुविधा - अशा पायाभूत सुविधा विकसित केल्या पाहिजे की ज्यामुळे जगात भारताला आधुनिक भारत म्हणून ओळखले जातील, उत्पादन खर्च कमी होईल व स्वदेशी वस्तु ह्या विदेशी वस्तुचा सामना करेल म्हणजेच गुणात्मक दृष्ट्या उत्कृष्ट असेल.
- मागणी - मागणी आणि पुरवठा साखळी मजबूत करून भारताच्या पूर्ण क्षमतेचा उपयोग करणे आवश्यक आहे, कारण देशात १३७ कोटी लोकसंख्या आहे आणि तेच या वस्तुचे उत्पादक व उपभोक्ते आहे, त्यामुळे उत्पादनाला मागणी सहज प्राप्त होते.
- गतिशील जनसांख्यिकी - भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश असून हीच खरी शक्ती स्वावलंबी भारतासाठी उर्जेचा स्रोत आहे. तसेच १८ ते ३५ वयोगटातील कार्यशील लोकसंख्या भारतात सर्वात जास्त आहे, त्यामुळे त्यांचा वापर विकासाच्या दृष्टीने करण्याकरिता जास्तीत जास्त रोजगार उपलब्ध करावा लागेल. रोजगार तेव्हाच मिळू शकतो जेव्हा आपण लोकल निर्मित वस्तुचा वापर करू, तसेच वस्तुची गुणवत्ता वाढवून निर्यात योग्य करू.

आत्मनिर्भर भारताच्या निर्मितीत अडचणी-

- उत्पादन व्यय कमी करणे व गुणवत्ता सुधारणे- कारण जागतिक स्पर्धा करण्याकरिता मागणीत वाढ घडवून आणण्याकरिता स्वस्त व गुणवत्तापूर्ण वस्तुची आवश्यकता असते. त्याकरिता उत्पादन व्यय कमी करून गुणवत्ता सुधारणे गरजेचे आहे,

- **औद्योगिक क्षेत्रात भांडवलाची कमतरता दिसून येते-** आधुनिककरण करण्यासाठी व नवीन उद्योग उभारणीकरिता वेगवेगळ्या योजना सरकारला चालवाव्या लागेल. जेणे करून भांडवलाची कमतरता दूर होईल.
- **आधार संरचनेचा अभाव दूर करावा लागेल-** खाजगी औद्योगिक निवेश वाढवीण्याकरिता व उत्पादन व्यय कमी करण्याकरिता आधार संरचनेचा विकास करावा लागेल. त्याकरिता आधुनिक सोयी सुविधा निर्माण करून, सरकारी अडचणी कमी कराव्या लागेल.
- **जागतिक मानक पूर्ण न करणे-** त्याकरिता सर्व उद्योजक व व्यावसायिकांना दिली जाणारी मदत ही जागतिक व्यापार करार व आंतरराष्ट्रीय व्यापार संघाच्या निकषाला विचारात घेवूनच करावी.

स्वावलंबी भारत कसा होईल

भारत देश विविधतेने नटला असून विविध प्रकारच्या संस्—ती, जीवनशैली, अन्न, भाषा यामध्ये समृद्ध आहे आणि त्याचबरोबर नैसर्गिक संसाधने, जैवविविधता देखील प्राप्त आहेत. निसर्गाने जे काही दिले आहे किंवा जे काही संसाधने उपलब्ध आहेत. त्यांचा कुशलता पूर्वक वापर करून सहज आत्मनिर्भर होऊ शकते.

परंतु भारताला स्वावलंबी होण्यासाठी अनेक क्षेत्रांमध्ये एकाच वेळी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे ते खालीलप्रमाणे

- भारताला स्वावलंबी बनविण्याकरिता देशातील प्रत्येक नागरिकाला आपापल्या स्तरावर क्षमतेनुसार सहकार्य करावे लागेल. त्याकरिता एक जबाबदार नागरिक म्हणून आपण सर्वांनी विश्वासपूर्वक आपले कर्तव्य पार पाडले पाहिजे.
- भारतातील तरुण स्वावलंबी भारत घडविण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकतात. कारण भारतीय तरुण वर्ग हा असीम शक्यता आणि अमर्यादित प्रतिभा समृद्ध आहेत. संपूर्ण विश्व भारतातील युवकांच्या प्रतिभेवर विश्वास दर्शवीते. आजही जगातील पुष्कळ विकसनशील देशांमध्ये भारतीय तरुण त्यांच्या सेवा कार्यक्षमतेने प्रदान करीत आहेत. त्यामुळेच सरकारने नवीन उद्योग व्यवसाय स्थापन करण्यासाठी आणि नवीन अविष्कार शोधण्यासाठी एक 'स्टार्टअप' योजना सुरू केली आहे, ज्यामध्ये सरकार या तरुणांना आर्थिक प्रोत्साहन देऊन त्यांना देशात सेवा देण्यासाठी उत्प्रेरित करत आहे.
- भारताने स्वावलंबी होण्यासाठी आपल्या नैसर्गिक स्रोतांचा पुरेपूर काळजीपूर्वक वापर व जतणूती केले पाहिजे. तसेच आपल्या गरजा भागवीण्यासाठी आपल्या देशात सापडलेल्या कच्च्या मालाचा वापर करायला शिकले पाहिजे. नैसर्गिक संसाधने, जैवविविधता, जंगले व समुद्रांचे संवर्धन करण्याची सुद्धा आवश्यकता आहे. कारण जंगलांमधून उद्योगांसाठी कच्चा माल आणि अमूल्य औषधे मिळतात. त्याचबरोबर हे इको टूरिझमला सुद्धा प्रोत्साहन देते ज्यामुळे राज्य सरकारांना आणि केंद्र सरकारांना महसूल प्राप्त होतो.

- स्वावलंबनात जो अडसर आहे तो म्हणजे भेद-भाव हा दूर केला पाहिजे. देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी जाती, धर्म आणि लिंगभेद दूर ठेवून सामूहिक प्रयत्न केले पाहिजेत. जर प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःला आर्थिक-पट्या बळकट करण्याचा प्रयत्न केला तर देश आपोआप आर्थिक बळकट होईल.
- भारत हा एक —षिप्रधान देश असून आज भारतीय शेतकरी शेतीच्या पारंपारिक पद्धतीत बदल करून वैज्ञानिक पध्दती अवलंब करत आहेत, त्यामुळे चांगले उत्पादन मिळते. परंतु या क्षेत्रात अजून बरेच काम बाकी आहे, शेती हे एकमेव क्षेत्र आहे ज्यामध्ये भारत आपल्या देशासाठी अन्नधान्याची गरज भागविण्यासाठी पूर्णपणे स्वयंपूर्ण होऊ शकेल, तसेच अन्नधान्याची निर्यात देखील चांगली करून विदेशी. चलन मिळवू शकते. अलिकडच्या वर्षात शिक्षित तरुणांचा शेतीकडे कल वाढला आहे. बरेच सुशिक्षित प्रतिष्ठित तरुणही शेतीत करिअर करण्याच्या बाबतीत खास ट्रेड दाखवत आहेत.
- स्थानिक उत्पादनांचा अधिकाधिक प्रचार प्रसार व वापर करणे आवश्यक आहे. त्यातून उत्पादन वाढ व उत्पन्न प्राप्त होवून देश समृद्धी कडे वाटचाल करेल.
- आपली संस्—ती, भाषा, लोककला, चालीरिती, पूर्वजांचा वारसा, आध्यात्मिक ज्ञान आणि भारतीय ज्ञान यांचे जतन व आत्मसात करावे लागेल. अधिकाधिक तरुणांनी त्यात भाग घेऊन रोजगाराचे साधन बनवावे लागेल, कारण आपला सांस्—तिक वारसा जगातील आकर्षणाचे केंद्र आहे हे विसरून चालणार नाही.
- भारताला केवळ स्वावलंबीच नव्हे तर निरोगी भारत बनविणे देखील आवश्यक आहे. कारण जेव्हा देशातील प्रत्येक व्यक्ती निरोगी असेल, तेव्हाच तो स्वावलंबी भारत निर्माण करण्यासाठी हातभार लावू शकेल. निरोगी नागरिक कोणत्याही राष्ट्राच्या विकासात उत्कृष्ट मानवी भांडवल ठरते. उद्योग असो वा —षी व्यवसाय असो किंवा इतर कोणत्याही प्रकारच्या क्षेत्रात स्वस्थ लोक प्रगतीत हातभार लावू शकतात.
- तरुणांना कौशल्य विकासा संबंधी तसेच आवश्यकतेनुसार शिक्षण देण्याची नितांत गरज आहे. शाळा महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांना त्यांचे आवडते शिक्षण घेण्याचे स्वातांत्र्य असले पाहिजे, जेणे करून तरुण त्यांच्या आवडीनुसार शिक्षण घेऊन, आपली क्षमता विकसित करू शकतील आणि भविष्यात त्यांचे शिक्षण त्यांच्या रोजगाराचे साधन बनू शकेल. प्रत्येक हाताने कार्य केले तर भारत स्वावलंबी होईल.
- आपल्या देशात नैसर्गिक पर्यटनाबरोबरच धार्मिक पर्यटनालाही बराच वाव आहे. भारतात मोठ्या प्रमाणात धार्मिक कार्यक्रम (जसे की कुंभमेळा) जगातील इतर लोकांना आकर्षित करतात.

निष्कर्ष-

भारताला केवळ स्वावलंबी नव्हे तर एक श्रेष्ठ आणि विश्वासार्ह राष्ट्र बनवण्याची आवश्यकता आहे. याकरिता तरुणपीढीने पुढे येवून उद्योग क्षेत्रात पदार्पण केले पाहिजे. कारण नवीन प्रकारचे उद्योजक, त्यांच्या उर्जेसह नवीन शोध लावून आत्मनिर्भर भारत निर्माण करण्यात महत्वाची भूमिका पारपाडू शकतात. मोठे उद्योगपती आणि देशाचे सरकार अशा तरुणांना आर्थिक मदत देऊन प्रोत्साहित करू शकते. त्यामुळे भारतात सर्व प्रकारच्या वस्तू पूर्ण गुणवत्तेने निर्माण होतील व आपल्या गरजांपूर्ण करण्याकरिता इतर कोणत्याही देशावर अवलंबून राहावे लागणार नाही. तसेच दुसऱ्या गरजू देशांच्या समस्या निराकरणात देशाचा सहभाग वाढेल. यातून आत्मनिर्भरता येवून इतर देशांना सहकार्य करण्याची क्षमता विकसित होईल. भारताकडे जगाचा पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलेल व आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र, सक्षम, विकसित राष्ट्र म्हणून भारताची गणना होईल.

संदर्भ सूची-

गांधी नावाचे महात्मा -संपादक रॉय किनीकर

महात्मा गांधीचे 'हिन्दस्वराज्य' आणि नवे मन्वन्तर - सु. श्री. पांडरी

आर्थिक विचारांचा विकास - डॉ विजय कविमंडन

गांधी अर्थ-विचार- जो. कॉ. कुमारप्पा

भारतीय अर्थव्यवस्था - रुद्र व सुंदरम

योजना मासिक

वर्तमान पत्र- तरुण भारत, लोकसत्ता, लोकमत, दैनिक भास्कर, देशोन्नती,

इंटरनेटवरील विविध लेख व उपलब्ध माहिती

आत्मनिर्भर भारत-विकिपीडिया <https://hi.m.wikipedia.org>, <https://www.pmindia.gov.in>,

टि.व्ही. न्युज, रेडीओ न्युज

भारतातील दारीद्र निर्मुलनामध्ये आत्मनिर्भर भारत अभियानाची उपयुक्तता : एक विश्लेषण**प्रा. चंद्रशेखर पुं. फरकाडे**

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, हिस्लॉप महाविद्यालय, नागपूर

chandufarkade@rediffmail.com

सारांश

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये भारतातील दारीद्रय निर्मुलनामध्ये आत्मनिर्भर भारत अभियानाची उपयुक्तता एक विश्लेषण या विषयाचे अध्ययन करण्यात आले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत पुर्वीपासुन विद्यमान असलेले दारीद्रय तसेच अचानक उद्भवलेली कोव्हीड १९ ची महामारी आणि या महामारीत भारतीय अर्थव्यवस्थेची झालेली दयनीय अवस्था अशा स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेत वाढत जाणारे दारीद्रय आणि बेरोजगारी तसेच या भयावह परिस्थितीवर मात करण्यासाठी भारत सरकारद्वारे चालवण्यात येणारी आत्मनिर्भर योजना. आत्मनिर्भर भारत योजनेच्या माध्यमातुन भारतीय अर्थव्यवस्थेतील दारीद्रय आणि बेरोजगारी सारख्या समस्यावर समर्थपणे मात करता येवू शकते काय? याचे अध्ययन या संशोधन लेखामध्ये करण्यात आले आहे.

प्रस्तावना :-

कोव्हीड-१९ च्या प्रार्दुभावामूळे भारतीय अर्थव्यवस्था आणि भारतीय जनजीवन विस्कळीत झाल्याचे दिसत आहे. कोव्हीड-१९ चा प्रभाव सर्वच क्षेत्रावर दिसुन येत आहे. त्यामध्ये व्यापारी. शेतकरी, शेतमजुर, मध्यमवर्ग, तसेच उत्पादक वर्ग मोठया प्रमाणावर प्रभावीत झाल्याचे दिसते. अनेक लघु किंवा मध्यम उदयोग बंद पडले असुन मोठया प्रमाणात लोकांचे रोजगार हिरावले गेले असुन त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आलेली आहे. कधी नव्हे एवढा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा ळक्क एकुण घरगुती राश्ट्रीय उत्पादन .२३ टक्केपर्यंत घटल्याची नोंद या महामारीच्या काळात करण्यात आली. या महामारीचा उत्पादन उपभोग मागणी, पुरवठा या क्षेत्रावर अतीशय वाईट परीणाम झाला असुन समस्त भारतीय जनजीवन विस्कळीत झाल्याचे दिसुन येते. या सर्व परिस्थितीवर उपाय म्हणून भारत सरकारद्वारे आत्मनिर्भर भारत अभियान ही योजना सुरु करण्यात आली. २० मे २०२० रोजी या योजनेला सुरवात झाली असुन आत्मनिर्भर भारत अभियान वेगवेगळया टप्प्यामध्ये आणि व्यापक स्वरूपात लागू करण्यात आले आहे. आत्मनिर्भर योजनेच्या माध्यमातुन वेगवेगळया योजना राबवण्याचे जाहीर करण्यात आले असुन या महत्वाकांक्षी अभियानाच्या माध्यमातुन अनेक क्षेत्रामध्ये संस्थात्मक बदलाची अपेक्षा सुध्दा व्यक्त केली जात आहे. अशा या व्यापक आत्मनिर्भर भारत अभियानाची भारतातील दारीद्रय आणि बेरोजगारीत घट होण्याच्या दृश्टीने उपयुक्तता किती आहे. किंवा हा अभियान भारतीय अर्थव्यवस्थेला कोव्हीड -१९ च्या महामारीच्या आपत्तीतुन बाहेर पडण्यास कितपत यशस्वी ठरेल याचा आढावा या संशोधन लेखामध्ये घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधन लेखाचा उद्देश :-

प्रस्तुत संशोधन लेखाचा उद्देश आत्मनिर्भर भारत अभियानाचे स्वरूप आणि महत्व जाणून घेऊन आत्मनिर्भर भारत अभियानाची भारतीय दारीद्रय निर्मुलनामध्ये काय भुमीका आहे हे जाणून घेणे हा आहे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला असुन त्यात प्रकाशीत व अप्रकाशीत पुस्तके मासीके, नियतकालीके, वर्तमानपत्र व संकेत स्थळे इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे. संकलीत माहीतीच्या आधारे शोधनिबंधाची व्यवस्थीत मांडणी करण्यात आली आहे.

कोव्हीड-१९ आणि दारिद्र्याचे स्वरूप:-

आधीपासुनच तीव्र मंदीचा सामना करत असलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला कोव्हीड-१९ या साथीच्या रोगाचा जोरदार फटका बसला आहे.. २४ मार्च २०२० पासुन संपूर्ण भारत हा लॉकडाऊनच्या विळख्यात सापडला २४ मार्च पासुन ३१ मे २०२० पर्यंत संपूर्ण भारतात कडक लॉकडाऊन पाळण्यात आला आणि त्यानंतर अनलॉक प्रक्रियेचे वेगवेगळे टप्पे ठरवण्यात आले. अनलॉक प्रक्रियेमध्ये सुध्दा काही लोकल निर्बंध होते या सर्व निर्बंधामूळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे प्रगतीचे चाक जमीनीत रुतले गेले. भारताची GDP(-२३) टक्के इतकी घसरली. २००६ ते २०१६ पर्यंत २७१ दशलक्ष लोकसंखेला दारीद्रयातुन काढण्यात आले होते. म्हणजेच २००६ ते २०१६ पर्यंत २० टक्के इतकी लोकसंख्या दारीद्रय रेशेत राहत होती तेच प्रमाण २०२० पर्यंत २८ टक्के म्हणजेच २६० दशलक्ष एवढी लोकसंख्या दारीद्रयात परत येण्याचा अंदाज UNDP च्या अहवालामध्ये व्यक्त करण्यात आला आहे. बड् च्या आकडेवारीनुसार कडक लॉकडाऊनच्या काळात जवळपास ४० दशलक्ष लोक बेरोजगार झाले तर जागतीक बँकेच्या अहवालानुसार ४० दशलक्ष स्थलांतरीत कामगारपैकी २३ दशलक्ष भारतीय कामगार बेरोजगार झाले. देशातील MSME क्षेत्रातील म्हणजेच सुक्ष्म लघु आणि मध्यम उद्योगावर खुप जास्त वाईट परिणाम झाल्याचे दिसते MSME हे देशातील उच्चांकाचे क्षेत्र आहे. की, जे देशात रोजगारनिर्मीतीत महत्वाची भुमीका बजावते जवळपास ६० दशलक्ष आधुनीक आणि ११० दशलक्ष वैयक्तीक लोकसंख्या या क्षेत्रात काम करते जवळपास ६००० प्रकारचे स्थानीक आणि आंतरराश्ट्रीय उपभोगासाठी आवश्यक उत्पादन या क्षेत्रामार्फत केले जाते या महामारीत या क्षेत्रावर खुप विपरीत परीणाम झाला असुन जवळपास २०-२५ टक्के इतकी कमाई घटल्याची नोंद वेगवेगळ्या अहवालात करण्यात आली आहे आणि यामुळे या क्षेत्रातुन बेरोजगार होण्याच्या संख्या मोठया प्रमाणात आहे.

देशातील मध्यम आणि दैनिक मजुरी करणाऱ्यांची स्थितीही अतिशय वाईट असुन त्यांना मिळणाऱ्या कामामध्ये मोठया प्रमाणात घट झाल्याची दिसुन येते. एकुणच या महामारीच्या काळात दारिद्र्यातील लोकसंख्येत मोठया प्रमाणात वाढ होईल असा अंदाज वेगवेगळ्या संख्यामार्फत दर्शविला जात आहे.

आत्मनिर्भर भारत अभियान :-

भारत सरकारद्वारा १२ मे २०२० ला आत्मनिर्भर अभियानाची सुरुवात करण्यात आली २० लक्ष कोटी रुपयाचे विशेष आर्थिक सहाय्य देण्याचे या अभियानातून घोशीत करण्यात आले त्याचबरोबर या अभियानाच्या यशस्वीतेसाठी वेगवेगळे आधारस्तंभ ठरवण्यात आले असुन त्यामध्ये अर्थव्यवस्था, संरचना, उद्योग, लोकसंख्या आणि मागणी असे पाच आधारस्तंभ ठरवण्यात आले. आत्मनिर्भर भारत अभियानाच्या माध्यमातून सुक्ष्म, लघु, मध्यम क्षेत्रांमध्ये सुधारणाची घोशणा करण्यात आली. पुर्वी करण्यात आलेल्या घोशणा आणि रिझर्व्ह बँकेद्वारे घेण्यात आलेले निर्णय मिळुन २० लक्ष कोटी रुपयाचे

पॅकेज घोशित करण्यात आले. ही रक्कम एकूण घरगुती उत्पन्नाच्या जवळजवळ १० टक्के इतकी आहे. तसेच २०२१ मध्ये आत्मनिर्भर अभियान ३.० सुध्दा घोशित करण्यात आले असुन आतापर्यन्त आत्मनिर्भर भारत अभियान १.०, आत्मनिर्भर भारत अभियान २.० आणि आत्मनिर्भर भारत ३.० अशा विविध टप्प्यांमध्ये हे अभियान राबविण्यात येणार असुन या अभियान्तर्गत वेगवेगळ्या योजना राबवण्याचे घोशित करण्यात आले आहे.

आत्मनिर्भर भारत अभियान योजनेचा सारांश:-

योजना	रुपये (कोटीमध्ये)
प्रधानमंत्री गरीब कल्याण पॅकेज	१,९२१८००
आत्मनिर्भर भारत अभियान १.०	११,०२,६५०
प्रधानमंत्री गरीब कल्याण पॅकेज योजना	८२९११
आत्मनिर्भर भारत अभियान २.०	७३०००
आत्मनिर्भर भारत अभियान १.०	२,६५,०८०
रिझर्व बँकद्वारा घोशित	१२७१२००
एकूण	२९,८७,६४१

(स्रोत :- pmmodyojana.in/aatmanirbharbharatabhiyan)

वरील सारांशाच्या आधारे प्रधानमंत्री गरीब कल्याण पॅकेज अंतर्गत प्रत्येक शेतकऱ्याला २००० रुपये देण्यात आले असुन जवळपास ८.७ कोटी शेतकरी लाभार्थी ठरेल. इमरजन्सी क्रेडीट लाईन गारंटी स्कीम अन्तर्गत व्यवसायाला जवळपास २.०५ लक्ष कोटी रुपये ९.६१ लक्ष लोकांना देण्यात आले. प्रधानमंत्री आवास योजना अन्तर्गत १६ लक्ष घरे बनवण्याचे निर्देशित करण्यात आले. कृशी सबसीडी फर्टीलायझर अन्तर्गत ६५०० कोटी रुपये १४० दशलक्ष शेतकऱ्यांना देण्याचे घोशित करण्यात आले.

आत्मनिर्भर भारत अभियान १.० अन्तर्गत वन नेशन वन राशन कार्ड, किसान क्रेडीट योजना, प्रधानमंत्री मत्स्यसंपदा योजना, इमरजन्सी कॉपीटल फंडींग, एसीएलजीज पार्शियल गॅरन्टी स्किम, स्पेशल लिक्विडीटी स्किम सारख्या योजना लागू करण्यात आल्या असुन ११,०२६५० कोटी रुपये यासाठी आवंटीत करण्यात आले. आत्मनिर्भर भारत अभियान २.० अन्तर्गत फेस्टीवल अॅडव्हान्स, सबसीडी कॅश व्हाउचर सारख्या योजना सुरु केल्या असुन यासाठी २३,००० कोटी आवंटीत करण्यात आले. या योजनेची व्याप्ती आत्मनिर्भर भारत अभियान ३.० मध्ये वाढविण्यात आली असुन वेगवेगळ्या क्षेत्रामध्ये वेगवेगळ्या सुधारणा घोशित करण्यात आल्या. या उत्तम आधारभूत संरचना, समर्थ आणि संकल्पीत मानवाधिकार, सक्षम वित्तीय धोरण, नवीन व्यवसायांना प्रेरीत करते, गुंतवणुकीला प्रेरणा देणे आणि मेक इन इंडीया मिशन अशा प्रकारच्या सुधारणा करण्यावर भर देण्यात आला आहे.

आत्मनिर्भर अभियानाची उपयुक्तता:-

आत्मनिर्भर अभियानान्तर्गत जे काही आर्थिक पॅकेज जाहीर करण्यात आले आहे. त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेशी संबंध जोडला असता ती मदत कमी असल्याचे म्हटले जाते. कारण या अभियान्तर्गत ज्या काही घोशणा करण्यात आल्या होत्या त्या कोव्हीड-१९ ची परिस्थिती उदभवण्याच्या अगोदरच्या होत्या. तसेच रिझर्व्ह बँकद्वारा जे पॅकेज जाहीर करण्यात आले होते त्याचा समावेश सुध्दा यामध्ये करण्यात आला होता.

कोणत्याही महामारीमध्ये सरकार जनतेला जितकी जास्त मदत करेल तितक्या लवकर संपूर्ण जनतेला या महामारीतून लवकर बाहेर पडता येवू शकते. डॉ.अमर्त्य सेन यांच्या मते ती मदत प्रत्यक्ष स्वरूपात असली पाहिजे. भारत सरकारने सुध्दा आत्मनिर्भर अभियानान्तर्गत तसे करण्याचा प्रयत्न केला परंतु जी मदत घ्यायची होती त्यामध्ये अप्रत्यक्ष मदतीचा वाटा निम्म्यापेक्षा जास्त होता. कारण आर. बी.आय. द्वारा ज्या काही घोशणा कर्ज सुलभीकरणासाठी करण्यात आल्या. त्या सर्व अप्रत्यक्ष स्वरूपाच्या होत्या यामध्ये आणखी महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे रिझर्व बँक ज्या काही कर्ज सुविधा जाहीर करते ती रक्कम आपल्याकडेच जमा ठेवू शकते. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे वर्तमानकाळामध्ये ८.५ दशलक्ष कोटी रुपये रिझर्व्ह बँकेने स्वतःजवळ ठेवले असून त्याचा फायदा प्रत्यक्ष व्यावसायिक लोकांना करता आला नाही. यावरून असे स्पष्ट होत की, जे आर्थिक पॅकेज २० लक्ष कोटी रुपयाचे म्हणजेच लक्ष च्या १० टक्के होते ते केवळ लक्ष च्या ५ टक्के म्हणजेच निम्म्यापेक्षाही कमी होते. म्हणजे आत्मनिर्भर अभियानान्तर्गत घोषित आर्थिक सहाय्य वास्तविकतेमध्ये निम्म्यापेक्षाही कमी असून त्याचा उत्पादन, उपभोग, मागणी या क्षेत्रावर फारसा प्रभाव पडणार नाही. कारण कोव्हीड-१९ ची लाट ओसरल्यानंतर खादय मुद्रास्फितीमध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येत असल्याने दैनीक उपयोगाच्या वस्तुंच्या किंमतीत वाढ झाल्याचे दिसून येते. तसेच ज्या डेडम ला नव्याने परीभाषित करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे परंतु ही सुध्दा परीभाषा आंतरराष्ट्रीय व्याख्येनुसार नाही आणि जी काही सुक्ष्म, लघु उदयोग आहेत जे या सुवीधाचा लाभ प्राप्त करू पाहत होते. त्यांना परीभाषा बदलल्यामुळे हा लाभ घेता येणार नाही. चड किसान योजनेअन्तर्गत शेतकरी वर्गासाठी जी मदत जाहीर करण्यात आली होती ती केवळ वर्तमान परीस्थितीत शेतकरी वर्गासाठी अपुरी आहे. कारण लॉकडाऊनच्या काळामध्ये शेतकरी वर्गाने वर्षभर उत्पन्न काढण्यासाठी पुरेपुर खर्च केला परंतु ज्या वेळी त्याला आपले उत्पादन विकायची वेळ आली नेमके त्यावेळेस लॉकडाऊन असल्यामुळे जो भाव त्यांच्या मालाला मिळायला पाहिजे होता तो मिळाला नाही आणि यामुळे शेतकरी वर्गाचे उत्पादन चांगले करूनही स्थितीत कोणतीही सुधारणा झाली नाही. जो हमीभाव सरकारद्वारे निश्चीत होवून मिळणे अपेक्षित होते तसे झाले नाही आणि बऱ्याच ठिकाणी खुप उशीरा सरकारद्वारे हे माल खरेदी केले गेल्याने शेतकऱ्यांना नुकसान झाले. त्यातही जी मदत सरकारद्वारे घोषित झाली ती अल्पस्वरूपाची झाली.

समारोप :-

कोरोना महामारी येण्यापुर्वीच भारतीय अर्थव्यवस्था मंदीच्या गर्ततेत लोटली गेल्याचे दिसत होते. कोरोना महामारीने त्यात भर टाकली असून पुन्हा देश गरीबीच्या दिशेने वाटचाल करतो की काय याची चाहुल सर्वसामान्यांना लागू लागली आहे. गेल्या वर्षी कोरोनाच्या पहील्या लाटेच्या धक्यानंतर भारतातील उत्पादन यंत्रणा बऱ्यापैकी सावरली आवश्यक वस्तुंचा तुटवडा जाणवला नाही. परंतु लाट ओसरल्यानंतर उत्पादनयंत्रणा सज्ज राहणे अपेक्षित होते तसे झाले नाही अर्थव्यवस्थेला उभारी देण्यासाठी किंवा कोव्हीड-१९ सारख्या महामारीतून बाहेर येण्यासाठी केवळ २५-२७ लाख कोटी रुपयांचे पॅकेज सक्षम ठरणार नाही. इतरही विकसीत देशांनी या महामारीतून बाहेर पडण्यासाठी आपआपल्या देशात जे पॅकेज जाहीर केले. त्यांच्या तुलनेत भारत सरकारद्वारा जाहीर करण्यात आलेला पॅकेज हा अल्प वाटतो आणि पुरेशा निधी अभावी ज्या काही योजना क्रियान्वित करण्याचे उद्देश ठरवले आहे भविष्यात त्या

आपले उद्देश पूर्ण करतील की नाही याचीही दाट शंका वाटते. निश्कर्शाअंती असे म्हणावे लागते की भारत सरकारद्वारा आत्मनिर्भर अभियान ही संकल्पना राबवण्यात येत आहे. उद्देशपूर्ती सुंदर असली तरी जे साध्य करायचे आहे ते मात्र व्हायला अडचणी निर्माण होतील किंवा उद्देश पूर्ण होणार नाही. आत्मनिर्भर अभियान हे कोव्हीड-१९ च्या महामारीत सरकारद्वारा उचललेले महत्वाचे पाऊल आहेच परंतु अद्याप तरी दारीद्रय निर्मुलनासारख्या जटील समस्येवर प्रभावी ठरू शकणार नाही. यासाठी आत्मनिर्भर अभियानाला अधिक सक्षम करण्याची आवश्यकता राहिल.

संदर्भ सूची:-

दत्त, सुंदरम, महाजन (२०१५) “भारतीय अर्थव्यवस्था”, एस. वॉॅड पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली.

ज्यॉॅं ड्रिज और सेन अमर्त्य, (२०१८) “भारत और उसके विरोधाभास”, राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली

<http://www.pmsarkariyojanahindi.com>

<http://www.pmmodiyojana.in>

नवभारत टाईम्स, न्युजपेपर

लोकसत्ता, न्युजपेपर

कोरोना मुळे बालकांच्या सामाजिक विकासावर होणाऱ्या परीणामाचे अध्ययन

डॉ. विजया एन कन्नाके

सहाय्यक अधिव्याख्याता, गृहअर्थशास्त्र, जे.एम.पटेल कॉलेज, भंडारा

सारांश

सर्वानाच माहिती आहे की, मागच्या मार्च महिन्यापासून कोव्हिड 19 ला सुरुवात झाली. या महामारीमुळे सर्वच व्यवस्था कोलमडून पडलेल्या आढळत आहे व दहभातीचे वातावरण निर्माण झाले असून सर्वाना ऑनलाईनच्या माध्यमातून आपली कामे पार पाडावी लागत आहेत. सर्वाना या महामारीतून संरक्षण करण्याच्या हेतूने घरातच राहण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत. ऑनलाईनच्या कारणाने फायदे तसेच तोटे देखिल सहन करावे लागत आहे. जे पुर्व बाल्यावस्थेतील बालक आहेत त्यांचा सामाजिक विकासावर परीणाम होतांना आढळत आहे.कारण त्यांच्या आई वडील या व्यतिरिक्त दुसरे कोणीही दिसत नाही व इतर शेजारी, मित्रांची संकल्पनाच त्यांना माहिती नाही. या वयातील मुलांना मित्राची आव यकता असते परंतु या काळात कोणी कोणासोबत खेळत नसल्याने त्याचा निश्चितच व्यक्तिमत्व विकासावर वाईट परीणाम होण्याची दाट शक्यता आहे. सामाजिक विकास होण्याकरीता मित्रांमधे विचारांचे देवाण घेवाण होण्याची गरज असते, त्यांच्या भावना उद्दिपीत होणे, त्यांना समायोजनाच्या संधी प्राप्त होणे गरजेचे असते.त्यातूनच बालक समाजमान्य वर्तन अनुभवातून शिकत असतो. या महामारीमुळे संधीच्या अभावाने सामाजिक समायोजनावर निश्चितच परीणाम झालेला आढळतो. आज परीस्थितीमुळे सामाजिक विकासावरच घाला आलेला आहे.सर्व स्वतंत्र्य व्यक्तीमत्व, आत्मकेंद्री व्यक्तीमत्व,स्वार्थीपणा तयार होण्यास खतपाणी मिळत आहे.समाजातील लोकांचा सहवास प्राप्त होत नसल्याने मित्र बनविणे, शेजारच्या लोकांसोबत कसे बोलावे,कसे वागावे, मदत कशी करायचा असते अश्या अनेक सामाजिक मुल्यांची पायमल्ली या काळात होत असल्याने बालकांचा सामाजिक विकास योग्य होवू भाकत नसल्याने पुढे येणाऱ्या काळात या बालकांना सामाजिक समायोजन करण्यास अडचणींचा सामोरे जावे लागणार आहे.

कीवर्ड्स : पुर्वबाल्यावस्थेतील बालकांचा अभ्यास, सामाजिक समस्यांचे अध्ययन

प्रस्तावना :

बालकांचा सर्वांगिण विकास हा त्याच्या अवयवांची परीपक्वता, संधी, वातावरण व ग्रंथींचा परिणाम या सर्वांवर अवलंबून असतो. बालक हा समाजाचा एक घटक असल्याने तो समाजमान्य वर्तनाचा अवलंब करित असतो. सामाजिक संबंदात येणारी परीपक्वता म्हणजे सामाजिक विकास होय. सभोवतालच्या „समवातावरणाचा प्रभाव पडत असल्याने सामाजिक विकासाला अनुकूल असेल तर बालकांचा सामाजिक विकास योग्य दिशेने होण्यास मदत होते. सामाजिक विकास हा तो वावरत असलेल्या सामाजिक वातावरणावर अवलंबून असतो.

समाजातील चालीरीती, समाजमान्य वर्तणूक, ऐकमेकांना जुळवून घेणे, दुसऱ्यांच्या मनातील विचारांचा आदरभाव ठेवणे, मित्रत्व टिकवून ठेवणे, वादविवाद टाळणे, समाजात सहजतेने समायोजन करता येणे म्हणजे योग्य सामाजिक विकास होणे होय. मानव हा सामाजिक प्राणी असल्याने समाजापासून अलिप्त राहु भाकत नाही.समाजमान्य वर्तनांची बालकांना सवय लागण्याकरीता लहानपणापासूनच त्यांच्यावर नैतिक मुल्यांचे संस्कार करावे लागतात.तेव्हा उत्कृष्ट नागरीकांची निर्मिती भाक्य होते. बालकांचा सर्वांगिण विकास होण्याच्या दृष्टिकोणातून महामारीच्या काळात बालकांच्या सामाजिक समायोजनाच्या समस्या जाणून घेण्याच्या उद्देशाने या समस्येची निवड करण्यात आली.त्यामुळे सामाजिक विकासात येणारे अडथळे दुर करण्यास मदत होईल त्याच सोबत त्यावर उपाययोजना काय करता येवू भाकेल,कोणत्या समस्या येवू शकतील त्या अनुशंधाने त्यांच्या

समस्येचे निराकरण करून योग्य दिशा मिळण्यास मदत होवू भाकेल.सामाजिक विकास साधण्यास योग्य संधी व वातावरणाची आवश्यकता असते.हि एक मानसिक प्रक्रिया असल्याने तिचा प्रत्यक्ष अनुभव येणे गरजेचे असते, अभाव राहिल्यास त्यांच्यात भावनिक विकास साधल्या जाणार नाही व आत्मवि वास,प्रेम,प्रेरणा,सहकार्य यांचा विकास योग्य न झाल्याने सामाजिक विकास योग्य न झाल्याने न्युनगंड निर्माण होण्याची शक्यता राहिल व परीणामतः व्यक्तिमत्व विकासावर देखिल वाईट परीणाम होण्याची भाक्यता आहे.

आय एल चार्डलड :“ प्रत्येक समाजाच्या काही ठराविक चालीरीती असतात व त्यानुसार त्या समाजात राहणाऱ्या व्यक्तींची वागणूक असावी अशी अपेक्षा असते. आपल्या कडून समाजाच्या काय अपेक्षा आहेत हे जाणून त्याप्रमाणे वागणे यालाच सामाजिक वाढ म्हणता येईल.”¹

हरलॉक : “ सामाजिक वाढ ही प्रक्रिया आहे.व तिचे मुख्य तीन टप्पे आहेत. समाजमान्य वर्तणूक, समाजमान्य भूमिका, सामाजिक वृत्ती तयार करणे. ”²

मुलांचा 2 ते 5 वर्ष हा कालावधी इतर सर्व असस्थांच्या तुलनेत सर्वात महत्वाचा कालावधी गणल्या जातो. शालापूर्व काळातील मुलांचे कार्यात्मक विश्लेषण, वर्तनप्रकाराची जडणघडण या कालावधीतच निश्चित होत असते. या अवस्थेत स्पर्धाक्षमतांचा उगम, विश्वास, अवि वास या वृत्तींचा विकास होतो. समाजात लहानपणी दिलेल्या वागणुकीवर त्यांचा व्यक्तीविकास हा अवलंबून असतो. एखादया व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व घडविण्यास मित्रांची भूमिका अतिशय महत्वाची असते. लहानपणापासून मित्राची आवश्यकता असते, मित्र कसे तयार होतात, त्यांच्या मैत्रीत कसा बदल होत जातो. हे जाणून घेणे अतिशय महत्वाचे असते. हरलॉक यांनी मित्रांचे सहचारी, संवगडी, मित्र, काल्पनिक मित्र अश्या प्रकारे विभाजन केलेले आहे. एक ते दीड वर्षांच्या मुलांचे वडीलमाणसे हीच त्यांची सहचारी असतात. मुलांना लहानपणी एकटे राहायला आवडत नसल्याने ती वडीलधाऱ्या सोबत राहतात. मुलांना आपल्या बरोबरोची मुले खेळायला हवे असतात. त्यांना संवगडी म्हटल्या जाते. ज्या मुलांची आवड सारखी असते, त्यांना सारखेच खेळ खेळायला आवडतात असे त्यांचे मित्र बनलेले असतात. सामाजिक वाढ होण्यासाठी, मानसिक समाधान व भावनिक समाधान प्राप्त होण्याकरीता मित्रांचे महत्वाचे स्थान असते. ज्या मुलांना इतर मुले खेळण्यात सामावून घेत नाही, ते दुर्लक्षिल्या जातात व अशे मुले काल्पनिक मित्र बनवितात. तीन ते चार वर्षांचे मुले काल्पनिक मित्रात रमु लागतात याचे कारण या मुलांना इतरांत सामावून घेण्याची कला अवगत झालेली नसते. समुहात नेतृत्व प्राप्त करण्यास वैयक्तिक गुणांची आव यकता असते. वागण्याचे प्रशिक्षण मिळाल्यास, योग्य संधी प्राप्त झाल्यास मार्गदर्शन व शिक्षण देणे गरजेचे आहे. सामाजिक वर्तनाचे सामाजिक व असामाजिक प्रकार आहेत.

1. **सामाजिक :** सहकार्य, आसक्ती प्रेम, अनुकरण, भाग घेणे, सहानुभूती
  2. **असामाजिक :** नकारात्मकता, आक्रमकता, भांडखोर वृत्ती, लाजाळू वृत्ती, भिन्नेपणा, असहकार्य, शत्रुत्व किंवा दुश्मनी
- सामाजिक विकासावर परीणाम करणारे घटक :**वैयक्तिक अनुभव, संधी, प्रेरणा, मार्गदर्शन हे परीणाम करणारे घटक आहेत.

अध्ययन पध्दती : या अभ्यासाकरीता निरीक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

हेतूकथन :

कोव्हिड 19 या काळात आजार हा संसर्गाने पसरत असल्याने लोकांपासून दूर राहण्याचे आदेश

निर्गमित झाले. सर्वांना सुरक्षिततेसाठी घरात राहण्यास सांगितले जात असल्याने लहान बालकांना बाहेर

इतरांसोबत खेळण्यावर आपोआपच बंदी आली. त्यामुळे पुर्वबाल्यावस्थेतील बालकांचा या काळातच सामाजिक विकासाला सुरुवात होत असते. परंतु महामारीच्या काळाचा या बालकांच्या सामाजिक समायोजनातील कोणत्या समस्या येवू भाकतात या बाबत जाणून घेण्याच्या उद्देशाने या समस्येची निवड

करण्यात आली.

उद्दिष्टे :

1.पुर्वबाल्यावस्थेतील सामाजिक विकास अभ्यासणे, 2.महामारीच्या काळातील पुर्वबाल्यावस्थेतील सामाजिक विकासा बाबत अध्ययन करणे व समस्या जाणून घेणे.

गृहितके :

1. पुर्व बाल्यावस्थेतील सामाजिक विकासामध्ये महामारीच्या काळामुळे इतरांचा सहवास न लाभल्यामुळे एकलकोंडी प्रवृत्ती वाढलेली आहे.
2. या परीस्थितीत आईवडीला शिवाय दुसऱ्या कोणाचा सहवास लाभत नसल्याकारणाने इतरांची भिती वाटणारी भावना बालकांत निर्माण होत आहे..
3. समाजाशी नातेसंबंध दुर झाल्याने सामाजिक समायोजनात अडथळे निर्माण होण्याची शक्यता आहे.
4. बालकांचा घरात राहून राहून कंटाळा निर्माण झालेला आढळतो व त्यामुळे आळशी प्रवृत्ती वाढीस लागते..
5. बालकांच्या मैदानी खेळावर बंधने आल्यामुळे शारीरिक, क्रीयात्मक, सामाजिक, भावनिक, बौद्धिक विकासावर परीणाम झालेला आढळतो.

संशोधनाचा आढावा :

जागतिक आरोग्य संघटनेने शिशू वयातील बालकांकरीता झोप, बेठी जीवनशैली, शारीरिक हालचाली बाबत मार्गदर्शक तत्व सांगितले आहेत.

1. रोज 10 ते 12 तास शांत झोप आवश्यक आहे.

2.रोज 3 तास भारीरिक हालचाली होणे आवश्यक

3.एक वर्षाखालील बाळांना मोबाईल दाखवू नये.

4.एक ते चार वर्षांच्या बालकांना एक तासापेक्षा कमी मोबाईल दयावा.

1.2015 अमेरीकेतील प्रसिध्द आकडेवारीनुसार एक वर्षाखालील 84.3 टक्के रोज टिव्ही बघणारे तर 43.5 टक्के मोबाईल हाताळणाऱ्या मुलांचे प्रमाण आढळले. त्यापैकी 5.1 टक्के मुले मोबाईलवर व्हिडीओ गेम खेळणारी आढळली. एक वर्षाची बालक कार्टून्स आणि यूट्यूबवरील बालगीत व्हिडीओ

जास्त बघणारी आढळली. बालकांच्या मोबाईलच्या अतिवापराने मेंदूशी संबंधित आजार होण्याची शक्यता असल्याने लहानवयात मोबाईलच्या किरणांपासून दूर ठेवणे गरजेचे आहे.

संदर्भ : पेडियास्ट्रिक्स शोधनिबंध प्रकाशित करणारे विख्यात जर्नल

2. एक वर्षाच्या आतील मुलांचा बैठक काळ कमी करून, स्क्रीन टाईम मर्यादित ठेवून भारीरिक हालचाल वाढवणे व पुरेशी झोप मिळणे हे जागतिक आरोग्य संघटनेने ही मार्गदर्शक तत्व सांगितली आहे. बुद्धीला चालना देणारे बैठे काम, भरपूर भारीरिक हालचाल आणि पुरेशी या बाबींनी बालकांच्या बुद्धीचा संरचनात्मक आणि संज्ञात्मक विकास होतो असे मत दर्शविले आहे. त्यामुळे मानसिक व शारीरिक आरोग्य उत्तम राहण्यास मदत होत असल्याचे मत दर्शविले आहे. जमिनीवरील खेळ दिवसातून अनेकवेळा खेळल्यास शारीरिक हालचाली होण्यास मदत होते. 30 मिनिटं कमीत कमी पोट्यावर झोपून हालचाली करणे गरजेचे आहे. एक तासाच्यावर बाबा गाडीत, कडेवर बसू नये. टिळी, मोबाईल, कम्प्युटर वर्ज्य असून गोश्टी सांगणे, कविता वाचून दाखवणे अतिआवश्यक आहे. एक ते दोन वर्षांच्या बालकांनी 180 मिनिटं मध्यम व जोरात भारीरिक हालचाली होणाऱ्या खेळांचा समावेश करावा. टिळी, मोबाईल, कम्प्युटर वर्ज्य असून गोश्टी ऐकणे, कोडी सोडविणारे खेळ खेळावे. व 13 ते 14 तास वेळेवर झोपणे व वेळेवर उठण्याची सवय लावणे गरजेचे आहे.

राजेंद्र जयस्वाल : "मुलांची सामाजिक वाढ होण्यास किती लोकांचा संबंध येतो हयापेक्षा कशा प्रकारचा संबंध येतो हे अधिक महत्वाचे आहे."³

हॅरीस : "जर मुलांचे कोणाशी संबंधच प्रस्थापीत झाले नाहीत तर त्यांची सामाजिक वाढ होणारच नाही. म्हणजेच सामाजिक वाढ होण्यासाठी इतर व्यक्तींशी संबंध प्रस्थापीत होणे व ते योग्य प्रकारचे असणे होय."

बोर्गार्डस : "मनुश्याच्या सामाजिकतेवर समूहाचा अतिशय परिणाम होतो". प्राथमिक, दुय्यम, सामाजिक समूह असे प्रकार करण्यात आले आहे.

वैयक्तीक अनुभव, संधी, प्रेरणा, मार्गदर्शन या द्वारे बालकांचा सामाजिक विकास साध्य करण्यास मदत होते.

शरयू बाळ व मा के सोहोनी : "कोणताही अद्ययावत हेतू मनात न ठेवता केलेला स्वयंस्फूर्त आनंददायक व्यवसाय म्हणजे क्रीडा होय."

खेळाला सामाजिक, शारीरिक, मानसिक, भावनिक व भौक्षणिक मुल्य असून स्वतःच्या धारणा तयार होण्याकरीता, रचनात्मकतेचा विकास, सुदृढ व्यक्तीमत्व बनविण्यास मदत होते. मुलांच्या मनोविकृती शोधण्यास सहाय्यक ठरते.

निरीक्षणे :

1. मुले घरात राहून आईवडील यांचा फक्त सहवास प्राप्त झाल्याने ते आत्मकेंद्री बनू लागत आहे.
2. समाजात इतर व्यक्ती देखिल असल्याने त्यांच्याशी कसे वागावे याचे ज्ञान प्राप्त न झाल्याने स्वयंकेंद्री प्रवृत्तीचे प्राबल्य दिसून आले.
3. समाजाचा संपर्क न आल्यामुळे मैत्री, सहकार्य, मदत करणे, प्रेमभावना या समाजमान्य वर्तनात कमतरता आढळली.

4. योग्य समाजमान्य वर्तन, शिष्टाचार, नकारात्मकता या गोष्टींची जाणिव निर्माण होवू भाकत नसल्याचे आढळले.
5. पुर्वबाल्यावस्थेत जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार किमान 180 मिनिटं शारीरिक हालचाली खेळाद्वारे जलद होणे गरजेचे आहे परंतू या महामारीच्या काळात मनसोक्त खेळण्यावर बंदी आल्याने भारीरिक विकासात अडथळे व संधीचा अभाव निर्माण झालेला आढळला. भारीरिक विकासात मंदत्व आढळले. मित्रा अभावी समाजिक समायोजनाचा अभाव निर्माण झालेला आढळला. बैठे खेळाचे प्रमाण वाढल्याने टिव्ही,मोबाईल,कम्प्युटर यांचे बालकांत अतिवापर आढळून आला. बाहेरच्या जगाशी संबंधाचा अभावामुळे संवाद साधण्यास आव यक असणारी संधी उपलब्ध नसल्याने भाशा विकासावर परीणाम झालेला आढळला.इतरांशी बोलण्यातून बालकांचा भावसंग्रह वाढण्यास मदत होत असल्याने संवादाच्या संधी अभावी शब्दसंग्रहा मध्ये देखिल कमतरता आढळली.

निश्कर्ष :

1. पुर्व बाल्यावस्थेत या महामारीमुळे घरातील व्यक्ती व्यतीरिक्त इतर नातेसंबंधाची जाणिव, सहवास, प्रेम, सहकार्य, मित्रत्व, समायोजन, आनंद, तिरस्कार ,सहानुभूती अश्या विविध भावनांची निर्मिती होवू न भाकल्याने भावनिक विकास योग्य प्रकारे होवू न शकल्याने मोठेपणी या संबधी समस्या निर्माण होण्याची शक्यता आहे.
- 2.या वातावरणामुळे बालकात बैठे खेळाचे प्रमाण वाढल्याने टिव्ही, मोबाईल यांचा वापर वाढल्याने एकलकोंडेपणा निर्माण झालेला आढळतो.
- 3.मुले घरात राहुन आईवडील यांचा फक्त सहवास प्राप्त झाल्याने इतर व्यक्ती समोर आल्यास त्यांना पाहुन बालकांत भितीचे प्रमाण वाढलेले आढळले. इतर व्यक्ती पासुन दुर राहण्याची प्रवृत्ती वाढल्याची जाणवले.
- 4.समाजातील व्यक्तीच्या सहवासाअभावी योग्य समाजमान्य वर्तन कसे असावे, आदरभाव, सहानुभूती, दया माया, सहकार्य, प्रेमभाव अश्या भावनांची बालकांना जाणिव होवू भाकली नाही. त्यामुळे समाजापासून दूर राहण्याची प्रवृत्ती निर्माण होत असल्याचे आढळले.
- 5.प्रत्यक्ष स्पर्शाने निर्माण होणाऱ्या भावनांचा योग्य विकास होवू भाकला नाही.मित्रांच्या अभावाने सामाजिक समायोजनाला चालना न मिळाल्याने विविध भावनांची प्रचिती येवू भाकली नाही.सामाजिक विकासात समायोजनात कमतरता व न्युनगंडांचे प्रमाण वाढल्याचे आढळले.

सुचना :

1. बालकांचा घरातील बैठे खेळांचे प्रमाण वाढल्याने विविध बौध्दीक चालना मिळणाऱ्या खेळण्यांचा समावेश करावा. त्यामुळे बौध्दीक विकास साधण्यास मदत होवू शकेल.उदा.पझल्स गेम इ.
- 2.शेजारी,नातेवाईक,समवयस्क मित्र यांच्याशी वॉटसअॅप,व्हीडीओ चाट द्वारे सर्वाशी नातेसंबंध टिकविण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न करावा त्यामुळे इतर व्यक्तींना पाहुन भितीचे प्रमाण हे कमी करता येवू भाकेल.
- 3.या काळात मित्रांचे आकर्षण असते. मित्र न मिळाल्यास मुलांना दुःख वाटून असुरक्षितता वाटत असते.त्यामुळे मित्रपरीवारात वाढणाऱ्या बालकात सहजता, समाजमान्य वागणूक आढळते. पर्यायाने

आकर्षक व्यक्तीमत्व तयार होते. मित्राच्या अभावी भावनांचा योग्य विकास न झाल्यामुळे निराशा, आत्मविश्वासाची कमी आढळते. त्याकरीता पालकांनीच मित्राची भुमिका पार पाडायला हवी व त्याला आनंद मिळण्याच्या हेतूने प्रयत्न करायला हवा. नैतिक मुल्यांचे संस्कार पालकांनीच त्यांच्यावर करावे.

4.सहकार्य, आसक्ती प्रेम, अनुकरण, भाग घेणे, सहानुभूती या भावनांचा विकासाकडे पालकांनी लक्ष देणे गरजेचे आहे.व योग्य संस्कार व वळण लावण्याचा प्रयत्न करावा.

5.आक्रमकता, भांडखोर वृत्ती, लाजाळू वृत्ती, भित्रेपणा, असहकार्य, शत्रुत्व अश्या असामाजिक वर्तन प्रकार निर्माण होणार नाही याची काळजी घ्यावी लागेल. बालकांना काय करू नये या पेक्षा काय करायला हवे या बाबत मार्गदर्शन करायला हवे.

6.बालक हे घरातच जास्त वेळ असल्याने हेकेखोरपणा वाढण्याची भाव्यता असते तसेच रागावर नियंत्रण ठेवण्यास शिकविणे गरजेचे आहे.

7.बालकांना आत्मनिर्भर बनवण्यास सहाय्यकाची भुमिका घेतल्यास आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होते.तसेच त्यांची योग्य वेळेस प्रशंसा केल्यास बालकांना योग्य व अयोग्य यातील भेद समजण्यास मदत होते.त्यामुळे बालकांना स्वतःला शिस्त लावण्याचा प्रयत्न करावा लागेल,वेळेची जाणिव निर्माण करून दयावी लागेल.

तळ टिपा

1. चाईल्ड आय एल,सोशलायझेशन इन जी. लीण्डझै ईडी रीडिंग मासॅ, ॲडिसन वास्ले,1954,पे. 655.692
2. हरलॉक,एलिझाबेथ,बाल विकास,पाचवी आवृत्ती,आंतराष्ट्रीय विद्यार्थी आवृत्ती,मॅकग्रॅव्ह.हील.
3. राजेंद्रजयस्वाल, बाल मनोविज्ञान प्रकाशन, केंद्र न्यू बिल्डिंग, अमीनाबाद, लखनऊ, 1974, पान.174

संदर्भ ग्रंथ :

डॉ. वराडपांडे, नलिनी, बालविकास, पिंपळापूरे ॲण्ड कं.पब्लिशर्स, नागपूर, आवृत्ती ॲक्टो.2018.पा.88 ते 115
जनई, माळी, तडसत्रे, चौत्रे, वैकसिक मानसशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती, जूले 1988,पा.18
डॉ.सुनिल व डॉ. अश्विनी गोडबोले, मुलं, स्मार्टफोन : धोके आणि उपाय, लोकमत सखी,
21.05.2019

मेरी सहेली एप्रिल 2008,पान.86ते 88,111

आत्मनिर्भर भारत अभियान - एक आढावा

प्रा. डॉ. निशा अशोक कळंबे

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, इंदिरा गांधी कला-वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर,
जि. नागपूर

सारांश

कोरोनाच्या संकटकाळातील भारतीय अर्थव्यवस्थेला सुधारण्यासाठी पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी राष्ट्राला संबोधित करतांना, 'आत्मनिर्भर भारत अभियान' ची १२ मे २०२० ला घोषणा केली. त्याकरिता २० लाख कोटीचे पॅकेज जे देशाच्या जीडीपीच्या जवळपास १० टक्के आहे देण्यात आले. स्वावलंबी भारत योजनेत भारताला प्रत्येक क्षेत्रात सक्षम असणे आवश्यक आहे. स्वावलंबी भारत योजनेची उद्दीष्टे म्हणजे भारतातील संसाधने वापरणे, भारतातील अधिकाधिक उद्योगांचे प्रवाह वाढविणे आणि इथल्या प्रत्येक तरुणाला रोजगारक्षम व स्वावलंबी बनविणे. ज्या क्षेत्रात भारत दुसऱ्या देशाची मदत घेतो त्या प्रत्येक क्षेत्राकडे लक्ष दिले जाईल. त्यामुळे देशाच्या विकासात मोठा फायदा होईल आणि भारत एक स्वावलंबी राष्ट्र होईल.

पं. दिनदयाल उपाध्याय, महात्मा गांधी व इतर अनेकांना स्वदेशी आणि विकेंद्रीकरण या दोन संकल्पनावर भर दिला होता. ही दोन्ही सूत्रे आत्मनिर्भरतेकडे नेणारीच आहेत. पंतप्रधानांनी स्थानीय उत्पादने व उत्पादकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी 'लोकल' बाबत 'क्लोकल' होण्यासंदर्भात केलेले आवाहनही हीच दृष्टी अधोरेखित करणारे आहे.

बिज शब्द - आत्मनिर्भर भारत अभियान - एक आढावा

प्रस्तावना

आत्मनिर्भर भारत अभियान माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी सुरु केले आहे. दिनांक १२ मे २०२१ रोजी या अभियानाची घोषणा झालेली आहे. हे अभियान म्हणजे एक आर्थिक योजना आहे. ज्याद्वारे प्रत्येक भारतीय नागरिक देशाला समृद्ध बनविण्याच्या दृष्टिने एक पाऊल ठेऊ शकतो. त्या नागरिकास या योजनेअंतर्गत आर्थिक सहाय्य दिले जाईल. या योजनेचे एकूण बजेट तब्बल २० लाख कोटी रुपये एवढे आहे. जे देशाच्या जीडीपीच्या जवळपास १० टक्के आहे. या पॅकेजच्या मदतीने भारतातील लोकांना कामधंदा करण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येईल. यामुळे येणाऱ्या काही वर्षात भारत देश स्वावलंबी होवून आवश्यकता असणाऱ्या अधिकतर वस्तु व सेवांचे स्वतः उत्पादन करून आत्मनिर्भर होईल हेच "आत्मनिर्भर भारत अभियान" आहे. कोरोनाच्या या प्रादुर्भाव काळात महामारीच्या पूर्वी व नंतर जागतिक व्यवस्थेबद्दल बोलतांना प्रधानमंत्री म्हणाले की, २१ व्या शतकातील भारताला साक्षात मूर्त रूप देण्यासाठी आत्मनिर्भर होणे अत्यंत आवश्यक आहे. या संकटाला एका संघीत रूपांतरीत करून आम्हाला आत्मनिर्भर व्हायचे आहे. कोविड १९ च्या संकटात "आत्मनिर्भर भारत अभियान" निश्चितच एक महत्वाची भूमिका वढवेल.

आत्मनिर्भर भारत अभियानाची उद्दिष्टे

- देशाच्या आयातीवरील अवलंबित्व कमी करणे - आज आयात होणाऱ्या वस्तुंचेच उद्या आपण सर्वात मोठे निर्यातदार बनायचे लक्ष्य ठेवणे.
- भारत "वसुधैव कुटुम्बकम्" संकल्पनेत विश्वास ठेवतो, भारत देशही जगाचाच एक भाग असून प्रगती करतांना जागतिक प्रगतीत आपले महत्वपूर्ण योगदान देतो. भारताच्या प्रगतीतच विश्वाची प्रगती आहे.

३. वर्तमान जागतिकीकरणाच्या युगात आत्मनिर्भर संकल्पनेत परिवर्तन आले असून आत्मनिर्भरता ही आत्म केंद्रियतेपेक्षा वेगळी आहे.
४. आत्मनिर्भर भारत अभियानात बहिष्कार नाही तर जागतीकरणाच्या विकासक्रमात मदतच केली जाईल.
५. हे अभियान दोन टप्प्यात लागू करण्यात येईल. प्रथम टप्प्यात - चिकित्सा, वस्त्र, इलेक्ट्रॉनिक्स, प्लास्टिक खेळणी सारख्या क्षेत्रांना प्रोत्साहित करून स्थानीक उत्पादन व निर्यात वृद्धिगत केल्या जाईल.
६. आत्मनिर्भरतेसाठी पुढील पाच आधार स्तंभ ठरविण्यात आले - अर्थव्यवस्था, पायाभूत सुविधा, माहिती व तंत्रज्ञान, गतिशील लोकसंख्या, मागणी.
७. या योजनेतून १३२ कोटी भारतीयांना कोरोना संकटाच्या काळात आत्मनिर्भर बनविण्याचे उद्दिष्ट आहे.
८. पंतप्रधान सहाय्यता पॅकेजमुळे सर्व क्षेत्रातील कार्यक्षमता वृद्धिगत होवून गुणवत्ता प्रमाणित होईल.
९. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला २० लाख कोटी रुपयांचा आधार मिळेल.
१०. कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावाचा सामना करतानाच दृढ संकल्प करून देशाला विकासाच्या नवीन युगात प्रवेश करण्यासाठी विभिन्न वर्गांना एकत्रित आणून देशाच्या विकासाला एक नवीन गती देण्यात येईल.

आत्मनिर्भरतेकरिता सरकारने उचललेली पाऊले

कोरोनामुळे बऱ्याच क्षेत्रांचा कणा मोडून पडला. तो सावरण्याकरिता सरकारनी पुढील पाऊले उचलली आहेत.

१) शेतकऱ्यांना कर्ज -

कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावाचा काळात सर्वात जास्त प्रभाव शेतकरी वर्गावर पडला आहे. आत्मनिर्भर भारत अभियान अंतर्गत तीन कोटी शेतकऱ्यांना ४.२२ लाख कोटी रुपयाचे कर्ज दिले गेले आहे. तीन महिन्यांपर्यंत त्यांना कर्ज परत करण्याची आवश्यकता नाही. सोबतच व्याज आणि लवकर कर्ज परत केल्यास मिळणाऱ्या सुविधांसाठी अधिक वेळ दिला आहे.

२) आत्मनिर्भर शेतकरी -

भारत सरकार तर्फे मार्च व एप्रिल महिन्यात ८६६०० कोटी रुपयातील ६३ लाख कर्ज कृषी क्षेत्रासाठी दिले आहे. आत्मनिर्भर भारत अभियाना अंतर्गत सरकार ने शेतकरी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत अधिक पैसे पाठविण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतच सहकारी बँक आणि क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांना पुनर्वित्त करण्याकरिता नाबार्ड ने २९५०० कोटी रुपये दिले आहे. राज्यातील ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी ४२०० कोटीची मदत केली आहे.

३) प्रवासी कामगारांकरिता कार्य -

भारत सरकार ने मागील काही महिन्यांपासून प्रवासी कामगारांच्या राहण्यासाठी “स्टेट डिजास्टर रिस्पॉन्स फंडची” रक्कम वापरण्याची मुभा दिली आहे. जेणेकरून त्यांच्यासाठी भोजन व

पाण्याची व्यवस्था होईल. केंद्र सरकार ने राज्य शासनांना ११००० कोटी रुपये दिले ज्यामधून ते “स्टेट डिजास्टर रिरिंगांस फंड” च्या मदतीने प्रवासी कामगारांकरिता काम करू शकतील.

४) शहरातील गरीब वर्गासाठी कार्य -

कामगारांना कोरोना नंतर सोयीस्कर जीवन जगण्यासाठी अनेक उपाय केले गेलेत. यात “अर्बन होमलेस सेंटर्स” मध्ये राहणाऱ्या प्रवासी कामगारांसाठी दिवसातून तीन वेळा जेवणाची व्यवस्था केली गेली. स्वयंसेवी संस्थांनी तीन कोटी मास्क आणि सवा लाख लीटर सेनेटाइजर तयार केले. या माध्यमातून सुद्धा शहरातील गरीब वर्गासाठी रोजगार उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला गेला.

५) मनारेगा अंतर्गत वितरण वृद्धी -

कोरोना विषाणूचे वाढते संक्रमण थांबविण्यासाठी ताळेबंदीच्या काळात खूप प्रवासी कामगार, मजूर आपल्या गावी परत गेले त्यांना तिथेच काम मिळावे यासाठी मनारेगा मार्फत सरकारने पुढाकार घेतला असून सरकार ने १३ मे पर्यंत मनारेगात १४.२२ कोटी मानव दिवस काम तयार केले. १३ मे पर्यंत मनारेगा अंतर्गत १०००० कोटी रुपये खर्च झाला आहे. आतापर्यंत देशातील १.८७ लाख ग्राम पंचायती मध्ये २.३३ कोटी लोकांनी कामासाठी अर्ज केला असून त्यांना काम मिळाले आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत यावर्षी मे महिन्यापर्यंत ५० टक्के जास्त लोकांनी मनारेगा अंतर्गत कामासाठी अर्ज केला आहे.

६) नवीन कामगार संहिता -

केंद्र सरकार ने नवीन कामगार संहिता लागू करून कामगारांच्या हितासाठी मोठे कार्य केले आहे. या नवीन संहितेमुळे संपूर्ण देशामध्ये कामगारांना एक सारखे किमान वेतन देण्यासाठी मदत होईल. सोबतच सर्व कामगारांना वेळेवर वेतन मिळेल. यावेळी किमान वेतनाचा लाभ फक्त ३० टक्के कामगारच घेत आहेत. त्याचप्रकारे सर्व कामगारांना नियुक्ती पत्र दिल्या जाईल व प्रत्येक वर्षी बंधनकारक आरोग्य तपासणी करण्यात येईल.

७) प्रधानमंत्री स्वनिधी योजना -

कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भाव काळात टाळेबंदीमुळे न्हावी, मोची, धोबी, रस्त्याच्या कडेला दुकाने लावणारे यांच्या उपजीविकेच्या साधनांवर सर्वात जास्त प्रभाव पडला आहे. या समस्येच्या समाधानाकरिता सरकारद्वारा आत्मनिर्भर भारत “प्रधानमंत्री स्वनिधी योजनेची” घोषणा केली असून रस्त्याच्या कडेला दुकाने लावणाऱ्यांना १०००० रुपये कर्ज देण्यात येईल. याशिवाय अल्प मुदतीसाठी लहान विक्रेत्यांना १००००० रुपये त्यांचे काम शुरु करण्यासाठी देवून त्यांना सक्षम बनविण्यात येईल. या योजनेमुळे आत्मनिर्भर भारत अभियानास गति मिळेल.

८) मेक इन इंडिया -

आता गावाच्या जवळच स्थानिक कृषि उत्पादित क्लस्टर्स करिता आवश्यक पायाभूत सुविधा तयार करण्यात येत आहेत. यात सीआयआय च्या सर्व सदस्यांसाठी खूप संधी आहेत. मागील तीन महिन्यातच पीपीई ची करोडो रूपयांची कारखानदारी भारतीय उद्योजकांनी उभी केली असून देशात “मेक इन इंडिया” ला रोजगाराचे माध्यम बनविण्यासाठी कित्येक प्राथमिक क्षेत्रांची ओळख करण्यात आली व आतापर्यंत तीन क्षेत्रात काम शुरु झाले आहे. प्रधानमंत्रीनी म्हटले कि, देशात असे उत्पादन

ध्यावे जे मेड इन इंडिया आणि मेड फॉर वर्ल्ड व्हावे, आत्मनिर्भर भारत अभियानात शामिल सर्व लाभार्थींच्या गरजेचे ध्यान ठेवण्यात येईल.

९) आत्मनिर्भर भारतासाठी प्रोत्साहन -

आत्मनिर्भर भारताच्या निर्माण हेतु विशेष आर्थिक पॅकेजची घोषणा केली असून हा पॅकेज कोरोना महामारीच्या संकटकाळात सरकार द्वारा केलेल्या पूर्व घोषणा व आर.बी.आय तर्फे आलेल्या निर्णयांना मिळून २० लाख कोटी रुपयाचा आहे. जो भारताच्या एकूण घरगुती उत्पादनाच्या जवळपास १० टक्के आहे. पॅकेज मध्ये भूमि, श्रम, तरलता व कायदा या घटकांवर ध्यान केंद्रित करण्यात येईल.

१०) उज्वला योजना अंतर्गत लाभ -

उज्वला योजनेतर्गत देशातील स्त्रियांना विनामुल्य सिलेंडर लाभ प्राप्त होत आहे. देशात टाळेबंदीच्या काळात केंद्र सरकार ने ६ कोटी २८ हजार उज्वला सिलेंडर वितरीत केले आहे. ८४३२ कोटी रक्कम लाभार्थींच्या खात्यात सरळ जमा करण्यात आली. उज्वला योजनेतर्गत लाभार्थी स्त्रियांना आता स्थानिक उत्पादनाच्या ब्रांड एम्बेसडर बहाल करण्यात येईल. सरकार देशातील अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धीसाठी स्वदेशी वस्तू आणि सेवांवर जोर देत आहे. यासाठी देशात निर्मित उत्पादनांसाठी मोठ्या प्रमाणात वातावरण निर्माण केले जात असून उज्वला योजनेअंतर्गत लाभार्थी स्त्रियांच्या जागरूकता अभियानाचे सुद्धा कौतुक करण्यात येत आहे.

आत्मनिर्भर भारत अभियान - एक आढावा

‘आत्मनिर्भरता’ ही स्वार्थी कूपमंडुक वृत्तीला खतपाणी नसून विश्वसुमदयाला अधिक चांगल्या पद्धतीने मदतरूप होण्यासाठीचे हे स्वावलंबन आहे.

आत्मनिर्भरतेची परंपरा -

‘उद्धरावा स्वये आत्मा’ ही सनातन भारतीय दृष्टी आहे. आपल्या उद्धारासाठी आणखी कोणीतरी कोढून तरी येतील ही, ‘असेल माझा हरी’ पद्धतीची विचारसारणी नाकारून, ज्याचा तोच किंवा ‘तूच आहेतस तुझ्या जीवनाचा शिल्पकार’ ही शिकवण आपल्या देशात अनेकांनी जनमानसात रुजविण्याचे प्रयत्न केले आहे. ‘आत्मनिर्भर भारता’ ची हाक ही त्याच परंपरेतले पुढचे पाऊल आहे.

पं. दीनदयाल उपाध्याय, म. गांधी व इतर अनेकांनी स्वदेशी आणि विकेंद्रीकरण या दोन संकल्पनांवर भर दिला होता. ही दोन्ही सूत्रे आत्मनिर्भरतेकडे नेणारीच आहेत. पंतप्रधानांनी स्थानीय उत्पादने व उत्पादकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ‘लोकल’ बाबत ‘व्होकल’ होण्यासंदर्भात केलेले आवाहनही हीच दृष्टी अधोरेखित करणारे आहे. विदेशीला दिशानुकूल आणि स्वदेशीला समयानुकूल बनवण्याची गरज दिनदयाल उपाध्यायांनी वारंवार प्रतिपादन केली होती.

महात्मा गांधींनी २६ जून १९२४ च्या ‘यंग इंडिया’ च्या अंकात जे म्हटले होते ते एकप्रकारे आत्मनिर्भरतेच्या धोरणाचे मर्म आहे. गांधीजी म्हणाले होते, ‘भारतीय संस्कृतीची प्रतिभाशक्ती अबाधित राखणे हीच माझी स्वराज संकल्पना आहे. मला नवी मुळाक्षरे गिरवायची आहेत. पण ती भारतीय पाटीवर. मी पश्चिमेकडून उधारीवर अनेक बाबी घेण्यास तयार आहे, पण हे तेव्हाच होईल जेव्हा मी ही उधारी बऱ्यापैकी व्याजासह परत करण्याच्या स्थितीत येईल.

सारांशाने आत्मनिर्भरतेच्या संकल्पनेचा पंतप्रधानांनी उच्चाराने केलेला पुरस्कार ही आपल्या पूर्वसूत्रींनी वेळोवेळी घेतलेल्या भूमिकेची नव्या संदर्भात केलेली मांडणी आहे. 'नित्यनूतन, चिरपूरातन' हे भारतीय जीवनदृष्टीचे एक पायाभूत सूत्र आहे व त्याचेच प्रत्यंतर मोदींच्या मांडणीतून येते.

२०१८ मध्ये भारतीय जनता पार्टीने 'ग्राम स्वराज्य अभियान' हाती घेतले होते. प्रत्यक्ष खेड्यांमध्ये काही दिवस राहून 'शेतकरी व ग्रामीण कारागिरांच्या विकास योजना पोहचविण्याचा प्रयत्न' हा या अभियानांचा केंद्रबिंदू होता. शेतमालाला योग्य भाव मिळविण्याच्या संधी शेतकऱ्याला उपलब्ध व्हाव्यात, कृषि उत्पन्न बाजार व्यवस्थेत केलेली सुधारणा, अन्न प्रक्रिया उद्योगांवर दिलेला भर आणि कृषी पर्यटनासारख्या कृषी आधारित नव उत्पादनांना चालना देण्याचे धोरण, ही सर्व ग्राम स्वराज्याच्या दिशेने उचललेली पावले होती. 'ग्राम-स्वराज्य' ही मुलतः महात्मा गांधींनी मांडलेली संकल्पना आज पंतप्रधान ज्या 'आत्मनिर्भरतेची' दृष्टी देत आहेत, ती तिचेच एक रूप आहे.

ग्राम स्वराज्य

देशांतर्गत विषयांमध्ये ही आत्मनिर्भरता आवश्यक आहे. ग्रामस्वराज्य हा या अभियानाचा प्रारंभ बिंदू आहे. अन्नधान्य उत्पादनाच्या बाबतीत आपण पूर्वीच आत्मनिर्भर झालो आहोत, पण उर्जा, पाणी, संरक्षण, उत्पादन, तंत्रज्ञान, औषधिनिर्माण अशा अनेक क्षेत्रात आपण आपण आत्मनिर्भर होण्याची गरज आहे. त्यासाठी सकुशल मनुष्यबळ निर्माण करावे लागेल. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रात, विशेषतः मुंबईत आज सुतारकाम, इलेक्ट्रिशियन, गवंडीकाम, इमारतनिर्माण अशा अनेक क्षेत्रात परंप्रांतीय मनुष्यबळ आहे. सध्या हे श्रमिक आपल्या मूळ गावी परत गेले आहे व त्यांची जागा स्थानिकांनी घ्यावी अशी राज्य प्रशासनाची इच्छा आहे. पण हे घडून येण्यासाठी स्थानिक मनुष्यबळाची मानसिकता बदलावी लागेल व त्यांना नवी कौशल्ये आत्मसात करावी लागतील आणि या दिशेने प्रयत्न करणे हा आत्मनिर्भर होण्यासाठीच्या धडपडीचाच भाग ठरले. महाराष्ट्रात केळी, द्राक्षे, संत्री, आंबा, स्ट्रॉबेरी अशी फळाफळावळे मोठ्या प्रमाणात होतात. पण फळ प्रक्रियांची मोठी केंद्रे तयार झाली, तर शेतकऱ्यांना अधिक चांगले उत्पन्न मिळू शकेल. कापूस, भात अशा पिकांच्या बाबतीतही हेच आहे. महाराष्ट्रात पुण्याजवळ स्वयंचलित वाहनांचे कारखाने निघाले आणि सुट्या भागांच्या निर्मितीला चालना मिळाली. त्यातून अनेकांना रोजगार उपलब्ध झाला. उद्या चीनमधून बाहेर पडणाऱ्या उद्योगांना आकर्षून घ्यायचे असेल, तर तशा सोयी सुविधा व तशीच धोरणेही असावी लागतील.

वैश्विकरण आणि आत्मनिर्भरता

सध्याच्या वैश्विककरणाच्या जमान्यात अर्थातच राष्ट्रीय - आंतरराष्ट्रीय अशी कप्पेबंदी करता येणार नाही. वाणिज्य मंत्रालयाने जागतिक पुरवठा साखळित, आपल्याला महत्वाची भूमिका निभावता येईल अशा बारा क्षेत्रांना चिन्हीत केले आहे. अन्न प्रक्रिया, सेंद्रिय शेती, लोह, एल्युमिनियम व तांबे, कृषि - रसायने, इलेक्ट्रॉनिक्स, औद्योगिक यंत्र सामग्री, फर्निचर, चार्मेद्योग व मुख्यावरणे, सॅनिटायझर आणि वेंटिलेटर्स ही ती क्षेत्रे आहेत. १९९१ नंतर आपल्या देशाने एक प्रकारची अपरिहार्यता म्हणून का होईना, वैश्विकरण स्वीकारले. आता 'आत्मनिर्भर भारता' ची हाक या वैश्विकरणाला पूर्णतः नाकारतो असे समजणे अतिशयोक्ती होईल. वैश्विककरणाच्या घडयाळाचे काटे आता उलटे फिरविता येणार नाहीत. त्यांची गरज ही नाही. पण वैश्विककरणाच्या आधीच आत्मनिर्भरतेवर भर दिला गेला असता,

तर वैश्विकरण कदाचित आपल्याला अधिक भारतानुकूल करता आले असते. हतबलतेचा वा निरुपायाचा भाग अशा स्थितीत कमी झाला असता. मोदींच्या संकल्पनेतील 'आत्म निर्भरता' ही स्वार्थी कुपमंडुक वृत्तीला खतपाणी घालणारी नसून, विश्वसमूह्याला अधिक चांगल्या पद्धतीने मदतरुप होण्यासाठीचे हे स्वावलंबन आहे, हे विसरता कामा नये.

पं. दिनदयाल उपाध्याय व महात्मा गांधी या दोघांनीही हिच भूमिका मांडली होती. विदेशीला दिशानुकूल आणि स्वदेशीला समयानुकूल बनवण्याची गरज दिनदयाल उपाध्यायांनी वारंवार प्रतिपादन केली होती.

निष्कर्ष

कोरोनामुळे ओढवलेल्या आर्थिक संकटांशी मुकाबला करण्यासाठी आर्थिक योजना जाहीर करतांना पंतप्रधान मोदींनी 'आत्मनिर्भर भारत' ची घोषणा केली आहे. कोविड १९ च्या संकटकाळात आलेल्या या बिकट परिस्थितीतूनही आम्हाला संधीचे सोने करून "पुन्हा एकदा भारताला संपूर्ण विश्वाची कार्यशाळा बनवायचे आहे, तेव्हाच खरा आत्मनिर्भर भारत साकार होईल."

संदर्भ ग्रंथ सूची

महाराष्ट्र टाइम्स, संवाद, आत्मनिर्भर भारत, राष्ट्रीय स्वावलंबनाची हाक, नागपूर २४ मे २०२०

महाराष्ट्र टाइम्स, आत्मनिर्भर भारत, २० जून २०२०

मुणगेकर भालचंद्र, कोरोनानंतर जगात टिकून राहण्यासाठी मानसिकता बदल, दैनिक लोकमत, १० मे २०२०

सकाळ, ई पेपर, वीस लाख कोटींचे आर्थिक पॅकेज, नागपूर १३ मे २०२०

दैनिक गोमनतक, कोरोनाचं आर्थिक परिणाम, कामत मनोज, १५ जूलै २०२०.

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींची आत्मनिर्भरता आणि जंगल

प्रा. डॉ. नितेश रामदास बोरकर

स्व. श्री. मल्लाजी आत्राम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय मुलचेरा जि. गडचिरोली

Email- niteshborkar333@gmail.com Mob- 9403816661

गोषवारा

सध्याच्या परिस्थितीत संपुर्ण जगात कोरोना विषाणूने थैमान घातलेला आहे. या काळात अनेक छोटे-मोठे उद्योग उध्वस्त झालेत. अनेकांचा रोजगार गेला अनेकांना आपले कामाचे ठिकाण सोडून स्वगावी परतावे लागले. अशा परिस्थितीत भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 'आत्मनिर्भर भारत' या अभियाची घोषणा केली. भारताची अर्थव्यवस्था आणखी प्रबळ आणि मजबूत करण्यासाठी सर्व भारतीयांनी स्वावलंबी बनले पाहिजे तरच कोरोना विषाणूशी लढतांना आलेल्या आर्थिक संकटाचा सामना आपण करू शकू. असा विश्वास पंतप्रधानांनी दाखवला आहे. गडचिरोली जिल्ह्यात जंगलाचे प्रमाण ७६ टक्के असून जंगलावर आधारीत रोजगारांच्या सहाय्याने उदरनिर्वाह करणाऱ्या आदिवासींचे प्रमाण खुप जास्त आहे. त्यामुळे गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींच्या आत्मनिर्भरतेत जंगलाचे स्थान अभ्यासने महत्वाचे ठरते.

बिजशब्द :- आत्मनिर्भर , आदिवासी , मोहफुले, गोरगा, ताडी, तेंदुपत्ता

प्रस्तावणा:-

गडचिरोली हा जिल्हा आदिवासी डोंगराळ व नक्षलग्रस्त जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. गडचिरोली जिल्ह्यात मोठा असा कोणताही कारखाना नाही. त्यामुळे जिल्ह्यातील लोकांसमोर रोजगाराची बिकट समस्या आहे. बरेच युवक रोजगार मिळविण्यासाठी परजिल्ह्यात व परराज्यात सुध्दा जातात. त्यामुळे रोजगार उपलब्ध होण्यासाठी जंगल हे एक मात्र नैसर्गिक साधन या जिल्ह्यात आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील बहुतांश शेती ही निसर्गाच्या पावसावर अवलंबून असून रते ४ महीनेच शेतीतुन रोजगार मिळतो त्यानंतर मात्र ८ महीने येथील आदिवासींना बेरोजगारच राहावे लागते.

गडचिरोली जिल्ह्यात ७६ टक्के क्षेत्र जंगलव्याप्त असल्यामुळे या जिल्ह्यातील आदिवासींना जंगलातील मिळणाऱ्या विविध वस्तु, फळे, फुले यांची विक्री करून मिळणाऱ्या उत्पन्नातुन आपला दैनंदिन खर्च भागवावा लागतो त्यामुळे आदिवासींची आत्मनिर्भरता आणि जंगल यांचा घनिष्ठ संबंध असल्याचे दिसून येते.

संशोधनाचे उद्दिष्टे:-

१. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींच्या जंगलाधारीत रोजगारांचा अभ्यास करणे.
२. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींच्या आत्मनिर्भरतेचा अभ्यास करणे.

गृहिते :-

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी जमातीतील लोक जंगलातील विविध वस्तु , फळे , भाज्या गोळा करून रोजगार मिळवितात.

संशोधन पध्दती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दती व निरीक्षण पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी मासिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट, निरीक्षण इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात केला आहे.

चर्चात्मक विश्लेषण :-

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदीवासींच्या आत्मनिर्भरतेचा अभ्यास करतांना आदीवासींच्या जंगलावर आधारीत रोजगार व व्यवसायाचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते. गडचिरोली जिल्ह्यात जंगलाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे जंगलातील नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा वापर करुण आपला उदरनिर्वाह करणारे अनेक लोक या जिल्हात आढळतात. गडचिरोली जिल्ह्यात जंगलाधारीत खालील रोजगार उपलब्ध होतात.

● गडचिरोली जिल्हातील जंगलावर आधारीत उद्योग /रोजगार**१. तेंदुपत्ता :-**

गडचिरोली जिल्हातील जंगलात मोठ्या प्रमाणात टेंभराची झाडे आहेत. टेंभराच्या झाडाला आलेल्या नविन पानांना तोडुन ७० पानांचा एक बंडल /पुडा तयार केला जातो व त्याची विक्री २५० रु. शेकडा प्रमाणे केली जाते तसेच जी गावे पेसा कायदयाअंतर्गत येतात त्या गावात ५००ते ७०० रुपये शेकडा या प्रमाणे विक्री केली जाते यासाठी शासनाकडुन जंगल हद्दीचे लिलाव करुन मोठ्या प्रमाणात महसुल गोळा केल्या जातो. साधारतः एप्रिल ते मे महिन्याच्या दरम्यान तेंदुपत्ता गोळा करुण त्याची विक्री केली जाते. तेंदुपत्त्याला मोठ्या प्रमाणात मागणी असुन त्यापासुन बीडी तयार केली जाते. बीडी उद्योग यावर अवलंबुन असुन गडचिरोली जिल्हातील आदीवासींना मोठ्या प्रमाणात हंगामी रोजगार उपलब्ध होतो.

२. नैसर्गिक पेय:-

गडचिरोली जिल्ह्यातील जंगलात मोठ्या प्रमाणात ताडी, गोरगा, सिंदी यांची झाडे असुन यापासुन निघनारे नैसर्गिक द्रव्य लोक आवडीने पितात. ताडी हे ताडाच्या झाडापासुन निघणाऱ्या द्रव्याला संग्रहीत करुण त्यांची विक्री केली जाते. साधारणतः फेंबुवारी ते जुलै महिन्यापर्यंत ताडी व गोरगा या पेयाचा मौसम असतो ताडी व गोरगा च्या एका झाडापासुन १० हजार ते १५ हजार रुपये उत्पन्न मिळत असते. ताडी, गोरगा, सिंदी या पेयांना गडचिरोली जिल्हात मोठ्या प्रमाणात मागणी असुन २० रुपये ते ४० रुपये लिटर प्रमाणे विक्री केली जाते त्यामुळे आदीवासींना यातुन मोठ्या प्रमाणात हंगामी रोजगार उपलब्ध होतो.

३. फळे गोळा करणे:-

गडचिरोली जिल्ह्यातील जंगलात मोठ्या प्रमाणात फळझाडे उपलब्ध आहेत. टेंबरं, चारं बोर, सिताफळ, आवळा, सिंदोळे, खिरण्या, करवंद, चिंच, उंबर, ताड, ऐरोण्या, यासारखे अनेक फळे गडचिरोलीच्या जंगलात आढतात. हे फळे गोळा करुण तालुक्याच्या ठिकाणी विक्रीस आणले जातात. ही फळे ऋतुनुसार उपलब्ध होतात. त्यामुळे आदीवासींना यातुन मोठा रोजगार उपलब्ध होतो.

४. मोहफुले:-

गडचिरोली जिल्ह्यातील जंगलात मोहाचे झाडे मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध असून या झाडांना फुले आल्यानंतर ही फुले आपोआप गळतात. पाहाटे लवकर उठून जंगलात झाडाखाली पडलेली फुले गोळा केली जातात. या फुलांना वाळवून यापासून विविध पदार्थ बनविले जातात. या फुलांपासून दारू तयार केली जाते त्यामुळे या फुलांना मोठ्या प्रमाणात बाजारपेठेत मागणी असते मोहफुले साधारतः २५ रूपये ते ५० रूपये किलो प्रमाणे विकले जातात. तसेच ग्रामिण भागात याची दारू काढूनही विकली जाते साधारणतः मार्च ते एप्रिल महिन्यादरम्यान ही फुले गोळा केली जातात. यातून गडचिरोली जिल्ह्यातील आदीवासींना काही दिवसांसाठी का असेना हंगामी रोजगार निर्माण होतो.

५. तेलबिया गोळा करणे:-

मोहाच्या झाडापासून मिळणाऱ्या टोरी व करंजी या झाडाच्या बिया ह्या तेलबिया आहेत. टोरी व करंजीपासून तेल काढल्या जाते. त्यामुळे या तेलबिया गोळा करून त्यांची विक्री व्यापाऱ्यांना केली जाते यातूनही थोड्या प्रमाणात गडचिरोली जिल्ह्यातील आदीवासींना रोजगार उपलब्ध होतो.

६. डिक गोळा करणे :-

गडचिरोली जिल्ह्यातील जंगलात येनाची व बाभळीची झाडे काही भागात आढळतात. उन्हाळ्यात या झाडे काही डिक फुटतो. हे डिक गोळा करून त्याला व्यापाऱ्यांना ८०रूपये ते २०० रूपये किलो प्रमाणे विक्री केली जाते. यातूनही काही प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होतो.

७. मध गोळा करणे :-

गडचिरोली जिल्ह्यातील जंगलात मोठे-मोठे वृक्ष असून या वृक्षांवर मोठ्या प्रमाणात मधमाशांचे पोळ आढळून येतात.यापासून मध गोळा करून शहरी भागात विक्रीसाठी नेले जाते. यातूनही गडचिरोली जिल्ह्यातील आदीवासींना रोजगार उपलब्ध होतो.

८. बुरुड काम:-

गडचिरोली जिल्ह्यातील जंगलात मोठ्या प्रमाणावर बांबू उपलब्ध आहेत. त्या बांबूपासून सुप, टोपल्या, बेंडवे यासारख्या अनेक घरगुती उपयोगाच्या वस्तु तयार करून आपली उपजिवीका करणारे अनेक कुटुंब आहेत. अशा कुटुंबांना बारमाही रोजगार जंगलामुळे उपलब्ध होत आहे.

९. मशरूम:-

साधारणतः पाऊस सुरू झाल्यानंतर ऑगस्ट ते सप्टेंबर महिन्यात जंगलात विशिष्ट ठिकाणी मशरूम उगवतात. त्या मशरूमला शहरी भागात मोठ्या प्रमाणात मागणी असते. जंगलातील मुंग्यांच्या वारूळावर मशरूम उगवतात त्यामुळे त्यांना डुंबर सात्या, टेकोळे या सारख्या विविध नावांनी ओळखले जाते. मशरूमला मोठ्या प्रमाणात मागणी असून २००ते ४०० रूपये किलोप्रमाणे शहरी भागात विक्री केली जाते. त्यामुळेसुद्धा गडचिरोली जिल्ह्यातील आदीवासींना हंगामी स्वरूपाचा रोजगार उपलब्ध होतो.

१०. रानभाज्या :-

गडचिरोली जिल्ह्यातील जंगलात चरोटा, शेपु, चिली, बोपली, पातुर, कुड्यांची फुले, चुचरी, वास्टे ;बांबू दू, काटवेल, आंबाडी यासारख्या अनेक रानभाज्या पावसाळ्याच्या सुरुवसतीपासून ते हिवाळ्यापर्यंत

मिळतात. या रानभाज्यांना शहरी भागात मोठ्या प्रमाणात मागणी असते त्यामुळे या भाज्यांच्या विक्रीतून हंगामी स्वरूपाचे रोजगार गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींना मिळतो.

११. औषधी वनस्पती :-

गडचिरोली जिल्ह्यातील जंगलात भुईनिंब, बेहळा, चंदरजोती, रक्तचंदन, गुळवेल, हिरडा, आवळा यासारखे अनेक औषधी वनस्पती आढळतात. यासोबत गडचिरोली जिल्ह्यात अनेक वैदु आहेत जे मुतखडा, दमा, लकवा, वात, बारीक ताप यासारख्या दुर्घर आजारावर झाडपत्तीची (आयुर्वेदीक) औषधी देतात. त्यामुळे त्यांनाही जंगलामुळे रोजगार उपलब्ध होतो.

१२. पत्रावळी तयार करणे:-

झाडांच्या पानापासून पत्रावळी तयार करण्याचा फार प्राचिन उद्योग आहे. गडचिरोली जिल्ह्याच्या जंगलात कुड्यांची व पळसाची झाडे मोठ्या प्रमाणात आहेत. त्यांच्या पानापासून पत्रावळी तयार केल्या जातात. ग्रामिण भागात अजूनही लष्णसमारंभ, बारसे, तेरवी यासारख्या सार्वजनिक कार्यक्रमात पानांपासून तयार केलेल्या पत्रावळीचा वापर केला जातो. परंतु कागदी पत्रावळीमुळे आदिवासींच्या रोजगारावर गदा आल्याचे पहावयास मिळते. तरीसुद्धा गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींना या पासून काही प्रमाणात का असेना रोजगार उपलब्ध होते.

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींच्या आत्मनिर्भरतेसाठी शासनाकडून अपेक्षा

१. गडचिरोली जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात मोहफुलांचे उत्पादन होते त्यामुळे शासनाने मोहफुलापासून दारू तयार करण्याचा कारखाना गडचिरोली जिल्हात स्थापन करावा.
२. गडचिरोली जिल्ह्यातील जंगलात सर्वाधिक तेदुपत्ता संकलीत केला जातो परंतु जिल्ह्यात बीडी उद्योग नसल्यामुळे येथील तेदुपत्ता निर्यात केला जातो त्यामुळे बीडी कारखाना जिल्ह्यात उभारल्यास स्थानिकांना रोजगारची खुप मोठी संधी उपलब्ध होईल.
३. गडचिरोली जिल्ह्यातील जंगलात विविध रानभाज्या उपलब्ध आहेत त्यांची सर्वसामान्य जनतेला ओळख होण्यासाठी शासनाने रानभाज्या उत्सव भरवावा त्यातून रानभाज्यांची मागणी वाढून आदिवासींना रोजगार उपलब्ध होईल.
४. गडचिरोली जिल्ह्यात बांबू मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होतो त्यामुळे स्थानिकांना बांबूपासून विविध कलाकृती तयार करण्याचे प्रशिक्षण द्यावे. व बांबूपासून तयार वस्तुच्या विक्रीसाठी बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यात यावी.
५. गडचिरोली जिल्ह्यात ताडी, गोरगा, सिंदी यासारखे विविध नैसर्गिक पेय उपलब्ध आहे. परंतु हि पेय टिकाऊ नसतात त्यामुळे या पेयांवर प्रक्रिया करणारे उद्योग निर्माण केल्यास त्याचा फायदा स्थानिक आदिवासींना होईल.
६. मोहफुलांपासून विविध पदार्थ बनविणे, मधमाशा पालन, आंबाडीचे शरबत बनविणे यासारख्या अनेक गोंष्टीचे प्रशिक्षण गडचिरोली जिल्हातील आदिवासींना दिल्यास त्यांना आत्मनिर्भर होण्यास मदत होईल.
७. झाडांच्या पानांपासून तयार केलेल्या पत्रावळी वापरण्यासंबंधी लोकांमध्ये जाणिवजागृती निर्माण करावी व ग्रामिण भागातील पत्रावळींना बाजारपेठ उपलब्ध करून द्यावी

८. ग्रामिण भागातील विविध बचत गटांना आर्थिक सहाय्य देवून जंगलाधारीत उद्योग करण्यास प्रोत्साहित करावे.

निष्कर्ष :-

गडचिरोली जिल्हयात कारखान्यांचे प्रमाण अत्यल्प असल्यामुळे रोजगारांच्या संधी स्थानिक आदीवासींना खुप कमी आहेत त्यामुळे जंगलात मिळणारे नैसर्गिक साधनसामुग्री गोळा करुण त्यांच्या विक्रीतुन झालेल्या उत्पन्नात कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्याचे प्रमाण अधिक आहे.

यावरून आपणास असे म्हणता येईल की येथील आदीवासी खऱ्या अर्थाने आत्मनिर्भर आहे परंतु आदीवासींच्या उत्पन्नात वाढ होऊन त्यांचे जिवनमान उचांवण्यासाठी शासनाने जंगलाधारीत विविध उद्योगाचे कारखाने गडचिरोली जिल्हयात सुरु करावे.

संदर्भसुची:-

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी-२०१९-२०

जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन

शास्त्रीय संशोधन पध्दती-डॉ.बी.एम.कऱ्हाडे

<https://mr.wikipedia.org>

<https://www.esakal.com/vidarbha/gadchiroli-district-waiting-tiger-332168>

कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरिल परिणाम**डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे***अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी. जि अमरावती**मो. 9881116380 इ मेल lrtembhurne@gmail.com*

आज भारतातच नव्हे तर अख्ख्या जगामध्ये कोरोना नावाच्या विषाणूने थैमान घातले आहे. आजवर जगाने अनेक संकटाचा सामना केला. परंतु कोरोना नावाच्या विषाणूने जगभरात मृत्युचे तांडव घडवून आणले आहे. चीनमधील वुहान शहरातून त्याचा प्रवास झाला तो प्रवास आज जगातल्या 215 हून अधिक देशामध्ये झालेला आहे. यामुळे संपूर्ण जग हतबल झालेले आहे जणू काही जैविक युद्धाची नांदी ठरावी असा प्रवास दिसून येतो. आजवर 50 लाख लोकांना त्याची बाधा झाली असून लाखो लोकांचा त्याने बळी घेतला आहे. संपूर्ण जगच क्वारंटाइन झालेला आहे. म्हणजेच आपआपल्या घरात बंदिस्त झाला आहे. एखाद्या भयानक चित्रपटालाही लाजवेल अशी वास्तविकता या कोरोना विषाणूने जगाच्या पटलावर दृष्टीस आणून दिलेले आहे. चीन अमेरिका, स्पेन, इटली, इंग्लंड या देशाचे लोकजीवन बर्फाच्या थंड गोळ्याप्रमाणे गोठून पडले आहे. सुरवातीला देश, राज्य, प्रांत, शहरे आणि आता लहानातल्या लहान गावामध्ये त्याची बाधा झालेले रूग्ण सापडत आहे. मानवी जीवन स्तब्ध झालेले आहे दळणवळणची साधने बंद पाडली गेली उद्योगधंद्यांना टाळे लागले, कारखान्यांची घरघर थांबली, घरांचे मजले वर चढतच नाही, जमीन वांझ होउन पडली आहे आणि प्रत्येकजण आपल्या घरामध्ये बंदिस्त झाला आहे. गाव, निमशहरे, शहरे यांची चलनवलन बंद पडली आहे. जगातील आर्थिक राजधान्या निपचित पडल्या आहे. मजूरवर्ग जिथे आहे तिथेच थांबला आहे शिक्षणाचे माहेरघर म्हणजे विद्यापिठ, महाविद्यालये बंद पडली आहेत. एकंदरितच संपूर्ण जनजीवन ठप्प झाले आहे. या सगळ्यांचा परिणाम धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय, कृषी, औद्योगिक या क्षेत्राबरोबरच आर्थिक क्षेत्रावरही त्याचा दुरगामी परिणाम झालेला दिसून येतो. कोणत्याही देशाची लाइफलाइन किंवा स्पंदन म्हणजे देशाची अर्थव्यवस्था. तिलाच घरघर लागलेली आहे ती मृतप्राय झालेली आहे या आर्थिक संकटाचे परिणाम अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावर पडलेले दिसून येतात.

अशा या कोरोनाच्या काळात लॉकडाउनची व्यवस्था जर अशीच राहिली तर भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर याचे आणखी दूरगामी परिणाम होऊ शकतात. यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात 2400 कोटी डॉलर्सची घट अपेक्षित आहे. अनेकांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे तसेच याचे अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावरसुद्धा अनेक परिणाम झालेले दिसून येतात.

1) शेतीक्षेत्र :-

शेतीक्षेत्रातून जवळपास 20.50 कोटी रोजगार प्राप्त होतो अशा या शेतीक्षेत्रावर कोरोनाचा सर्वात जास्त व मोठा परिणाम हा झालेला दिसून येतो. तसंही शेतक-याला नेहमी अस्मानी व सुलतानी संकटांना तोंड द्यावे लागते. शेतकरी व शेतीउद्योग हे वर्षभरासाठी नियोजन करून पिकांची लागवड करित असतात. अशी पिके हाती आलेली असतांनाच कोरोनाचे संकट भारतावर आले आणि यामुळे शेती व शेतकरी दोन्हीही अडचणीत सापडले आहे. लॉकडाउनमुळे मार्केट बंद झाल्याने

शेतामध्ये आलेली दर्जेदार पिके बाजारात विक्रीसाठी जाऊ शकत नाही आणि समजा आणलाच तर दोनचार व्यापारी बाजारात खरेदीसाठी येतात, तेही शेतक-यांचा पूर्ण माल विकत घेतिलच असे नाही आणि ज्या शेतक-याकडून माल घेतला जातो तोही कवडीमोल भावाने, आणि जर त्याने आपला माल विकला नाही तर माल शेतातच सडतो त्यामुळे शेतकरी मोठ्या अडचणीत सापडला आहे. नाशवंत मालाच्या बाबतीत तर बोलायचे काम नाही ते जर विकल्या गेले नाही तर शेतक-याचा जीव गेलाच म्हणून समजायचे. कोरोनाच्या काळात भारतातून निर्यात होणा-या फळ व भाजीपाला यावर कोरोनाचा प्रभाव होऊन त्याची निर्यात 50 टक्के कमी होऊ शकते. यातूनच मागील वर्षी देशाला 1 लाख 30 हजार 387 कोटी परकीय चलन मिळाले पण आता कोरोनामुळे निर्यात कमी झाल्यामुळे परकीय चलनाचे प्रमाण कमी झाले. परंतु नाशवंत वस्तू अधिक काळ साठवून ठेवू शकत नसल्यामुळे त्याचा थेट परिणाम शेतक-यावर होत आहे. शेतक-यांचा माल त्यांच्या डोळ्यादेखत खराब होत आहे आणि त्यातच अवकाळी पाउस या संकटात आणखी भर घालत असल्यामुळे शेतक-यांच्या समस्येत, अडचणीत अधिक भर पडत आहे त्यामुळे त्यांच्यापुढे मोठे आर्थिक संकट निर्माण झाले आहे.

2) औद्योगिक क्षेत्र :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासांमध्ये औद्योगिक क्षेत्राचे योगदान नाकारता येत नाही. या क्षेत्राकडून 5.60 कोटी रोजगाराची निर्मिती होते. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा 2 या नंबरवर आहे, आणि म्हणूनच औद्योगिक क्षेत्रातील विविध उद्योगावर कोरोनाचा कसा प्रभाव पडला आहे हे बघणेसुद्धा आवश्यक ठरते.

औषधी क्षेत्र :-

भारत हा औषधी निर्यात क्षेत्रातील एक महत्वाचे क्षेत्र आहे, कोरोनामुळे चीनमध्ये आलेल्या उत्पादनाच्या कमतरतेचा प्रभाव भारताच्या व्यापारावरसुद्धा झालेला आहे, आणि यामुळेच भारतीया अर्थव्यवस्थेला जवळपास 34.8 करोड डॉलरपर्यंतचे नुकसान सहन करावे लागू शकते असा अंदाज वर्तविला गेला आहे. औषधी हे केवळ औषधी कंपन्यांसाठी लाभाचीच गोष्ट नाही तर कोणत्याही प्रतिकूल परिणामाला एक मानवी किंमतसुद्धा असते. कोरोना व त्यातून झालेल्या लॉकडाऊनमुळे मेडीकल स्टोअर्स मध्ये औषधांची कमतरता निर्माण होत आहे. कोरोनामुळे मोठ्या, लहान शहर ,खेड्यांमध्ये सॅनीटायझर, मास्क व त्यासंबंधीत औषधांची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे परंतु याची कमतरता भासत आहे कारण याकाळात मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढली पण त्याप्रमाणात उत्पादन होऊ शकले नाही व म्हणूनच एमआरपी पेक्षा अधिकच्या किंमतीमध्ये ह्या वस्तू विकल्या जाऊ लागल्या. मागणीनंतर आठवडा ते 15 दिवसानंतर ह्या वस्तु प्राप्त होतात त्यांचे उत्पादन जर वाढविण्यात येत असले तरी रूग्णांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असल्यामुळे उत्पादन कमी पडत आहे.

ऑटोमोबाइल क्षेत्र :-

आज जवळपास भारतामध्ये 3.7 करोड लोक ऑटोमोबाइल क्षेत्रामध्ये काम करतात. कोरोनाच्या आधीच भारतात ऑटोमोबाइल क्षेत्र आर्थिक सुस्तीमध्ये होता आणि या कोरोनामुळे आणखी अडचणीत सापडला आहे ऑटोमोबाइल क्षेत्रामध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत 5 टक्के कमी

होउन 1.43 लाख वाहनावर आली आहे. वित्तवर्षामध्ये 2019-20 मध्ये यात्री वाहनाची विक्री मागच्या वर्षाच्या तुलनेत 18 टक्के, व्यावसायिक वाहनांची विक्री 29 टक्के, तिनचाकी वाहनांची विक्री 9 टक्के, टु व्हिलर ची विक्री 18 टक्के घटली आहे. लॉकडाउनच्या काळात उत्पन्न नाही लोक घाबरलेले आहेत त्यामुळे नविन कार विकत घ्यायला लोक पैसा देण्यास तयार होणार नाहीत कच्च्या मालाचा पुरवठा ठप्प झाल्यामुळे वाहन उत्पादनावर त्याचा गंभीर प्रभाव पडलेला आहे. एकीकडे लॉकडाउनमुळे उत्पादन आणि विक्री दोन्हीही बंद झाले तर दुसरीकडे कंपनीना खर्चासंबंधी अडचणीचा सुध्दा सामना करावा लागत आहे. इलेक्ट्रीक वाहनाच्या उत्पादनावर सुध्दा याचा गंभीर परिणाम झाला आहे.

लघुउद्योग :-

मोठया उद्योगाप्रमाणेच लहान उद्योगावर सुध्दा याचा विपरित परिणाम झाला आहे. मार्च 2020 च्या आकडेवारीनुसार त्यांची संख्या 61.1 लाख एवढी होती. कोरोनाच्या परिणामामुळे लहान उद्योग पूर्णतः बंद पडले आहे. उत्पादन बंद असल्याने मजुरांना द्याव्या लागणा-या मजुरीचीसुध्दा रक्कम त्यांच्याजवळ नाही. त्यांच्यावर असलेल्या कर्जाचे हफते ते फेडू शकत नाही, त्यामुळे लघुउद्योजकांपुढे मोठेच संकट निर्माण झाले आहे. मजुरांना रोजचे प्रश्न सोडविणे कठीण होउन बसले आहे. अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी ज्याप्रमाणे मोठे उद्योग महत्वाचे ठरतात त्याचप्रमाणे लघुउद्योगाची भूमिकासुध्दा विकासासाठी व रोजगारनिर्मितीसाठी महत्वपूर्ण ठरते. परंतु कोरोनामुळे ही अर्धी अर्थव्यवस्था खिळखिळी झाली आहे.

3) सेवाक्षेत्र :-

सेवाक्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेचे अभिन्न असे अंग आहे. अर्थव्यवस्थेच्या जी.डी.पी. मध्ये जवळपास 60 टक्के हिस्सा हा सेवाक्षेत्राचा आहे. भारताने 1991मध्ये स्विकारलेल्या नविन आर्थिक धोरणानंतर सेवाक्षेत्राला अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवाक्षेत्र ही प्रमुख सेवा आहे कोरोनामुळे सेवाक्षेत्रातील मागणीही मोठया प्रमाणात प्रभावित झाली आहे. पर्यटन सेवेवर याचा परिणाम दिसून येतो लॉकडाउनमुळे भारतात येणा-या विदेशी पर्यटकांची संख्या कमी झाली, त्यामुळे जे करोडो रू.चे विदेशी उत्पन्न भारताला मिळत होते ते मिळणे बंद झाले. पर्यटनामधून लाखो लोकाना मिळणारा रोजगार बुडाला. लॉजिंग व बोर्डिंग या सेवासुध्दा याने प्रभावित झाल्या आहे. हॉटेलचे उत्पन्न घटले. बससेवा, रेल्वेसेवा, विमानवाहतूक या सर्व सेवा कोरोनाने प्रभावित झाल्यामुळे सरकारला लाखो रू.चे नुकसान सहन करावे लागत आहे. बेरोजगारीचे मोठे संकट निर्माण झाले आहे.

कोविड-19 हे एकप्रकारचे युध्द आहे या युध्दामुळे अनेक प्रश्न, अडचणी निर्माण झाल्या आहे. लॉकडाउनमुळे सर्व व्यवहार ठप्प झाल्याने लाखो मजुरांना उत्पन्नप्राप्तीचे साधन बंद झाल्यामुळे मजुरीचे गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहे. , असंघटित क्षेत्रातील मजूर , बांधकाम क्षेत्रातील मजूर, रस्त्याच्या कडेला बसून व्यवसाय करणारे, विविध वस्तू विकणारे लहान दुकानदार यांच्यापुढे उत्पन्नाचा प्रश्न उभा झालेला आहे. एकप्रकारे देशामध्ये निराशाजनक वातावरण निर्माण झाले. देशात मंदीचे वातावरण निर्माण झाले आहे .लॉकडाउनमुळे भारतात जवळपास 14 कोटी लोकांना बेरोजगार व्हावे लागेल. रोजचे जीवनप्रश्न सोडविण्याचे वातावरण निर्माण झाले आहे. आणि म्हणूनच या

अर्थव्यवस्थेतून परिस्थितीतून बाहेर पडावयाचे असेल तर दिवे लावून चालणार नाही तर लॉकडाउनमध्ये सर्वांनी काटेकोरपणे पालन करणे गरजेचे आहे. वैद्यकीय व्यवस्था सुदृढ करावी लागेल, साधनसामग्री तसेच जीवनावश्यक वस्तू व सेवांच्या कार्यक्षम उपलब्धतेची व्यवस्था उभी करावी लागेल. हातांना काम मिळवून द्यावे लागतील, वस्तू व सेवांचे उत्पादन व त्याचा पुरवठा वाढवावा लागेल तरच अर्थव्यवस्थेला उभारी प्राप्त होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ

कुमार केतकर यांनी दिलेली मुलाखत *Max maharashtra*

अमर उजाला 9 एप्रिल 2020 च्या वृत्तानुसार

krishijagaran.com

Economictimes.com

Agrowan.com

www.bbc.com

भारतातील वाढती लोकसंख्या व बेरोजगारीची समस्या एक आर्थिक अध्ययन**डॉ. कल्पना भजनी**

कमला नेहरू महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. कांचनमाला क्षीरसागर

एल. ए. डी. कॉलेज, नागपूर

सारांश

कोणत्याही देशाची लोकसंख्या ही त्या देशातील आर्थिक विकासाचे साधन असते. देशातील लोकसंख्या देशात तयार होणाऱ्या उत्पादनाचे प्रमाण निश्चित करत असते, म्हणून ही पर्याप्त प्रमाणात असल्यास निश्चितच देशाचा विकास घडून येतो. परंतु देशातील लोकसंख्या अतिशय जास्त किंवा अतिशय न्यून असल्यास त्याचा आर्थिक विकासावर परिणाम होतो. किंबहुना अर्थव्यवस्थेत अनेक प्रकारच्या आर्थिक समस्यांचा जन्म होतो. त्यातील एक महत्वाची समस्या म्हणजे बेरोजगारी होय. वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशातील उपलब्ध संसाधने कमी पडू लागतात. भारतात लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येसाठी रोजगाराच्या संधी पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होवू शकल्या नाही आणि बेरोजगारीचे स्वरूप तीव्र होत गेले. भारतात ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही क्षेत्रातील बेरोजगारीचे चित्र भयावह आहे. भारतातील बेरोजगारी संरचनात्मक, हंगामी, घर्षणात्मक, छुपी, शिक्षित सोबतच अर्ध-बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात अनुभवास येते. रोजगार प्राप्त न झाल्यास त्याचा आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक परिणाम होतो. विषमता आणि दारिद्र्यात वाढ होत जाते. या कारणास्तव बेरोजगारीचे अध्ययन महत्वपूर्ण ठरते.

बीजशब्द :- भारत, बेरोजगारी, लोकसंख्या.**उद्दिष्ट्ये :-**

१. भारतातील लोकसंख्या वृद्धीचे अध्ययन करणे.
२. भारतातील बेरोजगारीच्या प्रकाराचे अवलोकन करणे.
३. भारतातील बेरोजगारीच्या दराचे अध्ययन करणे.

गृहीत :-

१. भारतातील लोकसंख्या वाढ बेरोजगारीचे मुळ कारण आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तूत संशोधन पद्धती दुय्यम समंकावर आधारीत आहे. याअंतर्गत भारतातील लोकसंख्या वृद्धी व बेरोजगारीशी संबंधित विविध प्रकाशित लेख, आकडेवारी, न्यूज चॅनेल्स व संकेत स्थळांद्वारे प्राप्त झालेल्या माहितीचा समावेश करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना :-

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशात उपलब्ध असलेली नैसर्गिक साधनसामुग्री व लोकसंख्या या दोन घटकांवर अवलंबून असतो. लोकसंख्या हा आर्थिक विकासाचा सक्रिय घटक आहे म्हणूनच लोकसंख्या व आर्थिक विकासाचा निकटतम संबंध आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. जागतिक लोकसंख्येच्या १७.५ टक्के लोकसंख्या भारतात आहे. तर जगातील भूभागाचा केवळ २.४ टक्के भाग भारताच्या वाटयाला आलेला आहे. वेगाने वाढत जाणारी लोकसंख्या न केवळ भारताची आर्थिक विकासाची गती कमी करत आहे तर अनेक प्रकारच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांना जन्म देते आहे. वाढत्या लोकसंख्यामुळे अन्नधान्याचा प्रश्न, अनुत्पादक उपभोक्त्यांमध्ये वाढ, दरडोई उत्पन्नात घट, राष्ट्रीय उत्पन्नात घट, बचतीत घट, भांडवल निर्मितीचा दर कमी, गुंतवणूक कमी, बेरोजगारी, दारिद्र्य, राहणीमानाच्या दर्जात घट सारख्या कारकांमुळे विकास प्रक्रियेला अडथळे निर्माण झालेले आहे. यामध्ये बेरोजगारीची समस्या एक महत्वपूर्ण समस्या आहे कारण बेरोजगारीमुळे

व्यक्तीला अनेक आर्थिक व सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागते आणि हळूहळू या वैयक्तिक समस्या राष्ट्रीय समस्या बनतात.

चर्चात्मक विश्लेषण :-

प्रत्येक देशातील लोकसंख्येच्या आकारमानावर त्या देशाचा विकास निर्भर करतो. पर्याप्त लोकसंख्या ही त्या देशाच्या विकासाला साहाय्यभूतच ठरत नाही तर देशाच्या विकासाला चालना देत असते. याउलट अतिरिक्त लोकसंख्या त्या देशाच्या विकासाला अवरोध निर्माण करते म्हणून लोकसंख्या विकास प्रक्रियेतील महत्वाचा घटक असला तरी अतिरिक्त लोकसंख्या ही त्या देशाच्या विकासासाठी घातक ठरते. भारतातील लोकसंख्या ही अतिरिक्त लोकसंख्यामध्ये गणली जाते. प्रत्येक वर्षी त्यात वृद्धी होत गेल्याचे दिसते. हे चित्र कायम राहल्यास भारत प्रथम क्रमांकावर येण्यास वेळ लागणार नाही.

भारतातील लोकसंख्या वाढीची प्रवृत्ती

जनगणना वर्षे	लोकसंख्या (कोटी)	लोकसंख्येत झालेली वाढ/घट (%)	लोकसंख्येत झालेली वाढ/घट	शे.	लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष प्रमाण	साक्षरता एकूण (%)	लोकसंख्येची घनता
१९०१	२३.६	—	—	—	९७२	५.३५	७७
१९११	२५.२	+ १.६	+ ५.७	—	९६४	५.९२	८२
१९२१	२५.१	- ०.१	- ०.३	—	९५५	७.१६	८१
१९३१	२७.९	+ २.८	+ ११.०	—	९५०	९.५०	९०
१९४१	३१.९	+ ४.०	+ १४.२	—	९४५	१६.१०	१०३
१९५१	३६.१	+ ४.२	+ १३.३	—	९४६	१८.३३	११७
१९६१	४३.९	+ ७.८	+ २१.५	—	९४१	२८.३०	१४२
१९७१	५४.८	+ १०.९	+ २४.८	—	९३०	३४.४५	१७७
१९८१	६८.३	+ १३.५	+ २४.७	—	९३४	४३.५७	२१६
१९९१	८४.४	+ १६.१	+ २३.५	—	९२६	५२.२१	२६७
२००१	१०२.७	+ १८.३	+ २१.३	—	९३३	६४.८३	३२५
२०११	१२१	+ १८.१	+ १७.६४	—	९४०	७४.०४	३८२

(Source – Census of India - 2011)

वरील तक्त्याचे अवलोकन करता असे दिसते की, १९२१ हे वर्ष वगळता प्रत्येक दहा वर्षांच्या काळात लोकसंख्येत सतत वाढ बघावयास मिळते. यास्तव हे वर्ष महाविभाजनाचे वर्ष म्हणून ओळखल्या जाते. त्याकाळातील साथीचे रोग व नैसर्गिक प्रकोप यामुळे लोकसंख्येत घट दिसते. परंतु १९२१ नंतर लोकसंख्या वृद्धी दर कायम राहिला आहे. २००१ च्या तुलनेत २०११ मधील लोकसंख्या वृद्धी दराने घट झालेली असली तरी भारताची लोकसंख्या १२१ कोटी वर जावून पोहचलेली आहे आणि ही लोकसंख्या अमेरिका, इंडोनेशिया, ब्राझिल, पाकिस्तान, बांगलादेश व जपान एकूण लोकसंख्येपेक्षा अधिक आहे, ही एक चिंतनीय बाब आहे. स्त्री-पुरुष प्रमाणातही अपेक्षेप्रमाणे वाढ झालेली नाही. अजूनही भारतात लिंग असमानता मोठ्या प्रमाणावर आहे हा याचा दाखला देतो. १९०१ मध्ये ९७२ असलेले स्त्री-पुरुष प्रमाण २०११ मध्ये ९४० पर्यंत खाली आलेले आहे. १९६१ मधील स्त्री-पुरुष प्रमाण व २०११ मधील स्त्री-पुरुष प्रमाण जवळपास समान आहे. याचा अर्थ भारतीय समाजात स्त्रीयांना गौण स्थान असून स्त्रीयांचा

जन्म नाकारला जात असल्याचे संकेत आहे. साक्षरतेच्या बाबतीत भारतात वाढ झाली असली तरी अजूनही लोकसंख्या वाढीला कारणीभूत असलेल्या पारंपरिक रूढी-परंपरा, अंधश्रद्धा यांचे प्रमाण संपुष्टात आलेले नाही. तसेच लोकसंख्येतील घनतेवरून लोकसंख्या किती झपाट्याने वाढत आहे याचे प्रत्यांतर वरील आकड्यावरून येते. लोकसंख्येची घनता म्हणजे त्या देशातील एकूण क्षेत्राचे एकूण लोकसंख्येशी असलेले गुणोत्तर आहे. भारतात १९२१ चा काळ वगळता १९०१ ते २०११ या कालावधीत सातत्याने लोकसंख्येच्या घनतेत सतत वाढ होत आहे.

भारत एक दाट लोकवस्तीचा देश म्हणून गणल्या जात आहे. ही एक लोकसंख्येतील वाढीवर विचारमंथन करणारी महत्वपूर्ण बाब आहे. वाढती लोकसंख्या श्रमिकांच्या पूरवठ्यात वाढ करते आहे परंतु श्रमिकांची मागणी मात्र पूरवठ्याच्या तुलनेत कमी आहे. त्यामुळे प्रत्येक हाताला काम मिळत नाही आणि बेरोजगारी निर्माण होते.

बेरोजगारीचा अर्थ :-

बाजारातील प्रचलित वेतनदरावर काम करण्यास इच्छूक असणाऱ्या व शारिरीक व मानसिक दृष्टीने सक्षम असणाऱ्या व्यक्तीस जेव्हा काम मिळत नाही तेव्हा त्यास बेरोजगार असे मानण्यात येते व अशा परिस्थितीला बेरोजगारीची स्थिती असे म्हणतात. म्हणजेच जेव्हा अर्थव्यवस्थेत रोजगार मिळवू इच्छिणाऱ्यांपेक्षा रोजगारी उपलब्धता किंवा संधीचे प्रमाण कमी असते, ती बेरोजगारीची स्थिती होय.

भारतातील बेरोजगारीचे प्रकार :-

भारतातील बेरोजगारीची समस्या दिवसेंदिवस तीव्र होत आहे हे सत्य नाकारता येणार नाही. भारत एकीकडे विकासाकडे वाटचाल करित असला तरी दुसरीकडे भारतातील वाढते औद्योगिकीकरण, साक्षरतेतील वाढते प्रमाण यामुळे बेरोजगारी मात्र आजही कायम असून तिचे पुढील प्रकारांत वर्गीकरण करण्यात येते.

१. **अनैच्छिक बेरोजगारी :-** बेरोजगारीची अशी अवस्था असते की, ज्यात व्यक्तीमध्ये पुरेसे ज्ञान, कौशल्य व क्षमता असून प्रचलित वेतनदरावर काम करण्यास तयार असूनही त्याला जेव्हा काम मिळत नाही अशा अवस्थेस अनैच्छिक बेरोजगारी म्हणतात. ही परिस्थिती श्रमिकांचा पूरवठा जास्त व मागणी कमी यातून निर्माण होते. जेव्हा आर्थिक विकासाच्या दरापेक्षा श्रमिकांच्या पूरवठ्यात जलद गतीने वाढ होते तेव्हा अनैच्छिक बेरोजगारी निर्माण होते. भारतात आर्थिक विकास दरापेक्षा लोकसंख्येचा वृद्धी दर जास्त असल्याने उपलब्ध रोजगारापेक्षा श्रमिकसंख्या जास्त असल्याने अनैच्छिक बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात आहे.
२. **ऐच्छिक बेरोजगारी :-** एखाद्या व्यक्तीला रोजगार मिळत असूनही काम करण्यास इच्छूक नसतात किंवा मिळालेला रोजगार सोडत असल्यास अशा स्थितीला ऐच्छिक बेरोजगारी म्हणतात. दुसऱ्या शब्दात असे लोक काम करण्याऐवजी रोजगाराविना राहणे पसंत करतात. खरे तर याला निष्क्रीयतेची अवस्था असेही म्हणता येईल. भारतात अजूनही ग्रामीण व शहरी अशा दोन्ही भागात अशी परिस्थिती बघावयास मिळते. यात संयुक्त कुटूंब पद्धती, वडीलोपार्जित संपत्ती, अतिउंच महत्वाकांक्षा यामुळे व्यक्ती काम करण्यास तयार होत नाही.
३. **प्रच्छन्न किंवा छुपी बेरोजगारी :-** या प्रकारच्या बेरोजगारीत ज्या ठिकाणी काम करण्यासाठी कमी श्रमिकांची आवश्यकता असते परंतु गरजेपेक्षा जास्त श्रमिक त्या ठिकाणी काम करतात व या जास्त श्रमिकांची सीमांत उत्पादकता शून्य असते, अर्थात जास्त श्रमिकांमुळे उत्पादनात कुठल्याही प्रकारची भर पडत नाही अशा स्थितीला प्रच्छन्न किंवा छुपी बेरोजगारी असे म्हणतात. भारतात अशा स्वरूपाची बेरोजगारी कृषी व असंघटित क्षेत्रांत आढळून येते.

४. **हंगामी किंवा मौसमी बेरोजगारी** :- या प्रकारच्या बेरोजगारीत विशिष्ट हंगामापुरताच रोजगार प्राप्त होतो. इतर काळात त्यांना बेकार राहावे लागत असते. अशा परिस्थितीला हंगामी किंवा मौसमी बेरोजगारी असे म्हणतात. भारतातील अधिकांश भागात वर्षातून एकदाच पीक घेतल्या जाते त्यासोबतच भारतीय शेती मान्सूनवर आधारित असल्याने अत्याधिक पाऊस, अत्यल्प पाऊस, इतर नैसर्गिक आपत्ती आल्यास अशा विविध कारणामुळे उत्पादन प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होवून वर्षभर रोजगार मिळत नाही. भारतातील शेतमजूराना फार कमी कालावधीसाठी काम प्राप्त होत असल्यामुळे अशा स्वरूपाची बेरोजगारी ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात आढळते. त्यासोबतच विशिष्ट प्रांतातील पर्यटन विभागातही ही बेरोजगारी आढळून येते.
५. **संरचनात्मक बेरोजगारी** :- या प्रकारची बेरोजगारी अर्थव्यवस्थेत रचनात्मक व तंत्रज्ञानात्मक बदल झाल्याने निर्माण होते. देश विकसीत होत असताना उत्पादन पद्धतीत बदल होतो. नविन तंत्रज्ञानाचा, यांत्रिकीकरणाचा उपयोग होवू लागल्यामुळे श्रमिकांकडे असलेली कौशल्ये व उपलब्ध रोजगार संधी यांचा मेळ साधल्या जात नाही व अशा प्रकारची बेरोजगारी निर्माण होते. संबंधित उत्पादन कौशल्य व प्रशिक्षणाचा अभाव असल्याने संरचनात्मक बेरोजगारी निर्माण होते. परंतु भारतात कुटूंबातील कमी उत्पन्नामुळे अशा प्रकारच्या कौशल्यात वाढ करू शकत नाही.
६. **तांत्रिक बेरोजगारी** :- नवनविन शोध व संशोधनामुळे उत्पादन तंत्रात सुधारणा होत जाते. संघटक कमीत कमी खर्चात जास्तीत जास्त उत्पादन करण्यासाठी नविन तंत्राचा अवलंब करतात. याअंतर्गत कमी श्रमिकांची आवश्यकता असते. अशा तांत्रिक बदलांमुळे अनेकांना रोजगार गमवावा लागतो. जागतिक बँकेच्या २०१६ च्या आकडेवारीनुसार भारतात अशा बेरोजगारीचे प्रमाण ६९ टक्के होते तर २०१८ च्या आकडेवारीनुसार ६० टक्के होते.
७. **सुशिक्षित बेरोजगारी** :- भारतात शहरी भागात ही बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात आढळते. ज्या व्यक्तीने शिक्षण घेतलेले आहे आणि काम करण्याची पात्रता असून जेव्हा कामशिवाय राहावे लागते. तेव्हा ती सुशिक्षित बेरोजगारीला सूचित करते. यात दहावी-बारावी पासून ते पदवी-पदव्युत्तर पर्यंतच्या शिक्षणाचा समावेश होतो. भारतात वर्तमान परिस्थितीत अनेक उच्च शिक्षित बेरोजगार तर आहेतच, शिवाय त्यांना अनेकदा इच्छित रोजगार प्राप्तीसाठी आर्थिक पाठबळ कमी पडते. यास भारतातील शिक्षण व्यवस्थेतील दोष कारणीभूत असल्याचे आढळते ज्यात व्यावसायिक ज्ञान व कौशल्य प्राप्तीऐवजी पुस्तकी शिक्षणाचा समावेश अधिक आहे.
८. **घर्षणात्मक किंवा संघर्षणात्मक बेरोजगारी** :- अशा स्वरूपाची बेरोजगारी तेव्हा निर्माण होते जेव्हा व्यक्ती अधिक चांगल्या रोजगार उपलब्धतेसाठी अस्तित्वात असलेला रोजगार सोडून नविन रोजगारीच्या शोधत असतात किंवा इतर काही आर्थिक-तांत्रिक कारणास्तव काही कालावधीसाठी बेरोजगार होतात. उदा. यंत्रसामुग्री बंद पडणे, कच्च्या मालाची अनुपलब्धता, इंधन टंचाई, अशा स्वरूपाच्या उत्पादन प्रक्रियेतील अनेक अडथळ्यांमुळेही तात्पुरत्या स्वरूपात बेकार राहावे लागते. अनेकदा उद्योगातर्गत श्रमिकांची मागणी असते तसेच श्रमिकांनाही रोजगार हवा असतो. परंतु रोजगारविषयक माहितीचा अभाव, गतिक्षमतेचा अभाव, आर्थिक अडचणी, कुटूंबाविषयीचा लगाव इ. कारणामुळे मिळालेल्या रोजगारीऐवजी नविन रोजगारीचा शोध घेतात. परिणामतः अशा परिस्थितीला घर्षणात्मक किंवा संघर्षणात्मक बेरोजगारी म्हणतात. कारण बेकारीच्या मधल्या काळात उत्पन्न प्राप्त न झाल्यामुळे त्यांना आर्थिक संघर्षाला सामोरे जावे लागलेले असते. भारतात ही कारके प्रकर्षाने जाणवतात.

९. **अर्ध बेरोजगारी** :- अशा प्रकारच्या बेरोजगारीमध्ये व्यक्तीला रोजगार तर मिळालेला असतो परंतु तो कायम स्वरूपात उपलब्ध होत नाही म्हणजेच तो अर्धवेळ, कंत्राटी तत्वांवर कार्यरत असतो. कधी-कधी व्यक्तीला त्याच्यामध्ये असलेल्या रोजगारीच्या पात्रतेपेक्षा कमी पात्रतेचा रोजगार स्वीकारावा लागतो. उदा. चपराशी या पदासाठी केवळ दहावी किंवा बारावी पर्यंतचे शिक्षण आवश्यक आहे परंतु त्याठिकाणी एखादी पदव्युत्तर असणारी व्यक्ती कार्यरत असेल तर ही अर्ध बेरोजगारी होय. व्यक्ती परिस्थितीला हताश होवून अशा नौकरीचा स्वीकार तर करतो परंतु स्वतःमध्ये असलेल्या क्षमतेनुसार रोजगारीच्या संधी शोधतच असतो. भारतामध्ये अशा स्वरूपात अर्धवेळ, कंत्राटी तत्वांवर, कमी पात्रतेच्या पदांवर कार्य करणाऱ्या श्रमिकांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर आहे.
१०. **दीर्घकालीन बेरोजगारी** :- जेव्हा एखाद्या देशातील बेरोजगारीचा दर कमी न होता सतत वाढतांना आढळतो. तेव्हा त्या देशातील बेरोजगारी दीर्घकालीन बेरोजगारीत रूपांतरीत झालेली असते. सतत वाढणारी लोकसंख्या, परिपूर्ण कौशल्याचा अभाव, आर्थिक विकासाचा अपुरा दर, गरिबीचे दुष्टचक्र, यामुळे बेरोजगारीचे स्वरूप दीर्घकालीन होते. भारतातील बेरोजगारी अशाच स्वरूपात असल्याचे दिसून येते.
११. **असुरक्षित बेरोजगारी** :- अशा स्वरूपाच्या बेरोजगारीमध्ये व्यक्ती एखाद्या ठिकाणी अनौपचारिकरित्या काम करीत असतो. कुठल्याही स्वरूपाचा रोजगारसंबंधी करार न करता काम करीत असल्यामुळे त्याला कायद्याचे पाठबळ नसते. यामध्ये व्यक्तीच्या कार्याची कुठलीही नोंद केलीली नसते. त्यांना कामावरून केव्हाही कमी शक्यता जास्त असते. अशा परिस्थितीला असुरक्षित बेरोजगारीमध्ये गणल्या जाते. भारतात अशी परिस्थिती प्रामुख्याने आढळून येते.

बेरोजगारीच्या दराचे मापन :-

$$\text{बेरोजगारीचा दर} = (\text{बेरोजगार कामगार/एकूण कामगार शक्ती}) \times १००$$

भारतातील लोकसंख्या, बेरोजगारी, व आर्थिक विकासाचे प्रमाण (१९९१ ते २०२०)

वर्ष	एकूण बेरोजगारीचे प्रमाण (%)	युवा बेरोजगारीचे प्रमाण (%)	लोकसंख्या वृद्धी दर (%)	आर्थिक विकासाचा दर (%)
१९९१	५.४५	१६.६०	२.०६	१.०६
१९९२	५.५०	१६.७९	२.०२	५.४८
१९९३	५.६१	१७.१४	१.९९	४.७५
१९९४	५.६३	१७.२४	१.९६	६.६६
१९९५	५.६४	१७.३३	१.९४	७.५७
१९९६	५.६५	१७.४४	१.९१	७.५५
१९९७	५.६४	१७.५३	१.८९	४.०५
१९९८	५.६३	१७.५६	१.८६	६.१८
१९९९	५.६९	१७.७५	१.८२	८.८५
२०००	५.६६	१७.८३	१.७८	३.८४
२००१	५.६६	१७.८९	१.७४	४.८२
२००२	५.७२	१८.१४	१.७०	३.८०
२००३	५.७३	१८.२०	१.६७	७.८६
२००४	५.६७	१८.१६	१.६३	७.९२
२००५	५.६०	१८.१०	१.५९	७.९२

२००६	५.४५	१८.०७	१.५६	८.०६
२००७	५.३२	१८.११	१.५२	७.६६
२००८	५.२८	१८.५०	१.४८	३.०९
२००९	५.५७	१९.६७	१.४२	७.८६
२०१०	५.६४	२०.३०	१.३६	८.५०
२०११	५.६४	२०.८४	१.३०	५.२४
२०१२	५.६५	२१.३९	१.२४	५.४६
२०१३	५.६७	२१.८५	१.१९	६.३९
२०१४	५.६१	२२.०७	१.१५	७.४१
२०१५	५.५७	२२.३४	१.१२	८.००
२०१६	५.५१	२२.५८	१.१०	८.२६
२०१७	५.४२	२२.७२	१.०७	७.०४
२०१८	५.३३	२२.८५	१.०४	६.१२
२०१९	५.३६	२३.३४	१.०२	४.१८
२०२०	७.११	२३.७५	०.९९	-१०.२९

(Source – https://wikipedia.org/wiki/Unemployment,growthrate_&_Census_of_India_-_2011)

वरील तक्त्याचे एकंदरीत अवलोकन करता असे दिसते की, १९९१ पासून एकूण बेरोजगारी दर हा पाच टक्केच्या वरच राहिलेला आहे. यात एकूण बेरोजगारीमधील युवा बेरोजगारीचे प्रमाण किती मोठया प्रमाणात आहे व यामध्ये सातत्याने वाढ होत असल्याचे लक्षात येते आहे. युवा बेरोजगारी म्हणजे असे युवक जे १५-२४ वर्षातील असून नौकरीच्या शोधात आहेत. लोकसंख्या वृद्धीचा दर कमी होत असला तरी तो अजूनही धनात्मक आहे. भारतातील आर्थिक विकासाचा दर १९९१ मध्ये अतिशय कमी होता त्यानंतर त्यात वाढ झाली याचे निश्चित कारण नविन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार हे होते. परंतु या वाढीत मात्र सातत्य आढळून येत नाही तर अनेकदा चढ-उतार झाल्याचे दिसून येते. २०२० मध्ये भारतातील एकूण बेरोजगारी मध्ये मोठया प्रमाणात वाढ झाली आणि आर्थिक विकासाचा दर नकारात्मक झाला याला सध्याची कोव्हिड १९ ची परिस्थिती कारणीभूत आहे. कारण या महामारीच्या अवस्थेमुळे टाळेबंदी करावी लागल्याने अनेक उद्योग, बाजारपेठा, खाजगी, सरकारी व निमसरकारी कार्यालये बंद करण्यात आलेली होती त्यामुळे संघटित व असंघटित अशा दोन्ही क्षेत्रातील प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष स्वरूपात काम करणाऱ्या अनेकांना आपला रोजगार गमवावा लागलेला आहे.

निष्कर्ष :-

वरील विश्लेषणाचा आढावा घेता भारतातील वेगवेगळ्या स्वरूपातील बेरोजगारीचे मुळ कारण लोकसंख्या वाढ आहे. कारण भारतातील लोकसंख्या अतिरिक्त आहे. लोकसंख्येत सतत पडणारी भर अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला हितकारक ठरण्याऐवजी हानीकारक ठरते आहे. लोकसंख्या वाढीचा दर कमी होत असला तरी तो धनात्मक आहे आणि वरील लोकसंख्येचे अवलोकन करता जोवर हा ऋणात्मक होणार नाही तोवर बेरोजगारीचा दर कमी होणार नाही या सत्यतेला आपण नाकारू शकत नाही. यास्तव लोकसंख्येचा प्रश्न गंभीर आहे. भारतात कुटूंब नियोजनाला पाहिजे तसा प्रतिसाद मिळालेला नाही ही वाढती लोकसंख्या सिद्ध करते. साक्षरता वाढली असली तरी ती मर्यादित क्षेत्रातच असल्याचे दिसते कारण आजही ग्रामीण भागात ३-४ मुले असण्याला प्राधान्य देतात तर हेच शहरी भागात अयोग्य वाटते. वाढती लोकसंख्या केवळ बेरोजगारीच निर्माण करत नाही तर उपासमार, आर्थिक विषमता, गरिबी,

दारिद्र्यही निर्माण करते. भारतात वाढत्या लोकसंख्येतील प्रत्येक शिक्षित व अशिक्षित हाताला रोजगार उपलब्ध होणे अशक्य होते आहे आणि हळूहळू लोकसंख्येच्या दरापेक्षा बेरोजगारीच्या दरात वाढ होत असल्याचे दिसते. शिक्षण पूर्ण करून व्यक्ती स्वतःच्या कुटूंबसाठी भौतिक सुखप्राप्तीची, उज्ज्वल भविष्याची स्वप्ने बघतो परंतु जेव्हा प्रयत्न करूनही नौकरी मिळत नाही तेव्हा तो हताश होतो, त्याला नैराश्य येते, त्याचा परिणाम जीवनमानाचा दर्जा खालावण्यावर होतो. “रिकांमे डोके सैतानाचे घर” या उक्तीप्रमाणे सहजपणे गुन्हेगारी क्षेत्राकडे वळत्या जातात. अतिरिक्त श्रमिकांना आर्थिक विकासात सामावून घेणे अशक्य असल्याने लोकसंख्या नियंत्रित करण्यासाठी विशिष्ट ध्येय-धोरणांची व त्याच्या कडक अंमलबजावणीची गरज आहे. यावरून लोकसंख्या नियंत्रित झाल्यास निश्चितच जास्तीत जास्त रोजगारसंधी उपलब्ध होतील हे असे ठामपणे सांगता येते.

संदर्भसूची :-

भारतीय अर्थव्यवस्था : डॉ. सुधाकर शास्त्री, प्रा. बी.एल. जीभकाटे, विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, नागपूर.

भारतीय अर्थव्यवस्था : डॉ. जे. सी. पंत, डॉ. जे. पी. मिश्रा, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा.

भारतीय अर्थव्यवस्था : डॉ. कल्पना भजनी, डॉ. प्रज्ञा बागडे, डॉ. कल्पना मंडलेकर, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, नागपूर.

TV Channels : Zee Marathi, ABP Maza

वर्तमानपत्रे : लोकमत, लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाइम्स, The Economic Times

<https://wikipedia.org/wiki/Unemployment,growthrate,populationrate>

Unemployment/mentinindia.cmie.com , Census of India 2011

भारतीय आत्मनिर्भरतेचा इतिहास आणि दिशा

प्रा. पंढरी जी. मोरे

सहाय्यक प्राध्यापक, प्रिन्सिपल अरुणराव कलोडे, महाविद्यालय, नागपूर २७

डॉ. विठ्ठल एन. ठावरी

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिंसी, त.चिमूर जि.चंद्रपूर

प्रस्तावना :-

कोरोनाच्या संकटकाळात झालेल्या लॉकडाऊनमुळे देशावर आर्थिक संकट आलेले होते. या आर्थिक संकटातून देशाला बाहेर काढण्यासाठी सरकारद्वारे आत्मनिर्भर भारत अभियानाला माननिय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १२ मे २०२० रोजी सुरुवात केली. आत्मनिर्भर भारत अभियानाअंतर्गत देशातील आर्थिक स्थितीला मजबूत करण्यासाठी केंद्र सरकारद्वारे अनेक प्रकारच्या योजनांची सुरुवात करण्यात आली होती. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक स्थितीला गति प्राप्त होईल. आत्मनिर्भर भारत अभियानाअंतर्गत २०२० मध्ये सर्वात जास्त महत्व स्वरोजगार आणि रोजगाराला देण्यात आले. यासाठी लोकांना अनेक प्रकारचे लोन तसेच सब्सिडी योजनेला सुरुवात करण्यात आली होती.

‘तूच आहेस तूझ्या जीवनाचा शिल्पकार’ ही शिकवण अनेकांनी आपल्या देशातील जनमानसात रुजविण्याचा प्रयत्न केला आहे. आत्मनिर्भर भारताची हाक ही त्याच पंरपरेतील पुढचे पाऊल आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी केंद्रात सत्तेची सुत्रे स्वीकारण्यापूर्वी व त्यानंतरही वेळोवेळी केलेली वक्तव्ये, त्यांनी आणलेल्या योजना व त्यामागची भूमिका, भारतीय जनसंघ व भाजपाने आर्थिक विषयात वेळोवेळी केलेली मांडणी किंवा ‘अप्प दिप भव’हा गौतम बुद्धांचा संदेश या सर्वातील समान दृष्टी लक्षात घेतली तर आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना नवीन म्हणजे अपरिचित वाटत नाही. ज्याप्रमाणे समर्थ रामदासांचा शिकवणीत ‘जोडोनिया धन उत्तम वेळारे: उदास विचारे वेच करी’ ते आपल्या सामर्थ्याचे, समृद्धीचे अंतीम लक्ष्य विश्वकल्याणाचे आहे हे अधोरेखित करते. त्याच आशयाला अनुसरून पंतप्रधानांनी आत्मनिर्भरतेची कल्पना मांडलेली आहे.

आत्मनिर्भर भारत अभियानाचा संबंध केवळ आंतरराष्ट्रीय राजकारणाशी नाही.तर देशांतर्गत विषयामध्येही आत्मनिर्भरता आवश्यक आहे.ग्रामस्वराज्य हा या अभियानाचा एक प्रारंभबिंदू आहे. उत्तर प्रदेशासारख्या राज्याने ‘एक जिल्हा, एक उत्पादन’ हे सुत्र समोर ठेवून स्थानिक कामगाराला प्रोत्साहन देण्याचा उपक्रम सुरु केला आहे. तो या राज्याला आत्मनिर्भरतेच्या दिशेने घेऊन जाणारा आहे. भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत आत्मनिर्भर झालेला आहे.पण ऊर्जा,पाणी,संरक्षण उत्पादन,तंत्रज्ञान,औषधीनिर्माण अशा अनेक क्षेत्रांत भारताला अधिक आत्मनिर्भर होण्याची गरज आहे. सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या काळात राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय अशी कप्पेबंदी करता येणार नाही. वाणिज्य मंत्रालयाने जागतिक पुरवठा साखळीत देशाला महत्वाच्या भूमिका निभावता येईल, अशा बारा क्षेत्रांना चिन्हीत केले आहे. अन्न प्रक्रिया,सेंद्रिय शेती,लोह,एॅल्युमिनियम व तांबे,—षी-रसायने,

इलेक्ट्रॉनिक्स, औद्योगिक, यंत्रसामुग्री, फर्निचर, चर्मोद्योग विशेषता पादत्राणे, ऑटोमोबाईल पार्ट्स, वस्त्रोद्योग व खुावारे, सॅनिटायझन आणि वॅटिलेटर्स ही ती क्षेत्रे आहेत.

१९९१ नंतर भारताने जागतीकीकरणाचे धोरण स्वीकारले. मात्र आता आत्मनिर्भर भारताची हाक त्या जागतीकीकरणाला नाकारतो असे समजणे अतिशयोक्ती होईल. पण जागतीकीकरणाच्या अगोदर आत्मनिर्भरतेवर भर दिला गेला असता तर जागतीकीकरण कदाचित देशाला अधिक भारतानुकूल करता आले असते. पंतप्रधान नरेंद्र मोदीच्या संकल्पनेतील आत्मनिर्भरता ही खतपाणी घालणारी नसून जागतीक समूदायाला अधिक चांगल्या पद्धतीने मदत होण्यासाठीचे स्वावलंबन आहे. पंडीत दीनदयाल उपाध्याय व राष्ट्रपिता महात्मा गांधी या दोघांनी हीच भूमिका मांडली होती. की विदेशाला दिशानुकूल आणि स्वदेशाला समयानुकूल बनवण्याची गरज आहे असे वारंवार प्रदिपादन केले होते.

आत्मनिर्भर भारत अभियान काय आहे?

आत्मनिर्भर भारत अभियान आणि आत्मनिर्भर भारत योजना एकच आहे. आत्मनिर्भर भारत योजनेअंतर्गत अनेक प्रकारच्या योजना येतात. परंतू ती आत्मनिर्भर भारत अभियान या नावाने सुरु करण्यात आली. सुरुवातीला या अभियाना करिता मोदी सरकारद्वारे २० करोड रुपयाच आर्थिक पॅकेज देण्यात आले. जे देशाच्या जीडीपीच्या १० टक्के एवढे आहे. ज्यामध्ये आत्मनिर्भर भारत योजना लोन अंतर्गत एमएसएमइ लोन, किसान क्रेडीड कार्ड, शिशू मुद्रा ऋण, क्रेडीड लिंकड सब्सिडी दत्यादीचा समावेश करण्यात आला. आत्मनिर्भर भारत योजनेमध्ये सर्वात जास्त महत्व समावेशीकरण, गुंतवणूक, पायाभूत सुविधा, नवप्रवर्तन यांना देण्यात आले. त्यामुळे भारतातील जागतीकीकरणाचा स्तर अधिक समृद्ध आणि संपन्न होईल.

त्याचबरोबर आत्मनिर्भर भारत पाच स्तर आहे:-

स्तर १ : एमएसएमइ उद्योग

स्तर २ : दारिद्र्या

स्तर ३ : शेती

स्तर ४ : विकासाचे नवीन शिखर

स्तर ५ : सरकारी सुधारणा

आत्मनिर्भर भारत अभियानाचे उद्देश्य :-

कोरोना वायरस संक्रमणाच्या काळात संपूर्ण देशभर लॉकडाऊनची स्थिती निर्माण झाली होती. यावेळी देशातील लोकांची आर्थिक स्थिती मोठ्या प्रमाणात खराब झाली होती. लोकांसमोर उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण झाला होता. अशा प्रकारची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी सरकारद्वारे आत्मनिर्भर भारत अभियान सुरु करण्यात आले. तसेच आत्मनिर्भर भारत अभियानाद्वारे वेग-वेगळ्या प्रकारच्या योजना देशातील नागरिकासाठी सुरु करण्यात आल्या. ज्यामुळे देशातील आर्थिक स्थिती सुधारू शकेल. कारण आत्मनिर्भर भारत अभियानाचा मुख्य उद्देश्य देशातील आर्थिक स्थिती सुधारणे हा आहे. त्यामुळे देशातील अर्थव्यवस्था पूर्णता सुधारेल. मात्र आत्मनिर्भर भारत अभियान पाच मुख्य स्तंभावर आधारित आहे.

१) अर्थव्यवस्था

२) संरचना

३) औद्योगिक प्रणाली

४) वाइब्रेंट डेमोग्राफी

५) मागणी

आत्मनिर्भर भारत अभियान योजनेची वैशिष्ट्ये :-

- आत्मनिर्भर भारत अभियान योजनेला देशाच्या अर्थव्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी सुरुवात केल्या गेली.
- आत्मनिर्भर भारत अभियानाला कोरोना वायरस संकटाच्या काळात सुरु करण्यात आली होती.
- आत्मनिर्भर भारत अभियान योजनेच्या अंतर्गत येणाऱ्या सर्व क्षेत्रांचा विकास करण्यासाठी गुंतवणूक करण्यात आली.

आत्मनिर्भर भारत अभियान योजने अंतर्गत घोषित केलेल्या योजनांचा सारांश:-

प्रधानमंत्री गरीब कल्याण पॅकेज	१,९२,८०० करोड रुपये
आत्मनिर्भर भारत अभियान १.०	११,०२,६५० करोड रुपये
प्रधानमंत्री गरीब कल्याण पॅकेज अन्न योजना	८२,९११ करांड रुपये
आत्मनिर्भर भारत योजना २.०	७३,००० करोड रुपये
अर्जून निर्मल भारत अभियान ३.०	२,६५,०८० करोड रुपये
RBI Measures	१२,७१,२०० करोड रुपये
एकूण	२९,८७,६४१ करोड रुपये

आत्मनिर्भर भारत अभियान योजना २०२१-२२ वित्तीय बजट घोषणा :-

वित्तमंत्री निर्मला सीता रामण यांनी १ फेब्रुवारी २०२१ च्या आर्थिक वर्षातल्या अर्थसंकल्पात आत्मनिर्भर भारत अभियाना विषयक चर्चा केली. आणि कोरोना संकटाच्या काळात देशाच्या अर्थव्यवस्थेला मजबूत करण्यासाठी केंद्रसरकारद्वारा या योजनेला सुरुवात करण्यात आली. भारत सरकार व रिझर्व बँकद्वारे आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत २७.१ लाख करोड रुपयांची गुंतवणूक करण्यात आली. ज्याचे देशांच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात १३ टक्के एवढे योगदान आहे. आत्मनिर्भर भारत योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पन्नाचा स्तर वाढविण्यासाठी आणि महिला सशक्तीकरण तसेच इतर सर्व कार्यांच्या विकासावर भर देण्यात येईल.

आत्मनिर्भर भारताची दिशा :-

आत्मनिर्भर भारत अभियाना अंतर्गत देशात राबविण्यात येत असलेल्या योजनांना दिशा प्राप्त झालेली आहे ती पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येते.

आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजना :-

आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजना अंतर्गत संघटीत क्षेत्रामध्ये रोजगार देण्यावर भर देण्यात आला. तसेच या योजने अंतर्गत लोकांना कर्मचारी भविष्य निधीशी जोडल्या गेले. आत्मनिर्भर भारत रोजगार अभियान ३० जून २०२१ सुरु ठेवण्यात येणार आहे. या योजनेअंतर्गत केवळ त्या संस्था लाभ घेऊ

शकतात, ज्या ईपीएफओमध्ये रजिस्टर आहे. जर कोणतीही संस्था ईपीएफओच्या अंतर्गत रजिस्टर नसेल तर ती या योजनेचा लाभ घेऊ शकत नाही. आणि या योजनेअंतर्गत ज्या संस्थेमध्ये १००० पेक्षा कमी कर्मचारी आहे. कर्मचाऱ्यांच्या १२ टक्के एवढा हिस्सा व नोकरी देणाऱ्यांच्या १२ टक्के एवढा हिस्सा एकूण २४ टक्के केंद्र सरकारचे योगदान आहे. तसेच ज्या संस्थेमध्ये १००० पेक्षा जास्त कर्मचारी आहे. तेथे केंद्र सरकार कर्मचाऱ्याला १२ टक्के एवढा हिस्सा देईल. या योजनेला पात्र ठरण्यासाठी आधार बरोबरच ईपीएफचे खाते उघडावे लागतील.

तत्कालीन क्रेडीट लाइन गॉरंटी स्कीम :-

तत्कालीन क्रेडीट गॉरंटी स्कीमची ३१ मार्च २०२१ पर्यंत वाढविण्यात आली. त्याचे कारण म्हणजे या योजनेचा लाभ देशातील जास्तीत जास्त लोकांना कसा मिळेल या उद्देश्याने प्रयत्न करण्यात येणार आहे. तत्कालीन क्रेडीट गॉरंटी स्कीम अंतर्गत व्यवसाय करण्यासाठी लोन देण्यात येणार आहे. या योजनेसाठी पात्र असणारे एमएसएमई यूनित, बिजनेस एंटरप्राइज, वैयक्तिक लोन आणि मुद्रा लोन घेणारे व्यक्ती आहे. आतापर्यंत या योजनेअंतर्गत २.०५ लाख करोड रुपये ६१ लाख लोकांना देण्यात आले होते. आणि कामत कमेटीद्वारा २६ स्ट्रॅज्ज सेक्टरला सुद्धा या योजनेअंतर्गत समाविष्ट करण्यात आले.

आत्मनिर्भर मैन्युफैक्चरिंग प्रोडक्शन लिक्ड इंसेटिव स्कीम :-

उत्पादन वाढविण्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रोडक्शन लिक्ड इंसेटिव स्कीम सुरु करण्यात आली होती. या योजनेअंतर्गत स्वदेशी उद्योगांना प्रोत्साहन दिल्या जाईल. त्यामुळे देशातील निर्यात वाढेल आणि निर्यात कमी होईल. या योजनेअंतर्गत पुढील पाच वर्षासाठी दोन लाख रुपयांचे बजट निर्धारित केल्या गेले. आत्मनिर्भर मैन्युफैक्चरिंग प्रोडक्शन लिक्ड इंसेटिव स्कीममध्ये नवीन १० सेक्टर जोडल्या गेले. त्यामुळे अर्थव्यवस्था समृद्ध होईल. तसेच या योजनेअंतर्गत एडवांस केमिकल सेल बैटरी, इलेक्ट्रॉनिक एंड टेक्नोलॉजी प्रोडक्ट्स, ऑटोमोबाइल और ऑटो कंपोनेंट्स, फॉर्मास्यूटिकल ड्रक्स, टेलीकॉम एण्ड नेटवर्किंग प्रोडक्ट, सोलर पीवी माड्यूल, व्हाइट गुड्स तथा स्पेशलिटी स्टील इत्यादींचा समावेश करण्यात आला.

प्रधानमंत्री आवास योजना (शहरी) :-

प्रधानमंत्री आवास योजने अंतर्गत १८००० करोड रुपये अतिरिक्त रक्कम देण्याचा निर्णय सरकारने केला होता. या योजनेअंतर्गत १२००००० घरांचे बांधकाम करण्यात येणार आहे. आणि ७८ लाख पेक्षा जास्त लोकांना नौकरीची संधी देण्यात येणार आहे. तसेच या प्रधानमंत्री आवास योजनेअंतर्गत घरकूल १३१ लाख मैट्रीक टन सीमेंटचा वापर करण्यात येणार आहे.

कंस्ट्रक्शन तसेच इंफास्ट्रक्चर सेक्टरला मदत :-

सरकारद्वारे परफॉर्मन्स सिक्योरिटी ५ ते १० टक्क्यामध्ये घट करून ३ टक्के करण्यात आली. त्यामुळे कंस्ट्रक्शन तसेच इंफास्ट्रक्चरला जुडलेल्या कंपनींना मोठ्या प्रमाणात भांडवल प्राप्त होईल. व त्यांना कोणतेही टेंडर भरण्यासाठी ईएमडीची आवश्यकता भासणार नाही. ही सुविधा ३१ डिसेंबर २०२१ पर्यंत प्रदान करण्यात येणार आहे.

घर बनविणान्यांना व घर खरेदी करणाऱ्यांना इनकम टैक्स रिलीफ :-

सेक्शन ४३ च्या अंतर्गत डिफरेंशियल १० टक्क्यापेक्षा वाढवून २० टक्के करण्यात आले. परंतु हा बदल ३० जून २०२१ पर्यंत पहिली वेळ घर विकणाऱ्या लोकांना ज्याची वॅल्यू २ करोड रुपये असेल त्यांनाच लाभ घेता येईल.

एग्रीकल्चर सब्सिडी फर्टिलाइजर :-

शेती करण्यासाठी पाण्यानंतर शेतीला सर्वात जास्त प्रमाणात खतरंची आवश्यकता असते. आधुनिक काळात दिवसेंदिवस खतांचा वापर वाढत जात आहे. हेच लक्षात घेऊन ६५००० करोड रुपये फर्टिलाइजर सब्सिडी प्रदान करण्यात येणार आहे. ज्यामुळे देशातील १४० मिलीयन शेतकऱ्यांना खतांची कमतरता भासणार नाही.

प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना :-

प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना १९६ जिल्ह्यांमध्ये सुरु करण्यात येणार आहे. यामध्ये एकूण ३७५४३ रुपये खर्च करण्यात आले. आणि पुन्हा प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजनेअंतर्गत १०००० करोड रुपये खर्च करण्यात येणार आहे. त्यामुळे देशातील नागरिकांना रोजगार प्राप्ती होईल आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत वृद्धी होईल. तसेच देशातील बेरोजगारीत घट होईल.

कॅपीटल एण्ड इंडस्ट्रियल स्टीमुलस :-

कॅपीटल एण्ड इंडस्ट्रियल खर्चाकरिता सरकारद्वारा १०२०० करोड रुपयांचा अतिरिक्त बजट निर्धारित करण्यात आला. ही मदत डोमेस्टिक डीफेन्स इन्व्हेस्टमेंट, इंडस्ट्रियल इन्सेटिव, इंडस्ट्रियल इन्फ्रास्ट्रक्चर, ग्रीन एनर्जी इत्यादी करिता देण्यात येणार आहे. त्यामुळे आपला देश उत्पादनाच्या क्षेत्रात समोर जाईल.

कोविड-१९ वैक्सीनच्या संशोधन व विकासासाठी :-

कोविड सुरक्षा मिशन फॉर रिसर्च व डेव्हलपमेंट ऑफ इंडियन कोविड वैक्सीनसाठी ९०० करोड रुपयांचे आर्थिक मदत प्रदान करण्यात येणार आहे. आणि ही आर्थिक मदत डिपार्टमेंट ऑफ बायोटेक्नोलॉजी को प्रदान करण्यात येणार आहे.

फेस्टिवल एडवांस :-

फेस्टिवल एडवांस स्कीमच्या अंतर्गत सर्व लाभार्थ्यांना एसबीआय उत्सव कार्ड दिल्या गेले आहे.

एलटीसी कॅश वाउचर स्कीम :-

एलटीसी कॅश वाउचर स्कीम आत्मनिर्भर भारत अभियाना अंतर्गत सुरु करण्यात आली होती. या योजनेमुळे अर्थव्यवस्थेत सुधारणा घडून आली. मिनिस्ट्री ऑफ रोड ट्रान्सपोर्ट व मिनिस्ट्री ऑफ डिफेन्सला २५००० करोड रुपये अतिरिक्त भांडवली खर्च प्रदान करण्यात आला. तसेच देशातील ११ राज्यांना भांडवली खर्चासाठी ३६२९ करोड रुपये प्रदान केल्या गेले.

वन नॅशन वन राशन कार्ड :-

या योजने अंतर्गत संपूर्ण भारत देशात एकाच राशन कार्डनी राशन कोणत्याही दुकानातून खरेदी करता येऊ शकते. वन राशन वन कार्ड हे १ सप्टेंबर २०२० पासून सुरु करण्यात आले. आतापर्यंत २८ राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये देखील वन नॅशन वन राशन कार्ड लागू करण्यात आले आहे.

किसान क्रेडीट कार्ड योजना :-

किसान क्रेडीट कार्ड योजनेच्या अंतर्गत आतापर्यंत १५७.४४ लाख शेतकऱ्यांना १,४३,२६२ करोड रुपयांचे लोन प्रदान करण्यात आले आहे.

प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना :-

प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजनेच्या माध्यमातून आतापर्यंत १६८१.३२ करोड रुपयांचे लोन वितरीत करण्यात आले आहे.

नाबार्डच्या माध्यमाने इमरजेंसी वर्किंग कॅपिटल फंडींग शेतकऱ्यांसाठी :-

या योजनेअंतर्गत आतापर्यंत शेतकऱ्यांच्या खात्यामध्ये २५००० करोड रुपये वितरीत करण्यात आले आहे.

परिशियल क्रेडीट गारंटी स्कीम :-

या योजनेअंतर्गत सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी पोर्टफोलीओ खरेदी करण्यासाठी २६,८९९ करोड रुपये मंजूर केलेले आहे.

स्पेशल लिक्विडिटी स्कीम फॉर एनबीएफसी/एचएफसी :-

स्पेशल लिक्विडिटी स्कीम फॉर एनबीएफसी/एचएफसी योजनेद्वारे आतापर्यंत ७२२७ करोड रुपये वितरीत करण्यात आले आहे.

लिक्विडिटी इंजेक्शन फॉर डिस्कम्स :-

लिक्विडिटी इंजेक्शन फॉर डिस्कम्स योजनेअंतर्गत ११८२७३ करोड रुपयांचे लोन मंजूर करण्यात आले आहे.

आत्मनिर्भर भारत अभियानाच्या अशा विविध योजनांच्याद्वारे भारतीय अर्थव्यवस्था सुधारण्यास किंवा समृद्ध होण्यास मदत झाली.

निष्कर्ष:-

कोविड-१९ चे आर्थिक संकट आजही मोठ्या प्रमाणात थैमान घालत आहे. या आर्थिक संकटामुळे देशातील अर्थव्यवस्था मागासलेपणाकडे वाटचाल करतांना दिसून येत आहे, तरी मात्र आत्मनिर्भर भारत योजनेमार्फत करण्यात येत आलेले प्रयत्न हे येणाऱ्या संकट काळात देशाच्या अर्थव्यवस्थेला लाभदायक ठरू शकते. तसेच सरकारने आर्थिक संकटाच्या काळात विविध योजनेच्या माध्यमातून दिलेले पॅकेज, आर्थिक सहायता आणि सुविधा देशाच्या अर्थव्यवस्था सुधारण्यासाठी महत्वपूर्ण ठरू शकते.

संदर्भ:-

भारतीय अर्थव्यवस्था : लाल अण्ड लाल, हिमालया पब्लिकेशन, नई दिल्ली.

आर्थिक सर्वेक्षण : २०१९-२०

वर्तमानपत्रे

१) लोकसत्ता

२) लोकमत

३) तरुण भारत

४) महाराष्ट्र टाइम्स

५) सकाळ

६) द इकॉनॉमिक टाइम्स

भारतीय कृषी क्षेत्राची आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल

डॉ. आस्तीक टी. मुंगमोडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगाव asteekmungmode@gmail.com

भारतीय कृषी क्षेत्रातील परिवर्तन अभ्यासतांना प्रामुख्याने स्वातांत्र्यापूर्व काळ, स्वातांत्र्यत्तोर काळ, हरित क्रांतीनंतरचे काळ व नविन आर्थिक धोरणानंतरचे काळ असे विभाजन केले असता कृषी क्षेत्रातील वाटचाल लक्षात येते.

स्वातांत्र्यपूर्व स्थिती : भारतात कृषी हा केवळ उपजीवीकेचा साधन नाही तर तो भारतीय संस्कृतीचा मूलभूत आधार आहे. भारतीय संस्कृतीचा विकास ही कृषीभिमुख असल्याचे दिसून येते. भारतात सिंधू संस्कृती पासून कृषी व पशुपालन हे मुख्य व्यवसाय असल्याचे पुरावे आहेत. भारतात इंग्रजांच्या काळात जमीनदारी, महालवारी व रयतवारी अशा जमीनव्यवस्था असल्याने यात शेतजमीनीचे मालक व जमीन कसणारे असे मुख्य दोन वर्ग होते. शेतजमीन स्वतः कसणाऱ्याचीच असेल तर त्या जमीनीची योग्य मशागत केली जाते. मात्र जमीन कसणारा वेगळा असेल तर जमीनीत कोणतीही सुधारणा न करता केवळ पीक घेण्यापूरता कार्य केले जात असेल. भारतात अनेक वर्ष या पध्दती अस्तित्वात असल्याचे आढळते. १९४७- ४८ मध्ये एकूण शेतीचा जवळपास ५७ टक्के भाग जमीनदारी व मालगुजारी व्यवस्थे अंतर्गत येत होती. भारतातील अधिकाधिक जमीनमालक स्वतः शेती न करता कुळांना शेती कसण्यासाठी देत. यामुळे भारतातील जमीनीमध्ये फारशा सुधारणा न झाल्याने जमीनीची पत घसरली. परिणामतः कृषीची उत्पादकता मोठ्या प्रमाणात कमी झाली असल्याचे आढळते. स्वातांत्र्यप्राप्तीनंतर झालेल्या फाळणीमुळे भाताखालील २८ टक्के, गहु ३० टक्के, ज्यूट ७६.६ टक्के व कपाशीखालील २६.६ टक्के क्षेत्र पाकिस्थानात गेल्याने या पिकांचा तुटवडा भारतात जाणवला. त्याबरोबर यावर आधारित उद्योगावरही प्रतिकूल परीणाम झाले.

भारताच्या कृषीच्या स्थितीचे अवलोकन केले तर भारतीय कृषीची उत्पादकता कमी, परंपरागत लागवड पध्दती, शेतीच्या व्यवसायीकरणाचा अभाव, यात्रिकीकरणाचा अभाव असल्याचे दिसून येते. याच काळात भारतात जवळपास साडेसहा कोटी शेतकरी असतांना केवळ एक हजारपेक्षाही कमी ट्रॅक्टर होते. जास्तीत जास्त भारतीय शेतकरी जीवन निर्वाहाकरिता शेती करित असल्याने भारतात अन्नधान्याची आयात केली जात असल्याने देश अन्नधान्याच्या बाबतीत सुध्दा स्वावलंबी नव्हते..

स्वातांत्र्योत्तर स्थिती : भारताची अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान आहे. कृषी क्षेत्राचा विकास झाल्याशिवाय भारतात उद्योगाचा विकास करणे शक्य नाही. भारतात वर्तमान स्थितीत जवळपास ६५ टक्के लोकाचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष जीवननिर्वाह कृषीवर आधारित आहे. कृषीचे राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान, रोजगार निर्मिती, उद्योगांना पूरक, अन्नधान्याचा पुरवठा, आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील योगदान यावरून कृषीचे महत्व स्पष्ट होते.

स्वातांत्र्यप्राप्तीनंतर भारत सरकारने आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून देशाचा आर्थिक विकास साध्य करण्याच्या उद्देशाने धोरण स्विकारले. भारत सरकारने कृषी विकासाशी संबंधित धोरण आखले.

कृषी उत्पादकतेत वाढ, रोजगाराच्या संधीमध्ये वाढ, जमिनीवरील लोकसंख्येचा दबाव कमी करणे, ग्रामीण क्षेत्रातील विषमता कमी करणे या घटकांचा समावेश सर्व पंचवार्षिक योजनांमध्ये करण्यात आले. भारतात सन १९४९-५० ते १९६४-६५ या कालावधीत कृषीच्या उत्पादकतेत फार संथ गतीने वाढ झाली.

कृषी उत्पादन व उत्पादकता वाढविण्यासाठी कृषी आदानांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. ही बाब ओळखून भारत सरकारने कृषी क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्याच्या उद्देशाने सिचन सुविधा, समुदाय विकास कार्यक्रम, कृषी क्षेत्राचा विस्तार, खते, कीटकनाशके, कृषी यंत्रे, संकरित बियाणे, विद्युत, विपणन व प्रत्यय पुरवठा, मध्यस्थांचे उच्चटन, हस्तकला मंडळांची स्थापना, कुळांचे संरक्षण इत्यादी प्रोत्साहनपर व धोरणात्मक निर्णय घेतले. यासाठी सन १९६३ राष्ट्रीय बियाणे महामंडळ मर्या., सन १९५६ मध्ये भारतीय राज्य फार्म महामंडळ, सन १९७६ मध्ये महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ मर्या. (महाबीज), सन १९६६ बियाणे कायदा अमलात आणले. भारतात बाजारपेठावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी १९९७ मध्ये बेरार कॉटन अँड ग्रेन्स मार्केट अँक्ट संमत करण्यात आला. पुढे विविध प्रांतांनी असे कायदे संमत केले. २००९ पर्यंत देशात ७१३९ नियंत्रित बाजारपेठा कार्यरत होत्या. सन १९६३ मध्ये महाराष्ट्रात 'महाराष्ट्र कृषी उत्पन्न विपणन अधिनियम' संमत करण्यात आले. सन १९६२ मध्ये 'केंद्रीय वस्त्र महामंडळ' स्थापन करण्यात आले. शेतकऱ्यांची फसवणूक टाळण्यासाठी सन १९५८ मध्ये 'प्रमाणित वजन व मापे अधिनियम' अमलात आणले. सन १९६३ पासून संपूर्ण देशांत वजनाची मेट्रिक पध्दती लागू करण्यात आली. 'कृषी उत्पन्न अधिनियम १९३७' कायद्याच्या तरतुदी अंतर्गत कृषीमालाच्या प्रतवारी व गुणवत्तेसाठी 'अॅगमार्क' हे गुणवत्ता दर्शक चिन्ह वापरले जाते. शेतमालाचा दर्जा तपासण्यासाठी नागपूर येथे 'केंद्रीय अॅगमार्क प्रयोगशाळा' स्थापन करण्यात आली. देशात दुसऱ्या पंचवार्षिक योजने दरम्यान भारतात सहकारी विपणन संस्था स्थापन होण्यास सुरुवात झाली. सन १९६३ मध्ये 'राष्ट्रीय सहकार विकास महामंडळ' स्थापन करण्यात आले. सन १९५८ मध्ये 'राष्ट्रीय कृषि सहकारी पणन संघ- नाफेड' स्थापन करण्यात आले असून याचे मुख्यालय नवी दिल्ली येथे आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात भारतात संस्थात्मक बँकिंग क्षेत्राचे विकास झाले. व्यापारी बँका, सहकारी बँका, क्षेत्रीय ग्रामीण बँका, नाबार्ड यांचा विकास व विस्तार झाले.

हरित क्रांती व त्यानंतर भारतीय कृषी क्षेत्राची वाटचाल : १९६० ते १९७० या दशकात भारतात डॉ. स्वामीनाथन यांच्या नेतृत्वात हरित क्रांती घडून आली. भारतात रासायनिक खतांचा वापर, औषधे, सुधारित बियाणे, जल सिंचनाची सोय व शेतीचे यांत्रिकीकरण यावर अधिक भर देण्यात आले. यामुळे भारतातील गहू, तांदूळ, दाळ वर्गीय पीके, तेलबीया, कापूस, उस या पीकांच्या उत्पादकतेत तीव्र गतीने वाढ झाल्याचे आढळते. शेतमालाच्या उत्पादनाबरोबर त्या मालाला किफायतशीर किंमतही प्राप्त होणे आवश्यक असते. ही बाब लक्षात घेवून भारत सरकारने १९६५ मध्ये कृषी किंमत आयोगाची स्थापना करण्यात आली व सन १९८५ मध्ये याची व्याप्ती वाढवून त्याचे नामकरण 'कृषी खर्च व मूल्य आयोग' करण्यात आले. सध्या ह्या आयोगामार्फत २४ मुख्य पिकांच्या आधारभूत पिकांच्या किमान आधारभूत किंमतीची शिफारस करते. भारत सरकारच्या वतीने शेतकऱ्यांचा माल विकत घेण्यासाठी सन १९६५ मध्ये भारतीय अन्न महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. सन १९८८ मध्ये नवीन बियाणे विकास

धोरण, सन २००५ मध्ये राष्ट्रीय बियाणे संशोधन आणि प्रशिक्षण केंद्र यांची स्थापना करण्यात आली. भारतात पिकांच्या वाढीसाठी योग्य पोषकद्रव्ये उपलब्ध व्हावे यासाठी खत उत्पादन करणे आवश्यक आहे. याकरिता भारतात सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या व सहकारी क्षेत्रातील कंपन्या - इफको, कृभको या द्वारे रासायनिक खताचे उत्पादन केले जाते. भारत रासायनिक खताच्या उत्पादनात व त्याच्या वापरात जगात चीन आणि अमेरिका यांच्या पाठोपाठ तिसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. विविध पिकांच्या उत्पादनासाठी सिंचन हे महत्त्वपूर्ण आदाने आहे. भारत सरकारने सिंचन क्षमता वाढविण्यासाठी राष्ट्रीय जल निती २००२ स्थापन करण्यात आली. सिंचन विकास योजना राबविण्यासाठी सन १९७४-७५ मध्ये लाभ क्षेत्र विकास कार्यक्रम, सन १९९६-९७ मध्ये गतिमान जलसिंचन लाभ कार्यक्रम, सन २००५ मध्ये कृषिसंबंधित जलाशयांची दुरुस्ती नुतनीकरण व पुनःस्थापनाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम, सन २००६ मध्ये सूक्ष्मसिंचन योजना सुरू करण्यात आली. यामुळे उत्पाकतेत सुधारणा घडून आली.

भारतातील प्रमुख पीकांची उत्पादकता (प्रति हेक्टर उत्पादन)

पिकाचे प्रकार	१९४९-५०	१९६४-६५	१९९१-९२	२०००-०१
तांदूळ (क्विंटल)	७.१	१०.८	१७.४१	१९.३
गहू (क्विंटल)	६.७	९.१	२३.९७	२७.४
भरड धान्ये (क्विंटल)	४.३	५.१	७.७८	१०.७
डाळी (क्विंटल)	४.०	५.२	५.३४	५.३
सर्व अन्नधान्ये (क्विं.)	५.५	७.६	१३.७४	१५.६८
तेलबिया (क्विंटल)	५.२	५.६	७.१९	८.३
उस (टन)	३४	४७	६५.८	६९
कापूस (किलो)	९५	१२२	२१७	१९१
बटाटे (क्विंटल)	६६	८४	१५९	१८०

वरील तक्त्यात दिलेल्या आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की, भारतात हरित क्रांतीनंतर कृषी क्षेत्रात चक्रीय पध्दतीने वाढ घडून आली. भारतात यानंतर यांत्रिकीकीणावर अधिक भर देण्यात आले.

हरित क्रांती ही भारतातील अन्य पूरक क्षेत्राला मार्गदर्शक ठरली. त्यामुळे यानंतर भारतात श्वेत क्रांती, निळी क्रांती, पिली क्रांती, इंद्रधनुष्य क्रांती घडून आली.

नवीन आर्थिक धोरणानंतरचे कृषी क्षेत्रातील परिवर्तन : जागतीकीकरणात भारतीय शेतकरी टिकून राहणे आवश्यक आहे. त्यामुळे शेतकरी वर्गाला पत पुरवठा होणे आवश्यक आहे. ही बाब ओळखून सन १९९८ मध्ये किसान क्रेडिट कार्ड्स योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेतर्गत शेतकऱ्यांना कृषि आदाने विकत घेण्यासाठी व लागवडीसंबंधीच्या वित्तीय गरजा भागविता येतात. सन २००६-०७ च्या खरिप हंगामापासून शेतकऱ्यांना ३ लाख रुपयापर्यंतचे पीक कर्ज ७ टक्के दराने प्राप्त होत असे. मात्र जे शेतकरी वेळेवर कर्जाची परतफेड करतात त्यांना व्याज अनुदान प्राप्त होतो. त्यामुळे ग्रामीण क्षेत्र व शेतकरी वर्गाला अर्थसहाय्य सहज व वेळोवेळी होत असल्याने कृषीला मदत झाली. शेतमालाचे उत्पादन करणे ही बाब शेतकऱ्यांच्या श्रमावर अवलंबून असले तरी त्याचे उद्दीष्ट्ये केवळ उत्पादनाने साध्य होत नाही. यासाठी विपणन व्यवस्थेत सुधारणा करणे आवश्यक असते. मालाचे एकत्रीकरण, मालाची प्रतवारी, प्रक्रिया, वाहतूक, साठवणूक, बाजारपेठ, व प्रमाणीत वजन मापे या घटकातील दोष दूर

करण्याचा प्रयत्न करण्यात आले. बाजाराचे नियंत्रण राज्य सरकार किंवा स्थानिक संस्थेद्वारे केले जाते. शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळणे आवश्यक आहे. कारण शेतकऱ्यांच्या सर्व उद्दीष्टांची पूर्तता करण्याचे सामर्थ्य यात असते. मात्र भारतात शेतमालाच्या किंमतीत सतत चढउतार होत असते. व्यापारी, सावकार, दलाल, व अडते हा वर्ग शेतकऱ्यांचे शोषण व फसवणूक करीत असल्याने मेहनत करून सुध्दा शेतकरी वर्ग गरिबीत जीवन जगत असतात. यासाठी शेतकऱ्यांना किफायतशीर भावाची खात्री असल्याशिवाय कृषी उत्पादनाला प्रोत्साहन मिळणार नाही. म्हणून शेतमालाच्या किंमतीबाबत धोरण असणे आवश्यक आहे. यासाठी अति उत्पादीत मालाला योग्य बाजारपेठ उपलब्ध आवश्यक असते. त्यासाठी निर्यातीत वाढ करणे हे सर्वोत्तम पर्याय आहे.

भारतातील शेतमालातील मुख्य पिकांचे निर्यात :

(कोटी रुपयांमध्ये.)

पीक	१९६०-६१	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२००१-२००२
काँफी	२	२५	२१४	२५२	१०९५
चाय	१९२	१४८	४२६	१०७०	१७२०
फळे व भाज्या	७	१८	११६	३३५	१५६०
कापूस सूत व निर्मित वस्तू	९१	७५	२७७	२१००	१४६५५
तंबाखू	२५	३३	१४१	२६३	८०८
काजू	३०	५२	१४०	४४७	१६५२
तयार कपडे	०	९	३७८	४०१२	२३८७७
मत्स्य व निर्मित वस्तू	७	३१	२१३	९६०	५९००
तांदूळ		५	२२४	४६२	३१७४

तक्त्यात दिलेल्या आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की, नवीन आर्थिक धोरणानंतर भारतातील शेतमालाच्या निर्यात मूल्यांमध्ये उत्तरोत्तर वाढ होत आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. हे स्पष्ट होते. सन २०१०-११ च्या प्राप्त आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, भारताच्या एकूण निर्यातीच्या ९.९ टक्के हिस्सा हा कृषी क्षेत्राचा आहे.

कृषी निर्यात क्षेत्रे (Agricultural Export Zones: AEZs)

विशिष्ट कृषी वस्तू व त्यांचे भौगोलिक क्षेत्र यावर लक्ष केंद्रीत करून निर्यातीत वाढ करण्याच्या उद्देशाने भारतात सन २००१ च्या आयात निर्यात धोरणाने कृषी निर्यात धोरणाची संकल्पना मांडली. यात कृषी प्रक्रियेचे संपूर्ण एकत्रीकरण करणे म्हणजे कच्चा मालाचा विकास, उत्पादन, प्रक्रिया, पॅकेजिंगपासून मालाच्या अंतिम प्रक्रिये पर्यंत प्रयत्न करणे अपेक्षित आहे. भारतात केंद्र शासनाने ४० कृषी वस्तूंशी संबंधित ६० र्ग ला मंजुरी दिली. देशातील २० राज्यात हे पसरलेले आहे. महाराष्ट्रात ६० पैकी ८ AEZ आहेत. महाराष्ट्रात द्राक्षे, हापूस आंबा, केसर आंबा, फुले, कांदा, डाळिंब, केळी व संत्री या फळांना अनुकूल भौगोलिक स्थिती प्राप्त झाली आहे. यामुळे या फळांवर आधारित निर्यात क्षेत्रे स्थापन केले आहे. या निर्यात क्षेत्रामुळे शेतकरी वर्गात बाजाराभिमुख दृष्टीकोन निर्माण होणे, बाजारपेठांमध्ये स्पर्धात्मक शक्तीत वाढ होणे, उत्पादनाचे मूल्यवर्धन व गुणवत्तावर्धन होणे, उत्पादन खर्च

कमी होणे, शेतमालाला रास्त भाव मिळणे, देशात रोजगार निर्मिती होणे, भारतीय शेतीचे आंतरराष्ट्रीयीकरण होणे या सर्व बाबी साध्य होत आहेत. यातून शेतकरी वर्गाची आर्थिक स्थिती अधिक सुदृढ होत आहे.

भारत सरकारने सन १९९९-२००० च्या रब्बी हंगामापासून 'राष्ट्रीय कृषी विमा योजना' ह्या सुधारित नावाने सुरु केली. ही योजना राबवितांना झालेल्या चुकांमुळे शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान होवू लागले. यामुळे सन २०१०-११ पासून 'संशोधित राष्ट्रीय कृषी विमा योजना' प्रायोगिक तत्वावर सुरु करण्यात आली.

कृषी विस्तार योजना : प्रयोगशाळेतील संशोधन शेतकऱ्यापर्यंत पोहचविण्याच्या प्रक्रियेला 'कृषी विस्तार' म्हणतात. केंद्रशासनाने सन २००५-२००६ मध्ये राज्य विस्तार कार्यक्रमांना मदत करण्यासाठी विस्तार सुधारणा योजना सुरु केली. यामुळे नवीन संशोधन शेतकऱ्यापर्यंत पोहचत असून तंत्रज्ञानाचा प्रचार व प्रसार होत असते.

२१ जानेवारी २००४ ला तत्कालीन पंतप्रधान मा. अटल बिहारी वाजपेयी यांनी नवी दिल्ली येथे 'किसान कॉल सेंटर' व कृषी चैनलचे उद्घाटन केले. ही प्रणाली उपग्रहावर आधारित असून शेतकऱ्यांना निशुल्क १५५१ या नंबरवर कृषी संबंधी माहिती दिली जाते.

भारतातील वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा लक्षात घेवून मृदा परिक्षणापासून ते विपणनापर्यंत कृषीच्या सर्व आयामांचा समावेश असलेली दुसरी हरित क्रांतीची आवश्यकता तत्कालीन राष्ट्रपती मा. ए. पी.जे.अब्दुल कलाम यांनी नोव्हेंबर २००६ मध्ये घोषित केले. यात कृषीतील सर्व शाखांचा समावेश आहे.

भारतातील कृषी संबंधी विविध क्रांती	
निळी क्रांती (Blue Revolution)	मत्स्यपालन
खाकी क्रांती (Brown Revolution)	चमडा
भूरी क्रांती (Grey Revolution)	श्रासायनिक खते
हरित क्रांती (Green Revolution)	खाद्यान्न उत्पादन
गुलाबी क्रांती (Pink Revolution)	कांदा, झिंगा उत्पादन, औषधी आणि फार्मास्यूटिकल्स
श्वेत क्रांती (White Revolution)	दुग्ध उत्पादन
रजत क्रांती (Silver Revolution)	अंडा व कुक्कुट
रजत रेषा क्रांती (Silver Fiber Revolution)	कापूस
पीली क्रांती (Yellow Revolution)	तेलबियांचे उत्पादन
काळी क्रांती (Black Revolution)	पेट्रोलियम
स्वर्ण रेषा क्रांती (Golden Fiber Revolution)	ज्युट
स्वर्ण क्रांती (Golden Revolution)	बगायती
लाल क्रांती (Red Revolution)	मसं व टमाटर उत्पादन
गोल क्रांती (Round Revolution)	बटाटे
सदाबहार क्रांती (Evergreen Revolution)	समग्र विकास

वरील क्रांत्यांमुळे अनेक पिकांच्या संदर्भात जगात भारताच्या शेतमाल उत्पादन व उत्पादकतेच्या क्रमवारीत अमुलाग्र सुधारणा झाली. वर्तमान स्थितीत भारत दुधाचे उत्पादन व पशुधनांची संख्या यात जगात प्रथम क्रमांकाचे देश आहे.

१२ व्या पंचवार्षिक योजनेतील केंद्र सरकारचे मिशन व योजना

- नॅशनल फूड सिक्योरिटी मिशन
- नॅशनल मिशन ऑन सस्टेनेबल एग्रीकल्चर
- नॅशनल मिशन ऑन ऑइससीड्स एण्ड ऑइल पाम
- नॅशनल मिशन ऑन एग्रीकल्चरल एक्सटेंशन एण्ड टेक्नोलॉजी
- मिशन ऑफ इंटीग्रेड डेवलपमेंट ऑफ हॉर्टीकल्चर

केंद्रीय योजना

- नॅशनल क्रॉप इंश्योरेंस स्कीम
- इंटीग्रेटेड स्कीम ऑन एग्रीकल्चरल कोऑपरेशन
- इंटीग्रेटेड स्कीम ऑन एग्रीकल्चरल मार्केटिंग
- इंटीग्रेटेड स्कीम ऑन एग्रीकल्चरल सेसज इकोनॉमिक्स एण्ड स्टेटिस्टिक्स
- सेक्रेटेरिएट इकोनॉमिक सर्विस

या सर्व योजना भारतातील कृषी क्षेत्राचे तीव्र गतीने सर्वांगीण विकास करण्याच्या उद्देशाने तयार करण्यात आलेल्या आहेत.

निष्कर्ष: भारतात कृषी संबंधी विविध यांत्रिक व तांत्रिक क्षेत्रात नवनवीन शोध व संशोधन केलेली आहेत. आधुनिक कृषी योजना व साधनांना साफ्टवेअर व हार्डवेअर अशा दोन भागात विभागले जावू शकते. हार्डवेअर क्षेत्रात आधुनिक व अधिक शक्तीशाली व बहू उपयोगी टॅक्टरर्स, रोटावेटर, हॅरो, प्लावो, रिपर, सीड ड्रील, थ्रेशर मशीन, ड्रीप एरिकेशन यांचा समावेश केला जावू शकतो. साफ्टवेअर मध्ये 'किसान कॉल सेंटर', इ चौपाल, इ चॅनल, आत्मा, विविध ॲप्स, कृषी विस्तार योजना, ॲग्री क्लिनिक, ऑपरेशन रिसर्च प्रोजेक्ट, लॅंड टू लॉब, किसान एस एम एस पोर्टल यांचा समावेश होत असून शेतकरी वर्गाला प्रोत्साहन व मदत केली जाते. भारतात बरेच योजनांमध्ये पारदर्शकता येत आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांना लाभ मिळत असल्याने कृषीच्या उत्पादन व उत्पादकतेत वाढ होते. परिणामतः भारतातील कृषी क्षेत्र आत्मनिर्भर होत असून त्याबरोबर त्यावर आधारित ग्रामीण व पूरक उद्योग सुध्दा आत्मनिर्भर होत आहेत. ही बाब भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी निश्चितच अनुकूल आहे असे म्हणता येईल.

संदर्भ:

- 'प्रतियोगिता दर्पण' सामान्य अध्ययन भारतीय अर्थव्यवस्था, उपकार प्रकाशन, आगरा २०१९
दत्त रुद्र, सुन्दरम के. पी. एम. 'भारतीय अर्थव्यवस्था' एस चंद प्रकाशन,
नवी दिल्ली, २००३
कोलंबे रंतन, 'भारतीय अर्थव्यवस्था' भगीरथ प्रकाशन, पुणे २००६
डॉ. झामरे जी. एन. 'भारतीय अर्थशास्त्र विकास व पर्यावरण',
पिंपळापूरे ॲंड कं प्रकाशक, नागपूर

आत्मनिर्भर भारत :- भारताचे एक पाउल विकासाकडे

कु. माया ई. डकाहा

अर्थशास्त्र विभाग, निळकंठराव शिंदे महाविद्यालय, भद्रावती.

प्रस्तावना :- अर्थ व्यवस्था ही फार कमी काळासाठी संथ असते. अर्थव्यवस्थेत ऊथल-पुथल होतच असते. महामारी, भुंकंप, युद्ध, दुष्काळ, अतिवृष्टी परंतु वर्तमान स्थितीचा विचार केला तर चिनमधून “बुहान” शहरातून आलेला भूने संबोधलेला कोरोना विषाणू ने संपुर्ण जगाला महामारीच्या सापळयात फसवून ठेवले आहे.

भारताची आयात-एकाबाजुने भारत देशावर आलेले महामारीचे हे मोठे आर्थिक संकट व दुस-या बाजुने चिनने केलेले सब वरील आक्रमण हे ५ मे २०२० रोजी झाले. त्यामुळे संतापलेले मान. पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी १२ मे २०२० रोजी “आत्मनिर्भर भारताची” घोषणा केली. जेव्हा की चिनकडून भारताची आयात १३.२ टक्के निर्यात ४.६० टक्के २०१९ साली होती. चिन, अमेरीका, यु.ए.ई., अरब, इराक, स्वित्झर्लंड, हॉंगकॉंग, साउथ कोरीया, इंडोनेशीया, सिंगापुर हया मुख्य दहा देशांपासून भारत आयात असतो. भारताने २०१९ ला ४८० बीलीयन यु.एस.डी. वस्तुची आयातापैकी ७० बीलीयन यु. एस.डी. च्या वस्तुची आयात फक्त चिन मधून केली. कोरोना विषाणूमुळे भारतातील १३.५ करोड लोक बेरोजगार, १२ करोड लोक गरीब झाले.

- कार्ल मार्क्स “संकट हा विकासाचा उगम बिंदू होय”
- आत्मनिर्भर म्हणजे काय?

वर्तमान स्थितीत मा. पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदीची व्याख्या “आयातीचे अबलंवित्व कमी करून भविष्यात आपण सर्वात मोठे निर्यातदार बनायाचे लक्ष्य ठेवणे.”

देशातील प्रत्येक नागरीकांनी स्वावलंबी होणे आवश्यक आहे. भारत हा एक संसाधन पुर्ण देश आहे. भारतात अनेक स्रोत उपलब्ध आहेत. उपलब्ध असलेल्या संसाधनाचा मानवाने आपल्या कौशल्य व ज्ञानाच्या बळावर योग्य वस्तु व सामग्रीचे उत्पादन करायला पाहिजे भारतीय नागरीक दुस-या देशांवर अवलंबून राहणार नाही. म्हणजेच उपलब्ध संसाधनावर विशिष्टीकरण करून उत्पादनाचे निर्यात करू शकतो. पंतप्रधानांच्या सांगण्यानुसार “लोकल से वोकल” आत्मनिर्भर भारतातील नागरीकांनी तेथील क्षेत्रीय संसाधनाचा पुरेपुर वापर करून उद्योगाचे प्रवाह वाढविणे तसेच प्रत्येक नागरीकांना रोजगारक्षम व स्वावलंबी बनविणे ज्या वस्तुची आजपर्यंत आम्ही चिनपासून स्वस्त दरात आयात करत होतो. त्या वस्तुचे निर्माण आमच्या देशातच करू असा ठाम निर्णय घ्यावा म्हणजेच आपला देश स्वयः पुर्ण होईल.

“लोकल से वोकल” हयात अंतर्भूत असलेले पाच घटक

१. क्षेत्रीय (स्थानिक) विनिर्माण
२. स्थानिक बाजारपेठ
३. स्थानिक पुरवठा बदल

४. स्थानिक वस्तुंची मागणी

५. स्थानिक वस्तुंचा प्रचार

स्थानिक नागरीकांनी जर स्थानिक वस्तुंना मागणी व त्यांचा प्रचार केला तर नक्कीच आत्मनिर्भर भारत निर्माण होईल व तेथील बेरोजगारी कमी होईल म्हणजेच पुर्ण देशाची बेरोजगारी कमी होईल म्हणजेच लोकल वस्तुंचा उपभोग व प्रचार हाच आमचा जीवनमंत्र आहे. ग्लोबल वस्तु सुध्दा कधी स्थानिय वस्तु होते. अश्या वस्तुंना प्रबळ मागणी निर्माण होऊन, त्या ग्लोबल बनल्या.

आत्मनिर्भर भारत अभियानाचे पाच स्तंभ

१. अर्थव्यवस्था

२. पायाभूत सुविधा

३. तंत्रज्ञान चलित प्रणाली

४. व्हायब्रंट डेमोग्राफी

५. मागणी

आत्मनिर्भर भारत अभियानाची घोषण वित्त मंत्री श्रीमती. निर्मला सितारमण यांनी अर्थव्यवस्था सुरळीत चालण्यासाठी काही योजना प्रारंभ केल्या आहेत. ह्या योजने अंतर्गत सर्व क्षेत्राच्या विकासासाठी एकूण गुंतवणुक करणारी रक्कम ५.५४ लाख करोड करणार आहे.

आत्मनिर्भर भारत अंतर्गत भारत सरकार द्वारे **१२ योजना** सुरु करणार त्या खालील प्रमाणे

१. स्वयंरोजगार भारत रोजगार योजना

२. आपत्कालीन क्रेडिट लाइन हमी योजना

३. स्वावलंबन उत्पादन जोडलेली प्रोत्साहन योजना

४. प्रधानमंत्री आवास योजना (शहरी)

५. बांधकाम आणि पायाभूत क्षेत्राला समर्थन

६. घरमालक आणि घरखरेदीदारांना आयकर सवलत

७. कृषी सहाय्यक खत

८. प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना

९. प्रकल्प निर्यातीला चालना देणे

१०. भांडवल आणि औद्योगिक प्रेरणा

११. कोविड-१९ लस संशोधन व विकासासाठी योजना

१२. एल.टी.सी. (Leave Travel Concession) कॅश व्हाउचर योजना

“आत्मनिर्भर भारत” भारताच्या विकासाच्या दृष्टीने पायाभूत सुविधा मजबुत करणे, शेतक-यांचे उत्पन्न दुप्पट करणे, सुशासन, तरुणांसाठी अधिकारी, महिला सक्षमीकरण आणि इतर विकासावर लक्ष केंद्रीत करणे, सन २०२१-२२ चे सर्वसाधारण अर्थसंकल्प आरोग्य, शारीरिक आणि आर्थिक भांडवल आणि पायाभूत सुविधांवर आधारीत आहे. सक्षम भारतासाठी सर्वसमावेशक वाढ, मानवी भांडवलाचा पुनर्विकास, नुतनीकरण आणि अनुसंसाधान व विकास आणि प्रशासनाचे अधिकाधिक प्रयत्न आणि नागरीकांचा सहवास यावर आधारीत आहे.

“आत्मनिर्भर भारताचे फायदे”

- देशात उदयोगाची वाढ होईल.
- देशात प्रत्येक तरुण / तरुणीना यशस्वी, सक्षम, रोजगाराची संधी प्राप्त होईल.
- राहणीमान उंचावेल, शिक्षणाचा दर्जा वाढेल.
- दरडोई उत्पन्न, राष्ट्रीय उत्पन्न वाढेल.
- गरीबीतून देश मुक्त होईल.
- आर्थिक व्यवस्था सुदृष्ट होईल.
- निर्यात वाढेल.

निष्कर्ष :-

भारत हा विशाल क्षेत्रफळ असलेला देश, ह्या देशातील सांस्कृतिक भिन्नता, संसाधनात भिन्नता, राहणीमानात भिन्नता, भौगोलिक भिन्नता परंतु स्थानिक वस्तुंचे उत्पादन ह्या उत्पादनाची विदेशात विक्री व प्रचार यामुळे गरीबी व दारिद्र्य रेषेखालील लोकांनाही रोजगार उपलब्ध होईल. म्हणजेच भारतात लघु व कुटीर उदयोगांनाही परत चालना मिळेल. बेरोजगारी संपेल. देश विकासाकडे पाउल टाकेल. शिक्षणाला व्यवसायाची जोड मिळेल देशाचा विकास होईल आशावादी वातावरण बनेल जास्तीत जास्त घटक क्रियाशिल होईल. निराशावादी वातावरण आटोक्यात येवुन संपूर्ण उत्साहवादी अर्थव्यवस्थाची निर्मिती होईल.

संदर्भ सुची

www.financialexpress.com

<https://www.livehindustan.com>

pmmodi.yojana.in

आत्मनिर्भर भारत अभियान : रोजगार योजना व रोजगार निर्मिती

डॉ. अश्विनी श्री. राऊत

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, हिस्लॉप महाविद्यालय, नागपूर ashwinimankar731@gmail.com

सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत चालविण्यात आलेल्या रोजगार योजनांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. या योजना भारतीय रोजगार निर्मितीत कितपत सहाय्यक ठरल्या याविषयीचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे. भारतीय सामाजाला बऱ्याच वर्षांपासून भेडसावणारी सर्वात महत्वाची समस्या म्हणजे रोजगार होय. भारतामध्ये एकूण १३० कोटीपेक्षा अधिक लोकसंख्या वास्तव्यास आहे त्यातही गरीब वर्गाची संख्या सर्वात अधिक आहे. या वैशिष्ट्याने परिपूर्ण भारतीय अर्थव्यवस्थेत आणखी एका सांसांगिक आजाराने (रोगाने) भर घातली आहे. ती म्हणजे कोव्हीड-१९. कोव्हीड-१९ च्या महामारीच्या धर्तीवर लोकांचे रोजगार मोठ्या प्रमाणात हिरावल्या गेले आहे. कोव्हीड-१९ च्या फटक्यातून दिलासा देण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारद्वारा आत्मनिर्भर भारत अभियानाची सुरुवात करण्यात आली. या अभियानांतर्गत वेगवेगळ्या रोजगार योजना राबविण्यात आल्या, या योजनांची माहिती करून घेणे. त्याचे उद्देश जाणणे व उद्देशानुसार रोजगार निर्मिती करण्यास या योजना कितपत यशस्वी ठरल्या या बाबतचे अध्ययन प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेले आहे.

बीज शब्द : भारतातील बेरोजगारीचे स्वरूप, आत्मनिर्भर भारत अभियानातील रोजगार योजनांचे स्वरूप, त्यांचे उद्देश, रोजगार निर्मितीत रोजगार योजनांचे सहाय्य.

प्रस्तावना :

भारत मागील काही वर्षांपासून महाशक्ती होण्याचे स्वप्न पाहत होता व त्या दिशेने वाटचाल सुरु होती. परंतु कोव्हीड-१९ च्या महामारीमुळे या स्वप्नास ग्रहण लागल्यासारखे वाटत आहे. कोव्हीड-१९ ही जागतिक महामारी ठरली आहे. जागतिकरणाच्या व वैश्विकरणाच्या पाठीवर कोव्हीड-१९ ने अश्याप्रकारे थैमान घातले की, विकसित देशांपासून तर विकसनशील देशापर्यंत सर्वांनाच त्याची झळ सोसावी लागली आहे. या महामारीमध्ये देशाच्या अर्थव्यवस्थेला खोखले करण्याचा विडा लॉकडाऊनने उचलला आहे असे वाटते. संपूर्ण भारतामध्ये २४ मार्च २०२० ला प्रथम व कडक लॉकडाऊन घोषित करण्यात आले. जिवनावश्यक वस्तु व सेवा सोडल्यास अन्य सर्व वर्गावर जसे व्यापारी, खाजगी कर्मचारी, शेतमजुर, बांधकाम मजुरांवर बेरोजगारीचे तर लघु, मध्यम व बड्या उद्योगांवरही आर्थिक संकट कोसळले.

रोजगार हा अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला गती प्रदान करणारा महत्वाचा घटक आहे. केन्सच्या रोजगारीच्या सिध्दांतानुसार 'रोजगार निर्मितीमुळे उत्पादनात वाढ होत, उपभोग वाढतो, मागणी वाढते व उत्पादन वृद्धीस चालना मिळते' म्हणजेच केन्सच्या मते रोजगार, उत्पादन, उपभोग व मागणी परस्पर निर्भर घटक आहे.

आत्मनिर्भर भारत होण्यासाठी देशातील प्रत्येक नागरीक आत्मनिर्भर व्हावयास पाहिजे. यामध्ये सरकारची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. सरकारने अशा पध्दतीने उद्योग व व्यवसायामध्ये गुंतवणुक करावी की ज्यामुळे देशातील युवाशक्ती व्यावसायिक क्षेत्रात कौशल्यपूर्ण प्रशिक्षण व तांत्रिक ज्ञानाकडे वळविण्यात येईल.

सतत विकासाचे लक्ष्य गाठण्याकरीता रोजगार हा मध्यवर्ती बिंदु असलाच पाहिजे. औपचारीक संघटनेमध्ये एका कुटुंबातील एका व्यक्तीला नोकरी दिल्यास संपुर्ण परिवाराचा आर्थिकदृष्ट्या जीवनस्तर उंचावण्यास मदत होईल. औपचारीक संघटनेमध्ये नियुक्त्या करणे, कार्य करणे व टिकून राहणे याकरीता सरकारने विविध सोयी-सुविधा प्रदान करणे अत्यावश्यक आहे. कारण भारतामध्ये सर्वात अधिक प्रमाणात श्रमिक वर्ग आहे. या श्रमांना योग्य दिशेने वळवणे आवश्यक आहे. यादृष्टीने सरकार वेळोवेळी वेगवेगळ्या योजना राबवित असतात. यातच कोव्हीड-१९ च्या महामारीत आत्मनिर्भर भारत अभियान चालविण्यात आलेले आहे. याच्या काही पैलूंचे अध्ययन प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेले आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

अध्ययनाकरीता खालील उद्दीष्टे निश्चित करण्यात आलेली आहेत

१. आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजना व गरीब कल्याण रोजगार योजनेचे स्वरूप अभ्यासणे.
२. आत्मनिर्भर भारत अभियानातील रोजगार योजनांची उद्दीष्टे जाणुन घेणे.
३. कोव्हीड-१९ च्या धर्तीवर रोजगार निर्मितीत या योजना कितपत सहाय्यक ठरल्या ते तपासणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनाकरीता संशोधन पध्दतीच्या दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आला असुन विषयाशी संबंधित पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, संशोधनपर लेख, इंटरनेट तसेच प्रकाशित व अप्रकाशित माहितीच्या संदर्भाने प्रस्तुत शोधनिबंध पुर्ण करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाच्या मर्यादा :

अ. आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत राबविण्यात आलेल्या केवळ दोनच रोजगार योजनांचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आला आहे.

१) आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजना २) प्रधानमंत्री गरीब कल्याण रोजगार योजना.

ब. संकलित माहितीच्या आधारे शोधनिबंध पुर्ण करण्यात आला आहे.

भारतातील बेरोजगारीचे स्वरूप :

भारतातील अनेक प्रमुख समस्यांपैकी बेरोजगारी ही सुध्दा एक महत्वाची समस्या आहे. योग्यता व काम करण्याची इच्छा असुनही प्रचलीत वेतनदरावर काम न मिळणे म्हणजेच बेरोजगारी होय. भारतामध्ये बेरोजगारी निवारणार्थ अनेक कार्यक्रम राबविण्यात आले. जसे स्वयं रोजगार प्रशिक्षण कार्यक्रम (१९७९), ग्रामीण विकास कार्यक्रम (१९७८-७९) स्वर्ण जंयती रोजगार योजना, रोजगार आश्वासन योजना (१९५२), जवाहर रोजगार योजना (१९८९), मनरेगा (२००५) इ. परंतु भ्रष्टाचार, योग्य प्रशिक्षणाचा अभाव, व्यावसायाविषयक शिक्षणाचा अभाव, दारिद्र्या, वाढती लोकसंख्या, लघु व कुटीर उद्योगांचा न्हास इ. कारणांमुळे या योजनांचा लाभ तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहचू शकला नाही. आंतरराष्ट्रीय लेबर ब्युरो (प्स्)(२०१९) च्या एका सर्वेक्षणानुसार लक्षात येते की मागील काही वर्षात बेरोजगारीचे प्रमाण दिवसे दिवस वाढत आह. हे खालील तालीके वरून अधिक स्पष्ट होते.

भारतातील बेरोजगारीचे प्रमाण दर्शविणारी तालिका (प्रमाण : मध्ये)

वर्ष	बेरोजगारीचे प्रमाण (:)
२०११-१२	३.८ टक्के
२०१२-१३	४.७ टक्के
२०१३-१४	४.९ टक्के
२०१४-१५	सर्वे नाही
२०१५-१६	५ टक्के
२०१६-१७	८.७ टक्के
२०१७-१८	४.७ टक्के
२०१८-१९	६.० टक्के
२०१९-२०	६.७ टक्के
२०२०-२१	६.५ टक्के

स्त्रोत- आंतरराष्ट्रीय श्रम संगठन (ILO) रिपोर्ट २०१९

वरील तालिकेवरून स्पष्ट होते की २०११-१२ मध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण ३.८ टक्के होते. तर २०१६-१७ मध्ये ते सर्वाधिक ८.७ टक्के होते. २०१६-१७ च्या तुलनेत २०२०-२१ मध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण कमी होते म्हणजेच ८.७ टक्के वरून घट होऊन ६.५ टक्के आले. परंतु १३० करोड लोकसंख्या असणाऱ्या देशात ६.५ टक्के बेरोजगारीचे प्रमाण हा अत्यंत चिंताजनक विषय आहे.

२०१९ च्या अंदाजपत्रकाप्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्था ५ ट्रीलीयन डॉलर करण्याचे लक्ष्य असून ते २०२४-२५ पर्यंत साध्य करण्याचे निर्धारित करण्यात आले होत परंतु कोव्हीड-१९ या संसर्गजन्य रोगामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जीडीपीमध्ये घसरण होवुन (-२३) च्या घरात गेला आहे. कोव्हीड-१९ ची रोकथाम करण्यासाठी 'ब्रेक द चेन' अभियानातर्गत संपुर्ण भारतभर लॉकडाऊन करण्यात आले व अद्यापही सुरुच आहे त्यामुळे अनेक उद्योगधंदे, पर्यटन स्थळे, परिवहन व्यवस्था, सिनेमागृहे, खाजगी कार्यालये पुर्ण कार्यक्षमतेने कार्य करू शकत नाही. परिणामतः जनसामान्यांच्या रोजगारामध्ये घट तर झालीच परंतु देशाच्या अर्थव्यवस्थेला मंदीच्या स्थितीचा सामना करावा लागेल ह्याची दाट शक्यता निर्माण झालेली आहे. तसेच अर्थव्यवस्था २०२४-२५ पर्यंत ५ ट्रीलीयन डॉलर होऊ शकणार काय हा संभ्रम निर्माण झाला आहे. कोव्हीड-१९ महामारीमुळे ३ कोटी लोक बेरोजगार झालेले आहे. बडप्प च्या अहवालानुसार जुन-एप्रिल २०१९ मध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण ८.९ टक्के होते त्यामध्ये वृद्धी होऊन जुन-एप्रिल २०२० मध्ये म्हणजेच कोव्हीड-१९ च्या काळात ती २०.९ टक्के झाली. दरवर्षी १ करोड शिक्षित व अशिक्षित बेरोजगारांची फौज तयार होत आहे. भारतातील बेरोजगारीचा धोका हा कोव्हीड-१९ महामारी प्रमाणेच भयावह आहे असे म्हटल्यास ते वावगे ठरणार नाही.

आत्मनिर्भर भारत अभियान:

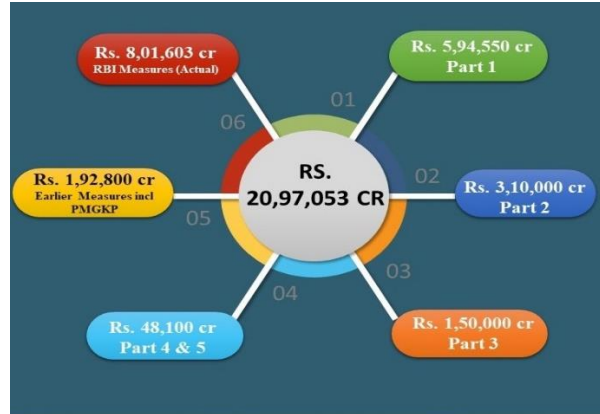
आत्मनिर्भर भारत अभियानाची सुरुवात १२ मे २०२० रोजी भारत सरकारद्वारे करण्यात आली. या अभियानाचे मुख्य उद्देश म्हणजे कोव्हीड-१९ मुळे विस्कळीत झालेली भारतीय नागरीकांची अर्थिक स्थिती सुधारणे. आत्मनिर्भर भारत अभियान "मेक इन इंडिया" या योजनेचे विस्तारीत रूप आहे. या योजनेअंतर्गत जनसामान्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याकरीता २० लाख करोड

रुपयाचा निधी मंजूर करण्यात आला. जो एकूण जीडीपीच्या १०: इतका आहे. या योजनेचे तीन टप्प्यामध्ये १.०, २.० आणि ३.० विभाजन करण्यात आले आहे. त्याचबरोबर ४ व ५ वा टप्पा लागू करण्याच्या प्रयत्नात सरकार आहे.

आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत २० लाख करोड रुपयाचा निधि मंजूर करण्यात आला असून त्याचे विभाजन खालील प्रकारे करण्यात आलेले आहे.

अनु. क्र	योजना	आवंटीत राशी (करोड रु.)
१	पहिला टप्पा १.०	५,९४,५५०
२	दुसरा टप्पा २.०	३,१०,०००
३	तिसरा टप्पा ३.०	१,५०,०००
४	चौथा व पाचवा टप्पा	१,९२,८००
५	प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना	८,०९,६०३
	एकूण	२०,९७,०५३

स्त्रोत: pmmodyojana.in.aatmanirbharbharatabhiyan

स्त्रोत: pmmodyojana.in.aatmanirbharbharatabhiyan

वरील तालिकेवरून व आलेखावरून लक्षात येते की आत्मनिर्भर भारत अभियानतर्गत निधी मंजूर करण्यात आला.

आत्मनिर्भर भारत अभियान व रोजगार योजनांचे स्वरूप:

कोव्हीड-१९ या संसर्गजन्य रोगामुळे अनेक लोकांना बेरोजगारीस सामोरे जावे लागले. जनसामान्यांना आर्थिक सहाय्य व रोजगार प्रदान करण्याच्या उद्देशाने आत्मनिर्भर भारत अभियानातर्गत अनेक योजनांचा समावेश आहे. यामधील रोजगार योजनांची (अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या) माहिती खालील प्रमाणे

१. आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजना :

भारत सरकारद्वारा आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजना १२ नोव्हेंबर २०२० रोजी सुरु करण्यात आली. या योजनेमध्ये ३० जून २०२० पर्यंत ज्या लोकांनी कोव्हीड-१९ च्या काळात नोकऱ्या गमावल्या अशा लोकांना पुन्हा नोकरीमध्ये सामावून घेण्याचे निर्देश दिले आहे. तसेच भारत सरकारद्वारा या २ वर्षांत (कोव्हीड-१९ च्या काळात) जी नविन भर्ती करण्यात येईल अशा कर्मचारी वर्गांना १२ : त्याच्या वेतनातून व १२ : भारत सरकारद्वारा अंशदान EPFO म्हणून देण्यात येईल. या योजने करीता प्रतिवर्ष १५८५ करोड रुपयाचा निधी मंजूर करण्यात आला. ही योजना २०२०-२३ पर्यंत पुर्ण करण्याचे लक्ष्य असून यासाठी २२,८१० करोड रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. या योजनेमार्फत १० लाख लोकांना नोकरी देण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले. ५८.५ लाख कर्मचाऱ्यांना या योजनेचा लाभ होणार तसेच भारत सरकारद्वारा ५ लाख नवीन कंपन्यांना नोंदणीकृत केल्या जाईल असे आश्वासन देण्यात आले आहे. बेरोजगार १८ फेब्रुवारी २०२१ मध्ये अखिल भारतीय सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून योग्य व सत्य माहिती जाणून घेण्यासाठी श्रम मंत्रालयाद्वारा एक साफ्टवेअर प्रणाली तयार करण्यात आली आहे.

या योजनेची मुख्य उद्दीष्टे:

१. ज्या कर्मचाऱ्यांचे वेतन १५,००० रु. पेक्षा कमी आहे त्यांना ईपीएफओ मध्ये सामावून घेणे.
२. मार्च ते सप्टेंबर पर्यंत नोकऱ्या गमावलेल्या लोकांना ऑक्टोबर २०२० पासून पुन्हा नोकऱ्या देणे. ईपीएफओ (कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी) योजनेतर्गत सामावून घेणे.

२. प्रधानमंत्री गरीब कल्याण रोजगार योजना :

प्रधानमंत्री गरीब कल्याण रोजगार योजना २० जून २०२० रोजी आत्मनिर्भर भारत अभियानातर्गत सुरु करण्यात आली. हि योजना प्रवासी मजुरांना व देशांतर्गत बेरोजगारांना त्यांच्या स्थानिक स्तरावर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्याच्या उाँशाने कार्यान्वित करण्यात आली. गरीब कल्याण रोजगार योजना ही देशातर्गत एकुण ६ राज्यामधील ११६ जिल्ह्यांमध्ये लागू करण्यात आली. या योजनेसाठी ३७,५४३ करोड रुपये खर्चाचा निधी मंजूर करण्यात आला व १०,००० करोड रुपये अतिरिक्त निधी म्हणून राखीव ठेवण्यात आला आहे. या योजनेतर्गत मनरेगा, प्रधानमंत्री ग्रामीण सडक योजना व रोजगार योजनांना समाविष्ट करण्यात आले. रोजगाराच्या नव्या संधी उपलब्ध करून देणे हा या योजनाचा मुख्य उाँश होता. मनरेगा साठी ६१,५०० करोड रुपये व ४०,००० करोड रुपये अतिरिक्त बजट ठरविण्यात आले. या मिशनकरीता १२५ दिवसांचा कालावधी व योजनेतर्गत २५ प्रकारचे रोजगार कार्यक्रम राबविण्याचे निर्धारित करण्यात आले आहे. जसे की स्वच्छता केंद्र निर्माण करणे, ग्रामपंचायत भवन, जलसंरक्षण व कटाई कार्य, विहीर व तलाव निर्माण, सडक निर्माण, वृक्षारोपण पोल्ट्री व बकरी शेड, उर्जा गंगा प्रोजेक्ट इत्यादी. तसेच योजनेतर्गत खाजगी व्यवसायाकरीता लक्ष्य देण्यात आले.

या योजनेची मुख्य उद्दीष्टे :

१. प्रवासी व देशांतर्गत बेरोजगारांना रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे
२. १२५ दिवस हे मिशन राबविणे.

३. विविध प्रकारचे २५ कार्यक्रम राबविणे.

निष्कर्षात्मक समारोप :

आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्थेवर देशाचा विकास अवलंबून असतो. भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ सी.के.प्रसाद च्या मतानुसार “लोकसंख्येचा पिरॅमिड बघितला असता असे लक्षात येते की, भारतामध्ये गरीब व दैनंदिन मजुरी करणाऱ्यांची संख्या अत्याधिक आहे. त्यामुळे सरकारने खाजगी व छोट्या उद्योगांकडे लक्ष द्यावे. गरीबांना रोजगार मिळेल अशी व्यवस्था करावी.”

१. आत्मनिर्भर भारत अभियानातर्गत करण्यात आलेल्या रोजगार योजनांच्या अध्यायनावरून रोजगारासाठी सरकारने केलेले प्रयत्न व आखलेल्या योजनांमुळे रोजगार संधीत वाढ झाल्याचे दिसून येते. २०१७ मध्ये औपचारीक अर्थव्यवस्थेमध्ये ६ करोड संगठीत कर्मचारी कार्यरत होते तर २०२० मध्ये या कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत वाढ होऊन १० करोड झाली म्हणजेच संगठीत कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत ४ करोड पर्यंत वृद्धी झाल्याचे निदर्शनास येते. परंतु तरीही सरकारने रोजगार योजनांसाठी निर्धारित केलेले पॅकेज कोव्हीड-१९ माहामारीच्या गंभीर स्थितीत अत्यंत अल्प आहे.

२. गरीब कल्याण रोजगार योजनेतर्गत २५ कार्यक्रम राबविण्याचे निश्चित करण्यात आले या कार्यक्रमांमुळे देशातील अशिक्षित व अकुशल व्यक्तींना रोजगार मिळतील अशी हमी मिळाली असे म्हणता येईल परंतु शिक्षित बेरोजगारांवर लक्ष केंद्रीत करून कोणत्याची प्रकारचे कार्यक्रम राबविण्यात आलेले नाहीत असे निदर्शनास येते.

३. या योजनांमध्ये निर्यातविषयक वस्तुंच्या उत्पादनाचा उल्लेख करण्यात आला नाही तर वृक्षारोपण, पोल्ट्री व बकरी शेड, विहीर व तलाव निर्माण सडक निर्माण इत्यादी कार्यक्रम २५ कार्यक्रमांत आहेत. हे सर्व कार्यक्रम उत्पादनास पुरक आहेत म्हणून सरकारने उत्पादक योजनांवर लक्ष केंद्रीत केल्यास जनसामान्यांना नियमित व अखंड स्वरूपाच्या रोजगार संधी उपलब्ध होण्यास मदत होईल.

४. आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजनेतर्गत सरकारद्वारा १० लाख कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करण्याचे ध्येय निर्धारित करण्यात आले. त्यामुळे युवा वर्गांना नोकऱ्या मिळतील याबाबत दिलासा मिळाला परंतु वास्तविक पाहता १० लाख नोकऱ्या एकुण युवासंख्येच्या केवळ ०.२ : आहेत असे दिसून येते. म्हणजेच लोकसंख्येच्या मानाने नोकरीच्या संधी उपलब्धता अतिशय न्यूनतम आहे. एवढेच नव्हे तर कोव्हीड-१९ च्या काळात अनेक शासकीय परिक्षा रद्द करण्यात आलेल्या आहेत. गेल्या २ वर्षांत सरकारी नियुक्त्या झाल्या नाही व येत्या काही वर्षांत होणार ? ह्याची संभावना कमी आहे असे वाटते.

५. सरकारद्वारा ५ लाख नवीन कंपन्या नोंदणीकृत करण्याचे आश्वासन आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजनेतर्गत देण्यात आले. त्यामुळे रोजगारांची नविन दालने उघडल्या जातील अशी शक्यता नाकारता येत नाही परंतु यामध्ये स्थानिक लोकांना किती प्रमाणात रोजगार देण्यात येईल ह्याचा उल्लेख कुठेही असल्याचे निदर्शनास आले नाही.

६. कोव्हीड-१९ च्या काळात ज्या लोकांनी नोकऱ्या गमावल्या अशा लोकांना परत नोकरीमध्ये सामावून घेण्यासाठी श्रम मंत्रालयाद्वारे सर्वे करण्याचे धोरण स्वीकारण्यात आले. याचा लाभ कोव्हीड-१९ मध्ये झालेल्या विशिष्ट बेरोजगारांना होईलच परंतु प्रशासनाच्या भ्रष्ट व अकार्यक्षमतेमुळे सर्वच नोकरी गमावलेल्या लोकांपर्यंत हा सर्वे व सुविधा पोहचू शकेल यात मात्र शंका वाटते.

७. सरकारद्वारा प्रधानमंत्री गरीब कल्याण रोजगार योजना केवल ६ राज्यामधील ११६ जिल्ह्यात राबविण्याचे निर्देश आहेत परंतु वास्तविक पाहता भारतात २८ राज्ये व एकूण ६४० जिल्हे आहेत म्हणजेच योजना राबविण्याचे क्षेत्र केवळ १/४ पेक्षा अधिक नाही असे निदर्शनास येते.

उपाययोजना :

१. MSME मध्ये सरकारने प्रत्यक्ष गुंतवणुक केल्यास त्या उद्योगांचा विकास व रोजगाराचे नवीन मार्ग प्रशस्त होऊ शकतील.

३. विविध योजनांचा लाभ सामान्य जनतेपर्यन्त पोहचविण्यासाठी प्रशस्त कर्तव्यदक्ष व कार्यक्षम प्रशासन व्यवस्था आवश्यक आहे. यासाठी सरकारने प्रयत्न करणे.

४. ज्या काही योजना सरकार राबविते त्यामध्ये स्पष्टता असावी कारण सामान्य जनता व मजूर या योजनाबाबत अनभिज्ञ असतात. योजनांचे कार्यक्षेत्र काय आहे ? वयोगट काय ? नोंदणी कशी करावी ? योजना कोणासाठी आहे. ६ याबाबत स्पष्टता असल्यास सामान्य लोक या योजनांचा सहज लाभ घेवू शकतील.

५ सरकारने सर्व उदयोगधंद्यांचे खाजगीकरण करणाऱ्याची निती टाळावी त्याऐवजी अर्धसरकारी व सरकारी क्षेत्रास प्राधान्य द्यावे जेणे करून रोजगारास प्रोत्साहन मिळू शकेल.

६. केन्सच्या निर्यात गुणकानुसार निर्यात उद्योगांना प्रोत्साहन दिल्यास रोजगार दरात वृद्धी होईल. परिणामतः संबधीत व्यक्तीच्या उत्पन्नात वृद्धी होण्यास मदत होईल.

संदर्भसूची :

डॉ. प्रा. जी.एन. झामरे (२००८) भारतीय अर्थव्यवस्था, पिंपळापुरे पब्लीकेशन, नागपूर.

डॉ. एम.एल. झिंगन (२०१३) समष्टी अर्थशास्त्र, वृंदा पब्लीकेशन, दिल्ली

Yojan magazine, July 2020

www.abpline.com/news/india.une

www.linehindustan.com-aaymanirbharbharatpackage

लोकमत मराठी न्युजपेपर

द हिंदू न्युजपेपर

आत्मनिर्भर भारत आणि शेतीसुधार धोरणे एक आढावा

प्रा. डॉ. मधूकर बाबूराव अनंतकवळस

प्रोफेसर व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा, जि. सोलापूर

गोषवारा

देशातील प्रत्येक नागरिक नेहमीच वेगवेगळ्या जागतिक संकटाला सामोरे जावे लागते, यातून मार्ग काढण्यासाठी व सध्याच्या कोविड-१९ महामारीला पराभूत करण्यासाठी संपूर्ण देश हातभार लावू शकेल. हीच मूळ प्रेरणा घेऊन संपूर्ण भारत आर्थिक दृष्टीने स्वयंपूर्ण निर्मितीसाठी १२ मे २०२० रोजी आत्मनिर्भर भारत योजनेची घोषणा केली. पंतप्रधानानी दिलेल्या जय जवान, जय किसान, जय विज्ञान या घोषणेचा उल्लेख करत तोमर यांनी पंतप्रधानांच्या आत्मनिर्भर किंवा स्वयंपूर्ण भारताचे स्वप्न साकार करण्यासाठी शेती आणि गावांना केंद्रस्थानी ठेवण्याच्या दृष्टीकोनावर भर दिला आहे. सध्याच्या परिस्थितीत शेतकऱ्यांच्या खांद्यावर कृषी उत्पादनात वाढ करण्याची अतिशय महत्त्वाची जबाबदारी आहे. केवळ स्वतःच्या कल्याणासाठी नव्हे तर संपूर्ण देशाच्या कल्याणाची जबाबदारी त्यांच्यावर आहे, या जाणीवेतून विविध कृषी विकास धोरणे राबविण्याचा व त्यासाठी पुरेशी तरतूद करण्याचा प्रयत्न आत्मनिर्भर भारत या योजनेत करण्यात आलेला आहे. शेतकऱ्यांना समृद्ध करण्यासाठी आणि शेती किफायतशीर बनवण्यासाठी २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी महत्त्वाचे चार कलमी धोरण सुरु करण्यात आले. शेती उत्पादनापासून त्यांच्या विक्रीपर्यंतची, शेतमाल प्रक्रिया उद्योगापासून त्यांच्या प्रत्यक्ष खात्यावर रक्कम जमा करून आर्थिक सुरक्षितता देण्याची जबाबदारी या योजनेत अंतर्भूत आहे. हे कितपत साध्य होईल हा भविष्यकाळच आपणास उत्तर देईल. तो पर्यंत अशा करुया? की दरमहा ६४२७ रुपये उत्पन्न असणारा व खितपत पडलेला शेतकरी राजा दरवर्षी कर्जमाफीसाठी, शेतमाल हमी भावासाठी व नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी झालेल्या नुकसानीची भरपाई मिळावी म्हणून अधिकारी व राजकीय नेतृत्वाकडे आशेने पाहणे कमी होईल.

प्रस्तावना:- भारतासारख्या विकसनशील देशाला विकासाच्या प्रवाहात आणून आत्मनिर्भर व स्वयमपूर्ण भारत बनविण्याच्या दृष्टीने आत्मनिर्भर भारत अभियान या योजनेची १२ मे २०२० रोजी घोषणा केली. या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट, १३० कोटी भारतीयांना सामाजिक, आर्थिक व रोजगाराच्या दृष्टीने आत्मनिर्भर बनविणे हे असून, जेणेकरून देशातील प्रत्येक नागरिक जागतिक संकटाच्या घडीला अत्यंत संयमाने पाऊल टाकू शकेल. ९ डिसेंबर २०२० रोजी झालेल्या मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत आज आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजनेला मंजुरी मिळाली, कोरोनापासून होणाऱ्या नुकसानीतून अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी जाहीर केलेल्या २० लाख कोटी रुपयांच्या आर्थिक पॅकेजमध्ये कृषी क्षेत्रासाठी १ लाख कोटीची तरतूद आहे. कृषी क्षेत्र, शेतकरी, मजूर, स्वयं सहायता गट या घटकांसाठी त्याचा उपयोग होईल. भविष्यात कोविड-१९ च्या महामारी साठीला पराभूत करण्यासाठी संपूर्ण देश हातभार लावू शकेल, हीच मूळ प्रेरणा यामागे असल्याचे दिसून येते. संपूर्ण आर्थिक दृष्टीने स्वयंपूर्ण भारत हे स्वावलंबी भारताच्या आर्थिक समृद्धीसाठी आणि समृद्ध भारत निर्मितीसाठी निश्चितच एक महत्त्वपूर्ण योगदान देईल. 'ग्राम-स्वराज्य' ही मूलतः महात्मा गांधींनी मांडलेली संकल्पना असून आज पंतप्रधान ज्या 'आत्मनिर्भरतेची' हाक देत आहेत, ते तिचेच एक रूप आहे. भारत अभियाना अंतर्गत चालना देण्याचा प्रयत्न केंद्र सरकारने भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या कृषी क्षेत्राला आत्मनिर्भरतेचा प्रयत्न केला आहे. आत्मनिर्भरतेच्या अभियानाचा संबंध केवळ आंतरराष्ट्रीय राजकारणाशी नाही. देशांतर्गत विषयांमध्येही आत्मनिर्भरता आवश्यक आहे. आत्मनिर्भर भारत अभियान हे नवीन भारत उभारणीचा एक मार्ग आहे कि ज्यामुळे देश व देशातील शेतकरी स्वयंपूर्ण होऊ शकतील.

संशोधनाचे महत्व :- भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे महत्व जाणून शेतकऱ्यांना समृद्ध करण्यासाठी आणि शेती किफायतशीर बनविण्यासाठी २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट वाढविण्याचे उद्दिष्ट समोर ठेऊन ते करण्यासाठी विविध योजना तयार करण्यात आल्या. आत्मनिर्भर भारत ही सद्याची योजना आहे. या योजनेतर्गत सरकारने शेतकऱ्यांसाठी कोणकोणत्या योजना सुरु केल्या आहेत व त्या अगोदरच्या योजनेपेक्षा वेगळ्या कशा आहेत, यातून शेतकऱ्यांना खरोखरच न्याय मिळेल का? शेतकऱ्यांना आर्थिक सुरक्षितता मिळेल का? अशा अनेक स्वरूपाचे प्रश्न सत्तर वर्षात सुटलेले नाहीत ते यामुळे कमी होतील का? हे जाणून घेण्याच्या उद्देशाने व शेतीसुधार धोरणे जाणून घेण्यासाठी या विषयाची निवड केलेली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :- सदर शोधनिबंध तयार करण्यासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत-

१. आत्मनिर्भर भारत ही संकल्पना जाणून घेणे.
२. आत्मनिर्भर भारताचे असणारे स्तंभ समजून घेणे.
२. आत्मनिर्भर शेतीसाठीच्या विविध शेती सुधार धोरणांचा आढावा घेणे.
४. आत्मनिर्भर शेती होण्यासाठीचे उपायांचा आढावा घेणे.

संशोधन अभ्यास पद्धती व आधार सामग्रीचे स्रोत :- प्रस्तुत संशोधन अभ्यासात अनुभववादी व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे, तसेच या संशोधन कामाच्या पुर्तिसाठी ग्रंथालय संशोधन पद्धती व क्षेत्रीय संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या संशोधनासाठी निरीक्षण व दुय्यम संशोधन साधनाचा वापर केला आहे. या संशोधन अभ्यासात कृषी सुधार धोरणे सरकारची त्याबाबत भूमिका, राजकीय पक्षांची चर्चा, मीडियाची भूमिका याचा यात विचार करण्यात आलेला आहे. दुय्यम तथ्य संकलनात विविध प्रकाशित ग्रंथ व नियतकालिके, वृत्तपत्रे, निवेदने, इंटरनेट, सामाजिक माध्यम याचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा :- भारतात गेल्या सत्तर वर्षात शेती विकासासाठी विविध धोरणे व प्रयोग करण्यात आले. शेतीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या वाढत आहे आणि त्यातून देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा मात्र कमी होत आहे हे भीषण वास्तव पाहता हे योग्य नाही. यातून मार्ग काढण्यासाठी 'आत्मनिर्भर भारत' या योजनेत शेती विकासासाठी वेगळा प्रयोग दिसून येतो. तो नेमका कोणता आहे, म्हणजेच आत्मनिर्भर भारताचे महत्वाचे असणारे स्तंभ व आत्मनिर्भर भारत अभियानात शेती सुधार धोरणे कोणती निश्चित केलेली आहेत हे जाणून घेण्याचाच फक्त या शोधनिबंधात विचार केलेला आहे.

आत्मनिर्भरतेचा अर्थ :- भारत हा विकसनशील देश असून देशात अनेक प्रश्न व समस्या आहेत. यातून मार्ग काढण्यासाठी सरकारने आत्मनिर्भरतेची हाक दिली आहे, यातून देश स्वयंपूर्ण बनविण्यासाठी विविध प्रयत्न करण्यात आले. आत्मनिर्भर म्हणजे काय? ही संकल्पना जाणून घेण्यासाठी पुढील विविध व्याख्या सांगितल्या जातात-

१. आत्मनिर्भर म्हणजे इतरांच्या वर अवलंबून न राहणे होय.
२. आत्मनिर्भर होणे म्हणजे स्वतःचे स्वतः बघणे.
३. आत्मनिर्भर म्हणजे जिथे जिथे आपण इतर देशांवर अवलंबून आहोत, मग ते आयातीसाठी असो, परदेशी गुंतवणुकीसाठी असो, त्याच्यावर अवलंबून असतानाही आपण आपले उद्योग, आपल्या सेवा अधिकाधिक कार्यक्षम आणि जागतिक दर्जाच्या करण होय.

नव भारताच्या निर्मितीत देशातील तरुण व शेतकरी महत्वाची भूमिका बजावतील. यासाठी त्यांना प्रवाहात आणण्यासाठी यावर्षीच्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात देशातील पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी केलेल्या भरघोस आर्थिक तरतुदी महत्वाच्या असून त्यातून देश आत्मनिर्भर बनण्यास मदत होईल.

आत्मनिर्भर भारताचे महत्वाचे स्तंभ :- आत्मनिर्भर भारताची भव्य इमारत पुढील पाच स्तंभावर उभी आहे. १.इकॉनॉमी - अशी अर्थव्यवस्था जी टप्प्याटप्प्यांच्या बदलापेक्षा उडी घेईल.

२.इन्फ्रास्ट्रक्चर - असं इन्फ्रास्ट्रक्चर जे आधुनिक भारताची ओळख बनेल.

३.भारतीय व्यवस्था - एक अशी व्यवस्था जी मागच्या शतकाची पद्धती नाही तर एकविसाव्या शतकाची स्वप्ने साकार करणारी, तंत्रज्ञानाधारित असेल.

४.भारतीय डेमोग्राफी - आपल्या जगातल्या सर्वांत मोठ्या लोकशाही देशातली 'व्हायब्रंट डेमोग्राफी' ही आपली ताकद आहे. आत्मनिर्भर भारतासाठी आपल्या ऊर्जेचा स्त्रोत आहे.

५.डिमांड - आपल्या अर्थव्यवस्थेत मागणी-पुरवठ्याची जी साखळी आहे, जी ताकद आहे, ती पूर्ण क्षमतेनिशी वापरण्याची गरज आहे. देशातली मागणी वाढवण्यासाठी, ती पूर्ण करण्यासाठी आपल्या पुरवठासाखळीतील प्रत्येक भागधारकाला सशक्त करण्याची गरज आहे. आपली वितरणव्यवस्था, आपली मागणीव्यवस्था यांना आपण मजबूत करू, ज्यात आपल्या देशाच्या मातीचा सुगंध असेल, मजुरांच्या घामाचा सुगंध असेल.

आत्मनिर्भर योजनेचे घटक :- आत्मनिर्भर योजना हि मुख्यत्वे शेतकरी, कष्टकरी, नियमित कर भरणारे, कुटीरोद्योग, गृहउद्योग, लघु आणि मध्यम स्वरूपाचे उद्योग यासाठी तयार करून त्यांना विकासाच्या प्रवाहात आणणे व त्यांना स्वयंपूर्ण बनवणे हा असून त्यातील प्रमुख सुधारणा पुढीलप्रमाणे- १) कृषीक्षेत्रात कच्चा माल ते पक्का माल या पुरवठा साखळीत संख्यात्मक आणि गुणात्मक सुधारणा करणे. २) सोपी, सुटसुटीत कररचना निर्माण करणे. ३) सोपे आणि सुस्पष्ट कायदे अस्तित्वात आणणे. ४) मनुष्यबळ विकास, कौशल्य विकास यावर भर देणे. ५) वेगाने अर्थ पुरवठा आणि आर्थिक व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता निर्माण करणे.

शेतकऱ्यांना समृद्ध करण्यासाठी आणि शेती किफायतशीर बनविण्यासाठी २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट वाढविण्याचे उद्दिष्ट समोर ठेऊन ते करण्यासाठी चार कलमी धोरण अवलंबिण्यात आले.त्यामध्ये उत्पादनासाठी लागणारा खर्च कमी करणे, शेतमालाची योग्य किंमत सुनिश्चित करणे, उत्पन्नासाठी नवीन संधी निर्माण करणे, कापणी व कापणीनंतर होणारे नुकसान कमीत कमी सुनिश्चित करणे.

आत्मनिर्भर शेतीसाठी कृषीसुधार धोरणे :-आत्मनिर्भर भारत अभियानात शेतीचे महत्व लक्षात घेऊन पुढील शेती उपयुक्त घटक निश्चित करण्यात येऊन त्यासाठी विविध तरतुदी करण्यात आल्या त्या पुढीलप्रमाणे-

१.कृषीक्षेत्रासाठी अर्थसंकल्पीय तरतूद - शेतकऱ्याबद्दल फक्त चर्चा करून व त्यांची सहानभूती मिळवून पुरेसे नाही. तर शेतीत प्रत्यक्ष गुंतवणूक करणे गरजेचे आहे. शेतीत पायाभूत सुविधा निर्माण करून शेतकऱ्याच्या कल्याणासाठी सक्षम पावले उचलली पाहिजेत, हे ओळखून अर्थसंकल्पात योग्य तरतूद करण्यात आली. शेतीसाठी पतपुरवठा वाढवून तो शेत कऱ्यापर्यंत पोहोचावा, याची काळजी घेण्यात आली आहे. पीएम. किसानसारख्या योजनांची अल्पभूधारक व लहान शेतकऱ्यांना उत्पन्नाचा अतिरिक्त स्त्रोत निर्माण केला आहे. मोठ्या प्रमाणात गुंतवणुकीचे उद्दिष्ट असून शेतकऱ्यांच्या जमिनीपासून जवळ पायाभूत सुविधा विकसित करण्यात प्रचंड गुंतवणूक केली जात आहे.

आत्मनिर्भर शेतकरी या योजनेतर्गत अर्थसंकल्पात २०२०-२१ या वर्षात कृषी क्षेत्रासाठी १.३४ लाख कोटी रुपयाचे उद्दिष्ट होते. शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात थेट रोख सहाय्य प्रदान करण्यात येत आहे. पीएम. किसान उपक्रमातर्गत प्रती शेतकरी ६०००/- रुपये या प्रमाणे ७५, ००० कोटी रुपयाची तरतूद केली. शेतापासून जवळ असलेल्या पायाभूत सुविधासाठी १.०० लाख कोटी रुपयाची तरतूद करण्यात आली. किमान हमी भाव अतर्गत २२ पिकांसाठीचे हमी भाव पूर्वापेक्षा ५०% जास्त करण्यात आले. कोरोनासाठी शेतकऱ्यांना किमान हमी भावासाठी १.१३ लाख कोटी रुपयाचे वाटप करण्यात आले.

२.शाश्वत शेती आणि मातीचे आरोग्यबाबत :- सरकारने शाश्वत विकासासाठी पर्यावरण व भविष्याच्या दृष्टीने आरोग्यदायी ठरेल, असे उद्योग व शेती विकासासाठी प्रयत्न सुरु केले. शेतकरी व भूमी अबाधित ठेवण्याच्या उद्देशाने शेतकऱ्यांचे भविष्य सुरक्षित करायचे या जाणीवेतून सरकारने शाश्वत कृषी तंत्रावर लक्ष केंद्रित केले. यातून परंपरागत कृषी विकास योजना म्हणजेच सेंद्रिय शेतीला चालना देण्यात आली. शेतकऱ्यांच्या हिताचे मुळ हे मातीच्या आरोग्यात आहे. हे ओळखून यासाठी मृदा आरोग्य कार्ड योजना सुरु केली. त्यामुळे कोट्यावधी शेतकऱ्यांना माती आणि मातीची रचना समजून घेणे शक्य झाले आहे. यामुळे त्यांना आपल्या जमिनीत कोणते पिक घ्यावे, किती खत वापरावे हे सहजपणे ठरवता येते. उद्योगामध्ये शेती उपयुक्त युरियाचा अवैध वापर केला जात असल्याने त्याची टंचाई निर्माण होऊन काळा बाजार, फसवणूक व अडवणुक होत होती यातून मार्ग काढण्यासाठी १००% कडुलिंब वेष्टीत युरिया उपलब्ध देण्याच्या धोरणाने सर्व प्रश्न नाहीसे झाले.

शेतकऱ्यांना मोफत मृदा आरोग्य कार्डमुळे जमिनीचे आरोग्य जपण्यासाठी काय करावे, ते समजू लागले. देशभरातील शेकडो प्रयोगशाळेत मृदा परीक्षण केले जाते व त्याबाबत तपशीलवार माहिती शेतकऱ्यांना दिली जाते. पहिल्या टप्प्यात १०.७४ कोटी तर दुसऱ्या टप्प्यात ११.७५ कोटी शेतकऱ्यांना मोफत मृदा कार्ड देण्यात आली.

३.शेती पतपुरवठ्याबाबत - शेतकऱ्यांची सावकारीपाशातून मुक्ती देण्यासाठी आणि शेतीतून नफा मिळवण्यासाठी कर्जमर्यादा व व्याप्ती वाढविण्याचेही प्रयत्न सुरु आहेत. किसान क्रेडिट कार्डमुळे सरकारला शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचणे शक्य झाले. २०२०-२१ या वर्षासाठी कृषी पतपुरवठ्यासाठी १५ लाख कोटी रुपये निर्धारित करण्यात आली. किसान क्रेडीट कार्डच्या माध्यमातून २.५ कोटी शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दरात २.०० लाख कोटी रुपयाचा पतपुरवठा करण्यात आला. कमी दरात पतपुरवठा करण्यासाठी एक विशेष मोहीम हाती घेण्यात आली. पीएम. किसान डेटाबेस आणि केसीसी डेटाबेस यांची परस्पराशी तुलना करण्यात आली. आणि जे शेतकरी यातून वगळले गेले होते त्यांना सुविधा देण्यात आली आहे. या योजनेतर्गत औपचारिक पतपुरवठ्याची व्याप्ती वाढून १.६ कोटी शेतकऱ्यांना १.३५ लाख कोटी रुपयाचा अतिरिक्त पतपुरवठा करण्यात आला. या संपलेल्या रब्बी हंगामात ३८९.९ लाख मेट्रिक टन गव्हाची खरेदी केली. त्यासाठी किमान हमी भावापोटी शेतकऱ्यांना ७५,०५५ कोटी रुपये प्राप्त झाले. तसेच १५९.५ लाख मेट्रिक टन तांदळाची खरेदी करण्यात आली. डाळींच्या हमीभावातही वाढ करण्यात आली.

४.पाणी आणि वीजपुरवठ्यासाठी :- पाणी आणि वीज या दोन्ही शेतकऱ्यांच्या अत्यावश्यक गरजा आहेत पाणी हा उत्पन्नाचा मौल्यवान घटक आहे. शेतकऱ्यांचे हित जपण्यासाठी या स्त्रोताचा वापर काळजीपूर्वक व शाश्वतरित्या होण्यासाठी ठिबक सिंचन आणि तुषार सिंचनाच्या वापरावर भर देण्यात आला आहे. 'प्रती थेंब जास्त पिक' हा मंत्र घेऊन जास्त क्षेत्र सिंचनाखाली आणणे. यासाठी प्रती थेंब जास्त पिक घेण्यासाठी

पीएम. कृषी सिंचन योजना सुरु केली त्यासाठी ५००० कोटी रुपयाचा सूक्ष्म सिंचन निधी, १२.५३ लाख हेक्टर क्षेत्रावरील मंजूर प्रकल्पाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना त्यांच्या गरजेनुसार पाण्याचा वापर करणे शक्य झाले. ७७.०३ लाख हेक्टर जमीन सिंचनाखाली आणण्यासाठी ७७,५९५ कोटी रुपयाच्या गुंतवणुकीचे ९९ सिंचन प्रकल्प हाती घेण्यात आले. पीएम.किसान योजनेतर्गत २० लाख शेतकऱ्यांना स्वातंत्र सौरपंपासाठी अनुदानाच्या माध्यमातून सहाय्य प्रदान करण्यात आले. परिणामी डिझेल व विजेवरील खर्च कमी होण्यास मदत झाली.

वर्षानुवर्ष पडीक असणाऱ्या जमिनीसुद्धा उत्पन्नाचे स्त्रोत होऊ शकतात. यासाठी पडीक जमिनीवर लहान सौर सयंत्रे बसविण्यास मदत केली जात आहे. अशा सयंत्रातून मिळणारी वीज शेतकरी स्वतः वापरू शकतात आणि ग्रीडला विक्री करून त्याचा मोबदलाही मिळवू शकतात.

५. संकटाच्या काळात मदत:- शेती करण्यात जोखीम आहे. त्यातही नैसर्गिक आपत्तीमुळे उद्भवणाऱ्या संकटावर शेतकऱ्यांचे नियंत्रण नसते. शेतकऱ्यांने कष्टाने उभे केलेले पिक प्रतिकूल नैसर्गिक घटना आणि नैसर्गिक आपत्तीमुळे उभे पिक नष्ट होते. यातून मार्ग काढण्यासाठी सरकारने सरसकट समान नियम लागू न करता, नुकसानीची स्थिती पाहून भरपाई साठी सरकारी धोरण पुरेसे लवचिक करण्यात आले. तसेच राज्य आपत्ती मदत निधीतील योगदानही लक्षणीय वाढविण्यात आले. संकटाच्या काळात जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना संरक्षण प्रदान करण्यासाठीची पात्रता १.०० हेक्टरवरून २.०० हेक्टरपर्यंत वाढविण्यात आली. आपत्ती प्रतिसाद निधीच्या तरतुदीत ८२% वाढ म्हणजेच ६९,२२० कोटी रुपये इतकी करण्यात आली. पीएम. किसान योजनेतर्गत ९.०० कोटी शेतकऱ्यांना ३८,००० कोटी रुपयाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठीची तरतूद करण्यात आली. टोळधाड परतवून लावण्यासाठी सरकारकडून फवारणी वाहने, ड्रोन आणि हेलिकॉप्टरचीही तरतूद करण्यात आली.

६. शेतीउपयुक्त विमा योजना :- शेतकऱ्यांच्या आयुष्यातील जोखीम कमी करणे ही त्यांची सुरक्षा सूनिश्चित करण्याचा एक महत्वाचा भाग आहे. शेतीमधील जोखीम केवळ आपत्तीच्या काळात कमी करणे हे इतकेत मर्यादित नाही. कधी कधी शेतकऱ्यांना स्थानिक जोखमीचा देखील सामना करावा लागतो. अशा स्थितीत विमा हा शेतकऱ्यांच्या प्रयत्नांना सुरक्षित करण्याचा एक महत्वपूर्ण घटक आहे. पंतप्रधान पीक विमा योजनेमुळे जोखमीची व्याप्ती वाढते, अनुदानासाठी उच्च मर्यादा निश्चित करते, कापणीनंतरच्या नुकसानीमध्ये अगदी चक्रीवादळ व अवकाळी पाऊस तसेच गारपीठ याचीही यात दाखल घेतली जाते. आणि दाव्याच्या त्वरित निपटार्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. शेतकऱ्यांनी १७,४५० कोटी रुपयाचा हप्ता भरला आणि त्यांना ८७,००० कोटी रुपयाहून अधिक दाव्याची रक्कम देण्यात आली.

७. किमान आधारभूत किंमतीबाबत :- किमान आधारभूत किंमत ही शेतकऱ्यांसाठी एक सुरक्षा कवच आहे. जिथे शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला एक निश्चित रक्कम मिळेल याची त्यांना खात्री असते. सरकारने उत्पादन खर्चाच्या दीडपट रक्कम मिळेल या सूत्रानुसार एमएसपी मध्ये वाढ जाहीर केली आहे. २०१६-१७ मधील ४५,५५० खरेदी केंद्रामध्ये वाढ होऊन २०१९-२० मध्ये त्यांची संख्या ६४,५१५ करण्यात आली. यावरून हमीभावात व खरेदीकेंद्रात वाढ करण्यात आलेली आहे. कोरोनाकाळात गव्हा, धान, तेलबिया, कडधान्ये यासह इतर रब्बी पिकासाठी शेतकऱ्यांना एमएसपीनुसार १.१३ लाख कोटी रुपये देण्यात आले. देशात अन्नधान्याचा तुटवडा होता, तेव्हा जीवनावश्यक वस्तू कायदा करण्यात आला होता. आज भारत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा अन्न उत्पादक देश झाला आहे. तरीदेखील सर्वसामान्यांच्या हितासाठी हा

कायदा चालू आहे. उसाची एफआरपी वाढविण्याबरोबरच इथेनौल निर्मितीस व खरेदीस प्रोत्साहन देण्यात आले.

८.बाजारपेठ उपलब्धता :- शेतकरी जो पिकवतो ते विकण्यासाठी जोपर्यंत योग्य बाजारपेठ उपलब्ध होत नाही तोपर्यंत त्यांचे उत्पन्न वाढू शकत नाही. बाजारपेठ विकसित होण्यासाठी चांगल्या पायाभूत सुविधा व चांगले ग्रामीण रस्ते आवश्यक असतात. हे जाणून त्यात मोठ्या प्रमाणात बदल केलेला आहे. सद्य शेतकरी आपल्या शेतमालाची विक्री एपीएमसी मंडई बाहेरही करू शकतो. सध्या २२,००० ग्रामीण मंडी विकसित होत असून त्यात मनरेगाच्या कामाच्या मदतीने भौतिक पायाभूत सुविधा निर्माण केल्या जात आहेत. ग्रामीण रस्त्यांच्या विकासासाठी पंतप्रधान ग्रामीण रस्ते योजना -III सुरु करून शहरे व ग्रामीण भाग जलद वाहतुकीने जोडले आहेत.

९. मूल्यवर्धन आणि सक्षम व्यवस्था उभारणीबाबत :- शेतमालाचे मूल्य वाढविण्यासाठी सध्या फूडपार्क, कृषी प्रक्रिया उद्योग, स्टार्ट अप सारख्या प्रक्रिया प्रणाली निर्माण केली आहे. स्टार्ट अप ते फूडपार्क, शीतगृह ते यांत्रिकीकरणपर्यंतच्या विविध संधी असणारी व्यवस्था ग्रामीण तरुणांना रोजगार व उदयोजकता संधी उपलब्ध होत आहे. पंतप्रधान किसान संपदा योजना कृषी क्षेत्रातील पुरवठा शृंखला पायाभूत सुविधांचे आधुनिकीकरण करीत आहे. शेतकऱ्यांच्या हितासाठी १९ मेगा फुडपार्क, शीतगृह श्रुंखलेचे नवीन १७९ प्रकल्प सुरु झाले आहेत. किसान रेल नाशवंत वस्तूच्या साठवणुकीसाठी राष्ट्रीय शीत पुरवठा शृंखला तयार करण्यास मदत करत आहे. किसान उडानमुळे कृषी उत्पादने सहजरीत्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय मार्गावर पोहोचून निर्यात वाढत आहे. शेतकऱ्यांचा मित्र असलेला किसान रथ हे मोबाईलऑप, शेतकरी व व्यापाऱ्यांना वाहन शोधण्यात मदत करत आहे. खाद्यान्न प्रक्रिया व संवर्धन क्षमता वाढविण्यासाठी ३५०८ कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीसह २६९ प्रकल्प सुरु करण्यात आले. कृषी यांत्रिकीकरणासाठी राज्यांना १७२६.६७ कोटी रुपये देण्यात आले. शेतकरी उत्पादक संघटना शेतकऱ्यांना एकत्र येण्यास व शेतकऱ्यांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या एका समूहाचे गठन करण्यास मदत करते.

१०. अतिरिक्त उत्पन्नाच्या संधीबाबत :- शेतीतून वर्षभर उत्पन्न मिळत नाही, यासाठी त्यांना नियमित उत्पन्न देणारी जोडधंद्याची उदा. दुग्धउत्पादन, मत्स्यव्यवसाय, मधउत्पादन व इतर लहान लहान व्यवसाय सुरु करण्याची सवय लावल्यास शेतीचा भार कमी होईल व शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढू शकेल यासाठी प्रयत्न सुरु आहेत. इथेनौल मिश्रित पेट्रोलसाठी अभिनव उपक्रम राबवत असल्याने खराब धान्य, निरुपयोगी कचरा, अतिरिक्त ऊस यांचा योग्य वापर होण्याबरोबर शेतकऱ्यांचा उत्पन्नाचा स्त्रोत वाढविला जात आहे. पशुधनाच्या आरोग्याची काळजी व देशी वाणाच्या पशुंचे संवर्धन करणे यासाठी राष्ट्रीय गोकुळ अभियान सुरु केले आहे. पशूंचे आजारापासून संरक्षण करण्यासाठी राष्ट्रीय पशु आजार नियंत्रण अभियानाची सुरुवात केली आहे. यात ५०० दशलक्ष पशुंचे लसीकरण केले जाते.

मत्स्यशेती व जलचर उत्पादन वाढीसाठी देशातील १.५ कोटी मच्छीमारांच्या कल्याणासाठी स्वतंत्र मत्स्य विभागाची स्थापना केली. त्यासाठी २०,०००कोटी रुपयाची गुंतवणूक करण्याची घोषणा केली. फळबाग एकात्मिक विकास अभियानातर्गत नाशवंत फळे आणि इतर उत्पादनाचे नुकसान टाळण्यासाठी मदत केली जात आहे. शीतगृहे तयार करून २१.५४ दशलक्ष मेट्रिक टन मालाची साठवणूक करण्याची क्षमता निर्माण करण्यात आली आहे. मधुमक्षिका पालनाचे महत्व ओळखून त्यांच्या पालनाला प्रोत्साहन देण्याच्या हेतूने राष्ट्रीय मधुमक्षिका अभियान सुरु करण्यासाठी ५०० कोटी रुपयाची तरतूद करण्यात आली.

११. वित्तीय किंवा आर्थिक सुरक्षा प्रदान करणेबाबत :- शेतकऱ्यांना आर्थिक सुरक्षितता देण्यासाठी केंद्र सरकारने अत्यंत महत्वाची पीएम.किसान सन्मान निधी योजना सुरु केली. या योजनेतर्गत दरवर्षी कोट्यावधी शेतकऱ्यांच्या खात्यात थेट ६००० रुपये जमा करण्यात आले. त्यासाठी आतापर्यंत ९५,६२८ कोटी रुपये निधी १०.५२ कोटी शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला आहे. पीएम किसान मानधन योजनेतर्गत शेतकऱ्यांना निवृत्ती वेतनाची हमी देण्यात आली. कमीत कमी रकमेचा हप्ता भरून शेतकऱ्यांना महिना ३००० रुपये पेन्शन या योजनेद्वारे दिली जाणार आहे.

वरील विविध शेती सुधार धोरणे शेतकऱ्यांना आत्मनिर्भर बनविण्या बरोबरच त्यांचे इतरांवरील अवलंबित्व कमी व्हावे, नैसर्गिक संकटावर मात करता यावी. किंमत ठरविण्याचा अधिकार तयार व्हावा, शून्य खर्च शेती बाबत जागृती व्हावी. प्रक्रिया उद्योगातून जादा किमतीचा व शेतीपूरक व्यवसायातून फायदा उचलता यावा व शेतकऱ्यांना आर्थिक सुरक्षितता मिळावी या हेतूने आत्मनिर्भर योजना सुरु केल्याचे दिसून येते.

सारांश : वरील विविध मुद्द्यावरून सारांश रूपाने पुढील निष्कर्ष दिसून येतात-

१. अन्नधान्य उत्पादनाच्या बाबतीत आपण पूर्वीच आत्मनिर्भर झालो आहोत, पण ऊर्जा, पाणी, संरक्षण उत्पादन, तंत्रज्ञान, औषधनिर्माण अशा अनेक क्षेत्रांत आपण आणखी आत्मनिर्भर होण्याची गरज आहे. त्यासाठी स-कुशल मनुष्यबळ निर्माण करावे.

२. भारतात प्रत्यक्ष १४.५ कोटी शेतकरी असताना आत्मनिर्भर योजनेत शेतीसाठीची घोषित एक लाख रुपयाची मदत, पायाभूत सुविधांचा अभाव असताना शेतकऱ्यांना स्वावलंबी बनविण्यास पुरेशी ठरेल असे वाटत नाही.

३. भारतात ८५% शेतकरी अल्पभूधारक म्हणजेच ५ एकर पेक्षा कमी जमीन असणारे शेतकरी असल्याने, आत्मनिर्भर भारताचा संकल्प साकार करण्यासाठी जमीन, कामगार, तरलता आणि तोटा सर्वांवर भर देण्याची गरज आहे.

४. सुमारे २०% वाया जाणाऱ्या कृषिमालाची साठवण योग्य पद्धतीने होण्यासाठी देशभर पुरेशी साठवण व्यवस्था पाहिजे. त्यासाठी विदेशी भांडवल आणि कंपन्यांचा पाहिजेत असे नव्हे. तर देशातील कृषितज्ञ, अभियांत्रिकी तज्ञ, व्यवस्थापन तज्ञ व अर्थतज्ञ यांनी एकत्र येवून सरकारकडून याची अंमलबजावणी करून घेतली पाहिजे त्यासाठी पक्क्या धोरणाची, संघटन व वित्त पुरवठा करण्यासाठी शासनाच्या भक्कम पाठिंब्याची गरज आहे.

५. या मोहिमेंतर्गत देशातील सर्व कामगार, शेतकरी, लघु उद्योग, कॉटेज उद्योग, मध्यमवर्गीय उद्योग या सर्वांकडे विशेष लक्ष देऊन, देशाच्या विविध विभागांना एकत्र करून देशाला विकासाच्या नव्या टप्प्यावर नेता येईल हा महत्त्वपूर्ण संकल्प सरकारने केलेला आहे त्याची योग्य अंमलबजावणी व्हावी.

६. भारताला आत्मनिर्भर बनवण्यासाठी सरकारने लँड, लेबर, लिक्विडिटी आणि कायदा या चार एलवर जोर दिला असून कुटीर, गृह, लघु-मध्यम उद्योगांना गती दिल्यामुळे करोडो लोकांचे हीत साध्य होणार आहे. त्यांनी मध्यमवर्गाला केंद्रित ठेवून या आर्थिक विकास पॅकेजमध्ये विशेष प्राधान्य ठेवले आहे.

७. आपल्याकडे असलेल्या प्रचंड नैसर्गिक संपत्तीत वाढ करून, त्याचा योग्य पद्धतीने वापर करून भारताला सशक्त व्हावं लागेल, आत्मनिर्भर व्हावं लागेल. कधीपर्यंत जगाला कच्चा माल पाठवून, तयार माल विकत घेत राहणार? यातून मार्ग काढण्यासाठी व कोरोना महामारीस सक्षमपणे तोंड देता येईल याचे

नियोजन केले पाहिजे. तटस्थ 'स्वस्थ' आणि मूठभर 'मस्त' असे आहे. हे चित्र बदलण्यासाठी शेती प्रश्नी समग्र दृष्टीकोनाची निंतात गरज आहे.

म्हणजेच नेहमीच उद्भवणाऱ्या आपत्तीतून मार्ग काढण्यासाठी व लढा देण्यासाठी आत्मनिर्भर योजना निश्चितच महत्त्वाची भूमिका बजावेल आणि सशक्त आर्थिक भारत आयात प्रतिस्थापन योजनेद्वारे 'मेक इन इंडिया' या अभियानाला बळकटी प्राप्त होऊ शकेल. या अभियानातूनच आधुनिक सशक्त भारताची जगाला ओळख होईल, हा भक्कम आशावाद ठेऊन कोविड-१९ ने निर्माण केलेल्या समस्येचे संधीत रूपांतर करण्याची हीच वेळ आहे असे बोलले जाते

समारोप :- भारतीय शेती आत्मनिर्भरतेकडे न्यावयाची असेल तर शेतीचे निसर्गावरील अवलंबित्व कमी केले पाहिजे. ग्रामीण भागातील जीवनात लोकांना प्रगती व उत्साह वाटला पाहिजे. शेतकऱ्यांना शेती करावीशी वाटली पाहिजे, ते मुख्य उद्दिष्ट ठरवून शासकीय गुंतवणूक, शिक्षण-तंत्रशिक्षण ह्यांचा विकास, ग्रामीण सिंचन व ऊर्जा विकास, ग्रामोद्योग, वनाधारित उद्योग व कृषिप्रक्रिया उद्योग, कृषि उत्पादनाचे साठवण, टिकविण्याच्या विपणनाच्या-व्यवस्थापनाच्या प्रक्रियांचे प्रशिक्षण, कृषिमालाचे वास्तविक किफायतशीर मूल्य निर्धारण करणे व ते मूल्य शेतकऱ्यांच्या खिशात पडेल ह्यासाठी कृषि विभागाने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. शेती व शेतीवर आधारित असलेला ग्रामीण समाज हा आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर व सुखवस्तू राहिल ह्याला केंद्र सरकारच्या व सगळ्या राज्य सरकारांच्या आर्थिक धोरणातला प्राधान्यक्रम यात दिसतो. परंतु त्याची अंमलबजावणी कशी होईल यावर अवलंबून आहे. अमेरिकेत शेकडो एकर जमीन कसणारा शेतकरी मोठ मोठी स्वयंचलित यंत्रे, हेलिकॉप्टर्स इत्यादी वापरतो आणि त्याला वर्षानुवर्षे वाढती अनुदाने अमेरिकन सरकार देत आहे. उलट भारतात प्रति शेतकरी निव्वळ पेरणी क्षेत्र सरासरी १.२ हेक्टर आहे. ह्या शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाने सरकार पुरेशी अनुदाने न देता अमेरिकेच्या उत्पादनाशी स्पर्धा करावी असे वाटणे अयोग्य आहे. आत्मनिर्भर भारत योजनेत सरकारने शेतीसाठी केलेली तरतूद ही कितपत भारतीय शेतकरी आत्मनिर्भर बनवेल आणि परत एप्रिल २०२१ मध्ये आलेल्या दुसऱ्या लाटेने पुढे काय वाढून ठेवले आहे हा काळच सांगू शकेल.

संदर्भसूची :-

S. K. Misra, and V. K. Puri, : (2010) 'Indian Economy', Himalaya Publishing House, 28th revised edition, Raddar Datt and K.P.M. Sundharam: (2006), Indian Economy, S.Chand & Company Ltd. New Delhi.
Dr. C.B. Matoria & Dr. Badri Bishal Tripathi : (2007)' Agricultural Problems of India', India Kitab Mahal, Allahabad.

M.S. Swaminathan: (2010) From Green to Evergreen Revolution, Indian Agriculture; Performance and Challenges, Academic Foundation, New Delhi.

भारताची आर्थिक पाहणी अहवाल – २०१९-२०, २०२०-२१ भारत सरकार, नवी दिल्ली.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल २०२०-२१ अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, महाराष्ट्र शासन,

विविध वर्तमानपत्रे, विविध मासिके, शासकीय अहवाल, मे २०२० ते एप्रिल २०२१.

Economic Survey of India and Maharashtra, 2019-20 and 2020-21.

<https://lokmat.news18.com>

<https://www.timesnowmarathi.com>

<https://pmyojanahindime.in>

आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता

प्रा. नंदकिशोर प्रेमचंद सिंगाडे

सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ. एल. डी. बलखंडे कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स पवनी, ता. पवनी जि. भंडारा
ईमेल: nandkishorsingade3@gmail.com मो. नं. 9422956365

प्रस्तावना:

‘आत्मनिर्भर भारता’ ची कल्पना नवीन, म्हणजे अ-परिचित वाटण्याचे कारण नाही. ‘जोडोनिया धन, उत्तम वेव्हारे : उदास विचारे वेच करी’ ही समर्थ रामदासांची शिकवण ज्या प्रमाणे आपल्या सामर्थ्याचे, समृद्धीचे अंतिम लक्ष्य विश्वकल्याणाचे आहे हे अधोरेखित करते, तोच आशय आत्मनिर्भरतेचा आहे. यात एक सनातन दृष्टी आहे; निदान संकटकाळात तरी जी नीट अंगीकारायला हवी. ती व्यक्तिगत आणि सामूहिक जबाबदारीची तीव्र जाणीव विकसित करण्याचा प्रयत्न आहे, जगात काय घडते आहे आणि भविष्यात काय घडू शकते त्याबद्दलचे भान निर्माण करण्याचा खटाटोप आहे आणि बदलल्या वैश्विक वास्तविकतेची चाहूलही आहे. ‘उद्धरावा स्वये आत्मा!’ ही सनातन भारतीय दृष्टी आहे. आपल्या उद्धारासाठी आणखी कोणीतरी कोठून तरी येतील ही, ‘असेल माझा हरी...’ पद्धतीची विचारसरणी नाकारून, ज्याचा तोच किंवा ‘तूच आहेस तुझ्या जीवनाचा शिल्पकार’ ही शिकवण आपल्या देशात अनेक महापुरुषांनी जनमानसात रुजविण्याचे प्रयत्न केले आहेत. ‘आत्मनिर्भर भारताची हाक ही त्याच परंपरेतले पुढचे पाऊल आहे. महत्त्वाचे म्हणजे त्यात बिचकून जाण्यासारखे तर अजिबातच काहीही नाही. सगळ्यांनीच एकमेकांची साथसंगत केली, तरच सर्वांचा विकास शक्य आहे, या मांडणीतही सामाजिक व राष्ट्रीय स्वावलंबनाचा संदेश आहेच. जवळ जवळ हीच भूमिका ‘एक भारत - श्रेष्ठ भारत’ या मांडणीत आहे. भारताचे ऐक्य ही त्याच्या श्रेष्ठत्वाची पूर्व अट आहे, हे कोणीच नाकारू शकणार नाही. मधल्या काळात सरकारने ‘स्टार्ट अप इंडिया’, ‘स्टँड अप इंडिया सारख्या कार्यक्रमांना पुरेसे पाठबळ देण्याचा प्रयत्न करून उद्योजकता विकासावर भर दिला. रोजगाराचा मुख्य स्रोत आता, पारंपरिक चौकटीतील ठरावीक वेळेच्या व ठरावीक वेतनाच्या नोकऱ्या हा राहू शकणार नाही आणि त्यामुळे उद्योजकतेच्या विकासाकडे वळणे भाग आहे हे ओळखून सुरू केलेली ‘मुद्रा’ कर्ज योजना हे याच भूमिकेचे फलित होते.

२०१८ मध्ये ‘ग्राम स्वराज अभियान’ अंतर्गत प्रत्यक्ष खेड्यांमध्ये काही दिवस राहून शेतकरी व ग्रामीण कारागिरांच्या विकास योजना तळापर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न हा या अभियानाचा केंद्रबिंदू होता. शेतमालाला योग्य भाव मिळविण्याच्या संधी शेतकऱ्याला उपलब्ध व्हाव्यात, यासाठी कृषि-उत्पन्न बाजार व्यवस्थेत केलेल्या सुधारणा, अन्न प्रक्रिया उद्योगांवर दिलेला भर आणि कृषि-पर्यटनासारख्या कृषि-आधारित नव उद्यमांना चालना देण्याचे धोरण, ही सर्व ग्राम स्वराजाच्या दिशेने उचललेलीच पावले होती. ‘ग्राम-स्वराज्य’ ही मूलतः महात्मा गांधींनी मांडलेली संकल्पना, तसेच महिला बचत गटांची निर्मिती आजच्या आत्मनिर्भरतेचेच एक रूप आहे. महिलांना आत्मनिर्भर बनविण्याकरिता व त्यांच्यातील उद्योजकतेला चालना

देण्यासाठी व विकसित स्टार्टअप्सच्या विस्तृतीकरणासाठी विविध उपक्रम राबविण्यात येत आहेत. महिला आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने अनेक धोरणे राबविण्याचा प्रयत्न सुरू आहे.”

भारताची आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल

ग्रामस्वराज्य हा या अभियानाचा प्रारंभ बिंदू आहे. उत्तर प्रदेशासारख्या राज्याने ‘एक जिल्हा, एक उत्पादन’ हे सूत्र समोर ठेवून स्थानिक कारगिरीला प्रोत्साहन देण्याचा जो उपक्रम सुरू केला आहे, तो ही या आत्मनिर्भरतेच्या दिशेने घेऊन जाणारा आहे. अन्नधान्य उत्पादनाच्या बाबतीत आपण पूर्वीच आत्मनिर्भर झालो आहोत, पण ऊर्जा, पाणी, संरक्षण उत्पादन, तंत्रज्ञान, औषधनिर्माण... अशा अनेक क्षेत्रांत आपण आणखी आत्मनिर्भर होण्याची गरज आहे. त्यासाठी स-कुशल मनुष्यबळ निर्माण करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ- महाराष्ट्रात, विशेषतः मुंबईत आज सुतारकाम, इलेक्ट्रिशियन, गवंडीकाम, इमारतनिर्माण, अशा अनेक क्षेत्रांत परंपरागत मनुष्यबळ आहे. सध्या हे श्रमिक आपल्या मूळ गावी परत गेले आहेत व त्यांची जागा भूमिपुत्रांनी म्हणजे स्थानिकांनी घ्यावी अशी राज्य प्रशासनाची इच्छा आहे. पण हे घडून येण्यासाठी स्थानिक मनुष्यबळाची मानसिकता बदलावी लागेल व त्यांनी नवी कौशल्ये आत्मसात करावी लागतील आणि या दिशेने प्रयत्न करणे हा आत्मनिर्भर होण्यासाठीच्या धडपडीचाच भाग ठरेल. महाराष्ट्रात केळी, द्राक्षे, संत्री, आंब, स्ट्रॉबेरी अशी फळफळावळे मोठ्या प्रमाणात होतात, पण फळ प्रक्रियांची मोठी केंद्रे तयार झाली, तर शेतकऱ्यांना अधिक चांगले उत्पन्न मिळू शकेल. कापूस, भात अशा पिकांच्या बाबतीतही हेच आहे. महाराष्ट्रात पुण्याजवळ स्वयंचलित वाहनांचे कारखाने निघाले आणि सुट्या भागांच्या निर्मितीला चालना मिळाली. त्यातून अनेकांना रोजगार उपलब्ध झाला. उद्या चीनमधून बाहेर पडणाऱ्या उद्योगांना आकर्षून घ्यायचे असेल, तर तशा सोयी-सुविधा व तशीच धोरणेही असावी लागतील. सध्याच्या वैश्विककरणाच्या जमान्यात अर्थातच राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय अशी कप्पेबंदी करता येणार नाही. वाणिज्य मंत्रालयाने जागतिक पुरवठा साखळीत आपल्याला महत्त्वाची भूमिका निभावता येईल, अशा बारा क्षेत्रांना चिन्हीत केले आहे. अन्न प्रक्रिया, सेंद्रिय शेती, लोह, ऍल्युमिनियम व तांबे, कृषि-रसायने, इलेक्ट्रॉनिक्स, औद्योगिक यंत्रसामग्री, फर्निचर, चर्मोद्योग व विशेषतः पादत्राणे, ऑटोमोबाइल पार्ट्स, वस्तोद्योग व मुखावरणे, सॅनिटायझन आणि वेंटिलेटर्स ही ती क्षेत्रे आहेत. १९९१ नंतर आपल्या देशाने एक प्रकारची अपरिहार्यता म्हणून का होईना, वैश्विकरण स्वीकारले. आता ‘आत्मनिर्भर भारता’ची हाक, त्या वैश्विकरणाला पूर्णतः नाकारतो असे समजणे अतिशयोक्ती होईल. वैश्विककरणाच्या घड्याळाचे काटे आता उलटे फिरविता येणार नाहीत. त्याची गरजही नाही! पण वैश्विककरणाच्या आधीच आत्मनिर्भरतेवर भर दिला गेला असता, तर वैश्विकरण कदाचित आपल्याला अधिक भारतानुकूल करता आले असते. हतबलतेचा वा निरुपायाचा भाग अशा स्थितीत कमी झाला असता.

महिला उद्योजकता व आर्थिक विकास

‘कोविड-१९ नंतरच्या पुन्हा उभारी घेण्याच्या काळात, ‘मेक इन इंडिया’चे स्वप्न सत्यात उतरवायचे असेल तर महिलांना उद्योगासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे. ‘India must employ more women to drive economic recovery.’ औपचारिक क्षेत्रातील रोजगाराची कमतरता, हे भारतातील युवकांसाठी कटू सत्य राहणार आहे. २०१९ सालचे आर्थिक सर्वेक्षण सांगते की, भारतातील ९३ टक्के कामगार वर्ग अनौपचारिक क्षेत्रात काम करतो. त्यामुळे त्यांना अनिश्चित उत्पन्न, सामाजिक सुरक्षिततेचा अभाव आणि अपुरी बचत यासारख्या

समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्यातच आता कोविड-१९ या महामारीमुळे आपल्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेची असुरक्षितता सर्वासमोर उघड झाली आहे. नोकरीतील अस्थिरतेचा परिणाम सर्वच लोकसंख्येला झाला आहे, परंतु महामारीमुळे आलेल्या आर्थिक मंदीचा विसंगत परिणाम विशेषतः महिला कामगारांवर झाला आहे.

संयुक्त राष्ट्र महिला विभागाने सप्टेंबर महिन्यात सादर केलेल्या अहवालानुसार ९.६ कोटी लोकसंख्या २०२१ पर्यंत अत्यंत गरीब गटात गणली जाईल. यात अंदाजे ४.७ कोटी महिलांचा आणि मुलींचा समावेश असेल. भारतातील हे संकट धक्कादायक आहे. त्याच अहवालात असे म्हटले आहे की, महामारीच्या पूर्वी महिलांसाठी गरिबीचे प्रमाण १३.३ टक्के होते तर पुरुषांसाठी ते १२.१ टक्के इतके होते. परंतु, महामारीच्या विसंगत परिणामांमुळे अत्यंत गरिबीत जगणाऱ्या महिला व मुलींचे प्रमाण १४.७ टक्के इतके असेल, आणि पुरुषांचे १३.७ टक्के इतके असेल.

चीनमधून बाहेर पडून भारतात आपले उत्पादन सुरु करणाऱ्या कंपन्यांमुळे भारताला फायदा होण्याची संधी आहे. परंतु यामुळे देशातील कामगार महिलांना पुरेसा दिलासा मिळणार नाही. आपण महत्वाकांक्षी “मेक इन इंडिया” उपक्रमाचे उदाहरण घेऊ. २०२५ पर्यंत स्थानिक उत्पादन वाढवणे आणि १० कोटी नव्या नोकऱ्या निर्माण करणे, हे या उपक्रमाचे ध्येय आहे. अद्याप तरी याचे लक्ष विक्री आणि प्रमाण यावर आणि उत्पादनाच्या खरेदी विक्रीसाठी देशांतर्गत बाजारपेठ निर्माण करण्यावर आहे. रोजगारातील असमानता नमूद करणे अजून गंभीरपणे घेतलेले नाही. स्त्री-पुरुषांमधील बेरोजगारीच्या दरातील दरीसंदर्भात, स्त्रियांकडे लक्ष केंद्रित केल्याने उपक्रमाला काही फायदा होणार नाही, परंतु एका महत्वाच्या सामाजिक मुद्द्याला हात घातला जाईल.”

“शासनाने यापूर्वी विविध नाविण्यपूर्ण पुढाकार घेऊन राज्यातील औद्योगिक वातावरण अधिक सुधारण्यासाठी व उद्योजकांच्या विकासासाठी ते अधिक अनुकूल बनविण्याकरीता व समावेशकता कायम ठेवत उद्योगांना जागतिक स्पर्धेची किनार देण्यासाठी औद्योगिक धोरण-2013 घोषित केले आहे. त्यामुळे राज्याच्या औद्योगिक वाढीच्या मुख्य प्रवाहात महिला उद्योजकांच्या सक्रीय सहभागाने सर्वसमावेशक आर्थिक विकास होण्यासाठी महिला उद्योजकांकरीता विशेष योजना प्रस्तावित करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती. महिला उद्योजकांसाठी विशेष धोरणाचे उद्दिष्ट महिला परिचालित उद्योगांचे प्रमाण 9 टक्क्यावरून 20 टक्क्यांपर्यंत सुधारण्याचे आहे. महिला उद्योजकांच्या वाढीसाठी राज्यात आश्वासक व्यावसायिक वातावरण निर्माण करणे व तांत्रिक, परिचालनात्मक तसेच आर्थिक सहाय्य पुरवून राज्यातील महिलांना अधिक रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याच्या दृष्टीकोनातून राज्यातील महिला उद्योजकांसाठी विशेष धोरण-2017 ला शासनाने मान्यता दिली आहे.

महिला उद्योजकांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या विशेष धोरणाची व विशेष प्रोत्साहन योजनेचा लाभ एकल मालकी, भागीदारी घटक, सहकारी क्षेत्र, खाजगी किंवा सार्वजनिक मर्यादित घटक, स्वयं सहाय्यता बचत गटांना मिळणार आहे. विशेष प्रोत्साहन योजनेची व्याप्ती- सूक्ष्म, लघू व मध्यम उपक्रम विकास (MSMED) अधिनियम 2006 अंतर्गत उत्पादनासाठी उद्योग आधार धारण करणारे व सामुहिक प्रोत्साहन योजना 2013 तील पात्र उपक्रम प्रस्तुत विशेष प्रोत्साहन योजनेसाठी पात्र असतील.

विशेष प्रोत्साहन योजनेमध्ये विशेष प्रोत्साहन योजना, सामूहिक प्रोत्साहन योजना 2013 अंतर्गत अतिरिक्त सवलती, भांडवली अनुदान, वीजदर अनुदान, व्याजदर अनुदान यांचा समावेश आहे. कामगार कल्याण सहाय्य-नवीन व विस्तारीत पात्र उद्योगातील महिला कामगारांसाठी कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी/राज्य कामगार कल्याण योजनेतील कंपनीच्या योगदानाच्या 50 टक्क्यांपर्यंतची रक्कम 5 वर्षांच्या कालावधीसाठी अनुदानास पात्र असेल. हे अनुदान सामूहिक प्रोत्साहन योजना 2013 अंतर्गत उद्योग विभागाच्या अर्थसंकल्पातून देण्यात येईल.

बाजारपेठ विकास व विपणन साहाय्य- अ) मुद्रा विकसन- नवीन व विस्तारीत पात्र उपक्रमांनी त्यांनी उत्पादित केलेल्या उत्पादनांचे मुद्राचिन्ह तयार केल्यास अशा उत्पादनांसाठी मोठी बाजारपेठ खुली होऊ शकेल. यास्तव राज्य शासन महिला उत्पादनांसाठी मुद्राचिन्ह विकसित करण्याच्या एका उपक्रमासाठी सहाय्य करेल. सूक्ष्म व लघु उद्योगातील महिला उद्योजकांनी आपल्या उत्पादनांचे विपणन होण्यासाठी मुद्राचिन्ह विकसित करण्यासाठी केलेल्या खर्चाच्या रकमेच्या 50 टक्के व कमाल रुपये 1 कोटी पर्यंत शासन सहाय्य देईल. ब) प्रदर्शनांमध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी जिथे इतर कुठलेही संघटनात्मक पाठबळ देण्यात येत नाही, अशा देशांतर्गत राज्यस्तरीय प्रदर्शनांमध्ये सहभागी होण्यासाठी रुपये 50 हजार किंवा प्रदर्शनातील गाळ्याच्या भाड्याच्या 75 टक्के रक्कम व आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनासाठी रुपये 3 लाख एवढी मर्यादित सवलत देण्यात येईल. महिला उद्योजकांसाठी आयोजित केलेल्या विभागीय/राज्यस्तरीय प्रदर्शनासाठी केलेल्या खर्चाच्या 50 टक्के रक्कम कमाल रुपये 10 लाख मर्यादिपर्यंत सहाय्य देण्यात येईल. प्रस्तुत विषयी प्रदर्शनांबाबत अनुदानासंदर्भात पात्रता निकष व वाटपाची कार्यपध्दती अपर मुख्य सचिव (उद्योग) यांच्या अध्यक्षतेखाली समन्वय समितीमार्फत विहित करण्यात येईल.

समर्पित जागा निर्माण करणे यामध्ये अतिरिक्त चटई क्षेत्र निर्देशांक, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे भूखंडांचे आरक्षण, जागा राखून ठेवणे, उबवन केंद्र यांचा समावेश आहे. स्पर्धात्मकता वाढविणे- अ) समूह विकास केंद्र- महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रमाच्या (MSI-CDP) अंतर्गत महिला उद्योजकांच्या पात्र उद्योगांची किमान 10 समूह विकास केंद्रे स्थापन करण्यास राज्य शासन प्रोत्साहन देईल. प्रकल्प खर्चाच्या 90 टक्के रक्कम अनुदान रुपाने सहाय्य म्हणून देण्यात येईल. दरवर्षी किमान दोन समूह विकास केंद्रे विकसित करण्यात येतील. जेणेकरून 5 वर्षांच्या कालावधीमध्ये एकूण 10 समूह विकास केंद्रे विकसित होतील. ही रक्कम सामूहिक प्रोत्साहन योजना 2013 अंतर्गत उद्योग विभागाच्या अर्थसंकल्पातून दिली जाईल. महाराष्ट्र सूक्ष्म, लघू व मध्यम उपक्रम व महिला विकसन संस्था-सूक्ष्म, लघू व मध्यम उपक्रमांना सहाय्य करण्यासाठी एक समर्पित संस्था स्थापन करण्याचे महाराष्ट्र शासनाच्या विचाराधीन आहे. समूहांसाठी पायाभूत सुविधा विकसन योजना- केंद्र व राज्य शासनाच्या समूह विकास योजनेंतर्गत मंजूरी मिळालेल्या समूहांमध्ये जिथे किमान 50 टक्के महिला सभासद असतील, महत्वाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी 100 टक्के अनुदान देऊन औद्योगिकीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासन समूह विकसनाचा मार्ग अनुसरेल. पुरस्कार व कौतुक उद्योग दिवस- माहिती तंत्रज्ञान पुरस्कारांच्या धर्तीवर व्यवसायातील सर्वोत्तमतेसाठी महिला उद्योजकांना वेगळ्या संवर्गामध्ये पुरस्कार देण्यात येतील. उद्योगांना व विशेषतः सूक्ष्म, लघू व मध्यम उपक्रमांना त्यांची उत्पादने व क्षमता प्रदर्शित करण्यासाठी सामायिक व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये वार्षिक उद्योग दिन साजरा करण्याचे औद्योगिक धोरण 2013 मध्ये प्रस्तावित करण्यात आले आहे.

उद्योग दिनी विविध प्रदर्शने, कार्यशाळा, परिसंवाद व सूक्ष्म, लघू व मध्यम उपक्रमासाठी विविध सादरीकरणे आयोजित करण्यात येतील व महिलांनी चालविलेल्या व त्यांची मालकी असलेल्या सूक्ष्म, लघू व मध्यम उपक्रमावर विशेष भर असेल. महिला उद्योजकांनी केलेल्या प्रशंसनीय कामासाठी व सुप्त महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी महिलांना विशेष पुरस्कार देणे हा याचाच भाग असेल. मैत्रीमध्ये विशेष महिला कक्ष- महिला उद्योजकांच्या अडचणी सोडविण्यासाठी व त्यांना मदत करून संबंधित सर्व माहिती उपलब्ध करून देण्यासाठी मैत्री अंतर्गत एक खिडकी योजनेमध्ये राज्य शासन महिला कक्ष स्थापन करेल. साहस भांडवल निधी- महिला व बाल कल्याण विभाग महिला उद्योजकांसाठी रुपये 50 कोटीचा विशेष साहस निधी तयार करेल. या निधीतून व्यवहार्यता तफावत निधीसाठी साहाय्य करण्यात येईल. उद्योजकता व कौशल्य विकास- राज्य शासनातर्फे कौशल्य विकास योजना राबविण्यात येईल जेणेकरून महिला लाभार्थ्यांना त्यांचे ज्ञान अद्ययावत करून घेता येईल. महाराष्ट्र उद्योजकता विकास संस्था आवश्यकतेनुसार Entrepreneurship Development Institute (EDI) अहमदाबाद व एनएसडीसी यांच्याशी सल्लामसलत करून उद्योजकता विकास कार्यक्रम विकसित करतील. सदर प्रशिक्षणाकरिता दरवर्षी कमीतकमी रुपये 3 कोटी इतकी तरतूद उपलब्ध करून देण्यात येईल. तसेच महिला कर्मचा-यांना उत्पादन सुरु झाल्यानंतर सुरवातीची तीन वर्षे दर वर्षी रुपये 3 हजार प्रशिक्षणाची मदत करण्यात येईल. हे सहाय्य कै. प्रमोद महाजन कौशल्य विकास योजनेशी जोडण्यात येईल. पात्र घटकास संबंधित कर्मचाऱ्यांना कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण दिल्याबाबतच्या माहितीच्या आधारे अनुदान मंजूर करण्यात येईल.

औद्योगिक विकासासाठी राज्यात तयार करण्यात आलेल्या पोषक वातावरणाचा लाभ महिला उद्योजकांना मिळावा आणि त्यातून महिलांच्या उद्योजकतेला प्रोत्साहन मिळावे यासाठी विशेष धोरण राबविण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. राज्याने लागू केलेल्या अशा प्रकारच्या धोरणाची देशात प्रथमच अंमलबजावणी होत असून या माध्यमातून राज्याने महिलांना नाविन्यपूर्ण संधी उपलब्ध करून दिली आहे.”

“भारतातील साधारणतः १० टक्के उद्योग महिला उद्योजकांकडून राबविले जातात. ग्लोबल विमेन आंत्रप्रेन्युअर्स लीडर रिपोर्टनुसार भारताचा क्रमांक ३१ देशांत २९वा आहे. महिला उद्योजकांना त्यांच्या व्यवसायात साधारणपणे ज्या समस्यांना सामोरे जावे लागते त्यामध्ये व्यवसायात प्रवेश, व्यवसायवृद्धी, कायदेविषयक आणि सांस्कृतिक मर्यादा, मूलभूत सुविधा मिळण्याबाबतच्या समस्या, वित्तपुरवठा यांचा मुख्यत्वे समावेश होतो. व्यवसायात श्रीपी, म्हणजेच प्रॉडक्ट, प्रोसेस आणि पीपल असे तीन भाग असल्याचे आपण मानतो, मात्र महिलांच्या व्यवसायातील श्रीपी आहेत पीकल (लोणची), पापड आणि पावडर (मसाले). दुर्दैवाने महिलांच्या व्यवसायाच्या बाबतीत हेच चित्र रूढ झाले आहे. खाद्यपदार्थांच्या व्यवसायात अनेक महिला प्रभावीपणे कार्यरत आहेत. त्याचप्रमाणे इतरही क्षेत्रांत महिलांनी आपला ठसा उमटविणे अपेक्षित आहे. अभियांत्रिकी, माहिती व तंत्रज्ञान, शेतीसंबंधित उत्पादने, सेवा क्षेत्र, विविध कला, दागिने या सर्वच क्षेत्रांत महिला पाय रोवून उभ्या आहेत, मात्र तुलनेने त्यांचे प्रमाण खूपच कमी आहे. ते वाढविण्यासाठी वेगळा विचार किंवा दृष्टिकोन ठेवून व्यवसाय केला पाहिजे व त्याचबरोबर महिलांनी आपल्या जोखीम पत्करण्याच्या क्षमतेत वाढ केली पाहिजे. बँकांचे कर्ज किंवा इतर उपलब्ध स्रोतांचा वापर करून आपला व्यवसाय कसा वाढविता येईल किंवा तो ‘व्यावसायिकदृष्ट्या’ कसा विस्तारता येईल, याचा विचार करणे गरजेचे आहे. या

सर्वच क्षेत्रांत महिलांना त्यांचा पाय भक्कमपणे रोवायचा असल्यास तिला सरकारतर्फे दिल्या जाणाऱ्या सवलतींची मदत लागणार आहे.”

निष्कर्ष

राज्यातील महिला उद्योजकांचे प्रमाण सध्याच्या ९ टक्क्यांवरून २० टक्क्यांपर्यंत नेण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले असून, ते अत्यंत स्तुत्य आहे. मात्र, त्यासाठी सुसज्ज यंत्रणा असणेही गरजेचे आहे. या धोरणानुसार सरकार ६४८ कोटी रुपयांचा निधी महिला उद्योजकतेसाठी उपलब्ध करून देणार आहे. सध्या आपल्याकडे 'स्टार्टअप इंडिया', 'स्टार्टअप महाराष्ट्र', 'मेक इन इंडिया' आदी योजना कार्यान्वित आहेतच. मात्र, त्या महिला उद्योजकांपर्यंत पोचवून त्यांना आवश्यक कागदपत्रे कशी सादर करायची किंवा सवलत नक्की कशी मिळवायची याची माहिती उपलब्ध करून दिल्यास या योजनांची अंमलबजावणी अधिक परिणामकारकतेने होऊ शकेल. या धोरणातील एका तरतुदीनुसार महिलांना वीजबिलात प्रतियुनिट सवलत मिळणार आहे. त्यासाठी महिलांना त्यांच्या व्यवसायाचे आधार, तसेच लघू आणि मध्यम उद्योजक संघटना (एमएसएमई) या पोर्टलला रजिस्ट्रेशन करणे आवश्यक आहे. बँका किंवा सार्वजनिक संस्थांकडून घेतलेल्या कर्जावरील व्याजासाठी पाच टक्के अनुदान मिळणार आहे. त्याचप्रमाणे कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधीच्या योजनेतील कंपनीच्या योगदानाच्या ५० टक्के रकमेवर अनुदान मिळणार आहे. या दोन्ही सवलती पाच वर्षे आहेत. मात्र, या दोन्ही सवलती प्रभावीपणे यशस्वीरीत्या राबविण्यासाठी एक सामाईक केंद्र किंवा काही संस्थांकडून ते राबविण्यात यावे, जेणेकरून त्याचा जास्तीत जास्त महिलांना फायदा होईल.

बऱ्याच वेळा महिला आपल्या व्यवसायाकडे व्यावसायिक दृष्टिकोनातून पाहताना दिसत नाहीत. विशेषतः छोट्या स्वरूपात काम करणाऱ्या महिला मार्केटिंगसाठी, ब्रँडच्या विकासासाठी फारशा सजग दिसत नाहीत. मार्केटिंग म्हणजे केवळ विक्री नसून, ते एक चक्र आहे. त्यात बाजारपेठेचे सर्वेक्षण, मागणी, उत्पादनाची माहिती देणे, विक्री आणि सेवा या सर्व बाबी समाविष्ट आहेत. उत्पादनाप्रमाणेच मार्केटिंग हा व्यवसायाचा पाया आहे. अनेकदा त्यांना जाहिरातबाजी करणे आवडत नाही. 'माझे उत्पादन उत्तम आहे, मग मी हे का करू,' असा त्यांचा प्रश्न असतो. मात्र, आपल्या उत्पादनातील नवीन कल्पना, वेगळ्या गोष्टी, दर्जा या सर्व गोष्टी ग्राहकांपर्यंत प्रभावीपणे पोचणे खूप गरजेचे आहे. या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन 'बँड'च्या विकासासाठी सरकारने ५० टक्के सवलत द्यावी जेणेकरून त्याचा फायदा मार्केटिंग अधिक प्रभावीपणे करण्यासाठी होईल.

मार्केटिंगचा एक भाग म्हणून देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनातून नवीन गरज, बाजाराचा कल लक्षात येतो आणि व्यवसायवृद्धी होते. आपण एकाच वेळी अनेक ग्राहकांपर्यंत पोचू शकतो. ग्राहकांनाही आपले उत्पादन समोर पाहता येते. अशा प्रदर्शनासाठी अर्थसाहाय्य मिळण्याच्या या धोरणात तरतुदी आहेत. या योजना अधिक प्रभावीपणे राबविल्या पाहिजेत. अशा योजना लघू आणि मध्यम उद्योजक संघटना (एमएसएमई) किंवा राष्ट्रीय लघुउद्योजक महामंडळामधून (एनएसआयसी) राबविल्या जातात. आपल्या उत्पादनाला किंवा सेवेला ज्या देशात जास्त मागणी आहे, त्याचा अभ्यास करून निर्यात वाढविणे गरजेचे आहे. त्यासाठी या प्रदर्शनाचे मंजूरीपत्र वेळेत मिळणे आणि जास्तीत प्रदर्शनांत वर्षभरात सहभागी झाले पाहिजे. त्या-त्या उद्योगाला पूरक असे प्रदर्शन त्या उद्योजिकेला या सवलतीतून करता येते. याचा तिला जास्त फायदा मिळावा.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनासाठी आधी व्यवसायाचा पाया पक्का असायला हवा. त्यासाठी उत्पादनाचे पॅकेजिंग, गुणवत्ता तपासणारी यंत्रणा, उत्पादन प्रमाणपत्र, मार्केटिंग यावरही भर दिला पाहिजे. कारण या सर्व गोष्टींची पूर्तता केल्याशिवाय आपण आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत उतरू शकत नाही. त्यासाठी प्रशिक्षण, कार्यशाळा, जागरूकता कार्यक्रम करणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारची महिला उद्योजिकांसाठी चर्चासत्रे, अनुभवी मार्गदर्शने याचा महिला उद्योजिकांनी लाभ घ्यावा व जास्तीत जास्त महिला उद्योजिकांनी याचा फायदा घेऊन आपला व्यवसाय वाढविणे आवश्यक आहे.

उपाययोजना

1. ग्रामीण भागात, वितरण वाहिन्यांचे विकेंद्रीकरण करण्यात, तसेच सरकारच्या कार्यक्रमांचे आणि धोरणांचे विपणन करण्यात महिला महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. महिलांना नोकऱ्या निर्माण करण्यासाठी प्रोत्साहित केल्याने बेरोजगारीच्या दीर्घकालीन समस्येस समाधान मिळेल. महिला उद्योजकांच्या यशाचा दर दर्शविणाऱ्या माहितीची उपलब्धता ग्रामीण महिलांचे मनोबल वाढविण्यासाठी महत्वाची भूमिका निभावेल यादृष्टिने प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.
2. महिलांना स्वतःचा व्यवसाय सुरु करण्यासाठी भांडवल मिळावे, यासाठी देशाने विविध संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. सरकारच्या प्रयत्नांना यश येण्यासाठी महिला कामगारांना समान दर्जा आणि संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. स्त्रियांना फायदेशीर ठरतील अशा रोजगार योजनांची गरज आहे, जेणेकरून जेव्हा त्या रोजगाराचे पर्यायी स्रोत निवडतील, तेव्हादेखील त्यांना या औपचारिक व्यवस्थेचा आधार असेल.
3. 'आरोग्य सखी' सारखे आरोग्य क्षेत्रातील उद्योजक महिलांना प्रशिक्षण देणारे आणि 'इंटरनेट साथी' सारखे दुर्गम भागातील महिलांच्या डिजिटल साक्षरतेला चालना देणारे ॲप्लिकेशन 'मेक इन इंडिया' उपक्रमासाठी सशक्तीकरण साधने आहेत. अशी साधने लघुउद्योजकांना प्रशिक्षण देण्याची संधी प्रदान करतील यादृष्टिने उपलब्ध करून द्यावीत.
4. आपल्या घरातून काम करणे ही गोष्ट जगभरातच रुजत असली तरी, तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येणाऱ्या समस्येमुळे भारतीय महिला कामगार मागे राहत आहेत. कोविड-१९ नंतरच्या पुन्हा उभारी घेण्याच्या काळात, 'मेक इन इंडिया' स्वप्न सत्यात उतरवायचे असेल तर महिलांना या उद्योगासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे.
5. भारत ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्थेच्या स्वप्नाचा पाठलाग करत आहे, पण खरी गरज ही लैंगिक समानता सुनिश्चित करण्याची आणि देशातील आर्थिक व्यवहार्यतेला बळकटी देण्याची. उत्पादनक्षमता आणि उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी औपचारिक क्षेत्रातील महिलांच्या कौशल्य विकासास प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. अनिवार्य व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रमांच्या माध्यमातून अपारंपरिक रोजगाराच्या संधी निर्माण करून महिलांनी आपल्या कौशल्याचा वापर पैसे कमावण्यासाठी केला पाहिजे.
6. महिला उद्योजकता कक्षामार्फत महिला उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी विविध शासकीय विभाग, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, नॅसकॉम, सीआयआय, फिक्की, असोर्चॅम आदी विविध नामांकीत संस्थांसमवेत भागीदारी देण्यात यावी. महिला बचतगट, महिला उद्योजक यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी 'हिरकणी नवउद्योजक महाराष्ट्राची' हा उपक्रम प्रभावीपणे राबविण्यात यावा.

या उपक्रमांतर्गत महिलांना स्वव्यवस्थापन, आर्थिक व डिजिटल साक्षरता, व्यवसाय नियोजन व विकास आदी प्रशिक्षणे देण्यात यावीत. याशिवाय महिला उद्योजकांसाठी नवीन इनक्यूबेटर्स स्थापित करणे, विद्यमान इनक्यूबेटर्समार्फत महिला उद्योजकांसाठी विशेष कार्यक्रमाचे आयोजन करणे, मार्गदर्शन करणे यावर हा कक्ष लक्ष केंद्रीत करावे.

7. महिला उद्योजकांच्या चालविण्यात येणाऱ्या विकसीत स्टार्टअप्सच्या विस्तृतीकरणासाठी व त्यांच्या उद्योगास चालना देण्यासाठी विविध एक्सलरेटर कार्यक्रम राबविण्यात यावे. महिलांचे नेतृत्व असलेल्या स्टार्टअप्सना प्रारंभिक टप्प्यात अर्थसहाय्य करणे, विकसीत स्टार्टअप्सना अधिकृत निधीकरिता स्टार्टअप परिसंस्थेतील गुंतवणूकदारांशी समन्वय साधून देणे, संशोधन व विकास क्षेत्रात तसेच तांत्रिक उद्योजकता क्षेत्रात करिअर करू इच्छिणाऱ्या महिलांना विशेष अनुदान पुरविणे इत्यादी करिता महिला उद्योजकता कक्षामार्फत विविध उपक्रम व योजना राबविण्यात यावेत.

8. मुलींमध्ये विद्यार्थी दशेतच उद्योजकता विकसीत करण्यासाठी महिला उद्योजकता कक्षामार्फत राज्यातील विविध विद्यापीठे, महाविद्यालये, महिला महाविद्यालये आदींमध्ये विद्यार्थिनी उद्योजकता क्लब स्थापन करण्यात यावेत. या क्लबमार्फत विद्यापीठस्तरावर तसेच आंतरविद्यापीठ, आंतरमहाविद्यालयीन स्तरावर परिसंवाद, प्रशिक्षणे, अभ्यासदौरे, मार्गदर्शन शिबीरे आयोजित करण्यात यावेत. विद्यापीठांमध्ये सध्या कार्यरत असलेल्या गांधी विचारधारा केंद्र, ग्रामीण अध्ययन केंद्र, महिला विकास कक्ष याप्रमाणे 'विद्यार्थिनी उद्योजकता केंद्र' स्थापन करण्यात यावेत.

9. विविध योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी व्हावी यासाठी कार्यकारी व संनियंत्रण समिती स्थापन करण्यात यावेत यामध्ये कौशल्य विकाससह महिला-बालविकास, उद्योग, उर्जा व कामगार विभाग, उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग या विभागांचे सचिव, एसएनडीटी महिला महाविद्यालयाचे कुलगुरु, महिलांच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या नामांकीत संस्था, युएनडीपी, युएन वुमन, युनिसेफ यांचे प्रतिनिधी आदींचा समावेश असावा.

सारांश

राज्याच्या आर्थिक विकासात महिला उद्योजकता महत्त्वाचा स्त्रोत मानली गेली आहे. महिला उद्योजक समाजामध्ये व्यवस्थापन, संघटन व व्यवसायाशी संबंधित बाबींमध्ये निरनिराळे आयाम प्रस्तुत करीत आहेत. तथापि महिलांनी परिचालित केलेल्या उपक्रमांची संख्या ही एकूण उपक्रमांच्या प्रमाणात फारच कमी आहे. आजच्या आधुनिक गतिमान युगात शाश्वत आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या जागतिक वाटचालीमध्ये महिला उद्योजकांची महत्त्वाची भूमिका राहणार आहे. महाराष्ट्र राज्यात महिलांनी समाजामध्ये जरी मोलाची भूमिका निभावली असली तरीही अनेक कारणांमुळे त्यांच्यावरील उद्योजकीय कार्यक्षमतेला पुरेसा वाव मिळालेला नाही. सद्यस्थितीत महिला उद्योजकांपुढे लिंगभेद व समाजातील स्थान, व्यवसाय सुरु करण्यासाठी अपुरे स्त्रोत, तांत्रिक व व्यवस्थापकीय ज्ञानाचा अभाव, मर्यादित आर्थिक स्त्रोत व गुंतवणूक सहाय्य, परवडण्याजोग्या व सुरक्षित व्यावसायिक जागांचा अभाव इत्यादी अनेक आव्हाने आहेत. राज्याच्या सर्वसमावेशक विकासासाठी महिलाचलित उपक्रमांच्याद्वारे आर्थिक व सामाजिक बदल घडवण्यास प्रोत्साहन देणारे जागतिकदृष्ट्या सक्षम व्यवसाय केंद्र बनविणे व महिला उद्योजकांसाठी पोषक वातावरण निर्माण करणे, या दृष्टीकोनातून महिला उद्योजकांसाठी सक्षम धोरण राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

विनय सहस्रबुद्धे महाराष्ट्र टाइम्स 24 May 2020,

राशी शर्मा ORF मराठी online 25 November 2020

शैलजा पाटील- देशमुख: महान्युज सकाळ वृत्त Dec 17, 2017

मानसी बिडकर, उद्योजक, अध्यक्ष, महिला उद्योजक समिती, एमसीसीआयए, पुणे सकाळ वृत्त Dec 17, 2017

सामना ऑनलाइन ई-पेपर Jan.04,2021

भारतीय अर्थव्यवस्थेची आत्मनिर्भर भारत बनण्याच्या दिशेने होणारी वाटचाल

डॉ. मृणालिनी नरेन्द्र तापस

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री निकेतन आर्ट्स कॉमर्स कॉलेज नागपूर

प्रस्तावना

प्रत्येक देशाचा विकास हा त्या देशाच्या उपलब्ध असलेल्या नैसर्गिक साधन संपत्ती, निकोप राज्यव्यवस्था व लोकसंख्या यावर अवलंबून असतो. भारत हे आत्मनिर्भर देश म्हणून उदयास येणारे राष्ट्र असून २० वर्षांपूर्वी तिस-या जगातील विकसनशील राष्ट्र म्हणून भारतास ओळखले जायचे. आता तिस-या क्रमांकाच्या जगातील एक सामर्थ्यशाली देश म्हणून भारताची वाटचाल चालू आहे. परंतु जागतिक स्तरावर आत्मनिर्भर भारत होण्याच्या मार्गावर बरेच अडथळे आहेत.

कोणत्याही देशातील आर्थिक विकास त्या देशातील शेती, उद्योग, व्यापार यांच्या विकासावर अवलंबून असतो. शेती क्षेत्राच्या जलद विकासाकरिता पाणीपुरवठा, वीजपुरवठा, रस्ते, रेल्वे, इत्यादींची गरज असते. तसेच औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासाकरिता श्रमपुरवठा, व्यवस्थापन, वीज, बँक व्यवस्था, बाजारपेठांच्या सुविधा, वाहतूक व दळणवळणाच्या सोयी, यंत्रसामुग्री तंत्रज्ञान इत्यादी बाबींची आवश्यकता असते. या सुविधा जितक्या अधिक गतीने उपलब्ध होतात त्या गतीने अर्थव्यवस्था विकसित होत जाते.

आत्मनिर्भर भारत अभियान

आत्मनिर्भर भारत योजनेची घोषणा १२ मे २०२० साली पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी केली. आत्मनिर्भर भारत होणे फार गरजेचे आहे. आत्म निर्भर भारत म्हणजे देशाचे आयातीवरील अवलंबित्व कमी करणे आणि आज आयात होणा-या वस्तुंचेच उद्या आपण सर्वात मोठे निर्यातदार बनायचे लक्ष्य ठेवणे या शब्दात पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी आत्मनिर्भर भारत अभियानाचा नवा अर्थ सांगितला. सरकारी निर्बंधाचा अडसर दूर करून खाजगी क्षेत्राला मुभा देऊन कोळसा खाणीची खरेदी-विक्री व्यावसायिक पातळीवर सुरु करण्याची सुरुवात लिलावाद्वारे झाली. सीमेवरील जवानांना शस्त्र देणे, देशातील ४१ कोळसा खाणिजांचे उद्घाटन मोदींनी केले. कोळसा खाण मंत्रालयाने फिक्कीच्या सहकार्याने ४१ कोळसा खाणीचा लिलाव सुरु केला. यामुळे हे क्षेत्र खासगी उद्योगासाठीही खुले झाले आहे. यामुळे भारताला ऊर्जा क्षेत्रातही जागतिक पातळीवरही निर्यातीची मोठी संधी उपलब्ध होईल. असा विश्वास त्यांनी व्यक्त केला

संकल्पना

आत्मनिर्भर भारत अभियान म्हणजे भारताला आत्मकेंद्रीत न करता आत्मनिर्भर भारताला निर्माण करण्यात जागतिकीकरणावर बहिष्कार नाही. देशाच्या आर्थिक विकासासोबत लोकांच्या जीवनातील गुणवत्तेत वाढ करणे हा होय.

आत्मनिर्भर भारत अभियानात देशाची आर्थिक स्थिती सुदृढ करण्यासाठी केंद्र सरकार द्वारा अनेक प्रकारच्या योजनांची सुरुवात केली. ज्यामुळे देशाची आर्थिक स्थितीला गती मिळू शकेल. आत्मनिर्भर

भारत अभियान २०२० मध्ये सर्वात जास्त भर स्वयंरोजगारावर किंवा रोजगारावर दिला. ज्यामध्ये सर्व लोकांना रोजगार मिळावा. यासाठी भारत सरकारद्वारा लोकांना अनेक प्रकारचे कर्ज तसेच सबसिडी देण्याची योजना सुरु केली. या योजनांमध्ये मोदी सरकार द्वारे २० लाख कोटी रुपयांचे आर्थिक पॅकेज दिल्या गेले. आत्मनिर्भर भारत अभियानात कर्ज योजना साकारल्या गेल्या, त्यात एम.एस.एम ई कर्ज योजना, किसान क्रेडीट कार्ड, शिशू मुद्रा ऋण, क्रेडिट लिक्ड सबसिडी इत्यादी कर्ज तसेच सबसिडी योजनेत समाविष्ट आहेत. या योजनेत सर्वात जास्त लक्ष पाच स्तंभावर दिल्या गेले. १) अर्थव्यवस्था २) आधारभूत संरचना ३) तंत्रज्ञान ४) गतिशील मानवी लोकसंख्येबाबत सांख्यिकी ५) मागणी इत्यादी ज्यामुळे भारत जागतिक स्तरावर समृद्ध व संपन्न बनू शकेल.

उद्देश

योग्य रितीने ठरविण्यात येईल

ज्यांचे जनधन खाता नाही त्यांना त्यांच्या लाभापासून वंचित राहावे लागेल. जवळ जवळ ९० टक्के राशी कर्ज बिना अटी ठेवून बिना व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करण्याचा संकल्प मोदी सरकारने केला. निवेश अर्थिक मंदीच्या परिस्थितीत अशक्य आहे. डॉलरची किंमत दिवसेंदिवस वाढत आहे. आत्मनिर्भर भारताचे स्तंभ आहेत त्यांची स्थिती फार प्रेरणादायी नाही. भारताला विश्व स्तरावर अर्थव्यवस्थेत विनिर्माण क्षेत्राला विकसित करण्यावर ध्यान देणे आवश्यक आहे. औद्योगिककरणाला विकेंद्रीत करण्यासाठी गावांना आत्मनिर्भर करणे गरजेचे आहे. लॉकडाऊनमध्ये मागणी प्रत्येक वस्तूची कमी आहे. आधारभूत संरचनेचा विकास करण्याच्या दृष्टीकोनातून गुंतवणूक करणे गरजेचे

१) कोव्हीड १९च्या महामारीमुळे दुष्परिणामांशी लढणे एवढाच नसुन भविष्यात भारताचे पूननिर्माण करणे हे आहे.

२) सर्वात जास्तीत जास्त उत्पादन घेणे, ज्यामुळे लोकांच्या अन्नधान्याच्या गरजा पूर्ण होतील.

३) जास्तीत जास्त रोजगार निर्माण करणे, ज्यामुळे उपभोग वाढेल.

४) देशाचा आर्थिक वृद्धी दर वाढविणे

५) स्वदेशी वस्तूंचा वापर करण्यासाठी लोकांना प्रोत्साहित करणे टवबंस थ्वत सवबंस हा नारा देऊन लोकांना

स्वदेशी वस्तू खरीदण्यास व विक्री करण्याचे आवाहन करणे

६) अर्थव्यवस्था बळकट करणे

७) प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रासाठी आर्थिक सुधारांना वाव देणे

८) देशातील प्रत्येक ग्रामीण भागांचा विकास करणे व आत्मनिर्भर बनविणे

९) वेगवेगळ्या क्षेत्रांसाठी कर्ज हमी योजना तयार करणे

१०) कोळसा खनिज रक्षा उत्पादन नागरिक उड्डाण केंद्र शासीत प्रदेशात वीज वितरण कंपनी अंतरिक्ष क्षेत्र व परमाणु उर्जा क्षेत्र औद्योगिक सुविधांवर लक्ष केंद्रीत करणे

११) रक्षा उत्पादनामध्ये आत्मनिर्भरता आणण्यासाठी मेक इन इंडिया ही योजना तयार करण्यात आली

१२) रक्षा विनिर्माण क्षेत्रामध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीवर ४९ टक्क्यापासून ७४ टक्क्यापर्यंत मर्यादा वाढविणे

१३) खाजगी क्षेत्रातील सुविधांचा व संपत्तीचा वापर करणे

१४) खाजगी कंपन्यांना सर्व क्षेत्रामध्ये परवानगी देणे

१५) आवश्यक वस्तुच्या कायद्यात परिवर्तन करणे. व आवश्यक वस्तुच्या किमंतीचे देशात सर्व क्षेत्रात सुधारणा

करणे जसे श्रमिकांमध्ये मानसीक व शारिरीक सुधार करणे, नागरिक सेवा सुधार , कौशल्य सुधार, शिक्षा सुधार इत्यादीमध्ये वृद्धी करणे जरूरीचे आहे. करप्रणालीला सशक्त व सोपे करण्याची गरज आहे.

कोव्हीड १९ मुळे निर्माण झालेली समस्या व लॉकडाऊन यामुळे देश आर्थिक संकटात आला. या संकटातून काढण्यासाठी आत्मनिर्भर भारत अभियान १.०, आत्मनिर्भर भारत अभियान २.०, आत्मनिर्भर भारत अभियान ३.० यांची घोषणा केली. पहिल्या आत्मनिर्भर भारत अभियानात भारताला २० लक्ष ९७ हजार ५३ कोटीचे पॅकेज दिल्या गेले त्याला **आत्मनिर्भर भारत अभियान १.०** असे म्हणतात. आत्मनिर्भर भारत अभियानाची घोषणा करण्यापूर्वी १.९२ लक्ष कोटी रुपये जे घोषित केले होते त्याचाही समावेश केल्या गेला. आत्मनिर्भर भारत अभियान १.० अंतर्गत राबविण्यात आलेल्या योजना खालीलप्रमाणे आहे.

वन नेशन वन राशन कार्ड.-या योजने अंतर्गत पुर्ण भारतात एका राशन कार्डवर कोणत्याही दुकानातून अन्नधान्याची खरेदी केल्या जाऊ शकते. ही योजना १ सप्टेंबर २०२० मध्ये अंमलात आली. ही योजना २८राज्य तसेच युनियन टेरिटोरीज मध्ये लागू केल्या गेली.

पी एम सबनिधी योजना -या योजने अंतर्गत १३.७८ लक्ष कर्ज स्ट्रीट वेंडरला वितरीत केल्या गेले. जे कर्ज १३७३.३३ कोटी रुपयाचे आहे. ही राशी ३० राज्यांमध्ये तसेच ६ युनियन टेरिटोरिजला वितरीत केल्या गेले.

प्रधानमंत्री मत्स संपदा योजना - या योजने अंतर्गत आतापर्यंत १६८१.३२ कोटी रुपयाचे कर्ज वितरीत केल्या गेले .

किसान क्रेडिट कार्ड योजना - या योजने अंतर्गत आतापर्यंत १५७.४४ लक्ष शेतक-यांना १,४३,२६२ कोटी रुपये कर्ज वितरीत केले.

नाबार्डच्या माध्यमातून इमरजंसी वर्किंग कॅपिटल फंडातून -शेतक-यांसाठी २५,००० कोटी रुपये शेतक-यांच्या खात्यात वितरित केल्या गेले.

ई सी एल जी एस -या योजने अंतर्गत आतापर्यंत २.०५ लक्ष कोटी रुपये ६१ लक्ष लोकांना वितरीत केल्या गेले.

पार्शियल क्रेडिट गारंटी स्कीम-या योजने अंतर्गत आतापर्यंत पब्लिक सेक्टर बँकने पोर्टफोलियोच्या खरेदीसाठी २६,८९९ कोटी रुपये मंजूर केल्या गेले.

स्पेशल लिक्वीडिटी स्कीम फॉर एन बी एफ सी/एचएफसी- या योजने अंतर्गत आतापर्यंत ७,२२७ कोटी रुपये वितरीत केल्या गेले

लिक्वीडिटी इंजेक्शन फॉर डिस्कम्स- या योजने अंतर्गत आतापर्यंत १,१८,२७३ कोटी रुपयाचे कर्ज मंजूर केल्या गेले. ज्यात ३१,१३६ कोटी रुपये वितरीत केल्या गेले

आत्मनिर्भर भारत अभियान २.०-

यात एकूण ७३ हजार करोड रुपयांचा समावेश होता. देशातील ४७ लक्ष केंद्रीय कर्मचा-यांना दोन योजना दिल्या गेल्या. पहिली कॅश वाउचर स्कीम व दुसरी स्पेशल फेस्टिवल एडवांस स्कीम या योजनेमध्ये केंद्र सरकार आपल्या कर्मचा-यांना फिरण्यासाठी ३६ हजार रुपये , २० हजार रुपये, ६ हजार रुपये कॅश वाउचर देणार. तिसरी मिनीस्ट्री ऑफ ट्रान्सपोर्ट तथा मिनीस्ट्री ऑफ डिफेन्सला २५,००० कोटी रुपये एडिशनल कॅपिटल एक्सपेंडिचर दिल्या गेले. देशात ११ राज्यांमध्ये कॅपिटल एक्सपेंडिचरसाठी ३६२१ कोटी रुपये दिल्या गेले.

आत्मनिर्भर भारत अभियान ३.०

आत्मनिर्भर भारत अभियानाचे २ टप्पे पुर्ण झाले. सद्यस्थितीत आत्मनिर्भर भारत अभियान ३.० हा टप्पा पुर्ण करण्यासाठी नवीन योजना तयार करण्यात आल्या. ज्यामुळे देशाची अर्थव्यवस्था विकसित करण्याचे उद्दिष्ट होते. १ फेब्रुवारी २०२१ ला भारताच्या वित्तमंत्री निर्मला सीतारमणने अंदाजपत्रकाची घोषणा केली . सरकार आणि रिझर्व्ह बँक द्वारे २७.१ लक्ष कोटी रुपयांची गुंतवणूक केल्या गेली. ही रक्कम देशातील जी.डी.पी. च्या १३ टक्के आहे. वित्तमंत्री निर्मला सीतारमणच्या मतानुसार आत्मनिर्भर भारत अभियानातील तिस-या टप्प्यात एक अंदाजपत्रक तयार झाले व त्यात पुढील बाबींचा समावेश होता.

१) या अभियानात आधारभूत संरचना मजबूत करणे, शेतक-यांचे उत्पन्न वाढविणे, प्रशासन व्यवस्थितरित्या चालविणे, युवकांसाठी रोजगारी निर्माण करणे, महिला सशक्तीकरण , अन्य क्षेत्रातील विकासावर लक्ष केंद्रित करणे,

२) २०२१-२२ मध्ये अंदाजपत्रकात स्वास्थ्य व भौतिक आणि वित्तीय भांडवल आणि आधारभूत संरचना, आंकाशात्मक भारतासाठी समावेशी विकास, मानव संसाधनात विकास घडवून आणणे इत्यादीचा समावेश केल्या गेला. या वर्षी कर महसूल न भरल्याने सर्व राज्यात कठिण परिस्थितीचा सामना करावा लागतो आहे. आत्मनिर्भर भारत अभियाना अंतर्गत वित्त मंत्रालयद्वारे ९८७९ कोटी रुपये भांडवली खर्च सादर करण्याची २७ राज्यांना अनुमती दिल्या गेली. या योजनेचा लाभ तामिलनाडू राज्य सोडून देशातील सर्व राज्यांना मिळत आहे. सर्व राज्यांनी या योजनेबाबत चांगली प्रतिक्रिया दिली. आतापर्यंत ४९३९.८ कोटी रुपये सर्व राज्यांना पहिला हप्ता देण्यात आला. या सोबतच कित्येक प्राजेक्टला मंजुरी देण्यात आली. जसे ग्रामीण स्वास्थ्य विकास, पाणी पुरवठा, सिंचन , वाहतुक, शिक्षण आणि शहरी विकास इत्यादी क्षेत्रातील आहे.

३) ही योजना तीन भागात विभागली आहे. पहिल्या भागात उत्तर पूर्वी क्षेत्राचा समावेश होतो. ज्याकरिता २०० कोटी रुपये वितरण केल्या गेले. आसामातील लोकसंख्या व भौगोलीक क्षेत्राचा विचार करता ४५० कोटी रुपये वितरीत केल्या गेले. दुर-या भागात सर्व राज्ये येतात ज्यांचा पहिल्या भागात समावेश नाही.

४) दुस-या भागासाठी सरकारद्वारे ७५०० कोटी रुपयाची राशी वितरीत केल्या गेली. या योजनेच्या तिस-या भागात २००० कोटी रुपये वितरीत केल्या गेले.

५) तिस-या भागातील राशी केवळ त्या राज्याला देण्यात आली, जे राज्य सरकार चार सुधारणांपैकी ३ सुधारणा आपल्या राज्यात घडवून आणतील त्या चार सुधारणा म्हणजे १) वन नेशन वन राशन कार्ड, २) बिजनेस रिफॉर्म, ३) अर्बन लोकल बॉडीज, ४) युटिलिटी रिफॉर्म, तसेच पावर सेक्टर रिफॉर्म आहे.

आत्मनिर्भर भारत अभियान ३चे उद्देश

कोरोना वायरस संक्रमणामुळे देशात लॉकडाऊन सुरु आहे. या स्थितीत देशांच्या नागरिकांची आर्थिक स्थिती फारच खराब झाली आहे. ही आर्थिक स्थिती सुधारावयाची असेल सरकारद्वारे आत्मनिर्भर भारत अभियानाला आरंभ करण्यात आला. या योजने अंतर्गत वेगवेगळ्या योजना आखण्यात आल्या. या योजना द्वारे भारताची आर्थिक स्थिती सुधारली की देश आत्मनिर्भर होऊ शकेल.

आत्मनिर्भर भारत अभियान ३च्या अंतर्गत योजना

१) आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजना

या योजने अंतर्गत संघटित क्षेत्रात रोजगार देण्यावर विशेष भर देण्यात आला. तसेच जास्तीत जास्त लोकांना कर्मचारी भविष्य निधी सोबत जोडल्या गेले. आत्मनिर्भर भारत रोजगार योजना ३०जून २०२१ पर्यंत चालविले जाणार आहे. या योजनेच्या अंतर्गत केवळ त्याच संस्था लाभ प्राप्त करू शकते. ज्या संस्थेचे ई.पी.एफ.ओ. च्या अंतर्गत रजिस्ट्रेशन आहे. जर या संस्था रजिस्टर नसतील, त्या संस्थांना या योजनेचा लाभ मिळणार नाही. या योजने अंतर्गत केवळ त्या संस्था ज्यात १००० पेक्षा कमी कर्मचारी आहे. कर्मचा-यांच्या हिस्साचे १२ टक्के तसेच नौकरी देणारा व्यक्ती १२ टक्के एकूण २४ टक्के केन्द्र सरकार योगदान देईल. ज्या संस्थेत १००० पेक्षा जास्त कर्मचारी आहेत, तिथे केन्द्र सरकारच्या हिस्साचे १२ टक्के देईल. ही योजना २ वर्षांपर्यंत चालू राहिल. या योजनेला पात्र बनण्यासाठी ई.पी.एफ अकाउंट उघडणे आवश्यक राहिल.

२) इमरजंसी क्रेडीट लाईन गॅरंटी स्कीम

इमरजंसी क्रेडीट लाईन गॅरंटी स्कीम ३१ मार्च २०२१पर्यंत ही योजना राबविण्याचा निर्धार केला. ज्यामुळे जास्तीत जास्त लोक या योजनेचा फायदा घेऊ शकतील. या योजने अंतर्गत कर्जावर कुठल्याही प्रकारे व्याजदर न घेता कर्ज उपलब्ध करून दिले जाईल. या योजनेअंतर्गत व्यवसायासाठी कर्जाला मान्यता दिली जाते. या योजनेस पात्र एम.एस.एम.ई. यूनिट बिजनेस, एंटरप्राईजेस, वैयक्तिक कर्ज, तसेच मुद्रा कर्ज घेणारे व्यक्ती आहेत. या योजने अंतर्गत २.०५ लक्ष कोटी रुपये ६१ लक्ष लोकांना वितरित करण्यात आले.

३) आत्मनिर्भर मैन्युफैक्चरिंग प्रोडक्शन लिंकड इसेंटिव स्कीम

उत्पादन वाढविण्यासाठी प्रोडक्शन लिंकड इसेंटिव स्कीमची सुरुवात केली. या योजने अंतर्गत घरगुती वस्तु निर्माण करण्याकरिता उत्तेजन दिले जाईल. ज्यामुळे देशाची निर्यात वाढून आयात कमी होईल. या योजनेअंतर्गत पुढील पाच वर्ष २लक्ष कोटीचे अंदाजपत्रक निर्धारित केल्या गेले. आत्मनिर्भर मैन्युफैक्चरिंग प्रोडक्शन लिंकड इसेंटिव स्कीम मध्ये १० नवीन क्षेत्र जोडले गेले. ज्यामुळे अर्थव्यवस्था पुढे जाईल. या योजनेअंतर्गत एडवांस केमीकल सेल बॅटरी, इलेक्ट्रॉनीक्स अँड टेक्नालॉजी प्रोडक्ट्स, आटोमोबाईल आणि ऑटो कंपोनेट्स, फार्मास्यूटिकल ड्रग्स टेलीकॉम एंड नेटवर्किंग प्रोडक्ट ,

टेक्सटाईल उत्पादन, फुड प्रोडक्ट सोलर पीवी मॉड्यूल , व्हाईटस गुडस तसेच स्पेशलिटी स्टील यांचा समावेश केला गेला.

४) प्रधानमंत्री आवास योजना

प्रधानमंत्री आवास योजनेच्या अंतर्गत १८,००० कोटी रूपयाचे अतिरिक्त योगदान करण्याचा निर्णय घेतल्या गेला. १८,००० कोटी रूपये २०२०-२१ च्या अंदाजपत्रकात जे ८,००० कोटी रूपये दाखविले होते त्याचा उल्लेख १८,००० कोटी रूपयात नाही. या योजने अंतर्गत १२,००,००० घरांना तयार केले जाईल. या योजनेच्या माध्यमातून ७८ लक्षापेक्षा जास्त नौक-या युवकांना उपलब्ध करून दिल्या जाईल. २५ लक्ष मैट्रिक टन स्टील आणि १३१ लक्ष मैट्रिक टन सीमेंटचा उपयोग केल्या जाईल.

५) कंस्ट्रक्शन तथा इन्फ्रास्ट्रक्चर सेक्टरला सहाय्यक

सरकारद्वारे परफार्मेंस सेक्युरिटी ५ ते १० टक्के कमी करून ३ टक्के केल्या गेले. यामुळे कंस्ट्रक्शन तथा इन्फ्रास्ट्रक्चर कंपन्यांकडे भांडवल अधिक असते. टेंडर भरण्यासाठी ईएमडीची आवश्यकता नसते. त्या जागी बिड सिक्योरिटी डिक्लेरेशन केल्या जाते. ही सुविधा ३१ डिसेंबर २०२१ पर्यंत लागू केली जाईल.

६) घर तयार करणारे किंवा खरेदी करणा-या लोकांना करमुक्त केले जाईल

सेक्शन ४३ च्या अंतर्गत डिफरेंशियलला १० टक्के वाढून २० टक्के केल्या गेले. हे परिवर्तन ३० जून २०२१ पर्यंत लागू होईल. ज्या घरांचे मुल्य २ कोटी रूपयापर्यंत असेल अशांना ही योजना लागू होईल.

७) एग्रीकल्चर सबसिडी फर्टिलायझर

शेतीमध्ये पाणी महत्वाचा घटक असून खतांची आवश्यकता असते. दरवर्षी खतांची गरज दिवसेंदिवस वाढत आहे. हे लक्षात घेऊन ६५,००० कोटी रूपये खतांची निर्माती करण्याकरिता दिले जायचे. म्हणजे १४० मिलीयन शेतक-यांची खतांची गरज पूर्ण होऊ शकेल.

८) प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना

ही योजना ११६ जिल्यात चालविली जात होती. या योजने अंतर्गत आतापर्यंत ३७,५४३ कोटी रूपये खर्च केल्या गेले. आता १०,००० कोटी रूपये प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजने अंतर्गत खर्च केल्या जाईल. त्यामुळे प्रत्येक नागरिकांपर्यंत रोजगार पोहचू शकेल. गावाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये वाढ होईल. हया योजनेद्वारे पारदर्शकता येऊन , बेरोजगारीचा दर कमी होईल.

९) बुस्ट फार प्रोजेक्ट एक्सपोर्ट्स

८११ एक्सपोर्ट्स कॉन्ट्रैक्ट एलओसी अंतर्गत वित्त दिले जाईल. आता ३,००० कोटी रूपयाची वित्तीय सहाय्यता एक्विजम बँकला प्रोजेक्ट एक्सपोर्टच्या प्रमोशनसाठी वितरित केली जाईल. हया योजनेत रेल्वे, ट्रान्समिशन रोड, वाहतुक इत्यादी प्रोजेक्टचा समावेश आहे.

१०) कैपिटल अँड इंडस्ट्रियल स्टिम्युलस

कैपिटल अँड इंडस्ट्रियल खर्चासाठी १०,२०० करोड रूपये अतिरिक्त अंदाजपत्रक सरकारद्वारे निर्धारित केल्या गेले आहे. ही सहाय्यता डोमॅस्टिक डिफेन्स इक्विपमेंट, इंडस्ट्रियल इंसेंटिव, इंडस्ट्रियल इन्फ्रास्ट्रक्चर, ग्रीन एनर्जी इत्यादींना सुविधा उपलब्ध करून दिल्या गेली. यामुळे उत्पादन क्षेत्राचा विकास होईल.

११) कोव्हीड-१९ वैक्सीनचा शोध आणि विकास

कोव्हीड-१९ वैक्सीनचा शोध आणि विकासासाठी ९०० कोटी रूपयाची आर्थिक सहाय्यता डिपार्टमेंट ऑफ बायोटेक्नालॉजीला करण्यात आली.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे तुलनात्मक अध्ययन

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे तुलनात्मक अध्ययन करतांना भारताचा जागतिक अर्थव्यवस्थेत हिस्सा ८.६ टक्के आहे तर जागतिक कर्जामध्ये हिस्सा २ टक्के आहे. अमेरिकन अर्थव्यवस्थेचा जागतिक अर्थव्यवस्थेत हिस्सा १५ टक्के आहे. जागतिक कर्जामध्ये हिस्सा १५ टक्के आहे. चीनचा जागतिक अर्थव्यवस्थेत हिस्सा १५.६ टक्के आहे तर जागतिक कर्जामध्ये हिस्सा २.३ टक्के आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, विकसित देशांच्या तुलनेत भारताची विकासाच्या दृष्टिने वाटचाल ही निश्चितच सकारात्मक आहे. आपल्या देशाने आपल्या पारंपारिक दृष्टिकोनातून बाहेर येऊन नव्या विचाराने विश्वमंचावर आपली ओळख निर्माण केली आहे. राष्ट्रमंडल खेळांचे आयोजन, माहिती व तंत्रज्ञान प्रगती क्रिडा क्षेत्रामध्ये नवे पाऊल, माहितीचा अधिकार तसेच आंतरिक्ष अभियानात यश इत्यादी अनेक राष्ट्रीय घडामोडी देशात झाल्या ज्यावर संपूर्ण देशालाच नव्हे तर जगालाही भारताचा अभिमान वाटावा. ग्लोबल गव्हर्नसच्या रिपोर्टमध्ये अमेरिका व चीन नंतर भारत जगातील प्रभावशाली देश आहे. देशाची अर्थव्यवस्था बळकट होऊन जागतिक स्पर्धेत तिस-या क्रमांकावर राहण्याची शक्यता वर्तविली आहे. स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये अमेरिका युरोपिय संघ, चीननंतर भारताचा चौथा क्रमांक लागतो. शिक्षण क्षेत्रात भारताची गती अपेक्षेपेक्षा अधिक आहे. शिक्षण या बाबीवर आपण ज्या पध्दतीने लक्ष केंद्रीत करीत आहो त्यावरून माजी राष्ट्रपती डॉ. अब्दुल कलाम यांचे भारत २०२० हे स्वप्न नक्कीच पूर्ण होणार असल्याचे दिसते.

संदर्भग्रंथ

प्रतियोगिता दर्पण- भारतीय अर्थव्यवस्था विशेषांक २०१०-११

इंटरनेट- आत्मनिर्भर भारत अभियान

डॉ. आर. एस. साळुंके- भारतीय अर्थव्यवस्था विद्या प्रकाशन औरंगाबाद २००५

आर्थिक महासत्ता बनण्याच्या दिशेने वाटचाल- प्रा. डॉ. योगेश पाटील-अर्थविश्व स्मरणिका

भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. मिश्रा व डॉ. पुरी

भारतीय अर्थव्यवस्था-रुद्र आणि सुंदरम

भारतीय आणि जागतिक विकास डॉ. मुकूंद महाजन

भारतीय अर्थव्यवस्था संक्रमण आणि विकास डॉ. श्रीधर देशपांडे आणि विनायक देशपांडे

कोविड-१९ चा विविध क्षेत्रावर आणि मानवी जीवनावर झालेला परिणाम

प्रा. डॉ.गजानन आनंता देवकर

कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय उमरी जि नांदेड

Email. gajanandeokarmarathi@gmail.com, Mob.9403004549

प्रस्तावना :

कोविड-१९ चा विविध क्षेत्रावर आणि मानवी जीवनावर खूप मोठा परिणाम झालेला आहे. कोविड-१९ मुळे समग्र समाज हा भयग्रस्त झालेला आहे. या महामारीमुळे समाजाचे प्रचंड नुकसान झालेले आहे. या महामारी ने समग्र विश्वाला कवेत घेऊन मानवी जीवन व समग्र उद्योग धंद्यावर आघात केलेला आहे. कोविड-१९ चे परिणाम उद्योगधंदे, अर्थक्षेत्र, शेतीक्षेत्र, शिक्षणक्षेत्र, सामाजिक क्षेत्र आदि क्षेत्रांमध्ये कोविड-१९ ने खूप मोठा घाला केलेला आहे. या महामारीमुळे समग्र समाज व्यवस्था अर्थव्यवस्था, लोकजीवन आणि सांस्कृतिक जीवन विस्कळीत झालेले बघावयास मिळते. या महामारीमुळे निर्माण झालेले परिणाम हे खूप मूलगामी आहेत. या महामारीमुळे वैद्यकीय क्षेत्र सुद्धा अडचणीत आलेले आहे. या महामारीमुळे जगातले लाखो लोक मृत्युमुखी पडलेले आहेत. या महामारीने भारतात सुद्धा आपले पाय पसरून हजारो लोकांचा बळी घेतलेला आहे. सध्याच्या काळामध्ये संपूर्ण देश या महामारीच्या विळख्यात सापडलेला आहे. उपचाराअभावी लोकांचा मृत्यू होत आहे. या महामारीमुळे रुग्णांचा मृत्यू तर होतोच आहे परंतु वैद्यकीय क्षेत्रात कार्य करणाऱ्यांचा बळी घेतलेला आहे. रुग्णाने प्रतिसाद न दिल्यामुळे डॉक्टर लोकांनी आत्महत्या केल्याचे प्रकार समोर आलेले आहेत. कोविड- १९ ने कुणाचे आई-वडील हिरावून घेतले तर कोणाचे मुलं हिरावून घेतले, पती-पत्नीना हिरावून घेतले.या महामारीने समग्र समाजाला पछाडलेले दिसून येते. प्रस्तुत शोधनिबंधात मी कोविड -१९ ने विविध क्षेत्रावर आणि मानवी जीवनावर परिणाम कसे घडवून आणले यासंदर्भात विवेचन केलेले आहे.

कोविड-१९ चा विविध क्षेत्रावर आणि मानवी जीवनावर परिणाम खालील प्रमाणे:

१. अर्थक्षेत्र:

कोविड-१९ मुळे झालेले आर्थिक नुकसान वेगाने भरून निघण्याची अपेक्षा आता नष्ट झालेली आहे. या विषाणूचा भारतासह जगातील प्रत्येक घटकावर खोलवर परिणाम झालेले बघावयास मिळते. जगातील अनेक भागात माणसांच्या हालचाली, साधनसामग्री आणि वाहतूक आदी सर्वच क्षेत्रात अधोगती निर्माण झालेली आहे. सर्व क्षेत्रातील वर्क फ्रॉम होम च्या माध्यमातून झालेले नुकसान भरून काढले जात आहे. उत्पादन क्षेत्र,वाहतूक क्षेत्रातील अर्थव्यवस्थेबरोबरच सर्व क्षेत्रातील वितरण पूर्णपणे बंद झालेले आहेत.कोविड-१९ मुळे भारतीय विकास दरावर मोठा परिणाम झालेला आहे. देशांतर्गत व देशाबाहेरील व्यवहारावर मोठा परिणाम झालेला आहे. सुप्रसिद्ध विचारवंत देबाशिष मलिक यांनी असे म्हटले आहे की," आज या महान संकटाने जगातील एक मोठा भाग व्यापला आहे आणि व्यापाराचा मार्ग पूर्णपणे थकून धरला आहे. शिवाय कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी लागू केलेल्या लाॅक डाऊन मुळे देशांतर्गत क्षेत्रावर अवलंबून असलेले उद्योग ठप्प झालेले आहेत. अशा तर परास्वलंबननाचे आकडेवारी आज तरी उपलब्ध नाही. लाॅकडाऊनच्या अल्पकालीन आणि मध्यम कालावधीत भारतीय अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करणाऱ्या

किंवा अडथळा ठरणान्या संभाव्य घटकांचा विचार केला तरी जगभरातील अर्थक्षेत्रातील अनर्थ स्पष्ट दिसतो . पतपुरवठ्याची स्थिती बदलून गेली आहे . अनिश्चित असे लॉकडाऊन मुळे अर्थव्यवस्था पूर्णपणे थांबलेली आहे. मालाचे उत्पादन आणि पुरवठा किंवा वितरणाची साखळी पूर्णपणे विस्कळीत झालेली आहे. जोपर्यंत कोविड-१९ चा विषाणूचा प्रादुर्भाव कमी होत नाही तोपर्यंत अर्थव्यवस्था मोडकळीस येऊ शकते म्हणून अर्थव्यवस्था कधी उभारी घेईल सांगता येत नाही. माननीय शरद पवार यांनी असे म्हटले आहे की, "आपल्या देशाची परिस्थिती वेगळी आहे इतर देशाप्रमाणे आपल्याला लॉकडाऊन करून भागणार नाही तर ज्या ज्येष्ठांना धोका आहे त्यांना वेगळं करावं लागेल.या लॉकडाऊनमुळे हजारो स्थलांतरितांना आपलं घरदार सोडून रस्त्यावर निघावे लागेल."

२. बेरोजगारीच्या प्रमाणात वाढ:

कोविड-१९ मुळे बेरोजगारीच्या प्रमाणात मोठी वाढ झालेली दिसून येते. या वैश्विक महामारीमुळे हजारो लोकांच्या नोकऱ्या गमावलेले आहेत. या महामारीमुळे हजारो लोकांना रोजगारापासून वंचित राहावे लागले आहे. कोविड -१९ मुळे मजुरी करणाऱ्या वर सुद्धा परिणाम झालेला आहे. त्यांची रोजीरोटी हिरावून घेतलेली आहे. या महामार्गामुळे भारतात भारतच नव्हे तर जगातल्या अनेक नोकरदारांच्या नोकऱ्या गमावलेले आहेत. बऱ्याच कंपन्यांनी नोकरदारांना काढून टाकल्यामुळे नोकरदारांना बेकारीचा सामना याठिकाणी करावा लागत आहे. उद्योग संस्थांनी आपल्या नोकरदाराबद्दल कोणत्याही प्रकारची आस्था बाळगलेली आढळत नाही. त्यामुळे रोजगारावर खूप मोठा परिणाम झालेला बघावयास मिळतो. नोकऱ्या गमावल्यामुळे बऱ्याच जणांना जीव गमवावे लागलेले आहे याचे अनेक उदाहरणे आपल्या देशात व विदेशात सापडतील. कोविड-१९ मुळे रोजगारामध्ये अनेक समस्या उद्भवलेल्या दिसून येतात. अनेक लोकांचा रोजगार गमावल्यामुळे लोकांवर उपासमारीची वेळ आलेली आहे. कोविड-१९ साथीमुळे दुसऱ्या लाटेचा मुकाबला करण्यासाठी स्थानिक पातळीवर लावण्यात आलेल्या निर्बंधांमुळे एप्रिल २०२१ मध्ये ७५ लाख लोक बेरोजगार झाले आहेत. त्याचबरोबर देशातील बेरोजगारीचा दर आठ टक्के झाला असून बेरोजगारीने केंद्र वर्षातील चार महिन्यांतील उच्चांक गाठला आहे. सेंटर फोर मोनिटोरिंग इंडियन इकॉनोमीने एका अहवालात ही माहिती दिली आहे. एमआईचे व्यवस्थापकीय संचालक तथा मुख्य कार्यकारी अधिकारी महेश व्यास यांनी सांगितले की, " आगामी काळातही बेरोजगारीच्या बाबतीत आव्हानात्मक परिस्थिती राहिल स्थानिक पातळीवर लावण्यात आलेल्या लोक डांस अदृश्य निर्बंधांमुळे एप्रिल मध्ये देशात ७५ लाख लोक बेरोजगार झाले आहेत. (दैनिक लोकमत औरंगाबाद बुधवार ५ मे २०२१)

३. वैद्यकीय सेवेवरील परिणाम :

कोविड-१९ मुळे वैद्यकीय सेवेवर खूप मोठा परिणाम झालेला आढळून येतो. कोविड-१९ मुळे देशातील विदेशातील अनेक लोक संक्रमित होऊन त्यांचे निधन झालेले दिसून येते. ग्रामीण व शहरी भागात अनेक रुग्ण वाढल्यामुळे दवाखाने रुग्णाने खच्चाखच्च भरून गेले असल्यामुळे त्यांना हवा तसा उपचार प्राप्त झालेला नाही. या महामारीमुळे उपचार करत असताना डॉक्टरांना सुद्धा अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागलेले आहे. या संक्रमण काळामध्ये रुग्णांची संख्या अधिकाधिक वाढत गेल्यामुळे उपचार करणाऱ्याची परीक्षा झालेली दिसून येते. रुग्णांना हव्या तशा सोयी सवलती उपलब्ध झाले नसल्यामुळे त्यांचा करून अंत झालेल्या बघावयास मिळते. रुग्णांना लागणारे औषधी, रुग्णांना लागणारे ऑक्सिजन आदि बाबीची

कमतरता निर्माण झालेली आढळून येते. रुग्ण संख्या वाढल्यामुळे दवाखान्यामध्ये बेडची समस्या उद्भवल्यामुळे रस्त्यावर जीव द्यावा लागल्याचे अनेक घटना आपल्या देशात घडलेल्या आहेत.

४. औषधी व इंजेक्शनचा काळाबाजार:

कोविड- १९ ने संपूर्ण विश्वात थैमान घातल्यामुळे रुग्णांच्या उपचाराकरिता अनेक संशोधित औषधे व गोळ्या निर्मिती केल्या गेल्यामुळे लोकांना फायदा होईल असे वाटले होते. परंतु उलट घडले, गोळ्यांचा आणि इंजेक्शनचा काळाबाजार करून तुटवडा निर्माण केला गेला व गोळ्या व इंजेक्शन बेभाव औषधे दुकानवाले विकू लागले. लोकांचे जीव वाचवण्याऐवजी दलालांनी लोकांकडून अमाप पैसा उकळ्याचे चित्र आढळून येते. या महामारीमुळे रुग्णांना ऑक्सिजनची नितांत आवश्यकता असल्यामुळे ऑक्सीजनवाले बेड रुग्णांना उपलब्ध करून देण्यासाठी दलालांनी खूप लुटले. बरेच ठिकाणी ऑक्सिजनची कृत्रिम टंचाई भासवून त्यांना सेवा देणाऱ्यांनी रुग्णांचा छळ केला. कोविड-१९ ची दुसरी लाट आल्यामुळे संपूर्ण विश्व हे पुन्हा मृत्युच्या दाढेत सापडलेली आहे. गंभीर रुग्णावर उपचार म्हणून रेमडेसिविर इंजेक्शन निर्माण केले गेले परंतु हे इंजेक्शन सर्वसामान्य पर्यंत दलालाने पोहोचू दिले नाही. रेमडेसिविर इंजेक्शन हे कोरोनाग्रस्त रुग्णांना अत्यावश्यक असल्यामुळे या इंजेक्शनची किंमत वाढवून रुग्णांना विकली. रेमडेसिविर इंजेक्शनचा काळाबाजार आपल्या देशात आढळून आलेला आहे. रेमडेसिविर इंजेक्शन काळाबाजार होऊ नये म्हणून सरकारने ठोस पावले उचलली पाहिजेत.

५. शेती व्यवसायावर झालेला परिणाम:

कोविड- १९ या महामारी मुळे शेती व्यवसायावर खूप दूरगामी परिणाम झालेला दिसून येतो. मार्च २०२० पासून आज पर्यंत शेती व्यवसायावर खूप मोठा घातक स्वरूपाचा आघात झालेला आहे. शेतीमध्ये उत्पादित केलेल्या माल बाजारपेठेपर्यंत पोहोचू शकला नाही, कमी कालावधीच्या पिकांचे खूप मोठ्या प्रमाणात नुकसान झालेला आहे. शेतकरी वर्गाला खूप मोठा आर्थिक फटका बसला. देशांतर्गत व परदेशात शेतमालाला पाठवता आले नाही. त्यामुळे शेतकरी वर्ग हा आर्थिक संकटात सापडलेला दिसून येतो. शेतामध्ये पिकवलेला भाजीपाला शेतात सडून गेल्यामुळे शेतकरी हा आर्थिक खाईत लोटले गेला. शेतीमध्ये प्रचंड नुकसान होऊ नये सरकार कडून शेतकऱ्यांना कोणत्याही प्रकारच्या स्वरूपाचे अनुदान दिल्या गेल्या नाहीत. शेतमालावर उदरनिर्वाह करणारे लहान व्यापारी यांचा धंदा बंद झाल्यामुळे त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली. शेतात पिकवलेल्या माल बाजारपेठेत न पोहोचल्यामुळे शेतकरी वर्गाला कोंडीत पकडले गेले. जो माणूस बाजारपेठेत माल घेऊन गेला त्याठिकाणी दलालांनी शेतकऱ्यांची खूप मोठी अडवणूक केली. दुसऱ्यावर मालावर अवलंबून असणारे उद्योगधंदे शेती मालापासून वंचित राहिल्यामुळे शेतमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग धंदे यांच्या कामगारावर रोजगाराची टांगती तलवार निर्माण झाली असे अनेक दुष्परिणाम कोविड- १९ मुळे झाले.

६. दळणवळणावर झालेला परिणाम:

कोविड- १९ मुळे दळणवळणावर मोठा आघात झाल्याचे चित्र दिसून येते. देशामध्ये महामार्गावर कोविड-१९ मुळे निर्बंध घातले गेले आहेत. त्यामुळे देशातली वाहतूक विस्कळीत झाली. स्थानिक वाहतूक सेवा, राज्य वाहतूक सेवा, राष्ट्रीय वाहतूक सेवा कोलमडल्यामुळे दळणवळणावर मोठा परिणाम झालेला आहे. सगळे वाहतुकीचे साधने बंद असल्यामुळे दळणवळणाची सेवा विस्कळीत होऊन गेल्याने अनेक उद्योग संस्थेतला उत्पादित झालेला माल आहे तेथेच पडून राहिलेले आढळून आले..

७. शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम:

कोविड-१९ या महामारीमुळे शिक्षण क्षेत्रावर न भरून निघण्यास सारखा परिणाम झालेला आहे. शिक्षण देणाऱ्या संस्था या महामारीमुळे बंद आहेत. सर्व शिक्षण संस्थेतील विद्यार्थी ज्ञानार्जनापासून वंचित झालेले आहेत. बालवाडी ते पदव्युत्तर वर्गात शिक्षण घेणारे विद्यार्थ्यांवर परिणाम झालेला आहे. ग्रामीण भागातील इंटरनेटची सेवा सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे हजारो विद्यार्थी ऑनलाइन पद्धतीने शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या आहेत. या महामारीमुळे परीक्षांचा कालावधी वाढतच गेल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेवर परिणाम झालेला आहे. शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठीय शिक्षणावर खूप मोठा आघात झालेला दिसून येतो. कोरोनामय काळात परीक्षा घेणे विद्यार्थ्यांवर आणि शिक्षकांवर बेतलेले आहेत. विद्यार्थ्यांना देशात व विदेशात कोरोनाचा संसर्ग झाल्याचे दिसून आले. त्यामुळे सर्व शिक्षण देणाऱ्या संस्था संकटात सापडलेले आहेत. काही शिक्षण संस्थेने अशा परिस्थितीत पालकांकडून शुल्क आकारले आहेत.

८. मानवी जीवनावर व समाजावर झालेला परिणाम:

मानवी जीवनावर व समाजावर कोविड - १९ चा परिणाम झालेला आहे. समाज भयग्रस्त वातावरणात वावरत आहे. एकीकडे मरणाची भीती तर जगण्याची जिद्द आढळून येते. गत वर्षापासून समाजामध्ये लग्नविधी असो व अंत्यविधी असो दुःखाच्या गर्तेत सापडलेले आहे. लग्न विधी सोहळा आनंदाने करता येत नाही तर अंत्यसंस्कार विधीही भीतीच्या छायेखाली करावे लागत आहे. या महामारीमुळे अनेक लोकांचा बळी गेलेला आहे. या महामारीमुळे विविध कार्यक्रमांवर बंदी घालण्यात आलेली आहे. विविध सण उत्सव सुद्धा या महामारीत बंद पडलेले आहेत. या महामारीमुळे समग्र समाज जीवन व मानवी लोकजीवन ढवळून निघालेले आहे. समकालीन परिस्थिती भयानक बनलेली आहे. कोरोना या महामारीवर योग्य उपचारांचा अभाव, औषधांचा अभाव असल्यामुळे रोगराई कमी होण्याऐवजी रोगराई ही झपाट्याने वाढत चालल्याचे आढळून येते. म्हणून मानवीजीवन व सामाजिक जीवन खूप कष्टमय बनलेली आहे.

समारोप: कोविड - १९ चा परिणाम समग्र क्षेत्रावर पडलेला असून समग्र क्षेत्र विकासापासून खूप दूर निघून गेलेली आहेत. या महामारीने समग्र विश्वाला ग्रहण लागलेले आहे. जिकडे बघावे तिकडे दुःखाचे डोंगर दिसून येत आहेत. या महामारीने अनेकांची स्वप्न उद्ध्वस्त करून टाकलेली आहेत. या महामारीचे परिणाम भरून निघण्यासारखी नाहीत. समाजातील सर्वच घटकातील लोकांचा बळी या महामारीने घेतलेला आढळून येतो. मनुष्यहानी आणि वित्तहानी प्रचंड प्रमाणात झालेली आहे. अशा महामारीमध्ये समाजकंटकांनी समाजाची पिळवणूक प्रचंड प्रमाणात केलेली आहे. थोडक्यात कोविड- १९ चे परिणाम खूप खातक स्वरूपाचे असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ:

- बीबीसी मराठी काॅम. ३१ मार्च २०२०
- टाईम्स नाऊ मराठी २५ जानेवारी २०२१
- महाराष्ट्र टाईम्स २९ जुलै २०२०
- दैनिक अमर उजाला न्युवज लाईव्ह १६ मार्च २०२०
- विकीपीडिया
- टीव्ही ९ मराठी डिजिटल टीम ९ मे २०२१
- ऑनलाईन लोकमत दि. १० मे २०२१
- टीम ऑग्रावन ८ मे २०२१
- नवभारत टाईम्स ऑनलाईन ७ मे २०२१
- दैनिक लोकमत, औरंगाबाद, दि. ५ मे २०२१ पान. ५

कोविड-१९ प्रादुर्भावामुळे भारतीय बँकिंग - आव्हाने व उपाययोजना

डॉ. संजय दौ. बेले

डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर

भ्रमणध्वनी क्र. ९५१८५०१३०८ ईमेल : sanjaydbeley1@gmail.com.

सारांश

जगभरातील कोरोना विषाणूचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात दिसून आला आहे. त्यामुळे प्रत्येक देशाने आपल्या देशात लॉकडाऊन केले. त्याचा परिणाम सर्व व्यवसाय ठप्प होऊन अर्थव्यवस्था ठप्प झाली. या पार्श्वभूमीवर विविध संस्थांनी अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामाचे अहवाल प्रसिध्द केले आहेत. अर्थव्यवस्थेमधील १५ क्षेत्र धोक्यात आहेत, त्यामध्ये एनबीएफसी, बँकिंग, रिटेल, टेक्सटाईल्स, आयटी, रियलइस्टेट, ऑटो आणि मेटल्स ही क्षेत्रे प्रचंड परिणामांच्या कक्षेत आहेत. भारताच्या समग्र अर्थव्यवस्थेवरही कोरोनाचे गंभीर परिणाम झाले आहेत. मंदावलेली अर्थगती आणि वाढलेली बेरोजगारी या दोन्ही आव्हानांचा सामना करून अर्थव्यवस्थेचे गाडे पुन्हा रुळावर आणणे जिकरीचे आहे.

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत बँक ही महत्वाची संस्था असते. एक-दोन दिवसासाठी जरी बँकांचे व्यवहार बंद राहिले, तरी देशाची आर्थिक व्यवस्था खीळ घातल्यासारखी होते. अलीकडे डिजिटलायझेशनमुळे बँकिंग क्षेत्राचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे व त्याला गतीही प्राप्त झाली आहे. पारंपारिक बँकिंग व आजचे आधुनिक बँकिंग यात जमीन-अस्मानाचा फरक पडलेला आहे. पूर्वी बँका फक्त ठेवी गोळा करणे व या गोळा केलेल्या ठेवींच्या रकमेतून कर्ज देणे एवढेच काम करित होत्या. या स्पर्धेच्या जगात टिकाव लागण्यासाठी व उप्पणाची साधने वाढावीत म्हणून आता बँका सर्वसाधारण विमा पॉलिसी व जीवन विमा पॉलिसी विकतात. तसेच म्युच्युअल फंडाच्या योजनाही विकतात. कर्जाची परतफेड, कर्जाचे हप्ते थकले, नविन कर्ज घेण्यास कोणी तयार नाही. त्यामुळे बँकांची आर्थिक स्थिती नाजूक झाली आहे. यात सुधारणा करायची असल्यास कर्ज परतफेड करण्यासाठी दिला जाणारा अवधी, नवीन कर्जासाठी सवलती, अशा उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. बँकांचे व्यवस्थापन गतिमान असण्याबरोबरच त्यात पारदर्शकता असणे गरजेचे आहे.

बँका ह्या अर्थव्यवस्थेच्या धमन्या असतात जर बँका आर्थिकदृष्ट्या सुदृढ असतील तर, त्यामुळे देशाची आर्थिक व्यवस्था विकसनशील राहते. बँकांचे कामकाज उत्तम पध्दतीने चालल्यास, त्या बँका जनतेसाठी वरदान ठरतील. आर्थिकदृष्ट्या बँका सक्षम असल्यास अनेक उद्योगांना, तसेच जनतेला अनेक कारणांसाठी कर्ज उपलब्ध होत असते व अर्थव्यवस्थेत पैसा खेळता राहिल्याने देशाचा आर्थिक विकास होतो. बँकिंग क्षेत्राशी आज कृषीक्षेत्र, लघुउद्योग, छोटे व्यापारी अशा अनेकांचे नाते आहे. कोविड-१९ या महामारीमुळे संपूर्ण जगात येमान घातले आहे. याचे दुष्परिणाम सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय क्षेत्रावर जसे झाले आहेत तसेच अर्थिक क्षेत्रापुढे भिषण परिस्थिती उद्भवली आहे. याचा प्रतिकूल परिणाम बँकिंग व्यवसायावरही झाला आहे. कोविड-१९ प्रादुर्भावामुळे भारतीय बँकिंगसमोरील - आव्हाने व उपाययोजना या संबन्धातीलचे अध्ययन प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आले आहे.

बीजशब्द: कोविड-१९, बँकिंग, अर्थव्यवस्था

प्रस्तावना

कोविड-१९ विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे सर्व मानवी जीवनाचे स्वरूप आमूलाग्र बदलेले आणि त्याचे वर्तन, सामाजिक प्रतिसाद आणि अर्थिक क्रियाकलापांवर परिणाम झाले आहे. कोविड-१९ चा प्रादुर्भाव आणखी किती काळ राहिल हे सध्याच्या वातावरणात कोणालाही माहिती नाही. देशभर लॉकडाऊनचे सावट असल्यामुळे आरोग्य, फार्मसी, अत्यावश्यक गोष्टींची दुकाने, फळे, भाज्या आणि बँका वगळता देशव्यापी व्यवहार ठप्प झाले आहेत. सर्व आर्थिक क्षेत्रांमध्ये जसे कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र यामध्ये वस्तू आणि सेवांच्या निर्मितीसाठी आणि भांडवलाच्या निर्मितीसाठी अर्थसाहाय देण्यास वित्तीय क्षेत्राची महत्वपूर्ण भूमिका असते.

जेव्हा उत्पादन मंदावते, नफा निघून जातो, तेव्हा मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी वाढते, कर्मचाऱ्यांचे वेतन होत नाही आणि वैयक्तिक उत्पन्न खालवते व त्याचा परिणाम क्रयशक्तीवर होतो. व्यवसाय व उद्योग बंदमुळे आर्थिक उलाढाल मंदावली आहे आणि लोक भयामुळे जागतीक स्तरावर स्थलांतरीत झाले आहेत. त्यामुळे बँकांच्या उत्पन्न क्षमतेवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. भारतामध्ये बँकिंग क्षेत्र हे प्रामुख्याने राष्ट्रीयकृत बँका, व्यापारी/खाजगी बँका, परदेशी बँका आणि सहकारी बँकांचा समावेश होतो मुळातच राष्ट्रीयकृत बँकांचे अनुत्पादक कर्जांचे प्रमाण प्रचंड वाढलेले असून अनेक बँका डबघाईस आलेल्या आहेत. आर्थिक क्षेत्रात अनिश्चितता निर्माण झाली आहे. अश्या काळात बँकांची भूमिका सर्वात महत्वाची ठरत असल्याने रिझर्व बँकेने अनेक उपाय केले आहे.

भारतातील नागरिकांच्या उत्पान्नाची तजवीज करण्यासाठी अर्थिक पॅकेज जाहिर करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले गेले आहेत. यामुळे अर्थचक्राला चालना मिळेल. बँकिंग क्षेत्रासाठी रिझर्व्ह बँकेने रेपो रेट कमी केला आहे. तर रिझर्व्ह रेपो रेट ९० बेसिस पॉईंटने कमी करून ४ टक्क्यांवर आणला आहे. यामुळे बाजारात रुपये उपलब्ध होतील. लॉकडाऊनमुळे सर्व व्यवसाय बंद होतात त्याचा परिणाम सर्व सामान्यांच्याकडे पैसा आलाच नाही. त्यामुळे बऱ्याच कर्जदारांना त्यांचे हप्ते भरणे शक्य नव्हते. त्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने प्रथमतः तीन महिने व नंतर तीन महिने अशी सहा महिने हप्ते न भरण्याची मुभा दिली. सहा महिन्यांचे व्याज बँकांना पहिल्या सहा महिन्यात मिळणार नाही. त्याचा सरळ परिणाम नफा क्षमतेवर झाला आहे. लॉकडाऊनच्या काळात अनेक ठेवीदारांनी पैसे काढले असण्याची शक्यता असली तरी कर्ज परतफेड फारशी झालेली नाही. बँकांपुढे विशेषतः नागरी बँकांपुढेही खूप मोठे आव्हान उभे ठाकले आहेत. बहुतेक बँकांची थकीत कर्जे मोठी आहेत. सरकारने आताच्या मुदतवाढीच्या सवलती जाहिर केल्या असल्या तरीही थकीत कर्जांचे प्रमाण या वर्षी मोठ्या प्रमाणात वाढणार आहे. केवळ एनपीएचा आकडा वाढणार नाही तर त्यामुळे बँकेच्या नफ्यावरही त्याचा परिणाम होणारच आहे. त्यामुळे बँकिंगपुढे अनेक आव्हाने आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

१. कोविड-१९ च्या प्रादुर्भावामुळे बँकिंगसमोरिल आव्हानांचे अध्ययन करणे
२. बँकासमोरिल निर्माण होणाऱ्या आव्हानांवर उपाय सुचविणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंध लेखनासाठी द्वयम अभ्यास पध्दतीचा उपयोग केलेला असून त्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, नियत कालिका, दैनिक वृत्तपत्रे, संशोधन पेपर, इंटरनेट, सरकारी अहवाल इत्यादी प्रकाशित साधनसामग्रीचा आधार घेतला आहे.

बँकिंग क्षेत्र- आव्हाने आणि उपाययोजना

कोविड-१९ मुळे उत्पन्नात घट, निर्यातीत घट, परकीय चलन व जीडीपीमध्ये झालेली घसरण या व इतर कारणांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम यामुळे बँकींग क्षेत्रालाही विविध संकटांना तोंड द्यावे लागत आहे. कोविड-१९ साथीवर आधारित आर्थिक संकटांचा अप्रत्यक्ष परिणाम बँकिंग क्षेत्राच्या कामगिरीवर झाला आहे. बँकिंग क्षेत्र २०१९-२० या आर्थिक वर्षातील रोखे बंद करण्याच्या मार्गावर केले जाते.

बँकासह सहकारी पतसंस्थामधील तरलता ही नीधीच्या आवकतेवर अवलंबून असते ज्यात जमा होणाऱ्या ठेवी, ठेवीच्या परिपक्वते आणि त्यांच्या नूतनीकरणामुळे वाढ, कर्जाची परतफेड आणि गुंतवणूकीचा समावेश होतो. तरलतेचे व्यवस्थापन आवश्यकतेनुसार रोख्यांच्या विल्हेवाटीद्वारे केले जाते. सध्याच्या आर्थिक संकटात बँकासमोर ठेवीची घसरण झाल्यामुळे होणारे आव्हान आहे. सध्याच्या आर्थिक संकटात लोकांचे उत्पन्नाचे स्रोत बंद पडण्याची शक्यता आहे आणि बँकांना नवीन ठेवी मिळण्याची कमी आशा आहे. तरलतेचा प्रश्न सोडविण्यासाठी बँकांनी आपत्कालीन परिस्थितीत द्रव रूपांतरणासाठी तरल गुंतवणुकीची साधने सुसज्ज ठेवली पाहिजेत.

बँकामध्ये एनपीएचे व्यवस्थापन करणे बँकांसमोर सर्वात मोठे आव्हान आहे. खेळते भांडवल व पत मर्यादा कर्जावरील पुढे ढकलेले व्याज भरण्यासाठी मिळालेली मुदतवाढीअंतर्गत कर्जाच्या पोर्टफोलिओची वसुली योग्य प्रकारे न केल्यास बँकांना बँकिंग उद्योगात टिकून राहणे अडचणीचे होणार आहे. ज्या कर्ज खात्यांवर बँकांनी कर्ज हप्त्यांना बँकांनी स्थगिती दिलेली आहे ती कर्ज खाली अनुत्पादक वर्गवारीत गेल्यास त्यावरील व्याज सन २०२१-२२ या वर्षांचे उत्पन्न म्हणून विचारात घेण्यास बँका सक्षम असणार नाहीत, तसेच मुद्दल रकमेची अनुत्पादक पोटी तरतूद करणे देखील आवश्यक राहिल त्यामुळे बँकांच्या वित्तीय परिस्थितीवर त्याचे एकूण परिणाम तीव्र होईल. बँकांना अशी कर्ज खाती उत्पादक वर्गवारीत ठेवण्यासाठी विशेष प्रयत्न आणि लक्ष केंद्रित करावे लागेल.

सध्याच्या परिस्थितीत असलेल्या ठेवी घटण्याची शक्यता, नव्या ठेवी न मिळण्याची शक्यता लक्षात घेता पुढील १ ते २ वर्षे ठेवी संकलनासाठी खास प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. व्याजदराची स्पर्धा हे त्याचे साधन होणार नाही. विश्वासार्हता व गुणात्मक सेवांची हमी हे त्यांचे महत्वाचे घटक असतील. ठेव क्षमता सर्वेक्षणाचा वाढता वापर करणे आवश्यक आहे. ठेव मुदत, खास वैशिष्ट्य व विशेष हेतू या आधारावर ठेवी वाढविणे आवश्यक आहे. प्रचलित बँकांचे एकत्रीकरण वाढत्या प्रमाणात करावे लागेल. हे एकत्रीकरण प्रादेशिक, औद्योगिक व संस्थात्मक पातळीवर करणे शक्य आहे. रिझर्व्ह बँकेनी गती देण्याची गरज आहे. सर्वच बँकांना समान वागणूक देणे आवश्यक आहेत ज्या सवलती व्यापारी, सर्वाजनिक बँकांना आहेत त्या सवलती सहकारी बँकांना देणे आवश्यक आहे. सरकारने बँकिंग हा व्यवसाय आहे हे गृहीत धरून सध्याच्या कोरोना पार्श्वभूमीवर त्यावरही परिणाम होणार हे गृहीत धरून बँकांसाठी मदत करणे म्हणजेच अर्थव्यवस्था मजबूत होण्यासाठी गरजेचे आहे. बँकांनी आपली परिस्थिती सुधारण्यासाठी आपली कर्ज वितरण व्यवस्था सुदृढ करणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये कर्ज मंजूरीचे निकष, छाननी, मान्यता याबाबींवर लक्ष देऊन गती देण्याची गरज आहे.

बँकांनी त्यांच्या रोख रकमेच्या गुंतवणूकीबाबत नियोजन करणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये गुंतवणूकीमधून नफा कसा मिळेल व रोख किंवा विनागुंतवणूक निधी राहणार नाही याबाबत वेळीच तज्ञांचा सल्ला घेणे किंवा त्याबाबत स्वतंत्र गुंतवणूक विभाग व तज्ञ सेवांची नेमणूक करणे गरजेचे आहे. बँकामध्ये होणारा खर्च, त्याची गरज व त्यात कोठे कपात करता येईल याचा विचार करून अनावश्यक खर्च कमी करणे आवश्यक आहे.

रिझर्व्ह बँकेने नागरी बँकांना प्रत्येक वैयक्तिक संस्थांना वाटप करावयाची कर्ज मर्यादा कमी केलेली आहे. एक्सपोजर लिमिट कमी केल्यामुळे निश्चित विशिष्ट मर्यादितच कर्जे वाटप करता येते.

शिवाय यापूर्वी वाटप झालेल्या कर्जाच्या पतमर्यादा टप्पाटप्प्याने कमी करावी लागणार आहे. म्हणजेच सध्या उत्तम स्थितीत व्यवसाय देणारी कर्जे वाढविता येणार नाहीत तर ती कमी करावी लागणार आहेत. हे तसे नागरी बँकांना अर्थिक स्थितीवर गंभीर परिणाम करणारे आहेत. कारण मुळात सध्या कर्ज वाटपासाठी नवीन कर्जदार प्राप्त होत नाहीत त्यात या पतमर्यादा कमी कर्जाचे धोरणामुळे सध्या चालू असलेली कर्जे कमी करून पुन्हा पतमर्यादेच्या आत नवीन कर्ज वाटप करावे लागणार आहे. नागरी बँकांपुढे कर्ज वाटपाचे संकट आढावा म्हणून स्वीकारावे लागणार आहे.

सध्याचे बँकिंग हे डिजिटल बँकिंग असल्याने बँकेचा संगणक कक्ष हा अद्यावत व स्वतंत्र असणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर तंत्रज्ञानात वारंवार होणारे बदल करणे आवश्यक आहे. सायबर अटॅकचा वाढलेला धोका लक्षात घेऊन प्रत्येक विभागवार विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे. व्यावसायिकांची सध्याची पिढी आधुनिक बँकिंगला प्राधान्य देत आहे. सहकारी बँकेत नेट बँकिंगची सुविधा उपलब्ध नाही म्हणून कितीतरी व्यावसायिकांनी सहकारी बँकातील खाती बंद केल्याची उदाहरणे समोर आहेत. एका बाजूला देशाची अर्थव्यवस्था डिजिटल होत आहे. परंतु सहकारी बँकाना सहजासहजी नेट बँकिंगची परवानगी नाही. देशातील नॉन शेड्युल बँका सोडल्या तर इतर अतिशय थोड्या बँकांना नेट बँकिंगची परवानगी मिळाली आहे. नागरी बँकांना व जिल्हा बँकांना नेट बँकिंगची परवानगीच नाही हे सत्य आहे. कोरोना संकटानंतर याची जाणीव प्रकर्षाने झाली. डिजिटल युगात खरेतर नेटबँकिंग बंधनकारक असणे गरजेचे आहे. सध्या नागरी बँकेपुढे हे एक आव्हानच आहे. त्यामुळे आता निर्णय घेणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे नागरी व सहकारी बँकासाठी सायबर सुरक्षा यंत्रणा उभी करणे हे मोठे आव्हान आहे.

इंटरनेट आणि माहिती तंत्रज्ञानामुळे आज जगभरातले आर्थिक विश्व पूर्णपणे जोडलं गेले. दर क्षणाला अब्जावधींचे व्यवहार पार पाडणे शक्य झाले आहे. त्याचवेळी याच तंत्रज्ञानाचा वापर करून बँकांना किंवा ग्राहकांना लक्ष्य बनविणारे दरोडेखोर अन त्यांच्या टोळ्याही तयार होत आहेत. नव्या युगातल्या या नव्या सायबर दरोडेखोरीच्या आव्हानावर मात करण्यासाठी बँकांनी तंत्रज्ञानात चार पावले पुढे असणे गरजेचे आहे. सायबर दरोड्यापासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी बँकांनी स्वतःच्या संगणकीय व्यवस्था, स्विचेस, नेटवर्कस आणि सर्व्हर्स या साऱ्यांसाठी कमालीची सुरक्षा व्यवस्था अमलात आणणे आणि ती सतत अद्यावत ठेवणे गरजेचे आहे. सरकारी एजन्सी आणि बँका डिजिटल बँकिंगच्या दिशेने या बदलांची अपेक्षा करीत आहेत आणि संबंधित उपाययोजना करीत आहेत. ऑनलाईन बँकिंग, टेलिफोन बँकिंग आणि कॉल सेंटर सेवांवर वाढीव भर दिला पाहिजे.

कोविड-१९ मुळे बँकिंग उद्योगाचे बाजार मूल्य आधीच्या तुलनेत खालच्या पातळीवर गेले याचे कारण लोअर नेट इंटरस्ट मार्जिन, देयकांच्या महसुलात घट व व्यापार वित्त आणि सीमापार देयके कमी, बाजारासह एकाधिक स्त्रोतांद्वारे अल्पमुदतीच्या महसूल संकुचिततेमध्ये तथ्य आहे. मागणीचा अभाव कमी व्यावसायिक उत्पन्न आणि कर्मचाऱ्यांच्या उधळपट्टी वर जात असल्याने बऱ्याच ग्राहकांचे आणि व्यावसायिकांचे रोख प्रवाह कोलमडेल. कर्जदारांनी शेड्युल केलेले व्याज आणि मुख्य देयके देण्यास धडपड केल्याने हे व्यावसायिक आणि किरकोळ नॉन परफॉर्मिंग कर्ज वाढीस कारणीभूत ठरेल. तथापी बँका आपल्या ग्राहकांना टिकून राहण्यास मदत करण्यासाठी आणि संभाव्य ग्राहक नातेसंबंधासह संभाव्यता उदयास येण्यासाठी सरकारच्या प्रत्येक योजनेचे समर्थन केले पाहिजे. पत सहनशिलता आणि बदल केला

पाहिजे. नुकसान झाल्यास ती भरून काढण्याची तयारी करून पत वाढविली पाहिजे. पुनर्वित्त मागणी व्यवस्थापित करण्यासाठी डिजिटलाइझ केले पाहिजे.

निष्कर्ष

वरिल सर्व पार्श्वभूमीवर कोरोनाचे संकट टळून व्यवसाय सुरळीत सुरु होण्याचा कालावधी अनिश्चित आहे. त्यानंतर आर्थिक चक्रे फिरण्यास लागणारा वेळ, तसेच खर्च करण्याची मानसिकता याचा विचार केला तर पुढील दोन वर्षे हा सर्व बँकलॉक भरून काढण्यासाठी लागेल.

कोविड-१९ मुळे देशाची अर्थव्यवस्था प्रचंड मंदीच्या खाईत जात आहे. रोखता टंचाई हा प्रश्न सार्वत्रिक झाला आहे. ठेवीदारांच्या मनात अविश्वासाची पाल चुकचुकते. उद्योग, व्यापार परिवहन, सेवा एवढेच नव्हे तर सरकार प्रशासन ठप्प झाले आहेत. परिणामता उत्पन्नवृद्धी घट, प्रचंड बेरोजगारी, विषमता, दारिद्र्य हे प्रश्न अधिक गंभीर होत आहे. सध्या भारतची बँकिंग व्यवस्था फार अडचणीच्या विळख्यात आहे. बँकेच्या निर्णय प्रक्रियेच्या स्वातांत्र्य प्रमाणावर मर्यादा येत आहेत. सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँकांची विश्वासाहता वाढत्या प्रमाणात शंकास्पद होत आहे. सरकारने दिलेल्या योजनांमध्ये सर्वसामान्य जनता व उद्योगधंदे यांचाच जास्त विचार केलेला दिसतो आहे. हे बहुतेक सहकारी बँकांचे ग्राहक आहेत. त्यामुळे सरकारने बँकिंग क्षेत्रावरील निर्बंध शिथिल केले पाहिजेत. बँकांचे आरोग्य सुरक्षित व वाढत्या सक्षमतेचे करण्यासाठी सत्ता वर्गीकरण, तोट्याची पूर्व व्यवस्था व भांडवल पर्याप्तता आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे ठेवण्यासाठी कसून प्रयत्न व्हायला पाहिजे.

देशाची अर्थव्यवस्था प्रगतीपथावर ठेवण्यामध्ये बँकिंग क्षेत्राचाही वाटा मोठा आहे. सरकारी बँका, राष्ट्रीयकृत बँका, यांना सरकारी आर्थिक मदत जशी मिळते तशी मदत खाजगी व्यापारी बँका, एनबीएफसी, सहकारी बँका, सहकारी आर्थिक संस्थांना देखील मिळाल्यास त्याही सक्षम बनून अर्थ व्यवस्थेमध्ये त्यांचेही योगदान स्पृहणीय ठरेल.

संदर्भ ग्रंथसूची

Role of Banking in Rural Development - M. Laxmi Narasaiah, G. Venkata Naidu -Discovery Publishing house- New Delhi

e-Banking- Dr. Yogesh Patinge – ABS Publication Varanasi- 221007

The Indian Journal of Commerce ISSN; 0019-512X Online ISSN 2454-6801- Vol. 72 No. 3 & 4 July-December 2019

बँको - मासिक मे-जून २०२० अंक २, अविज पब्लिकेशन ७१३ बी, बिंदू चौक, कोल्हापूर.

बँको - मासिक फेब्रुवारी २०२१ अंक १० अविज पब्लिकेशन ७१३ बी, बिंदू चौक, कोल्हापूर.

डीएसपी इनवेस्टमेंट मॅनेजर्स सेक्टर व्ह्यूज ड्युरिंग कोविड-१९ अहवाल

नॅशनल ब्युरो ऑफ इकॉनॉमिक रिसर्च

<https://www2.deloitte.com/cn/en/pages/risk/articles/covid-19-impact-on-banks.html>

<https://www.santander.com/en/press-room/insights/challenges-of-the-banking-sector-after-the-covid-19-crisis>.

<https://www.bbvarresearch.com/en/publicaciones/global-impact-of-covid-19-on-the-banking-sector/>

<https://ideas.repec.org/p/wbk/wbrwps/9363.html>

सरकारी योजनेतून दारिद्र्य निर्मुलन आणि आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल

प्रा. निलेश अरुण दूर्गे

अर्थशास्त्र विभाग, भगवंतराव कला व विज्ञान महाविद्यालय एटापल्ली, जि. गडचिरोली

मो.नं :- ९४२९९९५५४९ profnadurje@gmail.com

गोषवारा

आजही जगात प्रत्येक देशाने आपआपल्या देशातील विकासाचे विविध प्रयत्न करूनही बहुतेक विकसनशिल देश दारिद्र्याच्या समस्येने ग्रस्त आहे. जगामध्ये अंदाजे १३० कोटी लोक दारिद्र्यामध्ये जिवन जगत असून त्यांना गरजेच्या मुलभूत सुविधा व सामाजिक न्याय उपलब्ध करून देण्यात हे देश असमर्थ ठरले आहेत. भारत सुद्धा त्याला अपवाद नाही. २०११ मध्ये भारतात २९.५ टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगत आहे. भारतात सुद्धा दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम राबविण्यावर भर देण्यात आला. सामाजिक मालमत्ता निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेदरम्यान कामाची निर्मिती करून गरीब जनतेसाठी उत्पन्न सृजन रोजगार निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रमासाठी स्वयंरोजगाराचे कार्यक्रम (सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयः रोजगार योजना), मजुरी रोजगार कार्यक्रम (महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना) आणि स्वयंरोजगार व मजुरी रोजगारांचे एकत्रिकरण असलेल्या योजना (सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना) यांचा समावेश होता. भारताला दारिद्र्य निर्मुलनातून आत्मनिर्भरतेकडे जाण्यासाठी किमान मुलभूत सुविधा परिपूर्ण होणे आवश्यक आहे. सामाजिक उपभोगाच्या गरजा (उदा. अनुदानित दराने अन्नधान्य पुरवठा, शिक्षण व आरोग्य सोयी, पाणी पुरवठा व स्वच्छता इ.) सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून जनतेचे राहणीमान उंचावण्यास मदत होईल. आत्मनिर्भरतेसाठी रोजगार निर्मिती गरिबांच्या उपभोगात भर घालणे आणि शिक्षण आरोग्यात सुधारणा होणे याबाबी अपेक्षित आहेत.

बीज शब्द - दारिद्र्य, निर्मुलन, योजना, आत्मनिर्भर भारत

प्रस्तावना

भारत सरकारने पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून गरीबी हटाओ कार्यक्रमांतर्गत दारिद्र्यनिर्मुलनाचा कार्यक्रम सुरू केला होता. सहावी पंचवार्षिक योजना तयार करताना भारत सरकारने दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबाचे जीवनमान उंचविण्याचे महत्वपूर्ण धोरण आखले होते. दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम तयार करताना भारत सरकारने डॉ. वि. म. दांडेकर व डॉ. रमाकांत रथ समितीने निश्चित निकष आधारभूत मानले गेले होते. याकरिता योजना आयोगाने उष्मांकाचे सेवन व दरडोई उत्पन्न हे दोन्ही आधार घेतले. या समितीने दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंब निश्चित करण्याकरीता प्रत्येक व्यक्तीला ग्रामीण भागात निर्वाहासाठी दररोज २४०० उष्मांक तर शहरी भागाकरीता २१०० उष्मांकांची आवश्यकता निर्धारित केली होती. या उष्मांकाकरीता उत्पन्नाची मर्यादा १९६०-६१ च्या किमतीवर आधारीत दारिद्र्य रेषा ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा रूपये १५ व शहरी भागासाठी दरडोई दरमहा रूपये २२.५० अशी निश्चित करण्यात आला होता. यापेक्षा कमी उत्पन्न असलेली कुटूंबे ही दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंब असा निष्कर्ष लावण्यात आला होता. तसेच भारताला दारिद्र्य निर्मुलनातून आत्मनिर्भरतेकडे जाण्यासाठी काही धोरण आणि कार्यक्रम राबविणे आवश्यक असते. त्यासाठी त्याकाळात भारत सरकारने दारिद्र्य निर्मुलनाकरीता खालील कार्यक्रम राबविले.

अ) ग्रामीण भागातील योजना

१. एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना (IRDPP)

दारिद्र्य निर्मुलन हे सहाव्या पंचवार्षिक योजनेचे महत्वाचे उद्दिष्ट होते. योजना आयोगाच्या अहवालानुसार सन १९७७ ते ७८ मध्ये भारतात ३०.२७ कोटी लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते. ही संख्या एकूण त्यावेळीच्या लोकसंख्येच्या ४८.१३ : होती. सहाव्या पंचवार्षिक योजना तयार करतांना योजनाकारांनी सन १९८४-८५ पर्यंत एकूण दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येच्या ३०: लोकांना दारिद्र्यरेषेच्या वर आणण्याचे उद्दिष्ट निश्चित केले होते. या योजनेत योजना आयोगाने दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंब निश्चित करताना ग्रामीण भागाकरीता २४०० कॅलरी व शहरी भागाकरीता २१०० कॅलरी उष्मांकांचे मापन निश्चित केले होते. दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबांचा विकास करण्याकरिता भारत सरकारने २ ऑक्टोबर १९८० रोजी एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम सुरु केला. पहिल्याच वर्षी हा कार्यक्रम देशातील २३० विकास खंडामध्ये सुरु करण्यात आला. सहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या अंतापर्यंत या कार्यक्रमाचा विस्तार संपूर्ण देशात करण्यात आला. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमांतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबांना आर्थिक सहाय्य देणे, शेतीकरीता अवजारे, बी-बियाणे व खते पुरविणे, दुग्धव्यवसायाकरिता पशू खरेदी करण्यास आर्थिक मदत करणे, अशा कुटूंबातील व्यक्तीकडे जमीन असेल, तर त्यांना विहीर खोदण्यास आर्थिक मदत देणे, इत्यादी कार्यक्रम सुरु करण्यात आले. हा कार्यक्रम राबविण्याकरीता स्वतंत्र एकात्मिक ग्रामीण विकास यंत्रणा निर्माण केली असून या कार्यक्रमांतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबाला अर्थसहाय्य करण्याची जबाबदारी राष्ट्रीयकृत बँकेकडे सोपविण्यात आली आहे. राष्ट्रीयकृत बँक ४ : दराने कर्जपुरवठा करते. त्याचप्रमाणे दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबांतील किमान एका व्यक्तीस नियमित रोजगार मिळावा म्हणून भारत सरकारने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगारासारखे कार्यक्रम सुरु केले.

२. सुवर्णजयंती ग्राम स्वयं:रोजगार योजना

भारत सरकारच्या ग्रामीण विकास मंत्रालयामार्फत एकात्मिक ग्रामीण विकास योजनेच्या जागी ही योजना सुरु करण्यात आली. १ एप्रिल १९९९ रोजी ही योजना सुरु करण्यात आली आहे. या योजनेमध्ये ट्रायसेस, ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व बालविकास योजना या योजनेच्या एकत्रिकरणातून ही योजना सुरु करण्यात आली.

प्रमुख उद्देश

१. दारिद्र्यनिर्मुलनावर लक्ष केंद्रित करणे.
२. स्वयंसहाय्यता गटांना मदत करणे.
३. ग्रामीण भागात स्वयंरोजगार निर्माण करणे.

३. संपुर्ण ग्राम रोजगार योजना

ग्रामीण भागातील जनतेला आशवासित रोजगार पुरविण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारने ही योजना सुरु केली. आशवासित रोजगार योजना व जवाहर ग्राम समृद्धी योजना यांच्या एकत्रिकरणातून २५ सप्टेंबर २००१ रोजी ही योजना सुरु करण्यात आली.

प्रमुख उद्देश

१. ग्रामीण भागात टिकाऊ पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याच्या उांशाने रोजगार पुरविणे.
२. महिलांना जास्तीत जास्त रोजगार पुरविणे.
३. ग्रामीण भागातील जनतेला अन्न सुरक्षा पुरविणे.
४. दारिद्र्य रेषेखालील जनता, अनुसूचित जाती आणि जमातीची जनता यांना जास्तीत जास्त रोजगार पुरविणे.

४. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम- २००५ अन्वये ही योजना सुरु करण्यात आली आहे. ही योजना २ ऑक्टोबर २००६ रोजी सुरु करण्यात आली. संपुर्ण ग्रामीण रोजगार योजना आणि राष्ट्रीय कामाकरिता अन्न योजनेच्या एकत्रिकरणातून ही योजना सुरु करण्यात आली. या योजने अन्वये कोणत्याही एका अकुशल व्यक्तीला एका आर्थिक वर्षात १०० दिवस रोजगार पुरविण्याची हमी देण्यात आली आहे. अशा योजने अन्वये कामाकरिता अर्ज करणाऱ्या व्यक्तीला अर्ज केल्यापासून पंधरा दिवसांच्या आत रोजगार पुरविला जाते.

५. अन्न्योदय अन्न योजना

ग्रामीण भागातील गरीब लोकांवर लक्ष केंद्रीत करून ही योजना डिसेंबर २००० मध्ये सुरु करण्यात आली. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेखालील जनतेकरिता ही योजना सुरु करण्यात आली आहे.

प्रमुख उद्देश

१. दारिद्र्य रेषेखालील ग्रामीण भागातील जनतेला सवलतीच्या दराने अन्नधान्य पुरविणे.
२. प्रत्येकी २ रु. किलो ग्रॅम दराने गहू आणि प्रत्येकी ३ रु. किलोग्रॅम दराने तांदूळ पुरविणे हा या योजनेचा प्रमुख उांश आहे.
३. प्रत्येक कुटूंबाला २५ किलो धान्य पुरविण्यात येते.

६. पंतप्रधान रोजगार योजना

सुशिक्षित बेकार व्यक्तीला आपला व्यवसाय सुरु करण्याकरिता २ ऑक्टोबर १९९३ रोजी ही योजना सुरु करण्यात आली. या योजनेन्वये लाभधारकास रूपये सात लाखांपर्यंत आर्थिक मदत दिली जाते.

७. द्वारपोच योजना

महाराष्ट्र शासनाने गडचिरोली जिल्हयातील अतिदुर्गम भागातील आदिवासींना पावसाळयात अन्नधान्य वितरण सुलभ व्हावे. म्हणून द्वारपोच योजना सुरु केली आहे. ही योजना जून २०१३ पासून सुरु करण्यात आली आहे.

ब) शहरी भागातील योजना**१. सुवर्णजयंती शहरी रोजगार योजना**

स्वातांयाच्या सुवर्णजयंती वर्षात ही योजना सुरु करण्यात आली. डिसेंबर १९९७ रोजी ही योजना जाहीर करण्यात आली.

प्रमुख उद्देश

१. शहरी भागातील गरीब जनतेला रोजगार पुरविणे.
२. शहरी भागातील गरीब व्यक्तीस स्वयंरोजगार सुरु करण्यात आर्थिक मदत देणे.
३. शहरी भागातील महिलांचे स्वयंसहाय्यता गट स्थापन करून त्यांना आर्थिक मदत करणे.

२. पंतप्रधान एकात्मिक गरीबी निर्मुलन कार्यक्रम

भारत सरकारने १८ नोव्हेंबर १९९५ रोजी ही योजना सुरु केली. ही योजना सर्वप्रथम केरळमधील कोट्टयाम जिल्ह्यात लागू करण्यात आली.

प्रमुख उद्देश

१. शहरी भागातील गरीब कौशल्यपूर्ण व्यक्तीस रोजगार पुरविते.
२. शहरी भागातील व्यक्तीचा आर्थिक विकास करणे.
३. ज्या व्यक्तीकडे हस्तोद्योगाचे कौशल्य आहे. अशा व्यक्तीला स्वयंरोजगार सुरु करण्यास मदत करणे.

३. दारिद्र्य रेषेखालील युवतीकरीता सुकन्या योजना

महाराष्ट्र शासनाच्या महिला व बालकल्याण मंत्रालयामार्फत दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबात जन्माला येणाऱ्या मुलीसाठी सवलती प्रदान करण्यात येते. ज्या कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्न एक लाखापेक्षा कमी आहे असे कुटूंब या योजनेचे लाभार्थी ठरणार आहेत. ही योजना १ जानेवारी २०१४ पासून लागू करण्यात येत आहे.

१. अशा कुटूंबात जन्माला येणाऱ्या मुलींना जन्मतःच एक २१ हजार रुपयाचा आयुर्विमा काढण्यात येणार आहेत.
२. मुलगी १८ वर्षांची झाली असता तिला एक लाख रुपये देण्याची तरतूद आहे.
३. मुलीच्या पालकाचा अपघाती मृत्यू झाल्यास किंवा पूर्णपणे अपंगत्व आल्यास तर ७५००० रुपये देण्याची तरतूद आहे.
४. अशा मुलींना ९ ते १२ पर्यंत शिक्षणाकरीता दरमहा १०० रुपये शिष्यवृत्ती देण्याची तरतूद या योजनेत आहे.

४. अन्नसुरक्षा विधेयक-२०११

भारतातील सुमारे ग्रामीण भागातील ७५ टक्के, तर शहरातील ५० टक्के जनतेला स्वस्त दरात अन्न उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारने महत्वाकांक्षी अन्नसुरक्षा कार्यक्रम सुरु केला असून हा कार्यक्रम माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या जयंतीदिनी राष्ट्राला समर्पित करण्यात आला. या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी दिल्ली, हरियाणा व उत्तराखंड या राज्यांत तात्काळ सुरु झाली. राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा कार्यक्रमांमध्ये खालील तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत.

१. या योजनेचा लाभ घेण्याकरीता शहरी भागात उत्पन्नाची वार्षिक मर्यादा ५९ हजार रुपये आणि ग्रामीण भागाकरीता ४४ हजार रुपये निश्चित करण्यात आली आहे.

२. अन्त्योदय योजनेचा लाभ घेणाऱ्या लाभार्थींना महिन्याला ३५ किलो धान्य देण्यात येणार आहे. इतर लाभार्थींना दरमहा माणसी ५ किलो धान्य देण्यात येणार आहे.
३. सर्व लाभार्थींना पुरविण्यात येणाऱ्या धान्याचा दर गहू २ रुपये किलो आणि ज्वारीसारखे धान्य १ रुपये किलो दराने आणि तांदूळ किलो दराने पुरविण्यात येणार आहे.

५. प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना -२०१४

शहरी भागातील बेकारी दूर करणे आणि शहरी भागातील युवकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या उाँशाने तंत्रज्ञान प्रशिक्षण देण्याकरीता पंतप्रधान कौशल्य विकास योजना सुरु करण्यात आली आहे. ही योजना १५ मार्च २०१५ रोजी सुरु करण्यात आली असून या योजनेवर एकूण ११२० कोटी रुपये खर्च करण्यात येणार आहे. ही योजना सुरु करण्याच्या उाँशाने काही उाँष्ठ निश्चित करण्यात आली आहेत.

१. १.४ दशलक्ष युवकांना तांत्रिक प्रशिक्षण देणे.
२. ही योजना राबविण्याकरीता राष्ट्रीय कौशल विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे.
३. १०वी ते १२ वीनंतर शाळा सोडणाऱ्या युवकांना या योजनेअन्वये प्रशिक्षण देण्यात येणार आहे.
४. या योजनेअन्वये प्रशिक्षित झालेल्या युवकांना मेक इंडिया, डिजीटल इंडिया आणि राष्ट्रीय सौर मिशन या कार्यक्रमात सहभागी करून घेण्यात येणार आहे.
५. ही योजना राबविण्याकरीता राज्यांचा सहभाग घेण्यात येत आहे.

एकंदरीत दारिद्र्य निर्मुलनासाठी सरकारने ग्रामीण भागासाठी आणि शहरी भागासाठी विविध योजनांचे कार्यक्रम तयार करून तो राबविण्याचा प्रयत्न केला असला तरी त्यात सरकारला काही प्रमाणात अडचणी आल्याचे दिसून येते.

दारिद्र्य निर्मुलनाच्या सरकारी योजनांचे मुल्यांकन

१. शहरी आणि ग्रामीण भागातील गरीब कुटुंबांना दारिद्र्य रेषेच्यावर आणण्यासाठी मदतीची जी तरतुद करण्यात आली होती. तिचा फायदा खऱ्या गरीब कुटुंबांना मिळू शकला नाही.
२. दारिद्र्य निर्मुलनासाठी सरकारी योजना निवडण्यात आल्या त्या राष्ट्रीय दृष्टीकोन समोर ठेवून निवडण्यात आलेल्या नाही.
३. सरकारी योजनेत अपंग, आजारी व सामाजिक दृष्ट्या मागास लोकांची उपेक्षा करण्यात आली.
४. दारिद्र्य निर्मुलनासाठी उत्पन्न वाढविण्यासाठी जी योजना राबविली जात आहे. त्यात गरीब कुटुंबांना ज्या प्रतिकूल वातावरणात काम करावे लागत आहे. त्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आहे.
५. उत्पन्न पातळीवरील बदलानुसार दारिद्र्य रेषेत बदल करण्याच्या कार्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आहे. त्यामुळे अनेक कुटुंबे दारिद्र्य रेषेच्या वर जावूनही दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत असल्याचे दाखविण्यात आले आहे.

६. दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबांना सुलभ कर्जाच्या रूपाने आर्थिक मदत देण्याचे जे कार्य व्यापारी अधिकोषाकडे सोपविण्यात आले आहे. त्यांनी या कार्याकडे फारसे लक्ष दिलेले नाही.
७. दारिद्र्य निर्मुलनासाठी सरकारी योजनांचा जास्तीत जास्त भर वेतन, रोजगार व स्वयंरोजगार वाढविण्यावर असल्याने कुटुंब कल्याण, सामाजिक सुरक्षा यासारख्या दारिद्र्य निर्मुलनास सहाय्यभूत ठरणारे कार्यक्रम राबविण्यास ह्या योजना अपयशी ठरल्या.
८. दारिद्र्य निर्मुलनाच्या योजना बरेच अधिक असल्यामुळे ते प्रभावीपणे राबविणे सरकारला शक्य झालेले नाही.

सूचना व शिफारशी

सरकारी योजनेतून दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी पुढील काही शिफारशीचा वापर केला पाहिजेत.

१. किमान गरजा कार्यक्रमाद्वारे ग्रामीण आणि शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील जगणाऱ्या लोकांच्या किमान गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत.
२. ग्रामीण भागातील कृषी आधारीत उद्योगांचा विकास करून भूमीहीन शेतमजूराना त्यात रोजगार प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजेत.
३. ग्रामीण भागातील भूधारणेची कमाल मर्यादा निश्चित करून अतिरिक्त जमिनीचे गरीब कुटुंबांमध्ये वाटप करायला पाहिजे.
४. सरकारने कुळ सुधारणा कार्याक्रमाच्या अंतर्गत खंडाची महत्त्व मर्यादा निश्चित करून जमीन मालक कुळांना जमिनीवरून हाकलून देणार नाही याकडे लक्ष दिले पाहिजे.
५. आत्मनिर्भरतेसाठी सरकारने पशुपालन, दुग्धपालन, मत्स्यपालन, कुक्कुटपालन, वनीकरण इत्यादी योजना राबविण्यासाठी विकास केंद्र स्थापन करण्यात यावी.
६. ग्रामीण भागातील जनतेला आत्मनिर्भर किंवा स्वयंपूर्ण होण्याकरीता सरकारने पडीत जमिनी लागवडीखाली आणण्याचा तसेच शेतीला कृत्रिम पाणीपुरवठा उपलब्ध करून देणाऱ्या सोयीचा विकास केला पाहिजे.

समारोप

सरकारी योजनेतून दारिद्र्य निर्मुलनासाठी ग्रामीण आणि शहरी भागासाठी विविध योजनांचे कार्यक्रम तयार केले गेले. त्यामुळे स्वयंपूर्ण किंवा आत्मनिर्भर होण्यासाठी कामाची निर्मिती करून गरीब जनतेसाठी उत्पन्नसृजन रोजगार निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रमासाठी स्वयंरोजगाराचे कार्यक्रम, मजुरी रोजगार कार्यक्रम आणि स्वयंरोजगाराचे व मजुरी रोजगारांचे एकत्रिकरण असलेल्या योजना यांचा समावेश केला होता. भारताला दारिद्र्य निर्मुलनातून आत्मनिर्भरतेकडे जाण्यासाठी किमान मुलभूत सुविधा परिपूर्ण होणे आवश्यक आहे. सामाजिक उपभोगाच्या गरजा (उदा. अनुदानित दराने अन्नधान्य पुरवठा, शिक्षण व आरोग्य सोयी, पाणी पुरवठा व स्वच्छता इ.) सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून जनतेचे राहणीमान उंचावण्यास मदत होईल. आत्मनिर्भरतेसाठी रोजगार निर्मिती गरिबांच्या उपभोगात भर घालणे आणि शिक्षण आरोग्यात सुधारणा

होणे याबाबी अपेक्षित आहेत. तरच भारत सरकारच्या या योजनेमुळे दारिद्र्य निर्मुलन होवून भारत आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल करू शकेल असे म्हणता येईल.

संदर्भ :-

काकडे डॉ.जे.एम., कावळे डॉ.एस.एस. आणि कायरकर डॉ.मनिष, भारतीय अर्थव्यवस्था, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै २०१९

सिंह रमेश, भारतीय अर्थव्यवस्था, १०वी आवृत्ती, मॅकग्रॉहिल एज्युकेशन इंडिया प्रायवेट लिमिटेड चेन्नई, २०१९

कणेरा प्रा. अरुण, सामान्य अध्ययन भारतीय अर्थव्यवस्था, नाथे पब्लिकेशन लिमिटेड नागपूर, जानेवारी २०१७

कोळंबे श्री. रंजन, भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन पुणे, २०१४-१५

झामरे डॉ.जी.एन., भारतीय अर्थव्यवस्था, पिंपळापुरे अँड कं.पब्लिशर्स नागपूर, ऑक्टोबर २०१४

मायी डॉ.सी.डी., चौधरी भगीरथ, कृषी: आगे का रास्ता, योजना मासिक, जानेवारी २०२१, पृष्ठ ४६ ते ४९

यादव चंद्रभान, ग्रामीण विकास का आधार- कृषी, कुरुक्षेत्र मासिक, मार्च २०१९, पृष्ठ ५६

सामान्य अध्ययन भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रतियोगीता दर्पण आगरा, २०१५

अर्थसंवाद(त्रैमासिक), मराठी अर्थशास्त्र परिषद, खंड- ४४, अंक २

अर्थसंवाद(त्रैमासिक), मराठी अर्थशास्त्र परिषद, खंड- ३९, अंक १

आत्मनिर्भर भारत आणि नवीन शैक्षणिक धोरण

प्रा.बाळकृष्ण कारु रामटेके

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, समर्थ महाविद्यालय, लाखनी, मोबाईल नं. ९९२३३४०७७२

Email ID-ramtekebk@gmail.com

प्रस्तावना :

शिक्षण हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचे प्रमुख आणि परिणामकारक साधन असते. मानवी जीवनातील शिक्षणाचे स्थान आणि महत्त्व स्पष्ट करतांना स्वामी विवेकानंद म्हणतात. शिक्षण हे मानसांना जगवते आणि घडवते. नवभारताच्या गतिमान उभारणी मध्येही शिक्षणाची भूमिका महत्त्व आहे. यादृष्टीने शालेय आणि महाविद्यालयीन स्तरावर मिळणारे शिक्षण हे विद्यार्थ्यांना आत्मनिर्भर व्यवसायाक्षम बनविण्याची क्षमता निर्माण करणारे, कालसुसंगत, कौशल्यपूर्ण, उद्योग-व्यवसायाक्षम व रोजगारक्षम असण्याची आवश्यक आहे. यासाठी शैक्षणिक धोरण अभ्यासक्रम आणि शिक्षण पध्दतीमध्ये काळानुसार योग्य बदल करणे अनिवार्य होते. शासनाचे नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे या दिशेने टाकलेले पहिले पाऊल म्हणता येईल. गरीब व श्रीमंत शिक्षणातील विषमता ही नवीन शैक्षणिक धोरणात विचारात घेतली आहे म्हणून नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये सरकारी आणि खाजगी शाळेमध्ये शिक्षणात समानता आणण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय आयोगाची स्थापना करण्याची आणि खाजगी शाळांना अनियंत्रित फी वाढविण्यापासून रोखण्याची शिफारस नवीन शैक्षणिक धोरणात करण्यात आलेली आहे. हे धोरण बालवाडी, अंगणवाडीपासून ते उच्च शिक्षणामध्ये लागू करण्यात आले आहे. २०१४ नंतर माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी पूर्वीच्या राष्ट्रीय धोरणाचा आढावा घेण्यासाठी २०१६ मध्ये माजी केंद्रीय सचिव टी.एस.आर. सुब्रमण्यम यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय धोरण समिती नेमली. या समितीने पूर्वीच्या पुढील शासकीय योजनांचा आढावा घेतला सर्वशिक्षा अभियान (एस.एम.ए, २००९), राईट टू एज्युकेशन (आरटीई) नॅशनल प्रोग्रॅम फॉर एज्युकेशन फॉर गर्ल्स अँड एलिमेंटरी लेव्हल (एनपीईजीईएल) राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (आर.एम.एस.ए-२००९) माध्यमिक स्तरावर अपंगांसाठी इन्क्लुझिव्ह एज्युकेशन फॉर दी डिसेबल्ड फॉर सेकंडरी स्टेज (आयईडी एमएस), प्रौढ साक्षर भारत (अॅडल्ड एज्युकेशन इंडिया), उच्च शिक्षण, विकासासाठी राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान (आरयूएमए, २०१३) इ. शासनाने २९ जुलै २०२० मध्ये नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला मंजुरी देऊन ते संपूर्ण देशात लागू केले आहे. इन्फोचे माजी प्रमुख के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली ९ समितीय सदस्यांनी या नव्या धोरणाचा मसुदा तयार केला आहे. आजही आपल्या देशातील ८० टक्के व्यक्ती औपचारिक व्यावसायिक शिक्षणापासून दूर आहेत. त्यांना व्यवसायाभिमुख शिक्षण प्रवाहात आणण्याची गरज आहे. पुस्तकी ज्ञानाला व्यावसायिक, व्यावहारिक ज्ञानाची आणि कार्यानुभवाची जोड मिळाली पाहिजे. देशातील उपलब्ध मनुष्यबळाचे रूपांतर उपयुक्त मनुष्यबळात होण्याची प्रक्रिया गतिमान होऊ शकते. नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थ्यांमध्ये उद्योजकीय दृष्टीकोन विकसित केला जात असून २१ व्या शतकासाठी आवश्यक कौशल्य प्रदान करण्याला प्राधान्य देण्यात येणार आहे. या धोरणात

व्यावसायिकता विकासावर जास्तीत जास्त भर देण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी करण्यावर स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी जास्त प्राधान्य देण्यात आले आहे. शिक्षणाची परिणती केवळ रोजगारातच नव्हे तर स्वयंरोजगारात (उद्योजकतेत) झाल्याशिवाय देशातील बेरोजगारीची समस्या संपणार नाही. आत्मनिर्भरता हाच एक उत्तम उपाय आहे. कौशल्याची त्याला भक्कम साथ हवी. ३४ वर्षांनंतर नव्या राष्ट्रीय धोरणाला पंतप्रधान नरेंद्र मोदीजींच्या अध्यक्षतेखालील केंद्रीय मंत्रीमंडळाने मंजूरी दिली.

नवीन शैक्षणिक धोरणाची ठळक वैशिष्ट्ये :-

१) शालेय शिक्षणाची नवीन रचना :-

शालेय शिक्षणाची रचना १०+२ ऐवजी ५+३+३+४ अशी करण्यात आली आहे. यामध्ये पहिली ३ वर्षे पूर्व प्राथमिक व २ वर्षे पहिली व दुसरी असणार (वय ३ ते ८) पुढील ३ वर्षे तीसरी ते पाचवी असणार (वय वर्षे ८ ते ११), त्यानंतरची ३ वर्षे सहावी ते आठवी पर्यंत असणार (वय वर्षे ११ ते १४) आणि शेवटची ४ वर्षे नववी ते बारावी (वय वर्षे १४ ते १८) अशा एकूण १५ वर्षांमध्ये शालेय शिक्षणाची रचना किंवा आकृतीबंध आखण्यात आला आहे. सुरुवातीचे ३ ते ६ वर्षे वयोगटात असलेले मुले आतापर्यंत शालेय अभ्यासक्रमांतर्गत येत नव्हती. परंतु नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे त्यांचा शालेय अभ्यासक्रमांतर्गत समावेश करण्यात आला आहे.

२) शिक्षकांना प्रशिक्षण :-

नवीन शैक्षणिक धोरण राबविण्यात शिक्षकांची भूमिका महत्वाचे ठरते. त्यांच्याकडे असलेल्या व्यावसायिक ज्ञानाला व्यावसायिक कौशल्याची जोड असणे अत्यंत आवश्यक आहे. शिक्षकांनी या स्वविकास कार्यक्रमाचे दरवर्षी किमान ५० तास पूर्णकरणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवावा, स्वयंम, दीक्षा यासारख्या प्रणालींचा शिक्षकांनी वापर वाढवावा यासाठी त्यांना प्रशिक्षण देण्याची तरतुद केली आहे. शिक्षक होण्यासाठी बी.एड. ही किमान पात्रता असणे अनिवार्य आहे.

३) शिक्षकांच्या बदल्या नकोत :-

शिक्षकांची बदली झाल्यामुळे लहान मुलांवर वाईट परिणाम होतात. शिक्षकांना सलग काही वर्षे काम करण्याची संधी मिळायला हवी. शिक्षकांच्या बदल्यांचा परिणाम थेट मुलांच्या गुणवत्तेवर दिसून येतो. त्यामुळे शिक्षकांच्या बदल्या करण्याचे धोरण घातक असून ते बंद व्हायला हवे. अपवादात्मक परिस्थितीतच बदली केली जावी, असे मसुदयात नमूद करण्यात आले आहे.

४) शिक्षकांना अशैक्षणिक कामे नको :-

प्रत्यक्ष अध्यापनाशी संबंधित नसणारी कामे शिक्षकांना देण्यात येऊ नयेत. 'माध्यम भोजन' शिजविणे, निवडणुकीचे कामे आणि इतर प्रशासकीय कामे शिक्षकांवर लादली जातात. त्याच्याही विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेवर वाईट परिणाम होतो. अशी कामे शिक्षकांना देण्यात येऊ नयेत, असे धोरणात म्हटले आहे.

५) परीक्षांच्या स्वरूपात बदल :-

शैक्षणिक रचना एकुण बदलण्यात आली असली तरी दहावी आणि बारावीच्या परीक्षा नव्या शिक्षण धोरणानुसार कायम ठेवण्यात आल्या आहेत. वार्षिक परीक्षा, सत्र परीक्षा, किंवा विविध टप्प्यांत राज्यमंडळे परीक्षा घेऊ शकतील. काही विषयांच्या परीक्षा पध्दतीत बदल करून लघुउत्तरी, आणि दिर्घोत्तरी प्रश्न अशा दोन टप्प्यांत परीक्षा घेतली जाईल. लेखी परिक्षेबरोबरच प्रकल्प, स्पर्धा, उपक्रम या माध्यमांतून मूल्यांकन आणि विद्यार्थ्यांनी केलेले स्वमूल्यांकन या आधारे त्यांच्या वार्षिक प्रगतीचा आढावा घेण्यात येईल. वर्षातून परीक्षा देण्याच्या दोन संधी विद्यार्थ्यांना दिल्या जातील. शैक्षणिक वर्षे २०२२-२३ पासून मुल्यांकनातील बदल अंमलात आणण्याचे धोरणात नमूद केले आहे. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन कसे करावे याचे निकष निश्चित करणे, मूल्यमापनाचा दर्जा राखणे यासाठी 'परख' ही नवी यंत्रणा उभी केली जाईल. त्यासाठी 'राष्ट्रीय मूल्यांकन परिषद' स्थापन करण्यात येईल.

६) विशेष मुलांच्या पालकांना गृहशिक्षणासाठी सहाय्य :-

शारिरीक, मानसिक अपंगत्व, अध्ययन अक्षम विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहात टिकून राहावेत यासाठी या विद्यार्थ्यांना घरच्या घरी शिकवण्याला प्रोत्साहन देण्यात येईल. या मुलांना घरीच दर्जेदार शिक्षण मिळावे यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करून विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचे प्रशिक्षण पालकांना देण्यात येईल. असे नवीन शैक्षणिक धोरणात नमूद करण्यात आले.

७) आंतर विद्याशाखीय शिक्षण :-

विज्ञान, कला, वाणिज्य, अभियांत्रिकी अशा शाखांमध्ये विभागणी झालेल्या उच्चशिक्षणात नव्या शिक्षण धोरणानुसार लवचिकता येईल. आंतरविद्याशाखीय शिक्षणावर धोरणात जास्त वाव देण्यात आला आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान, शाखांच्या पदवी शिक्षणासाठी प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना कला, मानवविज्ञान, वाणिज्य अशा शाखांमधील विषयांचेही शिक्षण घेता येईल. त्याचप्रमाणे कला, मानवविज्ञान विषयांचे शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील विषय निवडता येतील.

८) प्रशासकीय बदल :-

सध्या उच्चशिक्षणाचे नियमन विद्यापीठ अनुदान आयोग, तंत्रशिक्षणाचे नियमन अखिल भारतीय तंत्रशिक्षण परिषद करतात. नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार भारतीय उच्चशिक्षण आयोग (एचईसीआय) स्थापन करण्यात येईल. वैद्यकीय शिक्षण आणि विधी शिक्षण वगळता सर्व उच्चशिक्षण अभ्यासक्रमांचे नियमन ही एकच संस्था करेल. या आयोगाचे चार घटक असतील. शिक्षण संस्थांचे नियमन राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियामक परिषद (एनएचईआरसी) करेल, दर्जा राखण्याची जबाबदारी जनरल एज्युकेशन काऊन्सिल (जीईसी) या संस्थेची असेल, निधीचे नियोजन करण्यासाठी उच्चशिक्षण अनुदान परिषद (एचईजीसी) स्थापन केले जाईल. संस्थांचे मूल्यांकन सध्या कार्यरत असलेली राष्ट्रीय मूल्यांकन आणि श्रेयांकन परिषद (नॅक) करेल.

९) अॅकॅडमिक बँक ऑफ क्रेडिट्स :-

उच्चशिक्षणात श्रेयांक पध्दत आता देशभर अवलंबण्यात येत आहे. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सोयीने, आवडीने शिक्षण घेण्याची मुभा देणे हा श्रेयांक प्रणालीचा उद्देश आहे. अॅकॅडमिक क्रेडिट बँक अशी संकल्पना धोरणात मांडण्यात आली आहे. विद्यार्थी वेगवेगळ्या विषयात आणि संस्थामधून

मिळविलेले श्रेयांक या बँकेत साठवू शकतात. त्या मिळवलेल्या श्रेयांकानुसार विद्यार्थ्यांना पदवी देण्यात येते. त्यानुसार ऑनलाईन, मुक्त विद्यापीठातून मिळालेले श्रेयांकही विद्यार्थ्यांना पदवी मिळवण्यासाठी उपयोगी ठरतील.

१०) पदवी-पदव्युत्तर अभ्यासक्रमरचनेत बदल :-

पदवी अभ्यासक्रमाचा एकूण कालावधी हा तीन किंवा चार वर्षांचा असेल. यातील कोणताही टप्पा पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांला रोजगाराची संधी मिळू शकेल. उदा. १ वर्षानंतर प्रमाणपत्र २ वर्षानंतर प्रगत पदविका, ३ वर्षानंतर बॅचलर डिग्री आणि ४ वर्षानंतर बॅचलर डिग्री विथ रिसर्च. विद्यार्थ्यांने एखाद्या विषयात सखोल संशोधन केले असल्यास त्याला अशी पदवी मिळू शकेल, हे विद्यार्थी पी.एच.डी. प्रवेशासाठी पात्र ठरतील. चार वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी पदव्युत्तर अभ्यासक्रम एका वर्षाचा असेल तर तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी पदव्युत्तर अभ्यासक्रम दोन वर्षांचा असेल.

११) नॅशनल रिसर्च फाँडेशनची स्थापना :-

नवकल्पना नवनिर्मिती, संशोधन आणि विकास या गोष्टींना भर व प्रोत्साहन मिळावे म्हणून 'नॅशनल रिसर्च फाँडेशनची' स्थापना करण्यात आली. संशोधनातून उदयास आलेल्या निर्मितीक्षम बाबींना समस्या निराकरण उपाययोजनांचा नागरिकांच्या लाभासाठी उपयोगात आणले जाईल. यासाठी उद्योगजगत, संशोधक आणि शासन एकत्रितपणे कार्य करतील.

१२) पाच वर्षांऐवजी चार वर्षांनी पीएच.डी.ची मुभा :-

नवीन शैक्षणिक धोरणात पदवी आणि संशोधन अभ्यासक्रमात आमूलाग्र बदल करण्यात आला. दोन वर्षांचे पदव्युत्तर शिक्षण न घेताही चार वर्षे पदवीच्या आधारावर सरळ पीएच.डी करता येईल. यापूर्वी पीएच.डी. साठी तीन वर्षे पदवी व दोन वर्षे पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण करणे आवश्यक होते अनेक विद्यार्थी पदव्युत्तर पदवीनंतर एम.फिल करून संशोधनाला जात. मात्र, या विद्यार्थ्यांकडे चार वर्षांचा पर्याय राहिल. पदव्युत्तर अभ्यासक्रमानंतर आणि पीएच.डी. पूर्वी एम.फील. या पदवीसाठी एक टप्पा सद्यास्थितीत आहे. नव्या धोरणानुसार एम.फिल. ही पदवी बंद करण्यात येणार आहे.

१३) परदेशी विद्यापीठांना भारतात प्रवेश :-

जगातील सर्वोत्तम शंभर विद्यापीठे आता भारतात त्यांची शिक्षण संकुले उभी करू शकतील. त्याचप्रमाणे भारतातील विद्यापीठांनाही परदेशी त्यांची संकुले सुरू करण्यास प्रोत्साहन देण्याचे धोरणे आखण्यात आले आहे. देशात सध्या परदेशी विद्यापीठांना स्थानिक विद्यापीठांबरोबर करार करून त्यांचे अभ्यासक्रम सुरू करता येतात. भारतीय विद्यार्थी या आदान-प्रदान धोरणानुसार परदेशातील विद्यापीठांमध्ये शिकू शकतील. शिक्षकांनाही त्यांच्या विकासासाठी परदेशी विद्यापीठांमध्ये जाता येईल. तेथील प्राध्यापक भारतीय विद्यापीठांमध्ये शिकवू शकतील. परदेशी विद्यापीठांमधील शिक्षणादरम्यान मिळालेले श्रेयांक भारतीय विद्यापीठांमध्ये ग्राह्य धरण्यात येतील.

१४) परदेशी विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्यासाठी योजना :-

सद्यास्थितीत मोजक्याच काही देशांमधील विद्यार्थी भारतात शिक्षणासाठी येतात. आशिया आणि आफ्रिका खंडातील विद्यार्थी यात संख्येने जास्त आहेत. परदेशी विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्यासाठी

योजना आखण्याचे शिक्षण धोरणात नमूद करण्यात आले आहे. किफायतशीर खर्चात दर्जेदार शिक्षण देणारा देश अशी ओळख निर्माण करण्याचा उद्देश शिक्षण धोरणात नमूद करण्यात आला आहे.

१५) स्थानिक भाषेतून शिक्षण :-

विद्यार्थ्यांना पाचवीपर्यंत त्यांच्या स्थानिक भाषेतून शिक्षण दिले जावे. त्याचप्रमाणे पुढील सर्व स्तरांवरील पाठ्यपुस्तकेही स्थानिक भाषेतून उपलब्ध करून देण्यात यावीत, असे नमूद करण्यात आले आहेत. उच्चशिक्षणातही स्थानिक भाषांमधील शिक्षण साहित्य उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. त्याचबरोबर त्रिभाषा सुत्र अंतिम धोरणातून वगळण्यात आले आहे. स्थानिक भाषा, इंग्रजी भाषेबरोबर हिंदीही बंधनकारक करण्याच्या तरतुदीत यापूर्वी विरोध झाला होता. त्रिभाषा सुत्रानुसार कोणत्या भाषा शिकवाव्या याचा निर्णय राज्य आणि विद्यार्थ्यांवर सोपविण्यात आला आहे.

१६) वाचनाला प्रोत्साहन :-

पुस्तकाचे सर्व स्थानिक भाषांमध्ये भाषांतर करून ती शाळांमध्ये वितरित करण्यात येईल आंतरराष्ट्रीय पुस्तकाचेही स्थानिक भाषांमध्ये उपलब्ध करून देण्यात येतील. त्यासाठी शाळांमध्ये 'बुक क्लब' स्थापन करण्यात येईल.

१७) स्वतंत्र भाषांतर संस्था :-

'इन्स्टिट्यूट ऑफ ट्रान्स्लेशन अँड इंटरप्रिटेशन या स्वतंत्र संस्थेसाठी नव्या शिक्षण धोरणात करण्यात आली आहे. शालेय स्तरापासून उच्चशिक्षणातील अभ्यास साहित्य विविध स्थानिक भाषांमध्ये या संस्थेमार्फत उपलब्ध करून देण्यात येईल. परदेशी भाषांमधील साहित्यही स्थानिक भाषांमध्ये उपलब्ध करून देण्यात येईल. त्याचप्रमाणे भारतातील साहित्य परदेशात पोहोचावे यासाठी त्यांचेही परदेशी भाषांमध्ये भाषांतर करण्याचे काम या संस्थेमार्फत करण्यात येईल, त्यासाठी तंत्रज्ञानाचाही वापर करण्यात येईल. विद्यापीठांमध्ये भाषांतरासाठी स्वतंत्र विभाग तयार करण्यात येईल.

१८) अभिजात भाषा शिक्षणाला प्रोत्साहन :-

त्रिभाषा सूत्रानुसार सर्व संस्कृत भाषेचाही पर्याय शालेय स्तरापासून उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. संस्कृतचे शिक्षक उपलब्ध होण्यासाठी शिक्षणशास्त्र पदवी अभ्यासक्रमातही संस्कृत शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यात येईल. त्याशिवाय भारतातील तामिळ, तेलुगु, कन्नड, मल्याळम, उडीया, पाली, पार्शियन आणि प्राकृत या भाषांचे पर्यायही शालेय स्तरापासून उपलब्ध करून देण्यात येतील. विद्यापीठ स्तरावरही या भाषांचे स्वतंत्र विभाग सुरू करण्यात येतील.

१९) व्यवसाय शिक्षण :-

नव्या अभ्यासक्रमात व्यवसाय विकास, कौशल्य विकास, व्यावसायिकता आणि सॉफ्ट स्किल्सच्या शिक्षण-प्रशिक्षणाचा समावेश केला जाईल. व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश शालेय शिक्षणापासून (इयत्ता ६ वी पासून ते महाविद्यालयीन, विद्यापीठीय स्तरापर्यंत असेल, त्यात इंटरनॅशनलचाही समावेश असणार आहे. बारावी पास होईपर्यंत प्रत्येक विद्यार्थ्याला किमान एकतरी व्यावसायिक कौशल्य आत्मसात करावे लागेल. किमान ५० टक्के विद्यार्थ्यांना २०२५ पर्यंत व्यवसाय शिक्षण देण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

२०) इंटर्नशिप :-

इंटर्नशिप म्हणजे उद्योग-व्यवसायाच्या ठिकाणी प्रत्यक्ष काम करण्याचा अनुभव घेणे, शिकत शिकत काम करणे, हेच अनुभवातून शिकणे होय. शिकलेल्या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष काम करतांना अनुभव पडताळून पाहता येतो.

२१) दफतराला सुट्टी, श्रमाचे शिक्षण घेणार :-

विद्यार्थ्यांना लोकविद्या शिकण्यासाठी दहा दिवसांचा छवड्छं कॅलेड इंहसमे चमतपवक आयोजित करण्यात येईल. स्थानिक कुशल कारागीरांचे या कामी योगदान मिळविण्यात येईल.

२२) समान संधी :-

शिक्षण देण्याच्या प्रक्रियेमध्ये समाजातील एकही घटक वंचित राहणार नाही, याची दक्षता नव्या धोरणात केली आहे. सर्व स्तरांवरील शिक्षणामध्ये सर्वांना प्रवेश मिळण्याची आणि दर्जेदार शिक्षण घेण्याची संधी उपलब्ध होईल.

२४) आत्मनिर्भर :-

भारतीय तरुणाई नोकऱ्या मागणारी होण्यापेक्षा उद्यमशीलतेच्या बळावर नोकऱ्या देणारी व्हावी, यादृष्टीने अध्ययन आणि अध्यापन पध्दती आणि अभ्यासक्रम संरचनेत अनेक बदल सुचविण्यात आले आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी बनविण्यास मदत होईल.

सारांश :-

सध्या संपूर्ण विश्व कोविड-१९ महामारीने होरपळून निघाले आहे. अशा परिस्थितीत नवीन शैक्षणिक धोरणाचे विशेष महत्व वाटते. सध्या जैविक शास्त्र लसीच्या शोधाबरोबरच अशा प्रकारच्या महामारीचे आर्थिक, सामाजिक, कौटुंबिक जीवनावर झालेले परिणाम, महामारीने झालेले अगणित स्थलांतरे, बेरोजगारी, अशा विषयांवर चर्चा सुरु झाली आहे. ज्यातून मल्टी-डिसीप्लिनरी दृष्टीकोनाची भुमिका पुन्हा एकदा दिसून येते. तसेच महामारीनंतरच्या काळात शिक्षणाचे आणि ज्ञानाचेही विकेंद्रीकरण झालेले दिसून येत आहे. ऑनलाईन साधनांच्या जास्तीत जास्त उपयोगामुळे शाळा, विद्यापीठे सध्या आपल्या घरोघरी पोहोचली आहेत.

तसेच भौतिक अंतराची अडचण गळून पडल्याने समाजातील संवाद चर्चा वाढली आहे. अशावेळी विद्यार्थी ऑनलाईन कोर्सेद्वारे नवनवीन विषय, भाषा आत्मसात करतांना दिसत आहे. ज्यामध्ये आंतरराष्ट्रीय कोर्सेसही आहेत. एकीकडे महामारीचे दुष्परिणाम सर्वत्र क्षेत्रांवर झालेले असतांना काही थोडेफार सकारात्मक बदल अनुभवायला मिळत आहे. आणि हा बदल म्हणजे नव्या धोरणाला पूरक असाच आहे.

समाजातील सर्वच घटक शिक्षणापासून वंचित राहणार नाही. आणि व्यवसाय शिक्षण आणि संशोधनाला जास्तीत जास्त वाव दिला जाणार आहे हे या नवीन शैक्षणिक धोरणाचे ठळक वैशिष्ट्ये आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

मासिके - लोकसत्ता वर्षवेध २०२०

मासिके - उद्योजक जानेवारी २०२१

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आत्मनिर्भर कृषी विषयक विचार

प्रा. स्वप्निल एस. बोबडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतीबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपुर

मो.नं. ९०४९६०९६६२ swapnilbobademjf@gmail.com

प्रस्तावना:-

माननिय पंतप्रधानांनी आत्मनिर्भर भारताची हाक दिली. अन्नधान्याच्या बाबतीत आत्मनिर्भरता प्राप्त केल्याशिवाय कोणताही देश आर्थिक विकासाची कल्पना करू शकत नाही असे प्रोफेसर शुल्डन यांचे मत आहे. या वरून कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासातील अन्नधान्ये उत्पादनानेच व पर्यायाने कृषी क्षेत्राचे महत्त्व प्रकटाने अधोरेखित होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ मध्ये मध्यप्रदेश राज्यातील इंदोर या जिल्हातील महु या गावी झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव रामजी तर आईचे नाव भिमाबाई असे होते. यांचे मुळगाव रत्नागिरी जिल्ह्यातील मंडणगड तालुक्यातील आंबेवाडे हे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्राथमिक शिक्षण दापोली आणि सातारा येथे झाले तर माध्यमिक शिक्षण आणि पदवीचे शिक्षण मुंबई इथे झाले. एम.ए. आणि पी.एच.डी. चे शिक्षण हे कोलंबीया विद्यापीठात झाले. १९२३ मध्ये डी.एस्सी (इकॉनामिक्स) परीक्षेसाठी 'The problem of Rupee, it's origin and solution' हा प्रबंध सादर केला. यामध्ये त्यांनी भारतीय उत्पन्नाच्या समस्येवर लिखान केले होते. १९२५ मध्ये कोलंबीया विद्यापीठात पी.एच.डी. साठी The Evolution of Provisional Finance in British India हा प्रबंध सादर केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सर्व सामान्यांना भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून अधिक योगदान विसरता येणार नाही. त्यांच्या आर्थिक विचारांचा प्रभाव आजही आपल्याला भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दिसून येतो.

शेती आणि भु-सुधारणा विषयक विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय शेतीचा सखोल अभ्यास केला होता. कृषी आणि शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी त्यांनी अभ्यासवर्ग आणि कार्यशाळा आयोजित केल्या होत्या. तसेच संशोधन करून लेख लिहिले १९१८ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लहान धारणक्षेत्रे आणि त्यावरील उपाय (Small Holding in India and their remedies) यावर लेख लिहता. लोकांच्या हातात शेतजमीन असणे ही भारतीय कृषीची गंभीर समस्या होती ज्यांचे विविध तोटे आहे असे त्यांनी नमुद केले जसे मशागत वापर, संसाधने, वाढता वय, कमी उत्पादकता, अपर्याप्त उत्पन्न आणि खालावलेले निकृष्ट राहणीमान या अडचणी निर्माण होतात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते कृषीची उत्पादकता फक्त जमिनीच्या धारणक्षेत्रावर अवलंबून नसते तर भांडवल श्रमिक आणि इतर आदानांवर सुध्दा अवलंबून असते. योग्य प्रमाणात श्रमिक, भांडवल उपलब्ध असेल तर लहान धारणक्षेत्र सुध्दा उत्पादक ठरतील, असे त्यांचे मत होते.

सिंचन व्यवस्था:-

जल संधारनाचा विकास करण्यासाठी नदी खोरे(पाणलोट) क्षेत्र हा आधार मानून सिंचन योजनांचे नियोजन करतांना बहुउद्देशीय दृष्टिकोन ठेवला पाहिजे उदा. कृषी सिंचन, पिण्याचे पाणी, जडवाहतुक, विजनिर्माती, पुरनियंत्रण, मृदासंवर्धन व काही पाणी उद्योगासाठी राखीव ठेवणे ही उद्दिष्टे असणे गरजेचे आहे. जल प्रकल्प राबविण्यासाठी पाणलोट क्षेत्र प्राधिकारण सारखी प्रशासकिय प्रणाली असावी. सिंचनाकरिता व ऊर्जा निर्माती करिता सर्वे व संशोधन करण्यासाठी केंद्रीय स्तरावर सेंट्रल व १८वें एरीकेशन अँड नेव्हिगेशन कमिशन व केंद्रीय तांत्रिक वीज मंडळ असावे शेती आणि उद्योगांच्या विकासाकरिता उपसिंचन असावे नांगल प्रकल्प, सोन नदी प्रकल्प इत्यादी बहुउद्देशीय प्रकल्पाची आखणी व बांधणी केली.

शेतीच्या आधुनिकीकरणावर भर:-

जमिनदाराकडून मोठ्या प्रमाणात अल्पभुधारक शेतमजुर यांचे आर्थिक शोषण केले जाते. या गरीब शेतकऱ्यांचा फायदा जमिनदार वर्ग घेवून पिळवणुक करित असतो तसेच शेती करणारे लोक दारिद्र्यात जीवन जगतात. शेतीमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी त्यांनी शेतीचे यांत्रिकीकरण घडवून आणले पाहिजे. शेतीमध्ये लागवडीसाठी आधुनिक अवजारांचा बि-बियाणांचा वापर करावा. शेतीमध्ये जल सिंचनाचे प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागाचा विकास घडवून आणला पाहिजे. यावर त्यांनी भर दिले. बरीच जमिन जी गावरान पडीक आहे ती भुमिहीन शेतमजुरांना सामुहीक लागवडीसाठी दिल्यास उत्पादन वाढेल. शेतीला राष्ट्रीय दर्जा मिळाला पाहिजे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले.

खोती पध्दतीचा अंत:-

ब्रिटीशांची सत्ता भारतात होती, मुंबई इलाख्यातील ठाणे, रत्नागिरी, रायगड(कुलाबा) जिल्ह्यातील शेतजमिनीवरील शेतसारा गोळा करण्याची जबाबदारी खोतांवर होती. ते ब्रिटीशांना महसुल गोळा करून देत व शेतकऱ्यांचे शोसन करित होते. स्वतःच्या शेतीमध्ये शेतकरी आणि मुलाबाळांना खोत मोबदला न देता राबवून घेत या खोतांनी कोकनातील कुनबी लोकांवर मोठ्या प्रमाणात अन्याय केला होता. म्हणून बाबासाहेब आंबेडकर यांनी खोताकडून कुनबी आणि इतर लोकांची आर्थिक पिळवणुक थांबवण्यासाठी बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोत पध्दती रद्द करण्यात यावी याबाबत १७ सप्टेबर १९३७ रोजी विधेयक मांडले.

भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी उपाय:-

डॉ. आंबेडकरांनी रशियातील सामुदायिक शेतीचे प्रयोग राबविण्याचे निर्देश दिले. या पध्दतीनुसार शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतजमीनीची मालकी कायम ठेवून सहकारी तत्वाने शेतीची मशागत करता येईल. शेतीसाठी लागणारी आदाने या पध्दती मध्ये एकत्र वापरावी लागतील येथे शेतजमीनीची सामुहीक मशागत केल्यास शेतमालाच्या वाढनाच्या उत्पादनामुळे देशा व वयक्तीक शेतजमिनीच्या मालकाचा फायदा होतो. असा व्यवहार्य विचार त्यांनी विषद केला. त्यांनी औद्योगीकरनाला प्राधान्य द्यावे असे मत मांडले.

शेतमजुर विषयक विचार:-

शेतमजुर हा वर्ग भारतातील ग्रामिण व कृषी क्षेत्राशी संबंधीत घटक आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते भारतातील शेतमजुरांचे उदरनिर्वाहाचे मुख्य साधन दुसऱ्यांच्या शेतावर राबने होय. शेतमजुरांना वेळ, कामासंबंधी नियोजन, मजुरी ठरविण्याचा अधिकार नव्हता. शेतमजुर जवळपास गुलाम असे मत डॉ. आंबेडकरांनी व्यक्त केले. शेतमजुरांना काही कामे विनापैशानी करावी लागत तसेच कामाचा मोबदला अल्प मिळत असल्यामुळे त्यांची स्थिती अत्यंत दयनिय व हलाखीची होती. संघटन नसल्यामुळे त्यांची स्थिती खालावलेली आहे बाबासाहेबांचे मत होते.

अस्पृश्य शेतकऱ्यांची समस्या:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य आणि दलित शेतकऱ्यांवर जो श्रीमंत आणि उच्चवर्णिय समाज अण्याय करतो ते सोडविण्यासाठी पुढाकार घेतले. गरिब लोक श्रीमंत जमिनदार वर्गाची जमिन कसत असत त्यांच्या जमिनीवर शेतमजुर म्हणून काम करत असत काही लोक तर गावकीचे कामे करून शिळे अन्न मागून जीवन जगत होते. यांची मोठ्या प्रमाणात कोंडी होत होती. वेढेबिगारीचे प्रमाण वाढले होते. अस्पृश्य लोकांना समाजिक बहिष्कृत केले जात होते. स्वतःच्या मालकीच्या जमिन नसल्यामुळे हलाकीचे जीवन जगावे लागत होते. हे सर्व अन्याय, अत्याचार डॉ. आंबेडकरांनी संविधानाच्या माध्यमातून दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सामुदायिक शेती:-

वारसा हक्कानुसार शेतजमिनीचे तुकडीकरण मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. त्यामुळे शेती आर्थिकदृष्ट्या किफायतशिर नाही. देशाला राजकिय स्वातंत्र मिळाले परंतु येथिल काही समाजाला आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र मिळाले नाही. समाजव्यवस्थेत समता प्रस्थापित करण्याची असेल तर सामुदायिक शेतीची गरज आहे. म्हणून बाबासाहेबांनी राज्यसमाजवादाची संकल्पना मांडली. शेतीचे राष्ट्रीयकरण करावे असे त्यांनी विचार मांडले. शेती ही सामुदायिक पध्दतीने करावे असे त्यांनी विचार मांडले. शेती ही सामुदायिक पध्दतीने करावी त्यातील काही हिस्सा सरकारला द्यावा शिल्लक असलेला भाग जमिनदारांनी घ्यावा असे मत मांडले.

शेतीपुरक व्यवसाय:-

शेतीचा विकास घडवून आणण्यासाठी शेतीला पुरक असणाऱ्या व्यवसायावर भर देणे गरजेचे आहे. शेतीवर आधारीत उद्योगाला लागणारा उद्योगाला चालणा देणे गरजेचे आहे. शेतीवर आधारीत उद्योगाला चालणा देणे गरजेचे आहे. शेतीला लागणारे सर्व अवजारे, बियाने, खते तर उद्योगाला लागणारा कच्चा माल शेतीत उत्पादीत झाला तर ग्रामीण जीवनाला गती प्राप्त होईल आणि खेड्यांचा विकास होईल.

शेतजमिनीचे विस्तारीकरण:-

डॉ. आंबेडकरांनी १९१७ साली भारतातील लहान शेतजमिनी आणि त्यावरील उपाय हा लेख लिहीला यामध्ये शेतीचे महत्व, भारतातील लहान मालमत्ता शेतजमिनीच एकत्रीकरण आणि शेतजमिनीचे विस्तारीकरण यावर विश्लेषण केले. शेती ही आर्थिक दृष्ट्या मिळकत असली पाहिजे. शेतजमिनीचा आकार मांडतांना एकत्रीत खेड्याची रचना २९ ते ३० एकरमध्ये असावी त्यामुळे शेतकऱ्यांचे राहणीमान

उंचावेल, दर्जा सुधारेल, आर्थिक शेतजमिनीतील एका तुकड्यात ३० ते ५० बिघे जमिनीचा समावेश असतो. भारतातील शेतजमिनीचे विस्तारीकरण केल्यास त्याचे लाभ मिळतांना दिसुन येतात.

समारोप:-

भारतामध्ये लहान व अर्थहीन जमिनधारणामध्ये झालेली वृद्धी डॉ. आंबेडकरांनी निदर्शनास आणुन दिली आणि हिच समस्या या शेतकऱ्यांना अधिक अर्थप्राप्ती होण्यामध्ये मोठा अडथळा कशी ठरत आहे ते दाखवुन दिले. ते म्हणतात की, यामुळे या क्षेत्राच्या विकासावर परिणाम होतो. कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे आजही या क्षेत्रावर ५२ टक्के लोकसंख्या उदरनिर्वाह करतात म्हणुन या क्षेत्राचा विकास अत्यावश्यक आहे. या क्षेत्राचा विकास जलसिंचनाशिवाय शक्य नाही. जलसिंचन प्रकल्प कृषीकरिता महत्वाचे आहे. म्हणुन डॉ. आंबेडकरांनी इ.स. १९४२ ते १९४६ या काळात देशात उपलब्ध असणारे पाणी त्यांचे संवर्धन, नियोजन, वितरण व संरक्षण इत्यादी बाबीचे सुक्ष्मपणे अभ्यास करुन योजना कार्यवाहीतही आणल्या.

संदर्भग्रंथसूची:-

Dr. B. H. Damji and A. P. Jamma (2012) "Dr. B. R. Ambedkar's thought on agriculture and its relevance to current agriculture in India" Review of Research Vol 1, Issue V
Edited by Education Department Government of Maharashtra 'Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches Vol-I State and Minorities Small Holding In India' 1989
 थोरात सुखदेव (२००५) जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान, सुगावा प्रकाशन पुणे
 डाहाट धनंजय ' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार खंड ०४(कृषी) संकेत प्रकाशन, नागपुर
 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य सांस्कृती मंडळ, मुंबई
Research Journey भारतीय अर्थव्यवस्था: स्थिती व दिशा Volume I December २०१९
 अर्थसंवाद (जुलै-सप्टेंबर २०१९) मराठी अर्थशास्त्र परिषद नियतकालिक खंड ४३, अंक २

कोवीड-१९ आणि भारतातील तरुण बेरोजगारीचा एक समाजशास्त्रीय अध्ययन**प्रा. डॉ. लालचंद किसन रामटेके***(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख), अशोक मोहरकर महाविद्यालय, अडयझह, जि. भंडारा (महा.)**Email - lalchandramteke@gmail.com***प्रस्तावना-**

आजचे युग तंत्रज्ञानाचे युग म्हटले जात असले तरी देखील पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात भारतीय अर्थव्यवस्थेत फार मोठी बदल झालेली दिसून येत नाही. देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतून रोजगाराची संधी उपलब्ध होत असते परंतु आधुनिक काळात बेरोजगारीच्या समस्येने उग्र स्वरूप धारण केले आहे. कोवीड-१९ च्या प्रकोपामुळे तरुण पिढीचे व्यवसाय देखील त्यांच्या हातून गेलेले आहे. बेरोजगारी ही एक भारतीय तरुणाची एक मुलभूत समस्या बनलेली आहे. बेरोजगारीमुळे दारिद्र्य, बेरोजगारीच्या समस्या निर्माण झालेल्या आहे. निवडनुकिच्या वेळी प्रत्येक राजकीय पक्ष, प्रार्थिका पक्षातील मंडळी युवा पिढीला रोजगार देण्याचे आमीश दाखवतात. आम्ही रोजगार उपलब्ध करून देऊ, प्रत्येक लोकांना रोजगार देण्याची भाषा बोलली जाते. परंतु प्रत्यक्षात सत्ता प्राप्त झाल्यानंतर मात्र बेरोजगारीचे प्रश्न सोडविण्यात येत नाही. तरुण बेरोजगारीची समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. कोवीड-१९ मुळे ज्यांच्याकडे रोजगार होते ते देखील बेरोजगार झालेले आहे. तरुणांना तर रोजगारच नाही.

बेरोजगारीचा अर्थ -

दैनंदिन जीवन जगत असतांना बेरोजगारी हा शब्द आपण नेहमीच वापरत असतो. बेरोजगार म्हणजे रोजगार नसणे अशा ढोबळमाणाने बेरोजगार या शब्दाचा उपयोग केला जातो. परंतु बेरोजगार या शब्दाचा खरा अर्थ स्पष्ट केला नाही. जो आळशी आहे, ज्याला काम करण्याची इच्छा आहे. अशा व्यक्तीला बेरोजगार समजल्या जाईल. बेरोजगारी या शब्दाचा वैज्ञानिक अर्थ लक्षात घेणे महत्वाचे आहे.

(१) फेयर चाईल्ड - डिमजुरी करणाऱ्या सामान्य वर्गाच्या एका सदस्याला, सामान्यवेळात, सामान्य वेतनावर व सामान्य काम करणाऱ्या परीस्थितीत वेतन मिळणाऱ्या कामापासून अनिच्छेने, जबरदस्तीने वेगळे ठेवले जाते त्यास बेरोजगारी असे म्हणतातP.

(२) डॉ. आर. सी. सक्सेना यांच्या मते डिएक व्यक्ती जी काम करण्याच्या दृष्टीने लायक आहे आणि काम करण्याची त्याची इच्छा आहे, त्याच देशात-प्रचलित मजुरीच्या दरात काम न मिळणे म्हणजे बेरोजगारी होयP.

काम करण्याची इच्छा असून देखील काम मिळत नाही. भारतात बेरोजगारीचा दर अनुक्रमे २०१४, २०१५, २०१६, २०१७, २०१८ - ३.४१%, ३.४९%, ३.५१%, ३.५२%, ६.०६% आहे. 'श्रम ब्युरो सांख्यिकी' नुसार भारत हा जगातील सर्वात जास्त बेरोजगार असलेला देश म्हणून ओळखला जातो. भारतात स्वयरोजगाराच्या संधी कमी होत आहे. रोजगाराची संख्या झपाट्याने कमी होत आहे.

कोविड-१९ मुळे मात्र देशाची अर्थ व्यवस्थाच कोलमडलेली आहे. तरुण वयातील तरुणांना रोजगारच नाही. देशात पुर्वी बेरोजगारीची समस्या होती. आज मात्र कोविड-१९ च्या प्रकोपामुळे भारतातील तरुण बेरोजगारीची समस्या निर्माण झालेली आहे.

(१) तरुण म्हणजे काय ?

युवा किंवा तरुण म्हणजे कोण ? तर साधारणतः पौगंडावस्थेपासून ते मध्यम वयापर्यंतचा काळ म्हणजे तरुण होय. संयुक्त राष्ट्रानुसार १५ ते २४ वयोगटातील व्यक्तींच्या समूहाला तरुण असे संबोधल्या गेले. तर भारतात राष्ट्रीय युवा नीती २०१४ नुसार १५ ते २९ वयोगटातील व्यक्तींच्या समूहाला तरुण असे संबोधले गेले. या वयोगटामध्ये आज भारतात ३५.६ कोटी तरुणांची संख्या मोडते. जी एकूण लोकसंख्येच्या २७.५ टक्के आहे. तर १५-६४ या वयोगटामध्ये असणाऱ्यांची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या ६६.७७ टक्के आहे. यानुसार भारत जगामध्ये तरुणांचा देश म्हणून प्रथम क्रमांकावर गणल्या जातो.

१९९१ नंतरच्या खाऊजा (खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतीकीकरण, स्वच्छ) धोरणामुळे भारतातील झपाट्याने वाढणारी लोकसंख्या व शैक्षणिक दृष्ट्या पात्र तरुणांच्या हाताला रोजगार देण्यासाठी फायदा झाला. त्यामुळे आर्थिक वृद्धीचा वेगसुद्धा वाढत गेला. आज जगात भारतीय अर्थव्यवस्था २.७ ट्रिलियन सह ५ व्या स्थानावर पोहचली. एकंदर सुरळीत सुरु असतांना अचानक चीनच्या बुहान प्रांतातून सुरु झालेल्या (कोविड-१९) मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थाच नाही तर, संपूर्ण जगाची अर्थव्यवस्था कोलमडली व बेरोजगारीची समस्या निर्माण झाली. आपण इथे भारताच्या संदर्भात कोविड-१९ मुळे उद्भवलेल्या युवा बेरोजगाराची समस्या अभ्यासणार आहोत.

(२) कोविड-१९ च्या आधिची अर्थव्यवस्था व युवांची स्थिती :- भारतामध्ये कोरोना पॉझिटिव्ह रुग्ण ३० जानेवारी २०२० ला मिळाला. पण संपुर्ण भारतामध्ये २५ मार्च २०२० पासून संचारबंदी लागू झाली. म्हणजे आर्थिक वर्ष संपायला फक्त ७ दिवस बाकी होते याचा अर्थ २०१९-२० या आर्थिक वर्षावर कोरोनाचा काहीही परिणाम पडला नाही असे म्हणता येईल. २०१७-१८, २०१८-१९, २०१९-२० या तीन मागील आर्थिक वर्षांचा वृद्धीदर क्रमशः घटतांना दिसतो. तसेच बेरोजगारी दर सुद्धा वाढलेला आहे. वृद्धी दर घटला याचा अर्थच असा होतो की देशात वस्तु व सेवा उत्पादन निर्मितीचे प्रमाण घटत आहे आणि त्यामुळेच रोजगार निर्माण कमी झाले. याला अमेरिका व चीन यातील व्यापार युद्ध हे आंतरराष्ट्रीय कारण असले तरी आपल्या देशातील व्यवस्था यास जबाबदार आहे.

सीएमआयई (बडफ) च्या २०१९ च्या रिपोर्टनुसार भारतात फक्त २०१८ या एका वर्षात १ कोटी १० लाख नोकऱ्या नष्ट झाल्या. छैट च्या रिपोर्टप्रमाणे गेल्या ५ वर्षात ४ कोटी ७० लाख रोजगार नष्ट झाले. याच रिपोर्टनुसार भारताच्या १३५ कोटी लोकपैकी फक्त ४० कोटी म्हणजे फक्त २९.६ टक्के लोक काम करत होते. याच रिपोर्टप्रमाणे २५ वर्षाखालच्या तरुणांपैकी ५० टक्के च्या पेक्षा जास्त तरुण नोकरी शोधत होते. मे २०१९ मध्ये प्रकाशित झालेल्या पियॉडिक लेबर फोर्स सर्व्हे (च्यै) २०१७-१८ प्रमाणे १५-२९ वयोगटातले १९.२ टक्के तरुण बेरोजगार आहेत. एप्रिल २०१९ च्या बडफ च्या

आकडेवारीनुसार तर बेरोजगारी चक्क ८.१ टक्के च्या वर गेली ! आज भारतात गेल्या ४५ वर्षातील सगळ्यात जास्त बेकारी आहे ही परिस्थिती फार भयावह आहे.

(३) कोवीड-१९ नंतरची अर्थव्यवस्था व युवांची स्थिती :- कोरोना वाइरसच्या आधिची भारतातील परिस्थिती चिंताजनक होती. त्यात या वायरसने आगीत तेल टाकण्याचे काम केले.

२५ मार्चला संपुर्ण भारतात संचारबंदी लागू झाली त्याच्या ७ दिवसानंतर आपल्या आर्थिक वर्षाला सुरवात झाली. २०२०-२१ च्या पहिल्या तिमाहीत संपूर्ण देशातच संचारबंदी असल्याने निर्यात व गुंतवणूक ठप्प झाल्याने या तिमाहीतील आर्थिक वृद्धी दर ऋण होण्याची शक्यता वर्तवण्यात आली. परंतु कृषीवर आधारित ग्रामीण अर्थव्यवस्था संचारबंदीमध्येसुद्धा सुरळीत सुरु होती. रब्बी पिकांची मिळकत व खरीप पिकांची लागवड यामुळे कृषी उत्पादन वाढण्यास मदत होईल. तसेच मनरेगामुळे बऱ्याच लोकांच्या हातात पैसा गेला. तसेच संचारबंदी कमी होउन उत्पादन व गुंतवणुकीस सुरुवात होऊन २०२०-२१ या आर्थिक वर्षात भारताचा ४ टक्के आर्थिक वृद्धीदर राहिल असा १० बँकेचे भाकीत वर्तवले आहे. चालु वर्षातील पहिल्या तिमाहीत बेरोजगारी दर सुद्धा उच्चतम पातळीवर पोहोचला. तो एप्रिल २०२० मध्ये २३.५२ टक्के, मे २०२० मध्ये २३.४८ टक्के तर जून २०२० मध्ये ११ टक्के होता.

भारतात काम करणाऱ्या पैकी जवळपास ९० टक्के लोक असंघटित क्षेत्रात काम करतात. कोवीड-१९ मुळे कृषी व्यतिरिक्त कामगारांच्या रोजगारांचा प्रश्न तर निर्माण झालाच शिवाय जे सुशिक्षित तरुण नोकऱ्यांच्या शोधात होते त्यांच्याही रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला. छै (छै) सर्व्हेनुसार कृषी व्यतिरिक्त जे रोजंदारिवर व कायमस्वरूपी नसणाऱ्या नोकरीमध्ये आहेत अशांच्या नोकऱ्या आहेत. कोरोनामुळे भारतात कृषी क्षेत्राच्या व्यतिरिक्त काम करणाऱ्या व करारनामा नसणाऱ्या १३.६० कोटी कामगारांच्या नोकऱ्या संकटात आहेत. यामध्ये २.८० कोटी उत्पादन, ४.९० कोटी उत्पादनाव्यतिरिक्त तर ५.९० कोटी सेवा क्षेत्राचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त ५० लाख भारतीय कामगार असे आहेत जे १ वर्षापेक्षा कमी कालावधीचा करारनामा असलेल्या नोकरीवर आहेत. त्याप्रमाणे १५ ते २९ या वयोगटातील ३५.६ कोटी तरुणांपैकी १९.२ टक्के तरुण बेरोजगार आहेत. म्हणजेच ६.८३ कोटी. म्हणजेच आज २१ कोटी बेरोजगारांना रोजगाराची गरज आहे.

एकंदरीत भारतामध्ये तरुण बेरोजगारीची समस्या कोवीड-१९ च्या आधिही होती व त्यानंतरही आहे पण ती जास्त झाली आहे. यावर आपणास काही उपाय सांगता येतील.

(४) बेरोजगारी दूर करण्याचे उपाय :-

भारतातील तरुण बेरोजगारांची संख्या पाहता कोवीड-१९ मुळे रोजगारच उपलब्ध नाहीत. तरुण उच्चशिक्षण घेऊन कामाची प्रतिक्षा करीत आहेत. देशातील रोजगार जे सुरु होते ते बंद पडले आहेत. लॉकडाऊन मुळे तर तरुण पीढीचे हालच झालेले आहेत. ग्रामीण भागातून शहराकडे रोजगार मिळविण्याच्या उाँशाने आलेला तरुण हाताला काम नाही म्हणुन गावाकडे स्थलांतरीत झाला. ग्रामीण नागरी स्थलांतर शहरी-ग्रामीण स्थलांतराचे प्रमाण अधिक वाढले आहे. तेव्हा तरुण बेरोजगारी दूर करण्याचे उपाय पुढील सुचविलेली आहेत.

(१) ग्रामीण भागाचा विकास करणे :- पाश्चिमात्य संस्कृतीचे आकर्षण व चंगळवाद यामुळे तरुण पिढी शहराकडे आकर्षित होतात. ग्रामीण क्षेत्रामध्ये चांगले शिक्षण, आरोग्य, रस्ते, रेल्वे, मॉल्स यांचा विकास केल्यास त्यांना इथेच रोजगार निर्माण होऊन ग्रामीण भागाच्या विकासास हातभार लावतील.

(२) कृषीवर आधारीत उद्योगधंदे :- भारतात आजही ५२ ते ५५ टक्के कामकरी लोक शेतीवर अवलंबून आहेत. ग्रामीण भागात कृषीवर आधारीत उद्योगधंदे निर्माण केल्यास शेतीतील अतिरिक्त जनसंख्या उद्योगांकडे वळविता येतील. त्यामुळे त्यांना स्थानिक पातळीवर चांगल्या उत्पनांची हमी मिळून कृषीवरील अतिरिक्त जनसंख्या कमी झाल्यामुळे कृषीची सुद्धा उत्पादकता वाढण्यास मदत होईल.

(३) शिक्षणप्रणातील दोष :- आज शिक्षणाच बाजारीकरण झाले आहे. ज्यांच्या हाती पैसा त्यांचा शिक्षण अस झाल आहे. सगळ्या प्रकारच शिक्षण सरकारने आपल्या ताब्यात घेऊन विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेनुसार त्यांना वेगवेगळ्या क्षेत्रात पाठविण्याची व्यवस्था सरकारनेच करावी. यासाठी लव्च च्या ६ ते ७ टक्के शिक्षणावर खर्च कराव लागले. यामुळे सर्वांना समान संधी मिळून गरिबीतील हुशार मुलांना चालना मिळून नवनिर्मिती करण्यास संधी मिळेल.

(४) शैक्षणिक दर्जा :- 'प्रथम' या संस्थेने केलेल्या सर्वेनुसार पाचवीतल्या ५२ टक्के मुलांना दुसरीचे पुस्तक वाचता येत नाही आणि ४९ टक्के मुलांना दोन अंकाची वजाबाकी जी दुसरीत करायला शिकवितात तिही करता येत नाही. आठवी पर्यंत विद्यार्थ्याला नापास करायच नाही मग काय तो नवव्या वर्गात जाऊन ठक्क शिकणार ? असा शैक्षणिक दर्जा असलेला विद्यार्थी स्पर्धेच्या युगात कसा टिकणार ? त्याच्याकडून काय अपेक्षा करणार ? ही सुधारण्याची गरज आहे.

(५) पात्रतेनुसार रोजगार :- शिक्षणात दर्जा व कठिणता आल्यामुळे अपात्र विद्यार्थी आधिच गाळले जाणार व अशांना आपली अध्यापिका जास्त जनसंख्या अवलंबून असलेल्या कृषीक्षेत्राला पुरक उद्योगधंदे निर्माण करून त्यात वळते करता येईल व पात्र विद्यार्थ्यांना संशोधन, नोकरी व व्यवसाय करण्यासाठी सरकारने तशा संधी निर्माण करून द्यावी. जेणेकरून देशातील प्रत्येक व्यक्ती देशाच्या विकासात हातभार लावेल व उत्पादन वाढविण्यास मदत करेल.

(६) राष्ट्रीय धोरण :- कोवीड-१९ ची परिस्थिती पाहता सर्व राजकीय पक्षांच्या नेत्यांनी तरुणांनाच्या बेरोजगारीच्या प्रश्नावर एकत्रीत येऊन एक राष्ट्रीय धोरण ठरवावे. त्या राष्ट्रीय धोरणाची अंमलबजावणी शासनाने करावी. कोवीड-१९ पुर्वीची बेरोजगारी आणि कोवीड-१९ च्या काळात उदभवलेली तरुणाची बेरोजगारी याच्यात ताळमेळ घालून बेरोजगारीच्या राष्ट्रीय धोरणास सर्व राजकीय पक्ष, प्रार्दशिक पक्ष आणि सामाजिक संघटनांनी पाठींबा द्यावा.

निष्कर्ष :-

कोवीड-१९ आणि भारतातील तरुण बेरोजगारी समाजशास्त्रीय अध्ययन करतांना असे स्पष्ट दिसून येते की, आज संपुर्ण देशात कोवीड-१९ च्या संकटात अर्थव्यवस्था कोलमडली असली तरी ही ग्रामीण भाग आणि कृषी क्षेत्रात काम सुरु आहेत. भारतात रोजगार आणि अन्नधान्य पुरवठ्याचे काम संबंध कृषीक्षेत्र करीत आहे. ६० ते ६५ टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून असून सुद्धा शेती क्षेत्राचा लव्चमधील हिस्सा १५ ते १६ टक्केच आहे. तो दिवसेदिवस घटत आहे. ज्छैाच्छ 'तामिळनाडू स्टेट अॅक्शन प्लॅन ऑन क्लायमेट चेंज यांचे विधान. िशेतीतल्या १: वाढीमुळे जे दारिद्रनिमुर्लन होते. तेवढ दारिद्र

निर्मूलन व्हायला इतरक्षेत्रात २ ते ३ : वाढ व्हावी लागते. असा जागतीक अनुभव आहे. तरुण बेरोजगारी कमी करण्याकरीता रोजगाराधीमुख शिक्षण देऊन देशातील तरुणांना स्वयरोजगारास प्रोत्साहन देणे, नवीन नवीन उद्योगधंदे निर्माण करून शासकीय आणि निमशासकीय क्षेत्रात तरुणांना रोजगार देण्याची गरज आहे आणि बेरोजगारीचे निर्मूलन झाल्यास देशात दारिद्र्य आणि बेकारीची समस्या राहणार नाही. तरुणांना आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक विकास योग्य प्रकारे सहज शक्य होईल. तसेच देशात मोठ्या प्रमाणात रोजगाराची निर्माती केली पाहिजे तेव्हाच आजची तरुण स्वयंमपुर्ण होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

डॉ. आगलावे प्रदिप, डॉ. आगलावे सरोज $\frac{3}{4}$ भारतीय समस्या संरचनात्मक प्रश्न आणि सामाजिक समस्या साईनाथ प्रकाशन, नागपुर जुलै २०१८.

डॉ. झामरे जी. एन = भारतीय अर्थशास्त्र, पिंपळापूरे अॅण्ड कं. पब्लिकर्स नागपूर, जुन २०१६.

India year Book – 2019.

एन. एस एस ओ रिपोर्ट - २०१९

Youth in India report - 2017.

Economic Surver 2019-20.

www.mospi.nic.in

www.rbiorg.in

CMIE रिपोर्ट 2019.

www.statistia.com

कोविड-१९ चा स्थलांतरित कामगारांवरील परिणाम**डॉ. समित माहोरे**

सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
drsamitmahore@gmail.com

डॉ. धीरज कदम

सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
dhiraj.kadam@gmail.com

प्रास्ताविक:

एका वर्षापेक्षाही अधिक कालावधीपासून कोविड -१९ या साथीच्या रोगाने भारतच नव्हे तर संपूर्ण जगाला वेठीस धरले आहे. शतकात एकदा येणारं संकट असं याचे वर्णन केलं जात आहे. हे संकट प्रत्यक्षपणे आरोग्याशी संबंधित असले तरी संपूर्ण समाज आणि अर्थव्यवस्थेच्या विविध घटकांवर त्याचे गंभीर परिणाम दिसून येत आहेत. विशेषतः समाजातील दुर्बल आणि वंचित घटकांवरील त्याच्या प्रभावाची तीव्रता विविधांगी आणि अधिक दिसून येते. या विषाणूचा फैलाव रोखण्यासाठी जगभरातील सरकारांनी योजिलेल्या विविध उपायांतर्गत सामूहिक गर्दी टाळण्यासाठी विविध आर्थिक आणि सामाजिक क्रियांवर निर्बंध आणलीत. भारतामध्ये मार्गिल वर्षी (२४ एप्रिल २०२०) जे लॉक डाउन करण्यात आले होते, ते काही राज्यांमध्ये पुन्हा सुरु करण्याची वेळ आलेली आहे. यावरून आपण कोरोनावर नियंत्रण मिळविण्यात असमर्थ ठरलो असल्याचे स्पष्ट होते. कोरोना रुग्णांची संख्या पूर्वीपेक्षा अधिक वेगाने वाढत असल्याचे दिसून येत आहे. देशात कोविड-१९ बाधितांचा विचार करता दिवसाला ४ लाख पेक्षा जास्त नवीन रुग्णांची भर पडत असून प्रति दिन मृतांच्या संख्येने सुद्धा उच्चांक गाठला आहे. काही राज्यातील स्थिती ही अतिशय वाईट असून रुग्णांकरिता हॉस्पिटलमध्ये खाटा, व्हेंटिलेटर, ऑक्सिजन खाटांबरोबर आवश्यक औषधांचा तुटवडा आहे. देशात उपलब्ध असलेल्या लसींचाही पुरवठा मागणीपेक्षा कमी होत असल्याने आपल्या देशातील आरोग्याच्या सोई किती तोडक्या आहेत याची तीव्रतेने जाणीव होते.

कोविड- १९ चा प्रसार रोखण्यासाठी काही कडक उपाययोजनांचा अवलंब करण्यात आला असून त्यामध्ये राज्यांतर्गत हालचालींवर निर्बंध घातल्यामुळे असंघटित क्षेत्रातील लाखो कामगारांच्या विशेषतः स्थलांतरित कामगारांच्या जीवनावर गंभीर परिणाम झालेला दिसून येतो. एकीकडे आरोग्याचा तर दुसरीकडे रोजीरोटीचा प्रश्न; अशा दुहेरी संकटाच्या कात्रीत तो अडकला आहे. वाढत्या लॉक डाउन मुळे मजुरांच्या राहणीमानावर आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगारांवर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो. जागतिक स्तरावर अर्थचक्र विस्कळीत झाल्यामुळे अनेक स्थलांतरितांना नोकरी गमवावी लागली आहे. याचे विपरीत परिणाम विविध स्तरातून जाणवत आहे.

जागतिक स्थलांतर: एक दृष्टीक्षेप

जागतिक स्थलांतर अहवाल, 2020 च्या आकडेवारीनुसार अलिकडील वर्षात स्थलांतरात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. आर्थिक वृद्धी, सुधारणा, व्यापार उदारीकरण आणि दीर्घकालीन स्थिरता

यासारख्या जागतिक स्तरावरील बदलांमुळे रोजगाराच्या संधी प्राप्त झाल्या आणि त्यामुळे स्थलांतरनामधे मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे स्पष्ट होते.

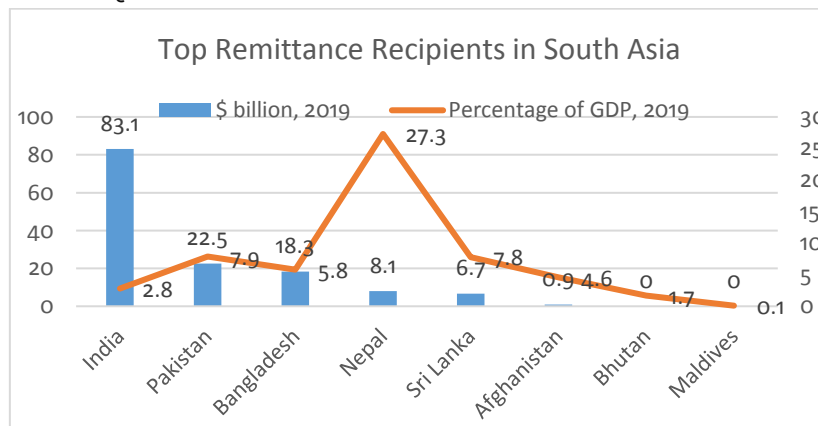
२०१९ मध्ये आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरितांची संख्या जागतिक पातळीवर २७२ दशलक्षांवर पोचली आहे, जी जगातील लोकसंख्येच्या ३.५ टक्के आहे. एकूण स्थलांतरितांपैकी ५२ टक्के पुरुष तर ४८ टक्के महिला आहेत. आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरितांच्या उत्पत्तीचा सर्वात मोठा भागधारक देश म्हणून भारत प्रथम क्रमांकावर कायम आहे. जागतिक स्थलांतर अहवालानुसार परदेशात एकूण १७.५ दशलक्ष भारतीय स्थलांतरित झाले होते, त्यानंतर अनुक्रमे मेक्सिको (११.८ दशलक्ष) आणि चीन (१०.७ दशलक्ष) च्या स्थलांतरितांचा क्रमांक लागतो. स्थलांतराकरीता सर्वात जास्त पसंती अमेरिकेला असून मागील वर्षी या देशात ५०.७ दशलक्ष स्थलांतरित होते. त्यानंतर जर्मनी आणि सौदी अरेबिया यांचा क्रमांक येतो. एक महत्त्वाची बाब म्हणजे २०१३ ते २०१७ या काळात, उच्च उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये परप्रांतीय कामगारांची संख्या ११२.३ दशलक्षांवरून १११.२ दशलक्षांपर्यंत कमी झाली आहे आणि उच्च-मध्यम-उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये १७.५ दशलक्षांवरून ३०.५ दशलक्षांपर्यंत, सर्वात जास्त वाढ नोंदविली गेली आहे.

आंतरराष्ट्रीय वित्तप्रेषण: स्वरूप आणि स्थिती

आंतरराष्ट्रीय वित्तप्रेषण (remittance) म्हणजे परदेशात कार्यरत आपल्या देशातील कामगारांकडून स्वदेशात होणारे पैशाचे हस्तांतरण होय. बऱ्याच देशांमध्ये वित्तप्रेषण हा सकल राष्ट्रीय उत्पादनाचा (जीडीपी) महत्त्वपूर्ण भाग असतो. कमी व मध्यम उत्पन्न असणार्या देशांमधील गरीब कुटुंबांना त्यांच्या आप्तियांद्वारे परदेशातून पाठवलेले पैसे (वित्तप्रेषण) हे आर्थिक जीवनवाहिनी म्हणून कार्य करते. वित्तप्रेषणाच्या प्रवाहामध्ये होणाऱ्या कपातीमुळे किंवा अडथळा निर्माण झाल्यामुळे शिक्षण-आरोग्य यासारख्या अत्यावश्यक सेवांवरील खर्च कमी होऊन गरीबी वाढू शकते.

जागतिक स्थलांतर अहवाल (२०२०) नुसार, सन २०१८ मध्ये आंतरराष्ट्रीय वित्तप्रेषण हे, ६८९ दशलक्ष डॉलर्सपर्यंत पोचले आहे. प्रथम तीन सर्वाधिक वित्तप्रेषण प्राप्त करणाऱ्या देशांमध्ये अनुक्रमे भारत (७८.६ दशलक्ष डॉलर्स), चीन (६७.४ दशलक्ष डॉलर्स) आणि मेक्सिको (३५.७ दशलक्ष डॉलर्स) यांचा समावेश होतो. अमेरिका हा सर्वात जास्त वित्तप्रेषण पाठविणारा देश (६८ दशलक्ष डॉलर्स) असून त्यानंतर संयुक्त अरब अमिराती (४४.४ दशलक्ष डॉलर्स) आणि सौदी अरेबिया (३६.१ दशलक्ष डॉलर्स) यांचा समावेश आहे (IOM, 2020).

आकृती क्रमांक 1: दक्षिण आशियातील शीर्ष वित्तप्रेषण प्राप्तकर्ते

Source:- World Migration Report, 2020 (IOM, 2020)

वित्तप्रेषण आणि जीवनमानावरील परिणाम

जगभरातील विविध देशांमध्ये लागू झालेल्या लॉक डाउनमुळे अर्थव्यवस्थेवर मोठ्या प्रमाणात परिणाम झाला आणि टप्प्याटप्प्याने करण्यात आलेल्या अनलॉक प्रक्रियेमुळे कोरोना विषाणूच्या प्रसारावर नियंत्रण ठेवता आले नाही. वाढत्या संक्रमणाच्या धोक्यामुळे कामगारांच्या परतीच्या स्थलांतरणावर आणि जीवनमानावर विपरीत परिणाम झाला आहे. २०२० च्या आकडेवारी प्रमाणे, २०१९ मध्ये भारताला ८०.१ बिलियन डॉलर वित्तप्रेषण मिळाले होते ज्याचा आकार एकूण सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या तीन टक्क्यांपर्यंत होता. परंतु २०२० मध्ये वित्तप्रेषणात २३ टक्क्यांनी घट होऊन ६४ बिलियन डॉलर एवढे राहिले आहे. वाढत्या रुग्ण संख्येमुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये पुन्हा लॉकडाऊन करावे लागल्याने बहुतेक कामगारांच्या नोकऱ्यांवर अनिश्चिततेचे संकट ओढवले आहे. देशांतर्गतही वित्तप्रेषणात घट झालेली दिसून येते. लॉक डाउनमुळे बरेच कामगार नोकरी करिता शहराकडे वळलेच नाहीत. वित्तप्रेषण हे संपूर्ण देशाकरता विशेषतः गरीब राज्यांकरिता उत्पन्नाचे महत्वपूर्ण स्रोत आहे. परंतु सध्याच्या लॉकडाऊन प्रेरित स्थितीमुळे घरी पैसे पाठविण्याच्या क्षमतेवर परिणाम झालेला दिसून येतो.

इंडियन काउन्सिल फॉर रिसर्च ऑन इंटरनॅशनल इकॉनॉमिक रिलेशन्स आणि इन्फेरेन्सिअल सर्व्हे स्टॅटिस्टिक्स आणि रीसर्च फाउंडेशन यांनी नुकतेच उत्तर प्रदेश, बिहार, झारखंड, पश्चिम बंगाल, ओडिशा आणि छत्तीसगड या सहा राज्यांतील २९१७ स्थलांतरित कामगारांच्या लॉकडाऊनच्या स्थितीचे सर्वेक्षण केले. या सर्वेक्षणात मागील वर्षी परतीचे स्थलांतरण करण्यात आलेल्या दोन तृतीयांश कामगारांचा समावेश करण्यात आला असून लॉकडाऊनच्या आधी, दरम्यान आणि नंतरच्या स्थितीचे आकलन करण्यावर भर देण्यात आला आहे. या अभ्यासात असे आढळले आहे की ३८.६ टक्के लोकांना घरी परत आल्यावर काहीच काम मिळाले नाही आणि लॉकडाऊननंतर घरातील उत्पन्न ८५ टक्क्यांनी कमी झाल्याचे आढळून आले.

भारतातील स्थलांतर आणि रोजगाराची स्थिती

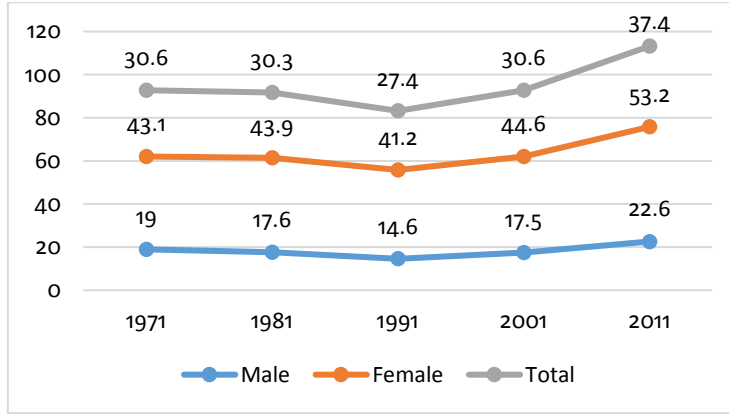
सामान्यतः गंतव्यस्थानावरील आर्थिक संकटामुळे स्थलांतरितांची संख्या कमी होते. ते परत आपल्या मूळ ठिकाणी जाऊ लागतात, त्याच बरोबर, वित्तप्रेषण कमी होऊन स्थलांतरण यंत्रणेमध्ये व्यत्यय निर्माण होतो. आर्थिक सर्वेक्षण २०१६-२०१७ नुसार दरवर्षी भारतात ९ दशलक्षाहून अधिक लोक नोकरी किंवा शिक्षणासाठी स्थलांतरित होत होते; हे प्रमाण २०११ जनगणनेच्या आकडेवारी पेक्षा दुप्पट आहे. स्थलांतराकरिता दिल्ली, मुंबई पुणे यासारख्या शहरांना प्राथमिकता दिली जात असून बंगळुरू, चेन्नई यासारख्या दक्षिणेकडील शहरांनाही पसंती असल्याचे दिसून येते. स्थलांतरितांपैकी सर्वाधिक लोक बिहार, उत्तर प्रदेश, पश्चिम बंगाल आणि आसाम या राज्यांतून बाहेर पडत आहेत. कामगारांच्या वाढत्या गतिशीलतेमुळे आणि यामध्ये महिलांचा अधिक समावेश असल्याने भाषा रूढी चालीरीती यासारख्या अनेक अडथळांचा स्थलांतरणावर कोणताही परिणाम होत नसल्याचे दिसून येते.

२०११ च्या जनगणना आकडेवारीवरून असे दिसून आले आहे की, भारतात कामगारांचे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात जिल्हांतर्गत व राज्यातील इतर जिल्हांमध्ये झाले आहे. एकूण स्थलांतरांपैकी सुमारे एक चतुर्थांश स्थलांतर हे इतर राज्यात झाले आहे. शैक्षणिक व रोजगाराच्या संधी मोठ्याप्रमाणात उपलब्ध झाल्यामुळे कामगारांचे स्थलांतर शहरी भागात अधिक होत असल्याचे दिसून येते. उदाहरणार्थ दिल्लीमध्ये परप्रांतीय हे उत्तर प्रदेश, बिहार, हरियाणा, उत्तरांचल, राजस्थान आणि पंजाब येथून येतात. ते आपल्या कुटुंबाला मदत

करण्यासाठी दुर्गम खेड्यातून मोठ्या शहरात काम शोधू लागतात. दिल्लीमध्ये एकूण स्थलांतरितांमध्ये ३९ टक्के हे एकट्या उत्तर प्रदेशातून आले असून १२ टक्के स्थलांतरितांचा वाटा हा बिहारचा आहे.

मागील दशकातील स्थलांतरणाचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्थलांतरण हे राज्यातील काही विकसित भागांबरोबरच लहान आणि मध्यम आकाराच्या शहरांकडे अधिक झाल्याचे दिसून येते. शहरी अर्थव्यवस्थेतील स्थलांतरित कामगारांचे एकत्रीकरण हे अर्ध-शहरी भागात स्थित बांधकाम आणि संबंधित क्षेत्रात अधिक झाल्याचे दिसून येते. बहुतेक अकुशल कामगार एकतर कंत्राटी किंवा रोजंदारीवर काम करीत आहेत. (अध्यर मदनिका, 2020).

आकृती क्रमांक २: भारतातील स्थलांतराची प्रवृत्ती

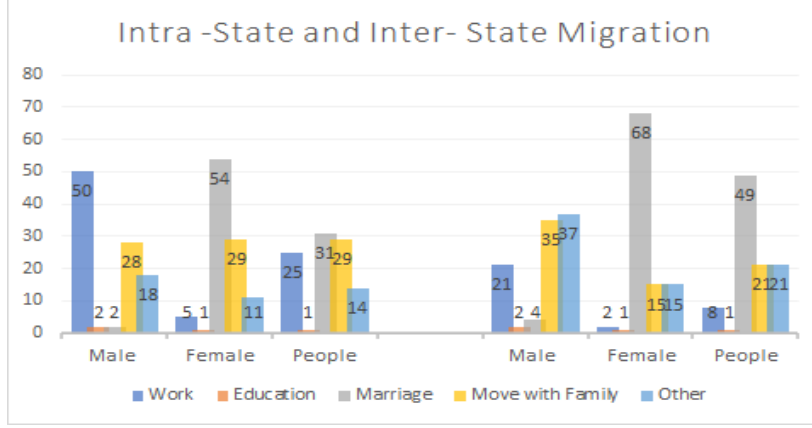

Source:- Population Census, 2011 (GOI, 2011)

भारतातील अंतर्गत स्थलांतरण हे आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरणाच्या अडीच पट आहे. आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरितांच्या तुलनेत या स्थलांतरितांकडून पाठविलेली रक्कम सामान्यतः कमी असली तरी ती मागे राहणाऱ्या कुटुंबांसाठी जीवन-संजीवनी आणि विमा म्हणून उपयोगी ठरते. लोकसंख्येतील दुर्बल घटकांसाठी, विशेषतः ग्रामीण भागातील लोकसंख्येला शहरी आणि निमशहरी भागात स्थापित झालेल्या उद्योगधंद्यांमध्ये आर्थिक गरजा पूर्ण करण्याकरिता संधी उपलब्ध होत असल्याने स्थलांतर केल्या जाते. स्थलांतरणामुळे ह्या कामगारांना गरिबी आणि बेरोजगारी विरुद्ध लढण्यास बळ प्राप्त होते.

भारतातील स्थलांतरितांचा विचार करता त्यांच्या संख्येत वाढ होत असल्याचे दिसून येते. १९७१ ते १९९१ या दोन दशकांमध्ये स्थलांतरितांच्या संख्येत जरी घट झाली तरी नंतरच्या दोन दशकात म्हणजेच १९९१ ते २०११ या काळात स्थलांतरितांच्या प्रवृत्तीत वाढ होत असल्याचे दिसून येते. नवीन आर्थिक धोरणांतर्गत खाजगीकरण, जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाचा अवलंब केल्यामुळे विविध शहरांमध्ये रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या. परिणामी स्थलांतरितांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येते. (आकृती क्रमांक २)

आकृती क्रमांक ३: आंतरराज्यीय आणि राज्यांतर्गत स्थलांतरणाची कारणे

Source:- Population Census, 2011 (GOI, 2011)

भारतातील स्थलांतरणाच्या कारणांचा विचार करता त्यामध्ये स्त्री आणि पुरुषांच्या स्थलांतर कारणांमध्ये बरीच तफावत असल्याचे दिसून येते. २०११ च्या जनगणना आकडेवारीवरून असे दिसून येते की पुरुषांमध्ये आंतरराज्यीय स्थलांतराचे मुख्य कारण रोजगार असून दुसरे कारण म्हणजे कुटुंबाचे स्थलांतर होय. परंतु राज्यांतर्गत स्थलांतरामध्ये इतर कारणांमुळे व त्या पाठोपाठ कुटुंब, रोजगारामुळे स्थलांतर झाल्याचे दिसून येते. स्त्रियांच्या स्थलांतरणाचा विचार करता, स्थलांतरणाचे मुख्य कारण म्हणजे लग्न असून त्यानंतर रोजगारामुळे स्थलांतर झाल्याचे दिसून येते. (आकृती क्रमांक ३)

स्थलांतरित कामगारांवरील परिणाम

कोरोना साथीच्या रोगाचा सर्वात जास्त परिणाम परंप्रांतीय कामगारांवर झाला आहे. वाहतुकीचे आणि राहण्याचे कोणतेही साधन नसल्याने कामगार, त्यांची मुले व गरोदर स्त्रिया यांनाही शेकडो मैलांचा प्रवास पायी करावा लागला. परिणामतः कामगारांना केवळ विषाणूच्या संसर्गाची जोखीमच नव्हे तर कोविड -१९ च्या नियमांची अंमलबजावणी करणार्या पोलिसांचा रोष देखील सहन करावा लागला. .

देशभरात लॉकडाऊनची अंमलबजावणी केल्यामुळे स्थलांतरित कामगारांना अल्प सूचनेवर रोजगार सोडून परतीच्या प्रवासाला जावे लागले. बहुतेक कामगारांचे हातावर पोट असल्याने लॉकडाऊनच्या काळात अर्थसहाय्य व उपलब्ध असलेल्या सेवा-सुविधांची माहिती नसल्याने त्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला. काम बंद झाल्यामुळे खाण्यापिण्याचा प्रश्न निर्माण झाला, प्रवासाकरिता वाहतुकीच्या सोई उपलब्ध नव्हत्या त्याच प्रमाणे विषाणूपासून संरक्षण करण्याकरिता आरोग्यविषयक सोई नव्हत्या आणि त्या पूर्ण करण्याकरिता लागणारी क्रयशक्तीही नव्हती. त्यांच्या संरक्षणासाठी सरकारने हस्तक्षेप करायला हवा होता, परंतु त्याऐवजी कामगार हक्काचे व कल्याणाचे रक्षण करणारे अनेक कायदे निलंबित केले गेलेत.

विविध राज्यांतील ११,१५९ कामगारांच्या सर्वेक्षणानुसार सुमारे ९० टक्के स्थलांतरित कामगारांना सरकारकडून राशन मिळालं नाही आणि कामगारांना आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी साधनांची मदत (पैसे) मालकांनी न पुरविल्यामुळे श्रमिकांना नाहक त्रास सहन करावा लागला. भारतीय राज्यघटनेत कामगार विषयक विविध बाबींचा समावेश समवर्ती सूचीमध्ये असल्याने केंद्र आणि राज्य सरकार विशिष्ट

तरतुदींमध्ये बदल करू शकतात. कायदेशीर बदल केंद्र सरकारने मंजूर केले पाहिजेत. तथापि, साथीच्या रोगाचा प्रभाव नियंत्रित करण्यासाठी सर्व देशभर योजिलेले उपाय तसेच कायदे कामगार विरुद्ध आणि शोषक आहेत. त्याऐवजी कामगारांचे संरक्षण करण्यासाठी कायदे तयार केले गेले पाहिजेत जेणेकरून कामगारांना अधिक संकटांचा सामना करावा लागणार नाही.

स्थलांतरित कामगार आणि सामाजिक सुरक्षा तरतुदी

आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेचे ९० टक्क्यांपेक्षा जास्त कार्य हे अनौपचारिक क्षेत्राद्वारे पूर्ण केले जाते. अनौपचारिक क्षेत्रातील आर्थिक क्रियांचे प्रमाण आणि कार्याची श्रेणी वेगवेगळी आहे. अलीकडे औपचारिक क्षेत्रामध्ये देखील संघटित श्रमिकांप्रमाणे सामाजिक सुरक्षिततेचे कवच नसणाऱ्या अनौपचारिक श्रमिकांची संख्या वाढते आहे. कदाचित हा औपचारिक क्षेत्रात अनौपचारितेचा विस्तार असू शकतो. त्यामुळेच संघटित क्षेत्रात वाढत असलेल्या रोजगाराच्या संधी ह्या अनौपचारिक कामगारांसाठी असल्याचे दिसून येते. यामुळे दोन प्रमुख समस्या उद्भवतात. पहिली म्हणजे कामगार हे पूर्णपणे विशिष्ट सामाजिक फायदे आणि प्रमुख कायदे यांच्या बाहेर असू शकतात; आणि दुसरे म्हणजे संघटित क्षेत्रात पूर्वीपासूनच असलेल्या अनौपचारिकतेमुळे जबाबदाऱ्यांचे हस्तांतरण होत असल्याचे दिसून येते.

असंघटित कामगारांचा सामाजिक सुरक्षा कायदा आणि इमारत व इतर बांधकाम कामगार (रोजगार व सेवा अटींचे नियमन) अधिनियम (१९९६) यासारख्या काही इतर कायदे देखील स्थलांतरित कामगारांशी संबंधित आहेत, परंतु विविध कारणांमुळे ते लागू करण्यास मर्यादा येतात. शिवाय, भारतात अद्याप आयएलओ अधिवेशन क्र. १०२ [सामाजिक सुरक्षा (किमान मानक) अधिवेशन, १९५२] कायद्याची अंमलबजावणी होतांना दिसत नाही जे अनौपचारिक कामगारांसह सर्व कामगारांना सामाजिक सुरक्षेची हमी देते.

असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा अधिनियम २००८ मध्ये जीवन आणि अपंगत्व कवच, मर्यादित सामाजिक सुरक्षा उपाय, आरोग्य आणि प्रसूती लाभ आणि वृद्धापकाळ संरक्षण आणि केंद्र सरकारने ठरवलेले इतर कायदे समाविष्ट आहेत. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की एनसीईयूएसने प्रस्तावित केलेल्या मसुद्याच्या विधेयकामध्ये आणि नंतर कामगारांच्या स्थायी समितीने विचारात घेतलेल्या असंघटित कामगारांसाठी राष्ट्रीय किमान सामाजिक सुरक्षा योजनेची, आरोग्य व प्रसूती लाभ, आयुर्विमा आणि वृद्धापकाळ सुरक्षा यांचा विचार केला. तथापि, 60 वर्षांवरील बीपीएल कामगार विधेयकाच्या मसुद्यातील इतर अनेक तरतुदींवर या कायद्यात मौन आहे.

स्थलांतरितांचे मापन

भारताच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनात दहा टक्के योगदान देणारे स्थलांतरित कामगार कुठे काम करतात, कुठे राहतात आणि त्यांची भरती कशी होते, योग्य आणि वेळेवर मजुरी मिळते कि नाही, त्याच प्रमाणे त्यांना इतर सामाजिक आर्थिक सुविधांबरोबर विविध शासकीय योजनांचा लाभ वेळेत मिळतो किंवा नाही याबद्दल चे कोणतेही दस्तऐवज उपलब्ध नाहीत. भारतासारख्या विशाल लोकसंख्या असलेल्या देशांमध्ये स्थलांतरितांची अद्यावत माहिती उपलब्ध नसल्याचे अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी गेल्या वर्षी २० मे २०२० ला स्पष्ट केले होते. परंतु त्यानंतर नीती आयोगाद्वारे स्थलांतरितांचा केंद्रीय डेटाबेस तयार करण्याचे आश्वासन दिले. भारत सरकार असंघटित कामगारांचा सर्वसमावेशक राष्ट्रीय डेटाबेस विकसित करित असून त्यामध्ये स्थलांतरित कामगारांचाही समावेश करण्यात येणार आहे. 31 मार्च रोजी केंद्र सरकारने स्थलांतरित कामगारांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा आणि त्यांच्या बदलत्या नोकरीच्या पसंतीचा मागोवा घेण्यासाठी एक सर्वेक्षण सुरू केले. हे सर्वेक्षण तीन वेगवेगळ्या स्थितीचा आढावा घेत असून यामध्ये प्रथम,

कोविडपूर्व स्थिती, दुसरे म्हणजे सप्टेंबर-ऑक्टोबर 2020 मधील उच्चांकाची स्थिती आणि तिसरे म्हणजे सध्याच्या परिस्थितीचा समावेश असणार आहे. वैद्यकीय उपक्रमांमुळे अनौपचारिक कामगारांवर कसा परिणाम होतो ह्याबद्दल देखील माहिती उपलब्ध होणार आहे. असंघटित कामगारांची माहिती गोळा केल्यास आरोग्य, गृहनिर्माण, कौशल्य, विमा, पत आणि भोजन यासंदर्भात अद्यावत सांख्यिकीय माहितीचा कामगारांचे व स्थलांतरितांचे अवलोकन करण्याकरिता तसेच धोरण आखण्यासाठी आणि अंमलबजावणीची करण्याकरिता उपयोग होऊ शकतो.

निष्कर्ष

आज स्थलांतरित कामगारांना शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा, रोजगार यासारख्या अनेक समस्या भेडसावत आहेत. कामगारांविषयी आवश्यक ते धोरण आखण्याकरिता कामगारांविषयी अचूक माहिती (डेटाबेस) आवश्यक आहे. जर आपल्याकडे कामगारांची अचूक माहिती नसेल तर घेतलेले निर्णय व धोरण योग्य न्याय देऊ शकणार नाही. स्थलांतरित कामगारांकडे अद्यावत दस्तऐवज नसल्यामुळे ते शासनाच्या अनेक योजनांमधून वगळले जातात. त्यामुळे शासनाच्या योजनांचे प्रभाव-अंतराल विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून शासकीय योजनांचा योग्य वेळी आणि योग्य व्यक्तीला लाभ मिळणे शक्य होईल.

भारतातील दारिद्र्य निर्मूलन आणि श्रमिकांच्या आर्थिक स्थिती संदर्भात निर्देशित तत्वे तयार करताना श्रमिकांविषयीच्या कायद्यांवर बरीच चर्चा करण्यात आली होती. राजकीय लोकशाहीच्या यशासाठी आर्थिक आणि सामाजिक लोकशाही असणे आवश्यक आहे. राजकीय चेतना आणि देशप्रेम हे आर्थिक संघर्षांचे निराकरण झाल्याशिवाय साध्य केल्या जाऊ शकत नाही. त्यामुळे आज स्थलांतरित कामगारांबरोबर असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या आर्थिक सामाजिक समस्या समजून घेवून त्यांना आर्थिक व सामाजिक सुरक्षा देण्याकरिता विशेष कायद्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

- Bender Marcel. (2020, June 25). *Urbanization in India: creating housing, thinking urban mobility ahead*. Retrieved from engineering: <https://engineered.thyssenkrupp.com/en/urbanization-in-india-creating-housing-thinking-urban-mobility-ahead/#:~:text=According%20to%20Bloomberg%20India%2C%20India's,pace%20of%20urbanization%20and%20modernization>.
- CMIE. (2020, June 14). *Unemployment Rate in India*. Retrieved from www.unemploymentindia.cmie.com: <https://unemploymentinindia.cmie.com/>
- IOM. (2020). *World Migration Report 2020*. Geneva: International Organization for Migration.
- Iyer Madunika. (2020, June 10). *Migration in India and the Impact of the lockdown on migrants*. Retrieved from www.prsindia.org: <https://www.prsindia.org/theprsblog/migration-india-and-impact-lockdown-migrants>
- Patel Champa. (2020, July 13). *COVID-19: The Hidden Majority in India's Migration Crisis*. Retrieved from Chatham House: <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/covid-19-hidden-majority-indias-migration-crisis>
- Sanjeeb Mukharjee. (2020, July 1). *Covid-19 impact: Demand for work under MGNREGA saw 21% jump last month*. Retrieved from Business Standard, : https://www.business-standard.com/article/economy-policy/21-per-cent-rise-in-households-demanding-mgnrega-work-in-june-over-may-120070101721_1.html
- Wire. (2020, April 23). *Remittances to India Likely to Decline by 23% in 2020: World Bank*. Retrieved from The Wire: <https://thewire.in/economy/remittances-to-india-likely-to-decline-by-23-in-2020-world-bank>
- GOI. (2011). *Population Census*. New Delhi: Government of India.
- References
GOI. (2011). *Population Census*. New Delhi: Government of India.

खाद्यसुरक्षा आणि आत्मनिर्भरता: भारताच्या संदर्भात

डॉ. विठ्ठल घिनमिने

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री साईबाबा लोकप्रबोधन कला महा.वडनेर जि. वर्धा

प्रस्तावना:

भारत प्रचंड लोकसंख्या असणारा देश आहे. या देशाची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढताना दिसून येते. भारतातील लोकसंख्या वाढीचा दर इतर देशांच्या तुलनेत अधिक आहे. मनुष्याच्या प्रमुख गरजा अन्न, वस्त्र निवारा या महत्वपूर्ण गरजा आहेत. पण मनुष्याची सर्वात प्राथमिक गरज ही अन्नाची आहे. जर अन्नाची गरज पूर्ण न झाल्यास कोणताही देश आपला विकास करू शकत नाही. पुरेशा आणि पर्याप्त अन्नाशिवाय अनेक लोक उपाशी राहतात. भारतामध्ये मृत्यूदराचे कमी होत चाललेले प्रमाण आरोग्यविषयक सोयीमध्ये वाढ प्रजनन क्षमता अधिक अशा विभिन्न कारणांमुळे भारताची लोकसंख्या वेगाने वाढली आहे. वर्तमान काळात शेतीक्षेत्रात आमूलाग्र बदल झाले. नविन तंत्रज्ञानाचा वापर संकरित बि-बियाणे रसायने खते सिंचनाच्या सुविधा या विविध बाबीमुळे शेतीतील उत्पादन आणि उत्पादकता यात वाढ झालेली आहे. तरीसुद्धा भारताच्या दुष्पीकोनातून अन्न सुरक्षेतील आत्मनिर्भरता महत्वाची आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतातील खाद्या सुरक्षा, सार्वजनिक वितरण प्रणाली, खाद्य सबसिडी, कृषी विपणन, आदर्श एमपीएमसी कायदा आणि —षि व्यापाराची सुरक्षा इत्यादी बाबींचा विचार करण्यात आलेला आहे.

खाद्य सुरक्षा:

१९८० च्या दशकाच्या शेवटपर्यंत भारताने खाद्याच्याबाबतीत आत्म-निर्भरता प्राप्त केली होती. तरीही खाद्य सुरक्षेची चिंता होती. खाद्य सुरक्षेचा अर्थ आहे प्रत्येक वेळी स्वस्त किंमतीला सगळ्यांना कोणत्याही अडचणीशिवाय धान्य मिळावे. यद्यपि, भारताच्या सकल घरगुती उत्पादनाचा विकास दर प्रभावशाली आहे आणि गेल्या काही दशकांपासून शेती उत्पादनातही वाढ झाली आहे. परंतु उपासमार आणि विपदा अजूनही लोकसंख्येच्या निर्धन वर्गात विद्यमान आहे.

खाद्य सुरक्षेची कमी दुर्बल वर्गातील लोकसंख्येला पोषक आहार देण्यात अडथळा आणते. भारताची मोठी लोकसंख्या, खास करून ग्रामीण भागातील, कॉलरी आणि प्रोटीन सामान्य प्रमाणापेक्षा कमी घेते.’’ जगात खाद्य असुरक्षा स्थिती, २०१५ च्या खाद्य आणि कृषि संघटना (FAO) अनुसार, भारताजवळ १९ कोटी, ४६ लाख लोकांची जगाची दुसरी सर्वात मोठी अल्पपोषित लोकसंख्या आहे. जी जगाच्या कूण लोकसंख्येच्या १५.२ टक्के आहे.

भारताच्या खाद्यसुरक्षेच्या बाबतीत दोन महत्वपूर्ण बाबींवर लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे.

- १) भारताची जवळपास २७ टक्के लोकसंख्या बीपीएल आहे आणि त्यांच्या कौटुंबिक कमाईचा एक मोठा हिस्सा भोजनावर खर्च होतो.
- २) खाद्यान्न उत्पादनात स्थिरता आणि खाद्य सुरक्षेमध्ये एक मजबुत सह संबंध आहेत. खाद्यान्न उत्पादनात अस्थिरता खाद्य-पुरवठ्यावर प्रभाव टाकते आणि त्यामुळे खाद्यान्नांच्या किंमतीमध्ये

जबरदस्त तेजी येवू शकते. जी सर्वात कमी कमाई असलेल्या समूहांवर वाईट प्रभाव टाकेल. म्हणून खाद्य सबसिडीच्या तरतुदीवर शेती उत्पादनांच्या किंमतीला पण स्थिर ठेवणे आवश्यक आहे.

म्हणूनच खाद्य सबसिडीच्या तरतुदी नुसार शेती उत्पादनाच्या किमतीला पण स्थिर ठेवणे आवश्यक आहे म्हणजेच निर्धन व गरिब वर्गासाठी खाद्यान्य सुरक्षित राहिल. याचाच अर्थ असा होतो की भारताला दोन बाबी योग्य पध्दतीने हाताळाव्या लागतील.

- १) आपल्या खाद्यान्य उत्पादनाला वाढवणे: जर अन्न सर्वापर्यंत पोचवले, तर आजच्या काळात भारतासाठी तीन कोटी टन खाद्यान्य कमी पडेल. हे भारताच्या खाद्य असुरक्षेच्या विभिन्न आयामांना दर्शवते.
- २) पुरवठा श्रृंखलेला मजबूत करणे: साठवण परिवहन, योग्य रिटेलिंग आणि विभागलेल्या कृषी बाजारांना राष्ट्रीय बाजाराशी जोडणे यासारख्या बाबींचे व्यवस्थापन करायचे असते.

अल्प पोषणाचा उच्च स्तर आणि कृषी किंतीमधील अस्थिरतेमुळे खाद्य सुरक्षेला निश्चित करण्यासाठी भारताजवळ जगाच्या सर्वात मोठ्या खाद्य योजनांमधील खालील योजना आहे:

- १) भोजन देणारे कार्यक्रम, जसे समावेशी बाल विकास योजना.
- २) मिड हे मील स्कीम.
- ३) खाद्य सबसिडी कार्यक्रम, जसे लक्षित सार्वजनिक-वितरण व्यवस्था.
- ४) अन्नपुरा (अत्यंत गरीबांसाठी १० किलो धान्य मोफत)
- ५) रोजगार कार्यक्रम, जसे-खाद्य सुरक्षेला निश्चित करण्यासाठी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गॅरंटी योजना.

पीडीएस व खाद्य सबसिडी :

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था दारिद्र्य रेषेखालील ;ठच्छ लोकसंख्येला वेळेवर आणि स्वस्त किमतींद्वारे खाद्य सुरक्षा मिळवून देण्यासाठी प्रयत्नरत आहे. कारण बीपीएल वर्ग बाजाराच्या किंमतीवर आपल्यासाठी धान्य खरेदी करू शकत नाही. यात सरकारद्वारे किमान समर्थनावर खाद्यान्य खरेदी करणे, खाद्यान्नाची साठवण आणि त्याची देखभाल करणे, त्याचे वेळेवर वितरण आणि लोकसंख्येच्या दुर्बल वर्गाला योग्य किंमतीवर खाद्यान्य उपलब्ध करून देणे सामील आहे. पीडीएसमध्ये कित्येक उणीवा आहेत. ज्यात भ्रष्टाचारापासून पुर्ण व्यवस्थेपासून लक्षित लाभार्थींना बाहेर ठेवण्यापर्यंत सामील आहे. पीडीएस धान्य खरेदी, साठवण आणि वितरणाचा खर्च उचलते. पीडीएसच्या कामकाजाला दक्ष बनवण्याचा आणि या खर्चाला घटवण्याची शक्यता आहे. तरीही पीडीएसवर सार्वजनिक खर्च किंवा सबसिडीचा फक्त लहानसा हिस्सा लाभार्थीपर्यंत पोचतो. धान्य व केरोसिनला ग्राहकांपर्यंत पोचवण्यासाठी प्रत्यक्ष लाभ हस्तांतरण ;कठज्ज ला आणण्याची पण गोष्ट आहे. आंध्र प्रदेशात हे प्रगतीवर आहे. यद्यपि, डीबीटीला लागू करण्यात आढाने आहेत.

ताजे आर्थिक पाहणी २०१६-१७ च्यानुसार, गत काही वर्षांमध्ये खाद्यान्नांची वसूली वाढूनही पी.डी.एस मधून त्यांचा पुरवठा. घटत गेला आहे. हे सांगते की पीडीएसमध्ये धान्याची विपुल उपलब्धता

आणि खूप अधिक धान्य असूनही, लोकांची पीडीएस वरील निर्भरता घटली आहे. असे फक्त दोन कारणामुळे होऊ शकते:

- १) पीडीएसद्वारे धान्य वेळेवर उपलब्ध न करून दिले जाणे, आणि किंवा:
- २) खुल्या बाजारात उपलब्ध धान्यांच्या तुलनेत पीडीएसद्वारे उपलब्ध करून दिले जात असलेल्या धान्याची गुणवत्ता कमी असणे.

पीडीएसच्या अंतर्गत जे खाद्य व्यवस्थापन आहे, त्यात काही-काही विसंगती आहेत, ज्यांच्याकडे तात्काळ लक्ष देण्याची गरज आहे:

- १) गहू व तांदळाच्या आर्थिक मूल्याचे टक्केवारी वितरण शीघ्रतेने वाढत आहे. खाद्यान्याचे जमा मूल्य गहू व तांदळाच्या आर्थिक मूल्यांच्या दोन-तृतीयांश होते. या कारणामुळे भारतीय खाद्य मंडळाने खाद्यान्नाच्या आर्थिक मूल्यांला गेल्या काही वर्षांमध्ये वाढवले आहे.
- २) मजुरी, खते, कीटकनाशक, औषधे आणि अन्य तरतुदींच्या किंमती वाढल्यामुळे दरवर्षी उत्पादन महाग होत गेले. याने सरकारला किमान समर्थन किंमत वाढवण्यासाठी विवश केले आहेत.
- ३) खाद्य सबसिडी बिलात वृद्धि त्या दराने निश्चित होते. ज्यावर गहू आणि तांदूळाची किंमान समर्थन किंमत वाढते. ही वृद्धि धान्याला ठेवण्याच्या खरेदी साठवण आणि लक्षित घरांपर्यंत आर्थिक किंमतीवरूनही निश्चित होते. खाद्य सबसिडी बिलाला वाढण्यामागे हे सर्वात मोठे कारण आहे. २०१५-१६ च्या १० टक्क्यापासून २०२१-२२ पर्यंत शेती घरगुती सकल उत्पादनाचा २५ टक्क्यापेक्षा पण अधिक खाद्य सबसिडी बिलात वृद्धिचा अंदाज आहे.
- ४) गहू व तांदळाच्या खरेदीचा खर्च बाजार शुल्क व कर, तरटाच्या गोण्यांची किंमत, आडत्यांची दलाली, बाजारात मजुरी, पूढे जाण्याचे शुल्क, धान्याला एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेण्याचा व त्यांच्या साठवणीचा खर्च, व्याज, प्रशासनिक शुल्क व अन्य किंमतीपासून तयार होतो. या किंमतीपासून बाजार शुल्क व कर एकूण किंमतीच्या ४० टक्क्यांपेक्षा अधिक होतात.

सार्वजनिक वितरण प्रणाली चालवण्याचे संधी मूल्यही खूप जास्त झाले आहे, खाद्य सबसिडीच्या भांडवलाचा अन्य क्षेत्रांमधील वाढत्या वापरामुळे सरकार शेती क्षेत्रात पुरेशी गुंतवणूक करण्यास मदत करू शकत नाही. हे या क्षेत्रातील क्षमता निर्माणाला रोखते.

काळाबरोबर पीडीएसमध्ये अनेक उणीवा आल्या आहेत:

- १) उच्च परिचालन खर्च.
- २) भांडवल गळतीचे अनेक स्तर,
- ३) उच्च प्रशासनिक खर्च,
- ४) भ्रष्टाचार, आणि कुव्यवस्था

लोकांना देण्यात येणाऱ्या सवलती म्हणजे सबसिडी काही समस्या पण उभ्या करते-पहिली, ही बाजारात विकृती आणते, जी घरगुती व बाह्य हितांसाठी अडथळा आहे. दुसरी, सरकारी खजिन्याचे ही जबरदस्त दोहन करते अजूनही मोठे आव्हान तेव्हा येते, जेव्हा घरगुती व आंतरराष्ट्रीय किंमती उसळी मारतात आणि सरकारला किमान समर्थन किंमत वाढवण्यासाठी बाध्य व्हावे लागते.

कृषि विपणन :

भारताचा शेती व्यापार सध्याच्या काळात राज्यांद्वारे लागू कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायद्याच्या अंतर्गत संचालित होतो. जवळपास २४७७ प्रमुख नियंत्रित कृषि बाजार आहेत आणि ४८४३ उपबाजार क्षेत्र एपीएमसीच्या अंतर्गत भारतात संचालित होतात. ह्या कायदेशीर क्षेत्रात उत्पादित होणाऱ्या वस्तु जसे की धान्य, डाळी, खाद्य तेल, फळे आणि भाज्या इतपत की चिकन, बकरी, मेंढी, साखर, मासे, इत्यादीला देखील अधिसूचित करतो. त्याचबरोबर ही कायदेशीर व्यवस्था करतो की या वस्तुंची पहिली विक्री एपीएमसीच्या संरक्षणात एपीएमसीच्या अंतर्गत लायसन्सधारी दलालांद्वारेच होईल.

एपीएमसीमध्ये सुविधा आहेत. लिलावासाठी हॉल, वजनासाठी चौथरा, गोदाम, घाऊक विक्रेत्यांसाठी दुकान, कॅटीन, रस्ते, वीज, पिण्याचे पाणी, पोलीस स्टेशन, पोस्ट ऑफिस, विहिरी, माल गोडाऊन, शेतकरी सहायता केंद्र, टॅक, जल शोधन संयंत्र, मृदा परीक्षण प्रयोगशाळा, शौचालय, इत्यादी, बाजाराच्या आत संचालित व्यापारावर अनेक प्रकारचे कर, शुल्क आणि वसुलीला पण या कायद्याच्या अंतर्गत अधिसूचित करण्यात आले आहे.

आर्थिक सर्वेक्षण २०१९-२० च्या अनुसार, राज्यांच्या एपीएमसीमध्ये विविध प्रकारच्या मोठ्या आकाराच्या शुल्कांचे वसुली केली जाते, जे अपारदर्शी आहे आणि मग सत्तेच्या शक्तीच्या स्त्रोताच्या रूपात काम करतात. धोरण बनवणारे आणि तज्ज्ञ यांच्यामध्ये एपीएमसीची कार्यपध्दती नेहमी चर्चेचा विषय राहिला आहे. त्यांचे विविध मुद्दे अशा प्रकारे आहेत:

- ते खरीददारांकडून बाजार शुल्क आणि दलालांकडून लायसन्स शुल्क वसूल करतात, जे खरेदीदार आणि शेतकऱ्यांमध्ये मध्यस्थता करतात.
- ते या प्रक्रियेत सामील सर्व संस्थांपासून एक लहान लायसन्स शुल्क पण वसूल करतात.
- याच्याबरोबरच कमिशन एजंट म्हणजे दलाल खरेदीदार आणि शेतकऱ्यांमधील देव-घेवीवर कमिशन शुल्क वसूल करतात.
- कर आणि दुसरे बाजार शुल्क राज्यांद्वारे व्यापक स्तरावर लावले जातात. वैधानिक कर, बाजारांचे शुल्क, व्हॅट, इत्यादी बाजाराला बिघडवण्याचे मोठे स्त्रोत आहेत.
- व्यापाराच्या पहिल्या अवस्थेत अशा प्रकारचे मोठे कर वस्तुच्या किंमतींवर मोठा प्रभाव टाकतात कारण या वस्तू पुरवठा शृंखलेच्या अनेक टप्प्यांमधून जातात. तांदूळासाठी हे सर्व शुल्क आंध्र प्रदेशात १४.५ टक्क्यांच्या उच्च दरापर्यंत वाढले आहेत. आणि ओरिसा व पंजाबमध्ये हे १० टक्क्यांपर्यंत असल्याचे दिसून येते.
- आदर्श एमपीएमसी कायदा एपीएमसीला राज्यांच्या हाताप्रमाणे मानतो आणि त्या सेवांना उपलब्ध करून देण्याच्या बदल्यात घेतल्या जात असलेल्या शुल्काच्या व्यतिरिक्त बाजार शुल्क, राज्यांद्वारे लावल्या गेलेल्या कराची व्यवस्था करतो, शेती उत्पादनांमध्ये राष्ट्रीय समान बाजार बनवण्याच्या दिशेत ही कठीण व्यवस्था अडथळ्याप्रमाणे काम करते, अशा प्रकारच्या तरतुदींना संपवून स्पर्धेच्या रस्त्यांना उघडले जाऊ शकते आणि शेती उत्पादनांसाठी एक समान राष्ट्रीय बाजाराचे निर्माण केले जाऊ शकते.

- बाजार शुल्क एका कराच्या रूपात गोळा केले जाते, एपीएमसीद्वारे प्राप्त केले गेलेले राजस्व राज्याच्या खजिन्यात जात नाही आणि अशा प्रकारे गोळा केलेल्या धनाच्या उपयोगासाठी राज्य विधानसभेच्या परवानगीची गरज पडत नाही. म्हणून एपीएमसीची कार्यपध्दती कोणत्याही प्रकारच्या चौकशीपासून लपलेली राहते.
- लायसन्सधारक दलालांद्वारे वसूल केल्या जात असलेल्या शुल्काचा दर मर्यादेचा जास्त असतो. प्रत्यक्ष करंप्रमाणे नसतो. जो शुद्ध कमाईवर लावला जातो. हे उत्पादनाला विकण्याच्या संपूर्ण किमतीवर दलाली वसूल करतात. बाजारात कार्य करत असलेल्या पुष्कळशा परिचालकांकडून घेत जात असलेले लायसन्स शुल्क तर साधारण तर साधारण असते, परंतु कमी संख्येत जारी केले गेलेले लायसन्स असे लाभांश निर्माण करतात ज्यांची फेड रोखच करायची असते.
- बाजार समिती आणि बाजार बोर्ड, जो बाजार समित्यांची देखरेख करतो, त्यातील पदांवर व्यपक राजकीय रूपाने प्रभावित करणारे लोक कार्य करतात. ते लायसन्सधारक दलालांशी असलेल्या उत्तम नात्याचा फायदा घेतात जे निश्चित क्षेत्रात एकाधिकार प्राप्त करून त्याचा वापर अनेक वेळा उत्पादक संघांच्याद्वारे करतात. एपीएमसीला पुन्हा तयार करण्यासाठी येत असलेल्या बाधेला कथितदृष्ट्या या तथ्यांना काढूनच दूर केले जाऊ शकते.
- आवश्यक वस्तु अधिनिय, १९५५ चा परिघ एपीएमसीच्या तुलनेत व्यपक आहे. हा काही निश्चित वस्तुचे उत्पादन, पुरवठा आणि वितरणासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारला जास्त अधिकार देतो, ज्यात किंमत निश्चित, माल साठवण, ती मुदत जोपर्यंत गोदामात ठेवले जाऊ शकते आणि कर लावण्यासाठी अधिकृत करतो. दुसरीकडे, एपीएमसी अॅक्ट शेती उत्पादनाच्या फक्त पहिल्या विक्रिला नियंत्रित करतो. खाद्य पदार्थांच्या व्यतिरिक्त ज्या वस्तू एपीएमसी अॅक्टच्या अंतर्गत येतात, या अॅक्टमध्ये येणाऱ्या वस्तू आहेत-औषधे, खरे कपडे आणि कोळसा यांचा समावेश होतो.

आदर्श एपीएमसी कायदा :

यद्यपि राज्य एपीएमसी कायद्याने कृषी उत्पादनांसाठी विखुरलेल्या बाजारांची रचना केली आहे आणि फक्त परवानाधारक दलाल आणि संस्था ज्यांना एपीएमसीने लायसन्स दिले आहे, त्यांच्याद्वारेच कृषी उपज विकण्याच्या अटीसह आपल्या उत्पादनाला विकण्याच्या शेतकऱ्यांच्या स्वातांयाला कमी केले आहे. कृषी मंत्रालयाने आदर्श एपीएमसी कायदा, २००३ ला तयार केला आणि राज्य सरकारांना परवानगी दिली की ते आपल्या हिशोबाने कायद्यात बदल करू शकतात. आदर्श एपीएमसी कायदा पुढील व्यवस्था देतो.

- १) शेतकरी आपल्या शेती उत्पादनांना सरळ ठेक्यावर कृषी प्रायोजकांना विकू शकतात.
- २) विशिष्ट शेती उत्पादनांसाठी खास बाजाराची व्यवस्था करणे खासकरून शीघ्र नष्ट होणाऱ्या उत्पादनासाठी.
- ३) खाजगी व्यक्ती, शेतकरी आणि ग्राहकांना शेती उत्पादनांसाठी नवीन बाजारात निर्माणाची परवानगी देणे.

- ४) बाजार क्षेत्रात विकत जात असलेल्या शेती उत्पादनांवर एक बाजार शुल्काची व्यवस्था करणारे,
- ५) बाजारात कार्य करत असलेल्या लोकांची लायसन्सच्या ऐवजी नोंदणीची व्यवस्था करणे म्हणजे त्यांना एक किंवा एकापेक्षा अधिक बाजारात संचालनाची परवानगी मिळू शकेल.
- ६) ग्राहक आणि शेतकऱ्यांसाठी बाजाराचे निर्माण करणारे, ज्यात त्यांना कृषी उत्पादनांना ग्राहकांना प्रत्यक्ष विक्री करण्याची सुविधा मिळू शकेल.
- ७) एपीएमसीद्वारे कमवल्या गेलेल्या राजस्वापासून बाजाराच्या आधारभूत ढाचाचे निर्माण करणे.
- ८) शेतकऱ्यांना इतके स्वातंत्र्य प्रदान करणे की ते आपले उत्पादन सरळपणे ठेकेदार-प्रायोजक किंवा खाजगी लोकांद्वारे स्थापित केला गेलेला बाजार इत्यादीद्वारे ग्राहकाला विकू शकतील.
- ९) बाजारात मध्यवर्ती संस्थांप्रमाणे नोंदणीची परवानगी देऊन कृषी उत्पादनाच्या बाजारात स्पर्धेला प्रोत्साहन देणे.

भारतातील अनेक राज्यांनी आदर्श एपीएमसी कायद्याच्या तरतुदींना आर्थिकदृष्ट्या स्वीकारले आहे आणि आपल्या एपीएमसी कायद्यात बदल केले आहेत. काही राज्यांनी संशोधनाच्या तरतुदीला लागू करण्याचा नियम बनवलेला नाहीये. जे राज्य सरकारांच्या बाजूने अनुमान करण्याला दर्शवते म्हणजे एपीएमसीद्वारे आपले उत्पादन विकण्यासाठी शेतकऱ्यांना स्वतंत्र करणाऱ्या सवैधानिक अटींना लागू केले जावे लागणार नाही. काही राज्यांनी ने राज्यात निरोगी स्पर्धेला प्रोत्साहन देण्यासाठी आवश्यक बदल केले आहेत. ज्याला लोकप्रियदृष्ट्या कर्नाटक मॉडेलच्या रूपात ओळखले जाते.

केंद्र सरकार सर्व राज्य सरकाराबरोबर मिळून एकनिष्ठतेने काम करत आहे म्हणजे खाजगी बाजार क्षेत्र खाजगी बाजाराला स्थापित करण्यासाठी राज्याच्या एपीएमसी कायद्याला पुन्हा प्रभावि बनवले जाऊ शकते.

कृषी व्यापाराची सुरक्षा :

सध्याच्या काळात भारत आंतरराष्ट्रीय बाजारात आपल्या कृषी व्यापारांच्या हितांच्या संरक्षणाला घेऊन अधिक सतर्क झाला आहे. विश्व व्यापार संघटनेच्या १० व्या मंत्रीस्तरीय संमेलनात भारत सरकारने कृषी व्यापार नीतीला लक्षात घेवून घेऊन पुढील दृष्टिकोन स्वीकारला आहे.

- १) विकासशील देशांसाठी एक विशेष सुरक्षा तंत्र म्हणजे स्पेशल सेफगार्ड मॅकेनिझम असावे.
- २) खाद्य सुरक्षा उद्देशांसाठी सार्वजनिक स्टॉक होल्डिंग असावा.
- ३) कृषी निर्यातीसाठी निर्यात सबसिडी नष्ट करण्याची प्रतिबद्धता असावी.
- ४) कापसाशी संबंधित उपायाचा समावेश.

नीती स्थिरता: कृषी व्यापार नीतीमधील बदल बाजाराच्या संकल्पनेला अडचणीत टाकतो. म्हणून खालील कारणांनी त्याला नष्ट करण्याची आवश्यकता आहे.

- १) आयात शुल्क आणि किमान निर्यात मूल्य, यातील बदलामुळे कृषी उत्पादनांच्या व्यवसायात नीतीगत प्रमाणांवर सतत बदल केले जातात. जे कृषी प्रक्रिया उद्योगात कोणत्याही प्रकारच्या गुंतवणूकीच्या नीतीला अस्थिर बनवतात.

- २) नीतीगत प्रमाणातील बदलाचा ग्राहकाद्वारे चुकवल्या गेलेल्या किमतीवर मर्यादीत प्रभाव पडतो, कारण त्यांच्यापर्यंत निर्णयाला पोचवण्यात आणि त्या निर्णयाला लागू होण्यात वेळ लागतो.
- ३) कोणत्याही एका वर्षात कृषि मालाची अधिक किंमत शेतकऱ्यांसाठी त्याच वर्षात फायदेशीर नसते. परंतु ती पुढच्या वर्षासाठी आशा वाढवते. जे तर्कसंगत नाहीये. तो पुढच्या वर्षी किंवा पिकाच्या मोसमात शेतीचे क्षेत्रफळ वाढवतो. ज्यामुळे गरजेपेक्षा जास्त पीक बाजारात येते आणि त्यामुळे किंमत आणि कमाई दोन्ही कमी होतात.

सारांश :

वर्तमान काळात अन्नसुरक्षेचा भारतातील प्रश्न सोडविणे महत्वपूर्ण आहेत. यासाठी अन्नव्यवस्थापन धाण्याची आधारभूत किंमत शेतीमध्ये शेतकऱ्यांना देण्यात येणारे अनुदान, कृषी विपणन, शेतकऱ्यांना मालाचा योग्य मोबदला देणे आवश्यक आहेत जर सरकारने शेती क्षेत्राकडे लक्ष दिल्यास भविष्यात अन्न सुरक्षेची समस्या निर्माण होणार नाही आणि भारत अन्नसुरक्षेच्या बाबतीत आत्मनिर्भर झाल्याशिवाय राहणार नाही. यात मुळीच शंका नाही.

संदर्भ सूची :

भारतीय अर्थव्यवस्था - रमेश सिंह MC Graw Education Private Limited Chennai.

शेतीचे अर्थशास्त्र सिध्दांत आणि धोरण: डॉ. गंगाधर कायदे पाटील: चैतन्य पब्लिकेशन नागपूर

कृषि अर्थशास्त्र - जयप्रकाश मिश्र: साहित्य भवन पब्लिकेशन आग्रा

कोव्हिड-19 चे मानवी जीवनावरील परिणाम - एक चिंतन

प्रा. डॉ. सौ. सुनिता एस. राठोड

एम.ए., पी.एच.डी., सेट, श्री शहाजी छ. महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर.

मो. 9923809173 ई-मेल:sunitarathod61@gmail.com

प्रास्ताविक

कोरोना नावाचा विषाणू 2020 च्या डिसेंबर महिन्यापासून अचानकपणे आला आणि या विषाणूने संपूर्ण जगभर भीती, अस्थिरता, चिंता, असुरक्षितता व मृत्यू याचे थैमान सुरू झाले. या मृत्यूच्या छायेखाली जवळजवळ 180 देश होरपळून निघाले आहेत. या कोरोनाचे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक परिणाम काय होणार आहेत याचा विचार गांभीर्याने करणे अत्यंत आवश्यक आहे. आय.एम.एस. च्या मते गेल्या 100 वर्षातील ही आर्थिक क्षेत्रातील सर्वात मोठी मंदी असणार आहे. आपल्यावरील सध्याचे अरिष्ट हे दोन प्रकारचे आहे. रचिर शर्मासारख्या अनेक तज्ञांच मत असे आहे की, जर कोरोना आटोक्यात आला नाही तर 2008 मध्ये जी मंदी (ग्रेट रिसेशन) आली होती तशी मंदी येऊ शकेल आणि हेच अल्पकाळात नियंत्रणात आले नाही तर मात्र 1929 मध्ये जी महामंदीची (ग्रेट डिप्रेसन) स्थिती जगावर ओढावली होती तितकीच गंभीर परिस्थिती आल्यास जगाची अर्थव्यवस्था कोलमोडेल. पूर्वी मंदी आल्यानंतर मंदीतून बाहेर येण्यासाठी मॉनिटरी पॉलिसी आणि फिस्कल पॉलिसी हे दोन मार्ग असायचे. यामुळे अरिष्टातून थोडं फार तरी बाहेर येणे शक्य होत असे. परंतू हे दोन्ही मार्ग कोरोना काळात उपयोगी ठरतील ही शंका आहे. त्यामुळे मानवी जीवनावर पर्यायाने विविध घटकांवर परिणाम झाला आहे व होत आहे.

उद्देश

- 1) कोव्हिड-19 चे सामाजिक जीवनावरील परिणाम अभ्यासणे.
- 2) कोव्हिड-19 चे कृषी आणि आरोग्य क्षेत्रावरील परिणाम अभ्यासणे.
- 3) कोव्हिड-19 चे नाते संबंधावरील परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोधनिबंध दुय्यम तथ्य संकलन सामग्रीवर आधारित असून संदर्भ ग्रंथ, मासिके, इंटरनेटच्या सहाय्याने वस्तुस्थितीच्या आधारे माहितीचे संकलन केले आहे.

कोरोना आणि अर्थव्यवस्था

कोरोना विषाणूने पूर्ण अर्थव्यवस्था विस्कळीत झाली आहे. या महामारीमुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम आता स्थानिक पातळीवर ठळकपणे दिसत आहे. जागतिक व्यापाराची साखळी विस्कळीत करून जगाला जेरीस आणले आहे. सुमारे 15 अब्ज डॉलर्सचा फटका केवळ कोरोनामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेला बसला आहे आणि यापुढेही तो वाढतच आहे. तेल उत्पादन देश (OPEC) रशिया व अमेरिका यांच्यात सुरू झालेल्या तेल युद्धाचा अन्य देशांना फायदा होईल की नाही? हा प्रश्न मात्र अद्याप अनुत्तरित आहे. यामुळे मात्र तेलाची मागणी कमी झाली आहे. सरकारने ठरवले तर त्याचा फायदा आपल्यासारखा देश करून घेऊ शकतो. इंटरनेट व तंत्रज्ञानामुळे व्यावसायिकदृष्ट्या जग हे अधिक

छोटे झाले आहे. विकसित देशांना सेवा पुरविणार्या आयटी कंपन्यांची जागतिक पातळीवरील देवघेव इतकी वाढली आहे की, एका देशातील उद्योग बंद पडताच दुसऱ्या देशाला त्याला लगेच फटका बसतो. देशातील वाहन उद्योगही अडचणीत आले आहेत. चीनपासून भारतात येणार्या गाड्यांचे सुटे भाग व औषधासाठी लागणारा कच्चा माल उपलब्ध होत नसल्याने त्याचा औषध व वाहन उद्योगावर विपरीत परिणाम झाला आहे. आपल्याकडील पर्यटन व वाहतूक क्षेत्र मंदीच्या सावटाखाली आहे. तीर्थक्षेत्रे, हॉटेलिंग, शॉपिंग मॉल तसेच गर्दीच्या जागा ओस पडताना दिसत आहेत.

विविध क्षेत्रावरील परिणाम

कृषी क्षेत्रालाही कोरोनामुळे मोठा फटका बसला आहे. कांद्याचा भाव कमी होत असताना पालेभाज्या व फळांची मागणी घटली आहे. कोरोना संदर्भात पसरलेल्या अफवांचा सर्वात मोठा फटका पोल्ट्री व्यवसायाला बसला आहे. या व्यवसायाला दरमहा तब्बल 400 कोटी रुपयांचा फटका सहन करावा लागतोय. शेतकऱ्यांच्या संसाराला हातभार लावण्यासाठी घरगुती देशी कोंबड्या पाळल्या जातात. काही शेतकरी व्यावसायिक पातळीवर कुक्कुटपालन करतात. चीनमध्ये वेगवेगळ्या प्राण्यांचे मांस खाल्ल्यामुळे त्यातून कोरोना व्हायरस पसरला. अशी माहिती मिडीयावर प्रसारित झाल्याने एप्रिल 2020 मध्ये आपल्याकडेही लोकांनी कोंबडी व बकरीचे मांस खाणे बंद केले. याचा परिणाम काही लोकांनी कोंबड्या खड्ड्यात घालून बुजविल्या. अशा गैरसमजुतीमुळे पोल्ट्री व्यवसायाचे प्रचंड नुकसान झाले. अलिकडे कृषी पर्यटनाचा व्यवसाय जोरात चालतो. पण कोरोनामुळे पर्यटनाअभावी कृषी पर्यटनाचा व्यवसाय बंद पडला. आदिवासी शेतकऱ्यांचे जीवन मोहाची फुले व तेंदूची पाने गोळा करून विकण्यावर अवलंबून असते. परंतू कोरोनामुळे बाहेर पडण्यास बंदली झाल्याने बिडी व वाईन उद्योग बंद पडल्याने या पाना-फुलांना मागणी नव्हती. त्यामुळे गरीब आदिवासी जनता अडचणीत आली. महाराष्ट्रातील आघाडी शासनाने कोरोनापूर्वी मोठ्या प्रमाणावर शेतकरी कर्जमाफी जाहीर केली होती. काही शेतकऱ्यांना त्याचा लाभही मिळाला. काहीना लाभ मिळणार होता; परंतू अचानक कोरोनाचे संकट ओढावल्याने शासनच आर्थिकदृष्ट्या अडचणीत आल्याने हे काम अर्धवटच राहिले.

कोरोना आणि मानवी जीवन

महाराष्ट्रात कोरोनाबाधित पहिल्या रुग्णाची नोंद 9 मार्च 2020 रोजी पुण्यामध्ये करण्यात आली आणि कोरोनाचे दाहक रूप समोर आले. भारतात आवश्यक त्या सर्व उपाययोजना राबवत टाळेबंदीसारखा कठोर निर्णय घेतला आणि समाजजीवन ढवळून निघाले. रात्रंदिवस अव्याहतपणे सुरू असलेले गतिमान चक्र कोरोनाने बंद पाडले. आजपर्यंत होवून गेलेल्या साथीच्या रोगामुळे जगाची चाके कधी बंद पडली नव्हती; परंतू कोरोनाने ती बंद पाडली आणि सर्वसामान्यांच्या जीवनाची परवड सुरू झाली. सरकारने लॉकडाऊनचा निर्णय रातोरात घेतला. त्यामुळे दळणवळणाची सर्व साधने बंद झाली. रोजगार व कामाच्या निमित्ताने बाहेर असलेल्या कामगारांसह अनेकांचे पायी आपल्या घराकडे जाण्यासाठी प्रचंड हाल झाले. कोरोनाची प्रचंड साथ सुरू होण्याआधीच लोकांचे नाहक जीव गेले.

फिजिकल डिस्टन्सिंग

कोरोना साथीमुळे आलेल्या फिजिकल डिस्टन्सिंगच्या संकल्पनेने छोटे-मोठे उद्योगधंदे, सर्व कारखाने, खाजगी, सरकारी कार्यालये बंद करावी लागली. कारण एकमेकांच्या सहवासातून, संपर्कातून हा विषाणू संक्रमण करत असल्याने आणि जलद वैद्यकीय उपचार नसल्याने या स्वरूपाचा निर्णय जगातील

प्रत्येक राष्ट्राने घेतला. अशा निर्णयानेच मजूर, कष्टकरी, रोजंदारीवर काम करणारा कामगार यांच्या जीवनाची परवड प्रचंड स्वरूपात झाली. कोरोना हे एक वैश्विक संकट आहे. त्याने जगापुढे प्रचंड मोठी आव्हाने उभी केली आहेत. केवळ सामाजिक नाही तर शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय अशा अनेक क्षेत्राकडून प्रचंड स्वरूपाची उलथापालथ होऊ लागली. या काळात आरोग्यविषयक यंत्रणेवर मोठा प्रकाश झोत पडला. आपल्याकडे प्रचंड प्रमाणात पैसा खर्च करून देवालय उभारली; परंतू दवाखाने निर्माण करावीत असे कोणाला वाटले नाही.

सोशल डिस्टन्सिंग या शब्दाचा विचार करता यामध्ये भयानकता व मानसिक विकृती दडलेली आहे. वर्णव्यवस्थेचे समर्थन त्याच्यातून ध्वनित होते. अस्पृश्यता आणि उच्चनीचता ही मनुष्यनिर्मित आहे. आरोग्य संघटनेने सुद्धा हा शब्द बदलला आहे आणि त्याऐवजी फिजिकल डिस्टन्सिंग किंवा कोरोना डिस्टन्सिंग हा शब्द वापरला आहे.

कोरोना आणि सामाजिक मूल्ये

कोरोना-19 चे समाज जीवनावरील परिणाम लक्षात घेता आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे भारतीय राज्यघटनेत धर्मनिरपक्षतेपासून लोकांच्या सार्वभौमत्त्वापर्यंत जी मूल्ये सांगितली आहेत तिला धक्का लागणार नाही. भारतीय राष्ट्रवाद जर एखाद्या विशिष्ट धर्माचा झाला तर आपलं सामाजिक, राष्ट्रीय अधःपतन अटळ आहे. आपल्याला, समाजाला व देशाला यापासून वाचवायचे आहे. कारण आपण सर्वजण घटना मानतो. घटनेतील मूल्ये मानतो. आपल्या देशातील अनेक देशहितवाद्यांनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढले आहेत. बलिदान दिले आहे. ज्यांना संविधान मान्य नाही ते राष्ट्रद्रोही असतात हे सत्य आहे.

शैक्षणिक दुरावस्था

कोरोनामुळे शैक्षणिक दुरावस्था झाली आहे. हाच मोठा सामाजिक प्रश्न निर्माण झाला आहे. विद्यमान सरकारने नवीन शैक्षणिक धोरण आणले. या धोरणामध्ये अतिशय गंभीर मूलभूत त्रुटी होत्या. आता कोरोनानेही शिक्षण व्यवस्थेसमोर नवीन आव्हान निर्माण केले आहे. न होणारी परीक्षा, ऑनलाईन परीक्षा, ऑनलाईन शिक्षण, फिजिकल डिस्टन्सिंग राखून शाळा व महाविद्यालये कशी चालवायची हा एक गंभीर प्रश्न उभा आहे. ऑनलाईन शिक्षणाची चर्चा ठीक आहे पण वास्तव साजेसे नाही. दिल्ली विद्यापीठाचे प्रा. शोमित महाजन यांचा 29 एप्रिल 2020 रोजी इंडियन एक्सप्रेसमध्ये लेख होता. त्यामध्ये 'सम ऑनलाईन केश्रन्स' असं त्याचं शीर्षक होते. त्यात ते म्हणतात की, भारतात 50 टक्के विद्यार्थ्यांजवळ मोबाईल आहे. त्यापैकी 63 टक्के विद्यार्थ्यांनाच कधी-कधी ऑनलाईन अभ्यासाची संधी मिळाली आहे. 40 टक्के विद्यार्थी नेट कनेक्शनच्या अभावाने चिंतेत आहेत. 30 टक्के विद्यार्थ्यांना इंटरनेटवर होणारा खर्च परवडत नाही. शिवाय लाईटची समस्या अनेक ठिकाणी आहेच. खुद्द दिल्ली विद्यापीठामध्ये 35 टक्के विद्यार्थी ग्रामीण भागातून येतात. यातील 75 टक्के विद्यार्थ्यांच्या पालकांचे उत्पन्न पाच लाखांच्या आत असते. ऑनलाईन शिक्षणाची चर्चा करताना हे वास्तव लक्षात घेणे आवश्यक आहे. उच्च शिक्षणाची अशी अवस्था आहे तर प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाचे प्रश्न तर याहून अनेक पटीने गंभीर आहेत. त्यामुळे कोरोनामुळे निर्माण झालेले शिक्षण क्षेत्रातील आव्हाने हाही एक सामाजिक प्रश्न निर्माण झाला आहे.

आरोग्य व्यवस्थेचे चित्र

कोरोनाच्या काळात भारतीय आरोग्य व्यवस्थेचे चित्र विचारात घेता खाजगी व मोठ्या दवाखान्यापेक्षा कित्येकपटीने सरकारी दवाखाने तेथील डॉक्टर्स आणि परिचारिकांनी काम केले आहे, हे

आपण पाहत आहोत. त्यामुळे आरोग्य व्यवस्थेचे खाजगीकरण नव्हे तर सरकारीकरण करणे किती आवश्यक आहे, हे महत्त्वाचे सत्य कोरोनाने स्पष्ट केले आहे. जीवितांचे हक्क याकडे आपण सकारात्मकतेने पाहिले पाहिजे. स्वस्त आणि चांगले आरोग्य मिळणे हा देशातील प्रत्येक नागरिकाचा हक्क आहे. जीविताचा हक्क राज्यघटनेने दिलेला अधिकार आहे. म्हणूनच आरोग्य व्यवस्थेत मूलभूत सुधारणा करणे गरजेचे आहे व हा महत्त्वाचा सामाजिक प्रश्न म्हणून त्याची सोडवणूक केली पाहिजे. सामाजिक परिणामांचा विचार करताना कौटुंबिक हिंसाचार वाढल्याचेही भारतातच नव्हे तर जगभर स्पष्ट झाले आहे. स्त्रियांवर होणारे अत्याचार आणि घटस्फोटाचे प्रमाण या काळात वाढलेले आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्यावर गदा येण्याची एक महत्त्वाची समस्या आहे.

कायदा व सुव्यवस्था

कोरोनाच्या काळात कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. अलगीकरणाचा कालावधी, अलगीकरण केंद्र याबाबतचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. आरोग्य कर्मचार्यांपासून पोलीस कर्मचार्यांपर्यंत सर्वांकडे एकीकडे अभिमानाने तर दुसरीकडे संशयाने पाहण्याचे प्रमाण वाढले आहे. हे झोपडपट्टीपासून, सोसायटी, कॉलनी, अपार्टमेंट, वाड्या-वस्त्या यापर्यंत सर्वत्र दिसून येत आहे. आपल्याला पेशंटचे अलगीकरण हवे आहे. समाजाचे विभक्तीकरण नाही, हे ध्यानात घेतले पाहिजे. यामुळे कोरोना व त्याच्यानंतरही अनेक लोकांना शारीरिक व मानसिक तणावाला सामोरे जावे लागणार आहे. ज्यांच्याकडे सर्वकाही आहे आणि ज्यांच्याकडे सर्वकाही नाही. यांच्यातील संघर्ष शिगेला पोहोचणार आहे. चोरी करणे पाप आहे, गुन्हा आहे हे असे मानणे ठीक. पण जिवंत राहण्यासाठी व पोट भरण्यासाठी जेव्हा चोरी करावी लागत असेल, ती अपरिहार्य ठरत असेल, याचा अंदाज करत नाही. यावरती उपाययोजना केलीच पाहिजे. महासत्ता असलेल्या अमेरिकन राष्ट्रअध्यक्षांना लोकक्षोभापुढे आपले व्हाईट हाऊस सोडून बंकरचा सहारा घ्यावा लागत होता. हे कोरोनाने दाखवून दिले आहे.

समारोप

मानवी जीवनावर झालेला महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे मानवी नातेसंबंध आणि मैत्रीसंबंध यामध्येही कोरोनामुळे दरी पडत आहे. लग्नाला 50 लोक आणि अंत्यसंस्काराला 20 लोक या बंधनामुळे राजी-नाराजी समाजात दिसत आहे. ही एक गंभीर समस्या आहे. आपल्याला कोरोनाला हारवायचे आहे. असे आपण टाळ्या आणि थाळ्या वाजवून, दिवे लावून सांगितले. पण आज आपल्याला कोरोनासहित जगायचे आहे. आत्मनिर्भर व्हायचे आहे. अशा लहान-मोठ्या बाबींचा सामाजिक जीवनावर पर्यायाने मानवी जीवनावर परिणाम जाणवत आहे. व्यक्ती, कुटुंब, समाज, राष्ट्र आणि जग या सर्व स्तरावर हे परिणाम होत आहेत. अशा परिस्थितीपासून आपणांस वाचवायचे असेल तर संकुचित राजकारण आणि भांडवली अर्थकारण याचा पुनर्विचार करणे गरजेचे आहे. विविध जाती, धर्म, पंथ यांच्या एकतेतून भारताची उभारणी झाली आहे. भारताची सांस्कृतिक ओळख आहे. भारतीय राष्ट्रवाद हा सर्वोच्च आहे. त्याऐवजी आम्ही जात्यंध, धर्मांध राजकारण करणार असू. असा संकुचित राष्ट्रवाद मांडणार असू तर यामुळे सामाजिक अलगीकरण, विलगीकरण होण्याची भीती आहे. सामाजिक न्यायाची भूमिका करावयाची असेल तर भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यातील सर्व मूल्यांचा अंगीकार राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक धोरणात असला पाहिजे. समाजातील शेवटच्या माणसाचा विचार राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केला होता. नवभारताचे शिल्पकार पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी केला होता तो विचार प्रामाणिकपणे

पुढे नेण्याची गरज आहे. कोव्हिड-19 चे संकट आपल्याला मानवतावादी दृष्टिकोन देईल अशी सर्व भारतीय नागरिकांची अपेक्षा आहे, असे माझे व्यक्तिगत आणि प्रामाणिक मत आहे.

संदर्भ ग्रंथ

डॉ. राजेश पाटील, “दि कोरोना व्हायरस”, संगणक प्रकाशन, पुणे.

शशिकला उपाध्ये, “कोरोना डायरी”, चंद्रकला प्रकाशन, पुणे.

डॉ. श्रीपाल सबनीस, “सत्यकथा कोरोना विश्वयुद्धाची”, विश्वकर्मा प्रकाशन.

विविध न्यूज पेपर्स.

इंटरनेट.

आत्मनिर्भर भारत अभियानाचे प्रमुख स्तंभ आणि पॅकेज अंतर्गत सुधारणांचे प्रोत्साहन पर तपशिल - एक आढावा

डॉ. हितेश मा. दडमल

सहाय्यक प्राध्यापक, (अर्थशास्त्र विभाग), रा.तु.म.ना.वि. नागपूर.

गोषवारा

प्रस्तुत शोधनिबंधात शासकीय अर्थसंकल्पात आत्मनिर्भर भारताची योजना यासंबंधी लेखन करण्यात आले आहे. आत्मनिर्भर भारत आणि त्याचे सहा आधार स्तंभ यांचा सुद्धा अर्थसंकल्पीय तरतुद आणि समक या आधारावर विचार करण्यात आला आहे. आत्मनिर्भर योजना भारताचा विकास घडवून आणण्यास कितपत प्रगतीशील दृष्टिकोन ठेवते तसेच देशाच्या प्रगतीसाठी त्याचे उद्दिष्ट कितपत पूर्ण होऊ शकतात याचा एक सर्वसमावेशक विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोविड-१९ सारखी जागतीक संकट समोर असतांना विकासाचे उद्दिष्ट आणि विकास दर वृद्धीगत कसे करावे यासंबंधी प्रश्न मा. अर्थमंत्री यांच्या समोर आहे. असा यक्ष प्रश्न आत्मनिर्भर भारताचा फज्जा दर्शवितो अथवा प्रगतीच्या मार्गावर कुठे नेतो हा मह्यं वाचा विषय आहे. कोणत्याही योजनेचे स्तंभ व पाया मजबूत असल्यास देशाचा विकास होतच असतो. प्रस्तुत सरकारने उद्योजकांच्या प्रशासकीय अडचणी, करसंबंधी सुलभीकरण, कंपन्या आणि उच्च उत्पन्न गटासाठी तरतुदीचा “व्यवसाय सुलभता” (ईज ऑफ डुइंग बिझनेस) माध्यमातून आत्मनिर्भर भारताचा सहसंबंध जोडला आहे. खाजगीकरण आणि अनाठायी विलीनीकरण सारख्या तरतुदीचा उपयोग अर्थसंकल्पात “आत्मनिर्भर भारत” चे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी केला आहे. छोटे (सुक्ष्म-लघु-मध्यम) उद्योगाला योजनेच्या माध्यमातून कर्जसुविधा आणि रोजगार निर्मितीची तरतुदीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. बदलणाऱ्या जागतिक व्यापार संस्थेला जोडण्यासाठी “नवीन स्वदेशी” मोहीम ‘ईज ऑफ डुइंग बिझनेस’ उपक्रमांचा आणि २० लाख कोटीचा प्रस्तावाच्या तपशिलाचा सुद्धा प्रस्तुत शोध निबंधात अभ्यास करण्यात आला आहे.

ब्रिजशब्द - आत्मनिर्भर भारत संकल्पना, अर्थसंकल्पीय तरतुद, सहा आधार स्तंभ, कोविड-१९ ची आव्हाने अर्थसंकल्पातील, २० लाख कोटीचा प्रस्ताव तपशिल

प्रस्तावना :

केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सितरामन यांनी जागतीक कोरोना संकट समोर असतांना २०२१-२२ च्या ऐतिहासिक अर्थसंकल्प सादर केला. सध्याच्या अर्थव्यवस्थेत विकासाची आलेली घसरण भरून काढणे हे त्यांच्या समोरील एक आव्हान म्हणावे लागेल. अर्थसंकल्प म्हटला की, विकासाची झड वा प्रगती ही त्या दिवशीच्या मांडलेल्या शासकीय धोरणावरून अधिकच स्पष्ट होते. एक प्रकारे सर्वप्रथम सदरील अर्थसंकल्पाचे स्वागत हे शेअर बाजार सेन्सेक्स वृद्धी घटीच्या आधारावरच करत असतो. अर्थमंत्र्यांनी १ फेब्रुवारीला अर्थसंकल्प सादर करतांना २०१३-१४ (म्हणजे सध्याचे सरकार येण्यापुर्वी) काय स्थिती होती आणि २०२१-२२ मध्ये काय स्थिती राहिल याचेही विवेचन आपल्या भाषणात केले.

भारताचे पंतपधान नरेंद्र मोदी म्हणाले,

“विकासासाठी नवीन संधी रुंदीकरण, आपल्या तरुणांना नवीन संधी निर्माण करणे, मानवी संसाधनांना नवीन आयाम देणे, पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी नवीन क्षेत्रांचा विकास करणे आणि तंत्रज्ञानाकडे वाटचाल करणे आणि या अर्थसंकल्पात नवीन सुधारणा घडवून आणण्याचा दृष्टिकोन यात घेतला आहे.” तसेच अनेकांना असे वाटत असेल की आम्ही सर्वसामान्यावर कराचा बोजा टाकू, तथापि आजही पारदर्शक बजेटवर लक्ष केंद्रित केले. अर्थसंकल्पात शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यावर भर देण्यात

आला आहे. त्यावर या दिशेने अनेक उपाययोजना केल्या आहेत. कृषी पायाभूत सुविधा निधीच्या मदतीने एपीएमसी (ICDC) मार्केट मजबूत करण्यासाठी तरतूद करण्यात आल्या आहेत.’’

अर्थमंत्री श्रीमती निर्मला सीतारमण यांचा अर्थसंकल्पीय दृष्टीकोन :

केंद्रीय अर्थ व कामकाज मंत्री यांनी संसदेत २०२१-२२ चा केंद्रीय अर्थसंकल्प सादर केला जो या नवीन दशकाचा पहिला अर्थसंकल्प आहे आणि अभूतपूर्व कोविड-१९ संकटाच्या पार्श्वभूमीवर डिजिटल अर्थसंकल्प आहे. आत्मनिर्भर भारत यांच्या दृष्टीने विचार व्यक्त करतांना ते म्हणाल्या की, ही क्षमता १३० कोटी भारतीयांची असून त्यांच्या क्षमता व कौशल्यांवर पुर्ण विश्वास आहे. त्या म्हणाल्या की, अर्थसंकल्पातील प्रस्तावांमुळे संकल्पनेतून प्रथम राष्ट्र, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करणे, मजबूत पायाभूत सुविधा, निरोगी भारत, सुशासन, युवकांना संधी, सर्वांसाठी शिक्षण, महिला सशक्तीकरण आणि इतरांमध्ये सर्वसमावेशक विकास बळकट होईल. या व्यतिरिक्त २०१५-१६ च्या अर्थसंकल्पातील आश्वासने आणि उद्दिष्ट जलद अंमलबजावणीच्या मार्गावर आहेत. जी आजच्या स्वातांयाच्या ७५ व्या वर्षी २०२२ चे अमृत महोत्सवाच्या वेळी पुर्ण होण्याची शक्यता आहे.

यथितार्थ असा की, संपुर्ण बाजार व्यवस्था सुटसुटीत करणे, नाहीतर विदेशी भांडवल भारतात येणार नाही. २०२१-२२ च्या अर्थसंकल्पात मोठ्या उद्योगांना सवलती, वित्तीय संस्थांचे खाजगीकरण, कोरोनाच्या वाढत्या खर्चातही उच्च उत्पन्न गटांवर कर न वाढविणे ही सगळी धोरणे पत मानांकने टिकविण्याच्या दबावाचे आणि अर्थमंत्री संसदेत बोलल्याप्रमाणे “शुद्ध” (समाजवादाचे “प्रदुषण” नसलेल्या) बाजार व्यवस्थेला गतिमान करण्याच्या तत्वज्ञानाच्या प्रभावाखालील आहेत.

लोकशाही तत्वांच्या मान्यतेनुसार प्रत्येक सरकारला येणाऱ्या आर्थिक वर्षातील अपेक्षित उत्पन्न व खर्चाचा तपशील संसदेत सादर करावा लागतो. आणि त्यास मान्यता सुद्धा द्यावी लागते. अर्थसंकल्प म्हणजे सर्व मार्गाने येणारे अपेक्षित उत्पन्न आणि होणारा खर्च याचा मेळ चालणाऱ्या आकड्यांची जंत्री असते.

१२ मे २०२० रोजी पंतप्रधानाद्वारे आत्मनिर्भर भारत अभियान (स्वावलंबन भारत मोहिम) प्रारंभानंतर २० लाख कोटी रुपयांचा विरोध आर्थिक आणि व्यापक पॅकेजची घोषणा केली. त्यात भारताच्या समतुल्य १० टक्के जीडीपी (GDP) आणि कोविड-१९ च्या साथीच्या आजाराचा समावेश होता. प्रस्तुत अभियानाचे स्वतंत्र आणि स्वावलंबी बनवण्याचे उद्दिष्ट आहे. आत्मनिर्भर भारत-अर्थव्यवस्था पायाभूत सुविधा, यंत्रणा, व्हायब्रंट डिमोग्राफी आणि कोविड-१९ चा प्रामुख्याने समावेश करण्यात आला. अर्थमंत्र्यांनी पुढाकार घेऊन त्यात सात विभागात सुधारणा केली. यामध्ये सरकारने शेतीसाठी पुरवठा साखळी सुधारणा तर्कशुद्ध कर प्रणाली, साधे व स्पष्ट कायदे, सक्षम मानव संसाधन आणि मजबूत वित्तीय प्रणाली यासारख्या अनेक धाडसी सुधारणा केल्या.

“आत्मनिर्भर भारत संकल्पाचे” प्रमुख ६ खांबे/आधारस्तंभ

केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२१-२२ सध्या कोविड-१९ प्रेरित लॉकडॉऊनच्या परिणामाखाली भारताची अर्थव्यवस्था झेपावत आहे. म्हणूनच भाग ‘अ’ च्या अर्थसंकल्पीय प्रस्तावामुळे “आत्मनिर्भर भारत संकल्प” अधिक बळकट होईल असे निर्मला सीतारमण यांनी स्पष्ट केले. त्यासाठी पुढे त्यांनी प्रभावी उपाय म्हणून यामध्ये ६ खांबावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

- Health & well-being (आरोग्य आणि कल्याण)
- Physical & financial capital & infrastructure Facilities (भौतिक व आर्थिक भांडवल आणि पायाभूत सुविधा)
- Inclusive development for aspirational India (महत्वाकांक्षी भारतासाठी सर्वसमावेशक विकास)
- Reinvigorating human capital (मानवी भांडवलाची पुनरुज्जीवन (पुनर्रचना) करणे)
- Innovation & Research & Development (नवीन उपक्रम आणि संशोधन व विकास)
- Minimum Govt & Maximum Governance (किमान शासकीय आणि अधिकतम शासन)
- Health & well-being (आरोग्य आणि कल्याण)

केंद्रीय अर्थसंकल्प निर्मला सीतारमण यांनी सोमवारी संसदेत केंद्रीय अर्थसंकल्प निर्मला सीतारमण यांनी सादर केले. केंद्रीय अर्थसंकल्प, २०२१-२२, सध्या कोविड-१९ प्रेरित लॉकडाऊनच्या परिणामाखाली भारताची अर्थव्यवस्था झेपावत आहे. आरोग्य सेवा क्षेत्रात क्षमता वाढीसाठीच्या नव्या पुढाकाराने अर्थसंकल्पात आरोग्य आणि आरोग्यासाठीच्या तरतूदीत १७ टक्के वाढ करण्यात आली आहे, जी उल्लेखनीय आहे. आपल्या भाषण दरम्यान सीतारमण यांनी आरोग्यसेवेवर सुमारे दोन लाख कोटी रुपये, कोविड-१९ टॅबपदंजपवद लसीकरणासाठी ३५००० कोटी रुपयाची तरतूद केली. आरोग्य इन्फ्रास्ट्रक्चरमध्ये गुंतवणूकीत भरीव वाढ झाली आहे आणि २०२१-२२ मध्ये आरोग्य आणि वेलबर्डिंगचा अर्थसंकल्प खर्च २,२३,८४६ कोटी रुपये आहे. (स्वास्थ्य आणि पाणी शुद्धीकरण ;जमते दपजप्रंजपवदद्ध यांचा एकत्रित केलेला अर्थसंकल्प खर्च आहे.) ज्याला मागील वर्षाच्या ९४,४५२ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १३७ टक्के वाढ झाली असे सांगितले आहे.

अर्थमंत्र्यांनी घोषित केले की, केंद्र सरकार पुरस्कृत केलेली एक नवीन पंतप्रधान आत्मनिर्भर भारत स्वास्थ्य योजना ही योजना ०६ वर्षात सुमारे ६४, १८० कोटी रुपये खर्चून सुरु केले जाईल. यामुळे प्राथमिक, माध्यमिक आणि तृतीयक स्तरावर आरोग्य यंत्रणेची क्षमता विकसित होईल. अस्तित्वात असलेल्या राष्ट्रीय संस्था बळकट केल्या जातील आणि नवीन आणि उदयोन्मुख रोगांचे निदान व उपचार घेण्यासाठी नवीन संस्था तयार केल्या जातील. हे राष्ट्रीय आरोग्य अभियाना व्यतिरिक्त असेल.

- Physical & financial capital & infrastructure Facilities (भौतिक व आर्थिक भांडवल व पायाभूत सुविधा)

अर्थमंत्री म्हणाले की, पाच ट्रिलियन डॉलर्सच्या अर्थव्यवस्थेसाठी आपल्या उत्पादन क्षेत्राला निरंतर आधारारवर दुप्पट आकडा वाढवा लागतो. आमच्या मॅन्युफॅक्चरिंग कंपन्यांना जागतिक पुरवठा साखळीचा अविभाज्य भाग बनण्याची गरज आहे, त्यांच्याकडे मुख्य क्षमता आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञान आहे. वरील सर्व गोष्टी साध्य करण्यासाठी, आत्मनिर्भर भारतासाठी मॅन्युफॅक्चरिंग ग्लोबल चॅम्पियन तयार करण्यासाठी पीएलआय (Production linked Intensive Scheme) योजना १३

क्षेत्रांसाठी जाहीर केल्या आहेत. यासाठी, आर्थिक वर्षात २०२१-२२ पासून पुढील ५ वर्षात सरकारने जवळपास १.९७ लाख कोटी रुपये वचनबद्ध केले आहे. या उपक्रमामुळे मुख्य क्षेत्रातील प्रमाणात, आकार वाढविण्यात, जागतिक चॅंपियन तयार होण्यात, त्यांचे पोषण करण्यात आणि आमच्या तरुणांना रोजगार उपलब्ध होण्यास मदत होईल असे त्यांनी आपल्याला सांगितले. यावर्षी राष्ट्रीय महामार्ग पायाभूत सुविधा ११,००० किलोमीटर पूर्ण करण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट आहे. रेल्वेसाठी १.१० लाख कोटी रुपये खर्च करण्याची घोषणा केली. वाढीव भांडवली खर्च पायाभूत सुविधांच्या मुख्य स्तंभापर्यंत पोहोचला जाणे अपेक्षित आहे. अर्थसंकल्पात मेट्रो रेल्वे, बंद विकास, सूक्ष्म सिंचन आणि गॅस कनेक्टिव्हिटीसाठी आवश्यक असलेल्या वितरण मूलभूत सुविधांसह रस्ते, रेल्वे बळकट करण्यावर योग्यतेने लक्ष केंद्रित केले आहे.

नॅशनल इन्फ्रास्ट्रक्चर पाइपलाइन (एनआयपी) ला अधिक प्रभावी करण्यासाठी एक विचाराधीन पॅकेज, राज्यांना अधिक भांडवली गुंतवणूक प्रदान करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे, ब्राउनफिल्ड पायाभूत सुविधा मालमयीवर नजर ठेवण्यासाठी एक यंत्रणा तयार करणे, विकास आर्थिक संस्था स्थापन करणे आणि करमुक्त पायाभूत सुविधा बंधनास परवानगी देणे. पायाभूत प्रकल्पांमध्ये सार्वभौम संपत्ती फंडांच्या गुंतवणूकीतील अडथळे दूर करणे.

कौतुकास्पद आणि अत्यंत आवश्यक पायाभूत सुविधांच्या पलीकडे अर्थसंकल्पात देखील खाजगीकरणावर सरकारची दृढ प्रतिबंद दिसून येते. अर्थमांयांनी त्यास मालमत्ता कमाई कार्यक्रम (मज पदबवउम चतवहतंउउमद्ध म्हणून संबोधित केले जे चालू आहे आणि आता यास गती दिली जाईल.

याचा अर्थ असा की, या गुंतवणूक किंवा खासगीकरणासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील अनेक संस्था उघडल्या जातील, ज्यात सार्वजनिक क्षेत्रातील दोन प्रमुख बँक (बँक ऑफ इंडिया आणि आयडीबीआय बँक) तसेच सरकारच्या मालकीची एक सामान्य विमा कंपनी (एलआयसी) यांचा समावेश आहे. सर्व विना-रणनीतिक क्षेत्रातून बाहेर पडण्याचा सरकारचा मानस (खाजगी कारणाचा पुरस्कार करणाऱ्या भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि ब्रिटनचे प्रधानमंत्री मागरेट थरचेरच्या विचारांचा) आहे. त्या सर्जनशील उर्जा आणि खाजगी क्षेत्राच्या नाविन्यपूर्णतेकडे जाईल.

- **Inclusive development for aspirational India (महत्वाकांक्षी भारतासाठी सर्वसमावेशक विकास)**

समावेशक विकासाच्या महत्वाकांक्षेच्या स्तंभ अंतर्गत (एकूण सर्व समस्यांचा व विषयांचा अंतर्भाव), अर्थमांयांनी कृषी आणि संबंधित क्षेत्र, शेतकरी कल्याण आणि ग्रामीण भारत, स्थलांतरित कामगार आणि कामगार आणि आर्थिक समावेश यांना कव्हर करण्याची घोषणा केली. मागील वर्षाप्रमाणेच सामाजिक क्षेत्र आणि अर्थव्यवस्थेच्या असुरक्षित घटकांमध्ये अर्थसंकल्पात बरेचसे लक्ष वेधे गेले होते, जे सरकारच्या समावेशासह समतोल राखण्याच्या सरकारचा हेतू दर्शविते. साथीच्या रोगानंतर, आरोग्य सेवा क्षेत्रात तसेच प्रवासी कामगारांसाठी नवीन योजना जाहीर केल्या गेल्या आहेत. गिग इकॉनॉमी कामगारांना सामाजिक सुरक्षा लाभ देण्यात येत आहेत.

अनेक मार्गांनी, आरोग्य आणि शिक्षण या बाबतीत असे मानले जाऊ शकते की, मानवी भांडवल तयार करणारे अधिक सौम्य आधारभूत संरचना आहे, यामुळेच भविष्यातील ज्ञान अर्थव्यवस्थेची शाश्वत वाढ होते.

एकंदरीत हे एक दूरदर्शी, महत्वाकांक्षी आणि धाडसी अंदाजपत्रक आहे जे वास्तववादी आर्थिक प्लाइड मार्ग आहे जे दीर्घकालीन विकासासाठी पाया घालते आणि भारत टेक ऑफ (विकासाच्या उड्डाणासाठी) करण्यासाठी तयार आहे.

- **Reinvigorating human capital (मानवी भांडवलाची पुनर्रचना करणे)**

अर्थसंकल्पात कोविड नंतर जगाच्या आर्थिक आणि व्यावसायिक वास्तवाविषयी चर्चा करण्यात आली आहे आणि पुनरुज्जीवित विकासाला प्राथमिकता देण्यात आली आहे. हा वाढीचा धक्का सक्षम करणाऱ्या विस्तारात्मक वित्तीय स्थितीबद्दल आश्चर्य व्यक्त केलेले नाही. अर्थमंत्री म्हणाले की, नुकतीच जाहीर झालेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात (NEP) मिळाला प्रतिसाद चांगला आहे आणि म्हणाले की, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणासाठी धोरणाच्या सर्व घटकांचा समावेश करून १०० हून शाळा अधिक करण्यात सक्षम गुणात्मकदृष्ट्या सुरु येतील. स्वयंसेवी संस्था, खाजगी शाळा/राज्य भागीदारीत यांच्या १०० नवीन सैनिक शाळा सुरु करण्यात येतील, असेही त्यांनी जाहीर केले. त्यांनी यासाठी मानक आधारित व्यवस्थापन (मानक सेटिंग), मान्यता, नियमन आणि वित्तपुरवठा करण्यासाठी स्वतंत्र अशी चार वाहने असलेली एक छत्री संस्था म्हणून भारतीय उच्च शिक्षण आयोग स्थापन करण्याचा प्रस्ताव ही ठेवला. लडाखमध्ये प्रवेश करण्यायोग्य उच्च शिक्षणासाठी, लेहमध्ये केंद्रीय विद्यापीठ स्थापन करण्याचा प्रस्ताव सरकारने दिला.

- **Innovation & Research & Development (नवीन उपक्रम आणि संशोधन व विकास)**

अर्थमंत्र्यांनी सांगितले की, जुलै २०१९ च्या अर्थसंकल्पीय भाषणात त्यांनी राष्ट्रीय संशोधन फाउंडेशनची (National Research Foundation) घोषणा केली होती आणि एनआरएफ खर्च रुपये ५०००० कोटी रुपये होईल, असेही त्यांनी सांगितले. ५०,००० कोटी हे सुनिश्चित करेल की, ५ वर्षांपेक्षा जास्त हे सुनिश्चित करेल की, देशातील एकूणच संशोधन परिसंस्था निश्चितपणे ओळखल्या जाणाऱ्या राष्ट्रीय प्राधान्य दराच्या क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करून मजबूत होईल.

राष्ट्रीय भाषा अनुवाद मिशन (एनटीएलएम) सरकार एक नवीन उपक्रम हाती घेईल. यामुळे प्रमुख भारतीय भाषांमध्ये इंटरनेटवर शासन आणि धोरणाशी संबंधित ज्ञानाची उपलब्धता सक्षम होईल.

न्यू स्पेस इंडिया लिमिटेड (एनएसआयएल), अंतराळ विभागांतर्गत पीएसयू पीएसएलव्ही-सीएस ५१ प्रक्षेपण कार्यान्वयन करेल, ज्यामध्ये ब्राझीलहून अमेझोनिया उपग्रह आणि काही लहान भारतीय उपग्रह देखील असतील.

गगनयान मिशन उपक्रमांचा एक भाग म्हणून, चार भारतीय अंतराळावीरांना रशियातील जेनेरिक स्पेस फ्लाइट पैलूवर प्रशिक्षण दिले जात आहे. डिसेंबर २०२१ मध्ये प्रथम मानव रहित प्रक्षेपण करण्याचा प्रयत्न आहे.

- **Minimum Govt. & Maximum Governance (किमान शासकीय आणि अधिकतम शासन)**

अर्थसंकल्पाच्या सहा स्तंभापैकी शेवटच्या स्तंभाबद्दल विचार करित अर्थमांयांनी न्यायहरीच्या (Tribunals) जलद गतीने निर्णय वितरणासाठी गेल्या काही वर्षात न्यायाधिकरणात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनेक पावले उचलण्याचा प्रस्ताव ठेवला आणि न्यायाधिकरणाच्या कामकाजाचे औचित्य साधून पुढील उपाययोजना करण्याचा प्रस्ताव मांडला. ५६ संबंधित आरोग्य सेवेचे पारदर्शक व कार्यकुशल नियमन व्हावे या उद्देशाने सरकारने संसदेमध्ये नॅशनल कमिशन फॉर अलाइड हेल्थकेअर प्रोफेशनल्स विधेयक सादर केले. येणारी जनगणना ही भारताच्या इतिहासाची पहिली डिजिटल जनगणना असू शकते आणि या सन्मानार्थ कार्यासाठी २०२१-२०२२ मध्ये ३,७६८ कोटी रुपये देण्यात आले आहेत.

आत्मनिर्भर भारताचे (२० लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेज) प्रमुख तपशील :

भाग	केंद्रित क्षेत्र	रुपये (कोटी)
१	एमएसएमई, ईपीएफ, गरीब कल्याण, रेरा, पत	५,९४,५५०
२	शेतकरी, स्थलांतरित मंजूर, नाबार्ड मुद्रा	३,१०,०००
३	कृषी व संबंधित विभाग	१,५०,०००
४ + ५	कोळसा, खनिजे, विमानचालन, संरक्षण, अवकाश, अणु ऊर्जा	४८,१००
	मॅम व किवपदह इनेपदमेए आरोग्य शिक्षण	
	पूर्वीचे पीएमजीपी अंतर्गत उपाय	१,९२,८००
	आरबीआय अंतर्गत उपाय	८,०१,६०३
	एकूण	२०,९७,०५३

Source: Presentation made by Union Finance & Corporate Affairs Minister Smt. Nirmala Sitharaman under Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan to support Indian economy in fight against COVID-19, Ministry of Finance, May 13, 2020, PRS.

२० लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेज अंतर्गत केलेल्या सुधारणांचे आणि प्रोत्साहन उपायांचे नंतर अर्थमंत्री यांनी पाच खोल्यांमध्ये तपशीलवार वर्णन केले.

आत्मनिर्भर भारत अभियानाची पहिली शाख - एकूण - रुपये ५,९४,५५० कोटी

- एमएसएमई - ३,००,००० कोटीचा व्यवसाय पुन्हा सुरु करण्यासाठी संपार्श्विक मुक्त कर्ज आणि आपत्कालीन क्रेडिट
- तनावग्रस्त एमएसएमईसाठी गौण कर्ज - २०,००० कोटी
- एमएसएमईला इक्विटी मध्ये ओतण्यासाठी फंडाचा निधी - ५०,००० कोटी हे एमएसएमईना स्टॉक एक्सचेंजच्या मुख्य मंडळावर सूचीबद्ध होण्यासाठी प्रोत्साहित करेल.
- पात्र आस्थापनांच्या ईपीएफ खात्यात विस्तारित ईपीएफ समर्थन आणि सरकारचे योगदान - २००० कोटी
- नियोक्ता व कर्मचारी दोघांचे कमी केलेले ईपीएफ दर - ६७५० कोटी

- एनबीएफसी / एचएफसी/ एमएफआयसाठी विशेष तरलता योजना - ३०,००० कोटी
- एनबीएफसी/ एमएफआयच्या उर्ध्वदयित्वांसाठी अर्धवट पत हमी योजना - ४५,००० कोटी
- पॉवर फायनान्स कॉर्पोरेशन / आरईसी मार्गे डिस्कॉम्ससाठी लिक्विडिटी इंजेक्शन - ९०,००० कोटी
- टीसीएस/ टीडीएस दर कमी करणे - ५०,००० कोटी

आत्मनिर्भर भारत अभियानाची दुसरी शाखा - एकूण रुपये ३,१०,००० कोटी

- प्रवासी कामगारांना २ महिन्यांसाठी मोफत अन्नधान्य - ३,५०० कोटी
- मुद्रा - शिशु कर्जाचे व्याज वसुली - १,५०० कोटी
- पथ विक्रेत्यांना विशेष पत सुविधा - ५,००० कोटी
- मध्यम - उत्पन्न गटासाठी गृहनिर्माण क्षेत्रातील पत - जोडलेली अनुदान योजनेचा विस्तार - ७०,००० कोटी
- नाबार्डच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांसाठी अतिरिक्त आपतकालीन कार्य भांडवल - ३०,००० कोटी
- किसान क्रेडिट कार्डद्वारे अतिरिक्त सवलतीच्या पत - २,००,००० कोटी
- परप्रान्त लाभार्थीस देशातील कोणत्याही रेशन दुकानातून धान्य खरेदी करता यावे यासाठी वन नेशन वन रेशन कार्ड
- पीएमएवाय योजनेअंतर्गत आणि पीपीपी मोड अंतर्गत परवडणारे भाडे गृहनिर्माण संकुल (एआरएचसी) च्या माध्यमातून परप्रान्तीय आणि शहरी गरीबांसाठी परवडणारी घरे.

आत्मनिर्भर भारत अभियानाची तिसरी शाखा - एकूण रुपये १,५०,००० कोटी

- कोल्ड चेन आणि हंगामानंतर पोस्ट इन्फ्रास्ट्रक्चर यासह फार्म गेट पायाभूत सुविधांसाठी कृषी पायाभूत सुविधा निधी - १,००,००० कोटी
- क्लस्टर आधारित पद्धतीसह अन्न सूक्ष्म उपक्रम - १०,००० कोटी
- प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना (पीएमएमएसवाय) - सागरी, अंतर्देशीय मत्स्यपालन आणि जलचर्या क्षेत्रातील कामांसाठी ११,००० कोटी आणि पायाभूत सुविधांसाठी ९,००० कोटी - फिशिंग हार्बर, कोल्ड साखळी, बाजारपेठा इ.
- पशुसंवर्धन पायाभूत सुविधा विकास निधी - १५,००० कोटी
- हर्बल लागवडीस प्रोत्साहन - ४,००० कोटी
- टोमॅटो, कांदा आणि बटाटे (ज्वच) कडून सर्व फळे आणि भाज्यांमध्ये ऑपरेशन ग्रीन प्रकल्प वाढविणे - ५०० कोटी
- मधमाश्या पाळण्याचे उपक्रम - ५०० कोटी

आत्मनिर्भर भारत अभियानाची चौथी व पाचवी शाखा (एकत्रित) - एकूण रु. ४८,१०० कोटी

- व्यवहार्यता अंतर निधी (वायबिलिटी गैप फंडिंग) - ८,१०० कोटी
- अतिरिक्त मनरेगाचे वाटप - ४०,०००० कोटी

पूर्वीचे उपाय - एकूण रु. १,९२,८०० कोटी**➤ पंतप्रधान गरीब कल्याण पॅकेज - १,७०,००० कोटी**

- प्रत्येक आरोग्य कर्मचाऱ्याला ५० लाखांचा विमा संरक्षण
- गरीब कुटुंबांना ३ महिने मोफत धान्य व डाळी, गॅस सिलिंडर
- जनधन खात्यातून गरीब महिलांना थेट रोख हस्तांतरण
- पीएफ कमी उत्पन्न असलेल्या कामगारांना आणि ईपीएफकडून मिळणाऱ्या प्रगतीसाठी क्रेडिट
- महिला बचत गटांना २० लाखांपर्यंतचे संपार्श्विक मुक्त कर्ज
- कर सवलतीमुळे महसूल गमावला - ७,८०० कोटी
- आरोग्य क्षेत्रात पंतप्रधानाची घोषणा - १५,००० कोटी

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने घेतलेली उपाययोजना - एकूण रूपये ८,०९,६०३ कोटी

१. आरबीआयने सीआरआर कमी करून लिक्विडिटीमध्ये १.३७ लाख कोटी रूपयांची वाढ केली.
२. १ लाख कोटी रूपयांच्या दीर्घकालीन रेपो ऑपरेशन्सचे लक्ष्य केले.
३. राज्य सरकारच्या उत्पन्न मार्ग आणि साधनांच्या आगाऊ मर्यादित ६० टक्के वाढ केली.
४. अतिरिक्त १.३७ लाख कोटी रूपये मिळण्यासाठी सीमांत स्थायी सुविधेअंतर्गत बँकांच्या कर्ज घेण्याच्या मर्यादा वाढवल्या.
५. नाबार्ड, एसआयडीबीआय आणि एनएचबीला विशेष पुनर्विँ सुविधा
६. म्युच्युअल फंडासाठी विशेष तरलता सुविधा
७. कर्जाच्या परतफेडीवर अधिस्थगत

आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत घेतलेले अन्य प्रमुख निर्णय**कामगार क्षेत्रात सुधारणा**

- किमान वेतनात प्रादेशिक असमानता टाळण्यासाठी राष्ट्रीय फ्लोर वेतन लागू केले जाईल.
- औपचारिकतेस प्रोत्साहन देण्यासाठी सर्व कामगारांना नियुक्ती पत्र दिले जाईल.
- धोकादायक कामात गुंतलेल्या सर्व आस्थापनांना व्यापण्यासाठी व्यावसायिक सुरक्षा आणि आरोग्य (ओएसएच) कोड
- आंतरराज्य स्थलांतरित कामगारांची व्याख्या थेट मालकाद्वारे नियुक्त केलेल्या स्थलांतरित कामगारांना समाविष्ट करण्यासाठी
- ईएसआयसी कव्हरेज सर्व अधिसूचनेमध्ये व केवळ अधिसूचित जिल्हा/क्षेत्रामधील १० किंवा त्याहून अधिक कर्मचारी नियुक्त केलेल्या सर्व आस्थापनांमध्ये विस्तारित केली जाईल.

- १० पेक्षा कमी कर्मचारी असलेल्या धोकादायक उद्योगांमधील कर्मचाऱ्यांसाठी अनिवार्य ईएसआयसी कव्हरेज दिल्या जाईल.
- छटनी केलेल्या कर्मचाऱ्यांसाठी री-स्किलिंग फंडाची सुरवात
- असंघटित कामगारांना सामाजिक सुरक्षा निधीची तरतूद
- एक वर्ष सेवा पूर्ण झाल्यावर ग्रॅज्युटीची तरतूद

शेतकऱ्यांना प्राधान्य देण्यासाठी कृषी विपणन सुधारणा :

- आता कृषी उत्पन्न एपीएमसीतील परवानाधारकांनाच शेतकऱ्याची विक्री करण्यास बंधनकारक आहे.
- शेतकऱ्यांना आकर्षक किंमतीत उत्पादन विक्रीसाठी आणि अडथळा मुक्त आंतरराज्य व्यापार सक्षम करण्यासाठी कायदा तयार केला जाईल.
- कंत्राटी शेतीसाठी कायदेशीर चौकट तयार केले जाईल आणि शेतकऱ्यांना निष्पक्ष आणि पारदर्शक पद्धतीने प्रोसेसर, एग्रीगेटर, मोठ्या किरकोळ विक्रेते, निर्यातदारांशी जोडण्यात सक्षमता आणणे.
- फ्रेमवर्कचा अविभाज्य भाग होण्यासाठी आश्वासन दिलेला परतावा आणि गुणवत्ता मानकीकरणासाठी जोखीम कमी करणे.

कोळसा क्षेत्रात सुधारणा :

- कोळसा क्षेत्रात व्यापारिक खाणकाम रुपया/टनच्या राजवटीऐवजी महसूल वाटून घेण्याच्या यंत्रणेद्वारे सुरवात
- पर्यावरणात कमी प्रतिकूल परिणाम होण्यासाठी कोळसा गॅसिफिकेशन व लिक्विफिकेशनला महसूल वाटपात सूट देऊन प्रोत्साहन दिले जाईल
- कोल इंडिया मिथेन (सीबीएम) च्या कोल इंडिया लिमिटेड (सीआयएल) कोळसा खार्णीमधून लिलाव करण्याचे अधिकार

संरक्षण उत्पादनामध्ये आत्मनिर्भरता

- अनेक अवजड शस्त्रे आयात करण्यावर बंदी घालणे आणि देशांतर्गत भांडवली खरेदीसाठी स्वतंत्र बजेटची तरतूद करणे आवश्यक आहे जेणेकरून प्रचंड संरक्षण आयात बिल कमी होईल.
- स्वायत्ता, उर्दारदायित्व आणि कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी ऑर्डनन्स फॅक्टरी बोर्डचे कॉर्पोरेट निगामीकरण करणे.
- स्वयंचलित मार्गाने संरक्षण उत्पादन क्षेत्रात एफडीआय मर्यादा ४९ टक्क्यांवरून ७४ टक्क्यांपर्यंत वाढवली.

विमान आणि हवाई क्षेत्र

- भारतीय हवाई क्षेत्राच्या वापरावरील निर्बंध कमी केले जातील जेणेकरून नागरी उड्डाण अधिक कार्यक्षम होईल.
- पीपीपी मार्फत जागतिक दर्जाच्या विमानतळांचा विकास
- विमान देखभाल, दुरुस्ती आणि ओव्हरहॉल इकोसिस्टमची कर व्यवस्था तर्कसंगत बनविली जाईल आणि संरक्षण क्षेत्र नागरी एमआरओ यांच्यातील अभिसरण मोठ्या प्रमाणात अर्थव्यवस्था तयार करण्यासाठी स्थापित केले जाईल.
- अंतराळ उपक्रमांमध्ये खाजगी सहभागास चालना देणे. खासगी क्षेत्राला क्षमता सुधारण्यासाठी इन्फ्रा सुविधा व इतर संबंधित मालमत्ता वापरण्याची परवानगी देण्यात येईल.

तंत्रज्ञान - संचालित शिक्षण

१. **पीएम ई-विद्या** : डिजिटल / ऑनलाइन शिक्षणासाठी मल्टी-मोड प्रवेशाचा एक कार्यक्रम सुरु केला जाईल. या कार्यक्रमात १ ते १२ या कालावधीत प्रति वर्ग एक निश्चित टी.व्ही. चॅनेल असेल ज्यायोगे नेत्रहीन आणि ऐकण्याच्या दृष्टीने अपंगांसाठी विशेष ई-सामग्री अभ्यासक्रम सुरु करण्याची परवानगी दिली जाईल.
२. **मनोदार्पण** : विद्यार्थी, शिक्षक आणि मानसिक आरोग्य आणि भावनिक कल्याणासाठी कुटूंबे यांच्या सामाजिक-सामाजिक समर्थनासाठी पुढाकार घेणारा हा उपक्रम एकाच वेळी सुरु केल्या जाईल.
३. **राष्ट्रीय मुलभूत साक्षरता व संख्याशास्त्र मिशन** : २०२५ पर्यंत ५ व्या इयत्तेत येणाऱ्या प्रत्येक मुलाने शिक्षणाची पातळी गाठली पाहिजे आणि निकालाची खात्री करून घ्यावी यासाठी डिसेंबर २०२० मध्ये सुरुवात केली जाईल.

ईज ऑफ डूइंग बिजनेस संबंधित उपाय :

- दिवाळखोरीची प्रक्रिया सुरु करण्यासाठी किमान मर्यादा वाढवून १ कोटी रुपये केला.
- एक वर्षापर्यंत दिवाळखोरीच्या कार्यवाहीच्या नवीन दीक्षाचे निलंबन
- एमएसएमईसाठी विशेष दिवाळखोर निराकरणाची चौकट लवकरच कळविण्यात येईल.
- कंपनी कायदांतर्गत उल्लंघनांचे निर्धारण करणे.
- परवानगी असलेल्या परदेशी न्यायालयात भारतीय सार्वजनिक कंपन्यांद्वारे सिक्युरिटीजच्या थेट यादीस परवानगी द्या.
- सरकार नवीन, सुसंगत धोरण जाहीर करेल जेथे सर्व क्षेत्रे खासगी क्षेत्रासाठी खुली आहेत तर सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम (पीएसई) परिभाषित क्षेत्रात महत्वपूर्ण भूमिका बजावतील.
- जनहितार्थ पीएसईच्या उपस्थितीची आवश्यकता असलेल्या धोरणात्मक क्षेत्रांची यादी सूचित केली जाईल.

- धोरणात्मक क्षेत्रात किमान एक उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रात राहिल परंतु खासगी क्षेत्रालाही परवानगी दिली जाईल.
- इतर क्षेत्रांमध्ये पीएसईचे खाजगीकरण केले जाईल.

निष्कर्ष :

ही मोहीम सुरु करून सरकारने खऱ्या स्वदेशी चळवळीचे नेतृत्व केले आहे. भारतातील उद्योगांना आणि उत्पादक वस्तूंना ब्रॅन्ड चा दर्जा प्राप्त व्हावा. त्यांच्या उत्पादनाला समृद्ध आणि क्रांतिकारक करण्यासाठी संघाच्या तत्वज्ञानाला प्रामुख्याने अनुरूप केले आहे. तथापी एक स्वावलंबन भारत तयार करण्यासाठी जुन्या धोरणाची पायमल्ली करून सरकारने आपल्या धोरणाचे विकेंद्रीकरण केले. ग्रामीण जनतेसाठी व कामगारांसाठी निर्णय घेणे, गरीब व वंचितांना प्राधान्य क्रम कुठेही घटविलेल्या या अभियानातून दिसून येतो. तसेच पर्यावरण अनुकूल धोरणांतील एक सक्षम मजबूत भारत बनविणे आवश्यक आहे. परिणामी यावरूनच जागतीक स्तरातील स्वयंपूर्ण राष्ट्र इतिहासात परत नोंद होईल हे आत्मनिर्भर भारताच्या अभियानावरून समजून येते. जेव्हा गांधीनी स्वावलंबनाच्या मॉडेलवर विश्वास ठेवला तेव्हा समाजातील सामाजिक स्तरात परस्परावलंबन आणि परस्पर सहकार्य म्हणून तत्वज्ञानाचा पुरस्कार केला. याउलट आज एका कोविड-१९ सारख्या विषाणूने आपल्यावर पारतांयाचे सावट निर्माण केले आहे. स्वदेशी चळवळीशिवाय एक जो पाश्चात्य विचार आणि आर्थिक मॉडेलच्या प्रतिबंधित आयात विरुद्ध आहे, निदान तंत्रज्ञानाला विरोध नाही याचा अर्थ आधुनिकीकरण आहे. परंतु पाश्चिमात्य करणाचा अतिरेक नाही. सध्याच्या कोविड-१९ च्या प्रभावामुळे ‘वोकल फॉल लोकल’ या क्लरिओन कॉलला अपेक्षित बदल भौगोलिक राजकीय क्रियेस प्रतिसाद म्हणून पाहिले पाहिजे. मुळात भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कोविड संकटाने बहुपक्षीय आणि प्रादेशिक संस्थांचे अपयश आणि व्यापारातील अडथळे आणि स्वतंत्र आर्थिक मॉडेलची अकार्यक्षमता दर्शविली आहे. परिणामी आत्मनिर्भर भारताच्या अभियानाच्या माध्यमातून योग्य प्रशासकीय मॉडेलसचा अवलंब करून आणि कायद्यामध्ये सुधारणा करून भारतीय उद्योजकतेला बंधनातून मुक्त केले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

<https://indianexpress.com/article/india/atmanirbhar-bharat-abhiyan-pm-modi-economic-package-6406850/>

Presentation made by Union Finance & Corporate Affairs Minister Smt. Nirmala Sitharaman under Aatmanirbhar Bharat Abhiyaan to support Indian economy in fight against COVID-19, Ministry of Finance, May 13, 2020,

<https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/Aatmanirbhar%20Presentation%20Part-1%20Business%20including%20MSMEs%2013-5-2020.pdf>.

<https://www.indiabudget.gov.in/>

<https://pib.gov.in/AATAMNIRBHARBHARATKABUDGET/EconomicSurvey-2020-21>

<https://www.clearias.com/atmanirbhar-bharat-abhiyan/>

<https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/finance/budgeting/UnionBudget-2021-22>

https://www.indiabudget.gov.in/previous_union_budget.php

गिग अर्थव्यवस्था: भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात एक समिक्षा**प्रा. निहार बोदेले**

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय, देसाईगंज, जि. गडचिरोली.

niharbodele@gmail.com ९४२२३५४५४३

सारांश

वैश्विकरण व डिजिटलीकरणामुळे जागतिक उत्पादन व विनिमय पध्दतीत मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहेत. इंटरनेटच्या क्रांतीकारक विकासामुळे जागतिक सिमांचा प्रश्नच उरला नाही. या डिजिटलकरणामुळे रोजगार व उत्पादनाच्या नविन संकल्पना स्थापित होत आहेत. ज्यामुळे प्रस्थापित व्यवस्था मोडीत निघत आहेत अलीकडे स्थापित होत असलेली गिग अर्थव्यवस्था हे याचेच प्रभावक्षेत्र आहे. पारंपारिक रोजगाराच्या ऐवजी गिग कार्य मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. गिग अर्थव्यवस्थेत उत्पादनासाठी आवश्यक अनेक सेवा गिग कार्यातून मिळविण्यात येत आहे त्यामुळे पारंपारिक रोजगाराचे स्वरूप बदलत आहे. या व्यवस्थेत सेवायोजक व श्रमिकांच्या संबंधात परिवर्तन होत आहे. श्रमिक आपल्या आवडीनुसार व सवडीनुसार काम करतो आहे. तर सेवायोजक आवश्यक ते कार्य गिग कार्यातून करवून घेतो इतक औपचारीक संबंध दिसून येत आहेत. भारतासारख्या देशात डिजिटलकरणामुळे रोजगाराचा क्षेत्र वाढत जरी असले तरी श्रमिक संबंध व त्याच्या कार्यपध्दतीत बदल दिसून येत आहे. या गिग अर्थव्यवस्थेमुळे श्रमिकांच्या संबंधात कार्यातील नियमितपणा, श्रम कल्याण, सुरक्षितता या अनेक प्रश्न निर्माण होवून ज्याचे दुरगामी परिणाम श्रमिक व अर्थव्यवस्थेवर निश्चितच होईल. आत्मनिर्भर भारत च्या दिशेने वाटचाल करीत असतांना गिग अर्थव्यवस्थे निर्माण होणाऱ्या समस्येकडे दुर्लक्ष करून चालना नाही.

कळीचे शब्द : गिग अर्थव्यवस्था, डिजिटलकरण, रोजगार, श्रमिक संबंध**प्रास्ताविक :**

आधुनिक डिजिटलीकरणामुळे जागतिक रोजगार व रोजगाराची परिभाषा बदलत आहे. जागतिक होत असलेली डिजिटल क्रांती व विशेषीकरणामुळे रोजगारासंबंधात रोजगाराच्या नवीन संकल्पना स्थापित होत आहेत. रोजगाराचे आता पारंपारीक स्वरूप बदलेले असून सेवायोजनक विशिष्ट कालावधीसाठी विशेषीकरणानुसार व्यक्तीच्या सेवा वापरल्या जातात. त्या कालावधी नंतर सेवा देणारा त्या कार्यातून मुक्त होतो. या स्वरूपाची रोजगाराची नविन संकल्पना व कार्यपध्दती स्थापित होत आहे. रोजगाराची ही नवीन बदलेली परिभाषा जागतिक स्वरूपाची असून जागतिक डिजिटल परिवर्तन होत आहेत त्याबरोबर ही रोजगार अथवा कार्यपध्दती स्थापित होत आहे. रोजगाराच्या या पध्दतीला फ्लान्स किंवा स्वतंत्र्य कार्य, प्रोजेक्ट आधारित कार्य म्हणतात. आज संपूर्ण जागतिक रोजगाराची नवीन कार्यपध्दती विकसित होत आहे आणि अनेक अर्थव्यवस्थेमध्ये या स्वरूपाचे रोजगार दिसून येत आहे व त्याचे प्रमाण वाढत आहे. अलीकडे अशा स्वरूपाच्या विकसित होत असलेल्या वैश्विक अर्थव्यवस्थेला 'गिग अर्थव्यवस्था' म्हटल्या जात आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये रोजगाराच्या या नवीन स्वरूपाचे स्विकार करण्यात आले असून भारतीय अर्थव्यवस्थेतील रोजगाराचा मोठा भाग हा गिग अर्थव्यवस्थेत मोडतो. अमेरिका किंवा इतर विकसित देशांच्या तुलनेत भारतात गिग अर्थव्यवस्थेचा प्रमाण अधिक आहे परंतु अमेरिका व इतर विकसित देशांच्या तुलनेत भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक परिदृश्य भिन्न आहे अमेरिका व इतर राष्ट्रांतील जनता स्वच्छेने गिग स्वरूपाच्या रोजगारीत आहे परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेत मात्र या स्वरूपाच्या कार्याला अनैच्छिक स्वरूपात स्विकारावे लागत आहे. परंतु अलीकडे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील डिजिटल विकास व चौथ्या औद्योगिक क्रांतीचा परिपेक्षात भारतातील आजच्या युवा पिढीने रोजगाराचे नविन स्वरूप स्विकारले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप, श्रमशक्ती, रोजगाराचे स्थिती या बाबींचा विचार केल्यास भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात गिग अर्थव्यवस्थेचे समिक्षा होणे आवश्यक आहे.

प्रस्तूत संशोधन लेख द्वितीय स्रोतवर आधारेलेले असून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात नव्याने विकसित होणाऱ्या गिग अर्थव्यवस्थेची समिक्षा करण्यात आली आहे.

गिग अर्थव्यवस्था म्हणजे काय?

गिग अर्थव्यवस्था अशी मुक्त श्रमबाजार व्यवस्था आहे जिथे पारंपारीक रोजगाराच्या ऐवजी अस्थायी व प्रोजेक्ट आधारित रोजगार निर्माण होतात. कंपनी आपल्या अल्पकालीन किंवा विशेषे ा आवश्यकतेच्या पूर्तीसाठी स्वतंत्र्य श्रमिकांना करार करतात. गिग अर्थव्यवस्थे मध्ये व्यक्ती कार्य करण्यात स्वतंत्र्य असतो एका निश्चित कालावधीसाठी प्रोजेक्ट आधारित रोजगार प्राप्त होतो. गिग अर्थव्यवस्थेत रोजगार हे अस्थायी स्वरूपाचे असते. त्यात विशि ष्ट प्रोजेक्ट साठी गिग श्रमिकाला रोजगार प्राप्त होतो. ते कार्य संपले तर सेवायोजक व श्रमिक यांच्यातील करार संपतो. अर्थात विशि ष्ट कार्यपूर्ण करण्यासाठी व्यक्तीची ला कार्य दिले जाते व ते कार्य त्याला निर्धारित कालावधीत पूर्ण करून द्यावे लागते. अशा स्वरूपाच्या रोजगाराला गिग कार्य म्हणतात. गिग कार्य करणारा व्यक्ती आपल्या सवडीनुसार कार्य करू ाकतो. विशि ष्ट कार्य पूर्ण करण्यासाठी रोजच कार्य केले पाहिजे व निश्चित स्थळीच कार्य केले पाहिजे असे बंधन नसतात.

गिग अर्थव्यवस्थेत एखाद्या व्यक्तीचे यश त्याच्या कौशल्यवर अवलंबून असते. ज्या व्यक्तीकडे प्रतिभा, अनुभव, विशेषे ा ज्ञान, विशि ष्ट कार्यातील तज्ञता ज्यांच्या कडे असते तोच या गिग व्यवस्थेत कार्य करू ाकते. व्यक्ती आपल्या आवश्यकतेनुसार कार्य करतो. गिग अर्थव्यवस्थेत प्राप्त होणारा मोबदला निश्चित नसतो. बऱ्याच वेळा त्यांच्या उत्पन्नात उतारचढाव दिसून येतात.

संपूर्ण जगात गिग अर्थव्यवस्थाते झपाट्याने वाढ होत आहे. विशेषे ात: आटी क्षेत्रातील झालेल्या प्रगतीमूळे अनेक देशात गिग अर्थव्यवस्थेत विस्तार होत आहे.

गिग अर्थव्यवस्थेचे जागतिक परिदृश्य :

जागतिक स्तरावरील एकूण गिग अर्थव्यवस्थेतील रोजगारपैकी भारत ४० टक्के रोजगार भारतातून प्राप्त करतात. अमेरिकेत एकूण श्रमशक्तीच्या ३१ टक्के गिग रोजगारात आहेत. त्या पैकी १५ टक्के हे ऑनलाईन अथवा डिजिटल प्लॅटफॉर्म वर कार्य करणारे आहेत. अमेरिकेत २०१८ मध्ये गिग अर्थव्यवस्थेपासून २०४ बिलियन डॉलरचे उत्पन्न झाले व अमेरिकेत गिग अर्थव्यवस्था १७ टक्के वा ार्किक दराने वाढते आहे. त्या अनु ांगाने अमेरिकेत २०१३ पर्यंत ४५५ बिलियन डॉलर उत्पन्न होण्याचे अपेक्षित आहे. जागतिक स्तरावर सर्वात जास्त गिग अर्थव्यवस्था अमेरिकेची आहे त्या पाठोपाठ चिन, ब्राजिल, जपान व भारत या सर्वात मोठय गिग अर्थव्यवस्था आहेत. जागतिक स्तरावर फ्लॉन्स रोजगार उपलब्ध करून देणारे १८० प्लॉटफॉर्म आहेत ज्या मध्येमातून ४ लाख ५० हजार कोटीचे उत्पन्न निर्माण झाले. अर्थात वाढत्या डिजिटलाइझेशनमूळे जागतिक स्तरावर गिग कार्याचे प्रमाण वाढत आहे.

गिग अर्थव्यवस्थेची भारतातील सद्यस्थिती :

भारताची अर्थव्यवस्था हि जगातील पाचवी सर्वात मोठी गिग अर्थव्यवस्था आहे. डिजिटल प्लॅटफॉर्म वर जगातील फ्लॉन्स श्रमिकामध्ये ४ पैकी एक भारतीय आहे. भारताच्या एकूण ६६.८ टक्के क्रियाशील लोकसंख्ये पैकी ५१.८ टक्के रोजगारात आहेत भारताच्या एकूण ५० कोटी श्रमिक पैकी ३० लाखा पेक्षा जास्त श्रमिक गिग अर्थव्यवस्थेत कार्यरत आहेत. इंडिया स्टॉफिंग फेडरेशन च्यानुसार २०१५ मध्ये गिग अर्थव्यवस्थेत कार्यरत एकूण श्रमिक संख्या २० लाख १० हजार श्रमिक होती २०१८ मध्ये त्यात वाढ होवून ३० लाख ३० हजार श्रमिक कार्यरत

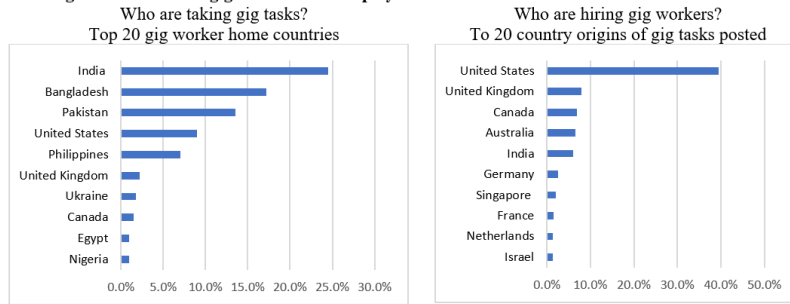
होते. एकूण रोजगारापैकी ५६ टक्के रोजगार हे गिग अर्थव्यवस्थेतून निर्माण झाले. २०१८ मध्ये भारत ७० टक्के कॉरपोरेट सेक्टरने गिग श्रमिकांनाचा उपयोग केल्याचे समोर आले आहे.

भारतात प्रामुख्याने हरी भागात गिग श्रमिक मोठया प्रमाणात उपलब्ध आहेत. ग्रामिण भागात डिजिटल सुविधांचा उपयोग कमी असल्यामुळे भारताच्या हरी श्रमिक गिग श्रमिक आहेत. अर्थात भारताच्या केवळ हरी भागाचा हिस्सा गिग अर्थव्यवस्थेत अधिक आहे. एकूण लोकसंख्येच्या ३० टक्के लोकसंख्या हरी क्षेत्रात आहे.

हरी भागातील एकूण रोजगारात सेवा क्षेत्रातून ३५ टक्के रोजगार प्राप्त होतो. त्यातही २५ टक्के रोजगार हे गिग रोजगार आहे. अर्थात भारताच्या हरी क्षेत्रातील सेवाक्षेत्रात सर्वाधिक गिग कार्य केले जातात. भारतीय अर्थव्यवस्थेत ३५०० कोटीचे हिस्सा हा गिग अर्थव्यवस्थेचा आहे. त्यातही १० टक्के ई बाजार चा हिस्सा आहे. भारताच्या एकूण रोजगारापैकी ९२ टक्के रोजगार हे असंघटीत क्षेत्रातून प्राप्त होतो आणि या ९२ टक्के रोजगारात गिग अर्थव्यवस्थेचा वाटा वाढत आहे विशेषतः हरीभागात गिग अर्थव्यवस्थे अंतर्गत कार्य करणाऱ्यांचे प्रमाण वाढत आहे.

देशाची चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच्या दिशेने वाटचाल होत आहे व त्यामुळे अनेक कंपन्यांना अशाचा लोकांची गरज आहे जे चौथ्या औद्योगिक क्रांतीतील आर्टीफिशियल इंटेलिजन्स, रोबोटिक्स, नॅनो टेक्नालाजी व इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी याकरिता प्राजेक्ट बेस आधारित कार्य करण्यात तयार आहेत. भारतातील तरूण पिढीला इंटरनेट व डिजिटलीकरणामुळे अनेकांना आपल्या कौशल्याच्या आधारावर आपल्या तीव्र आपल्या आवडी व आपल्या सवडी नुसार मनमानीक काम करणे आवडू लागले विशेषतः आता आजची तरूण पिढी जी डिजिटलकरणाच्या जवळ आहेत त्यांच्यात ही कार्यपध्दती वाढत आहे. जगातील गिग कार्यात भारतीय युवा पिढीचा मोठा वाटा आहे. त्याच प्रमाणे उबेर, झोमॅटो, ओला या सारख्या माध्यमातून नॉन टेक्नीकल रोजगार प्राप्त होत आहे. भारतातील युवा पिढीला विशेषतः ग्राफिक डिजाईन, वेब डेवलपर्स, आय टी, आर्टीफिशियल इंटेलिजन्स, टेक्नीकल लिखान, इ. क्षेत्रातील युवकांना जागतिक स्तरावर कार्यकरण्याची रोजगार उपलब्ध आहे. या व्यतिरिक्त ई मार्केट वाढते प्रमाणे यामुळे भारतात गिग रोजगार वाढ आहे कदाचित येणारा काळ हा गिग अर्थव्यवस्थेचा राहिल यात दुमत नाही. परंतु परंपरागत रोजगाराच्या ऐवजी स्थापित होत असलेल्या रोजगाराच्या नवन परिपेक्षात भारतीय अर्थव्यवस्थेतील श्रमिक यांना निश्चितच काही आव्हाने येणार आहेत.

Figure 1. Where are gig workers and employers located

Source: [The Online Labour Index](#), University of Oxford.

Note: Data are collected from four English speaking online labor platforms including Fiverr, Freelancer, Guru, and PeoplePerHour. Information about the Chinese online labor platform is not reflected in the figure.

गिग अर्थव्यवस्थेच्या जमेच्या बाजू —

गिग अर्थव्यवस्थेच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात निश्चितच काही जमेच्या बाजू आहेत. ज्या मूळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील रोजगार व रोजगारासंबंधी येत्या काळात निश्चितच काही सकारात्मक परिणाम होणार आहेत.

गिग अर्थव्यवस्थेचे व्हाईट व ब्लू कॉलर च्या लोकांना गिग अर्थव्यवस्थेत येत्या काळात नवनवीन संधी प्राप्तीच्या मोठी संभावना आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत बरोजगारी प्रश्न अगदी गंभीर स्वरूपाचा आहे वाढत्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात आता संघटीत क्षेत्रातील रोजगार वृद्धीचे ाक्यता कमी आहे त्यामूळे वाढत्या लोकसंख्येबरोबर रोजगार निर्माण करण्यासाठी गिग अर्थव्यवस्थेचा विकास महत्वाचे ठरणार आहे. जागतिकीकरण व उदारीकरणाने अर्थव्यवस्थेत नवीन कंपन्या निर्माण होवून भारतीय अर्थव्यवस्थेला जागतिक अर्थव्यवस्थेसोबत जोडण्यात आले. याच सुधाराची रि ओढत गिग अर्थव्यवस्थेत मोठ्या कंपन्या बरोबरच नविन स्टार्टअप कंपन्या निर्माण होत आहे त्यामूळे देशात या स्टार्ट अप कंपन्यांच्या वाढत्या संख्ये बरोबर रोजगाराचे प्रमाण वाढविण्यात मदत होत आहे. गिग अर्थव्यवस्थेतमूळे तंत्रज्ञान व डिजिटलकरणाचे वेग वाढून सेवा क्षेत्र विस्ताराचे लाभ होईल. गिग अर्थव्यवस्थेमूळे देशातील कंपन्यांना लागणाऱ्या इंजिनियरिंग, डिजाईनिंग, डिजिटल मार्केटिंग व सॉफ्टवेअर संबंधीत आवश्यकता सरलतेने पूर्ण होते.

गिग अर्थव्यवस्थेतमूळे श्रमिकांना प्रशिक्षण व ऑफिस व्ययात बचत होतो व श्रमिकांच्या सामाजिक सुरक्षावर कंपन्यांचे व्यय कमी होऊन एकूणच कंपन्यांच्या श्रम व्ययात घट होतो हा एक लाभ अर्थव्यवस्थेच्या उद्योग क्षेत्राला प्राप्त होईल. देशातील लोकांना गिग अर्थव्यवस्थेमूळे उत्पन्नाचे अनेक स्रोत प्राप्त होतात. पूर्णकालीन व अंशकालीन एका पेक्षा जास्त स्रोत उपलब्ध निर्माण होतात. श्रमिक एकापेक्षा जास्त प्रोजेक्टवर कार्य करून अधिक उत्पन्न अर्जित करू शकतो. देशातील महिला श्रमिकांच्या स्वरूपात मोठी श्रमशक्ती उपलब्ध आहे. महिला श्रमिकांना प्रोजेक्ट बेस व आपल्या सवडीच्या वेळानुसार काम करण्याची मोठी संधी गिग अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपात त्यांना प्राप्त होते. त्यामूळे महिला श्रमशक्तीचा उपयोग देशाच्या विकासात उपयोग होऊन पारिवारीक उत्पन्न वाढ व महिलांचे आर्थिक सबलीकरण करण्यात मदत होते. एकंदरीत गिग अर्थव्यवस्थेचे अनेक चांगले परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होतात. श्रमिक अधिक कौशल्य विकासावर भर देणारे ठरणारे आहे येत्या चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच्या पार्श्वभूमिवर अधिक कौशल्यपूर्ण व डिजिटल साक्षर श्रमशक्ती हे औद्योगिक क्रांतीच्या लाभाप्राप्त करण्याच्या दृष्टीकोनातून महत्वाचे ठरणार आहे.

कामाचे तास स्वतःचा च्या वेळा नुसार, कार्यभार स्वतःच्या क्षमतेनुसार, जागतिक स्तरावर कार्य करण्याची संधी, इंटरनेटवर आधारित व्यापार, कॉम्प्यूटर आधारित कार्य इ. मूळे डिजिटल युगातील नविन पिढीसाठी गिग अर्थव्यवस्थेतून जागतिक स्तरावर रोजगार मिळविण्याची संधी मिळणार आहे परंतु या व्यतिरिक्त भारतीय अर्थव्यवस्थेचे श्रम बाजाराची स्थिती लक्षात घेता गिग अर्थव्यवस्थेची भारताच्या श्रम बाजारातील स्थितीच्या संदर्भात चिकित्सा किंवां समिक्षा करणे गरजेचे आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात गिग अर्थव्यवस्थेची समिक्षा :

गिग अर्थव्यवस्थेच्या विस्तारा सोबत अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या परिपेक्षातून गिग अर्थव्यवस्थेचे समिक्षा होणे आवश्यक आहे. कारण गिग अर्थव्यवस्था हि अमेरिकेसारख्या प्रगत देशाच्या संदर्भात कदाचित योग्य असेल; परंतु भारतासारख्या अल्पविकसित देशात बेरोजगारीचा प्रश्न गंभीर असतांना गिग श्रम व कार्य हे देशाच्या परिस्थितीचा विचार करता कितपत स्विकारण्या योग्य आहे? भारतातील बहुसंख्या श्रमिक हे इतर रोजगारीचा अभाव या कारणामूळे या क्षेत्रात कार्यकरतांना दिसतात. गिग अर्थव्यवस्था हि श्रमिकांना आपल्या आवडीनुसार कार्यकरण्याचे स्वातंत्र्य देते, एका पेक्षा जास्त उत्पन्नाचे स्रोत उपलब्ध करून देत जरी असले तरी गिग अर्थव्यवस्थेचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर विशेषतः श्रमिक वर्गावर होणाऱ्या परिणामाबाबत चिकित्सा होणे गरजेचे आहे.

१. **श्रमिक हिताच्या नियम व कायद्याचा अभाव** : भारत स्वस्त श्रमशक्ती असेलेला देश आहे. स्वातंत्र्याच्या ७० व अनंतरही श्रमिकांना हित पोहचविणारे अनेक कायदे असले तरी श्रमिकांच्या गोणाची वास्तविकता आपल्या देशात नाकारता येणार नाही अशा परिस्थितीत गिग अर्थव्यवस्थेत श्रमिक व सेवायोजक यांचे संबंध कॅनटकट किंवा प्रोजेक्ट आधारित असल्यामूळे श्रमिकांच्या हिताचे गोण होण्याची वक्यता आहे.
२. **पारंपारीक श्रमाच्या तूलनेत मोबदल्याचा दर कमी** : गिग अर्थव्यवस्थेत श्रमिकांना प्राप्त होणारा मोबदला कमी असते. विशेषतः कमी कौशल्याच्या गिग रोजगारात श्रमिकांमध्ये स्पर्धा अधिक व सौद्याशक्ती कमी असल्यामूळे श्रमिकांना प्राप्त होणारा मोबदला पारंपारीक श्रमाच्या तूलनेत कमी असतो. आयटी व डिजिटल क्षेत्रातील लोकांना मिळणारा मोबदल्याच्या तूलनेत ब्लु कॉलर रोजागारात श्रमिकांना मिळणारा मोबदल कमी असतो व त्यात निश्चितता नाही.
३. **सामाजिक सुरक्षा व कल्याणाचा अभाव** : पारंपारीक रोजगार व्यवस्थेत सामाजिक सुरक्षा व कल्याणा जसे, प्रोविडंड फंड, ग्रॅज्युटी, समूह विमा, आरोग्य सुविधा, ओवर टाईम, मातृत्व लाभ व सुट्टया, आजारपणातील सुट्टया या बाबत ासन कटीबध्द असते परंतू गिग अर्थव्यवस्थेत श्रमिकांना प्रोजेक्ट आधारित रोजगार उपलब्ध असल्यामूळे अशा श्रमिकांना सामाजिक सुरक्षेच्या कल्याणाच्या कुढल्याच योजना प्राप्त होत नाही. सरकारने सामाजिक सुरक्षा कोड २०१९ मध्ये पारित केले आहे व गिग अर्थव्यवस्थेतील श्रमिकांना सामाजिक सुरक्षेसाठी कंपनी सामाजिक जबाबदारी (डॅ)निधी उपलब्ध करून देण्याबाबत निर्देशित करण्यात आले आहे. या व्यतिरिक्त सरकार कडून गिग श्रमिकांच्या सामाजिक सुरक्षेसाठी फारसे धोरण निर्धारित नाही.
४. **श्रमशक्तीत लवचिकतेची कमतरता** : गिग अर्थव्यवस्थेत देशाच्या उत्पादन विकासाबरोबर श्रमिकांच्या पुरवठयात अलवचिकता दिसून येते. कंपनीच्या वाढत्या गरजाबरोबर श्रमिकांच्या संख्येत वाढ करता येत नाही. अर्थात कौशल्यपूर्ण श्रमिकांच्या पुरवठयात वाढ करण्यात अडचणी निर्माण होतात.
५. **रोजगारात अस्थिरता** : गिग श्रमिकांनाच्या रोजगारीत अस्थिरता दिसून येते. भारतीय रोजगाराची परिस्थिती बघता रोजगारातील श्रमिकांच्या उत्पन्नात अस्थिरता निर्माण होते. रोजगारात नियमितता कार्यक्षमते वाढ घडवून आणते परंतू गिग अर्थव्यवस्थेत रोजगाराची कुढलीही नियमितता नाही.
६. **डिजिटल तज्ञतेला अधिक वाव** : गिग अर्थव्यवस्थेत आयटी व डिजिटलकरणाचा मोठा प्रमाणात वापर होतो. त्यामूळे गिग अर्थव्यवस्थेत अशाचा श्रमिकांना रोजगारात व्यापकता अधिक आहे ज्यांना आटी क्षेत्राचे ज्ञान आहे. परंतू भारताच्या बहुसंख्य श्रमशक्ती डिजिटल साक्षर व ज्ञाता नाहीत त्यामूळे त्यांना या गिग अर्थव्यवस्थेत रोजगाराच्या फारशा संधी नाहीत विशेषतः ग्रामिण भागातील श्रमिकांना या गिग अर्थव्यवस्थेत रोजगार प्राप्तीच्या संभावना कमी आहेत.
७. **अकुशल श्रमिकांच्या रोजगारात अस्थिरता** : भारतीय श्रमशक्ती मध्ये अकुशल श्रमिकाचा मोठा वाटा आहे. अकुशल श्रमिकांना गिग अर्थव्यवस्थेत प्राप्त होणारे रोजगार हे हलक्या दर्जाचे आहे त्यातही या अकुशल श्रमिकांना मिळणाऱ्या रोजगार मोठी अस्थिरता पहावयास मिळते. सामान्यता या श्रमिकांना मिळणारा मोबदला कमी आणि रोजगारातील अस्थिरता यामूळे गिग रोजगार हे भारतासारख्या देशातील अकुशल श्रमिकांच्या संदर्भात अनिश्चिता निर्माण करते.
८. **अधिक स्पर्धा** : गिग अर्थव्यवस्थेचे सद्याचे व्यापकता कमी आहे आणि येत्या काळात गिग काय्यात वाढ झाल्यास श्रमिकांना रोजगारासाठी तिव्र स्पर्धेला समोरे जावे लागेल. त्यामूळे स्पर्धेत अधिक असल्यामूळे

सेवायोजनकांना कमी मोबदल्या श्रमिक मिळविण्याचा प्रयत्न करतात त्यामूळे श्रमिकांच्या उत्पन्नात घट होवून त्या आर्थिक स्थितीत कमकुवत होईल. भारतासारख्या देशात आर्थिक वि ामत: वाढीस लागेल.

९. **सौद्याशक्ती कमी** : भारतीय अर्थव्यवस्थेत असंघटीत क्षेत्रातील श्रमिकांची सौद्याशक्ती कमी आहे त्यातही रोजगारा बाबत गिग अर्थव्यवस्थेकडे होणारे संक्रमण यात श्रमिकांचे कुढलेही सामाजिक किंवा व्यवसायीक संबंध निर्माण होत नाही त्यामूळे गिग अर्थव्यवस्थेत श्रमिकांची सौद्याशक्ती कमी असते त्यामूळे गिग कार्य करून घेणाऱ्या कंपन्याचा अंत्यत कम दरात श्रमिक मिळविण्याचा प्रयत्न असतो त्यामूळे श्रमिकांना गिग अर्थव्यवस्थेतून कालांतराने अत्यंत कमी मोबदल्यात काम करावे लागेल. ही परिस्थिती भारतासारख्या प्रचूर श्रमशक्ती असणाऱ्या देशाच्या दृ ढीकोनातून योग्य नाही.

१०. **हरी क्षेत्रापुरते मर्यादित**: गिग अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार हा वेगाने विकसीत होत असलेली इंटरनेट सेवा व डिजिटल तंत्रज्ञान आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात विचार केल्यास डिजिटलीकरणालाची प्रगती ही केवळ हरी क्षेत्रात मोठया प्रमाणात दिसून येते व ग्रामिण भागात डिजिटलीकरणालाची स्थिती फारशी समाधानकारक नाही किंवा ती अजूनही मागासलेली आहे. त्यामूळे गिग अर्थव्यवस्था ही भारताच्या हरी क्षेत्रापुरती मर्यादित आहे व येत्या काळात ही स्थिती सुधारण्यासाठी मोठा कालावधी लागेल म्हणून त्यामूळे गिग अर्थव्यवस्थेचा विस्तार ग्रामिण भागात मर्यादित आहे त्यामूळे ग्रामिण भागातील श्रमिक रोजगारासाठी हाराकडे येणारे नाहीत त्यामूळे येत्या काळात ग्रामिण बेराजगारीचे स्वरूप अधिक व्यापक होण्याची ाक्यता आहे.

नि क र् : जागतिक स्तरावर गिग अर्थव्यवस्थेचा विस्तार होत आहे. चौथ्या औद्योगिक क्रांतीमूळे जागतिक स्तरावरील डिजिटलीकरण, रोबोटिक्स, ऑटोमिशन इटेलिजन्सी, कनेक्टिविटी इ. मूळे येणारे काळ हे गिग अर्थव्यवस्थेचे असणार आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत आधिच असंघटीत क्षेत्रातील रोजगाराच्या बाबत श्रमिक ण होत असतांना येणाऱ्या गिग अर्थव्यवस्थेमूळे श्रमिकांच्या हिताचे संरक्षण होणार नाही. भारतात गिग अर्थव्यवस्थेतून आयटी क्षेत्रातील लोकांना मोठया संधी आहेत परंतू ब्लु कॉलर श्रमिक मात्र यांच्या रोजगारा बाबत अनिश्चिता निर्माण होईल. भारतातील सेवा गिग अर्थव्यवस्थेत जे रोजगार निर्मात झाले आहे ते अकुशल स्वरूपाचे आहे. भारतीय लोकांना उदरनिर्वाहसाठी रोजगाराची आवश्यकता आहे. त्यांना या व्यवस्थेत रोजगार तर प्राप्त होईल परंतू ते अस्थायी व त्यांच्या कल्याणाच्या त्यागावर अवलंबून असेल.

संदर्भ :

<https://www.voced.edu.au/content/ngv:75265>

http://www.ids.ac.uk/files/dmfile/Digital_Development_Summit_2017_Background_Paper.pdf

http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.thehindu.com/business/Economy/More-people-to-be-jobless-in-India-ILO/article17036623.ece&gws_rd=cr&ei=x3dHWYb6AcXQ0gSa37WQBQ

<https://www.google.co.in/search?q=labour%20nic%20annual%20reports>

<http://www.financialexpress.com/jobs/gig-economy-has-arrived-in-india-on-demand-model-being-adopted-by-workers-across-generations/457541/>

[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/587316/IPOL_IDA\(2016\)587316_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/587316/IPOL_IDA(2016)587316_EN.pdf)

http://c.ymcdn.com/sites/www.hrps.org/resource/resmgr/2016_Annual_Conference/HRPS-NickHorney-MaryEckenrod.pdf

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10301763.2017.1377048>

http://www.business-standard.com/article/economy-policy/gig-economy-on-rise-in-india-report-116103100493_1.html

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10301763.2017.1377048>

http://www.business-standard.com/article/economy-policy/gig-economy-on-rise-in-india-report-116103100493_1.html

<https://tradingeconomics.com/india/unemployed-persons>

<https://tradingeconomics.com/india/unemployed-persons>

भीतर वांछनीय सुधार लाने में असमर्थ होते हैं अतः सरकार को चाहिये कि ऐसे लोगों को प्रशिक्षण के लिये पर्याप्त समय के साथ-साथ संसाधन भी उपलब्ध कराए। *vamp their approach to assessment processes and job requirements, as well as staff benefits and policies. This is equally necessary for jobs which require gig workers to work on-site and off-site. An effective evaluation*

process is required to ensure consistent and quality work, where customized assessment procedures will need to

be developed with active participation of the relevant line manager.

Effectively communicate employer brand:

Many companies are already doing this on digital platforms, such as user-centric mobile-friendly career sites,

mobile-enabled application and assessment tools, usage of video content and employee video blogs.

Such prac-

tices enhance employer brand and communicate brand culture. All in all, a corporation will need to embrace

flexibility to address the ever changing societal evolution.

.Government should also bring effective reforms in their labour laws.

REFERENCES

[http://c.ymcdn.com/sites/www.hrps.org/resource/resmgr/2016_Annual_Conference/HRPS-](http://c.ymcdn.com/sites/www.hrps.org/resource/resmgr/2016_Annual_Conference/HRPS-NickHorney-MaryEckenrod.pdf)

[NickHorney-](http://c.ymcdn.com/sites/www.hrps.org/resource/resmgr/2016_Annual_Conference/HRPS-NickHorney-MaryEckenrod.pdf)

[MaryEckenrod.pdf](http://c.ymcdn.com/sites/www.hrps.org/resource/resmgr/2016_Annual_Conference/HRPS-NickHorney-MaryEckenrod.pdf)

http://www.ids.ac.uk/files/dmfile/Digital_Development_Summit_2017_Background_Paper.pdf

[http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.thehindu.com/business/Economy/More-](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.thehindu.com/business/Economy/More-people-to-be-jobless-in-India-ILO/article17036623.ece&gws_rd=cr&ei=x3dHWYb6AcXQ0gSa37WQBQ)

[people-to-be-jobless-in-India-](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.thehindu.com/business/Economy/More-people-to-be-jobless-in-India-ILO/article17036623.ece&gws_rd=cr&ei=x3dHWYb6AcXQ0gSa37WQBQ)

[ILO/article17036623.ece&gws_rd=cr&ei=x3dHWYb6AcXQ0gSa37WQBQ](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.thehindu.com/business/Economy/More-people-to-be-jobless-in-India-ILO/article17036623.ece&gws_rd=cr&ei=x3dHWYb6AcXQ0gSa37WQBQ)

<https://www.google.co.in/search?q=labour%20nic%20annual%20reports>

[http://www.financialexpress.com/jobs/gig-economy-has-arrived-in-india-on-demand-model-being-](http://www.financialexpress.com/jobs/gig-economy-has-arrived-in-india-on-demand-model-being-adopted-by-workers-across-generations/457541/)

[adopted-by-](http://www.financialexpress.com/jobs/gig-economy-has-arrived-in-india-on-demand-model-being-adopted-by-workers-across-generations/457541/)

[workers-across-generations/457541/](http://www.financialexpress.com/jobs/gig-economy-has-arrived-in-india-on-demand-model-being-adopted-by-workers-across-generations/457541/)

[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/587316/IPOL_IDA\(2016\)587316_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/587316/IPOL_IDA(2016)587316_EN.pdf)

[http://c.ymcdn.com/sites/www.hrps.org/resource/resmgr/2016_Annual_Conference/HRPS-](http://c.ymcdn.com/sites/www.hrps.org/resource/resmgr/2016_Annual_Conference/HRPS-NickHorney-MaryEckenrod.pdf)

[NickHorney-](http://c.ymcdn.com/sites/www.hrps.org/resource/resmgr/2016_Annual_Conference/HRPS-NickHorney-MaryEckenrod.pdf)

[MaryEckenrod.pdf](http://c.ymcdn.com/sites/www.hrps.org/resource/resmgr/2016_Annual_Conference/HRPS-NickHorney-MaryEckenrod.pdf)

[http://www.business-standard.com/article/economy-policy/gig-economy-on-rise-in-india-report-](http://www.business-standard.com/article/economy-policy/gig-economy-on-rise-in-india-report-116103100493_1.html)

[116103100493_1.html](http://www.business-standard.com/article/economy-policy/gig-economy-on-rise-in-india-report-116103100493_1.html)

<https://tradingeconomics.com/india/une>

विकासाची उदयोन्मुख आव्हाने आणि आत्मनिर्भर भारत अभियान

डॉ. विशाल वासुदेवराव मालेकार

प्रभाकरराव मामुलकर महाविद्यालय, कोरपना जि. चंद्रपूर malekarvishal71@gmail.com

सारांश

मा. पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांचे आत्मनिर्भर भारत अभियान, कोविड -१९ या महामारीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेची जी अपरीमित हानी झाली, त्यातून अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्याकरीता व विकासाची उदयोन्मुख आव्हाने पेलण्याकरीता एक संधी म्हणून देशाला स्वयंपूर्ण व समृद्ध बनविण्याचा एक महत्वाकांक्षी संकल्प आहे. आत्मनिर्भर भारत अभियानाची संकल्पना ही जागतिकीकरणाचा विरोध नव्हे तर, जागतिकीकरणाच्या आंतरसंबंधाचा फायदा घेऊन देशातील साधनसंपत्तीचा जास्तीत जास्त उपयोग करून देशातील उत्पादन, रोजगार, दरडोई उत्पन्नात व रॉय ट्रेड उत्पन्नात वाढ करून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला व्होकल फॉर ग्लोबल या संकल्पनेनुसार सर्जनतेला अधिक महत्त्व देऊन सर्वसमावेशक वृद्धी दराचे लक्ष डोळ्यासमोर ठेऊन देशाला व अर्थव्यवस्थेला अधिक स्वावलंबी बनविणे व जगाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात आपल्या देशाचा वाटा कसा वाढेल यादृष्टीने अर्थव्यवस्थेचा आराखडा तयार करणे व संरचनात्मक त्यात बदल घडवून आणण्यावर भर देणे हाच खरा आत्मनिर्भर भारत अभियानाचा खरा अर्थ व आशय असल्याचे सारांशरूपाने अध्ययनाअंती समोर येते.

बीज संज्ञा : प्रस्तावना, आत्मनिर्भर भारत अभियानाचे प्रमुख स्तंभ, अभियानाची आवश्यकता, निष्कर्ष

प्रस्तावना

. भारतात एकूण ६ लक्ष च्या वर खेडी आहे म्हणून भारताला खेड्यांचा देश असे संबोधले जाते. जागतिकीकरणाच्या युगात आज अंतरे कमी झाली आहे त्यामुळे सर्व जग जवळ आले आहे. माहिती व तंत्रज्ञानाच्या विकास संकल्पनेशी जुळलेल्या २१ व्या शतकात आज संपूर्ण जग इंटरनेट च्या जाळ्यात वेढल्या गेले आहे. त्यामुळे ग्रामीण— शहरी, विकसित—अविकसित असा भेद भविष्यात करता येईल की नाही याचा काळजी आहे. असे म्हणण्याचे कारण म्हणजे. जगातील प्रत्येक देश हा आज एकमेकांची गरज आहे. विकसित राष्ट्रांची उत्पादन क्षमता ही अविकसित राष्ट्रांपेक्षा कमी असली तरी अशा राष्ट्रातील वसलेल्या मोठ्या लोकसंख्येमुळे ग्राहक म्हणून विकसित राष्ट्रांना त्यांचे महत्त्व तितकेच आहे. आणि उत्पादनाला असणारी मागणी ही प्रत्यक्ष नसून अप्रत्यक्ष असते. कारण ही उत्पादनाची मागणी उपभोक्त्याच्या उपभोगावर अवलंबून असते. त्यामुळे केवळ उत्पादनाची प्रचंड क्षमता असून चालत नाही तर त्या उत्पादनाला त्याच क्षमतेने मागणी निर्माण होणे तेवढेच, व्यावसायिक दृष्टीने आवश्यक व अधिक महत्त्वाचे असते. त्यामुळे प्रत्येक देशाचे एकमेकांवरचे अवलंबवित्व यादीकाणी अधोरेखित होते. असेच काहिसे आजच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे व जगातील देशांचे एकमेकांशी संबंध टिकवून ठेवण्यामागचे महत्त्वपूर्ण कारण आहे.

परीवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. मग ते परिवर्तन कधी व्यक्तिसापेक्ष मानवनिर्मित तर कधी नैसर्गिक स्वरूपाचे असते. अशा संकटातातून अनेक आमूलाग्रे परिवर्तने सर्व क्षेत्रात घडून येत असतात. ती एक नवप्रवर्तनाची नांदिच असते. अशा परिवर्तनातून काही चांगले बदल घडत असतात तर काही बदल अत्यंत विपरीत परिस्थिती निर्माण करणारे असतात. हे बदल अत्यंत कठोर असतात. परंतु सकारात्मक दृष्टीने त्याकडे पाहिले तर अनेक संधी घेऊन येणारे ते असते. काही काळ अशा प्रकारच्या परिवर्तनामुळे जिवन पूर्वपदावर येईपर्यंत सर्व स्तरात व क्षेत्रात एक प्रकारची गोंधळाची स्थिती दिसून येते. परंतु त्यानंतर मात्र काळाच्या प्रवाहात ती एक जिवण सैली होऊन जाते. अशा अनेक परिवर्तनातून मानवी जिवनाचे हे चक्र मार्गक्रमन करित असते. असेच एक संकट सद्या समस्त जगाला भेडसावत आहे आणि ते संकट म्हणजे कोरोना कोविड—१९ चे होय.

जगातील एकूण सार्वभौम २३१ देशांपैकी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आकडेवारीनुसार जगात १९७ देशांना मान्यता आहे. या १९७ देशांपैकी १८६ ते १९२ देशांना कोरोनाची लागण झाली असून संपूर्ण विश्वालाच या कोरोनाने आपल्या कवेत घेतल्याचे एकूण चित्र आहे. सर्व जग केवळ जिव वाचविण्याच्या धडपडीत असून केवळ आरोग्य सेवा सुविधावरच आपले लक्ष केंद्रित केले असल्यामुळे समस्त जगाची अर्थव्यवस्थेची घडी पार विस्कटल्याची एकंदर स्थिती आज दिसून येत आहे.

कोविड-१९ च्या प्रकोपामुळे जागतिक आरोग्य संघटनेने कोव्हीड-१९ ला जागतिक साथीचा आजार घोषित केले आहे. याचा आर्थिक विश्वावर होणारा परिणाम दुरगामी स्वरूपाचा आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या व्यापार व विकास परिषदेने (यु.एन.सी.टी.ए.डी.) कोरोनामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेला १ ट्रिलियन डॉलर एवढे नुकसान होईल असे प्राथमिक अंदाजात म्हटले आहे. जागतिक विकासाचा वेग ०.५ टक्के नी कमी होउन २०२० मध्ये २ ट्रिलियन डॉलरचे नुकसान होणे अपेक्षित आहे. असा अंदाज व्यक्त केला आहे.

जागतिक बँकेने रविवारी दक्षिण आशियातील अर्थव्यवस्थेच्या सद्याच्या स्थितीवर ताजा अहवाल सादर केला आहे या अहवालाने २०१९-२० मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर ५ टक्के इतका राहिल तर, २०२०-२१ मध्ये या विकास दरात घट होउन तो २.८ इतका असेल असे भाकित केले आहे. तर, अमेरिकेच्या 'मुडीज' या क्रेडिट रेटिंग संस्थेने २०२० मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर ५.३ टक्के राहिल असे भाकित केले होते. परंतु प्रत्यक्षात तो आता २.५ टक्के इतकाच आहे. सांख्यिकी तज्ञ प्रणव सेन यांनी देखिल भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर ३ टक्केपेक्षा कमी राहिल असे भाकित केले व याचा २०२०-२१ या वर्षात भारताला ५ लाख कोटी रूपयाचा आर्थिक फटका बसणार असून लॉकडाऊनचे आठवडे जसजसे वाढत जातील तसतशी यात आणखी भर पडण्याचे संकेत सेन यांनी दिले आहे.

भारत एक मोठी बाजारपेठ आहे. त्यामुळे विदेशी गुंतवणूकदार भारतातील गुंतवणूकीसाठी निश्चितपणे आकर्षित होतात. कोरोनाच्या संकटातून बाहेर पडल्यानंतर भारतातील मागणी वाढणार आहे. मागणीनुसार पुरवठा वाढविण्याची तसेच भारतीयांची भारतीय उत्पादनाकरीता मागणी वाढविण्याची ही एक मोठी संधी आहे. त्यामुळे आज अनेक सुक्ष्म, लघू आणि मध्यम उद्योगांना (एम.एस.एम.ई.) सरकारकडून एका बुस्टची गरज आहे. कारण, याच्या माध्यमातून आपण आत्मनिर्भर बनू शकतो. असा आशावाद पंतप्रधानांनी या अभियानाद्वारे व्यक्त केला आहे. पण हे करतांना ग्लोबल सफ्लाय व्हॅल्यु चैन मध्ये भारताला स्वतःची एक वेगळी जागा निर्माण करावी लागेल. जागतिक पुरवठा साखळी सद्याच्या स्थितीत पूर्णपणे ढेपाळली आहे. आपल्या देशाची उत्पादनाची क्षमता असली तरी ती चीनच्या तोडीची नाही.

२७० अब्ज डॉलरची भारतीय अर्थव्यवस्था कोरोना काळात केवळ २ टक्यांनी वाढते आहे. या पिढीने बघीतलेला हा सर्वात कमी विकास दर आहे. जागतिक पुरवठा साखळी ढेपाळली आहे. उत्पादन क्षमता असून देखील ती चीनच्या तोडीची नाही. अर्थव्यवस्थेचा पूर्ण क्षमतेने उपयोग करून अशी मजबूत अर्थव्यवस्था निर्माण करणे जी लहान नाही तर मोठी झेप घेईल व भारताची अर्थव्यवस्था स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण व समृद्ध बनेल हीच आत्मनिर्भर अभियान राबविण्यामागची मुळ संकल्पना आहे.

मा.पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे आत्मनिर्भर भारत अभियान, कोविड -१९ या महामारीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेची जी अपरीमित हानी झाली त्यातून अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्याकरीता एक संधी म्हणून देशाला स्वयंपूर्ण व समृद्ध बनविण्याचा एक महत्वाकांक्षी संकल्प आहे. १२ मे २०२० ला पंतप्रधानांनी आत्मनिर्भर भारत या संकल्पनेचा सर्वप्रथम

सार्वजनिक उल्लेख केला. १२ मे २०२० पासून आत्मनिर्भर भारत योजनेला प्रारंभ झाला. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी कोव्हीड-१९ विरुद्धच्या लढयाच्या पार्श्वभूमीवर १२ मे रोजी पहिल्यांदा 'आत्मनिर्भर भारत' अभियानाची घोषणा केली आहे. आत्मनिर्भर म्हणजे स्वयंपूर्ण आपल्या गरजा आपणच पूर्ण करायच्या असा या घोषणेचा दोबळमानाने अर्थ होतो. भारताला सशक्त व्हावे लागेल, आत्मनिर्भर व्हावे लागेल. आपल्याकडे प्रचंड नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे. त्यात वाढ करण्याची गरज आहे.कधी पर्यंत जगाला कच्चा माल पाठवून, तयार माल विकत घेत राहणार? असं म्हणत मोदींनी ' आत्मनिर्भर भारत ' हा १३० कोटी देशवासीयांसाठी मंत्र बनलेला असल्याचे म्हटले आहे. आणि याच्या अंमलबजावणीकरीता २० लाख कोटी रूपयाच्या पॅकेजचीही घोषणा केली आहे. हे पॅकेज देशाच्या एकूण जी.डी.पी. च्या १० टक्के इतके आहे. पंतप्रधानांची अत्यंत महत्वाकांक्षी आत्मनिर्भर भारत अभियानाची संकल्पना पुढिल प्रमुख पाच स्तंभावर उभी आहे.

आत्मनिर्भर भारत अभियानाचे प्रमुख पाच स्तंभ

१. **अर्थव्यवस्था**— २७० अब्ज डॉलरची भारतीय अर्थव्यवस्था कोरोना काळात केवळ २ टक्यांनी वाढते आहे. या पिढीने बघितलेला हा सर्वात कमी विकास दर आहे. जागतिक पुरवठा साखळी ढेपाळली आहे.उत्पदन क्षमता असून देखील ती चीनच्या तोडीची नाही. अर्थव्यवस्थेचा पूर्ण क्षमतेने उपयोग करून अशी मजबूत अर्थव्यवस्था निर्माण करणे जी लहान नाही तर मोठी झोप घेईल.

२.**आधारभूत/पायाभूत सुविधा संरचना**— पायाभूत सुविधांचा असा विकास जो आधुनिक भारताची ओळख बनेल

३.**आधुनिक व्यवस्था**— आधुनिक तंत्रज्ञानाचा पुरेपूर वापर करणे. औद्योगिक आधुनिक तंत्रज्ञानाला व समाजात डिजिटल तंत्रज्ञानात वाढ करण्यास प्रोत्साहित करणे.

४.**सशक्त मणु यबळ** — भारताची ६५ टक्क्यांपेक्षा जास्त लोकसंख्या ही ३५ व ाखालील आहे. याच उर्जेचा विकासाकरीता पूर्ण उपयोग करून घेणे हिच ाक्तीच्या हाती भारताच्या प्रगतीचे स्टेअरींग आहे.

५. **मागणी आणि पुरवठा**— भारत एक मोठी बाजारपेठ आहे. त्यामुळे विदेशी गुंतवणूकदार भारतातील गुंतवणूकीसाठी निश्चितपणे आकर्षित होतात. कोरोनाच्या संकटातुन बाहेर पडल्यानंतर भारतातील मागणी वाढणार आहे. मागणीनुसार पुरवठा वाढविण्याची तसेच भारतीयांची भारतीय उत्पादनाकरीता मागणी वाढविण्याची ही एक मोठी संधी आहे. त्यामुळे आज अनेक सुक्ष्म, लघू आणि मध्यम उद्योगांना (एम.एस.एम.ई.) सरकारकडून एका बुस्टची गरज आहे. कारण, याच्या माध्यमातुन आपण आत्मनिर्भर बनू ाकतो. असा आशावाद पंतप्रधानांनी या अभियानाव्दारे व्यक्त केला आहे. पण हे करतांना ग्लोबल सप्लाय व्हॅल्यु चैन मध्ये भारताला स्वतःची एक वेगळी जागा निर्माण करावी लागेल. जागतिक पुरवठा साखळी सद्याच्या स्थितीत पूर्णपणे ढेपाळली आहे. आपल्या देशाची उत्पदनाची क्षमता असली तरी ती चीनच्या तोडीची नाही.

आत्मनिर्भर भारत अभियानाची आवश्यकता

१९२९-३० व २००८-९ च्या जागतिक अर्थिक महा मंदिच्या तिव्रतेपेक्षा कोरोना व्हायरच्या न भुतो न भवि यती उद्भवलेल्या स्थितीमुळे आलेल्या मंदिची तिव्रता अधिक आहे. या मंदिच्या काळात अनेक अर्थतज्ञांनी मंदितुन बाहेर पडण्याकरीता नेक पाय सुचविले होते त्यात प्रमुख्याने केन्स यांच्या शिफारशीनुसार सरकारने मंदितुन बाहेर पडण्याकरीता रस्ते नाल्या खादने बाग बगीच्यांची निर्मिती व सौंदर्यीकरण अशा अनुत्पादक सार्वजनिक खर्चात सरकारने मोठया प्रमाणात वाढ करण्याचे सुचविले होते. याच्या मागचे कारण म्हणजे अर्थव्यवस्थेत बंद सादू य परिस्थिती ओढविल्यामुळे संपत्ती वितरणात निर्माण झालेली अडसर लक्षात घेता दैनंदिन गरजा भागविण्यापुरती

सामान्यांपर्यंत उत्पन्नाचे साधण पुरविण्याची ती एक सोय होती. तसेच भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळातील स्वदेशी चळवळ असो परंतु करोनामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक समस्येचे स्वरूप अत्यंत वेगळे व अनिश्चित असल्यामुळे आत्मनिर्भर भारत अभियानाची आवश्यकता व स्वरूपदेखील अतिशय भिन्न आहे.

जागतिकीकरणाच्या मुक्त व्यापाराच्या या युगात अनेक विकसनशिल व अल्पविकसित राष्ट्रांसमोर अनेक नव्या आर्थिक समस्या निर्माण होत आहे. मध्यम उत्पन्नाचा सापळा ही आज अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्थेपुढे निर्माण झालेली अशीच गंभीर समस्या आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था संरचनात्मक संकटाच्या दिशेने वाटचाल करित असल्याचा गंभीर इशारा पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार परिषदेचे सदस्य रथीन रॉय यांनी नुकताच दिला आहे. त्यांच्या मते, भारत 'मध्यम उत्पन्न' सापळ्यात अडकण्याची शक्यता असून, तसे झाल्यास भारताची आर्थिक स्थिती ब्राझील आणि दक्षिण आफ्रिका या देशांसारखी होईल असे सुतोवाच रॉय यांनी केले आहे. एका नामांकित संस्थेने अलिकडेच केलेल्या सर्व्हेक्षणानुसार स्पष्ट संकेत दिले आहे की, मागील अनेक तिमाहितुन असे दिसून येते की भारतातील ग्राहकांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात घट झाली आहे आणि याचा सर्वाधिक फटका भारतातील वाहन, एफएमसीजी आणि हवाई वाहतुक यांसारख्या अनेक क्षेत्रांना बसला आहे. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने ही अतिशय गंभीर बाब आहे. अर्थपुरवठ्यातील घसरण, अनिश्चिततेत वाढ, ग्रामीण व शहरी भागातील वाढत्या बेरोजगारीमुळे उत्पन्नातील घट त्यामुळे लोकांच्या उपभोग खर्चात कपात झाली आहे. रॉय यांच्या मतानुसार भारताच्या आर्थिक वृद्धिला निर्यातीचा कोणताही आधार नाही. भारतातील १० कोटी ग्राहक देशाच्या आर्थिक वृद्धिला उर्जा देत आहे. या ग्राहकांच्या मागणीच्या किंवा खरेदीच्या बळावरच भारताची आर्थिक वृद्धी अवलंबून आहे. करोना महामारीच्या काळात याच वर्गाच्या किंवा ग्राहकांच्या उत्पन्नात वाढ होत नसल्यामुळे मागणीत घट होतांना दिसून येत असून भारतीय अर्थव्यवस्था अशाप्रकारे 'मध्यम उत्पन्न' सापळ्यात अडकण्याची भिती व्यक्त करण्यात येत आहे. आणि ही भारतासाठी धोक्याची घंटा आहे.

ग्लोबल व्हॅल्यू सफ्लाय चैन (जी.व्ही.सी.एस.) ही अशा अवस्थेतून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्याची एक उपाययोजना आहे. जी विदेशी थेट गुंतवणूकीच्या आधारे देशाच्या गुंतवणूकीत वाढ करून अर्थव्यवस्थेची उत्पादन क्षमता व रोजगार वाढवून या 'मध्यम उत्पन्न' सापळ्यातून बाहेर पडण्याचा यशस्वी मार्ग होऊ शकतो. ज्याप्रमाणे चीन भारतात दिवाळीच्या लायटिंग, आकाशदिवे, होळीचे रंग, आणि लहानमुलांची इलेक्ट्रॉनिक्स खेळणी असो अशा वस्तुसाठी फार मोठी बाजारपेठ असलेल्या भारतातील प्रचंड मोठा ग्राहक वर्ग चीन ने आपल्या वस्तुच्या खरेदीकडे आकर्षित केला आहे. त्यामुळे या वस्तुचे भारतीय उत्पादक या व्यवसायातून बाहेर फेकल्या जाण्याची भीती आपल्या देशात निर्माण झाली आहे. भारतीय औद्योगिक नीती. आत्मनिर्भर भारत अभियानाची संकल्पना ही जागतिकीकरणाचा विरोध नव्हे तर, जागतिकीकरणाच्या आंतरसंबंधाचा फायदा घेउन देशातील साधनसंपत्तीचा जास्तीत जास्त उपयोग करून देशातील उत्पादन, रोजगार, दरडोई उत्पन्नात व रफिट्टर्य उत्पन्नात वाढ करून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला व्होकल फॉर ग्लोबल या संकल्पनेनुसार सर्जनतेला अधिक महत्व देउन सर्वसमावेशक वृद्धी दराचे लक्ष डोळ्यासमोर ठेउन देशाला व अर्थव्यवस्थेला अधिक स्वावलंबी बनविणे व जगाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात आपल्या देशाचा वाटा कसा वाढेल यादृष्टीने अर्थव्यवस्थेचा आराखडा तयार करणे व संरचनात्मक त्यात बदल घडवून आणण्यावर भर देणे हाच खरा आत्मनिर्भर भारत अभियानाचा खरा अर्थ असावा असे मला वाटते.

नि क र्

भारताच्या आर्थिक वृद्धिला निर्यातीचा कोणताही आधार नाही. याचाच अर्थ भारताची आर्थिक प्रगती ही निर्यातीवर आधारित नाही आहे हीच भारतासमोरील फार मोठी समस्या आहे. भारतातील १० कोटी ग्राहक देशाच्या आर्थिक वृद्धिला उर्जा देत आहे. परंतु विकसित राष्ट्रांची संपत्ती ही उच्च तंत्रज्ञान आणि इतर सेवांच्या निर्यातीतून प्राप्त करतांना दिसते. अशाप्रकारचे विक्रि करण्यासाठीचे सर्वोत्तम आणि उच्चप्रतीचे तंत्रज्ञान भारताकडे नाही आहे. चीनचा विचार केल्यास आपल्याला असे दिसून येते की चीन ने स्वतःच्या उच्चतंत्रज्ञानाचा उपयोग चीनने श्रीमंत देशासह इतर भारतासारख्या देशाकरीता मोठयाप्रमाणात त्या—त्या देशाच्या गरजा लक्षात घेउन लागणा—या आवश्यक वस्तु मोठयाप्रमाणात उत्पादित करून कमी पैशात अत्यंत स्वस्त दरात त्या वस्तुंची परदेशात विक्रि केली व जागतिकस्तरावर मोठा निर्यातक देश बनला. अशाच बौद्धिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून ग्लोबल व्हॅल्यू सफ्लाय चैन (जी.व्ही.सी.एस.) ही अशा अवस्थेतून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्याची एक उपाययोजना आहे. जी विदेशी थेट गुंतवणूकीच्या आधारे देशाच्या गुंतवणूकीत वाढ करून अर्थव्यवस्थेची उत्पादन क्षमता व रोजगार वाढवून या 'मध्यम उत्पन्न' सापळयातून बाहेर पडण्याचा यशस्वी मार्ग होऊ शकतो. त्यामुळे, आत्मनिर्भर भारत अभियानाची संकल्पना ही जागतिकीकरणाचा विरोध नव्हे तर, जागतिकीकरणाच्या आंतरसंबंधाचा फायदा घेउन देशातील साधनसंपत्तीचा जास्तीत जास्त उपयोग करून देशातील उत्पादन, रोजगार, दरडोई उत्पन्नात व राश्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला व्होकल फॉर ग्लोबल या संकल्पनेनुसार विकासाची उदयोन्मुख आव्हाने पेलण्याकरीता सर्जनतेला अधिक महत्व देउन सर्वसमावेशक वृद्धी दराचे लक्ष डोळ्यासमोर ठेउन देशाला व अर्थव्यवस्थेला अधिक स्वावलंबी बनविणे व जगाच्या आंतरराश्ट्रीय व्यापारात आपल्या देशाचा वाटा कसा वाढेल यादृष्टीने अर्थव्यवस्थेचा आराखडा तयार करणे व संरचनात्मक त्यात बदल घडवून आणण्यावर भर देणे हाच खरा आत्मनिर्भर भारत अभियानाचा खरा अर्थ आहे व या अभियानामागची खरी भूमिका आहे.

संदर्भ:

<http://www.worldometers.info>

<https://www.bbc.com> तु ार कुलकर्णी— बीबीसी मराठी प्रतिनिधी, बीबीसी न्युज मराठी ३१ मार्च २०२० कारोना व्हायरस:कोव्हड-१९मुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम होतो?

<http://www.maharashtraatims.com>

<http://www.orfonline.org>

सकाळ वर्तमानपत्र ३ जुन २०२०, लोकमत,पूण्यनगरी वर्तमान पत्रातील प्रकाशित बातम्या

ऑनलाइन लोकमत मे १०,२०१९ उपसवाउंजणवकड "अर्थव्यवस्था मध्यम उत्पन्न सापळयात अडकण्याची शक्यता"